

VU Research Portal

"Het virus der betrokkenheid"

Sanders, H.A.

2019

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Sanders, H. A. (2019). *"Het virus der betrokkenheid": Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in het krachtenveld van sociale geschiedenis, sociale bewegingen en collecties, 1935 – 1989.* [, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

“Het virus der betrokkenheid”

VRIJE UNIVERSITEIT

“Het virus der betrokkenheid”

Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in het krachten-
veld van sociale geschiedenis, sociale bewegingen en collecties,
1935 – 1989

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor of Philosophy
aan de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. V. Subramaniam,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de Faculteit der Geesteswetenschappen
op woensdag 10 April 2019 om 15.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Hubertus Albertus Sanders

geboren te Hilversum

promotor: prof.dr. M.C. 't Hart
copromotor: prof.dr. J.M.W.G. Lucassen

Soms zijn wij het
die voorbijgaan, worden we overmand
door weemoed om de dingen die
stil zijn blijven staan.

Uit: Weemoed, Gerrit Krol

.... il n'y a pas l'Histoire. Il y a des historiens.

Lucien Febvre, 'Avant-propos', in:
Charles Morazé, *Trois essais sur histoire et culture*
(Parijs 1948) V-VIII, aldaar VII.

If you don't create your own history, someone else will.

Doris Lasch en Ursula Ponn,
If you don't create your own history, someone else will
[Frankfurter Kunstverein,
27. 3. – 31. 5. 2009] (Berlijn 2009).

Inhoudsopgave

Lijst van tabellen	10
Lijst van figuren	10
Lijst van illustraties	10
Lijst van gebruikte afkortingen	12
Woord vooraf	15
Inleiding	19
Hoofdstuk 1 Het kennisgebied van de sociale geschiedenis	39
Nederland 1860-1989	40
De invloed van de Duitse, Franse en Britse geschiedschrijving	52
Conclusie	76
Hoofdstuk 2 Voorgeschiedenis	79
Infrastructuur van wetenschap en verzamelingen	80
N.W. Posthumus	90
Het Nederlands Economisch-Historisch Archief	103
Conclusie	120
Hoofdstuk 3 Vliegende start 1935-1940	123
Het begin: contact met De Centrale	125
De fundamenteën van de organisatie	134
De werkers van het eerste uur	139
Expansie, spanningen en financiële perikelen	152
De verzamelingen	158
De verzameling Max Nettlau	162
Het Historisch Archief van de SPD	165
Veiligheid en expansie	177
Wetenschap, politiek en publicaties	186
Andere activiteiten van Posthumus	191
Conclusie	196
Hoofdstuk 4 Vijandige overname 1940-1945	201
De organisatie in Amsterdam	202
Rosenbergs interesse: Parijs, Amboise en Amsterdam	209

Oxford	215
Posthumus' activiteiten tijdens de Tweede Wereldoorlog	220
Conclusie	225
Hoofdstuk 5 Wederopbouw 1945-1965	229
Organisatie: Aanpassen en opnieuw beginnen	231
Collecties: Oude bekenden en nieuwe terreinen	260
Onderzoek: langzame herstart	282
Conclusie	296
Hoofdstuk 6 Groei, ingroei en fragmentatie 1965-1979	301
Organisatie: op zoek naar vastigheid	303
Collecties: 'The times they are a changin'	316
Onderzoek: Gebaande paden	346
Conclusie	354
Hoofdstuk 7 Verzakelijking en verwetenschappelijking 1979-1989	359
Organisatie: Stagnatie en doorbraak	361
Collecties: Meer verbreding	377
De Spaanse kisten	394
Onderzoek: Van een bronaafhankelijke naar een vraaggestuurde praxis	409
Conclusie	421
Eindconclusie	427
Bijlage 1 Biografieën van belangrijke personen voor het IISG als organisatie	437
Annie Adama van Scheltema-Kleefstra	437
Eric Jacob Fischer	439
Frits de Jong Edz.	441
Johan Reinhardt van der Leeuw	443
Paul Arthur Müller Lehning	445
Boris Ivanovič Nikolaevskij	448
Adolf Johann Cord Rüter	450
Hendrik Vos	452
Pieter de Wolff	453

Bijlage 2 Bestuursleden Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en KNAW Instituut Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1936 – 1989	457
Bijlage 3 Directies IISG 1935-1989	461
Bijlage 4 Professionalisering en diversificatie: tijdsbalk en diagram van de ontwikkeling van de onderdelen van de IISG-organisatie	463
Bijlage 5 Wetenschappelijke output IISG in de vorm van bronnenpublicaties en monografieën	465
Bijlage 6 Financieel overzicht IISG in tabel en grafieken	481
Bijlage 7 Schematisch overzicht van de inhoud van de <i>International Review of Social History</i> 1956-1989	485
Bijlage 8 Kwantitatieve verhouding tussen vrouwen en mannen binnen het IISG personeel	487
Samenvatting	489
Summary	495
Gebruikte Bronnen	501
Literatuur	505
Register van Persoonsnamen	539

Lijst van tabellen

1	Achtergrond van de auteurs in de vooroorlogse Review	190
2	Aantal bezoekers IISG 1965-1979	320
3	Aantal leden van IALHI 1970-1989	337
4	Aantal bezoekers IISG 1980-1989	390

Lijst van figuren

1	De driehoek van krachten	26
2	De pijlen van beïnvloeding vanuit de drie hoeken op het IISG	31
3	De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1935-1940	198
4	De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1940-1945	226
5	De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1945-1965	298
6	De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1965-1979	356
7	De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1979-1989	423

Lijst van illustraties

1.	Huibertje Posthumus-IJzerman de moeder van N.W. Posthumus	90
2.	Het dispuut Clio, 1898/99	96
3.	Naar alle waarschijnlijkheid het promotiediner van N.W. Posthumus, 1908	98
4.	Dorothea Maria van Loon in 1906	99
5.	Annie Scheltema voor haar huis 'de Windroos', ca. 1935	111
6.	Nehemia de Lieme en Leendert Hoejenbos, De Centrale, 1904	127
7.	Het gebouw Keizersgracht 264 in 1937	135
8.	Willemijn van der Goot, ca. 1928	137
9.	Tekening van N.W. Posthumus door W. van der Goot, ca. 1930	151
10.	Boris Nikolaevskij in het Parijse filiaal van het IISG, ca. 1937	180
11.	Plattegrond van het gebouw Keizersgracht 264 in 1935	182
12.	In 2015 uit Duitsland geretourneerd boek van Karl Kautsky	192
13.	Jane de Jongh en Annie Scheltema, ca. 1946	247
14.	Wil van Straalen met hun zoon Rob Posthumus, ca. 1954	249
15.	Vestibule vol gerestitueerde boeken Keizersgracht 264, 1946	254
16.	De studiezaal IISG Keizersgracht 264 in 1964	259
17.	Van Walt van Praag, Bep Spanjer en Joop Zwart, 1947	263
18.	Groepsfoto personeel IISG in achtertuin van Keizersgracht 264, ca. 1950	267
19.	De Marx afdeling, 1964	281

20. Frits de Jong Edz. in 1956	285
21. Affiche voor de Domela Nieuwenhuis tentoonstelling, 1969	322
22. Herengracht 262, ca. 1970	324
23. Kabelweg 51 in 1982	325
24. De 'mei 1968' tentoonstelling in Fodor, 1969	330
25. IALHI conferentie 1975 in Amsterdam	339
26. IISG-ers in Linz, 1977	353
27. Het IISG aan de Cruquiusweg 31 gezien vanaf de kadekant, ca. 2016	375
28. De Spaanse kisten van het CNT/FAI archief	395
29. Eric Fischer en Rudolf de Jong voor het IISG, 1984.	407
30. Annie Adama van Scheltema-Kleefstra, ca. 1935	437
31. Eric Jacob Fischer, ca. 1989	439
32. Frits de Jong Edz., ca. 1950	441
33. Johan Reinhardt van der Leeuw in 1985	443
34. Paul Arthur Müller Lehning, ca. 1965	446
35. Boris Ivanovič Nikolaevskij, Berlijn 1932	448
36. Adolf Johann Cord Rüter, ca. 1955	451
37. Hendrik Vos, ca. 1955	452
38. Pieter de Wolff, ca. 1985	454

Lijst van gebruikte afkortingen

ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ACCR	Association pour la Conservation des Valeurs Culturelles Russes
AIT	Association Internationale des Travailleurs
ALV	Algemene Vergadering (IISG)
ARA	Algemeen Rijksarchief (Nu: Nationaal Archief)
BSP	British Socialist Party
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CBSA	Centraal Bureau voor Sociale Adviezen
CIHMS	Commission Internationale de l'Histoire des Mouvements Sociaux Vanaf 1955: Commission Internationale de l'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales
CISH	Comité Internationale des Sciences Historiques
CNT / FAI	Confederación Nacional del Trabajo / Federación Anarquista Ibérica
COBIDOC	Commissie voor Bibliografie en DOCumentatie
CPGB	Communist Party of Great Britain
CPH	Communistische Partij Holland 1917-1935
CPN	Communistische Partij van Nederland 1935-1991
CSD	Collectie Sociale Documentatie, UB Amsterdam, vanaf 1990 IISG
CUB	Commissie Uitvoering Beleidsnota (IISG)
DAF	Deutsche Arbeitsfront
DB	Dagelijks Bestuur (Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
DDR	Deutsche Demokratische Republik
DNG	Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis (aan de Universiteit van Amsterdam)
DSAP	Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei (Tsjechoslowakije)
EA	Economisch archief (Nederlandsche Handels-Hoogeschool, Rotterdam)
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EHB	Economisch-Historische Bibliotheek
EHJB	Economisch-Historische Jaarboek
ERR	Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
FDNFonds	Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds
FES	Friedrich Ebert Stiftung
GU	Gemeentelijke Universiteit Amsterdam (tot 1961; daarna UvA)
HSa	Huub Sanders
HSN	Historische Steekproef Nederland (IISG)
IALHI	International Association of Labour History Institutions
IAMB	Internationaal Anti-Militaristisch Bureau

IAV	Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (1935-1988)
ID	Informationsdienst zur Verbreitung unterbliebener Nachrichten
IIAV	Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging, (1988-2009)
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
ILO	International Labour Organization
ILP	Independent Labour Party (UK)
IML	Instituut voor Marxisme-Leninisme (Moskou) (1956)
IML (Berlin)	Institut für Marxismus-Leninismus
IPSO	Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek (van de CPN)
IR	Instituutsraad (IISG)
IRSH	International Review for Social History (1936-1940) en International Review of Social History (1956 –)
ITF	International Transportworkers' Federation
IUI	Interuniversitair Instituut
IvAO	Instituut voor Arbeiders Ontwikkeling
KB	Koninklijke Bibliotheek
KNAW	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
LSE	London School of Economics and Political Science
MEGA	Marx-Engels Gesamtausgabe
MEI	Marx-Engels Instituut (Moskou) (1921), opgevolgd door MELI Marx-Engels-Lenin Instituut (Moskou) (1931), opgevolgd door Marx-Engels-Lenin-Stalin Instituut (Moskou) (1954), opgevolgd door Instituut voor Marxisme-Leninisme (Moskou) (1956)
NAS	Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland
NEHA	Nederlands Economisch-Historisch Archief
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NVSG	Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
O & W	(Ministerie van) Onderwijs en Wetenschappen, vanaf 1965
OK & W	(Ministerie van) Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen 1918-1965
PAS	Plaatselijk Arbeids-Secretariaat
PICA	Project voor geïntegreerde Catalogus Automatisering
POUM	Partido Obrero de Unificación Marxista
Review	zie: IRSH
RIOD	
of RvO	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
RSAP	Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij
RSHA	Reichssicherheitshauptamt
RSP	Revolutionair-Socialistische Partij

RvO

of RIOD	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
SAI	Sozialistische Arbeiter-Internationale
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (Nederland)
SD	Sicherheitsdienst
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SDS	Sozialistischer Deutscher Studentenbund
SER	Sociaal-Economische Raad
SFIO	Section française de l'Internationale ouvrière
SHS	Sociaal-Historische Studiekring
Sopade	Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Afkorting gebruikt voor de SPD in exil)
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
TAS	Technisch Administratieve Staf (IISG)
TUC	Trades Union Congress (UK)
UvA	Universiteit van Amsterdam (vanaf 1961)
VHV	Vakbondshistorische Vereniging
WAS	Wetenschappelijk Administratieve Staf (IISG)
WS	Wetenschappelijk Staf (IISG)
WUB	Wet Universitaire Bestuurshervorming
ZWO	Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek

Woord vooraf

Het idee voor het schrijven van dit proefschrift ontstond na 2008. De veranderingen die zich afspeelden op het IISG leidden tot een initiatief om het verleden van deze instelling beter te leren kennen. Het was het project 'het geheugen van het IISG' waar Jaap Kloosterman de geestelijke vader van was. Gezien mijn belangstelling voor de geschiedenis van het IISG lag het voor de hand dat ik hieraan mee zou doen. Het project zou zich richten op het aan de oppervlakte brengen van verborgen kennis bij inhoudelijke medewerkers met een lange staat van dienst. Polanyi's begrip 'tacit knowledge' vormde de theoretische achtergrond.¹ Het leek mij interessant en belangrijk, maar ik zag voor me dat het resultaat zou kunnen bestaan uit vele kleine bijdragen over mensen en collecties waar het IISG mee te maken had en heeft. Het leek me dat het ook nuttig was om te proberen een overzicht te maken. Maar dan niet in de vorm van een kroniek. Het IISG vroeg mijns inziens om een geschiedenis die benaderd zou moeten worden met wetenschappelijke vragen die de instelling systematisch plaatsten in een groter verband. Wilde ik dat serieus aanpakken dan moest dat academisch getoetst worden. Dus dat deze geschiedenis in de vorm van een proefschrift moest worden geschreven.

Maar er is ook een persoonlijke drijfveer om me met de geschiedenis van het IISG bezig te houden. Mijn loopbaan is verknoopt met het IISG. Ik kan, net zoals veel anderen, zeggen dat 'eens gegrepen door het fascinerend werk van het Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis, ontkomt men niet aan die ban'.²

We moeten wat dat betreft terug naar de jaren zeventig, toen ik in Leiden studeerde en deelnam aan de studentenbeweging in die stad. De Universiteit Leiden was vroeger een bolwerk van de Nederlandse hogere klassen. Ik bereikte de universiteit op de golven van de naoorlogse sociale mobiliteit. Pas later beseftte ik wat een verbijsterende sociale sprong dit was voor een zoon van ouders met alleen lager onderwijs en een paar jaar beroepsopleiding.

Klasse en afkomst leken geen belangrijke kwesties tijdens mijn studie, zelfs niet in de contacten met de zoveelste generatie van de zonen en dochters van professoren en diplomaten. Maar al snel bleek wel dat mijn diepste

¹ Voor een uitleg van dit begrip zie de inleiding.

² Frits de Jong Edz., *Het heden – onhistorisch? Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de nieuwste geschiedenis met inbegrip van de economische en sociale geschiedenis sedert ongeveer 1870 op maandag 8 Februari 1960* (Amsterdam 1960) 23.

vriendschappen en politieke makkers gevonden werden onder mensen met min of meer dezelfde sociale achtergrond.

Een voordeel van de Universiteit Leiden in die tijd was de dominantie van een liberaal denken en een liberale attitude. In deze omgeving konden veel van de radicale gedachten die we koesterden in actiecomités en andere organisaties, normaal met docenten worden besproken en soms ook in de praktijk worden gebracht. Binnen de opleiding Geschiedenis in Leiden was de studentenbeweging voornamelijk radicaal en niet-communistisch, eerder zelfs anti-communistisch; 'Gauchistisch' was een gebruikte typologie.

Dat was een duidelijk verschil met andere universiteiten, waar de nogal traditionele Communistische Partij van Nederland in de studentenbeweging sterk was. Debatten over het vak geschiedenis in die jaren komen soms terug in deze studie. Hoewel mijn omgeving niet-communistisch was, had het marxisme er wel de sterkste intellectuele invloed. We lazen collectief de klassiekers van Marx en dat voedde mijn interesse naar de historische persoon.

Zo stuitte ik op het IISG in Amsterdam waar het archief van Marx en Engels werd bewaard. Dat vond ik opmerkelijk en toen ik meer leerde over de geschiedenis van het IISG begon me dat te fascineren. Ik was ook geraakt door ideeën over het belang van het behoud van gedachten en ideeën, ontstaan in de ervaringen van de strijd van de vorige generaties voor een betere wereld. Dat was een morele en politieke overweging. Het IISG was, zoals ik dat zag, de belichaming van dat idee: waar anders werd de neerslag van de intellectuele vruchten van twee eeuwen emancipatorische ambities beter bewaard dan daar?

Van vele mensen heb ik in de loop der jaren verhalen en anekdotes over het Instituut gehoord. Slechts een fractie daarvan kan een plaats krijgen in een academisch proefschrift dat vraagt om verantwoording van elke bewering. Maar er zijn er duizenden en ze schetsen een sfeer, zoals de anekdote hoe Leo van Rossum de onderdrukte arbeidersklasse nabootste door languit op de vloer van de lunchkamer te gaan liggen (mij verteld door Bert Altena in 2016) of hoe de systematicus zich in het zweet werkte door meters en meters van een bibliotheek te verplaatsen om deze te verstoppert voor de bibliothecaris waarmee hij in onmin verkeerde (eigen waarneming).

Ik heb met veel mensen over dit boek gesproken en van hun kennis geprofiteerd. Graag wil ik al deze mensen bedanken: Bert Altena, Thanassis Betas, Annemieke van Bockxmeer, Niels Bokhove, Dennis Bos, Reinoud Bosch, Alexander Coppens, Karel Davids, Ariëtte Dekker, Hans Drieman, Eric Fischer, Jeff Fynn-Paul, Bess Frimodig, Niels Graaf, Lex Heerma van Voss, Marien van der Heijden, Wietskenel de Jong, Jan Kok, Nico Kruimel,

Gijs Kruimel, Herman Langeveld, Marco van Leeuwen, Thijs van Leeuwen, Marcel van der Linden, Kees Mandemakers, Coen Marinus, Annette Mevis, Lee Mitzman, Michiel Nooren, Ophelia Ongena, Claire Posthumus, Rob Posthumus, Kees Rodenburg, Almudena Rubio, C.F. Rüter, Anna Sapir-Abulafia, Margreet Schrevel, Emile Schwidder, Cor Smit, Rombert Stapel, Jan Willem Stutje, Tjebbe van Tijen, Geert Van Goethem, Christophe Verbruggen, Mariëtte Wolf, Richard Zijdeman en Erik-Jan Zürcher. Natuurlijk geldt deze dank ook alle medewerkers Publieksdiensten en Collectiebehoud van het IISG die mij steeds fantastisch hebben bijgestaan: Tineke Faber, Ed Kool, Hans Luhrs, Monique van der Pal, Auke Reitsma en Vimala Tummers. Vanaf 2011 volgde ik het *PhD training program* van het Posthumus Instituut en heb veel gehad aan het commentaar van docenten en medestudenten. Joppe Schaaper dank ik voor het opdiepen van de financiële gegevens in bijlage 6 'Financieel overzicht'. De Vrienden van het IISG ondersteunden dit stukje onderzoek met een gewaardeerde subsidie. Speciale dank gaat uit naar Jacques van Gerwen en Alex Geelhoed die me aan interessante documenten hielpen en Sjaak van der Velden die alle versies meelas en van commentaar voorzag. Ik dank speciaal Jan Willem Veluwenkamp en Aad Blok die de laatste versie kritisch onderhanden namen. Nog resterende fouten zijn geheel voor mijn rekening.

Jaap Kloosterman liet me delen in zijn enorm grote kennis. Hij liet me profiteren van zijn onnavolgbare intelligentie en eruditie bij alle zaken waar het IISG mee te maken heeft gehad, van catalogusregels tot wetenschapsbeleid. Dank gaat uit naar Jan Lucassen die het hele project heeft begeleid. Hij heeft mijn aandacht meer dan ik in eerste instantie zelf geneigd was te doen naar het geheel van de discipline sociale geschiedenis geleid. Marjolein 't Hart heeft als begeleider met haar kritische blik, haar scherpe verstand en haar praktische doelgerichtheid veel bijgedragen aan het eindresultaat. Henk Wals bedank ik voor het feit dat hij als directeur IISG, tijdens een zeer moeilijke periode voor de instelling, toch middelen vrijmaakte om het onderzoek af te kunnen ronden. Tot slot dank ik Marijke Evers die de hele tocht met me meeliep, weer of geen weer, en Ingeborg Sanders, alleen al omdat ze er is.

Inleiding

Waarom historische figuren als Charles Darwin, Richard Wagner of Karl Marx de aandacht van historici trekken, behoeft aan een algemeen geïnteresseerd publiek niet te worden uitgelegd. Dat historici deze grote negentiende-eeuwers nog steeds zeer nabij kunnen komen, ligt aan het feit dat hun archieven bewaard zijn gebleven. Minder in de schijnwerpers staan de instellingen die dat mogelijk maken, ook al is er ook daarvoor wel aandacht. De papieren van Darwin worden bewaard in de bibliotheek van de Universiteit van Cambridge, een instelling waar al ruim over geschreven is.¹ Wagners papieren worden bewaard door de *Richard Wagner Stiftung*, gevestigd in het *Haus Wahnfried* te Bayreuth.² Over Wagners archief en bibliotheek bestaan verschillende gespecialiseerde publicaties en ook de geschiedenis van de *Bayreuther Festspiele* is goed bestudeerd.³

Het archief van Karl Marx wordt bewaard in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (hierna: IISG), dat een indrukwekkende hoeveelheid archieven van belangrijke figuren beheert.⁴ De medewerkers van het IISG zorgen niet alleen voor de collecties maar dragen ook sterk bij aan de ontwikkeling van het academische vak sociale geschiedenis. Het bewaren van belangrijk internationaal erfgoed, dat bovendien politiek bedreigd is geweest, en de vormende bijdrage aan een historische discipline rechtvaardigen een aparte studie naar de geschiedenis van het IISG.

Dit is ook een goed moment om die instituutsgeschiedenis te onderzoeken. Immers, alle instellingen in de westerse wereld op het gebied van cultuur

1 Zie bijvoorbeeld: J.C.T. Oates, *Cambridge University Library: a history* (Cambridge 2009); David McKitterick, *Cambridge University Library: a history: the eighteenth and nineteenth centuries* (Cambridge 2009); Peter Fox, *Cambridge University Library: the great collections* (Cambridge 1998). Over Charles Darwins nalatenschap: <https://janus.lib.cam.ac.uk/db/node.xsp?id=EAD%2FGBR%2F0012%2FMS%20DAR> (24 maart 2017).

2 Zie: <http://www.wagnermuseum.de/nationalarchiv/geschichte/> en <http://www.friedrich-bayreuth.info/uber-bayreuth/wagner-archive/> (24 maart 2017).

3 Over de *Festspiele*: Oswald Georg Bauer, *Die Geschichte der Bayreuther Festspiele. Volume I: 1850-1950 en Volume II: 1951-2000* (Berlijn 2016). Over de verzamelingen: M. Eger: 'Die Bibliotheken des Richard-Wagner-Museums und der Richard-Wagner-Gedenkstätte', *Bibliotheksforum Bayern* 15 (1987) 227-240; S. Friedrich, "Das Buch eines edlen Geistes ist der kostbarste Freund" – Richard Wagner und seine Bibliotheken', in: K. Döge, C. Jost en P. Jost eds., *"Schlagen Sie die Kraft der Reflexion nicht zu gering an" – Beiträge zu Richard Wagners Denken, Werk und Wirken* (Mainz 2002) 11-20.

4 Bespreking van literatuur over het Instituut volgt in de paragraaf *Eerdere studies* van deze inleiding. Verwijzingen naar de geschiedenis van (sommige) archieven die er bewaard worden, volgen in de relevante passages in deze studie.

en wetenschap ervaren op dit ogenblik een ingrijpende verandering van hun omgeving, vooral door de snelle doorbraak van de informatietechnologie en de daarmee gepaard gaande globalisering. Alle aspecten van het bibliotheek- en archiefwerk worden geraakt door deze revolutie in de informatietechnologie, die de wereldwijde beschikbaarheid van informatie over collecties enorm heeft vergroot. Ook is al begonnen met de integrale digitale terbeschikkingstelling van complete archieven. Traditionele professionele eisen aan personeel in de collectievormende en collectiebeherende wereld worden minder bruikbaar. Alle betrokkenen worden geconfronteerd met een ingrijpend transformatieproces.

De lezer die is opgegroeid met het Internet, dient te beseffen dat gedurende de hele periode die deze studie bestrijkt, vrijwel alle informatie alleen op papier was vastgelegd,⁵ dat verspreiding van informatie alleen mogelijk was door het kopiëren van documenten en dat primaire historische bronnen zich bijna altijd slechts op één plaats bevonden en alleen daar konden worden geraadpleegd. De beheerder van die bronnen kon bij het verlenen van toegang coöperatief of lastig zijn en daarbij een politieke agenda hebben. Had een instelling een belangrijke bron, dan kon die worden gebruikt als wisselgeld in onderhandelingen met andere instellingen. Vanuit deze gedachte vonden sommige archiefbeheerders zelfs dat het raadzaam was helemaal niet te vertellen welke kostbare schatten ze onder hun hoede hadden. Zo werden zelfs simpele lijstjes die een bepaald archief beschreven, geheime en begeerlijke documenten. Het maken van bronnenuitgaven was een oude methode om ervoor te zorgen dat een bron op meer dan één plaats te raadplegen was.⁶ Maar in de papieren wereld maakte dat de eigen collectie minder uniek. Deze spanning was ook voelbaar bij bronnenuitgaven waarbij het IISG betrokken was.

Op politiek en maatschappelijk niveau was de val van de Muur ook voor het IISG een paradigmatische omwenteling. De twee majeure politieke krachten waartoe het zich als instelling in de loop van de geschiedenis tot 1989 heeft verhouden waren het fascisme en het communisme. De ineenstorting van de Oost-Europese volksdemocratieën en de Sovjet-Unie raakte de perceptie van de door het IISG verzamelde bronnen fundamenteel. De globalisering en de dominantie van het neoliberale wereldbeeld na 1989 veranderden vervolgens

5 Er bestonden natuurlijk microfilms en microfiches, maar dat veranderde niet veel aan de algemene situatie.

6 Er kleefden evidente bezwaren aan bronnenuitgaven. Er was vrijwel altijd het probleem van de selectie van documenten: welke documenten kwamen in aanmerking om uitgegeven te worden en welke niet. Ook was er de begrijpelijke tendens dat de archieven van 'grote mannen' voorrang kregen.

de positie van de arbeidersbeweging en daarmee het veld van onderzoek en verzamelen dramatisch. Als gevolg van de globalisering is het binnen de sociale geschiedenis niet meer mogelijk de niet-westerse wereld te negeren. Dit geldt voor het wetenschappelijk wereldbeeld en de onderzoeksvragen, maar ook beleidsmatig: een instituut dat zichzelf 'Internationaal' noemt kan de talenten van mensen in de niet-westerse wereld niet negeren, of ze nu studenten of professionals zijn.

Om bovengenoemde redenen is 1989 het eindpunt van deze studie. De verhuizing van het IISG naar de Cruquiusweg, het samengaan in dat pand met het Nederlands Economisch-Historisch Archief (NEHA) en de eerste ervaringen met de nieuwe organisatie die sinds 1987 werd opgebouwd, hebben bij deze keuze meegewogen.

Het Instituut heeft niet alleen te maken met deze grote, wereldwijde ontwikkelingen, maar ook met normale organisatorische problemen, zoals vergrijzing. Deze vergrijzing, veroorzaakt door de naoorlogse bevolkingspiek, de babyboom, speelt het Instituut in het bijzonder parten. Een generatie van onderzoekers, curatoren ('vakreferenten' in de terminologie van het Instituut) en andere mensen die betrokken zijn bij onderzoek en verzamelen staat op het punt om met pensioen te gaan. Er bestaat het risico dat bij het afscheid van de oudere medewerkers een schat aan kennis zal verdwijnen. Deze kennis blijft voor een gedeelte beschikbaar in de vorm van voorwerpen, lijsten, rapporten, brieven, etc. Maar er is ook kennis die veel moeilijker te vinden is. Het is wat Polanyi 'tacit knowledge' noemt. Dit is een moeilijk en enigszins vaag begrip. Het is de kennis die bekend en beschikbaar is bij mensen die zeer vertrouwd met iets zijn, maar die zij niet noteren. Dus als mensen vertrekken, nemen ze deze 'tacit knowledge' mee.⁷

Al deze ontwikkelingen samen kunnen het voor studenten en onderzoekers die in de toekomst met het IISG in aanraking komen, lastig maken te begrijpen wat het Instituut in het verleden heeft gedaan en waarom het Instituut dit heeft gedaan. Per slot van rekening is het beoordelen van de effecten van *provenance* voor historici een essentieel onderdeel van de bronnenkritiek. In de woorden van Laura Millar: "How did *these* records come to be *here*" is an important question in evaluating sources to be used'.⁸ Maar dit geldt ook voor de keuzes van onderwerpen en methodes van onderzoek.

7 Michael Polanyi, *Personal knowledge; towards a post-critical philosophy* (Chicago 1958) en idem, *The Tacit Dimension* (Chicago 2009).

8 Laura Millar, 'The death of the fonds and the resurrection of provenance: archival context in space and time', *Archivaria* 53 (2002) 1-15, aldaar 12.

Daarom is het nuttig om te analyseren waarom en hoe deze werelden van kennis binnen het IISG werden gecreëerd.

De sociale geschiedenis van kennis

Maar wat wil ik dan precies weten over het IISG? Is niet alles al bekend? Hoewel er al van alles over de geschiedenis van het Instituut is geschreven, zoals hierna zal worden uiteen gezet, bestaat er nog geen alomvattende studie van het IISG over de eerste 50 jaar van haar bestaan gebaseerd op primaire bronnen. Ook is het IISG te zien als exemplarisch voor instituten waar kennis geproduceerd wordt, met name in de geesteswetenschappen en de sociale wetenschappen.

De afgelopen decennia is er veel aandacht geweest voor de historische en sociale aspecten van de productie van kennis en is er een aparte 'sociologie van kennis' en een 'sociale geschiedenis van kennis' ontstaan. Een en ander biedt een geschikt kader voor de geschiedschrijving van het Instituut. Ik zal hier niet diep ingaan op de ontwikkeling van deze theorievorming, noch op de meeste controverses, maar de belangrijkste achterliggende ideeën die als inspiratie hebben gediend, zal ik hier toch kort memoreren. Achtereenvolgens komen Pierre Bourdieu met zijn visie op kennisverwerving aan de orde, daarna via Thomas Kuhn het duo Bruno Latour en Steve Woolgar over de rol van wetenschappelijke instituten en tot slot Peter Burke over de sociale geschiedenis van kennis.

De socioloog Bourdieu is zonder twijfel een van de meest inspirerende onderzoekers van de macht die instellingen zoals universiteiten hebben om te bepalen wat legitieme kennis is.⁹ Een essentieel element in zijn denken is de macht om de *reproduction du corps* te bepalen. Daarmee doelt hij op de groep die kan beslissen wie de academische wereld wel of niet kan betreden en onder welke voorwaarden, waardoor deze groep een langdurige invloed uitoefent, ook op de inhoud van kennis. Hij wijst op de mechanismen in het verwerven van academisch kapitaal via het investeren van tijd in de verschillende instellingen binnen de academische wereld, met als doel het bevorderen van de carrière.¹⁰ Hij schreef zijn *Homo Academicus* tegen de achtergrond van de onrust van mei 1968. In zijn visie was een van de belangrijkste kwesties in de aanloop naar de revolutie de splitsing in het Franse academische leven tussen de *haves* aan de ene kant, met name de hoogleraren, en de *have-nots* aan de andere kant, het personeel zonder

⁹ Pierre Bourdieu, *Homo academicus* (Parijs 1984).

¹⁰ Ibid., 128.

vaste aanstelling die de enorme groei van de studentenpopulatie in de jaren zestig moest opvangen.

Het interessante aan het IISG is in dit verband dat het als instelling weliswaar opereert in de academische wereld, maar een positie heeft aan de rand ervan. Het Instituut produceert namelijk geen academische graden, zoals de universiteiten, maar haar medewerkers streven wel naar 'academisch kapitaal'. Dat geeft soms spanningen, maar soms ook handelingsvrijheid. De verhouding tussen de academische, universitaire wereld en het IISG was gedurende de hieronder behandelde periode aan fundamentele veranderingen onderhevig. Een ander concept van Bourdieu, "habitus", zal later in deze inleiding nog terugkomen.

Op dit punt is het nuttig om de ideeën van de kennissociologen Latour en Woolgar aan te halen zoals zij die ontwikkelden in hun studie *Laboratory Life*. Deze studie staat in de traditie van wetenschappelijk onderzoek dat, vooral na Kuhns studie uit 1962 over wetenschappelijke revoluties, de oorzaken van de wetenschappelijke ontwikkelingen zoekt buiten de abstracte uitwisseling van ideeën en rationele argumentatie tussen de deelnemers aan academische debatten. In het kort stelt Kuhn dat wetenschappelijke ontwikkelingen het resultaat zijn van intense sociale strijd binnen de wetenschappelijke gemeenschap.¹¹

Hoewel fel bediscussieerd, kreeg Kuhns standpunt dat de wetenschap moest worden gezien als een sociale activiteit brede steun. Latour en Woolgar voegden daar echter een antropologisch element aan toe. Zij bestudeerden de wetenschapper, de laboratorium-assistent, de student, allen die betrokken zijn bij het werk in het laboratorium, zoals antropologen een stam zouden bestuderen. Om te zien wat er echt aan de hand is in het laboratorium, moet men het hele proces van het toekennen van betekenis aan bepaalde verschijnselen bestuderen. Dit proces is de som van vele microprocessen van onderhandeling. "The construction of facts depends critically on these microprocesses and yet the retrospective characterisation of scientific activity frequently replaces them with epistemological descriptions of "thought processes" and "logical reasoning."¹²

Onderzoekers creëren ordelijke en plausibele verhalen uit chaotische data. Ze scheppen orde in de wanorde. Maar de weg daarnaartoe is chaotisch en niet lineair. Als we willen weten hoe ze precies te werk gaan, dan moeten we

11 Thomas S. Kuhn, *The structure of scientific revolutions* (Chicago 1962).

12 Bruno Latour en Steve Woolgar, *Laboratory life: the social construction of scientific facts* (Beverly Hills 1979) 41.

onderzoekers volgen in hun laboratoria.¹³ Tussen het IISG als kennisproducerende instelling en het laboratorium zien we naast verschillen een aantal duidelijke overeenkomsten. Maar het belangrijkste wat we kunnen leren van deze overwegingen is dat ook in de historische wetenschappen niet alleen de officiële debatten tussen onderzoekers zwaar wegen bij de productie van de inhoud van wetenschappelijk kennis, maar ook alle microprocessen in de instelling. In het proces van kennisproductie binnen het IISG spelen veel individuen, groepen, beroepsgroepen en mensen met verschillende maatschappelijke posities binnen of op de grens van de instelling een rol. Mensen buiten de instelling zien de resultaten van het werk dat er verricht wordt, maar niet de processen die ertoe hebben geleid.

Op het gebied van de sociale geschiedenis van kennis onderscheidt de historicus Peter Burke vier belangrijke thema's die geschikt zijn voor concreet historisch onderzoek.¹⁴ Ten eerste ligt ook bij hem de nadruk op de kennisconstructie. Burke plaatst deze in de postmoderne trend waarin de aandacht werd verlegd van verwerving en doorgave van kennis naar de 'constructie' ervan, met meer aandacht voor het individu en de taal. Op de tweede plaats wijst hij op de 'kennishouder' als een belangrijk te bestuderen thema. Zijn derde en voor deze studie misschien minstens zo belangrijke thema is de microsociologie van groepen binnen de kennisconstructie, met name kleine groepen van intellectuelen, kringen, netwerken en 'epistemological communities'.¹⁵ Het vierde thema dat hij beschrijft, betreft het brede gebied van gender en geografie. Concreet gaat het daarbij om de hindernissen die vrouwen ervaren bij het betreden van en werken in een onderzoekomgeving. 'Geografie' heeft in dit verband te maken met de dominantie van het Westen in de wetenschap en de daaruit mogelijk voortkomende eenzijdigheid bij de productie van kennis.

Voor mijn onderzoek is het concept van kennis als constructie een zinvolle vooronderstelling die hier niet verder zal worden uitgewerkt. Ik zal me concentreren op de vraag wie de kennishouders waren en meer in het bijzonder welke vormen van kennis de verschillende groepen mensen die betrokken waren bij het IISG produceerden. Omdat deze personen niet in het academisch luchtledige hingen maar voor geld en alle mogelijke andere vormen van steun afhankelijk waren van niet-academici zal ook de rol van

13 '... if the scientists we shadow go inside laboratories, then we too have to go there, ...': Bruno Latour, *Science in action: how to follow scientists and engineers through society* (Cambridge, Mass. 2015) 63.

14 Peter Burke, *A social history of knowledge: from Gutenberg to Diderot, based on the first series of Vonhoff Lectures given at the University of Groningen (Netherlands)* (Cambridge 2000).

15 Ibid., 8.

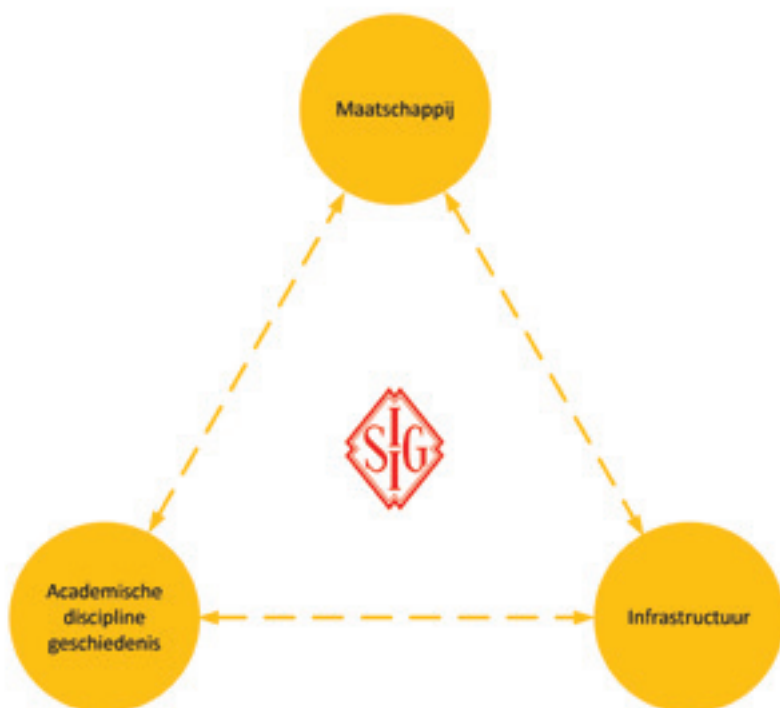
die laatsten in de wereld van de kennisproductie van het IISG bekeken worden. Nog een belangrijke categorie niet-academische betrokkenen zijn mensen met een band met de beweging die door eigen onderzoek zelf kennishouders zijn en bij de instelling betrokken zijn. Met de 'beweging' wordt de zo ruim mogelijk opgevatte arbeidersbeweging bedoeld. Het derde thema van het onderzoek, dat naar de 'epistemologische *communities*', zal in alle aspecten van deze studie doorklinken. Het werk van het Instituut is een voorbeeld van de manier waarop kleine gemeenschappen opereren in de academische omgeving. Redacties, verenigingen, teams, besturen, werkgroepen, etc. vormen allemaal samen het grotere onderwerp van het onderzoek. Voor wat betreft het vierde thema zullen we een klein aantal belangrijke vrouwen zien werken in een wereld waar mannen veruit in de meerderheid waren. Geografisch was het Westen dominant, maar al vroeg werden er wel pogingen gedaan om wat nu 'the Global South' heet bij het werk van het IISG te betrekken.

Academische instellingen zoals het IISG zijn – aldus – geen ivoren torens die eenzaam in het landschap staan te pronken dankzij de genialiteit van hun oprichter. Zij ontwikkelen zich in een krachtenveld dat kan worden beschreven als een driehoek gevormd door de volgende drie hoeken (zie figuur 1):

De ontwikkeling van:

- 1) de maatschappij in het algemeen;
- 2) de academische geschiedschrijving, met name de sociale geschiedenis;
- 3) onderzoek en verzamelingen binnen academische instellingen: 'de infrastructuur'.

Maar hoe gaan we vervolgens te werk? 'Infrastructuur' en 'academische discipline' zijn grote werelden bewoond door een groot aantal spelers. Dat geldt in nog grotere mate voor 'de maatschappij'. Voor een verdere verdieping van deze theoretische benadering kunnen we nogmaals inspiratie halen uit ideeën ontwikkeld door Bourdieu. Hij gebruikt de term 'social space' voor de samenleving als geheel. Binnen de sociale ruimte kunnen we een aantal 'velden' definiëren. Met algemene termen kunnen we een onderscheid maken tussen 'het politieke', 'het economische', 'het sociale' of voor ons doel 'het wetenschappelijke' veld. Mensen die in die gebieden verkeren, ontwikkelen een bepaalde habitus – een manier van kijken naar de wereld waarin zij leven. Mensen zetten bepaalde strategieën in om hun positie in hun vakgebied te verbeteren. Ze zijn bezig met het verzamelen van diverse vormen van 'kapitaal', zoals 'sociaal' of 'economisch kapitaal'.

Figuur 1. De driehoek van krachten die invloed hebben op het IISG

Voor ons onderzoek is academisch kapitaal het belangrijkste. Het is de som van begrippen als 'kennis', 'eer', 'prestige' en 'reputatie'.¹⁶ De manieren om academisch kapitaal te verwerven zijn divers. Op het gebied van het historisch onderzoek kunnen we een lijst van kenmerken onderscheiden die hiervoor belangrijk zijn: het bezetten van leerstoelen, het schrijven van veel geciteerde publicaties, het schrijven in vooraanstaande tijdschriften, het hebben van belangrijke posities in verenigingen en instellingen, redactielidmaatschappen van tijdschriften en van series, het krijgen van prijzen, etc. Al deze activiteiten zullen we hieronder tegenkomen.

Er is nog een punt van aandacht als we instellingen bekijken als het resultaat van het krachten spel in de driehoek. De processen van beïnvloeding werken door middel van netwerken. De netwerken bestaan uit mensen

¹⁶ Een introductie tot zijn werk: Pierre Bourdieu en Loïc J.D. Wacquant, *An invitation to reflexive sociology* (Chicago 1992).

die opereren in de hoeken van de driehoek, maar heel vaak bestaat er overlap: één en dezelfde persoon kan tegelijkertijd in meerdere hoeken actief zijn. Het is hierbij goed te bedenken dat de motivatie om zich met de instelling bezig te houden veelal kan worden samengevat door de woorden 'engagement' of 'betrokkenheid'. De betrokkenheid bij de sociale kwestie was voor bestuurders, historici, verzamelaars en activisten, op welke plek in de driehoek ze zich ook bevonden, het oorspronkelijke motief voor hun handelen. Daarnaast zijn er in de netwerken mensen actief die men als 'entrepreneur' kan omschrijven. Zij zijn naast wetenschapper of bestuurder ook ondernemer; zij bouwen instellingen en zoeken naar nieuwe mogelijkheden om hun idealen te verwezenlijken.

Binnen de driehoek oefent elk der hoeken – maatschappij, academische discipline en infrastructuur – invloed uit op het IISG. In figuur 2 is dit met pijlen aangegeven. Ik zal de invloed van alle drie hier in detail onderzoeken. Ik ben me ervan bewust dat er nog andere vormen van beïnvloeding voorkomen, maar deze komen slechts zijdelings aan de orde.

De vraagstelling van deze studie luidt dus in algemene termen: hoe ontwikkelde het IISG zich als kennisinstituut met zijn taken op het gebied van verzamelingen en onderzoek? En meer in het bijzonder: hoe gaven individuen en groepen van individuen daaraan vorm in onderlinge samenwerking en competitie? De drie soorten beïnvloeding (door de maatschappij, de discipline geschiedenis en de infrastructuur) kunnen dan worden opgevat als deelvragen.

De vraag kan ook heel kort en zelfs in een woord worden samengevat als de vraag naar de ontwikkeling van de professionalisering van het IISG. Het is op dit moment een internationaal erkende instelling binnen de subdiscipline sociale geschiedenis met afzonderlijke afdelingen voor verzamelen en onderzoek.¹⁷ Het werk wordt periodiek door experts ('peers') uit het veld kritisch beoordeeld.¹⁸ 'Professionalisering' wordt hier opgevat als het voortgaande proces van het belangrijker worden van professionals binnen de instelling.¹⁹ De hoofdvraag van dit onderzoek kan dan ook worden

17 Zie voor de ontwikkeling van de diversificatie binnen het IISG Bijlage 4 van deze studie.

18 De beoordeling die in 2018 plaatsvond noemde het wetenschappelijk onderzoek van het IISG 'excellent' en de activiteiten rond de verzamelingen 'very good'. Zie: *Assessment Report International Institute of Social History-KNAW Humanities Cluster: peer review 2012-2017* (Amsterdam 2018) 10.

19 In de definitie van Conze en Kocka: "Professions"... sind nichtmanuelle Vollzeitberufe, die eine langjährige, spezialisierte und tendenziell wissenschaftliche ... Ausbildung voraussetzen, in der vor allem berufsspezifisches, generalisierbares, theoriehaltiges und durch Examensabschlüsse (Diplome, Patente, Titel) nachweisbares Fachwissen vermittelt wird'. Uit de opleiding volgen

samengevat als: hoe verliep het proces van professionalisering binnen het IISG? Deze vraag zal steeds worden bekeken vanuit het perspectief van de drie hoeken van de boven bedoelde driehoek en valt derhalve uiteen in de deelvragen naar de beïnvloeding van het proces van professionalisering door respectievelijk de maatschappij, de discipline der geschiedenis en de infrastructuur van het vak. Deze vragen zullen behandeld worden voor elk van de vijf perioden waarin ik de geschiedenis van het IISG tussen 1935 en 1989 heb ingedeeld.²⁰ Bij dit alles moet uiteraard rekening gehouden worden met de invloed van het toeval en de grilligheid van de ontwikkelingen.

Een onderzoek naar de ontwikkeling van het IISG kan bijdragen aan een beter begrip van de geschiedenis van academische instituties in het algemeen. Met deze aanpak denk ik nieuwe kennis te kunnen genereren, die meer is dan *petite histoire*. Voordat ik de deelvragen nader uitwerk, ga ik kort in op musea en archieven als een specifiek soort kennis producerende instellingen. Het IISG is immers deels als een soortgelijke instelling te zien.

Musea en Archieven

In de studie van Ad de Jong over het Nederlands Openluchtmuseum en de discipline 'Volkskunde' in Nederland²¹ staat het mechanisme van *musealization* centraal.²² De curatoren van het museum ('de dirigenten van de herinnering') behouden sommige objecten met een etnologische oorsprong, maar andere niet.²³ Zij doen dit vanuit een wetenschappelijk en ideologisch wereldbeeld waarin de natie en de 'invented tradition' de bepalende factoren zijn.

competenties op grond waarvan de beroepsgroep met behulp van de staat een monopolie op het aanbieden van zijn diensten kan claimen: Werner Conze en Jürgen Kocka, 'Einleitung', in: Werner Conze en Jürgen Kocka eds., *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert: Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen* (Stuttgart 1985) 9-26, aldaar 18.

²⁰ De indeling in vijf perioden wordt verantwoord in de paragraaf *De opzet van deze studie* aan het einde van deze inleiding.

²¹ Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering: musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001).

²² Vergelijk het begrip 'archivization' van Jacques Derrida: 'archivization produces as much as it records the event', in: Jacques Derrida, *Archive fever: a Freudian impression* (Chicago 1996) 160.

²³ Voor alle instellingen die erfgoed bewaren geldt: "Heritage" results from a continuous process of interpretation and selection that attributes to certain objects (rather than to others) resources that postpone their degradation', in: Dario Gamboni, 'World heritage: shield or target', *Conservation. The Getty Conservation Institute Newsletter* 16, nr. 2 (2001) 8.

De museologie ligt aan de rand van dit onderzoek, maar de parallellen liggen voor de hand.²⁴ Denken over 'erfgoed' ligt dicht bij de hier te behandelen problemen. Op dat gebied is recent veel werk gedaan. Een belangrijke bijdrage is geleverd door David Lowenthal, bijvoorbeeld in zijn *Possessed by the Past*.²⁵ Hij probeert te begrijpen hoe 'erfgoed' als begrip zo belangrijk is geworden dat er een beweging op gang is gekomen om bijna alles te verzamelen. Mensen gebruiken 'erfgoed' om een gevoel van verbondenheid met een gemeenschap te creëren. In *The Heritage Crusade* analyseert hij hoe documenten deel gaan uitmaken van de vorming van identiteit en dus van potentieel gevaarlijke conflicten.²⁶ Dat aspect is aanwezig in veel geschiedenissen van archieven die het IISG bewaart.

De betekenis van oude documenten voor de vorming van identiteit heeft consequenties voor het beheer van archieven. Zoals Helaine Silverman en Fairchild Ruggles stellen: 'At stake is the question of who defines cultural heritage and who should control stewardship and the benefits of cultural heritage'.²⁷ Deze problematiek raakt de kern van het werk van het IISG, want daar gaat het per definitie om privé-archieven en bibliotheken. Omdat het IISG geen staat of juridische macht achter zich heeft kunnen alle acquisitieactiviteiten alleen worden ondernomen op basis van de instemming van mensen en organisaties binnen de gemeenschappen waarin het IISG geïnteresseerd is. Maar er zijn situaties aanwijsbaar waar er onduidelijkheid of meningsverschillen over het 'stewardship' zijn ontstaan. Vragen rond dit thema betreffen niet de hoofdvraagstelling van deze studie, maar zullen steeds meespelen.

Theo Thomassen gaat in op het verschil tussen 'bron' en 'erfgoed'.²⁸ Hij maakt een nogal strikt onderscheid tussen *erfgoed* en *historische bron*. Erfgoed, zo stelt hij, is een concept dat functioneert in de debatten van het heden, als iets dat raakt aan de actualiteit: 'erfgoed gaat niet over de herinneringen van archiefvormers uit het verleden, maar over het verleden zoals men zich dat graag wil herinneren'.²⁹ De *historische bron*, anderzijds, kan het verleden problematiseren en een afstand tot het heden scheppen. Zo kan het verleden beter worden begrepen. Hoe dit werkt, laten Francis

24 Zie: Tony Bennett, *The birth of the museum: history, theory, politics* (Londen 1995).

25 David Lowenthal, *Possessed by the past: the heritage crusade and the spoils of history* (New York 1996).

26 David Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1998).

27 Helaine Silverman en D. Fairchild Ruggles, 'Introduction', in: Idem eds., *Cultural heritage and human rights* (New York 2007) 3-29, aldaar 3.

28 Theo Thomassen, *Archiefwetenschap, erfgoed en politisering* (Amsterdam 2011).

29 Ibid., 7-8.

Blouin en William Rosenberg zien: 'Indeed, far from being a site of passive curation, archives seen from the inside out are places of constant decision making, where archivists themselves, like historians and other scholars, are constantly involved in processes that shape the "stuff" from which history is made'.³⁰

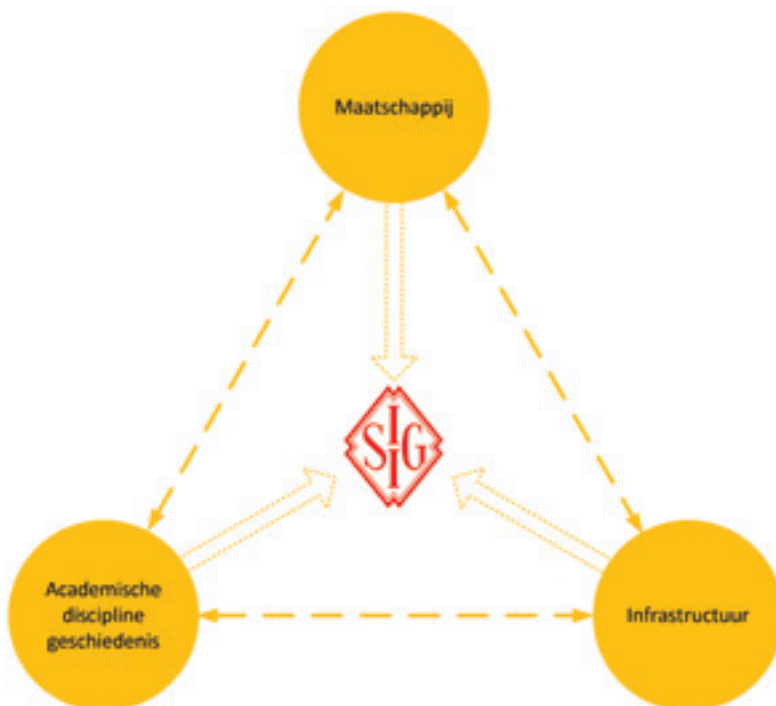
Nadere uitwerking van de algemene vraagstelling voor de geschiedenis van het IISG

De voorgaande ideeën kunnen als volgt worden samengevat en geschikt gemaakt voor een historische analyse van de eerste halve eeuw van het bestaan van het IISG.

- 1) Het Instituut is het resultaat van opvattingen en activiteiten van mensen in verschillende netwerken in de drie geschetste hoeken van het krachtenveld. Sociale betrokkenheid was een samenbindend element dat bij veel geïnteresseerden aanwezig was. 'Betrokkenheid' is de term die de continuïteit rond de subdiscipline en het Instituut het best samenvat. Het is de kern van de wens om te weten hoe de sociale verhoudingen in de tijd veranderden. Het is de basis van de sociale geschiedenis. De wens achter de vorming van het Instituut vinden we in de betrokkenheid van een groep mensen bij de sociale bewegingen en bij de geschiedenis van die bewegingen. En eenmaal gevormd kon en kan het Instituut rekenen op een grote betrokkenheid van medewerkers en kringen eromheen. Onder deze mensen heerste en heerst 'het virus der betrokkenheid bij datgene waarvoor het Instituut staat'.³¹
- 2) Het Instituut zelf kan ook worden beschouwd als een netwerk en in dat netwerk komen we soms actief opererende ondernemers tegen.
- 3) De betrokkenen werken in de habitus van de academische wereld. Ze zijn bezig met het verwerven van academisch kapitaal om hun positie binnen die wereld te verbeteren. Dit academisch kapitaal kan ook weer worden ingezet in de wereld van de sociale bewegingen. 'Wetenschap' had gedurende de hele periode van deze studie een hoge status en wetenschappers konden hier soms gebruik van maken buiten de academische wereld.

30 Francis X. Blouin en William G. Rosenberg, *Processing the past: contesting authority in history and the archives* (New York 2011) 142.

31 Eric Fischer, 'Het Beleid', in: Idem, Jaap Kloosterman en Henk Wals eds., *Vele gezichten: achter de schermen van het IISG: bundel aangeboden aan Prof Dr P. de Wolff en Prof Dr W.J. Wieringa ter gelegenheid van hun afscheid van het IISG* (Amsterdam 1991) 49-56, aldaar 56.

Figuur 2. De pijlen van beïnvloeding vanuit de drie hoeken op het IISG

- 4) Individuen en alle groepen die over de hele behandelde periode de geschiedenis van het Instituut bepaalden, hadden niet altijd dezelfde doelstellingen. Maar over sommige zaken was er vrijwel altijd overeenstemming. Historici en activisten uit de beweging waren het eens over het grote belang van het veilig stellen en bewaren van de bibliotheken en archieven van de arbeidersbeweging en aanverwante groeperingen – zij het als bron voor historische studies, zij het als gekoesterde bron van identiteit en legitimiteit, als erfgoed. In ambtelijke kringen konden overwegingen gedragen door termen als ‘wetenschap’ en ‘nationaal prestige’ soms behulpzaam zijn bij het als belangrijk beoordelen van dit materiaal.

Een korte vooruitblik op de hoeken van de beïnvloedingsdriehoek (zie figuur 2 hierboven) en hun relatie met het IISG dient het begrip van deze bepalende factoren. Achtereenvolgens bespreek ik beknopt de relatie van het

IISG met de algemene ontwikkeling van de maatschappij, het vak (sociale) geschiedenis en de infrastructuur van academische instellingen en collecties.

Het IISG en de algemene ontwikkeling van de maatschappij

De ontwikkeling van de maatschappij is in deze studie een gegeven. Het Instituut ontstond gedeeltelijk als een reactie op de opkomst van het nationaalsocialisme en in mindere mate als reactie op het stalinisme. In de jaren dertig ontwikkelde het zich tot het aangewezen toevluchtsoord van archieven en bibliotheken van mensen en organisaties die vervolgd werden door de nazi's en de stalinisten. De aan deze archieven en bibliotheken verbonden mensen hadden een belangrijke invloed op het IISG.

De maatschappij oefende verder invloed uit via de financiering. Tijdens de eerste jaren was De Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank (vanaf nu: De Centrale) de belangrijkste financier. De Centrale was een bank en verzekeringsmaatschappij die nauwe banden onderhield met de Nederlandse arbeidersbeweging. In deze omgeving waren vertegenwoordigers van de SDAP en verwante vakbonden actief.

De Duitse bezetting was een bijna fatale ontwikkeling. Het Instituut werd in 1940 overgenomen door de nazi's, die de collecties stalen en afvoerden naar Duitsland en door Duitsland bezette gebieden in Oost-Europa.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er een lange periode van wederopbouw in een land dat geplaagd werd door schaarste en geldgebrek. De PvdA en de vakbonden kregen stapsgewijs een vastere plaats in de zich ontwikkelende verzorgingsstaat. Vergelijkbare ontwikkelingen buiten Nederland beïnvloedden het IISG eveneens.

Ten slotte veranderde vanaf het eind van de jaren zestig de wereld van de organisaties die hun archieven en bibliotheken bij het IISG wilden onderbrengen drastisch. Samengevat met de term 'nieuwe sociale bewegingen' kwamen nieuwe vormen van maatschappelijk activisme in beeld. Met deze grote en diverse wereld moest het IISG rekening leren houden.

Het IISG en het onderzoek in de sociale geschiedenis

Vanaf het begin positioneerde het Instituut zich als een instelling binnen de internationale en Nederlandse academische omgeving. Het IISG speelde een rol in de institutionalisering van de sociale geschiedenis zelf. Maar ook leverde het IISG door de persoonlijke inzet van diverse medewerkers een bijdrage aan de inhoud van de discipline geschiedenis. Om een en ander te kunnen bestuderen is een introductie van de algemene ontwikkelingen

in de academische discipline geschiedenis en in het bijzonder de sociale en economische geschiedenis gewenst. De betrekkingen tussen de twee subdisciplines zijn immers historisch zeer nauw. Het IISG kwam zelfs voort uit een instelling gewijd aan de economische geschiedenis, het Nederlands Economisch-Historisch Archief (van nu af aan NEHA).

Debatten over definities en onderwerpen van de sociale geschiedenis krijgen een belangrijke plaats in deze studie, en extra aandacht zal worden besteed aan de plaats van 'labour history' binnen het bredere terrein van de sociale geschiedenis. Daarnaast is ook de bijdrage van niet-academici op het gebied van de sociale geschiedenis van belang. Met name in de eerste jaren van het Instituut werd veel onderzoek gedaan door erudiete amateurs, die vaak nauwe banden hadden met de sociale beweging. In verband hiermee lijkt de academische status van het Instituut en zijn medewerkers op verschillende momenten verschillend te zijn gewaardeerd. Dit geldt zowel voor de betrokkenen zelf als voor externe partijen. De amateurs maakten in de loop van de tijd steeds vaker plaats voor professionele historici. Dat is een belangrijk thema in de ontwikkeling van de instelling.

Het IISG en de infrastructuur van de sociale geschiedenis

Het IISG zelf is onderdeel van de bredere Europese en wereldwijde infrastructuur van de sociale geschiedenis. Ontwikkelingen op het gebied van archief- en bibliotheekwetenschappen en – in mindere mate – ontwikkelingen in de museologie spelen hier een rol. De beroepseisen aan de staf in de bibliotheek en de archiefafdeling werden met de jaren in overeenstemming gebracht met wat elders in Nederland gangbaar was. Zo werd er stapsgewijs een professionele aanpak van het werk rond verzamelingen gerealiseerd, vaak onder druk van (nieuwe) financiers en hun (nieuwe) eisen. Nationale en internationale samenwerking in verenigingen van archief- en bibliotheekinstellingen vormen ook een belangrijk onderdeel van dit proces van professionalisering. Ook de financiering veranderde: het IISG moest met nieuwe partners uit de overheidssfeer leren werken, zoals de Gemeente Amsterdam en het Rijk. De fondsen van De Centrale werden op den duur vervangen door die van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, dat het geld eerst via de Universiteit van Amsterdam (UvA), en later via de KNAW ter beschikking stelde.

De infrastructuur op het gebied van de sociale geschiedenis kan worden beschouwd als het resultaat van zowel de academische invloeden als de invloeden die afkomstig zijn van de maatschappij. Onderzoekers, financiers en curatoren hebben bepaalde ideeën over wat belangrijk is en wat niet,

en wat de procedures moeten zijn. Maar sociale bewegingen hebben ook invloed op deze specialisten. Activisten op hun beurt proberen curatoren van het belang van hun documenten te overtuigen. En niet zelden zijn onderzoekers en curatoren zelf (ex-)activisten.

Eerdere studies over het IISG

Er zijn diverse studies over de geschiedenis van het IISG geschreven. De belangrijkste zullen hier kort de revue passeren. Voor de voorgeschiedenis van de eigenlijke stichting is de geschiedenis van het NEHA van belang. Deze wordt besproken in een verzameling van essays onder redactie van Eric Fischer, Co Seegers en Jacques van Gerwen.³² Bij het honderdjarig bestaan van het NEHA verscheen een special van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* met daarin een geactualiseerde geschiedenis.³³ Aan de geschiedenis van de hoofdsponsor van de jaren dertig, De Centrale, is het proefschrift van Jacques van Gerwen gewijd.³⁴ Maria Hunink bestudeerde de eerste twaalf jaar van de geschiedenis van het IISG.³⁵ Jan Lucassen schreef *Tracing the Past*, waarin hij in kort bestek naar beide instellingen, IISG en NEHA, keek.³⁶ Van recentere datum is er het boek van Jan Lucassen en Jaap Kloosterman: *Wereldverbeteraars*.³⁷ De inleiding geeft de achtergronden van de collecties van het Instituut weer. Veel nieuwe informatie over de geschiedenis van het IISG is te vinden in *A Usable Collection*, een *Festschrift*

32 J.L.J.M. van Gerwen, 'Voorgeschiedenis', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 1-8.

33 Jacques van Gerwen en Co Seegers, 'To promote and facilitate: the NEHA 1914-2014', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11, nr. 2 (2014) 21-44.

34 J.L.J.M. van Gerwen, *De Centrale centraal: geschiedenis van de Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank opgericht in 1904 tot aan de fusie in de Reaal Groep in 1990* (Amsterdam 1993).

35 Maria Hunink, *De papieren van de revolutie: het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1935-1947* (Amsterdam 1986); dit boek is vertaald in het Italiaans: *Le carte della rivoluzione: l'Istituto internazionale di storia sociale di Amsterdam: nascita e sviluppo dal 1935 al 1947* (Milaan 1998).

36 Jan Lucassen, *Tracing the past: collections and research in social and economic history: the International Institute of Social History, the Netherlands Economic History Archive and related institutions* (Amsterdam 1989).

37 Jaap Kloosterman en Jan Lucassen, *Wereldverbeteraars: vijf eeuwen sociale geschiedenis verzameld door het IISG* (Amsterdam 2010) en de Engelstalige versie: *Rebels with a cause: five centuries of social history collected by the International Institute of Social History* (Amsterdam 2010).

ter ere van Jaap Kloostermans afscheid in 2014.³⁸ Recent, als uitvloeisel van het onderhavige onderzoek, verscheen er een publicatie over het IISG in de jaren zeventig.³⁹ Tenslotte zijn er talrijke publicaties over verschillende aspecten van de geschiedenis en het werk van het Instituut.⁴⁰

Een gedegen geschiedenis van het IISG in de hier behandelde periode op basis van primaire bronnen ontbrak tot nu toe. Kenmerkend voor alle eerdere studies is dat zij vaak gedetailleerd ingaan op een relatief kleine periode, een bepaald aspect, of bepaalde personen. Voor deze studie is het niet opportuun om hier op al deze bevindingen in te gaan. Die zijn te uiteenlopend en te divers. Wel zullen deze publicaties dankbaar worden gebruikt en vermeld in de voetnoten bij de behandeling van de relevante deelonderwerpen in de hoofdstukken 3 tot en met 7, de hoofdstukken die de geschiedenis van het Instituut beschrijven. Daar zal de bestaande kennis steeds in de inleidingen geëvalueerd worden; in de deelconclusies zal worden aangegeven welke nieuwe inzichten deze studie daaraan toevoegt.

Over de gebruikte bronnen

Voor de periode van de oprichting van het IISG (1934-1935) zijn de notulen van de Raad van Commissarissen van De Centrale als primaire bron gebruikt. Voor de periode daarna zijn de notulen van het Bestuur van de Stichting IISG geraadpleegd. Na 1979 vormen de notulen van het gecombineerde bestuur van Stichting IISG en KNAW Instituut IISG de basis voor deze studie. Aan de hand van de stukken van deze gremia zijn de elementen die in de inleiding zijn genoemd het beste zichtbaar te maken. Steeds zijn er vertegenwoordigers van de drie hoeken van de driehoek in de besturen aanwezig. We zien hoe de verschillende netwerken opereerden en hoe zij het Instituut vormden. Aan de andere kant is zichtbaar hoe ontwikkelingen in de maatschappij, onderzoek en infrastructuur doorwerkten in het IISG. Als laatste en hoogste verantwoordelijke instantie bepaalde het bestuur de praktijk en het beleid van het Instituut. Deze bronnen geven uiteraard een bepaalde bias. Ik zal dat pogen te corrigeren door waar nodig bronnen te gebruiken als correspondentie en notulen van andere gremia.

38 Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A Usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting Social History* (Amsterdam 2014).

39 Huub Sanders, 'Finding an anchorage: change and continuity in an academic institution: the International Institute of Social History in the nineteen-seventies', *Review (Fernand Braudel Center)* 37 nr. 1 (2014) 39-59.

40 Een volledige lijst: <http://socialhistory.org/en/about/iish-bibliography> (1 Maart 2012).

Omdat Posthumus tot 1952 de centrale figuur was, krijgt hij veel aandacht in deze studie. Omdat er geen privéarchief van hem bestaat, is informatie over hem uit een aantal verschillende bronnen verzameld. Een overzicht hiervan is opgenomen in de opgave van de 'Gebruikte bronnen'. Om sommige aspecten scherper in beeld te krijgen, heb ik ter aanvulling een aantal mensen geïnterviewd. Zie daarvoor ook het zojuist genoemde overzicht. De interviews versterken het zichtbaar maken van 'tacit knowledge', want niet alles wat van belang was, is in de genoemde schriftelijke bronnen terechtgekomen.

Ik heb gebruik gemaakt van kopieën van een aantal niet-gepubliceerde teksten die in mijn bezit zijn. Dat betreft scripties, manuscripten van artikelen, aantekeningen van gesprekken en wat dies meer zij. Deze documenten zullen na afronding van dit proefschrift aan het IISG worden overgedragen en daar voor onderzoek beschikbaar zijn. Datzelfde geldt voor de opnamen van diverse gesprekken.

Het en détail bekijken van deze ene instelling levert uiteraard kennis op over het IISG, maar deze werkwijze draagt ook bij aan algemenere kennis over de ontwikkeling van de subdiscipline sociale geschiedenis en het proces van professionalisering. Ik ben mij ervan bewust dat bij deze studie, die het IISG als onderwerp heeft en die vooral bronnen afkomstig uit het IISG benut, een zekere bias op de loer ligt.

De opzet van deze studie

De studie beslaat zeven hoofdstukken. *Hoofdstuk 1* 'Het kennisgebied van de Sociale Geschiedenis' geeft een globale schets van de subdiscipline sociale geschiedenis gedurende de negentiende en twintigste eeuw. Er is gekozen om te kijken naar de ontwikkelingen in Nederland en Nederlands naaste grote burens Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië. Met personen uit deze drie landen had het IISG de meeste vakinhoudelijke interactie gedurende de periode van studie. *Hoofdstuk 2* 'Voorgeschiedenis' behandelt de periode voorafgaand aan de oprichting van het IISG in 1935. Hier komt de Nederlandse academische wereld van rond 1900 aan bod – de wereld waarin N.W. Posthumus opgroeide. Er wordt vervolgens gekeken naar de persoon Posthumus en naar zijn overtuigingen en activiteiten als student en jonge professional. Het hoofdstuk besluit met een geschiedenis van het NEHA, de instelling die Posthumus in 1914 oprichtte en die de basis zou worden van waaruit het IISG is opgericht. *Hoofdstuk 3* gaat over de vestiging en spectaculaire groei van het IISG tussen 1935 en 1940. *Hoofdstuk 4* behandelt de bezetting en de roof van de collecties door Duitse instanties. *Hoofdstuk 5*

bespreekt de fase van wederopbouw van 1945 tot 1965. Het Instituut had toen lang te maken met krappe budgetten. De staf was intensief bezig met het in orde brengen van de gerestitueerde archieven en bibliotheken. Het Instituut diende zich opnieuw te vestigen in een nieuw politiek en maatschappelijk landschap. Op het gebied van de wetenschap zette directeur A.J.C. Rüter de eerste belangrijke stappen. In 1965 overleed Rüter en werd Frits de Jong Edz. tot directeur benoemd. In *Hoofdstuk 6* wordt de periode van 1965 tot 1979 behandeld, het tijdvak waarin de IISG met de UvA optrok. De beoogde inbedding in de universitaire wereld bleek echter een onbegaanbare route. Het Instituut groeide, maar raakte organisatorisch in de problemen. De maatschappelijke veranderingen vanwege de sixties werkten door op de collectievorming, terwijl de sociale geschiedenis in deze periode een populaire subdiscipline binnen de academische wereld werd. Het laatste hoofdstuk, *Hoofdstuk 7*, dat de periode 1979 tot 1989 behandelt, toont de toenemende complexiteit van de organisatie, de overgang naar de KNAW en de reorganisatie van de jaren tachtig. Hierna volgen de *Eindconclusie* en *Bijlagen*.

In de *Eindconclusie* worden de resultaten van het hele onderzoek samengevat en gerelateerd aan de vragen die in deze inleiding zijn geformuleerd. De *Bijlagen* beginnen met negen korte biografieën van mensen die op enige manier voor de vorming van de *organisatie* van het IISG van groot belang zijn geweest. Posthumus ontbreekt hier om verdubbeling met de hoofdtekst waar al veel aandacht aan hem besteed wordt, te vermijden. Vervolgens wordt de volledige lijst van bestuursleden van de Stichting IISG en KNAW Instituut IISG en daarna directeuren over de periode 1935-1989 gegeven. De dan volgende bijlagen bieden een diagram waarin de professionalisering en diversificatie binnen de instelling zichtbaar wordt gemaakt, een lijst met de wetenschappelijke output, een overzicht van de jaarrekeningen, een schematisch overzicht van de inhoud van de *International Review of Social History*, het wetenschappelijke tijdschrift van het IISG en ten slotte een tabel met de kwantitatieve verhouding vrouw – man bij het personeel van het IISG. Hierna volgen nog een samenvatting in het Nederlands en Engels, een overzicht van gebruikte bronnen en literatuur en een register van persoonsnamen.

Hoofdstuk 1 Het kennisgebied van de sociale geschiedenis

Om de wetenschappelijke context van het IISG te schetsen, zal in dit hoofdstuk de ontwikkeling van de subdiscipline sociale geschiedenis in Nederland, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië behandeld worden.

‘Sociale geschiedenis’ is een concept uit de late negentiende eeuw, maar zijn voorlopers zijn te vinden in de tijd van de Verlichting, de Franse Revolutie en de Industriële Revolutie. De achttiende eeuw zag de ‘burger’ belangrijk worden, die behoefte had aan kennis en informatie.¹ De Industriële Revolutie deed nieuwe sociale verhoudingen ontstaan en een nieuwe sociale klasse opkomen: de arbeidersklasse. Het maatschappelijk debat over de ‘sociale kwestie’ overheerste de publieke opinie. De historische belangstelling voor de sociale kwestie was in eerste instantie vooral te vinden in de sociologie, economie, volkskunde, rechten, politiek en politieke wetenschappen. In de jonge sociale wetenschappen ging de aandacht in hoofdzaak uit naar de problemen die in verband stonden met de nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen. Zij hadden aldus een belangrijke rol in de vorming van het vak sociale geschiedenis.²

De arbeidersbeweging, die ontstond in reactie op de ondergeschikte positie van de arbeiders, was een andere belangrijke bron voor de ontwikkeling van de sociale geschiedenis. De arbeidersbeweging had vanaf het begin een sterk historisch bewustzijn. Het marxisme met zijn pretentie van wetenschappelijkheid en historische onvermijdelijkheid van de komende revolutie droeg hieraan bij.

De belangstelling voor de discipline geschiedenis zelf steeg in eerste instantie om andere redenen. In alle Europese landen had deze ontwikkeling te maken met de opkomst van de moderne natiestaten. Politieke geschiedenis was de dominante vorm van geschiedbeoefening. De historische discipline werd nu een geïstitutionaliseerde tak van wetenschap waarbinnen professionele historici als hoogleraren aan de universiteiten de dienst gingen uitmaken. De sociale geschiedenis werd pas in de loop van de twintigste

1 Zie: Robert Darnton, ‘Reading, writing, and publishing in eighteenth-century France: a case study in the sociology of literature’, *Daedalus* 100 (1971) 214-256; Idem, *Revolution in print: the press in France, 1775-1800* (Berkeley Calif. 1989).

2 Ed Jonker, *De sociologische verleiding: sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat* (Groningen 1988) 21.

eeuw geprofessionaliseerd; dat proces zou in elk van de vier behandelde landen heel verschillend verlopen.

Nederland 1860-1989

In Nederland is een volwaardige academische studie 'Geschiedenis' nu te volgen aan zeven universiteiten, terwijl daarnaast nog vier universiteiten professionele historische afdelingen hebben die zich vooral richten op onderzoek binnen een vakgebied waar de desbetreffende universiteit in is gespecialiseerd. In de negentiende eeuw was het vak geschiedenis nog nauwelijks geïstitutionaliseerd. Alleen de Leidse Universiteit kende in 1869 een aparte leerstoel in de Geschiedenis, inclusief de Vaderlandse Geschiedenis, bekleed door de vader van de Nederlandse wetenschappelijke geschiedbeoefening, Robert Fruin.³ De groep die zich op het niveau van Fruin met het vak bezig hield, was klein. Het waren archivariissen, hoogleraren in de Rechtsgeschiedenis en de Staatshuishoudkunde, enkele letterkundigen en classici en leraren op het gymnasium.

Het verleden had een andere plaats in Nederland dan in sommige buurlanden. Nederland was een oude natie met een groot verleden, maar was door de Franse overheersing en de Belgische afscheiding een klein land geworden dat bovendien langs godsdienstige lijnen scherp verdeeld was. In België diende de geschiedenis de nieuwe staat, in Duitsland diende de geschiedenis de aanstaande vorming daarvan. Fruins waardering voor de toonaangevende Leopold von Ranke was groot: '... dien hij niet persoonlijk kende, maar dien hij vereerde als den grootmeester in hun beider wetenschap ...'.⁴ 'Wetenschap' is hier een belangrijk woord. Want het was helemaal niet vanzelfsprekend dat 'Geschiedenis' zo werd opgevat. Het was Ranke's missie het vak 'Geschiedenis' te vestigen op wat hij vond dat de wetenschappelijke fundering van het vak moest zijn, namelijk de 'kritisch-filologische' methode, waarbij de historicus originele historische bronnen moet raadplegen en analyseren. Daarbij was het de opgave om zich niet te laten beïnvloeden door morele of politieke oordelen. De historicus werd in staat geacht een waar en objectief beeld van een historisch onderwerp uit de bronnen te

3 Herman Paul en Henk te Velde, *Vaderlands verleden: Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010) en Jo Tollebeek, *De toga van Fruin: denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1996).

4 P.L. Muller, 'Levensbericht van Robert Fruin', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1900 11-62, aldaar 58, zie: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa002190001_01/_jaa002190001_01_0014.php (29 januari 2018).

reconstrueren. Dit 'historisme' heeft een grote invloed op alle daarna volgende ideeën over de geschiedbeoefening gehad.

In de negentiende eeuw bestond er in Nederland nog geen leerstoel op het gebied van de economische geschiedenis, al was er wel een traditie van beschrijvingen van het dagelijks leven en de middelen van bestaan, zoals gemaakt door Hofdijk.⁵ In Nederland werd het vak vaak aangeduid met de Duitse term *Wirtschaftsgeschichte*. Voor P.J. Blok, de opvolger van Fruin in Leiden, bestond het vak uit een ruim gedefinieerd veld van historische studie naar de 'stoffelijke zijde van het menselijk bestaan'.⁶ Als eerste in Nederland gebruikte C.H.Th. Bussemaker in 1903 de term 'oeconomische geschiedenis'. Ondertussen had de spectaculaire economische geschiedenis van de Nederlandse Republiek al wel de belangstelling gewekt van niet-Nederlandse historici, met name Duitsers. Al in 1863 publiceerde Étienne Laspeyres een studie over de economische opvattingen in de Republiek,⁷ en in 1890 volgde Otto Pringsheim met *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert*.⁸

Onder Nederlandse historici was er belangstelling voor de industrialisatie en urbanisatie in de negentiende eeuw, onder meer bij de z.g. kathedersocialisten die beide ontwikkelingen niet alleen wilden bestuderen maar ook veranderen en verbeteren. M.W.F. Treub (1858-1931), die in 1896 aan de Universiteit van Amsterdam benoemd werd tot hoogleraar in de staathuishoudkunde en statistiek, is hier een voorbeeld van.⁹ Hij publiceerde onder meer een tweedelige studie over 'Het wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx'.¹⁰ Vijf jaar na Treub werd Gerhard Wilhelm Kernkamp (1864-1943) aan dezelfde universiteit benoemd tot hoogleraar Geschiedenis. Hij wijdde zijn oratie in 1901 aan materialistische opvattingen en geschiedenis.¹¹ N.W. Posthumus, de man die een centrale rol in deze studie gaat spelen, was er als student zeer door gegrepen.

5 W.J. Hofdijk, *Ons Voorgeslacht, in zijn dagelyksch leven geschilderd* (Haarlem 1859).

6 *Verslag van de Algemeene Vergadering der leden van het Historisch Genootschap, gehouden te Utrecht* ('s-Gravenhage 1895) 40.

7 Étienne Laspeyres, *Geschichte der volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Litteratur zur Zeit der Republik [...]* (Leipzig 1863).

8 Otto Pringsheim, *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert, von Dr. phil. Otto Pringsheim* (Leipzig 1890).

9 Nicolaas Esveld, *Treub: Over de drempel der nieuwe samenleving*. (Assen 1958) en recenter Diederick Slijkerman, *Enfant terrible: Wim Treub (1858-1931)* (Amsterdam 2016).

10 M.W.F. Treub, *Het wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx: eene critische studie* (Amsterdam 1902).

11 G. Kernkamp, *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis* (Amsterdam 1901).

Zo kregen in de eerste jaren van de twintigste eeuw ideeën afkomstig uit de Historische School en het materialisme vaste voet in de Nederlandse academische wereld. De meeste historici bleven ondertussen nog georiënteerd op het centrale verhaal van de unieke politieke geschiedenis. Hun noties stonden haaks op de ontwikkelingen in de economie en de sociale wetenschappen, waar het juist om wetmatigheden en algemeenheden in de menselijke samenleving ging, met het marxisme als een duidelijke, invloedrijke en zeer politieke exponent.¹² P.J. Blok bekritiseerde in zijn oratie in Leiden in 1894 de idealistische politieke geschiedenis en presenteerde de geschiedenis als sociale wetenschap. Hij stelde daarbij geschiedenis gelijk met 'Sociale Geschiedenis'. Volgens hem moest de sociale geschiedenis zich ook bezig houden met de psychische elementen in de menselijke maatschappij, maar in het algemeen diende ze zich vooral te richten op de vraag hoe de moderne maatschappij is geworden tot wat ze is.¹³ Een andere pionier is M.G. de Boer, die een tijd lang tot de kern behoorde van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en die zich specialiseerde in de geschiedenis van de scheepvaart en andere economische onderwerpen.¹⁴

De geschiedenis van de arbeidersbeweging werd ondertussen vooral bedreven door niet-academische historici uit de vakbeweging, vaak resulterend in gedenkboeken. Het eerste gedenkboek van deze soort verscheen in 1874 bij het 25-jarig bestaan van de typografenvereniging Grondzuil der Verlichting in Arnhem.¹⁵ G.J. Royaards, lid van het Comité ter Bespreking van de Sociale Quaestie, schreef in 1877 een geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging.¹⁶ B.H. Pekelharing, voorzitter van dat comité, was de eerste geschiedschrijver van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond.¹⁷ Royaards en Pekelharing waren juristen en hoorden bij de liberale

12 Over Nederland en de verspreiding van het marxisme: Willem van Ravesteijn, *Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw, proefschrift [...]* (Amsterdam 1906).

13 P.J. Blok, *De geschiedenis als sociale wetenschap: rede, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de geschiedenis des vaderlands te Leiden gehouden den 6 October 1894* (Groningen 1894) 12-14, 17-18.

14 P.B.M. Blaas en J. Vogel, 'Onder A.M.Kollewijn en M.G.de Boer: het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1886 tot 1920 met een inhoudsanalyse over de periode 1886-1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 367-390. M.G. de Boer, *Geschiedenis der Amsterdamsche Stoomvaart* (Amsterdam 1921). M.G. de Boer, *De haven van Amsterdam en haar verbinding met de zee* (Amsterdam 1926).

15 *Ter herinnering aan de viering van het vijf en twintigste koperfeest der typographische vereeniging: "Boekdrukkunst, de grondzuil der verlichting", Arnhem op Maandag 12 Januari 1874 [...]*. (Arnhem 1874).

16 G. Royaards, *Notice historique sur des tentatives faites en Hollande pour améliorer la condition des classes ouvrières* (Den Haag 1877).

17 B.H. Pekelharing, 'Een Pinkster-Congres', *Vragen des Tijds* 2 (1878) 323-363.

burgerij. Maar ook arbeiders toonden zich publicisten, zoals E. van der Ven, schrijvend onder de naam Jac. Rademacher.¹⁸ Berend Bymolt, lid van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) en de meest vooraanstaande historicus van de arbeidersbeweging in deze fase, gaf zijn werk eerst in twintig losse afleveringen uit en in 1894 in boekvorm.¹⁹ De SDAP, die zich van de SDB afscheidde, kwam in 1904 met een gedenkschrift over de eerste tien jaar van haar bestaan.²⁰ Tussen 1902 en 1905 schreef Vliegen zijn geschiedenis van de socialistische beweging in Nederland om de schat aan ervaring die de beweging over een lange periode had opgedaan, niet verloren te laten gaan.²¹ Voor deze auteurs gold de geschiedenis vooral als een wapen in de strijd. De wezenlijk historische pretentie van het marxisme speelde daarbij een grote rol.

Volgens het marxisme doorloopt de geschiedenis van de mensheid bepaalde stadia, die worden bepaald door de productiewijze, de daarbij behorende productieverhoudingen en de klassenstrijd, in een ontwikkeling die historisch noodzakelijk is. De materiële onderbouw bepaalt de bovenbouw, zoals kunst, filosofie en de staatsleer. In de woorden van Marx: 'Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt'.²² Treub en Kernkamp namen die wetenschappelijke claim van het historisch materialisme zeer serieus, maar waren zelf geen marxisten. Treubs kritiek op het marxisme was deels theoretisch, deels empirisch.²³ Theoretisch was hij het eens met de stelling dat de materiële omstandigheden ('productietechniek en voortbrengingsorganisatie') bepalend waren. Maar de bovenbouw was relatief autonoom. De *inhoud* van kunst en wetenschap wordt niet bepaald door de onderbouw; bovendien kan wat gedacht en bedacht wordt in de bovenbouw ook de economische toestanden weer beïnvloeden. Kernkamp waardeerde het historisch-materialisme als instrument om achterliggende materiële motieven bloot te leggen; 'het ontmaskeren van het eigenbelang, dat zich verbergt achter den schoonen schijn van godsdienst of beschaving'. Maar ook schreef hij: 'Van de laatste

18 Jac. Rademacher, 'De arbeidersbeweging in Nederland', in: F. Feringa, *De vrije gedachte*, vijfde en zesde deel (Sneek 1874), 445-467 en Jac. Rademacher, 'De arbeidersbeweging in Nederland I en II', *De Tolk van den Vooruitgang* (1878) 150-163, 290-311.

19 B. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland: met een nieuw register en een biografische schets*. (Amsterdam 1976).

20 *Na tien jaar, 1894-1904: gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der sociaal-democratische arbeiderspartij* (Amsterdam 1904).

21 Willem Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafreelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Amsterdam 1905).

22 Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (Berlijn 1859) V.

23 Esveld, Treub. *Over de drempel der nieuwe samenleving*, 280. e.v.

instantie, die de socialist vindt in de wereld buiten den mensch, beroep ik mij in allerlaatste instantie op den mensch zelf'.²⁴ Invloedrijk was ook Frank van der Goes, die zichzelf expliciet als revolutionair afficheerde.²⁵ Hij richtte in 1896 het belangrijkste theoretische tijdschrift van de Nederlandse sociaaldemocratie op, *De Nieuwe Tijd*, een blad waar ook Henriëtte Roland Holst fundamenteel aan zou gaan bijdragen. Zij schreef *Kapitaal en Arbeid*, een belangrijke studie naar de Nederlandse economische en sociale geschiedenis vanuit marxistisch standpunt.²⁶ Het boek kreeg verlaat academische lof toegezwaaaid bij het toekennen van een eredoctoraat aan Henriëtte Roland Holst in 1947 aan de Universiteit van Amsterdam.²⁷

Treub en Kernkamp waren leermeesters van een nieuwe generatie historici. Dit was de tijd waarin Nicolaas Wilhelmus Posthumus opgroeide; hij zal een grote rol in dit boek gaan spelen. Hij was een leerling van Treub en werd sterk beïnvloed door Duitse wetenschappers als Von Schmoller, Sombart en Bücher en organiseerde onder meer een tournee van Karl Kautsky door Nederland.²⁸ In 1906 verdedigde Willem van Ravesteijn zijn marxistisch georiënteerd proefschrift met de titel: *Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw* bij Kernkamp in Utrecht.²⁹ Van Ravesteijn richtte in 1907 samen met Wijnkoop en Ceton *de Tribune* op. Deze linkse minderheid binnen de SDAP werd in 1909 uit de partij gezet, wat leidde tot de oprichting van de Sociaal-Democratische Partij, de voorloper van de Communistische Partij Holland (CPH) en Communistische Partij van Nederland (CPN). Van Ravesteijn zou in 1918 Kamerlid voor de CPH worden. Later schreef hij *Het socialisme aan de vooravond van de Wereldoorlog*.³⁰

24 Kernkamp, *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis*, 20.

25 Leo Noordegraaf, 'In de knop gebroken: historisch-materialisme in de Nederlandse geschiedschrijving omstreeks 1900', in: Boudien de Vries e.a. eds., *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden: opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam 1992) 168-192, aldaar 178.

26 Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland: bijdrage tot de economische geschiedenis der 19de eeuw* (Amsterdam 1902); Elsbeth Eddy, *Liefde is heel het leven niet: Henriëtte Roland Holst, 1869-1952* ([Amsterdam] 1996) 9.

27 Jan Romein, *Wegens uitnemende verdiensten: toespraken [gehouden door J.M. Romein en N.A. Donkersloot] bij de erepromoties aan de Universiteit van Amsterdam van H. Roland Holst, K. Huysmans, P.N. van Eyck en H. Teirlinck* (Amsterdam 1947).

28 Zie verder over Posthumus Hoofdstuk 2.

29 Van Ravesteijn, *Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam*.

30 J.G. van Dillen, 'Van Ravesteyn: nestor der Nederlandse historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75 (1962) 68-69; Willem van Ravesteyn, *Het socialisme aan den vooravond van den wereldoorlog*: dl 1-3. (Amsterdam, 1933, 1939, 1960).

Een andere leerling van Kernkamp was Zeger Willem Sneller, die in 1916 bij hem promoveerde op een studie naar Walcheren in de vijftiende eeuw. Hij hield zich onder meer bezig met de uitgave van bronnen voor de geschiedenis van de handel met Frankrijk. Hij was een van de weinige economisch historici die aandacht besteedden aan de landbouw en werd in 1922 tot hoogleraar in de economische geschiedenis benoemd aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam, als opvolger van Posthumus. Zijn oratie als bijzonder hoogleraar in Leiden in 1939 ging over het gewicht van geestelijke factoren in de economische geschiedenis.³¹ Johannes Gerard van Dillen was weer een student van Treub. Hij promoveerde in 1914 op een studie over de middeleeuwse stad, waarin hij de theorie van de gesloten stadshuishouding van Karl Bücher toetste. In 1949 werd van Dillen benoemd tot hoogleraar aan de Utrechtse Universiteit. In zijn oratie sneed hij hetzelfde thema als Sneller aan: het relatieve gewicht van materiële omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis.³²

Van Dillen werd ook redactiesecretaris van het *TvG*. In 1920 vond een ingrijpende vernieuwing bij dat tijdschrift plaats, die ook voor de historiografie van de economische en de sociale geschiedenis van belang was, en die sterk beïnvloed was door Van Dillen en H.A. Enno van Gelder. Zij wilden de geschiedenis op een modernere manier bedrijven. Van Gelder was in 1918 gepromoveerd op een studie over Hooft als humanistische regent met behulp van Max Webers begrip van het ideaaltype.³³ In hun visie moesten en konden cultuurgeschiedenis, sociologie, kunstgeschiedenis, geschiedfilosofie, etnologie, en culturele antropologie bijdragen aan de geschiedwetenschap: 'Want de mensch is niet alleen godsdienstig of politiek denkend, of economisch handelend wezen, hy is dat alles tegelyk en alleen uit de kennis van alle zyden van het menschelyk wezen kan het individu zoowel als de massa begrepen worden'.³⁴ De geschiedwetenschap zou haar vragen moeten verleggen van 'hoe'-vragen naar 'waarom'-vragen en de

31 Zeger Willem Sneller, *Walcheren in de vijftiende eeuw* [...]. (Utrecht 1916); Idem, *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw, 1795-1940* (Groningen 1943); Idem, *De economische geschiedenis in hare betrekking tot economie en geschiedenis* (Amsterdam 1939).

32 J.G. van Dillen, *Het economisch karakter der middeleeuwsche stad: 1. de theorie der gesloten stad-huishouding* (Amsterdam 1914); Idem, *Omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis van Nederland* (Groningen 1949). Zie ook W.J. Wieringa, 'Economische heroriëntering in Nederland in de 19e eeuw', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie II* (Den Haag, 1977), 195-225.

33 H.A. Enno van Gelder, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, Burgemeester van Amsterdam, 1547-1626* (Amsterdam 1918).

34 Ivo Schöffer, 'Onder H.A. van Gelder en J.G. van Dillen: het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1920 tot 1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 391-429, 420.

aandacht moest verschuiven van 'feiten' naar 'toestanden'. Van Dillen en Van Gelder sloten hiermee aan bij ontwikkelingen die zich gelijktijdig in Duitsland voordeden bij het *Historische Zeitschrift* en het *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*. Het TvG zou in het vervolg inderdaad aandacht schenken aan onderwerpen als de Weber-these, imperialismetheorieën, Burckhardt en Huizinga's cultuurhistorische aanpak.³⁵

Het vak geschiedenis werd ondertussen aan het begin van de twintigste eeuw vaster geïnstitutionaliseerd.³⁶ In 1904 werd de 'Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën' onder H. Colenbrander in het leven geroepen, die vanaf 1910 beschikte over een bezoldigd bureau voor de uitgave van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Vanaf 1921 was het mogelijk om als vakhistoricus af te studeren, waar daarvoor alleen een algemene graad in de Nederlandse Letteren te behalen was. Naast het TvG waren ook de *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde* een belangrijk publicatiekanaal.³⁷ Vanaf 1915 gaf de Vereniging NEHA het *Economisch-Historisch Jaarboek* uit, terwijl het *Historisch Tijdschrift* vooral voor katholieke historici een platform was. Historici publiceerden ook in *Onze Eeuw*, *De Tijdspiegel* en *De Gids*.

In de jaren 1920 en 1930 volgde een gestage uitbouw van het vak sociale en economische geschiedenis. Het toonaangevende proefschrift van A.J.C. Rüter over de spoorwegstakingen van 1903 is sterk gebaseerd op archieven en bevat een onderzoek naar de bedrijfstak van de spoorwegen en, ruimer, het transport in Nederland naast een onderzoek naar de stakingen en een analyse van de wisselwerking tussen deze twee maatschappelijke verschijnselen.³⁸ De wetenschappelijkheid van het vak geschiedenis bleef voor een grote groep historici wel een onderwerp van debat.³⁹ En ook de dienstbaarheid van de geschiedenis aan de sociale beweging was velen een doorn in het oog. In het algemeen werd de sociale geschiedenis inderdaad beoefend door mensen met een sterk engagement. Hun politieke oriëntatie varieerde in het algemeen van gematigd liberaal tot gematigd sociaaldemocratisch.

35 Ibid., 396, 402, 419-421.

36 Leen Dorsman, 'De nieuwe eruditie: het ontstaan van het historisch bedrijf', in: *De Palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 159-176.

37 L.J. Dorsman en E. Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis: (Nederlands) Historisch Genootschap 1845-1995* (Den Haag 1995) geeft na de inhoudsopgave een stamboom van de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN). De genoemde titel maakt daar deel van uit en heeft gelopen van 1837 tot 1944.

38 A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903: een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (Leiden 1935).

39 Tollebeek, *De toga*, 286.

Een sterk marxistisch engagement kwam naar voren bij Jan Romein, die een belangrijke rol speelde als initiator van de theoretische geschiedenis als aparte discipline. Zijn werk stimuleerde Nederlandse historici en in het bijzonder sociaalhistorici om theoretische concepten in hun werk te hanteren.

Na de Tweede Wereldoorlog maakte de sociale geschiedenis een dynamische periode door, zowel inhoudelijk als kwantitatief. Kende Nederland in 1950 235 geschiedenisstudenten, in 1960 waren dat er al 801. In 1970 stond de teller op 1177. De omvang van het personeelsbestand aan de universitaire historische opleidingen nam toe van ongeveer 30 mensen in 1950 tot 129 in 1970.⁴⁰ Het aantal gecombineerde leerstoelen in de economische en sociale geschiedenis groeide tussen 1945 en 1983 van vijf naar dertien, nog exclusief drie aparte leerstoelen in de sociale geschiedenis.⁴¹ In deze periode is een toenemende verwetenschappelijking te constateren. Ook specialisering, professionalisering en arbeidsdeling namen toe. Naast de hoogleraar deed de wetenschappelijk medewerker zijn intrede. Vooral de sociale geschiedenis zat duidelijk in de lift. Een voor Nederland belangrijke school binnen dit vak bracht in 1958 zijn eigen tijdschrift uit: de *A.A.G.Bijdragen*.⁴² De Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool van Wageningen legde sterke nadruk op demografische en kwantitatieve gegevens en had onder Bernard Slicher van Bath een grote invloed op de sociale geschiedenis. Een pas op de plaats maakten de cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis.⁴³ In 1953 verenigde een groep sociaal-historici zich in de Sociaal-historische Studiekring onder leiding van Arthur Lehning, die een *Mededelingenblad* uitgaf. Deze Studiekring vormde zich in 1967 om tot de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis (NVSG).

40 Pim den Boer, 'Balans en perspectief: enkele inleidende opmerkingen', in: *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 15-30, aldaar 16, 17.

41 P.C. Jansen, 'De economische en sociale geschiedschrijving van de Nieuwe Tijd', in: *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 143-161, aldaar 153.

42 De *A.A.G.Bijdragen* begonnen bescheiden met onder andere een herplaatsing van een artikel van B.H. Slicher van Bath eerder gepubliceerd in het *Nederlands Archiefblad*, 'De archieven als bronnen voor de Agrarische Geschiedenis', *A.A.G.Bijdragen* 1 (1958) 36-47.

43 Jansen, 'De economische en sociale geschiedschrijving', 154. Jansen wijst op de sociale en economische geschiedenis als ruggengraat van de (nieuwe) AGN, *De Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, die tussen 1977 en 1983 in vijftien delen werd uitgegeven door Fibula van Dishoeck, Haarlem. De redactie van de hele reeks bestond uit D.P. Blok, W. Prevenier, D.J. Roorda, A.M. van der Woude, J.A. van Houtte, H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Th. van Tijn en H. Balthazar. Vooral Van der Woude en Van Tijn lieten duidelijk hun pretentie blijken dat sociale en economische geschiedenis de kern van de geschiedenis vormde.

De groei van de sociale geschiedenis werd beïnvloed door en liep parallel aan de groei van de sociale wetenschappen.⁴⁴ De wereldwijde groei van het vak sociologie vroeg om een historische hulpwetenschap in de vorm van sociale geschiedenis. Daarnaast kenden stromingen binnen de sociologie, maar zeker niet alle, een sterke historische dimensie. Ook de veranderde verhouding tussen economische geschiedenis en het vak economie en vooral de economische theorie had tot gevolg dat sociale geschiedenis in de lift zat. Naast inhoudelijke aspecten, zoals econometrische modellen die weinig sociaal-historici aanspraken, zorgden ook praktische redenen ervoor dat de scheiding tussen economische en sociale geschiedenis sterker werd. Rüter, in 1961 directeur van het IISG, gaf de voorkeur aan een benoeming tot alleen hoogleraar in de sociale geschiedenis in Leiden, waarna er in Leiden een hoogleraar sociale – en een hoogleraar economische geschiedenis waren.

Een krachtige, positivistische en pro-wetenschappelijke boodschap klonk door in het belangwekkende artikel 'De geschiedenis op de tweesprong' van A.M. van der Woude en Z.R. Dittrich van 1959. 'Daar het historisch proces zich slechts op één bepaalde manier voltrokken heeft, is er slechts één reconstructie en interpretatie van denkbaar, die adequaat, d.w.z. met alle betrokken feiten overeenstemmend, mag heten; het is aan ons deze te trachten te bereiken'.⁴⁵ De auteurs luidden de noodklok over de geschiedenis, die zich in een crisis zou bevinden. Andere, jongere wetenschappen concurreerden de historici weg van hun eigen erf terwijl de geschiedenis zich in een zelfgenoegzaam isolement bevond. Gelukkig, meenden zij, konden zijzelf de historische wereld ook oplossingen aanreiken: 1) kennis diende wetenschappelijk te worden verworven; 2) geschiedwetenschap was een empirische sociale wetenschap; 3) geschiedenis kon alleen haar taak verrichten in samenwerking met andere wetenschappen; 4) de stelling over de ene reconstructie en interpretatie uit bovengenoemd citaat en tenslotte 5) het ordenen van de historische kennis voor een gemeenschappelijke en geordende aanpak.

Dittrich en Van der Woude brachten de naoorlogse sociale wetenschappen met kracht binnen het werkterrein van de geschiedenis. De verwetenschappelijking, de professionalisering, de programmatische, op sociale wetenschappen gebaseerde methodiek gingen gaandeweg domineren. Nieuwe

44 E.J. Hobsbawm, 'From social history to the history of society', *Daedalus* 100 (1971) 20-45. Onder andere herdrukt in: M.W. Flinn en T.C. Smout eds., *Essays in social history* (Oxford 1974) 1-22.

45 A.M. van der Woude en Z.R. Dittrich, 'Geschiedenis op de tweesprong', *Mens & Maatschappij* (1959) 361-380.

aandachtsgebieden kwamen op. De volkskunde, die onder J.J. Voskuil een meer historische wetenschap werd, droeg bij aan de geschiedenis van het dagelijks leven en werd daarmee een onderdeel van het brede veld van onderzoek van de sociale geschiedenis.⁴⁶ Leo Noordegraaf kon in 1990 stellen: 'want hoe gebrekkig de kentheoretische fundering ook mag zijn, ik acht alleen op grond van het aantal beroepsbeoefenaren dat zich sociaal-historicus noemt de als zodanig geafficheerde tijdschriften, verenigingen, de frequentie van het gebruik van de term enz., enz., de emancipatie weliswaar nog niet voltooid, maar wel succesvol'.⁴⁷ Twijfels over het vak bleven er ook, bijvoorbeeld met betrekking tot de vragen of de sociale geschiedenis wel een eigen probleemveld had en of sociale geschiedenis eigenlijk meer een optiek was.⁴⁸ Jan Lucassen gaf in 1987 een praktische omschrijving: '[de sociale geschiedenis houdt] zich primair bezig met de wisselende interacties tussen groepen mensen. Deze groepen hebben ongelijke toegang tot de schaarse goederen en worden derhalve gekenmerkt door verschillen in inkomen en vermogen. In verband hiermee hebben zij ook ongelijke toegang tot kennis, macht en invloed'.⁴⁹

Naast de verwetenschappelijking en het politieke engagement was er een blijvende erfenis, die zich keer op keer zou manifesteren. 'Vergeten groepen' werden steeds weer ontdekt. Vaak kregen zij als eerste in de sociale geschiedenis een plaats, waarna daarvandaan het emancipatieproces binnen de gevestigde wetenschappen begon. Arbeiders waren de eersten. Vrouwen waren de andere grote groep waaromheen zich een apart historisch

46 Overzichten over de ontwikkeling van het vak in deze jaren in: P.H. Winkelman, 'De introductie van de economische en sociale geschiedenis in Nederland', in: H. Baudet en H. van der Meulen, *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen 1978) 339-348; Karel Davids en Jan Lucassen, 'Sociale geschiedenis: een momentopname', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10, nr. 36 (1984): 359-367; Jan Lucassen, 'De sociale ontwikkeling van Nederland gedurende de laatste twee eeuwen: het historisch onderzoek sinds circa 1970', in: F. van Besouw e.a. eds., *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 119-146; Maarten Prak, 'De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 20, no. 2 (1994) 121-148; Marcel van der Linden en Jan Lucassen, 'Social history in the Netherlands', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23, no. 2 (1997) 209-222. Over de volkskunde: De Jong, *De dirigenten*; Barbara Henkes, *Uit liefde voor het volk* (Amsterdam 2005).

47 Leo Noordegraaf, *Overmoed uit onbehagen: positivisme en hermeneutiek in de economische en sociale geschiedenis* (Hilversum 1990) 11.

48 D. van Arkel, '[Recensie van] F.L. van Holthoon, *Mensen in Europa. Ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa na 1750* (Alphen 1977)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 5, nr. 13 (1979) 115-118.

49 Lucassen, 'De sociale ontwikkeling', 121.

specialisme vormde dat vele raakvlakken kreeg met sociale geschiedenis.⁵⁰ Andere groepen volgden: jongeren, studenten en marginale groepen.⁵¹ De vergeten groepen waarvan op het moment dat dit geschreven wordt de geschiedenis wordt ontdekt, zijn migranten en slaven.⁵²

Dat een en ander, zeker in de jaren zeventig, verder ging dan alleen het zichtbaar maken van vergeten groepen, laat het volgende citaat zien: 'Langzamerhand begint men in te zien dat de betrokkenheid van brede lagen van de bevolking bij de bepaling van hun eigen lot in hoge mate gestimuleerd kan worden door een actieve, geëngageerde geschiedenisbeoefening, die de ideologische bepaaldheid van de problemen expliciteert i.p.v. ze te versluieren onder een mantel van academische 'neutraliteit' en spitsvondigheid'.⁵³ Hier worden in een zin drie zaken genoemd die in deze jaren onlosmakelijk met elkaar verbonden waren: het zichtbaar maken van achtergestelde groepen, geschiedenis als instrument in de emancipatiestrijd en een afkeer van de gevestigde academische tradities vanwege de impliciete politieke stellingname die deze zouden inhouden. Een spraakmakende groep historici verenigde zich in de 'Werkgroep Geschiedenis van de Arbeidersbeweging'. Zij gaven een Jaarboek uit dat van 1976 tot en met 1980 zou verschijnen. De redactie bestond uit Jacques Giele, Ger Harmsen, Albert Mellink, Joyce Outshoorn en Bob Reinalda.⁵⁴ Zij verzetten zich tegen de NVSG, die in 1967 de statuten had gewijzigd en zich meer bezig ging houden met 'structurele Sociale Geschiedenis'. Voor de mensen die later de redactie van het 'Jaarboek' vormden, was dat een teken van professionalisering en academische neutralisering van het vak en marginalisering van de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Dat gevoel werd nog eens versterkt door de publicatie van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* dat vanaf 1975 door de NVSG werd verzorgd. Dit tijdschrift richtte zich op: 'de geschiedenis

50 Zie: Sylvia Dumont e.a. eds., *In haar verleden ingewijd: de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen 1991) en Francisca de Haan e.a. eds., *Het raadsel vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1989).

51 Deze groepen kwamen in de 'mentaliteitsgeschiedenis' aan bod. Zie: Willem Frijhoff, 'Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10, nr. 36 (1984) 406-437. Hier werden ook problemen rond seksualiteit aan de orde gesteld.

52 Onderzoek naar de geschiedenis van migratie groeide vanaf de jaren negentig. Zie: Wim Willems, *Overzicht historisch migratie-onderzoek: een handreiking* (Amsterdam 1997). Voor recent onderzoek naar slavernij: Matthias van Rossum, *Kleurrijke tragiek: de geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015).

53 C. Lis, 'Kroniek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2, nr. 2 (1976) 212-213, aldaar 213.

54 'Waarin onderscheidt zich de geschiedenis van de arbeidersbeweging van de structureel bedreven sociale geschiedenis?', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1 (1976) 7-20.

van sociale structuren en processen; de ontwikkeling van klassen, standen en andere sociale groepen in hun onderlinge verhoudingen; vormen van sociaal bewustzijn; sociale bewegingen; personen die in deze bewegingen een rol hebben gespeeld'.⁵⁵ De redactie van het *Jaarboek* stond juist een politiek-geëngageerd gebruik van de sociale geschiedenis voor ogen.

Een toonaangevende historicus binnen de geëngageerde sociale geschiedenis was Theo van Tijn, die in 1969 in Utrecht hoogleraar werd in de economische en sociale geschiedenis. Hij bestudeerde het negentiende-eeuwse Amsterdam en publiceerde een baanbrekende studie over de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond (ANDB). Van Tijn zag een duidelijke rol voor de geschiedenis in de plaatsbepaling van 'vergeten groepen': 'De historische voorstelling is een noodzakelijk onderdeel van het definiëren van een eigen identiteit'.⁵⁶ Voor wetenschappers als Van Tijn en Lis betekende dit echter niet dat zij het eens waren met Harmsen c.s. In tegendeel, zij combineerden engagement met een voorliefde voor structurele sociale geschiedenis à la de *Annales*. Van Tijn was een spil in het vak als eerste voorzitter van het N.W. Posthumus Instituut dat de universitaire vakgroepen economische en sociale geschiedenis zou verenigen in een Nederlands-Vlaamse onderzoeksschool.

Na het succes van de sociale geschiedenis in de jaren 1960 en 1970, kwam er in de jaren 1980 langzamerhand een kentering. Het postmodernisme stelde de wetenschappelijkheid van de geschiedenis ter discussie, wat vooral de veronderstelling van het optreden van wetmatigheden en oorzaak-gevolgrelaties in de geschiedenis aantastte.⁵⁷ Wel gaf de nadruk die nu kwam te liggen op tekst en taal de bronnenkritiek een nieuwe impuls. De gevoeligheid voor het constructiekarakter van historische begrippen als 'Koude Oorlog' of 'Klassenstrijd' nam sterk toe, ook al was de feitelijke invloed op het concrete historische werk nogal beperkt.⁵⁸

55 'Het "Tijdschrift voor sociale geschiedenis", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1 (1975) 3-4.

56 Th. van Tijn, 'Over de ontwikkeling der geschiedschrijving sinds circa 1950: een subjectieve poging tot het opmaken van een balans en het schetsen van een perspectief', in: F. van Besouw e.a. eds., *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 285-296, aldaar 287.

57 F.R. Ankersmit, 'Tegen de verwetenschappelijking van de geschiedwetenschap', in: F. van Besouw e.a. eds., *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 55-72; Idem, *Narrative logic: a semantic analysis of the historian's language* (Groningen 1981); P.H.H. Vries, *Verhaal en betoog: geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse* (Leiden 1995); Chris Lorenz, *De constructie van het verleden: een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Meppel 1987).

58 Van der Linden en Lucassen, 'Social history', 213.

De invloed van de Duitse, Franse en Britse geschiedschrijving

In deze paragraaf ligt de focus op de ontwikkelingen van het vakgebied in Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië die vooral tot de jaren 1980 een sterke invloed op de Nederlandse geschiedschrijving hadden. Daarna nam het belang van een aantal Amerikaanse historisch-sociologen sterk toe, maar dat valt grotendeels buiten het tijdvak van deze studie.

Duitsland

De Nederlandse geschiedschrijving oriënteerde zich aanvankelijk sterk op Duitsland, waar Leopold von Ranke het vak geschiedenis een wetenschappelijke basis had gegeven.⁵⁹ Ranke's kritisch-filologische methode beoogde niet enkel positivistisch te zijn; niet alleen de feiten die de historicus vond in de bronnen waren belangrijk, maar ook de herkenning van wat belangrijk was, van wat in overeenstemming was met moeilijk te concretiseren begrippen als 'vooruitgang', 'de Geest der Natie' en 'goed en slecht'. De historicus moest kunnen *verstehen* wat in de bronnen verscholen lag. Voor Ranke was de loop van de geschiedenis een zinvol proces, dat uitmondde in de vorming van de Europese staat. Zijn belangrijke introductie van 'seminars' in het onderwijs van geschiedenisstudenten werd een nieuwe, gangbare methode: in werkcolleges leerden de studenten het praktische werk met de bronnen en konden zij hun bevindingen presenteren. De nadruk op bronnenonderzoek maakte ook dat een verschuiving mogelijk werd van de studie van nationale en buitenlandse politiek naar meer sociaaleconomische onderwerpen.⁶⁰

Opmerkelijk was dat de Duitse economische geschiedenis zich relatief vroeg ontwikkelde, al in de eerste helft van de negentiende eeuw. De oude historische school van de economie, zoals deze is gaan heten, hield zich, in tegenstelling tot Britse denkers in die tijd als Ricardo en Smith, vooral bezig met het verschijnsel van de ontwikkelingsfasen in de economie, waarbij minder werd gelet op algemene economische wetmatigheden. Bekende economisch-historici van het eerste uur waren Friedrich List, die voor de ontwikkeling van de Duitse nationale economie protectionisme bepleitte, Johann Heinrich von Thünen die zich richtte op de arbeidsproductiviteit en het landbouwprobleem, Johann Karl Rodbertus die collectivisering

59 Wolfgang J. Mommsen ed. *Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft* (Stuttgart 1988); Siegfried Baur, *Versuch über die Historik des jungen Ranke* (Berlijn 1998).

60 Georg Iggers, *Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge* (Hanover NH. 1997) 30.

beplette en Karl Marlo (pseudoniem van Karl Georg Winkelblech) die proletarisering als het centrale verschijnsel in het opkomende kapitalisme zag.⁶¹ Bijzonder van vele vroege historisten was dat ze vaak politiek actief en hervormingsgezind waren en aandacht hadden voor praktisch ondernemerschap en economisch beleid, waardoor onderwerpen als ambachten en gilden op de onderzoeksagenda kwamen.⁶²

Van de leden van de jonge historische school, die naam maakte in de tweede helft van de negentiende eeuw, kreeg Gustav Friedrich von Schmoller in Nederland navolgers in Treub en Kernkamp.⁶³ Na zijn benoeming aan de pas opgerichte universiteit van Straatsburg in 1872 voerde hij werkcolleges in bij de studie economie en maakte hij van statistiek een belangrijk bijvak vanwege het grote belang dat hij aan de empirie hechtte. Hij analyseerde de economische revolutie van de dertiende eeuw, toen ambachtslieden zich met behulp van hun gilden in relatieve autonomie konden ontwikkelen. Daarnaast had hij grote belangstelling voor het hervormingsgezinde karakter van de vroegmoderne Pruisische koning Frederik Willem I, die onder meer de handel stimuleerde door stads- en standsprivileges af te schaffen en die de landbouw hervormde.⁶⁴ Met zijn mede-jong historisten als Brentano, Held en Knapp deelde Von Schmoller grote aandacht voor de sociale kwestie die het gevolg was van urbanisering en proletarisering.⁶⁵ Zij speelden een rol in de in 1872 opgerichte Verein für Sozialpolitik, een platform voor een actieve hervormingspolitiek. De Verein publiceerde eigen onderzoek, doorgaans grondig historisch-statistisch onderzoek, in de monografieënreeks *Schriften*

61 Friedrich List, *Das nationale System der politischen Oekonomie* (Stuttgart 1841); Johann Heinrich von Thünen, *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie* (Hamburg 1826); Karl Rodbertus, *Zur beleuchtung der socialen frage* (Berlijn 1875); Karl Marlo, *Untersuchungen über die Organisation der Arbeit oder System der Weltökonomie I-IV* (Tübingen 1884-1886).

62 Gerhard Oestreich, 'Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland', *Historische Zeitschrift* 208 (1969) 320-363, aldaar 340; Rodbertus, *Zur Beleuchtung der socialen Frage*.

63 Van de 'Oude Historische School' was Wilhelm G.F. Roscher (1817-1894) de belangrijkste vertegenwoordiger. Hij probeerde op empirische gronden ontwikkelingswetten van de economie te formuleren.

64 Karl Heinrich Kaufhold, 'Gustav Von Schmoller (1838-1917) als Historiker, Wirtschafts- und Sozialpolitiker und Nationalökonom', *Vierteljahrschrift Für Sozial- Und Wirtschaftsgeschichte* 75 (1988) 217-252; Gustav Friedrich von Schmoller, 'Straßburgs Blüte und die volkswirtschaftliche Revolution im XIII. Jahrhundert', *Quellen und Forschungen zur Sprach und Kulturgeschichte der germanischen Völker* VI (1875) en Idem, 'Straßburg zur Zeit der Zunftkämpfe und die Reform seiner Verfassung und Verwaltung im XV. Jahrhundert', *Quellen und Forschungen zur Sprach und Kulturgeschichte der germanischen Völker* XI (1875) 1-22.

65 Gustav von Schmoller, *Arbeitseinstellungen und Gewerbevereine* (Jena 1872).

des Vereins für Sozialpolitik en beïnvloedde daarmee de Duitse wetgeving in belangrijke mate.⁶⁶

Naast deze ontwikkelingen binnen de economische wetenschap ontstond binnen de geschiedenis een heftig en langdurig debat door het werk en de opvattingen van Karl Lamprecht over *Kulturgeschichte*, een term die toen vaker gehanteerd werd voor wat we nu zouden samenvatten onder de term 'sociale geschiedenis'. Lamprecht was zich bewust van de uitdaging die de eind negentiende eeuw zo succesvolle natuurwetenschappen betekenden en wilde historische fenomenen kunnen analyseren in termen van 'wetten', 'fasen' of 'processen'. De sociale wetenschappen dienden een centrale rol in het vak geschiedenis te krijgen. Zijn twaalfdelige werk over de *Deutsche Geschichte* werd direct opgevat als een aanval op de werkwijze van de gevestigde geschiedenis met het primaat van de te descriptief bedreven politieke geschiedenis. In de loop van het debat zag Lamprecht steeds meer de psychologie als basis van de geschiedenis.⁶⁷ De weerstand van de gevestigde historici echter was hoog en voorlopig kreeg de sociale geschiedenis nog weinig voet aan de grond.⁶⁸

Net als in Nederland ontwikkelde zich onafhankelijk van deze meer wetenschappelijke debatten en stromingen een geschiedschrijving van de arbeidersbeweging door auteurs die sterk sociaal-politiek geëngageerd waren, vaak in de vorm van gedenkboeken, waarbij de grens tussen wetenschap en politiek vaak nauwelijks te trekken was.⁶⁹ Friedrich Engels beschreef al vroeg de situatie waarin de arbeidersklasse zich bevond.⁷⁰ *Forschung der Arbeiterschaft* werd daarna een belangrijk onderzoeksgebied waarmee ook de beroemde socioloog Werner Sombart zich bezig zou gaan houden. Hij publiceerde onder meer een toonaangevend overzicht van de geschiedenis van de arbeidersbeweging.⁷¹ Franz Mehring schreef een biografie van Karl Marx.⁷² Toch bleef dit veld van onderzoek het karakter van een

66 Erik Grimmer-Solem, *The Rise of historical economics and social reform in Germany, 1864-1894* (Oxford 2003); D. Lindenlaub, 'Richtungskämpfe im Verein für Sozialpolitik', *Vierteljahrschrift Für Sozial- Und Wirtschaftsgeschichte*, 52/53 (1967).

67 Karl Lamprecht, *Deutsche Geschichte* (Freiburg i. Br. 1891-1909); Karl Lamprecht, *Was ist kulturgeschichte?: Beitrag zu einer empirischen historik* ([Freiburg i.Br.] 1896).

68 Oestreich, 'Die Fachhistorie', 361.

69 Klaus Tenfelde, *Bibliographie zur Geschichte der deutschen Arbeiterschaft und Arbeiterbewegung 1863 bis 1914: Berichtszeitraum 1945 bis 1975: mit einer Forschungsgeschichtlichen Einleitung* (Bonn 1981) 42, 86.

70 Friedrich Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England nach eigener Anschauung und authentischen Quellen* (Leipzig 1845).

71 Werner Sombart, *Sozialismus und soziale bewegung im 19. jahrhundert* (Jena 1896).

72 Franz Mehring, *Karl Marx: Geschichte seines Lebens* (Leipzig 1918).

Oppositionswissenschaft houden, die zich afzette tegen de meer liberale of conservatieve geschiedschrijving. Het zou pas na 1945 salonfähig worden.⁷³

Van de sociale wetenschappers die, vooral na de Tweede Wereldoorlog, grote invloed op de Nederlandse historiografie uitoefenden, was Max Weber de belangrijkste. Een van zijn vroegste studies was *Die Lage der Landarbeiter in den ostelbischen Gebieten Preußens*. Hierin analyseert hij hoe in de tweede helft van de negentiende eeuw landarbeiders in dit door adellijk grootgrondbezit gedomineerde gebied verdrongen werden door de bestaande machtsverhoudingen en de werking van de kapitalistische markt. Weber zag dat het kapitalisme de menselijke verhoudingen rationaliseerde en anoniem maakte. De staat moest een zekere neutraliteit bewaren en meer zijn dan een instrument van de heersende klasse. Zijn historisch-sociologische benadering van allerlei historische onderwerpen, van de invloed van het protestantisme op het kapitalisme tot heerschappijtypen in stad en staat, beïnvloedde vele sociale wetenschappers. Het ideaaltipe dat hij als methode ontwierp, was een constructie, een hulpmiddel om objectieve kennis te verwerven, om *gesetzmäßige* processen te analyseren, en had geen betrekking op een reëel bestaand fenomeen. Daarbij stelde hij de handelende mens centraal. Dat was een van zijn punten van kritiek op Marx. Volgens hem waren er geen objectieve wetten in de menselijke wereld. Daarnaast bleef hij de *verstehende Methode* aanhangen. *Verstehen* en *erklären* zag hij als complementair.⁷⁴ De receptie van Webers werk binnen de historische wetenschappen in Duitsland vond pas laat plaats, tijdens de jaren 1950 en 1960, via de omweg van sociologen uit de VS.⁷⁵

In het interbellum bleven in Duitsland zowel de sociale als de economische geschiedenis relatief marginaal. Na de Tweede Wereldoorlog was de politieke geschiedenis nog een tijd dominant en ook het historisme heerste nog onbedreigd. Werner Conze, die in de jaren 1930 nog betrokken was bij nazistische geschiedschrijving, speelde een centrale rol in de opkomst van de sociale en economische geschiedenis. In 1956 werd hij hoogleraar in Heidelberg, waar hij het Historische Seminar uitbreidde en het Institut für Sozialgeschichte der Gegenwart oprichtte. Dit instituut fuseerde snel daarna

73 Jan Lucassen, 'Writing global labour history c. 1800-1940: a historiography of concepts, periods, and geographical scope', in: Jan Lucassen ed., *Global labour history: a state of the art* (Bern 2006) 39-89, aldaar 82; Tenfelde, *Bibliographie*, 84.

74 Joachim Radkau, *Max Weber: a biography* (Cambridge 2009); Wolfgang Mommsen, *Max Weber: Gesellschaft, Politik und Geschichte* (Frankfurt am Main 1974) 147; Max Weber, *Die Lage der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*, [1892] (Tübingen 1984).

75 Zie bijv. Reinhard Bendix, *Max Weber-das Werk: Darstellung, Analyse, Ergebnisse* (München 1964).

met de leerstoel van de economisch historicus Erich Maschke tot het Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Daarnaast coördineerde Conze ook nog de Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte waar vooraanstaande historici aan deelnamen. Zelf plaatste hij zich in de traditie van Lamprechts *Kulturgeschichte*, maar hij slaagde er vooral als wetenschapsmanager in de sociale geschiedenis een algemeen aanvaard element binnen de discipline geschiedenis te maken. Hij pleitte voor opheffing van de scheiding tussen politieke en sociale geschiedenis, met de bedoeling te komen tot één integraal historisch studiegebied.⁷⁶

Deze opgang van sociale geschiedenis viel samen met de gestage acceptatie van begrippen uit de sociale wetenschappen in het algemene en in het historische discours. Ook van belang was de oprichting van nieuwe universiteiten zoals die van Bochum (1962) en Bielefeld (1969), waar nieuwe mogelijkheden voor de beoefening van de sociale geschiedenis ontstonden.⁷⁷ Rond Bielefeld groepeerde zich een nieuwe dynamische generatie sociaal-historici, met grote namen als Reinhart Koselleck (begripsgeschiedenis), Hans-Ulrich Wehler (structurele geschiedenis) en Jürgen Kocka (geschiedenis van arbeid en arbeidsbeweging).⁷⁸ Deze groep manifesteerde zich met een nieuw tijdschrift: *Geschichte und Gesellschaft* in 1975.⁷⁹ Weber was voor hen een belangrijke inspirator; Marx was hen te deterministisch.⁸⁰

76 Thomas Etzemüller, *Sozialgeschichte als politische Geschichte: Werner Conze und die Neuorientierung der westdeutschen Geschichtswissenschaft nach 1945* (München 2001); Werner Conze, 'Die Gründung des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte', *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik* (1979) 23-32; Idem, 'Die Stellung der Sozialgeschichte in Forschung und Unterricht', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. Zeitschrift des Verbandes der Geschichtslehrer Deutschlands* 3 (1952) 648-657.

77 J. Rüsen, 'Grundlagenreflexion und Paradigmawechsel in der westdeutschen Geschichtswissenschaft', in: F. van Besouw e.a. eds., *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 31-54, aldaar 40.

78 Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 1-9 (Stuttgart 1972); Reinhart Koselleck, 'Sozialgeschichte und Begriffsgeschichte', in: W. Schieder en V. Sellin, *Die Sozialgeschichte innerhalb der Geschichtswissenschaft*. (Göttingen 1986) 89-109; Hans Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I-V* (München 1987); Jürgen Kocka, *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1874-1914: zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung* (Stuttgart 1969); Idem, *Geschichte der Arbeiter und der Arbeiterbewegung in Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts* (Bonn 1990).

79 Jürgen Kocka, 'Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse', *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975) 9-42. In dit openingsartikel geeft Kocka zijn visie op sociale geschiedenis.

80 Hans-Ulrich Wehler, *Historisches Denken am Ende des 20. Jahrhunderts: 1945-2000* (Göttingen 2001); Jürgen Kocka, 'Social history in Germany', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23, nr. 2 (1997) 137-146; Detlev J.K. Peukert, 'Die Rezeption Max Webers in der Geschichtswissenschaft

De economische geschiedenis ontwikkelde zich minder voorspoedig, mede doordat in Duitsland na de Tweede Wereldoorlog de Amerikaanse ahistorische denkwijze in de economie overheersend werd. Wel verkreeg Wilhelm Abel bekendheid met zijn agrarische geschiedenis.⁸¹ Ondertussen groeide de subdiscipline geschiedenis van de arbeidersbeweging explosief, mede dankzij de band met Bielefeld en de opkomst van de studentenbeweging. Tenfelde's bibliografie uit 1981 telt over de jaren 1945-1975 een productie van 7100 titels.⁸² In Marburg ontstond een marxistisch georiënteerde onderzoeksgroep rond de politicoloog Wolfgang Abendroth die diverse studies over de geschiedenis van de Duitse sociaaldemocratie en vakbeweging schreef.⁸³ Hun uitstraling naar de andere universiteiten bleef echter gering.⁸⁴ In het begin van de jaren tachtig kwam kritiek op de sterk 'structureel' bedreven geschiedenis van de Bielefelder School. Er moest meer aandacht komen voor de 'gewone man' wat al snel gevolgd werd door studies naar de 'gewone vrouw'. De term *Alltagsgeschichte* kwam op, vooral gepropageerd door de historicus Alf Lüdtke.⁸⁵ De nadruk verschoof van 'ervaring' naar 'mentaliteit' en in het verlengde daarvan kwam er aandacht voor de werelden van psychiatrische patiënten en gemarginaliseerden, inclusief etnische groepen. Deze ontwikkelingen openden het domein van de taal en het geheugen, waarmee ook de Duitse sociale geschiedenis in het debat over het postmodernisme verzeild raakte.⁸⁶

De internationale stimulansen voor de Duitse sociale geschiedenis kwamen vooral uit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.⁸⁷ De Franse *Annales* historici die in veel andere landen naam maakten, kregen in Duitsland nauwelijks navolging, terwijl in Nederland die invloed juist substantieel was, niet in het minst dankzij de Wageningse School met als

der Bundesrepublik Deutschlands', in: Jürgen Kocka ed., *Max Weber, der Historiker* (Göttingen 1986) 264-277, aldaar 272.

81 Werner Plumpe, 'Wirtschaftsgeschichte zwischen Ökonomie und Geschichte – ein historischer Abriß', in: Werner Plumpe ed., *Wirtschaftsgeschichte* (Stuttgart 2008) 7-39, aldaar 12.

82 Tenfelde, *Bibliographie*.

83 Wolfgang Abendroth, *Sozialgeschichte der Europäischen Arbeiterbewegung* ([Frankfurt am Main] 1965) en Idem, *Die deutschen Gewerkschaften: Weg demokratischer Integration* (Heidelberg 1955).

84 Wehler, *Historisches Denken am Ende des 20. Jahrhunderts*, 55; Marcel van der Linden en Lex Heerma van Voss, 'Introduction', in: Idem en Idem eds., *Class and other identities: gender, religion and ethnicity in the writing of European labour history* (New York 2002) 1-39.

85 Julia Radtke, 'Der Historikertag: ein akademisches Ritual', *Zeitgeschichte-online* (2010) <http://www.zeitgeschichte-online.de/site/40209023/default.aspx> (2 december 2011).

86 Thomas Welskopp, 'Die Sozialgeschichte der Väter: Grenzen und Perspektiven der Historischen Sozialwissenschaft', *Geschichte und Gesellschaft* 24 (1998) 173-198, aldaar 196-198.

87 Wehler, *Historisches Denken*.

grote spelverdeler Ad van der Woude. Dit had onder meer te maken met de andere traditie in het bedrijven van de geschiedenis. In Frankrijk ging het vooral om het schrijven van retorisch krachtige verhalen terwijl in Duitsland de Rankeaanse bronnenkritiek strenger beoefend werd, met de navenant uitgebreide verantwoording van de bronnen in de voetnoten.

Frankrijk

Een vroeg voorbeeld van een Franse sociaal-historicus is François Guizot die in 1830 de *Histoire de la civilisation en France* publiceerde dat uitgebreid aandacht gaf aan het Franse volk met zijn 'zeden en gewoonten'.⁸⁸ Hij richtte in 1832 de eind achttiende eeuw door de Franse revolutionairen gesloten Académie des Sciences Morales et Politiques opnieuw op. Deze Académie besteedde uitgebreid aandacht aan onderwerpen als pauperisme en slavernij. Alexis de Tocqueville schreef er zijn belangrijke studie over de Revolutie; Adolphe Blanqui onderzocht er de geschiedenis van de arbeidersklasse; Pierre Émile Levasseur publiceerde er zijn *Histoire des classes ouvrières en France*.⁸⁹ Guizot stichtte verder het Comité des travaux historiques in 1834, wat al snel leidde tot een stroom bronnenpublicaties. Anders dan in het Rankeaanse Duitsland dienden deze bronnen vooral als illustratie bij de Franse historische verhalen.⁹⁰ In het Tweede Keizerrijk kreeg de geschiedbeoefening belangrijke stimulansen dankzij grote budgetten voor archieven en bibliotheken. De voor onderhavige studie belangrijkste vernieuwing was de oprichting in 1868 van de École pratique des hautes études. Zo ontstond in Frankrijk naast de universitaire wereld een parallelle academische wereld, die der *grandes établissements*, die zeker in deze beginjaren de betere was.

Ook buiten de *académies* manifesteerden zich sociaal-historici. De belangrijkste van hen was ongetwijfeld Jules Michelet, die hoofd van de historische afdeling van het Nationaal Archief werd. Zijn beroemde *L'Histoire de France* beoogde een totale geschiedenis te schrijven, als een 'unité vivante',⁹¹ met als hoofdpersoon het gewone volk van Frankrijk – dat hij beschreef in termen van zijn dagelijks leven en lonen en budgetten. Voor hem lag de

88 Over Guizot: Laurent Theis, *François Guizot* (Parijs 2008).

89 Alexis de Tocqueville, *L'ancien régime et la révolution* (Parijs 1856); Adolphe Jérôme Blanqui, *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848*, 2 vols. (Parijs 1849); Emile Levasseur, *Histoire des classes ouvrières en France depuis la conquête de Jules César jusqu'à la révolution [...]* (Parijs 1859).

90 Pim den Boer, *Geschiedenis als beroep: de professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)* (Nijmegen 1987) 99.

91 Guy Bourdieu en Hervé Martin, *Les écoles historiques* (Parijs 1983) 118.

geschiedenis ingebed in de trage wereld van geografie en klimaat.⁹² De geschiedenis van de arbeidsbeweging werd daarnaast, net als in Nederland en Duitsland, ook door niet-academici beoefend. De timmerman, zanger en propagandist voor het Saint-Simonisme Jules Vinçard schreef *Histoire du travail et des travailleurs en France*.⁹³ Niet zo zeer op Frankrijk als wel op heel de mensheid gericht was het werk van de ingenieur Frédéric Le Play over *Les ouvriers Européen* (1855).⁹⁴ Dit werk was geschreven na vele reizen door Europa. Le Play keek vooral naar arbeidersbudgetten en ging breed comparatief te werk.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd Duitsland in alles als grote concurrent gezien en nam men sommige dingen van de ervijand over. Gabriel Monod introduceerde het seminar-systeem aan de *École pratique des hautes études* en richtte in 1875 de *Revue Historique* op, wat de professionalisering van de Franse historici versterkte.⁹⁵ Daarbij was de Franse Minister van Onderwijs in staat dieper in de universiteit in te grijpen dan zijn Duitse collega. Het examenregime bevorderde niet bepaald de instroom van creatieve jonge onderzoekers. En het werkcollege, hoewel dus aanwezig, functioneerde meer als examentraining dan als praktisch onderwijs in het wetenschappelijk onderzoek zoals de Duitse *Seminare* boden.⁹⁶ De historici in de Derde Republiek noemde men wel samen de *école méthodique*, wat meer gerechtvaardigd wordt door het onderscheid met hun voorgangers van de *école romantique*, zoals Michelet en Guizot, dan door de grote eenheid binnen de groep.

Eén van deze historici was voor het vak sociale geschiedenis van specifiek belang: Fustel de Coulange, met zijn opvatting dat er geen onderscheid is tussen geschiedenis en sociologie. 'L'histoire est la science des faits sociaux, c'est à dire la sociologie même'.⁹⁷ Fustels faam werd gevestigd door zijn studie over de antieke stad waarin hij de godsdienst koppelde aan de ontwikkeling van instituties als de familie en de stad. Hij onderzocht ook de oorsprong van

92 Jules Michelet, *Histoire de France*, 17 vols. (Parijs 1833-1867); Paule Petitier, *Jules Michelet: l'homme histoire* (Parijs 2006).

93 Jules Vinçard, *Histoire du travail et des travailleurs en France* (Parijs 1845).

94 Frédéric Le Play, *Les ouvriers européens: Etudes sur les travaux, la vie domestique, et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe; précédées d'un exposé de la méthode d'observation* (Parijs 1855).

95 Isabel DiVanna, *Writing history in the Third Republic* (Newcastle upon Tyne 2010); Rémy Rioux en Alain Corbin, *Gabriel Monod: visions de l'histoire et pratiques du métier d'historien (1889-1912)* ([Parijs] 1990).

96 Den Boer, *Geschiedenis* (Nijmegen, 1987) 273.

97 Zoals geciteerd in Ibid., 308.

het feodalisme.⁹⁸ Een van zijn meest prominente leerlingen was de beroemde socioloog Émile Durkheim. Andere bekende namen die als wegbereiders van de sociale geschiedenis kunnen worden gezien, waren Charles-Victor Langlois en Charles Seignobos. Zij hadden net als Monod in Duitsland gestudeerd. Beiden schreven rond de eeuwwisseling een methodologische verhandeling met de beroemde openingszin 'L'histoire se fait avec des documents'.⁹⁹ Voor historici waren psychologische concepten echter ook van groot belang. Daarnaast dienden de sociale wetenschappen zich meer met de geschiedenis bezig te houden.¹⁰⁰ Deze claim was mogelijk doordat het vak geschiedenis zich eerder institutionaliseerde dan de sociologie, maar de eerste Franse sociologen, François Simiand voorop, waren niet van plan hun vak tot hulpwetenschap van de geschiedenis te reduceren.¹⁰¹

Simiand bekleedde de leerstoel van de geschiedenis van de arbeid die door de stad Parijs was ingesteld aan het Collège de France. Hiermee liep Frankrijk voorop in de institutionalisering van deze historisch subdiscipline. Zijn voorganger, Georges Renard, had aandacht besteed aan de gilden, de revolutie van 1848 en de prostitutie. François Simiand zou zich concentreren op het probleem van het loon. De derde hoogleraar op deze leerstoel was Édouard Dolléans die een driedelige geschiedenis van de arbeidersbeweging schreef.¹⁰² Hij was na de Tweede Wereldoorlog betrokken bij de oprichting van het Institut français d'histoire sociale.¹⁰³ Daarnaast hielden ook socialistische kopstukken als Jean Jaurès (gepromoveerd als filosoof) zich met het historisch onderzoek bezig. Jaurès was redacteur van de tussen 1901 en 1908 verschenen 'Histoire socialiste de la France contemporaine' waarvan zes delen van zijn hand waren.¹⁰⁴ Voorts was Charles Andler in die tijd actief voor de Parti Ouvrier Socialiste Révolutionnaire. Opgeleid als germanist promoveerde hij op een proefschrift over het Duitse socialisme. Hij stichtte in 1899 de École socialiste in Parijs.¹⁰⁵ De socialistische politicus

98 Fustel de Coulanges, *La cité antique: étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome* (Parijs 1864).

99 Charles Langlois en Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques* (Parijs 1898) 1.

100 Charles Seignobos, *La méthode historique appliquée aux sciences sociales* (Parijs 1901).

101 François Simiand, 'Méthode historique et science sociale', *Revue de synthèse historique* 6 (1903) 1-22, 129-157; Giovanni Busino, 'Sciences sociales et histoire', *Revue européenne des sciences sociales* XLI (2003) 119-171, aldaar 133; Gérard Noiriel, 'Pour une approche subjectiviste du social', *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 44, nr. 6 (1989) 1435-1459.

102 Édouard Dolléans en Lucien Febvre, *Histoire du mouvement ouvrier. 1830 à nos jours* (Parijs 1936).

103 Hij hoorde ook tot de vooroorlogse groep geïnteresseerden in het Parijse filiaal van het IISG.

104 Jean Jaurès, *Histoire socialiste, 1789-1900* (Parijs 1901).

105 Charles Andler, *Les origines du socialisme d'état en Allemagne* (Parijs 1897).

en geëngageerde publicist Pierre Brizon schreef nog een geschiedenis van de arbeidsbeweging in de jaren 1920.¹⁰⁶ Met deze ontwikkelingen liep Frankrijk internationaal gezien voorop in de historiografie van de arbeid en arbeidsbeweging terwijl ook de institutionalisering steviger was dan elders.

De bekende Franse school van de *Annales* werd uiteraard door al deze ontwikkelingen beïnvloed, al zouden de *annalistes* van het eerste uur zich juist meer in de marge, buiten het Parijse professionele centrum van hoogleraren geschiedenis, ontwikkelen. Die marginaliteit was al zichtbaar bij de geestelijke vaders van de *Annales*, Henri Hauser en Henri Berr. Vooral Hauser was een historicus met een ongekend brede belangstelling en productie. Als geograaf werd hij hoogleraar in Dijon in 1903, waar hij zich schatplichtig toonde aan Vidal de la Blache die de trend naar de ecologisch-humanistische geografie had gezet met het centraal stellen van de voortdurende aanpassingen van de mens aan de natuurlijke omgeving. Ook publiceerde hij over de laatmiddeleeuwse arbeid. Hauser drong door tot de Parijse kern toen hij als eerste de leerstoel economische geschiedenis aan de Sorbonne bekleedde. Hij kreeg ook de leerstoel voor Handels- en Industriegeografie aan het Conservatoire National des Arts et Métiers, nog een *grand établissement* naast de universitaire wereld. Hauser was een groot organisator. In 1929 was hij medeoprichter van het Comité International d'Histoire des Prix. Onder meer als gastdocent in Leiden zou hij Posthumus regelmatig ontmoeten. Hoewel hij hoogleraar economische geschiedenis was, had deze subdiscipline weinig ondersteuning binnen de Franse academische wereld, terwijl ook het bedrijfsleven niet geïnteresseerd was in de geschiedenis.¹⁰⁷

In 1929 markeerde de oprichting van het zo beroemd geworden tijdschrift, toentertijd getiteld *Annales d'histoire économique et sociale*, de geboorte van wat pas later een belangrijke stroming zou gaan worden. De stichters Marc Bloch en Lucien Febvre opereerden vanuit Straatsburg, waar zij scherp stelling namen tegen de dominantie van de politieke geschiedenis, vooral binnen de Parijse instituties. Zij wilden het vak juist openstellen voor de methoden en technieken uit de sociale wetenschappen om uiteindelijk geschiedenis te kunnen laten functioneren als een *sociale wetenschap*. Ook de psychologie behoorde tot de kern van de geschiedenis want 'les faits historiques sont, par essence, des faits psychologiques'.¹⁰⁸ Redacteuren van

106 P. Brizon, *Histoire du travail et des travailleurs* (Brussel 1926).

107 Séverine-Antigone Marin en Georges-Henri Soutou, *Henri Hauser, 1866-1946: humaniste, historien, républicain* (Parijs 2006); Henri Hauser, *Ouvriers du temps passé: XVe-XVIe siècles* (Parijs 1927); Idem, 'Les archives privées et l'histoire: les archives d'histoire économique de La Haye', *Annales d'histoire économique et sociale* 2 (1930) 558-561.

108 Marc Léopold Benjamin Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* (Parijs 1949) 101.

het eerste uur waren naast Bloch en Febvre de bovengenoemde Hauser, de antropoloog Maurice Halbwachs en de Belgische historicus Henri Pirenne. Het tijdschrift verhuisde om praktische redenen toch al snel naar Parijs.¹⁰⁹

De mediëvist Marc Bloch wenste de geschiedenis comparatief en als 'totale geschiedenis' te benaderen. Hij verbleef voor zijn studie deels in Duitsland en werd in 1919 hoogleraar in Straatsburg. In 1936 volgde hij Henri Hauser aan de Sorbonne op als hoogleraar in de economische geschiedenis. Bloch was net als Hauser beïnvloed door Vidal de la Blache; de socioloog Durkheim liet ook zijn sporen na in zijn werk. Zijn in 1924 gepubliceerde werk over de helende krachten van de Franse en Engelse koningen introduceerde het begrip mentaliteit in zijn onderzoek. De onderzochte periode van 1000 jaar tekent al vroeg de Franse voorliefde voor de *longue durée*. Verder publiceerde hij over het karakter van de rurale Franse samenleving en de ontwikkeling van het feodalisme.¹¹⁰

Ook Lucien Febvre was sterk beïnvloed door Vidal de la Blache. Zijn dissertatie combineerde een in hoge mate regionale invalshoek met mondiale ontwikkelingen, waarbij hij zich sterk kantte tegen de deterministische aspecten van de historische geografie; mensen bepaalden zelf hoe ze met hun natuurlijke omgeving omgingen. In 1912 werd hij benoemd aan de universiteit van Dijon. Methodisch is zijn bijdrage aan de sociale geschiedenis fundamenteel: hij stimuleerde het probleemgestuurde onderzoek. Net als Bloch had hij aandacht voor de mentaliteitsgeschiedenis, zoals te zien is in zijn studie naar Maarten Luther en naar ongelovigheid in de zestiende eeuw, waar hij structuralistische begrippen en methoden toepaste.¹¹¹

Na de Tweede Wereldoorlog gaf Febvre alleen leiding aan het tijdschrift *Annales*, spoedig geholpen door zijn leerling Fernand Braudel. Marc Bloch was tijdens de oorlog betrokken geraakt bij het verzet, opgepakt en gefusilleerd. Hauser stierf in 1946 op tachtigjarige leeftijd. De ondertitel werd in 1946 veranderd naar *Économies. Sociétés. Civilisations*. In 1946 was Febvre

109 H.L. Wesseling en J.L. Oosterhoff, 'De Annales: geschiedenis en inhoudsanalyse', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99, nr. 3/4 (1986) 547-568, aldaar 551.

110 Marc Léopold Benjamin Bloch, *Les rois thaumaturges: le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre* (Straatsburg 1924); Idem, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (Oslo, 1931); Idem, *La société féodale: la formation des liens de dépendance* (Parijs 1939); Idem, *La société féodale. 2, Les classes et le gouvernement des hommes* (Parijs 1940); Idem, *Apologie pour l'histoire*.

111 Lucien Febvre, *Philippe II et la Franche-Comté: étude d'histoire politique, religieuse et sociale* (Parijs 1912); Idem en Lionel Bataillon, *La terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire* (Parijs 1922); Idem, *Un destin: Martin Luther* (Parijs 1928); Idem, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: la religion de Rabelais* (Parijs 1942). Over Febvre: Hans Dieter Mann, *Lucien Febvre: la pensée vivante d'un historien* (Parijs 1971) 137-149.

medeoprichter van de VIe Sectie van de École pratique des hautes études, die de sociale en economische wetenschappen herbergde en de nieuwe thuisbasis werd van de *Annales*. Vanaf deze jaren begon de triomftocht van de *Annales*. De ‘nouvelle histoire’ werd de dominante historiografische traditie in Frankrijk en beïnvloedde het denken over het vak sociale geschiedenis in grote delen van de Westerse wereld.¹¹² Daarbij moet worden opgemerkt dat de *Annales* relatief weinig aandacht voor de meer recente eeuwen had, inclusief het industriële tijdperk.¹¹³ In Nederland werd vooral de geschiedbeoefening in Wageningen door de *Annales* beïnvloed.

Fernand Braudel, de man die tot ver in de jaren 1960 zijn stempel op de *Annales* en de hele Franse historische wereld drukte, begon zijn loopbaan als leraar in Algerije, wat hem een fascinatie voor de Middellandse Zee bezorgde. In de jaren dertig werkte hij samen met de antropoloog Claude Lévi-Strauss in Brazilië aan de oprichting van de universiteit van São Paulo. Terug in Parijs begon hij zijn onderzoek naar de Middellandse Zee. In de Tweede Wereldoorlog werd hij als krijgsgevangene naar Duitsland afgevoerd, waar hij onder moeilijke omstandigheden zijn proefschrift schreef dat hij uiteindelijk in 1947 verdedigde. Hoofdpersoon van deze studie is de geografische entiteit ‘Middellandse Zee’ – *La Méditerranée*. Daardoor, en door het idee van de drie verschillende tijden – lang voor de geografische, middellang voor de sociale en kort voor de individuele tijd – was het een originele en baanbrekende studie. Sinds 1956 was Braudel president van de VIe Sectie. In 1962 was hij betrokken bij de oprichting van de Fondation Maison des sciences de l’homme in Parijs. Dit initiatief werd gefinancierd door de Rockefeller Foundation, die ook al financieel betrokken was geweest bij de oprichting van de VIe Sectie. Na *La Méditerranée* is Braudels grootste werk het driedelige *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle* waarvan het eerste deel verscheen in 1967 en de twee volgende in 1979. Het is een synthese van de kennis op het enorm brede terrein van de mondiale sociale en economische geschiedenis, met oog voor de concrete wisselwerking tussen het menselijk handelen en de aanwezige maatschappelijke structuren en voor de wijze waarop nieuwe structuren daaruit voortkwamen.¹¹⁴

112 Mann, *Lucien Febvre: la pensée*, 163.

113 Olivia Harris, ‘Braudel: historical time and the horror of discontinuity’, *History Workshop Journal* 57 (2004) 161-174, aldaar 167. Braudel erkende wel het belang van de industriële revolutie. Zie Harris, ‘Braudel: historical time’, 171.

114 Fernand Braudel, *Civilisation, économie et capitalisme: XVe – XVIIIe siècle*. Vol. 1: *Les structures du quotidien*, 2 *le possible et l’impossible*; Vol. 2: *Les jeux de l’échange*; Vol. 3: *Le temps du monde* (Parijs 1967/1979).

De Franse *labour history* bleef nogal versnipperd. In Frankrijk was lang de meer biografische methode dominant, beïnvloed door Jean Maitron die de 44-delige *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier* verzorgde. Maitron was zelf vooral geïnteresseerd in de meer marginale groeperingen binnen de arbeidsbeweging, zoals de anarchisten.¹¹⁵ In de jaren 1960 en 1970 kreeg de geschiedenis in Frankrijk, net als in de andere westerse landen, een stimulans van de opkomst van de studentenbeweging. Langzamerhand verschoof de aandacht van de studie van organisaties naar de concrete geschiedenissen van arbeiders en hun gezin, hun plaats in de gemeenschap en de concrete verhoudingen in de werkplaats. De individuele ervaring was ook het centrale begrip in het spraakmakende werk van Jacques Rancière over vroeg-negentiende-eeuwse utopistische arbeiders/schrijvers.¹¹⁶ Ook in de *labour history* deed de *linguistic turn* zich in de jaren tachtig gelden, vooral via Britse en Amerikaanse historici, terwijl het op zich sterke wortels in Frankrijk had, niet in het minst door de invloed van Michel Foucault.¹¹⁷ Deze filosoof en historicus stond aan de basis voor de hernieuwde belangstelling voor de mentaliteitsgeschiedenis, die in Frankrijk al lang bestond. Ook Foucault was beïnvloed door structuralistische ideeën, maar hij stelde niet de maatschappij centraal, maar het vertoog.¹¹⁸ In 1994 waren deze veranderingen in de sociale geschiedenis alom doorgedrongen, zodat de *Annales* wederom van ondertitel veranderde, nu in *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. De door Luc Boltanski en Laurent Thévenot gedragen veranderingen leunden op gedachten uit de actor-network analyse van Bruno Latour en Michel Callon. Zij zetten zich hiermee af tegen restanten van marxistisch gedachtengoed, tegen het structuralisme en tegen de dominantie van de

115 Jean Maitron, *Histoire du mouvement anarchiste en France (1880-1914)* (Parijs 1951); Michel Dreyfus, 'In memoriam: Jean Maitron (1910-1987), un historien militant', *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 10 (1987) 42-43.

116 Jacques Rancière, *La nuit des prolétaires* (Parijs 1981); Mischa Suter, 'A thorn in the side of social history: Jacques Rancière and Les Révoltes logiques', *International Review of Social History* 57, nr. 1 (2012) 61-85, aldaar 71.

117 Als voorbeeld van Amerikaanse en Britse historici: Margaret Ramsay Somers, 'Workers of the World, Compare!', *Contemporary Sociology: An International Journal of Reviews* 18 (1989) 325-329; Joan Wallach Scott, *The glassworkers of Carnaux: French craftsmen and political action in a nineteenth-century city* (Cambridge Mass. 1974); Gareth Stedman Jones, *Languages of class: studies in English working class history, 1832-1982* (Cambridge 1983).

118 Paul Veyne, *Foucault: his thought, his character* (Cambridge 2010); Willem Frijhoff, 'Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10, nr. 36 (1984) 406-437.

kwantificering in de sociale geschiedenis, en legden nadruk op representatie en meer individuele ervaringen.¹¹⁹

Groot-Brittannië

Terwijl de sociale geschiedenis in Duitsland en Frankrijk dus sterk werden gedomineerd door een school of een relatief klein aantal scholen, was dat in Groot-Brittannië fundamenteel anders. De institutionalisering van de historische discipline verliep veel langzamer en was versnipperd, zodat de uitwisseling van de Britse sociale geschiedenis met het buitenland grotendeels gedragen werd door een relatief klein aantal individuele wetenschappers – die vaak wel heel invloedrijk waren. Anders dan de historische voortrekkers van de geschiedwetenschap in Duitsland, kende het Verenigd Koninkrijk geen problematische ontwikkeling van de positie en het zelfbeeld van de natie. Geschiedenis hoefde er niet de rol van de onderbouwer van de natievorming aan te nemen. Het onderwijssysteem en het gebrek aan overheidsinterventie droegen eveneens bij aan de late professionalisering van het vak geschiedenis. De universiteiten slaagden er niet in een professionele discipline geschiedenis te vestigen; de ‘Oxbridge pride’ stimuleerde juist de deugden van het amateurisme. Plaatselijke gemeenschappen als de Surtees Society, de Chetham Society, en de Camden Society legden zich toe op bronnenuitgaven en vormden een groeiend netwerk van een groeiend aantal geïsoleerde, lokale amateurhistorici. Ondanks het feit dat de Royal Historical Society (opgericht in 1868) een stap in de richting van professionalisering betekende bleef het amateurisme nog lang dominant. De *English Historical Review* (sinds 1886) kende een zeer moeizame start, maar slaagde erin te overleven. Het werk van de meeste historici had veel weg van literatuur en was geschreven voor het algemeen geletterd publiek. De historicus werkte alleen, zonder specifieke historische training. Velen lieten het bestuderen van originele documenten in archiefinstellingen links liggen.¹²⁰

Een van die geleerde amateurs zou een belangrijke aanzet geven voor de ontwikkeling van het vak sociale geschiedenis: Henry Thomas Buckle. Zijn *History of Civilization in England* verscheen in 1857 en hij zocht hier

119 Marc Jacobs, ‘Actornetwerk: geschiedenis, sociale wetenschappen: de nieuwe *Annales* en het werk van Boltanski en Thévenot: een (re)view-artikel’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 22, nr. 3 (1996) 260-289, aldaar 278; Arthur Mitzman, ‘On the use and abuse of biography: Lenger’s Sombart’, *International Review of Social History*, 40, nr. 1 (1995), 125-132, aldaar 126.

120 Doris S. Goldstein, ‘The Organizational development of the British historical profession, 1884-1921’, *HISR Historical Research* 55 (1982) 180-193, aldaar 180; John Kenyon, *The history men: the historical profession in England since the Renaissance* (Londen 1993) 96-97, 150, 159.

op een positivistische manier naar de fysieke en intellectuele factoren die de geschiedenis bepaalden. Volgens hem bepaalden de omstandigheden en de daarbij behorende 'mentale wetten' de opkomst van 'de grote man', wat indruiste tegen de gangbare historische lijn dat grote mannen juist de geschiedenis maakten en niet omgekeerd.¹²¹ Een andere pionier van de sociale geschiedenis in Groot-Brittannië was John Richard Green, die zijn naam vestigde met *A Short History of the English People* (1874). Hij verwierp de centrale thema's van oorlogen en koningen ten gunste van die van de constitutionele, intellectuele en sociale geschiedenis van het volk.¹²² Zijn vrouw Alice Stopford Green schreef *Town Life in the Fifteenth Century*, een ander toonaangevend werk in deze nieuwe manier van geschiedschrijving. Later zou zij zich richten op de geschiedenis van het Ierse volk, en haar vrijheidsstrijd waar zij als geëngageerd historicus bij betrokken raakte. Zij schreef aldus al vroeg over een onderdrukt volk dat nog geen natiestaat had.¹²³ Een andere activistische historicus van naam was Alfred Barton, die vanuit linkse hoek *A World History for the Workers* (1922) schreef, een brede studie over de wereldgeschiedenis van de arbeid, bedoeld om te worden gelezen door de arbeiders zelf.¹²⁴

Onderzoek naar de situatie van de Londense armen en arbeiders werd gedaan door Henry Mayhew (1812-1887). Mayhew schreef een serie artikelen over dit onderwerp voor de *Morning Chronicle* die in 1851 in *London Labour and the London Poor* werden samengebracht.¹²⁵ Mayhew werkte systematisch en creëerde cumulatief een beeld van zijn onderzoeksthema.¹²⁶ De publicatie deed zowel aan de kant van de arbeiders als aan de kant van de werkgevers veel stof opwaaien. Het werk van Mayhew past in het streven van hervormingsgezinde onderzoekers uit de middle class om door 'systematic fact collecting' te komen tot 'true scientific empiricism' en 'a necessary first step to formulating a social policy and programme of action'.¹²⁷ Later bracht

121 Kenyon, *The history men*, 109, 112.

122 John Richard Green, *A short history of the English people* (Londen 1874).

123 Alice Stopford Green, *Town life in the fifteenth century* (Londen 1894); Idem, *The making of Ireland and its undoing, 1200-1600* (Londen 1908) en Idem, *The old Irish world* (Dublin 1912).

124 Alfred Barton, *A world history for the workers: a story of man's doings from the dawn of time, from the standpoint of the disinherited* (Londen 1922).

125 Henry Mayhew, *London labour and the London poor: a cyclopaedia of the condition and earnings of those that will work, those that cannot work and those that will not work* Vol. I and II (Londen 1851).

126 Henry Mayhew, E.P. Thompson en Eileen Yeo, *The unknown Mayhew: selections from the Morning Chronicle, 1849-1850* (Londen 1971) 23.

127 Ibid., 52.

Charles Booth dit soort onderzoek op een hoger plan met het in de jaren negentig verschenen *Life and Labour of the People in London*.¹²⁸

Een van de belangrijke debatten binnen de Britse sociale geschiedenis betrof de levensstandaard van de Engelse arbeiders tijdens de Industriële Revolutie. Was die nu juist goed of slecht geweest? Dit debat was al aan het einde van de achttiende eeuw begonnen met Frederick Morton Edens *State of the Poor* en was voortgezet door denkers als Friedrich Engels, Benjamin Disraeli en John Stuart Mill. Het laaide weer op na de publicatie van John Claphams *An Economic History of Modern Britain* in 1926. Met behulp van kwantitatieve methoden had Clapham aangetoond dat de koopkracht van de gemiddelde industriearbeider tussen 1790 en 1850 met 60 procent was toegenomen. Hiertegen ageerden John Lawrence Hammond en zijn vrouw, de feministe Barbara Bradby-Hammond. In een artikel in de *Economic History Review* deed John Hammond gedetailleerd uit de doeken hoe Claphams statistische berekeningen faalden. Daarnaast was er ook het kwalitatieve argument: cijfers zeggen niet alles over de wijze waarop mensen de werkelijkheid ervaren.¹²⁹

Een vroege historicus van de arbeidersbeweging was de autodidact George Howell met zijn *Conflicts of Capital and Labour*. Hij was lid van de International Working Men's Association en ontmoette mensen als Mazzini en Marx. Van 1864 tot 1869 was hij was secretaris van de Reform League en stond hij aan de basis van het Trades Union Congres (TUC). Na zijn dood kwam zijn archief terecht in het Bishopsgate Institute, dat zich zou gaan specialiseren in het verzamelen van primair materiaal voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Daarnaast was de opkomst van de Fabian Society (1884) van belang, met name dankzij het werk van Sidney Webb en Beatrice Webb-Potter, die ook een overzichtsgeschiedenis van de Britse vakbeweging schreven.¹³⁰ Deze studie werd in het Nederlands vertaald door Henri Polak

128 Charles Booth, *Life and labour of the people in London* (Londen 1902). Booth was weer de inspirator van Benjamin Seebohm Rowntree's *Poverty: a study of town life* (Londen 1900). Booth en Seebohm Rowntree hadden aanzienlijke invloed op het sociale beleid van de Engelse overheid.

129 Lucassen, 'Writing global labour history', 77; Arthur J. Taylor, 'Editor's Introduction', in: Arthur J. Taylor ed., *The standard of living in Britain in the Industrial Revolution* (Londen 1975) XI-LV, aldaar XI, XXII; John Harold Clapham, *An economic history of modern Britain. I The early railway age, 1820-1850* (Cambridge 1926); John Lawrence Hammond, 'The Industrial Revolution and discontent', *The Economic History Review* 2 (1930) 215-228; Idem en B. Bradby-Hammond, *The village labourer, 1760-1832* (Londen 1911); Idem en Idem, *The town labourer, 1760-1832* (Londen 1917) en Idem en Idem, *The skilled labourer, 1760-1832* (Londen 1919).

130 Raphael Samuel, 'The Bishopsgate Institute', *History Workshop Journal* 5 (1978) 163-172, aldaar 166. Sidney Webb, Beatrice Webb en Robert Alexander Peddie, *The history of trade unionism* (Londen 1894).

en uitgegeven door de ANDB, die Polak, naar Brits voorbeeld in 1894 in Amsterdam had opgericht.¹³¹

De institutionalisering van de economische geschiedenis kreeg in Groot-Brittannië een stevige basis met de in 1895 opgerichte London School of Economics and Political Science (LSE). Deze in Fabiankringen ontstane instelling werd een belangrijk centrum van de zich ontwikkelende sociale wetenschappen. Naast de Webbs hoorde George Bernard Shaw bij de oprichters. Ondanks de politieke richting van de oprichters wenste de school neutraal te zijn, al zou de tendens altijd overwegend links-liberaal zijn.¹³² Ook de Universiteit van Manchester was belangrijk voor de economische geschiedenis, vooral door het werk van George Unwin, die er in 1920 als eerste hoogleraar in Groot-Brittannië in dit vak werd benoemd. Unwin had in Duitsland bij Von Schmoller gestudeerd en bracht Engeland in contact met de geavanceerdere Duitse wetenschap. Richard Tawney was een van zijn belangrijkste leerlingen. Als actief christen-socialist werd Tawney in 1931 hoogleraar in de economische geschiedenis aan de LSE. Hij was een voorstander van de integrale geschiedenis. Zijn werk over de landbouw in de zestiende eeuw en over de relatie tussen protestantisme en kapitalisme was zeer invloedrijk. *Religion and the Rise of Capitalism* vertoonde duidelijk een verband met Webers in 1905 geschreven *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, maar in de methodiek was het niet echt Weberiaans. Zo ontbrak bijvoorbeeld het instrumentarium van het *Idealtipe*. Zijn kritiek op het moderne industrieel kapitalisme uitte hij in *The Acquisitive Society*.¹³³

Terwijl de positie van vrouwen op de traditionele *colleges* slecht was, kregen aan de LSE ook vrouwelijke historici de kans zich te bewijzen. Bekende namen zijn Lilian Knowles, de eerste vrouwelijke hoogleraar in de economische geschiedenis, Eileen Power en Vera Anstey. Eileen Power was in 1927 de oprichter van de *Economic History Review*, een belangrijke stap in de institutionalisering van het vak. Zij maakte naam met een studie over 'gewone' mensen in de middeleeuwen waarbij ze gebruik maakte van alle bronnen die ze kon vinden, zoals boekhoudkundige teksten, dagboeken,

131 Sidney James Webb en Beatrice Potter Webb, *Geschiedenis van het Britsche vakverenigingswezen* (Amsterdam 1899).

132 Ralf Dahrendorf, *LSE: a history of the London School of Economics and Political Science, 1895-1995* (Oxford 1995).

133 Richard Henry Tawney, *The agrarian problem in the sixteenth century* (Londen 1912); Idem, *The acquisitive society* (Londen 1921) en Idem, *Religion and the Rise of Capitalism*. (Londen 1926); Sam Whimster, 'R.H. Tawney, Ernst Troeltsch and Max Weber on Puritanism and Capitalism', *Max Weber Studies* 5/6 (2005) 297-316, aldaar 311; Dahrendorf, *LSE* 240.

brieven en testamenten. In tegenstelling tot Tawney gebruikte ze juist wel sociologische vragen en concepten.¹³⁴

Van 1919 tot 1937 was William Beveridge directeur van de LSE. Dahrendorf noemt hem ‘almost [the] second founder’ van de instelling vanwege zijn organisatorische talent.¹³⁵ Hij maakte naam op het gebied van de geschiedenis van de werkloosheid en de werkloosheidsverzekering.¹³⁶ Na 1933 hielp Beveridge als geëngageerd academicus uit Duitsland gevluchte wetenschappers. Daarvoor richtte hij samen met Eileen Power het Academic Freedom Committee op. De Duitse socialist Gustav Mayer was een van de ondersteunde historici; hij schreef een biografie over Friedrich Engels en gaf teksten van Lassalle uit.¹³⁷ Mayer werd tevens ruim ondersteund door het IISG waarvoor hij in Londen wetenschappelijk onderzoek deed. Zijn archief en bibliotheek zijn in het IISG aanwezig. Beveridge getroostte zich in 1933-34 ook moeite de bibliotheek van het Institut für Sozialforschung, de beroemde Frankfurter Schule, te verwerven. Nadat hij de bibliotheek als schenking aan de LSE in principe geaccepteerd had, ontstond er binnen de LSE zware oppositie. De econoom Lionel Robbins moest niets hebben van dit centrum van continentaal Marxisme en werd hierin gesteund door zijn leerling Friedrich Hayek. Hoewel Beveridge, tegen de opinie van vrijwel zijn gehele staf in, lang poogde het pleit te winnen, lukte het hem niet. Het Institut für Sozialforschung verhuisde uiteindelijk naar Genève en op de LSE meenden velen dat Beveridge op een schandalige manier door Friedrich Pollock, leider van het Institut, voor zijn karretje was gespannen in zijn strijd met de nazi's.¹³⁸ De afkeer binnen de LSE voor de Frankfurters klonk zelfs nog door in Dahrendorfs geschiedenis, waar hij ze *Salonbolschewisten* noemde.¹³⁹

Ook Cambridge en Oxford huisvestten een aantal belangrijke sociaal-historici. George Macaulay Trevelyan werd in 1927 in Cambridge aangesteld als hoogleraar in de moderne geschiedenis. De sociale geschiedenis die hij voorstond, diende een breed canvas te bestrijken. Die moest gaan over economische verhoudingen, over arbeidsomstandigheden en ontspanning,

134 Maxine Berg, *A woman in history: Eileen Power, 1889-1940* (Cambridge 1996) 258; Dahrendorf, *LSE*, 113; Eileen Power, *Medieval People* (Londen 1924); R.H. Tawney en Eileen Power, *Tudor economic documents*. Vol. 1-3.

135 Dahrendorf, *LSE*, 141.

136 Sir William Beveridge, *Prices and wages in England from the twelfth to the nineteenth century* (Londen 1939); Idem, *Social insurance and allied services* (Londen 1942).

137 Ferdinand Lassalle, *Nachgelassene Briefe und Schriften* Gustav Mayer ed. (Stuttgart 1921-1925) en Gustav Mayer, *Friedrich Engels: eine Biographie* (Den Haag 1934); Dahrendorf, *LSE*, 289.

138 José Harris, *William Beveridge: a biography* (Oxford 2003) 290.

139 Dahrendorf, *LSE*, 291. De episode over de LSE en de Frankfurter Schule hier 290-293.

over de houding ten opzichte van de natuur en hoe al deze onderwerpen 'cultuur' beïnvloedden, inclusief godsdienst, architectuur, literatuur, muziek en wetenschap.¹⁴⁰ Ondertussen publiceerden in Oxford ook George Cole en zijn vrouw Margaret Cole-Postgate historische werken vanuit kritisch-linkse hoek. Cole werd vooral bekend door *A Short History of the British Working Class Movement, 1789-1925* en *A History of Socialist Thought*. Hij raakte ook betrokken bij een initiatief om in Oxford een nieuw college in te richten dat de kloof moest overbruggen tussen de wereld van de academische economie, politicologie en theorie en aan de andere kant de man of vrouw van de praktijk, in zaken, politiek, lokaal bestuur en ambtenarij. Binnen dit college, Nuffield College, werd een comité opgericht voor 'reconstruction' van de Britse oorlogssamenleving; Cole was er voorzitter van. De locatie van het comité was Banbury Road 17/19, waar de geëvacueerde IISG collecties al eerder een onderkomen hadden gevonden (zie hierover de hoofdstukken drie en vier).¹⁴¹

De Britse invloed op de Nederlandse geschiedschrijving, vooral die van de 'school' van Britse marxisten, kreeg pas na de Tweede Wereldoorlog betekenis. Deze tak van geschiedschrijving werd in het interbellum gevestigd door Maurice Dobb en Dona Torr. Beiden waren communistische activisten. Dobb haalde zijn doctorstitel aan de LSE en kreeg met hulp van J.M. Keynes een aanstelling in Cambridge. Hij zou met zijn *Studies in the Development of Capitalism* veel invloed hebben op Hobsbawm. Torr schreef een biografie van Tom Mann vervat in een beschrijving van eeuwenlange politiek-sociale strijd. Ook vertaalde en redigeerde zij delen van de correspondentie tussen Marx en Engels en zij deed hetzelfde voor het eerste deel van *Capital*.¹⁴²

140 George Trevelyan, *English social history a survey of six centuries: Chaucer to Queen Victoria* (Londen 1942) VII; David Cannadine, 'What is Social History?', *History Today* 35, nr. 3 (1985) 42-43, aldaar 42.

141 Luther Carpenter, *G.D.H. Cole: an intellectual biography* (Cambridge 1973) 109, 258-267; Margaret Cole, *The life of G.D.H. Cole* ([Londen] 1971) 33; G.D.H. Cole, *A short history of the British working class movement, 1789-1925* (Londen 1925-1927) en Idem, *A history of socialist thought* (Londen 1953-1960); Idem, 'Scope and method in social and political theory', in: G.D.H. Cole, *Essays in social theory* (Londen 1950) 1-16; G.D.N. Worswick, 'Cole and Oxford, 1938-1958', in: Asa Briggs en John Saville eds., *Essays in labour history: in memory of G.D.H. Cole 25 September 1889 - 14 January 1959* (Londen 1967) 25-40, aldaar 27-29. Over Coles opvattingen omtrent het pacifisme: P. Starkey, *I will not fight: conscientious objectors in the north west during the Second World War* (1992) 5.

142 Eric J. Hobsbawm, 'The Historians' Group of the Communist Party', in: Maurice Cornforth ed., *Rebels and their causes: essays in honour of A.L. Morton* (Londen 1978) 21-47; Dona Torr, *Tom Mann and his times*. Vol. 1 (Londen 1956); Karl Marx en Friedrich Engels, *Selected correspondence, 1846-1895: with commentary and notes*. (Londen 1934) en Karl Marx en Friedrich Engels, *Capital Vol. 1*. (Londen 1938); Maurice Dobb, *Studies in the development of capitalism* (Londen 1945).

De aanleiding voor de oprichting van de *Historians Group of the Communist Party* was een conferentie vanwege de geplande heruitgave van Mortons *A People's History of England* uit 1938. De leden van deze groep lazen en bespraken de werken van Marx en Engels. Omdat de Communist Party of Great Britain geen standpunten had over de Britse geschiedenis, kon men zonder inmenging over alles discussiëren en schrijven. De groep wilde kritiek leveren op de gevestigde burgerlijke geschiedschrijving. Maar ook wilden de leden ervan invloed hebben en daarom bouwden ze bruggen naar andere historici. Voor dat laatste richtten zij in 1952 het tijdschrift *Past & Present* op, met in de redactie ook altijd niet-marxisten. Het tijdschrift zou zich qua invloed met de Franse *Annales* gaan meten. De inleiding in het eerste nummer benadrukt de wetenschappelijkheid van het vak geschiedenis en spreekt zich uit tegen idealistische historici. Geschiedenis definieerden zij in navolging van de veertiende-eeuwse Ibn Khaldoun als de weerslag van de transformatie van de maatschappij. Er bestond formeel geen band tussen de Partij en de *Historians Group of the Communist Party* aan de ene en het tijdschrift aan de andere kant, maar de initiatiefnemers profiteerden wel van advies uit deze hoek en toegang tot zijn adressenbestanden. Na de politieke crisis in het communisme van 1956 zou de proportionele deelname van niet-marxisten toenemen en in 1958 schudde het tijdschrift de connotatie van 'marxistisch georiënteerd' helemaal van zich af.¹⁴³

Eric Hobsbawm en E.P. Thompson profileerden zich als de meest invloedrijke leden van deze groep. Hobsbawm zou zijn hele leven het communisme trouw blijven.¹⁴⁴ Hij pakte het debat over de levensstandaard van de arbeider tijdens de Industriële Revolutie weer op, waarin T.S. Ashton zich als laatste 'meliorist' had gemengd.¹⁴⁵ Hobsbawm schaarde zich onder de 'deteriorationisten' met de stelling dat zowel de kwaliteit van het leven als de levensstandaard gedurende de Industriële Revolutie daalden, waarbij vooral het niveau van de voedselconsumptie achteruit ging.¹⁴⁶ Hobsbawm kreeg replek van R.M. Hartwell, die, ondanks alle armoede, verbetering

143 'Introduction', *Past & Present* 1 (1952) I-IV; Hobsbawm, 'The Historians' Group of the Communist Party', 21, 16, 31-32; Christopher Hill, R.H. Hilton en E.J. Hobsbawm, 'Past and Present. Origins and Early Years', *Past & Present* 100 (1983) 3-14. Harvey Kaye, *The British Marxist historians: an introductory analysis* (New York 1984) 16.

144 Eric J. Hobsbawm, *Interesting times: a twentieth-century life* (Londen 2002) 217; Jürgen Kocka, 'Eric J. Hobsbawm 1917-2012', *International Review of Social History* 58, nr. 1 (2013) 1-8, aldaar 6.

145 T.S. Ashton, 'The standard of life of the workers in England: 1790-1830', *The Journal of Economic History* 9 (1949) 19-38. 'Melioristen' vonden in het algemeen dat de industriële revolutie de positie van de arbeiders had verbeterd.

146 E.J. Hobsbawm, 'The British standard of living 1790-1850', *The Economic History Review* 10 (1957) 46-68.

zag. Deze bracht een nieuwe visie in het oude debat in door de omvang en de verdeling van het nationaal inkomen erbij te betrekken.¹⁴⁷

Van groot belang was Hobsbawms artikel 'From social history to the history of society' uit 1971. De groei van het vak verklaarde hij door de historisering en de groei van de sociale wetenschappen, nu beleidsmakers en onderzoekers zich gingen bezighouden met thema's als de oorzaken van economische groei, modernisering of urbanisering. De sociale geschiedenis moest daarbij concrete historische fenomenen combineren met algemene modellen en structuren. Hobsbawm was steeds een groot voorstander van het gebruik van vraagstellingen en theoretische gezichtspunten.¹⁴⁸ In vier standaardwerken gaf hij een synthese van de sociale en economische geschiedenis van de negentiende en de twintigste eeuw, waarin hij vanuit een onderbouw-bovenbouwmodel het hele spectrum van politieke economie, klassenverhoudingen en de strijd binnen het industriële kapitalisme behandelde en besprak hoe die de ontwikkelingen in wetenschap, godsdienst en de kunsten bepaalden.¹⁴⁹ Hij zou voorts de geestelijke vader van het begrip 'invented tradition' worden, een concept dat nu ook buiten de geschiedenis gemeengoed is geworden.¹⁵⁰ Met zijn *Primitive Rebels*, *Bandits* en *Captain Swing* droeg hij bij aan de discussie over rebellen en bandieten op de grens van de pre-industriële en industriële wereld en zette daarmee de standaard voor dit onderwerp in de sociale geschiedenis.¹⁵¹

Nauwelijks minder belangrijk was het werk van E.P. Thompson, die bekend werd om zijn monumentale *The Making of the English Working Class* waarin hij oog had voor de concrete historische personen die de arbeidersklasse 'maakten'. Een klasse was iets dat *gebeurde*: '[class] can be shown to have happened ... in human relationships', waarmee Thompson ver afstond van het simpele marxisme, waar klasse een 'ding' was dat echt bestond.¹⁵² Ook schreef hij een studie over het achttiende-eeuwse Engeland en een belangrijke biografie over William Morris. Net als Hobsbawm

147 R.M. Hartwell, 'The rising standard of living in England, 1800-1850', *The Economic History Review* 13 (1961) 397-416; E.J. Hobsbawm en Idem, 'The standard of living during the Industrial Revolution: A discussion', *The Economic History Review* 16 (1963) 119-146.

148 E.J. Hobsbawm, 'From social history'. Zie ook Kocka, 'Eric J. Hobsbawm 1917-2012', 8.

149 E.J. Hobsbawm, *The age of revolution: 1789-1848* (New York 1962), Idem, *The age of capital, 1848-1875* (Londen 1975), Idem, *The age of empire, 1875-1914* (Londen 1987) en Idem, *Age of extremes: the short twentieth century, 1914-1991* (Londen 1994). Kaye, *The British Marxist historians*, 159.

150 E.J. Hobsbawm en T.O. Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge 1983).

151 E.J. Hobsbawm, *Primitive rebels: studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries* (New York 1959); Idem, *Bandits* (Londen 1969); Idem en George Rudé, *Captain Swing* (Londen 1969).

152 Edward Palmer Thompson, *The making of the English working class* (Londen 1963) 9.

mengde hij zich in het publieke debat, vaak samen met zijn vrouw Dorothy Thompson-Towers. Toen de politieke problemen van 1956 zich aandienen, wilden John Saville en Thompson de zaken die door Chroesjtsjovs rede aan de oppervlakte waren gekomen, openlijk bespreken. De partij verbood dat, waarna Thompson en Saville overgingen tot publicatie van *The Reasoner*, een intern partijorgaan. De partijleiding schorste Thompson en Saville. *The Reasoner* werd *The New Reasoner* en na een fusie in 1960 met de *Universities and Left Review* ontstond *The New Left Review*. Thompson bleef het marxisme trouw tot hij er na een polemiek rond Althusser in 1978 meer afstand van zou nemen.¹⁵³

De jaren zestig vormden een bloeitijd van de Britse sociale geschiedenis.¹⁵⁴ Het vak telde toen zeven leerstoelen en de leerstoelen 'economic history' werden zodra zij vrijkwamen, alle opgewaardeerd tot '...and social history'. Vanaf 1960 bestond er het *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*. Drie nieuwe tijdschriften volgden in de jaren zeventig: *Oral History* onder leiding van Paul Thompson, het meer politiek neutrale *Social History* opgericht door Keith Nield en Janet Blackman en het marxistische *History Workshop Journal* van Raphael Samuel.¹⁵⁵ De laatste had als ondertitel 'a journal of socialist historians' en kwam voort uit de volwasseneneducatie van de Workers Educational Association en de Trades Union Educational Department; de bijeenkomsten die georganiseerd werden trokken soms duizenden deelnemers. De publicaties pleitten voor een echte 'history from below', zowel wat betreft de onderwerpen als de deelnemers die zich afzetten tegen de academische geschiedbeoefening die men 'gefragmenteerd' en 'individualistisch' achtte. Hier manifesteerde zich bovendien een hernieuwde belangstelling voor de 'niet-klassieke' arbeider die niet in een metaal- of textielfabriek werkte. In 1982 werd de ondertitel uitgebreid tot 'a journal of socialist and feminist historians'.¹⁵⁶

153 Idem, *Whigs and hunters: the origin of the Black Act* (Londen 1975) en Idem, *William Morris: romantic to revolutionary* (Londen 1955); John Saville, 'E.P. Thompson (1924-1993)', *International Review of Social History* 38, nr. 3 (1993) I-VI; Idem, *The poverty of theory and other essays* (Londen 1978); Bryan D. Palmer, *E.P. Thompson: objections and oppositions* (Londen 1994) 12; Kaye, *The British Marxist historians*, 167-168 e.v.

154 Harold James Perkin, 'Social history in Britain', *Journal of Social History* 10, nr. 2 (1976) 129-143.

155 Brian Lewis, 'Social history: a new kind of history', in: Nance Partner en Sarah Foot eds., *The SAGE handbook of historical theory* (Londen 2013) 93-104, aldaar 99; Christos Efstathiou, *E.P. Thompson: a twentieth-century romantic* (Londen 2015) 172.

156 Barbara Taylor, 'History Workshop Journal' (2009), <http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/HWJ.html> (16 april 2017); 'Editorials. History Workshop Journal', *History*

Vanaf het eind van de jaren 1950 deed de invloed van de Franse *Annales* zich in Groot-Brittannië gelden.¹⁵⁷ De essentiële interdisciplinariteit die de *Annales* voorstond diende echter nog wel bevochten te worden; zo was sociologie nog lang niet aanvaard onder de mainstream historici van Oxford en Cambridge. Wantrouwen heerste er ook rond het begrip *mentalités collectives*. Toch kregen vergelijkbare onderwerpen wel een plaats in de historiografie, vooral dankzij de omweg van de Britse antropologie. Dit is vooral te zien in het werk van William Hoskins (dorpssamenleving), Keith Thomas (magie en religie), en Lawrence Stone (gezinsstructuur aristocratie).¹⁵⁸ Vanaf 1964 onderscheidde de Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure zich met de subdiscipline demografie. De drie drijvende krachten bij deze onderneming waren Peter Laslett, Anthony Wrigley, en Roger Schofield, die het werk van honderden vrijwilligers coördineerden die historisch-demografische data aanleverden om in Cambridge in de computer te worden ingevoerd. Hun primaire inspiratie kwam van de *Annales*, maar ze werkten hun methoden op een eigen manier uit. Met *family reconstitution* en *microsimulation* betraden ze nieuwe wegen in het historisch demografisch onderzoek en toonden zij een onverwacht moderne gezinsstructuur in vroegmodern Engeland aan. Belangwekkende studies die hieruit voortkwamen, waren onder andere Lasletts *The World We Have lost*.¹⁵⁹

Het 'Editorial' van *Social History*, geschreven door Keith Nield en Janet Blackman, gaf de sfeer in 1976 over het vak goed weer.¹⁶⁰ Met Febvre noemden ze sociale geschiedenis geen specialisatie maar 'a new kind of history'. Het vak had geen 'dominant central "core"' en dat was maar goed ook. Ook was er geen centraal paradigma. 'Theorie' werd stapsgewijs steeds belangrijker. Maar in 1979 kwam een kentering met de aanval van Tony Judt, die aanvoerde dat de sociale geschiedenis te wetenschappelijk probeerde te zijn en dat het onbegrijpelijk was dat er geen aandacht meer was voor de politieke geschiedenis. Lawrence Stone kritiseerde in hetzelfde jaar de nadruk op sociaalwetenschappelijke analyses. Kwantitatieve methodes hadden naar

Workshop Journal 1 (1976) 1-3; Raphael Samuel, 'Workshop of the world: Steam power and hand technology in mid-Victorian Britain', *History Workshop Journal* 3 (1977) 6-72

157 Peter Burke en Eric J. Hobsbawm, 'Reflections on the historical revolution in France: the Annales School and British social history comments [with comments and discussion]', *Review (Fernand Braudel Center)* 1, nr. 3/4 (1978): 147-164, aldaar 148.

158 W.G. Hoskins, *The Midland peasant; the economic and social history of a Leicestershire village* (Londen 1957); Keith Thomas, *Religion and the decline of magic: studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England* (Londen 1971) en Lawrence Stone, *The crisis of the aristocracy, 1558-1641* (Oxford 1965).

159 Peter Laslett, *The world we have lost* (Londen 1965).

160 'Editorial', *Social History* 1, nr. 1 (1976) 1-3. De tekst is anoniem gepubliceerd.

zijn mening niet aan de verwachtingen voldaan. Kortom, het narratieve element diende weer terug te keren.¹⁶¹ Wel had Stone waardering voor de antropologie en dan vooral voor de methode van de 'thick description' van Clifford Geertz.

In de jaren 1980 ervoer de sociale geschiedenis in Groot-Brittannië, net als in Nederland, Duitsland en Frankrijk, deze tegenwind nadrukkelijk, mede doordat die werd versterkt door het postmodernisme. Foucault kreeg ook in Groot-Brittannië navolgers. De 'linguistic turn', het broertje van de 'cultural turn', begon aan zijn zegetocht, vooral door het werk van Gareth Stedman Jones en Patrick Joyce, die 'taal' centraal stelden in hun onderzoek naar respectievelijk de Chartisten en het klassenbewustzijn. Vaak ging het daarbij om een veelvoud van identiteiten en processen die ieder hun terminologie en logica hanteerden.¹⁶² Het verzet vanuit de sociale geschiedenis was zwak, afgezien van het optreden van een enkeling.¹⁶³ Dat kwam ook door de nog steeds gefragmenteerde structuur van het historische veld en vooral dat van de sociale geschiedenis. 'The real problem with social history, whether done by Trevelyan or anyone else, is that it lacks a hard intellectual centre', stelde David Cannadine nog in 1985.¹⁶⁴

Toch veranderden de vele beroepsbeoefenaren die in de jaren zeventig aangesteld waren niet van de ene op de andere dag hun praktijk. Het vak was verankerd geraakt in universiteiten, tijdschriften, conferenties en verenigingen. Een citaat van Joyce drukt het contrast tussen de jaren zeventig en de jaren tachtig goed uit: 'In its heyday, however empirical its idiom, social history had the cutting edge of a youthful academic Marxism, and the ebullience of social science's optimism. It was challenging, open to other disciplines and new ideas, present-minded, and political. In short, it was anti-establishment. Now it *is* establishment or a good part of it'.¹⁶⁵ Dat gaat ook op voor de sociale geschiedenis aan het eind van de twintigste eeuw in Nederland, Duitsland en Frankrijk.

161 Tony Judt, 'A clown in regal purple: social history and the historians', *History Workshop Journal* 7 (1979) 66-94; Lawrence Stone, 'The Revival of narrative: reflections on a new old history', *Past & Present* 85 (1979) 3-24, aldaar 19.

162 Stedman Jones, *Languages of class*; Patrick Joyce, *Visions of the people: industrial England and the question of class 1848-1914* (Cambridge 1990); Idem, 'The end of social history?', *Social History* 20 (1995) 73-91, aldaar 77.

163 Neville Kirk, 'In defence of class: a critique of recent revisionist writing upon the nineteenth-century English working-class', *International Review of Social History* 32, nr. 1 (1987) 2-47. Zie ook vier bijdragen in 1989 in de rubriek 'Suggestion and Debates' rond 'Rank and Filism in British Labour History' in hetzelfde tijdschrift.

164 Cannadine, 'What is social history?', 42.

165 Joyce, 'The end of social history?', 80.

Conclusie

De ontwikkeling van de sociale geschiedenis over een periode van ruim een eeuw in de vier behandelde landen laat een zeer gevarieerd beeld zien.

In Nederland volgde de discipline de ontwikkelingen in het buitenland. In eerste instantie, zeker tot aan de Eerste Wereldoorlog, was Duitsland het grote voorbeeld. Dat gold voor geschiedenis, maar misschien nog meer voor economische en sociale geschiedenis, vakken die sterk leunden op ideeën ontwikkeld in de Duitse Historische School. In het interbellum nam de Franse invloed stapsgewijs toe, en na de Tweede Wereldoorlog werd deze overheersend. De geschiedenis van de arbeidersbeweging bleef op bescheiden schaal beoefend worden. Hier stonden emancipatorische aspecten meer in de belangstelling dan wetenschappelijke. Sociale geschiedenis werd in de jaren zeventig een populair vak.

In Duitsland waren de gevolgen van de late, maar snelle industrialisatie een belangrijk thema. Het land liep voorop in de ontwikkeling van de sociale wetenschappen die gecombineerd werden met een sterke empirische en economische invalshoek. De Eerste Wereldoorlog en de instabiele Weimar-periode zetten het vak op achterstand. Geschiedenis kwam meer en meer in ideologisch vaarwater terecht, vooral tijdens de jaren van het Derde Rijk. Na de oorlog wist een aantal belangrijke historici sociale geschiedenis tot een centrale subdiscipline te maken, door aan te sluiten bij de sociale wetenschappen, waarbij zij de besmette ideologische achtergrond achter zich lieten. De professionalisering van het vak werd bevorderd door de oprichting van nieuwe universiteiten zoals in Bochum en Bielefeld waar *Gesellschaftsgeschichte* direct een vaste plaats binnen de sociale en historische wetenschappen kreeg.

In Frankrijk was men altijd geïnteresseerd in de lange geschiedenis van eigen land, volk en natie. Elementen uit de geografische wetenschappen waren sterk aanwezig. Al vroeg waren er historici, zoals Berr, die streefden naar 'integrale' geschiedenis. Voor hen stond sociale geschiedenis gelijk aan *de* geschiedenis. De *Annales* werden voor wat betreft thematiek en methodiek een voorbeeld voor vele historici wereldwijd. Deze school had na de Tweede Wereldoorlog een sterke professionele en institutionele positie doordat de leiding van de zesde sectie van de École Pratique des Hautes Études in handen was van Braudel. Door de dominantie van de structurele en kwantitatieve geschiedenis in Frankrijk was het ook het eerste land waar kritiek uit de hoek van wat later het postmodernisme ging heten, invloedrijk werd.

Voor Groot-Brittannië was uiteraard de Industriële Revolutie een dominant thema. Dit leidde tot een debat van meer dan een eeuw over de weging van de effecten van de industrialisatie: welke maatschappelijke groepen gingen erop vooruit en welke gingen erop achteruit? De in Engeland bedreven sociale geschiedenis was niet geneigd zich veel met de theorie bezig te houden. Dat gold zelfs voor de Britse marxisten die intensief contact hadden met amateurhistorici die waren gerelateerd aan de beweging. Wel bracht deze stroming na 1970 twee van de invloedrijkste historici voort die werkten in het grensgebied van de sociale geschiedenis en de geschiedenis van de arbeidersbeweging: Eric Hobsbawm en Edward P. Thompson.

In het algemeen kunnen we stellen dat er binnen het hele vakgebied drie samenhangende processen plaatsvonden: verwetenschappelijking, professionalisering en institutionalisering. De verwetenschappelijking gaf de discipline geschiedenis, en in het kielzog daarvan de sociale geschiedenis, een zelfstandig onderzoeksveld. De kritisch-filologische methode was de kern van de wetenschappelijke benadering van de geschiedenis. Later beïnvloedde de opkomst van de sociale wetenschappen de verwetenschappelijking van de sociale geschiedenis nog meer toen de sociale geschiedenis methoden en technieken uit de economie, demografie, sociologie en culturele antropologie omarmde.

Door de verwetenschappelijking ontstond er gaandeweg een scheiding tussen amateurs en professionals. De professionals werden in toenemende mate aan de universiteit aangestelde historici. Tot aan het begin van de jaren vijftig hebben we het daarbij vooral over hoogleraren. Het vak werd een onderdeel van het academisch discours en de betrokkenen werkten in de habitus van de academische wereld. Maar sociale geschiedenis bleef ook buiten de muren van de academie beoefend worden, vaak in harmonie met de professionals, maar soms met frictie.

In de historische wereld groeide op den duur een divers landschap van instituties die de infrastructuur van de discipline gingen vormen. Naast de professoren kwamen er wetenschappelijk medewerkers en student-assistenten. Er ontstonden onder meer tijdschriften, congressen, nationale en internationale verenigingen, en professionele instellingen die bronnen publiceerden. Historici en sociaalhistorici konden gebruik maken van instellingen als archieven, bibliotheken en gespecialiseerde onderzoeksinstellingen. Dit was de hoek rechtsonder van de driehoek van krachten die we in de inleiding beschreven hebben.

Een van de onderzoeksinstellingen was het IISG. Deze instelling, zoals we in de volgende hoofdstukken zullen zien, maakte deel uit van veel ontwikkelingen in de sociale geschiedenis die in het voorafgaande zijn beschreven.

Hoofdstuk 2 Voorgeschiedenis

Ik begin de voorgeschiedenis van het IISG met een beschrijving van het landschap van historische instellingen in de Nederlandse wetenschappelijke wereld in de periode van het einde van de negentiende eeuw tot ongeveer 1920. Vervolgens komt Posthumus, die het Instituut oprichtte, aan de orde, gevolgd door de geschiedenis van het NEHA.

De eerste decennia van de twintigste eeuw waren voor Nederland een periode van grote veranderingen op elk terrein. Het industrieel kapitalisme werd, relatief laat, bepalend. De arbeidersbeweging groeide, maar was klein en vol conflicten. Na 1903 werd de sociaaldemocratie op den duur de sterkste stroming binnen deze beweging. Na 1917 kende de politieke tak van de niet-confessionele arbeidersbeweging een nieuwe, bittere en langdurige scheuring tussen sociaaldemocraten en communisten.¹ Wel bleef de CPH in Nederland een kleine partij. De uitbreiding van het algemeen kiesrecht in 1919 maakte alle volwassen Nederlanders politiek volwaardige burgers. Het verzuilde landschap kreeg nu duidelijke contouren, ook binnen de arbeidersbeweging.

De wetenschappelijke wereld bloeide na de hervormingen van het middelbaar en hoger onderwijs die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw waren doorgevoerd. Ook het vak Vaderlandse Geschiedenis had met een baanbreker als Fruin en zijn opvolger Blok wetenschappelijk aanzien gekregen. De academische en institutionele infrastructuur werd diverser door bijvoorbeeld de uitbouw van het archiefwezen en de instelling van de Commissie van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën in 1904 en de instelling van het professionele Bureau van de Commissie in 1910. De wetenschap ontkwam niet aan de verzuiling. Er ontstonden aparte protestantse en katholieke instellingen voor hoger onderwijs.

Vervolgens zal de persoon N.W. Posthumus centraal staan. Zijn netwerken waren belangrijk gedurende zijn hele professionele loopbaan. Een voorbeeld daarvan is het netwerk van socialistische studenten dat hij tijdens zijn studie opbouwde. Tijdens zijn studie en direct daarna droeg hij bij aan de institutionele ontwikkeling van het vak economische geschiedenis. De context van maatschappelijke, infrastructurele en wetenschappelijke netwerken was van grote betekenis voor de stichter van het IISG.

¹ De scheuring deed zich in Nederland al in 1909 voor, maar de Russische revolutie verleende er meer scherpte aan en bracht haar in een internationale context.

Posthumus vestigde zijn academische reputatie, eerst als hoogleraar in Rotterdam en vanaf 1922 in Amsterdam in de periode tussen de oprichting van het Nederlands Economisch-Historisch Archief (1914) en de oprichting van het IISG (1935).

Met het NEHA versterkte Posthumus de positie van het vak economische geschiedenis. De geschiedenis van het NEHA is relatief goed gedocumenteerd.² Jammer genoeg ontbreekt een integrale biografie over Posthumus.³ Fragmenten zijn te vinden in diverse artikelen en boeken. Het artikel van Noordegraaf over Posthumus bevat een beknopt overzicht over zijn activiteiten en een analyse van zijn wetenschappelijke prestaties mede in verband met zijn politieke ontwikkeling.⁴ De dissertatie van Van Bockxmeer plaatst Posthumus in de bibliotheek- en documentatiebeweging, vooral bekeken vanuit het perspectief van de geschiedenis van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, een instelling waar Posthumus ook nauw aan verbonden was.⁵ Altena's geschiedenis van de bibliotheek van Ferdinand Domela Nieuwenhuis behandelt concreet het handelen van Posthumus rond de verwerving van een bibliotheek.⁶ Dit hoofdstuk plaatst Posthumus op basis van al deze en andere fragmenten in een nieuw en breder verband, namelijk als centrale figuur binnen de professionalisering van de sociale geschiedenis in Nederland in het algemeen en binnen de institutionalisering van het NEHA als 'moeder' van het IISG in het bijzonder.

Infrastructuur van wetenschap en verzamelingen

Tegelijkertijd met de opbouw van de academische discipline ontstond een infrastructuur, een breed spectrum van instellingen die een rol speelden in de praktijk van de bestudering van de geschiedenis en, specifiek, de sociale geschiedenis, waarbij te denken valt aan lokale historische verenigingen en verenigingen van amateurs en van professionals, aan tijdschriften,

2 De belangrijkste publicaties zijn E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers, *De Vereniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief, 1914-1989* (Amsterdam 1989) en Van Gerwen en Seegers, 'To promote and facilitate: the NEHA'.

3 Dit wordt mede veroorzaakt doordat een archief van hem ontbreekt.

4 Leo Noordegraaf, 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960): van gloeiend marxist tot entrepreneur', in: J.C.H. Blom e.a., *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad: de universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Hilversum 1992) 287-312.

5 Annemieke van Bockxmeer, *De oorlog verzameld: het ontstaan van de collectie van het NIOD* (Amsterdam 2014).

6 Bert Altena, 'A Broken mirror: the Library of Ferdinand Domela Nieuwenhuis', in: *A Usable* 158-169. Ook voorbeelden in Van Gerwen en Seegers, 'To promote and facilitate: the NEHA'.

congressen, bronnenpublicaties, archiefinstellingen, musea en bibliotheken.⁷ De verzamelende instellingen wilden de nieuw-ontdekte wereld van 'het sociale' documenteren, categoriseren, onderzoeken en tonen.

De negentiende en vroeg-twintigste eeuw vormen het tijdvak van de opbouw van grote collecties. Met de groei van het onderzoek, groeiden bibliotheken en collecties van studieobjecten. Het archief werd een centrale instelling voor de moderne historici. Nationalisme was de inspiratie van de uitbreiding van het archiefwezen en de grote nationale en koloniale musea. Er ontstond een breed terrein met zijn eigen professionele tradities, regels en hulpwetenschappen.

De ontwikkeling van de samenleving, van de discipline sociale geschiedenis en van de infrastructuur van de sociale geschiedenis bepaalden de context waarbinnen het IISG ontstond en groeide. De belangrijkste relevante instellingen zijn universiteiten, bibliotheken, archieven, genootschappen en verenigingen en musea. Dit zijn de onderdelen van de 'machinerie van de geschiedenis', zoals Jo Tollebeek het noemt.⁸ De infrastructuur 'omvat een nieuwe locatie, aangepaste onderwijsvormen, vaktijdschriften, speciale instituten, hulpwetenschappen, bronnenedities, standaardwerken, wetenschappelijke missies, vakbibliotheken ... kortom een op het eerste gezicht heterogeen samenstel van instellingen, studies en instrumenten'.⁹

De Universiteit

Tot ver in de negentiende eeuw, om precies te zijn tot 1876, werd het hoger onderwijs in Nederland bepaald door het 'Organiek Besluit' van Koning Willem I van 1815. Hierin werden drie universiteiten opgevoerd en als rijksuniversiteiten aangewezen: de universiteit van Leiden, die expliciet een geprivilegieerde positie kreeg, en de universiteiten van Utrecht en Groningen. Daarnaast waren er nog zes atheneums. Alhoewel de bemoeienis van de nieuwe gecentraliseerde staat en de centrale aansturing een grote vernieuwing vormden, kende het hoger onderwijs na 1815 veelal een ouderwetse invulling. De academische voertaal bleef het Latijn. Er kwamen vijf

7 Zie: Van der Linden en Heerma van Voss, 'Introduction', in: Idem en Idem eds., *Class and other identities: gender, religion and ethnicity in the writing of European labour history* (New York, 2002) 1-39; over 'labour history libraries': Jaap Kloosterman, 'Unwritten autobiography: labor history libraries before World War I', in: Marcel van der Linden en Leo Lucassen ed., *Working on labor: essays in honor of Jan Lucassen* (Leiden 2012), 395-416.

8 Jo Tollebeek, *De ijkmeesters: opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 17.

9 Ibid., 20.

faculteiten: recht, theologie, letteren, wis- en natuurkunde en geneeskunde. De professoren waren aangesteld in een faculteit, waarbinnen zij onderling konden afspreken hoe de vakken verdeeld werden.¹⁰ De professoren werden voor benoeming voorgedragen door het college van curatoren en door de Kroon benoemd. De curatoren, vijf in getal, werden door de Kroon voor het leven benoemd en ontvingen geen loon, maar een presentiegeld per vergadering. Het waren doorgaans juristen met een politieke of bestuurlijke functie elders en vaak afgestudeerd aan de eigen universiteit. De adel was sterk vertegenwoordigd; 50% van de Leidse curatoren behoorden hiertoe. De studenten, die de Latijnse school of het Gymnasium als vooropleiding dienden te hebben, werden op de universiteit opgeleid om deel te gaan uitmaken van de 'geleerden stand', zoals het Organiek Besluit het in artikel vier noemde. Om misverstanden te voorkomen: hiermee werd niet de 'stand der geleerden' bedoeld, maar die stand in de maatschappij die geleerd had. De kleine bovenlaag dus die zich hiermee onderscheidde van de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking.

Dat het Organiek Besluit zo lang het kader van het hoger onderwijs bepaalde, betekende niet dat er niet diverse pogingen zijn gedaan om de universiteit aan de veranderende omstandigheden van de negentiende eeuw aan te passen. Zo is er het advies van de staatscommissie Ewijck van 1849, waarin juist het praktische onderwijs als richting voor de universiteit werd aanbevolen. Deze commissie wenste ook de speciale instellingen als de Koninklijke Militaire Academie in Breda en de Veeartsenijschool te Utrecht tot het hoger onderwijs te rekenen.¹¹ Werden deze adviezen op dat moment nog niet opgevolgd, de opvattingen over het middelbaar onderwijs van de commissie komen terug in Thorbecke's Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863. De belangrijkste vernieuwing van deze wet was de oprichting van de Hogere Burgerschool (HBS). Dit onderwijstype bracht de ambitieuze middenklasse hoogwaardig onderwijs met een sterke nadruk op de bètavakken in plaats van de klassieke talen. Dat de getalenteerde HBS-ers nog tot 1917 staatsexamen moesten doen om tot de universiteit te mogen worden toegelaten, verhinderde niet dat de zogenaamde 'tweede Gouden Eeuw' in de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis aan hen te danken is.¹² In 1876 kwam er met de Hoger Onderwijswet eindelijk aparte

10 Voor een beschrijving van de negentiende-eeuwse universiteit zie W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest: de Leidse universiteit in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1992).

11 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980: een onderwijskundig overzicht. Deel 1 de wetgeving* ([Eindhoven] 1987) 6.

12 Jan Bank, Maarten van Buuren en Marianne Braun, *1900: hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 265 e.v.

wetgeving tot stand. Deze wet transformeerde het Amsterdamse Atheneum tot Gemeentelijke Universiteit – en zo kwam deze instelling niet ten laste van de rijksbegroting. De wet was geïnspireerd door het Duitse universitaire model. De universiteit was er voor onderwijs en onderzoek, met de gedachte dat deze beide takken elkaar onderling dienden te versterken. Vakken en faculteiten werden scherp van elkaar onderscheiden. De overheid diende wetenschapsbeoefening en wetenschappelijk onderwijs te beschermen tegen invloeden van buiten. Academische vrijheid werd een centraal concept in de academische wereld.¹³ Er kwam ook meer geld voor de universiteiten. De drie klassieke universiteiten ontvingen samen jaarlijks gemiddeld fl 443.000 in het decennium 1860-1870 en fl 904.000 in het daaropvolgende. Tussen 1890 en 1900 was dit gestegen tot fl 1.654.000.¹⁴

De wet van 1876 maakte uiteraard discussie los binnen de academische wereld. Met name de verdeling en scheiding van de vakken wekte verbazing. In een redevoering uit 1886 van J.P.N. Land (1834-1897), toen rector in Leiden, heette het, in een lange opsomming van ook andere disciplines: 'waarom [scheiden] de geschiedenis van het regt van die der staten en der beschaving, en zijne theorie van die der moraal?'.¹⁵ Maar al met al veranderde het karakter van de universiteit ingrijpend in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Ook naar aanleiding van de rede van Land vatten Bank c.s. deze veranderingen als volgt samen: 'De oude universiteit hield zich bezig met het reproduceren van de canon van klassieke kennis, de nieuwe universiteit legde zich toe op bronnenonderzoek, kritische waarneming van de natuur en het zelfstandig ontwikkelen van nieuwe ideeën'.¹⁶

De studentenpopulatie groeide, zij het nog tamelijk beperkt. In 1900 kende Nederland 2800 studenten, onder wie 135 vrouwelijke.¹⁷ De sfeer op de universiteiten, vooral die in Amsterdam, was wel veranderd. Van een ietwat gezapig en vaak jolig studentenleven, waren er ook ontwikkelingen naar een uitgesproken engagement te zien. In 1889 werd *Propria Cures* opgericht, een blad waarbij vele belangrijke intellectuelen hun carrière zijn begonnen.¹⁸ Daarnaast bestond er vanaf 1898 het Socialistisch Leesgezelschap waar latere prominenten als Henriëtte Roland Holst, Pieter Jelles Troelstra

13 R.L. Schuursma, *Jaren van opgang: Nederland 1900-1930* ([Amsterdam] 2000) 319.

14 Otterspeer, *De wiekslag*, 31.

15 J.P.N. Land, 'De oude en de nieuwe universiteit', *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Leiden* (1885/1886), 4-37, aldaar 19-20.

16 Bank, Van Buuren en Braun, *1900: hoogtij*, 268.

17 Schuursma, *Jaren*, 317.

18 Lucas Ligtenberg en Bob Polak, *Een geschiedenis van Propria Cures, 1890-1990* (Amsterdam 1990).

en Willem Treub met elkaar in discussie gingen. In 1905 promoveerde de Polytechnische School in Delft tot Technische Hogeschool. Ook Delft kende rond de eeuwwisseling een relatief sterke groep socialistische studenten. Tot deze kring behoorden mensen als Willem Albarda, Th. Van der Waerden, C.G. Cramer en A. Keppler.¹⁹ In Delft was prof.B.H. Pekelharing (1841-1922) de inspirator van deze studenten.

De uitbreiding van het academische onderwijs met de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (GU) en de Technische Hogeschool Delft was in 1880 voorafgegaan door de oprichting van de Vrije Universiteit, een universiteit op protestantse grondslag.²⁰ In 1905 wist A. Kuiper, na een hard politiek spel, de aan de VU toegekende academische graden officieel te laten erkennen. Deze stap in de verzuiling van het hoger onderwijs kon niet anders dan door de katholieken worden gevolgd. Wel had deze geloofsgemeenschap meer tijd nodig om tot de vorming van instellingen van hoger onderwijs over te gaan. De Katholieke Universiteit van Nijmegen werd in 1923 gesticht, vier jaar later gevolgd door de Roomsche Katholieke Handelshoogeschool te Tilburg.²¹ Laatstgenoemde instelling was in belangrijke mate een katholieke kopie van de in 1913 opgerichte Nederlandsche Handels-Hoogeschool te Rotterdam.²² Het academisch landschap van vooroorlogs Nederland bestond dus uit de Rijksuniversiteiten van Leiden, Utrecht en Groningen, de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam, de Technische Hogeschool Delft, de Vrije Universiteit Amsterdam, de Nederlandsche Handels-Hoogeschool Rotterdam, de Katholieke Universiteit Nijmegen, de Roomsche Katholieke Handelshoogeschool Tilburg en de Landbouwhogeschool Wageningen uit 1918.²³

19 Vliegen, *De dageraad*, 22.

20 A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel: de Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam 2005).

21 Olivier de Jong, Agnes van der Voorden en Judith van Beukering, *80 jaar KU Nijmegen – 80 objecten: tachtig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen in voorwerpen van wetenschap, geschiedenis en kunst* (Nijmegen 2003); Hans Bornewasser, *Katholieke Hogeschool Tilburg deel 1 1927-1954: economie, ethiek, maatschappij* (Baarn 1978).

22 Bornewasser, *Katholieke Hogeschool Tilburg*, 12.

23 Met weglating van de Veeartsenijkundige Hoogeschool te Utrecht, Theologische Hogeschool te Kampen, de Koninklijke Militaire Academie te Breda en het Koninklijk instituut voor de Marine te Den Helder. Zie voor de voorgeschiedenis van de Universiteit Wageningen: H.K. Roessingh, *Schets van het ontstaan van de Landbouwhogeschool te Wageningen: van gemeentelijke landbouwschool in 1873 tot Landbouwhogeschool in 1918* (Arnhem 1975). Voor de sociale geschiedenis werd Wageningen vooral na de Tweede Wereldoorlog belangrijk met de oprichting in 1956 van de Afdeling Agrarische Geschiedenis. Voor de ontwikkeling van de sociologie in Wageningen geldt hetzelfde. Zie: G.A. Kooy, 'Een kwart eeuw Wageningse sociologie', in: *Gemengde bedrijvigheid; een kwart eeuw Wageningse sociologie: 1946-1971* (Wageningen 1971) 7-40.

Overige instellingen

In *Wereldverbeteraars* leggen Kloosterman en Lucassen de nadruk op de ontdekking van het begrip ‘arbeid’ als aparte en daardoor te verzamelen categorie.²⁴ De verzamelende wereld van de negentiende eeuw op dit terrein werd gedomineerd door particuliere initiatieven. Een belangrijk verzamelaar in Nederland was H.P.G. Quack (1834-1917), die als hervormingsgezinde bourgeois een intense belangstelling voor het socialisme kende.²⁵ Zijn zedelijke ‘de Socialisten’ is generaties lang de enige grondige inleiding tot deze stroming geweest.²⁶ Hij kon dit werk, dat hij in 1875 begon, alleen verrichten door zelf een grote verzameling aan te leggen, ook van door gevestigde instellingen als niet-waardevol beoordeelde documenten, zoals pamfletten en brochures. In 1912 schonk hij zijn uitgebreide bibliotheek aan de Universiteitsbibliotheek (UB) Amsterdam.²⁷ De bibliotheek van de sociaaldemocraat P.A. Pijnappel (1875-1935), die maar liefst 70.000 titels groot was, belandde ook in de UB Amsterdam.²⁸

Het Rijksmuseum was het belangrijkste historische museum van Nederland en lange tijd officieel het Nederlandse museum voor Geschiedenis en Kunst.²⁹ Het Rijksmuseum was de instelling waarmee de overheid, die schoorvoetend een cultuurbeleid ontwikkelde, zich meer dan met de andere hier besproken instellingen bezighield. De afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken kreeg onder leiding van V. de Stuers stapsgewijs meer invloed in de culturele wereld.

Naar het voorbeeld van Berlijn werd in 1890 in het Paleis voor Volksvlijt een tentoonstelling georganiseerd over veiligheid. Het werd een groot succes met een miljoen bezoekers en leidde tot de oprichting van het Museum

24 Kloosterman en Lucassen, *Wereldverbeteraars*, 8-12.

25 Ger Harmsen, ‘Quack, Hendrick Peter Godfried’, zie: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/quack> (28 januari 2018). Er is in 1935 nog overwogen het IISG naar Quack te vernoemen. Zie: IISG Archief De Centrale 1548. Concept stichtingsakte 16 mei 1935.

26 H.P.G. Quack, *De socialisten: personen en stelsels* 1-6 (Amsterdam 1875/1911/12).

27 Kloosterman, ‘Unwritten autobiography’ 409.

28 Binnen de UB Amsterdam ging hierover het volgende gerucht. Deze schenking zou aan het IISG voorbij zijn gegaan door het tactloze optreden van Posthumus op de begrafenis van Pijnappel. Hij stelde de bestemming van de collectie al op de begrafenis bij de weduwe aan de orde, vóór haar zelfs maar te condoleren. Pijnappel was echter niet getrouwd en zijn zuster E.A. Pijnappel handelde de erfenis af. Uit correspondentie tussen Scheltema en Pijnappel blijkt dat Pijnappel zelf ook andere bestemmingen heeft overwogen, maar dat de zuster koos voor de UB Amsterdam. Zie Willard John Mans, *Ex libris P.A. Pijnappel* (Scriptie Universiteit van Amsterdam, 1982) 28 en 43-44.

29 Gijs van der Ham, *200 jaar Rijksmuseum: geschiedenis van een nationaal symbool* (Zwolle 2000).

van Voorwerpen ter Voorkoming van Ongelukken en Ziekten in Fabrieken en Werkplaatsen aan de Amsterdamse Groenburgwal.³⁰ Op het volgende adres van dit museum werd ook de collectie ondergebracht die de schilder van de Nederlandse industrie, Herman Heijenbrock, verzameld had voor een 'museum van de arbeid'.³¹ In 1912 nam een aantal particulieren het initiatief tot de oprichting van het Nederlands Openlucht Museum dat in 1918 zijn poorten opende.

Bij het proces van institutionalisering van de musea raakte ook het vak geschiedenis en dus historici, betrokken. Deze twee werelden raakten met elkaar in discussie in de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog. De stroming onder aanvoering van de directeur van het Rijksmuseum F. Schmidt Degener die de collectie van het Rijksmuseum wenste te zuiveren van niet-kunstzinnige, niet-esthetische historische voorwerpen, zou het pleit voorsnogen winnen, al vond de 'Rijkscommissie van advies inzake reorganisatie van het museumwezen hier te lande' dat er wel plaats moest zijn voor specifiek historische musea.³²

Archieven vielen ook onder de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken. De opvolger van De Stuers, J.A. Royer, heeft voor het archiefwezen belangrijke stappen gezet. In 1903 werd het geven van toegang een plicht voor de archieven en kon de burger ook materiaal van na 1803 inzien. Onder leiding van Royer werd de in hoofdstuk 1 al genoemde 'Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën' opgericht. In de periode van het hoofd van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van OK & W M.I. Duparc (1916-1925) kwam in 1918 de archiefwet tot stand. Pas deze wet maakte gemeentearchieven officieel openbaar. Er deed zich in het archiefwezen wel een professionalisering voor, maar een zweem van amateurisme bleef rond het vak van archivaris hangen. De lonen waren laag. Van de 31 gemeentearchivarissen in 1910 waren er zes onbezoldigd en hadden er zeventien een tweede baan nodig.³³ Wel waren de onderlinge contacten binnen de beroepsgroep goed ontwikkeld. In 1891 werd de Vereniging voor Archivarissen opgericht, die vanaf 1892 het periodiek *Het Nederlandsch Archiefblad* uitgaf. Het Nederlandse archiefwezen was

30 Huub Sanders, 'Tegen rampspoed en risico', *Nieuwsbrief Vakbondshistorische Vereniging* 13 (2000) 4-6.

31 Kloosterman en Lucassen, *Wereldverbeteraars*, 10.

32 De Jong, *De dirigenten*, 378 e.v.

33 J.A.M.Y. Bos-Rops, M. Bruggeman en F.C.J. Ketelaar, *Archiefwijzer: handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland* (Bussum 2005) 32.

inhoudelijk sterk. De *Handleiding* werd wereldwijd gebruikt als basis voor 'het archief'.³⁴ Tussen 1918 en 1924 was er een Archiefschool.

Naast de hierboven besproken instellingen bestond er al vanaf de negentiende eeuw een bloeiend genootschaps- en verenigingsleven. Het Historisch Genootschap stamde al van 1845, het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap van 1858. De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond dateerde van 1899 en hield zich bezig met archeologie, architectuur- en bouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumenten. Maar de grootste activiteit in de wereld van historici vond nog plaats op plaatselijk of regionaal niveau, bij voorbeeld in verenigingen als 'Die Haghe' (1890) en 'Oud Leiden' (1902).

Na de Eerste Wereldoorlog vond er ook op internationaal niveau een zekere institutionalisering plaats. In 1926 werd in Genève het Comité International des Sciences Historiques (CISH) opgericht. Voor Nederland waren Colenbrander en Huizinga daarbij aanwezig.³⁵ Om deze organisatie in Nederland een basis te geven, werd het Nederlandsch Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen (NCGW) opgericht. Onder de 28 leden van deze organisatie treffen we ook het NEHA aan. Posthumus was voorzitter van deze organisatie van 1933 tot 1948.³⁶ De twee belangrijkste taken van het NCGW waren het coördineren van de Nederlandse bijdrage aan de vijfjaarlijkse internationale congressen en de bibliografische bijdrage aan de jaarlijkse internationale historische bibliografie. Dorsman en Jonker achten de activiteiten van het NCGW voor de Nederlandse historische praktijk aanmerkelijk belangrijker dan die voor de internationale.³⁷ De Nederlandse publicaties *Repertorium* en *Bibliografie der Nederlandse Geschiedenis* profiteerden van het aandragen van Nederlandse titels voor de internationale bibliografie.³⁸ Vanaf 1932 organiseerde de NCGW een congres waarvan de verslagen in het *TvG* werden

34 Sam. Müller Fz., J.A. Feith en R. Fruin, *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven: ontworpen in opdracht van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland door Sam. Müller, J.A. Feith en R. Fruin.* (Groningen 1898).

35 Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw*, 80.

36 *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences.*

37 Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw*, 82.

38 *Ibid.*, 81. *Repertorium* is de afkorting van: *Repertorium van boeken en tijdschriftartikelen op het gebied van de geschiedenis van Nederland*. Een geschiedenis van het *Repertorium* in Th.S.H. Bos, 'Kind van vele ouders: ruim een eeuw Repertorium van (boeken en) tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland', in: K. Kooijmans e.a. eds. *Bron en publikatie: voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage 1985) 167-202.

gepubliceerd.³⁹ Tijdens het tweede congres was Posthumus voorzitter van de sectie economische geschiedenis, geassisteerd door J.C. Westermann als secretaris.⁴⁰ Posthumus was voorzitter van het derde en vierde congres in 1936 en 1938 en in 1936 wederom voorzitter van de sectie economische geschiedenis.⁴¹ In deze sectie trad A.J.C. Rüter aan met een bijdrage over het Chartisme.⁴² 'Sociale geschiedenis' kende geen zelfstandige sectie in de vooroorlogse congressen.

Bibliotheken kenden in Nederland al een lange traditie. De grootste wetenschappelijke bibliotheken waren die van de universiteiten van Leiden, Utrecht en Groningen. De UB Amsterdam ging terug tot de alteratie in 1578 toen de bibliotheken van de katholieke instellingen werden samengevoegd tot een stadsboekery. Deze bibliotheek ging in 1632 over naar het Athenaeum Illustre. De Koninklijke Bibliotheek werd in 1798 gesticht door de Volksvertegenwoordiging van de Bataafse Republiek met als kern de bibliotheek van stadhouder Willem V. De instelling concentreerde zich vooral op publicaties op het gebied van de geesteswetenschappen en de sociale wetenschappen. Uit de Franse tijd stamde ook de bibliotheek van de KNAW. In 1808 stichtte koning Lodewijk Napoleon het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten met een daarbij behorende bibliotheek.⁴³ Deze bibliotheek groeide door een schenking van dubbeltallen uit de Bibliothèque Nationale in Parijs en donaties van geleerden. De eerste bibliothecaris van het Koninklijk Instituut, David Jacob van Lennep (1774-1853), was hierin zeer actief. Het Instituut werd in 1851 omgezet in de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. De bibliotheek was vooral sterk op het gebied van de geschiedenis van de wetenschap en reisverslagen.⁴⁴

39 Dorsman en Jonker, *Anderhalve eeuw*, 86-91.

40 'Verslag van het tweede congres van Nederlandsche historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 49 (1934) 241-302, aldaar 265. Westermann was tot 1942 secretaris van het NEHA en Posthumus' assistent aan de GU. Hij volgde Posthumus bij het NEHA op toen deze in 1942 gedwongen moest vertrekken.

41 In 1938 ontbrak de sectie economische geschiedenis op het congres.

42 'Verslag van het derde congres van Nederlandsche historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 51 (1936) 337-400, aldaar 366; 'Verslag van het vierde Congres van Nederlandsche Historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 54 (1939) 113-180, aldaar 113.

43 Zie <https://socialhistory.org/nl/collecties/akademie-bibliotheek-collectiegid>s en <https://socialhistory.org/nl/collecties/gidsen/akademiebibliotheek-geschiedenis> (beide urls 25 november 2017).

44 In 2005 werd deze bibliotheek ondergebracht in het IISG. Zie: Elise van Nederveen Meerkerk, 'Long live the library!: the book collections of the IISH in particular the KNAW Library', in: *A Usable* 292-301.

Nederland had een hoge graad van geletterdheid. Rond 1900 was het analfabetisme er vrijwel verdwenen. Het land kende een lange geschiedenis van bibliotheken voor de ‘gewone man’. Het ‘Nut’ richtte al in 1794 in Haarlem een bescheiden bibliotheek in. Vooruitstrevende negentiende-eeuwse burgers probeerden in Nederland naar het voorbeeld van de Engelse Public Libraries Act (1850) iets dergelijks in de gemeentewet te krijgen. Maar Thorbecke wees dit in 1851 af.⁴⁵ De volgende stap in dit streven waren de volksleeszalen die vanuit het Toynbeewerk gerealiseerd werden. Het waren paternalistische initiatieven die de meerderheid van de arbeiders niet bereikten. En socialistische arbeiders lieten de Volkshuizen links liggen omdat ‘in de regel socialistische geschriften geweerd werden’.⁴⁶ De arbeidersbeweging zelf probeerde ook bibliotheken in te richten. De afdeling Amsterdam “Door Vereeniging Verbetering” van de Nederlandsche Timmerliedenbond vroeg de leden bijvoorbeeld al in 1887 boeken te schenken of in bruikleen af te staan voor het inrichten van een bibliotheek.⁴⁷ Maar eenvoudig was het niet. De ‘bibliothekaris’ van de Socialistenbond klaagde in 1893 dat er leden waren die geleende boeken niet terugbrachten en ze bijna als hun persoonlijke eigendom gingen beschouwen. Als laatste redmiddel ging hij over tot het publiceren van veertien namen en adressen van zondaars. Het is niet waarschijnlijk dat de spullen geleend door ‘M. den Hartog, thans te Parijs’ nog terug zijn gekomen.⁴⁸ Een initiatief van socialistische studenten in Amsterdam in 1902 om een bibliotheek voor arbeiders in te richten zullen we in de volgende paragraaf tegenkomen.

Het openbare-bibliotheekwerk kreeg enig momentum in het eerste decennium van de twintigste eeuw. Een belangrijke aanzet daartoe werd gegeven door de dissertatie van Hendrik Greve uit 1906, waarin hij een programma voor het bibliotheekwerk ontvouwde.⁴⁹ Greve was maar liefst veertig jaar lang de secretaris van de Centrale Vereniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken (CV). De CV functioneerde als adviesorgaan van de regering, die vanaf 1910 subsidies ging toekennen. Er was een Raad van Toezicht waar de directeur van de Koninklijke Bibliotheek (KB), P.C. Molhuysen, tussen 1920 en 1944 voorzitter was.

45 P. Schneiders, *Lezen voor iedereen: geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland* (Den Haag 1990).

46 *Ibid.*, 50.

47 *Recht voor Allen*, 12 augustus 1887.

48 *Recht voor Allen*, 7 april 1897.

49 H.E. Greve, *Openbare leesmusea en volksbibliotheken* (Amsterdam 1906).

Illustratie 1 Huibertje Posthumus-IJzerman de moeder van N.W. Posthumus, ca. 1890. Foto in privébezit.

N.W. Posthumus

Nicolaas Wilhelmus ('Nien' of 'Nico') Posthumus werd op 26 februari 1880 in Amsterdam geboren. Zijn vader (1838-1885) had dezelfde naam en was leraar geschiedenis en aardrijkskunde en directeur van de HBS met driejarige cursus in Amsterdam. Zijn moeder was Huibertje IJzerman (1845-1936).⁵⁰ Zij trouwde op jonge leeftijd, 17, maar haar zoon werd pas geboren toen zij 35 was.

Na de vroege dood van Posthumus sr. hertrouwde zij in 1886 met de onderwijzer Jan Snijder (1839-1925). Kleindochter Claire Posthumus omschrijft haar oma als 'very clever'.⁵¹ Zij kende de vroege jeugd van haar vader alleen uit fragmentarische verhalen; zij werd zelf in 1938 geboren uit Posthumus'

⁵⁰ Genealogische gegevens uit: Ida Schrijver, IJzerman genealogie, 2010. Manuscript in bezit van de auteur, in het vervolg afgekort tot HSa.

⁵¹ Huub Sanders, 'The founder of the IISH, as experienced by his daughter. Interview with Claire Posthumus', in: *A usable collection* 56-65, aldaar 57.

tweede huwelijk. In het gezin waar Posthumus opgroeide, treffen we nog zijn zus Johanna Arina Hubertha (1881-1964), roepnaam Annie, aan. Zij studeerde Scandinavische talen, promoveerde in 1911 en vertaalde Noorse literatuur, met name de *Björndal* trilogie van Tryve Gulbrandsen, in het Nederlands.

Buiten het gezin zijn hier twee broers van moeder Huibertje relevant: Jan Willem IJzerman (1851-1932) en Jacobus (Koos) IJzerman (1855-1935). De eerste was civiel ingenieur en historicus. Hij was betrokken bij de olie-industrie in Nederlands-Indië, hij herontdekte de Borobudur, was oprichter van een petroleumonderneming, was lid van de gemeenteraad van Amsterdam voor de Liberale Unie en voor die partij ook Tweede-Kamerlid. Deze oom was voorzitter van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap en initiatiefnemer van de Technische Universiteit Bandoeng. Hij ontving in 1921 een eredoctoraat van de GU Amsterdam. Zijn vrouw was de schrijfster Annie Foore (1847 -1890) die tot de eerste vrouwelijke Indisch-Nederlandse auteurs behoorde. De ondernemende oom en literaire tante zullen in het gezin van Nien ongetwijfeld een onderwerp van gesprek zijn geweest. Koos IJzerman was leraar aardrijkskunde en later directeur van de Openbare Handelsschool in Amsterdam. Hij was tevens bibliothecaris van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap en commissaris bij een hypotheekbank en een verzekeringsmaatschappij. Koos kreeg een zoon, Arie Willem IJzerman, die geboren werd in 1879 (-1956). Deze bijna net zo oude neef van N.W. Posthumus werd een vooraanstaand lid van de SDAP. In 1918 was hij directeur van het documentatiebureau van de Tweede-Kamerfractie. Later werd hij lid van het curatorium van het wetenschappelijk bureau van de SDAP, de voorloper van de Wiardi Beckman Stichting. Hij was van 1922 tot 1946 lid van de Tweede Kamer voor de SDAP.⁵² Aan moeders kant was kortom, ondernemingszin en politieke interesse ruim aanwezig, net zoals ‘geschiedenis,’ ‘aardrijkskunde’ en ‘economie’ aspecten die ook van vaderskant ingebracht werden. De omgeving van de jonge Posthumus lijkt me te karakteriseren als leergierig, maatschappelijk betrokken en ondernemend.

Nien Posthumus bezocht het Amsterdamsche Stedelijk Gymnasium. Als gymnasiast was hij lid van de ‘Amsterdamsche Letterkundige Gymnasiasten-vereeniging ‘Disciplina Vitae Scipio’.⁵³ In de jaren 1890 was van deze vereniging een aantal mensen lid met wie Posthumus zijn leven lang te

52 Lex Heerma van Voss, ‘IJzerman, Arie Willem’, zie: <http://hdl.handle.net/10622/2605181A-5D15-4744-B984-B33701B4B69D> (24 mei 2017).

53 T.S. Jansma, ‘Nicolaas Wilhelmus Posthumus (Amsterdam, 26 februari 1880 – Bussum, 18 april 1960)’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1961 126-134, zie: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003196101_01/_jaa003196101_01_0018.php (29 januari 2018).

maken zou hebben. In 1893/94 waren H.E. van Gelder en H. Bolkestein lid. In het schooljaar 1894/95 voegde zich Carel Adama van Scheltema hierbij. In de schooljaren 1896/97 en 1897/1898 was Posthumus zelf lid.⁵⁴ In deze vereniging had André Jolles (1874-1946) een nieuwe wind doen waaien. Niet alleen ideeën van de Tachtigers, maar ook het socialisme beroerden de gymnasiasten. Bolkestein herinnerde zich in 1931 de 'perkenlooze vereering' voor *De Nieuwe Gids*.⁵⁵ Het tijdschrift zette zich af tegen de oude literaire kringen en wenste zich niet alleen met kunst bezig te houden. Maatschappelijke en politieke thema's hoorden tot de interesse. Het eerste deel van Gorters Mei was in 1889 in dit tijdschrift verschenen en Henriëtte Roland Holst publiceerde er in 1893 zes sonnetten in. Frank van der Goes zat in de redactie.⁵⁶ *Disciplina Vitae Scipio* had een eigen boekerij, naast de door de bevlogen gymnasiasten niet gewaardeerde schoolbibliotheek. In Bolkesteins D.V.S.-jaren was Carel Adama van Scheltema de bibliothecaris. Hij adviseerde jonge leden Van Eeden en Gorter te lezen. De boeken in de boekerij werden buiten het toezicht van de leraren gekocht. Bolkestein herinnerde zich nog levendig Zola's *La Faute de l'abbé Mouret* (1875), een boek dat net zo anticlericaal als erotisch was en merkte erover op dat geen van zijn 'tijdgenoten daardoor zedelijk tegronde [is] gegaan'.⁵⁷ D.V.S. gaf een blad uit met landelijke pretentie: *Vox Gymnasii*. Het blad werd vooral gevuld door Carel Adama van Scheltema en door Aart van der Leeuw onder het pseudoniem Leo. Het krantje kwam op een zeker moment onder vuur te liggen van een predikant die schreef voor het *Nieuws van den Dag*. Het werd een relletje en *Vox Gymnasii* bezweek daaronder, maar voor Bolkestein was het een van de 'treffende lessen' van zijn D.V.S.-activiteiten.⁵⁸

Na het gymnasium schreef Posthumus zich in 1898 in aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam om er rechten en staatswetenschappen te gaan studeren. Op 26 september van dat jaar schreef de aan de Leidsekade 90 op kamers wonende eerstejaars zich in bij het Amsterdams Studenten

54 Stadsarchief Amsterdam 260: Archief Scholarchen en Curatoren en Rector van de Latijnse School, Curatoren van de Openbare Gymnasia en van de Rector van het Stedelijk of Barlaeusgymnasium, nr. 263: De Geschiedenis van de gymnastiek-Vereeniging *Disciplina Vitae Scipio* (Stedelijk Gymnasium te Amsterdam) van 1881 tot 1910 door H. Burger (handschrift).

55 H. Bolkestein, 'Uit mijn D.V.S.-herinneringen', in: *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der letterkundige gymnasiasten-vereniging Disciplina Vitae Scipio opgericht 17 september 1881 Amsterdam* (Amsterdam 1931) 38-41, aldaar 39.

56 Bernt Luger e.a. eds., *De beweging van 80* (Amsterdam 1982).

57 Bolkestein, 'Uit mijn D.V.S.-herinneringen', 40.

58 Ibid., 41.

Corps.⁵⁹ Het was een periode van betrokkenheid van een groep actieve studenten bij de maatschappelijke problemen van die tijd. Het giste in Nederland en de academische wereld bleef niet onberoerd. De in 1894 opgerichte SDAP was een belangrijk politiek en intellectueel verschijnsel voor de generatie van studenten die geboren waren rond 1880. Het marxisme, vooral zoals beoefend in de bewonderde Duitse Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), was een stimulans voor debat en onderzoek. In 1898 richtten studenten het Socialistisch Leesgezelschap (S.L.) op.⁶⁰ Het gezelschap kende in de beginjaren een ongekeerde populariteit. In 1900 waren 110 van de 836 Amsterdamse studenten er lid van.⁶¹ *Propria Cures* kondigde de lezingen die in deze club werden gehouden aan en deed er uitgebreid verslag van. Via het Leesgezelschap werden beroemde sprekers, vaak, maar niet altijd, uit socialistische hoek geworven. Herman Gorter is een voorbeeld. Posthumus probeerde begin 1901 Karl Kautsky voor een lezingentournee naar Nederland te krijgen. Dat lukte uiteindelijk in 1902.⁶² Bij die gelegenheid mocht de student Bolkestein een keer met de ‘oude heren’ Tak en Kautsky dineren.⁶³

De meest activistische daad die van Posthumus bekend is, was zijn propagandatocht met Troelstra naar de Langstraat in 1898 of 1899. Hier wachtte ze een warm onthaal. Arme, door jenever opgezweept en door een kapelaan aangevoerde arbeiders bekogelden de socialisten met stenen die daarop hun tournee afbraken.⁶⁴

Van Veldhuizen noemt Frank van der Goes de intellectuele mentor van het gezelschap. Hij werd ‘door toedoen van het S.L. en zijn secretaris Jaap Koekebakker ... aangesteld als privaatchoort docent aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam’. Met al die namen laat het Socialistisch Leesgezelschap een ‘indrukwekkend netwerk’ zien.⁶⁵ Het betreft partijgenoten, sympathisanten en oude vrienden. Het gezelschap bepaalde de context waarin deze mensen hun studietijd beleefden. Het Socialistisch Leesgezelschap opende in 1902

59 Stadsarchief Amsterdam 1215: Archief van het Amsterdams Studenten Corps nr. 528 Album der Novitii.

60 Peter Jan Knechtmans, ‘Voor wetenschap en maatschappij: het zelfbeeld van studenten in de Sociaal-Democratische Studentenclubs’, in: L.J. Dorsman en P.J. Knechtmans eds., *Keurige wereldbestormers: over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008) 39-51, aldaar 40.

61 Adriaan van Veldhuizen, *De partij: over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015) 175.

62 Kloosterman en Lucassen, *Wereldverbeteraars*, 13.

63 Henri Wiessing, *Bewegend portret: levensherinneringen* (Amsterdam 1960) 133.

64 Ibid., 76.

65 Van Veldhuizen, *De partij*, 175-177.

een bibliotheek en leeszaal in het gebouw Adamas aan de Nieuwe Herengracht nr. 95. Uit een verslag van een bezoek van CONAMUR, Vereniging tot beoefening van de Sociale Wetenschappen in Groningen van november 1902 die zelf een leeszaal wilde inrichten, weten we dat er een bordje aan de wand hing met de tekst 'Verboden luid te spreken'.⁶⁶ Ook weten we dat er in de zomer van 1902 'anarchie geheerscht heeft', zoals voorzitter H. Bolkestein stelde. De vrijwillige 'controleurs' waren vaak afwezig, maar er kwam verbetering: 'N.W. Posthumus heeft de gebroken ruit laten maken, en zeven controleurs opnieuw flink georganiseerd'.⁶⁷ In hetzelfde dossier waaraan dit citaat is ontleend, vinden we ook een conceptbedelbrief aan buitenlandse socialistische organisaties voor de gratis toezending van publicaties. Er werd een beroep gedaan op de socialistische solidariteit om de Nederlandse arbeidersklasse de mogelijkheid te geven voor de systematische studie van het socialisme. Omdat de beoogde bezoekers van de leeszaal, de arbeiders, financieel slechts zeer bescheiden konden bijdragen, vroeg het Socialistisch Leesgezelschap in deze vorm steun. In een verslag van *Het Volk* van 14 september 1902 lezen we dat deze doelgroep de instelling helaas nauwelijks nog gevonden had.⁶⁸ Ondanks de aanstelling van een bibliothecaris voor fl 400 per jaar kwam de loop er niet in. W.H. Meijer die als zodanig werd aangesteld, stelde in zijn herinneringen dat de bibliotheek een 'debâcle' was en de ondergang van het Socialistisch Leesgezelschap in 1903 verhaastte.⁶⁹ In de korte tijd dat het bestond, kwam er een interessant publiek over de vloer, onder wie Meijer intellectuelen rekende, maar toch ook bewuste arbeiders.⁷⁰

De interesse in de geschiedenis van de arbeidersbeweging bestond ook binnen de beweging zelf. Een vroeg voorbeeld is de geschiedenis van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond, geschreven door de voorman van deze organisatie B.H. Heldt.⁷¹ Later waren Oudegeest en Polak

66 Vereniging CONAMUR werd in 1899 in Groningen opgericht om het socialisme te bestuderen. De bibliotheek werd in 1905 aan de UB Groningen geschonken, zie: <http://www.rug.nl/bibliotheek/services/ub/gebouw/derdeverdieping/zaalbijzonderecollecties/bijzonderecollecties/beschrijvingcollecties#conamureng> (3 augustus 2016).

67 IISG Archief Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken. Organisaties. nr. 40 Socialistisch Leesgezelschap.

68 *Het Volk* 14 september 1914.

69 W. Meijer, *Terugblik: herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981) 298 noot 107.

70 Ibid., 131.

71 B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-verbond, 1871-1896* (Leeuwarden 1896). Over Heldt: Rico op den Camp, 'Heldt, Bernardus Hermanus', zie: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/heldt> (29 januari 2018).

voorbeelden van vakbondsbestuurders die zich met de geschiedenis van de beweging bezighielden.⁷² Dat voor geschiedschrijving bronnen nodig waren, realiseerden de betrokkenen zich terdege. Zo riep de Algemeene Magazijn- en Winkelbediendenbond in Nederland in 1903 de leden op 'strooibiljetten, geschriften, etc,' aan de secretaris toe te sturen 'voor de samenstelling van de geschiedenis van onzen bond'.⁷³

Het historisch materialisme

Posthumus was als student overtuigd van het historisch materialisme. Dat droeg hij uit in het al genoemde *Propria Cures*. In 1901 was hij hoofdredacteur van dit blad, waarvan op dat moment onder meer H.P.L. Wissing, H. Bolkestein, H.E. Greve en David Wijnkoop redactielid waren.⁷⁴ Praktisch de hele redactie was in de eerste jaren van de twintigste eeuw socialistisch.⁷⁵ Posthumus onderging als student een grote vormende invloed van de hoogleraar in de staathuishoudkunde en statistiek Willem Treub. Treub wees hem op het belang van rechtshistorische bronnenuitgaven en statistiek voor het vak economie, en daarmee voor het vak economische geschiedenis.⁷⁶ De aanhangers van de Historische School en Treub met hen waren kritisch ten opzichte van het historisch materialisme, maar waren er ook schatplichtig aan.⁷⁷ In het eerste hoofdstuk hebben we al gezien hoe een andere leermeester, Kernkamp, zich verhiel tot het historisch materialisme en Posthumus' bewondering ervoor.⁷⁸ Maar de 21-jarige hoofdredacteur was niet alleen lovend. Hij vond het positief dat Kernkamps rede getuigde 'van den wassenden invloed der socialistische geschiedwetenschap'.⁷⁹ Maar het 'historisch materialisme [kan] in hem [Kernkamp] nog geen principieel aanhanger vinden'.⁸⁰ In het overigens niet polemiserende artikel verraadde het woordje 'nog' de positie van de schrijver. In tegenstelling tot Kernkamp

72 Jan Oudegeest, *De vakbeweging: eenige beschouwingen over ontstaan, doel en middelen der vakorganisatie* (Rotterdam 1904) en Idem, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland* (Amsterdam 1926); H. Polak, *De vakvereniging: een beknopte beschouwing van haar wezen en geschiedenis* (Amsterdam 1922).

73 *De Magazijn- en Winkelbediende. Orgaan van den Alg. Magazijn- en Winkelbediendenbond in Nederland*. mei 1903.

74 Rob Polak, *Het gezicht van Propria Cures 1890-2015* ([Amsterdam] 2015) 34.

75 Ligtenberg en Polak, *Een geschiedenis*, 47.

76 Diederick Slijkerman, *Enfant terrible: Wim Treub (1858-1931)* (Amsterdam 2016) 217.

77 Noordegraaf, 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960)', 298.

78 G. Kernkamp, *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis* (Amsterdam 1901).

79 N.W. Posthumus, 'Hooger onderwijs. Prof. Kernkamp' *Propria Cures* 13 (1901).

80 Ibid.

Illustratie 2 Het dispuut Clio, eerste nabrood cursus 1898/99 met Carel Adama van Scheltema (met tulband) en wrs N.W. Posthumus (rechts, staand met witte doek over zijn schouder). Foto Nic. Schuivlot. IISG BG B29/257.

achtte hij de economische verschijnselen de basis van het maatschappelijk leven.⁸¹

In het corpsdispuut Clio ontmoette Posthumus gelijkgestemde studenten, die meesten net als hij actief in het Socialistisch Leesgezelschap, waarmee hij de rest van zijn leven zou blijven samenwerken, zoals de al genoemde H. Bolkestein en W.A Bonger.⁸² Clio werd 'het wetenschappelijk dispuut' genoemd.⁸³ De leden stelden de wetenschap boven alles. Posthumus ontmoette er de dichter C.S. Adama van Scheltema, die in deze tijd medicijnen studeerde en een actief propagandist was voor de SDAP.⁸⁴ Met stijf sel in zijn

81 Van Gerwen, 'Voorgeschiedenis', 2-3.

82 In grote lijnen gebaseerd op Albert F. Mellink, 'Posthumus, Nicolaas Wilhelmus', zie: <http://hdl.handle.net/10622/A11E1DCA-5741-462E-ACF9-B1B54D8D3BB7> (27 januari 2018).

83 Wiessing, *Bewegend portret*, 132.

84 Over C.S. Adama van Scheltema: H. Bolkestein, 'Levensbericht van C.S. Adama van Scheltema', *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en Levensberichten harer afgestorven medeleden 1926-1927* (1927) 110-128, zie: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192701_01/_jaa003192701_01_0018.php (30 januari 2018).

baard en op zijn pak vanwege het nachtelijke plakken van affiches, meldde hij zich 's ochtends op colleges.⁸⁵

Rond 1901 had Posthumus ook Wiessing ontmoet bij de opening van de uitgeverij en boekwinkel van A.B. Soep in de Kerkstraat, waarbij ook F. Wibaut aanwezig was. Wiessing omschreef eind jaren vijftig Posthumus' overtuiging in die tijd als die van een 'gloeiend marxist'.⁸⁶ Adama van Scheltema gaf bij Soep, het 'enfant terrible' van het socialisme, zijn eerste dichtbundel uit.⁸⁷ Zo rond 1900-1901 was de sfeer van de jonge socialistische intellectuelen er een van enthousiaste verwachting. De socialistische samenleving zou spoedig werkelijkheid worden, daaraan twijfelden ze niet. Zoals werd verwoord door Wiessing: 'De akker, waarin wij allen ons socialistisch zaad wierpen, was zo nièuw, het oogsten scheen zo nabij!'.⁸⁸ Door de hoge verwachtingen was de teleurstelling ook hevig. Wiessing had zijn hoop gebouwd juist op Posthumus, als revolutionair socialist, maar dat bleek, zo stelde hij, 'geheel verkeerdelijk'.⁸⁹ Hij zet de 'Clionezen' weg als carrièristen die tussen 1904 en 1914 van hun revolutionaire geloof vielen en op weg waren naar het hoogleraarsambt. Nien Posthumus haalde in 1904 zijn doctoraal in de juridische faculteit en in 1906 studeerde hij af in de staatswetenschappen.

Posthumus' kreeg zijn eerste baan, als leraar in de staatswetenschappen en handelsrecht, aan de Openbare Handelsschool in Amsterdam. Het was de school waar Willem Drees tussen 1901 en 1903 zijn opleiding had ontvangen. Hier was de al genoemde oom Koos IJzerman directeur. Posthumus was er vanaf 1 december 1907 tijdelijk aangesteld en werd in september 1911 vast benoemd. Hij bleef hier werkzaam tot zijn benoeming in 1913 als hoogleraar in Rotterdam.⁹⁰

In deze jaren deed Posthumus zijn onderzoek naar de vroegmoderne Leidse textielindustrie. Hij promoveerde in 1908 op de studie *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*.⁹¹ Zijn politieke en wetenschappelijk

85 Wiessing, *Bewegend portret*, 110.

86 Ibid., 113.

87 Salvador Bloemgarten, 'Soep, Abraham', zie: <http://hdl.handle.net/10622/6BED6161-CCC5-4D80-839E-C51EBB59732> (7 december 2016).

88 Wiessing, *Bewegend portret*, 118.

89 Ibid., 132.

90 Walrave Boissevain, *Gedenkboek 50-jarig bestaan Openbare Handelsschool te Amsterdam: 1869-1919* (Amsterdam 1919) 50.

91 In 1939 verschenen de delen 2 en 3 van dit werk. Tussen 1910 en 1922 verschenen er daarnaast zes delen met bronnen over de Leidse textielindustrie: N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid, 1333-1775* (Den Haag 1910-1922). Als promotor trad D. van Embden op. Treub was de beoogde promotor, maar moest daarvan afzien vanwege zijn

Illustratie 3 Naar alle waarschijnlijkheid promotiediner van N.W. Posthumus, 1908. Zittend van links naar rechts: M.J. IJzerman, J. Snijder, D. van Embden, H.E. van Gelder, D.M. van Loon, J. IJzerman, H. Snijder, H. Wiessing, H. van Loon, H. Bolkestein, N.W. Posthumus, H. Greve, Staand van links naar rechts: A. IJzerman, W.A. Bongers en (wrs) S. Zadoks. Foto in privébezit.

opvattingen lagen aan de basis voor deze dissertatie over 'een onderwerp dat hij gekozen had uit belangstelling voor het lot van het proletariaat', zoals Mellink stelt.⁹² Een andere belangrijke gebeurtenis in de persoonlijke sfeer in 1908 was zijn huwelijk met Dorothea Maria van Loon, met wie hij een zoon (1909) en een dochter (1914) kreeg.

In deze jaren was hij ook betrokken bij de Nederlandsche Tentoonstelling van Huisindustrie die in 1909 in gebouw Velox in Amsterdam gehouden werd.

verkiezing tot kamerlid in 1905. Zie: Noordegraaf, 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960)', 294.

92 Mellink, 'Posthumus, Nicolaas Wilhelmus', zie: <http://hdl.handle.net/10622/A11E1DCA-5741-462E-ACF9-B1B54D8D3BB7> (27 januari 2018). De in de vorige noot genoemde bronnenuitgave werd in *De Socialistische Gids* aldus besproken: '...voor ons hebben zij [deze delen] bovendien nog deze bijzondere betekenis, dat hier door een geleerde, wiens geestelijk leven in zeer sterke mate door de moderne arbeidersbeweging is beïnvloed, een werk is geleverd, waarin wij in de verte Marx als de geestelijke vader herkennen': W.S. Unger, 'Boekbespreking – Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid I-VI ('s Gravenhage 1910-1922), door Mr.Dr. N.W. Posthumus', *De Socialistische Gids. Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* 7 (1922) 1057-1059.

Illustratie 4 Dorothea Maria van Loon in 1906.
Zij was de eerste vrouw van N.W. Posthumus.
Foto in privébezit.

Dit was een initiatief van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond dat ondersteund werd door de overheid. Aan de tentoonstelling waren een congres en een enquête verbonden. In beide gevallen trad Posthumus op als secretaris. Hij publiceerde in 1909 een overzicht over dit project en het verslag van het geheel verscheen tussen 1911 en 1914.⁹³

Dit soort grote tentoonstellingen waren zeer populair in deze jaren. In 1913 werden er twee georganiseerd. De Eerste Nederlandse Tentoonstelling op Scheepvaartgebied vond plaats in Amsterdam-Noord en leidde tot de oprichting van het Scheepvaartmuseum (1916). Posthumus werkte mee aan de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913', een tentoonstelling naar aanleiding van het eerste eeuwfeest van de Nederlandse monarchie. De tentoonstelling werd georganiseerd door Rosa Manus en Mia Boissevain (1878-1959), twee belangrijke feministes uit de 'eerste golf'. Posthumus was lid van de 'historische commissie' van de tentoonstelling en ontmoette daar Johanna Naber (1859-1941), de moeder van de Nederlandse vrouwengeschiedenis.⁹⁴

⁹³ N.W. Posthumus, *Een zestigtal rapporten over huisindustrie in Nederland: naar aanleiding van de Nederlandsche Tentoonstelling van Huisindustrie* (z.pl. 1909) en C.J.Ph. Zaalberg, N.W. Posthumus en H.A. van IJsselsteijn, *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie* ('s-Gravenhage 1911-1914).

⁹⁴ Francisca de Haan en Annette Mevis, 'The importance of friendship: the shared history of the IAV/IIAV and IISH', in: *A usable collection* 147. Over Johanna Naber zie: Maria Grever, *Strijd*

De tentoonstelling, op het Amsterdamse landgoed Meerhuizen, werd door 300.000 mensen bezocht, onder wie Koningin Wilhelmina, die zeer onder de indruk was.⁹⁵ In de door mannen gedomineerde wereld van studie en wetenschap waarin Posthumus was opgegroeid, was hij zich wel bewust van en stond hij sympathiek tegenover het streven van de vrouw naar een betere positie.

Rotterdam

Zijn benoeming in Rotterdam bracht Posthumus in een jonge academische omgeving. 'Economie' als discipline was nog sterk in ontwikkeling. Rond 1900 werd het bedreven 'in een hoekje van de juridische faculteiten'.⁹⁶ Een drietal Rotterdamse ondernemers, W.C. Mees (1882-1970), J.A. Ruys (1877-1971) en C.A.P. van Stolk (1857-1934) brachten daar verandering in door de oprichting van de Nederlandsche Handels-Hoogeschool, als particuliere instelling voor hoger onderwijs, gericht op de student die een carrière in het bedrijfsleven voor zich zag. De voorloper van de Erasmus Universiteit (1973) begon in 1913 met 55 studenten en drie hoogleraren. Eén daarvan was Posthumus die als leeropdracht 'Economische geschiedenis, inzonderheid van den nieuweren tijd, economische beschrijving van handel, nijverheid, landbouw en scheepvaart' had.⁹⁷ De Hoogeschool diende natuurlijk een bibliotheek te krijgen en Posthumus werd tot bibliothecaris benoemd. Feitelijk heeft hij slechts één jaar de leiding gehad en hij maakte er niet veel werk van. In 1914 werd dr. T. Sevensma (1879-1966), die van 1913 tot 1914 adjunct-bibliothecaris was, in die functie benoemd.⁹⁸ De bibliotheek werd eerst gevestigd in het gebouw van het Rotterdams Leeskabinet aan de Geldersekade. De plaats van de bibliotheek in de prille Rotterdamse academische wereld was verre van geaccepteerd. Sevensma bracht in arren moede zijn eigen bibliotheek in.⁹⁹

tegen de stilte: Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis (Hilversum 1994).

95 <https://www.atria.nl/nl/publicatie/tentoonstelling-de-vrouw-1813-1913> (20 november 2016).

96 Johannes Hermanus van Stuijvenberg, *De Nederlandsche Economische Hoogeschool, 1913-1963: van handelshoogeschool naar hogeschool voor maatschappijwetenschappen* (Rotterdam 1963) 280.

97 Ibid., 319.

98 Ibid., 198 en 204-205.

99 J.R. de Groot, 'Tietse Pieter Sevensma (Sneek, 22 juli 1879 – Hilversum, 30 juni 1966)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1970 195-202, zie: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003197001_01/_jaa003197001_01_0021.php (14 oktober 2016). Sevensma vervolgde zijn carrière na Rotterdam als directeur OB Amsterdam, directeur UB Amsterdam (1924), directeur

Posthumus wenste de Rotterdamse opleiding in de richting van een meer wetenschappelijk karakter te stuwen. In 1914 werd het doctoraat in de handelswetenschap ingesteld.¹⁰⁰ Hij drong aan op vastgelegde kwaliteits-eisen voor Rotterdamse dissertaties.¹⁰¹ Het was in de nog kleine instelling vanzelfsprekend dat belangrijke functies naar de weinige medewerkers vloeiden. Posthumus werd in het studiejaar 1918/19 de tweede rector van de Hoogeschool, na G.W.J. Bruins (1883-1948).¹⁰²

In de eerste jaren van zijn Rotterdamse hoogleraarschap was Posthumus intensief bezig met de oprichting van het NEHA. Deze activiteiten veroorzaakten frictie in het Rotterdamse waar de Hoogeschool bij de oprichting een eigen Economisch Archief (EA) had gesticht. De bedoeling ervan was een zo volledig mogelijke verzameling van jaarverslagen, statuten en dergelijke documenten van Nederlandse ondernemingen in Nederland en de koloniën aan te leggen. In de eerste jaren slaagden het EA en het NEHA er niet in om tot samenwerking te komen. Het karakter van de instellingen liep al snel uiteen. Het NEHA was strikt historisch, terwijl het EA in Rotterdam ging functioneren als een practicum voor doctorale werkcolleges. De collectievorming van het EA, dat als het 'balans-archief' door de wereld ging, liep voorspoedig: In 1914 stuurden al 605 ondernemingen hun jaarverslagen op. In de loop van zijn bestaan werd in Rotterdam een indrukwekkende collectie opgebouwd.¹⁰³

Posthumus' maatschappelijk betrokkenheid in zijn Rotterdamse jaren uitte zich in de oprichting van de 'Vereniging Instituut voor de Rijpere Jeugd' (1920) waar jongeren uit de arbeidersklasse die niet meer leerplichtig waren, konden leren en zich konden ontspannen. Het Instituut richtte een clubhuis in onder de naam 'De Arend' aan de Schiekade 98a. Het clubhuis

Bibliotheek van de Volkenbond in Genève (1928), bibliothecaris UB Leiden (1938). Van 1929 tot 1958 was hij secretaris-generaal van de International Federation of Library Associations.

100 N.W. Posthumus, 'De Handelswetenschappen', in: Hajo Brugmans, J.H. Scholte en Philip Kleintjes eds., *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1932* (Amsterdam 1932) 351-364, aldaar 358.

101 Van Stuijvenberg, *De Nederlandsche Economische Hoogeschool*, 65-66.

102 <http://www.eur.nl/eur/historie/> (14 oktober 2016).

103 De collectie Nederlandse jaarverslagen, in de wandeling de Brezet collectie genaamd, werd in 2004 overgedragen aan het NEHA: 3000 nieuwe jaarverslagen van ondernemingen t.o.v. de NEHA-collectie en 4000 aanvullingen op al aanwezige jaarverslagen. Zie Verslag 2005 economisch-historische activiteiten NEHA-IISG op <http://docplayer.nl/10523217-Verslag-2005-economisch-historische-activiteiten-neha-iisg.html> (14 oktober 2016). Het jaarverslag van het NEHA meldt de acquisitie in 2003, zie: http://www.neha.nl/jaarverslagen/neha_jv2003.pdf (17 oktober 2016). Co Seegers telde 9000 jaarverslagen van Nederlandse bedrijven in Nederland en de koloniën in de totale NEHA-collectie. Zie: Co Seegers, 'Highlights from the NEHA collection', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11, nr. 2 (2014) 219-236, aldaar 220.

kende een leeskamer en een zaal waar geschaakt en gedamd kon worden. Posthumus was er tot zijn vertrek naar Amsterdam in 1922 voorzitter en werd opgevolgd door de sociale ondernemer W.C. Hudig (1874-1954).¹⁰⁴ Een andere activiteit was zijn betrokkenheid bij de in 1918 opgerichte Rotterdamse Volksuniversiteit. Dit initiatief kwam uit de hoek van het Departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen waarvan Posthumus lid was. W.C. Mees, voorzitter, wijdde een artikel aan Posthumus bij zijn afscheid in 1922.¹⁰⁵ Posthumus werd hier geprezen om zijn werk aan het programma van de Volksuniversiteit dat kon steunen op zijn ruime wetenschappelijke belangstelling en zijn vele relaties in de wetenschappelijke wereld. In Rotterdam begaf hij zich in kringen die Christianne Smit de 'volksverheffers' heeft genoemd: sociaal bevoegen ondernemers en mensen uit de gegoede burgerij die hun netwerken, kennis en kapitaal inzetten voor verbetering van het lot van de lagere standen.¹⁰⁶

Als hoogleraar in Rotterdam leerde hij studenten kennen waarmee hij langdurige betrekkingen zou gaan onderhouden, waarvan er twee met name relevant zijn voor deze geschiedenis. De eerste is Arthur Müller Lehning (1899-2000) die tussen 1919 en 1921 aan de Nederlandse Handels Hoogeschool de colleges van Posthumus volgde.¹⁰⁷ Hij vervolgde zijn studie in Berlijn en ontmoette in 1924 in Wenen Max Nettelau (1865-1944). Dit contact was de basis voor een van de belangrijkste kernen binnen de IISG collectie. Het tweede contact uit deze tijd is Willemien van der Goot (1897-1989). Net als Lehning begon zij in 1919 met haar studie, maar zij rondde deze af in Rotterdam in 1926 met het doctoraal economie.¹⁰⁸ Posthumus en Van der Goot kregen in 1920 een hartstochtelijke affaire die zich jarenlang in het geheim afspeelde.¹⁰⁹ Lil van der Goot was lid van de Rotterdamsche

104 Geschiedenis archiefvormer Arend. Archief in Stadsarchief Rotterdam, zie: http://collecties.stadsarchief.rotterdam.nl/publiek/detail.aspx?xmlidescid=180380625&tag=archieven;inventarissen;archief;inventaris;algemeen&view=lijst&volgnummer=1&positie=0&beschrijvingssoort=157879164%20162266950&doc_beschrijvingssoort=162266950&a_z=%5BARGS_PLACEHOLDER%5D (14 oktober 2016). Hudig was in 1916 betrokken bij de plannen voor het Nationaal Technisch Scheepvaartkundig Museum in Rotterdam. Zie: Erik Rovers, 'Honderd jaar NISS (1916-2016)', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 35, nr. 2 (2016) 3-21, aldaar 6.

105 W.C. Mees, 'Vertrek prof. Posthumus', *De Volks-universiteit, maandblad der volksuniversiteit te Rotterdam* 1, nr. 5 (1921) 1.

106 Christianne Smit, *De volksverheffers: sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015).

107 Hunink, *De papieren*, 16.

108 Francisca de Haan en Annette Mevis, 'Goot, Willemien Hendrika van der', zie: <http://hdl.handle.net/10622/1525AoF7-9130-4DF7-818D-2FC21232DF27> (27 november 2016).

109 Atria archief Willemijn Hendrika Posthumus-van der Goot (voorlopige nummering) 857.

Vrouwelijke Studenten Vereeniging en nog door Aletta Jacobs overgehaald lid te worden van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen. Zij was in deze jaren nog niet de actieve feministe die zij later werd, al was ze als jonge vrouw van de wereld met een internationale achtergrond wel een tamelijk zelfstandig persoon. We zullen haar later tegenkomen als een van de oprichters van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV), een instelling waarmee het IISG intensieve betrekkingen onderhield.

Het Nederlands Economisch-Historisch Archief

In 1914 richtte Posthumus samen met H.G.A. Elink Schuurman en anderen het NEHA op. Deze instelling was, net als Posthumus' hoogleraarsbenoeming in Rotterdam, een belangrijke vroege stap in de ontwikkeling van het vak economische geschiedenis in Nederland. Het doel van de 'Vereeniging' was 'het verzamelen, bewaren en bewerken van het bronnenmateriaal dat van belang kan worden geacht voor de economische geschiedenis van Nederland en zijn koloniën in den ruimsten zin des woords'.¹¹⁰ Het idee was bij beide bovengenoemden onafhankelijk van elkaar ontstaan, wat leidde tot het optreden van twee oprichtingscomités.¹¹¹ De oprichters waren geïnspireerd door de voorbeelden van de Wirtschaftsarchive in Duistland. In 1906 was in Keulen het Rheinisch-Westfälische Wirtschaftsarchiv opgericht. In hetzelfde jaar volgden Saarbrücken en Leipzig. Zwitserland sloot aan in 1910 met het Schweizerische Wirtschaftsarchiv in Basel en het Archiv für Handel und Industrie der Schweiz in Zürich. Elink Schuurman had zich tussen 1908 en 1913 uitvoerig met de Duitse situatie beziggehouden. Duitsland was ontegenzeggelijk verder: op 17 en 18 oktober 1913 werd in Keulen de eerste Allgemeine Wirtschaftsarchivtag gehouden waar 23 betrokkenen, afkomstig uit gespecialiseerde archieven, bedrijfsarchieven en wetenschappelijke instellingen, bijeenkwamen.¹¹² Nederlanders waren daar nog niet bij aanwezig. In 1913 probeerde Elink Schuurman een groot aantal mensen bij elkaar te halen en stootte toen op het initiatief dat Posthumus al genomen had. De twee groepen, die met globaal hetzelfde idee aan het werk waren, toonden zich snel tot samenwerking bereid. Kernkamp vervulde daarbij een

¹¹⁰ Van Gerwen, 'Voorgeschiedenis', 8.

¹¹¹ Ibid., 4.

¹¹² Zie: http://www.wirtschaftsarchive.de/veroeffentlichungen/zeitschrift/AuW3_13139146.pdf (16 oktober 2016).

belangrijke bemiddelende rol.¹¹³ Op 14 Juli 1913 kwamen de twee comités in het Amsterdamse Krasnapolsky bij elkaar en fuseerden. Posthumus' comité bestond uit prof. G.W. Kernkamp, in 1913 hoogleraar in Utrecht, J. van Hasselt (voorzitter van de Maatschappij voor Nijverheid en Handel), oom J. IJzerman en Chr.P. van Eeghen (1880-1968). Deze laatste, een leeftijd- en studiegenoot van Posthumus en telg uit het Amsterdamse patriciaat, was in 1902/03 redactielid van *Propria Cures* geweest.¹¹⁴ Elink Schuurmans comité bestond uit mr. S. van Brakel, rechter bij de arrondissementsrechtbank Utrecht, dr. H.E. van Gelder, gemeente-archivaris te Den Haag en prof. H. Brugmans, hoogleraar te Amsterdam.

De gevestigde Nederlandse archiefwereld stond welwillend tegenover het initiatief. In het jaar van oprichting van het NEHA werd de instelling direct uitgebreid besproken op de jaarvergadering van de Vereniging van Archivarissen in Nederland (VAN).¹¹⁵ De voorzitter van de Vereniging stelde dat 'de geredde papieren zullen dagteekenen uit onzen eigen tijd, waarmede wij ons niet bezighouden. Maar het is toch een doel, dat wij ten volle kunnen waardeeren, omdat het nauw verwant is aan onze ambtstaak'. En: 'Private archieven behoren in strikten zin nauwelijks archieven te heeten; veelal zijn het verzamelingen van papieren van zéér verschillenden aard, zonder bepaalde organisatie, gedeeltelijk zelfs zonder verband; dergelijke zaken behoren dus m.i. ook eigenlijk niet thuis in een openbaar archiefdepot'.¹¹⁶ Gezien deze opvattingen is het niet meer dan logisch dat mensen die, om wetenschappelijke of ideële redenen, in 'private archieven' geïnteresseerd waren, streefden naar een gespecialiseerde instelling. De geciteerde uitspraken over particuliere archieven kan in de Nederlandse verhoudingen als ingegeven door professionele ideeën worden gezien; de man die ze deed was Samuel Müller Fzn. (1848-1922), een van de *foundig fathers* van de Nederlandse archivistiek en mede-auteur van de ook internationaal befaamde *Handleiding*. Müller was Gemeente- en Rijksarchivaris van Utrecht, vanaf 1913 voor de tweede maal voorzitter van de VAN, en werd, interessant genoeg, 'onder-voorzitter' van het NEHA.¹¹⁷ De lijst mensen die de oprichters in 1913

113 Leen Dorsman, *G.W. Kernkamp: historicus en democraat, 1864-1943* (Groningen 1990) 92. Kernkamp was tot 1926 voorzitter van het NEHA. Hij was Posthumus' collega als bijzonder hoogleraar in Rotterdam.

114 Zie: <http://www.heemkunderenkum.nl/mensen/christiaan-pieter-van-eeghen-1880-1968/> (14 oktober 2016) en Polak, *Het gezicht van Propria Cures*, 40.

115 Zie: F.C.J. Ketelaar, 'Openbaar en bijzonder archiefwezen vroeger, nu en in de toekomst', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 24 (1994) 48-56.

116 *Nederlandsch Archiefblad* 23, nr. 1 (1914-1915) 11 en ibid. 24 nr. 1 (1915-1916) 14.

117 *Economisch-Historisch Jaarboek* 1916 II.

en 1914 bij hun initiatief hadden betrokken, was sowieso indrukwekkend. Zo was Johan Huizinga het twaalfde lid. Posthumus benaderde hem met het verzoek mogelijk geïnteresseerden in het NEHA in het Groningse te suggereren. Huizinga reageerde met twaalf namen van wie er drie uiteindelijk lid werden.¹¹⁸ De Vereniging kende een twaalfkoppig bestuur, van wie de eerste zes het dagelijks bestuur vormden.¹¹⁹ Er was een Raad van Advies met 35 leden afkomstig uit wetenschap, politiek en bedrijfsleven: de Leidse hoogleraar Blok naast de Leidse ondernemer Felix Driessen, de katholiek W.H. Nolens, op dat moment lid van de Tweede Kamer, naast de sociaal-democraat H. Polak, op dat moment lid van de Eerste Kamer, de uitgever Wouter Nijhoff en de kersverse wethouder van Amsterdam F.M. Wibaut. Het ledental bedroeg op 1 januari 1915 al 196.¹²⁰

De vestigingsplaats van het NEHA werd een compromis tussen de oude handelsmetropool Amsterdam en de snel opkomende haven- en industriestad Rotterdam: Den Haag. Ambtenaren van de Haagse departementen werden door deze keuze gunstig gestemd. De regering zegde een subsidie toe van fl 3500.¹²¹ Er was de eerste vier jaren vooralsnog geen apart gebouw, maar het bestuurslid Van Gelder kon een gedeelte van zijn Haags Gemeentearchief aanbieden.¹²² In 1918 kon het NEHA een eigen pand aan de Prinsegracht nr. 11 in Den Haag betrekken, dat bij besluit van de Gemeenteraad kosteloos ter beschikking werd gesteld.¹²³

Posthumus ging van meet af aan tamelijk vrij met het verzamelprofiel van het NEHA om. Materiaal van de arbeidersbeweging was in ruime mate welkom. Al in 1915 benaderde hij Ferdinand Domela Nieuwenhuis.¹²⁴ In zijn brief aan de pionier van het Nederlandse socialisme vroeg hij hem zijn verzameling te schenken of in bruikleen te geven ('tegen een zekere vergoeding'). Hij wees erop dat het NEHA een wetenschappelijke, strikt neutrale instelling was, en 'dat mijn verzoek slechts uit wetenschappelijke

118 Huub Sanders, 'Looking for traces of Huizinga: his relation with N.W. Posthumus, based on unpublished letters and a text', in: *A usable collection* 66-82, aldaar 69 en 45. De drie waren: Dr. H.A. Poelman (archiefwezen), J.E. Scholten (industrieel) en Prof. dr. I.B. Cohen (wetenschap).

119 Kernkamp, Elink Schuurman, Müller Fzn, van Eeghen, van Gelder, Posthumus.

120 *Economisch-Historisch Jaarboek* deel I (1916) XXVI, zie: <http://disseminate.objectrepository.org/file/master/10622/01677845-1915-001> (16 Oktober 2016).

121 IISG Archief NEHA 539.

122 *Economisch-Historisch Jaarboek* deel I (1916) XX, zie: <http://disseminate.objectrepository.org/file/master/10622/01677845-1915-001> (16 Oktober 2016).

123 *Economisch-Historisch Jaarboek* deel V (1919) XXVIII, zie: <http://disseminate.objectrepository.org/file/master/10622/01677845-1919-001> (23 oktober 2016).

124 Mellink, 'Posthumus, Nicolaas Wilhelmus' geeft voor de ongedateerde brief 1915: <http://hdl.handle.net/10622/A11E1DCA-5741-462E-ACF9-B1B54D8D3BB7> (27 juli 2016).

overwegingen aan U wordt gedaan'.¹²⁵ Deze laatste opmerking verwees naar zijn politieke plaats. De sociaaldemocraat Posthumus verzekerde de anarchist Domela Nieuwenhuis dat er geen politieke bijbedoelingen aan het verzoek kleefden.

Zijn interesse in de arbeidersbeweging bracht Posthumus bij het CBSA, het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen. Dit in 1899 opgerichte bureau had als doel de opkomende arbeidersbeweging te ondersteunen met adviezen op een breed maatschappelijk terrein en wenste in het Nederlandse politieke landschap een neutrale positie in te nemen. De eerste directeur was Posthumus' leermeester Treub.¹²⁶ De instelling voorzag zich uiteraard van een bibliotheek. Maar in 1901 ging men al verder door een 'documentencommissie' te installeren die opriep 'alles' van belang over de arbeidersbeweging te verzamelen. De commissie werd verzuild-evenwichtig samengesteld. Met grote ijver werd Jan en alleman aangeschreven, met wisselend resultaat. In 1905 verscheen de catalogus van de verzameling van het CBSA. Mies Campfens schreef daarover: 'Hierin is al het hele verzamelgebied van het latere IISG te vinden'.¹²⁷ Complete vakbondsarchieven waren er een onderdeel van. In 1915 stemde het CBSA in met het voorstel van het NEHA dat het laatste in het vervolg vakbondsarchieven zou gaan verzamelen.¹²⁸ Het CBSA werd in 1923 opgeheven; de verzamelingen werden in het NEHA ondergebracht. In een overzicht uit 1989 worden 28 'sociaal-historische archieven' opgesomd die het NEHA tussen 1914 en 1974 verworven heeft.¹²⁹ Een van de belangrijkste daarvan was het archief van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond (ANDB), de kern van de Nederlandse moderne vakbeweging.

De Economisch-Historische Bibliotheek

Het NEHA bracht al snel een belangrijke bibliotheek bij elkaar en er ontstond in de instelling een differentiatie naar soorten documenten en activiteiten. In 1923 was er voor het eerste sprake van een 'Economisch-Historische Bibliotheek' (EHB).¹³⁰ Vanaf hetzelfde jaar bestond de 'Sociaal-Economische Afdeling'

125 IISG Archief Ferdinand Domela Nieuwenhuis nr. 185.

126 Mies Campfens, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam* (Amsterdam 1984) 9-11.

127 Mies Campfens, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam* (Amsterdam 1989) 11.

128 *Economisch-Historisch Jaarboek* I 1916 XXVI, zie: <http://disseminate.objectrepository.org/file/master/10622/01677845-1915-001> (26 oktober 2016).

129 Fischer en van Gerwen, *De Vereniging*, 225-226.

130 Van Gerwen en Seegers, 'To promote and facilitate: the NEHA', 24.

waar de vakbondsarchieven werden ondergebracht.¹³¹ Deze afdeling had twee onderafdelingen – een voor jaarverslagen en dergelijke van organisaties op economisch terrein (naast werkgevers, coöperaties, Kamers van Koophandel vooral die van vakverenigingen) en een die zich bezig hield met het verzamelen van periodieken en kranten van deze organisaties. De acquisitie in 1923 van 500 titels van periodieken van werknemersorganisaties afkomstig van het CBS en de afdeling Arbeid van de KB was van grote betekenis. Organisaties stuurden hun periodieken ook direct op. Na een bedelactie onder 200 vakbonden steeg het aantal gratis abonnementen naar 160.¹³²

In 1924 kwam er een Afdeling Museum met voorwerpen en curiosa. In hetzelfde jaar werden de afdelingen Penningverzameling en Prentenverzameling opgericht. De Penningverzameling had de verzameling van R.W.P. de Vries als kern, de Prentenverzameling de Japanse prenten van Decima.¹³³ In 1926 ontstond een afdeling Handschriften en Documenten.¹³⁴

In de jaren twintig wilde het NEHA meer fysieke ruimte voor de steeds verder groeiende Economisch-Historische Bibliotheek. De gemeente Den Haag kon hierin niet voorzien, waarna het bestuur de gemeente Amsterdam polste. Deze episode geeft een goede inkijk in Posthumus' manier van optreden. Posthumus was in 1928 door Arthur Lehning, een van zijn studenten uit zijn Rotterdamse jaren, op de hoogte gesteld van het feit dat Max Nettlau zijn verzameling gedruken en manuscripten wilde verkopen.¹³⁵ Lehning had Nettlau al in 1924 persoonlijk over zijn verzameling gesproken. Het was de grootste verzameling op het gebied van libertaire ideeën en bewegingen ter wereld. Zij was door Nettlau opgebouwd tussen 1887 en 1914 en omvatte zeker 50.000 titels ('nummers' in Nettlau's bewoordingen).¹³⁶ Posthumus reisde in april van 1928 naar Wenen om met Nettlau te spreken. De zaken leken er zo gunstig voor te staan dat Posthumus wilde overgaan tot de oprichting van een Max Nettlau Instituut. De gemeente Amsterdam was bereid het pand van de oude Bank van Lening aan de Kloveniersburgwal ter beschikking te stellen. De aankoop zou gedaan worden door het NEHA met door het

131 J.L.J.M. van Gerwen, 'Het papieren geheugen van kapitaal en arbeid: de archieven van het NEHA', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., in: *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief, 1914-1989* (Amsterdam 1989) 37-64, aldaar 47.

132 J.L.J.M. van Gerwen en J.M.W.G. Lucassen, 'De verbeelding van de economische geschiedenis', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 117-132, aldaar 77.

133 Zie: <http://www.iisg.nl/exhibitions/japaneseprints/nl/> (26 oktober 2016).

134 IISG Archief NEHA 539 'De Vereniging "Het Nederlands Economisch-Historisch Archief"'.
135 Hunink, *De papieren*, 28-48.

136 Ibid., 29, 32.

NEHA geworven gelden. Ondanks bezwaren van enkele bestuursleden, toog Posthumus aan het werk. Hij vroeg de gemeente Amsterdam een bijdrage van fl 30.000, daarbij opmerkend dat Rotterdamse NEHA-leden al fl 10.000 hadden toegezegd. De Rotterdammers echter waren niet op de hoogte van het feit dat deze plannen in Amsterdam gestalte zouden krijgen.¹³⁷ Bij Amsterdamse welgestelden lobbyde Posthumus om geld (fl 5000) zonder precies te vertellen om wat voor bibliotheek het ging. Hij kreeg het geld voor aankoop bij elkaar, maar de collectie kwam pas vele jaren later naar Amsterdam en hoort verder bij de geschiedenis van het IISG. Het effect van Posthumus' listige spel was dat de verhouding met prof.dr. Z.W. Sneller, zijn opvolger op de leerstoel in Rotterdam en bestuurslid van het NEHA, behoorlijk verslechterde. De gemeente Amsterdam zegde in 1928 een gebouw toe en tevens een bedrag voor de exploitatie.¹³⁸

In deze jaren hoopte Posthumus de economische geschiedenis beter op de kaart te zetten door het organiseren van een grote internationale tentoonstelling. Deze zou plaatsvinden in het Stedelijk Museum Amsterdam, parallel aan het in 1929 in Amsterdam te houden Congres van de Internationale Kamer van Koophandel. De tentoonstelling diende de geschiedenis van de economische ontwikkeling in Europa van de laatste zes eeuwen te tonen. Er werd een uitvoerend comité ingericht met Hajo Brugmans als voorzitter, Posthumus als secretaris en Jane de Iongh (1901-1982), op dat moment bibliothecaris van het NEHA, als adjunct-secretaris. Eind 1928, begin 1929 werden er vele internationale activiteiten ondernomen om het project mogelijk te maken. Men wist vijf belangrijke politieke functionarissen te strikken als beschermheer: de minister van Buitenlandse Zaken, de minister Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en de minster van Handel, Nijverheid en Landbouw, alsmede de Commissaris van de Koningin in Noord-Holland en de Burgemeester van Amsterdam. Posthumus reisde in 1929 naar Duitsland en Italië voor bruiklenen en steun, Jane de Iongh naar Groot-Brittannië, waar een groep 'representatives' van het 'Dutch committee' werd georganiseerd met klinkende namen als W.H. Beveridge, Sidney Webb en R.H. Tawney. Er was een 'Eere-Comité' met vooral namen uit de diplomatieke wereld; er was een 'Algemeen Comité' met daarin vertegenwoordigers uit het Nederlands bedrijfsleven en de wetenschap; er was een 'Buitenlandsch Arbeids-Comité'

137 Deze passage gebaseerd op Bert Altena, 'A broken mirror', 160.

138 J.J. Seegers, "De bibliotheek mag zich voortdurend meer in de belangstelling verheugen zoowel wat bezoek als wat de schenkingen betreft". 75 jaar Economisch-historische Bibliotheek', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989*. (Amsterdam 1989) 67-93, aldaar 73.

en een 'Buitenlandsch Algemeen Comité'. In het laatste comité treffen we directeurs van buitenlandse musea aan en belangrijke economisch historici zoals Henri Hauser en Alphonse Dopsch.¹³⁹

De tentoonstelling was twee-en-een-halve maand te zien in negen zalen van het Stedelijk. In de *Economic History Review*, met Tawney in de redactie, schreef Jane de Jongh een handig overzicht van het gepresenteerde.¹⁴⁰ Zij stelde dat de kunstwerken het verhaal van de economische ontwikkeling vertelden en dat er veel historische kennis aan kon worden ontleend.¹⁴¹ Ondanks een groot publiciteitsoffensief viel de toeloop naar de op 4 juli 1929 door minister van Onderwijs, Waszink, geopende tentoonstelling tegen.¹⁴² Dit had negatieve gevolgen voor de financiën van het NEHA. De tentoonstelling en de financiële problemen spoken rond in de privé correspondentie tussen Posthumus en zijn vriendin Van der Goot. Zij vroeg hem in een ongedateerde brief of hij aan Br[ugmans] al had voorgesteld de verliezen te delen. En op 6 Augustus 1929 schreef ze 'gedroomd te hebben op Uw tentoonstelling rond te wandelen, allemaal schilderijen zoals die van de baggeraars'.¹⁴³

De problemen bij de tentoonstelling verhinderden niet dat de Amsterdamse gemeenteraad in 1930 akkoord ging met de aankoop van de panden Herengracht 218-220 voor de EHB. Van Gerwen en Lucassen menen zelfs dat vanwege de belangstelling die de tentoonstelling voor economische geschiedenis had gewekt, er een tentoonstellingsruimte in de nieuwe behuizing werd gerealiseerd.¹⁴⁴

Het doorzetten van de plannen in Amsterdam had de verhoudingen in het bestuur van het NEHA grondig verstoord. De hele situatie kwam ter sprake op een bijeenkomst op 7 maart 1932 waarbij Brugmans, Van Eeghen, Posthumus en Sneller aanwezig waren.¹⁴⁵ Terwijl Sneller de historische band tussen Rotterdam en het NEHA benadrukte, ontkende Posthumus die juist. Het NEHA was van vóór de Handels Hoogeschool en toen deze eenmaal was opgericht had hij er moeilijkheden met de rector over gekregen. Posthumus vervolgde met de ontkenning van de band tussen EHB en de GU Amsterdam, een niet helemaal eerlijke voorstelling van zaken, zoals

139 *Catalogus der internationale economisch-historische tentoonstelling [in het] Stedelijk Museum te Amsterdam 4 Juli-15 September 1929* (Amsterdam 1929) I-XII.

140 Jane de Jongh, 'The International Economic-History Exhibition, Amsterdam, 1929', *The Economic History Review* 2 (1930) 314-319.

141 *Ibid.*, 319.

142 Van Gerwen en Lucassen, 'De verbeelding', 126.

143 Atria archief Willemijn Hendrika Posthumus-van der Goot (voorlopige nummering) 623.

144 Van Gerwen en Lucassen, 'De verbeelding' 127-128.

145 IISG Archief NEHA 443.

we in het vervolg zullen zien. Rotterdamse leden dreigden hun steun aan het Boekenfonds in te trekken, wat Brugmans betreurde omdat het NEHA Boekenfonds bedoeld was voor antiquarische (semi)unica. De Rotterdamse studenten maakten voor hun studie gebruik van andersoortige boeken, dus dat zou elkaar niet bijten. Sneller verwoordde de positie van de Rotterdamse curatoren dat dat wel het geval was. Maar we zien hier ook de relatieve zwakte van de Rotterdamse voorzieningen als Sneller moet melden dat de Hoogeschool slechts een budget had van fl 300 voor boekacquisitie. Dat men in Rotterdam wilde pogen dit te vergroten door de oprichting van een Economisch Historisch Boekenfonds was logisch, maar deed bij Brugmans dan weer de alarmbellen rinkelen. Hij vroeg zich af hoe Sneller het kon verantwoorden dat hij als NEHA-bestuurslid kon 'afbreken' wat hij had helpen opbouwen? Sneller kondigde daarop aan uit het bestuur te willen stappen en stelde dat hij 'altijd van mening [is] geweest dat de Vereeniging te kwader ure begonnen is met het byeenbrengen eener bibliotheek ...'. Sneller keurde Posthumus' handelwijze sterk af. Hij had van het NEHA een annex van de GU gemaakt en in het persoonlijke voelde hij zich gekwetst: het verslag was buiten zijn medeweten gemaakt en daarnaast had Posthumus correspondentie met Sneller gedelegeerd aan zijn secretaresse en dat, vond hij, was toch geen gewoonte onder collega's.¹⁴⁶

In 1932 betrok de EHB de panden aan de Herengracht in Amsterdam. Zij konden 100.000 banden herbergen. De officiële opening vond plaats op 28 januari 1933.¹⁴⁷ In 1932 was besloten de sociaal-economische afdeling naar de EHB in Amsterdam over te brengen.¹⁴⁸ Dit ontmoette oppositie uit Haagse hoek. Met het CBS waren afspraken gemaakt dat oude jaargangen van vakbondsperiodieken op regelmatige basis van het CBS naar het NEHA gingen, in de veronderstelling dat ze in Den Haag beschikbaar bleven. Directeur van het CBS H.W. Methorst (1868-1955) had de verhuizing aan de orde gesteld bij de directeur van de KB Molhuysen en directeur-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OK & W) Van Poelje. Ook de afspraak om het grondmateriaal voor de vijfde afdeling (de ruwe gegevens waarop de statistieken voor de 'Overheidsfinanciën' waren gebaseerd) aan het NEHA te geven stond op de helling. Overleg met deze autoriteiten leidde uiteindelijk tot de beslissing dat vakbondsperiodieken

146 Deze punten in IISG archief NEHA 43. Brief van Sneller aan Posthumus 26 jan 1933.

147 H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Driekwart eeuw publiceren 1914-1989: de conjunctuurcyclus binnen het NEHA', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 135-158, aldaar 73.

148 Deze afdeling werd ook wel 'sociaal-historische afdeling' genoemd.

Illustratie 5 Annie Scheltema voor haar huis 'de Windroos' in Bergen, ca. 1935 IISG BG A61/48.

na vijf jaar naar Amsterdam mochten verhuizen en het grondmateriaal vijfde afdeling in Den Haag moest blijven.¹⁴⁹

Voor de sociaal-historische afdeling werd speciaal iemand aangetrokken; dat werd per 1 januari 1932 Annie Adama van Scheltema-Kleefstra die Posthumus al kende uit de Clio tijd. In 1907 had Carel Adama van Scheltema zich laten assisteren door Annie Kleefstra als secretaresse bij de bewerking van *Grondslagen*.¹⁵⁰ Hij trouwde met haar in datzelfde jaar.¹⁵¹ Tijdens de eerste jaren van hun huwelijk woonden ze in Parijs, Florence, Rome en München. Adama van Scheltema was door een erfenis financieel onafhankelijk en daardoor kon het echtpaar in 1913 een huisje in Bergen (NH) laten bouwen, dat ze 'De Windroos' doopten. Na de vroege dood van de dichter in 1924 en beginnende financiële moeilijkheden in de jaren dertig, leerde Scheltema,

¹⁴⁹ IISG archief NEHA 44: Brieven 5/6 september 1934 en 2 november 1934, Methorst aan Posthumus.

¹⁵⁰ C.S. Adama van Scheltema, *De grondslagen eener nieuwe poezie: proeve tot een maatschappelijke kunstleer tegenover het naturalisme en anarchisme, de Tachtigers en hun decadenten* (Rotterdam 1907).

¹⁵¹ Annie Adama van Scheltema-Kleefstra werd in de wandeling Annie Scheltema genoemd. (mededeling Jaap Kloosterman 5 augustus 2015). Ik zal dat in het vervolg van deze tekst ook doen. Over Scheltema zie: Maria Hunink, 'Kleefstra, Anna Catharina', zie: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/kleefstra-a> (2 februari 2018).

zoals zij in de wandeling genoemd werd, als volontair op de UB Amsterdam het bibliotheekvak.

Posthumus gaf haar in 1932 de leiding over de sociaal-historische afdeling van de Economische Historische Bibliotheek; in 1935 werd zij bibliothecaresse van het IISG.¹⁵² Via haar doneerden prominente Nederlandse socialisten hun bibliotheken aan de EHB. Henri Polak was de eerste, gevolgd door Wibaut, Gerhard, Van der Goes, Vliegen, Ankersmit en Henriëtte Roland Holst. Organisaties als de Algemene Nederlandse Bouwvakarbeidersbond, het NVV, het IvAO deden hetzelfde en ook de krantencollectie van het ter ziele zijnde CBSA kwam zo bij de EHB terecht.¹⁵³

Zoals bij veel voorname Amsterdamse grachtenpanden, was er een tuin achter het gebouw van de EHB, met daarin een tuinhuis. Dit tuinhuis kreeg in 1933 een interessante bestemming: daar werd de bibliotheek van het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds (FDN Fonds) ondergebracht. Het NEHA en het FDN Fonds sloten in oktober 1933 een overeenkomst waarvan een paar artikelen hier relevant zijn. Artikel 1 bepaalt dat de bibliotheek in het tuinhuis zou worden gehuisvest en als afzonderlijke eenheid beheerd zal worden door de directeur van de EHB. Artikel 2 bepaalt dat er 'een waardige plaats [wordt] gegeven aan de voornaamste erbij behorende 'reliquien' van wijlen F. Domela Nieuwenhuis, zoals schrijfbureau, stoel, tafel, eenige albums, den schoorsteenmantel met spreuk en enkele schilderijen en portretten'. Het FDN Fonds ging jaarlijks bekendmaken hoeveel geld er beschikbaar was voor uitbreiding van de bibliotheek. Artikel 10 stelde: 'aanschaffing in den geest en overeenkomstig het karakter van de F. Domela Nieuwenhuis Bibliotheek geschiedt geheel zelfstandig door den Directeur van de EHB'.¹⁵⁴ Posthumus kreeg hiervoor een bedrag ter beschikking van om en nabij fl 1200 per jaar, een niet onaanzienlijk bedrag in die moeilijke tijden.¹⁵⁵ Hij benutte die vrijheid en niet geheel naar tevredenheid van het bestuur van het FDN Fonds, zoals Altena liet zien.

Posthumus zou bij uitstek de man moeten zijn geweest die de voortdurend moeilijke financiële situatie van het NEHA wist te verbeteren.¹⁵⁶ In 1918

152 Hunink, *De papieren*, 13.

153 Van den Eerenbeemt, 'Driekwart eeuw', 78. IvAO: het Instituut voor Arbeidersonwikkeling was de in 1924 opgerichte landelijke vormingsorganisatie van SDAP en NVV. Het werd opgevolgd door het Nivon. Archief in IISG, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00926> (3 december 2017).

154 IISG Archief NEHA 542 Overeenkomst met het FDN Fonds 1933.

155 Altena, 'A Broken mirror', 162.

156 Eric Fischer, 'Het beleid van het NEHA tussen 1914 en 1989', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 11-34, aldaar 20-23.

werd een publicatiefonds opgericht, in 1920 een archieffonds en in 1927 een boekenfonds. Dit laatste fonds was een creatieve oplossing om indien nodig antiquarische boeken aan te schaffen buiten de begroting om. Het fonds had de vorm van een garantstelling van leden tot fl 50 per jaar. Posthumus kon hiermee snel en zonder veel rompslomp handelen. De deelnemende leden werden meestal, het zal niemand verbazen, voor het volledige bedrag belast. In 1930, echter, was vanwege de crisis een algemene financiële achteruitgang begonnen die zelfs Posthumus niet tegen wist te houden. De subsidies van overheden liepen van 1930 tot 1939 terug van fl 11.500 naar fl 3000 en het exploitatiebudget liep terug van fl 32.000 in 1930 naar fl 13.000 in 1941.¹⁵⁷ Ondanks de slechte economische situatie kon het NEHA in 1936 een eigen pand in Den Haag aankopen aan de Laan Copes van Cattenburgh nr. 83.¹⁵⁸

In het voorgaande is aandacht besteed aan collecties die later zouden worden overgedragen aan het IISG. Gezien het hoofdonderwerp van dit boek is dat verantwoord. Dat neemt niet weg dat Posthumus op vele fronten tegelijk aan het werk was. Naast archieven werden er documentatiecollecties aangekocht. In 1918 werd een door de KB opgebouwde documentatiecollectie over Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog verworven. De opbouw van de EHB begon, zoals gezegd, al in de jaren 1920. In 1926 kon het NEHA de collectie Velle in Antwerpen kopen. Deze collectie, zowel bestaande uit oude drukken als een grote hoeveelheid handschriften, betekende een overschrijding van de collectie-grenzen van Nederland: het NEHA kreeg een belangrijke collectie Zuid-Nederlandse, Franse, Duitse, Spaanse, Portugese en Engelse stukken in handen. Leek het er aanvankelijk op dat Posthumus het niet-Nederlandse deel aan de weduwe Velle wilde terug verkopen, dit gebeurde echter niet. Het verzamelprofiel van het NEHA was hiermee in de praktijk uitgebreid, iets wat het bestuur vaststelde, zonder er consequenties aan te verbinden.¹⁵⁹

In het voorgaande lag de nadruk op de geschiedenis van de instelling en haar collecties. Maar het was steeds de bedoeling dat het NEHA, als wetenschappelijke instelling, ook publicaties zou verzorgen. Al twee jaar na de oprichting verscheen het eerste deel van het *Economisch-Historisch Jaarboek* bij Martinus Nijhoff.¹⁶⁰ Naast dit tijdschrift beoogde het NEHA een tamelijk uitgebreid programma van publicaties. Bronnenpublicaties hadden

¹⁵⁷ Ibid., 22.

¹⁵⁸ Van Gerwen, 'Het papieren geheugen', 47.

¹⁵⁹ J.M.W.G. Lucassen en R.E.M.A. de Peuter, 'De Bijzondere Kollekties van het NEHA', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 95-115, aldaar 101-102.

¹⁶⁰ De hele reeks is digitaal beschikbaar. Zie : <https://socialhistory.org/nl/publications/nehajournals/economisch-historisch-jaarboek> (30 november 2016).

de prioriteit, gevolgd door herdrukken van zeldzame werken. Vervolgens wilde men ontsluitingsmiddelen uitgeven: inventarissen van eigen archieven en catalogi, maar ook van collecties in andere instellingen. Het *Jaarboek* zou de kleinere publicaties bundelen, terwijl grotere studies in de reeks 'Werken' zouden verschijnen.¹⁶¹

Na 1933 werkten er diverse gevluchte Duitse activisten op de EHB, onder meer Jack Schiefer en Rudolf Quast. Deze korte episode uit de geschiedenis van het NEHA staat vooral in het teken van de wederwaardigheden van de Duitse socialist en hun activiteiten en zal daarom bij de geschiedenis van het IISG behandeld worden.

Naast zijn werk voor het NEHA bekleedde Posthumus ook andere functies. Gezien zijn belangstelling was het niet meer dan logisch dat hij lid was van de Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën (1918-1926) en later, van 1948 tot zijn dood in 1960, van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis.¹⁶² Daarnaast was hij lid van de Linschoten-Vereeniging. Hier treffen we een kring van geïnteresseerden in oude Nederlandse reisverslagen. Colenbrander was in 1920 voorzitter, oom J.W. IJzerman was bestuurslid, evenals F.C. Wieder (1874-1943).¹⁶³ Wieder, antiquaar en kenner van de oude cartografie, werd uiteindelijk bibliothecaris van de Landbouwhogeschool Wageningen. Hij was commissaris bij Brill; zijn zoon, F.C. Wieder jr., begon daar in 1928 als volontair. Hij werkte later met Posthumus samen toen deze directeur van Brill was. In 1958 volgde hij Posthumus op in die functie.¹⁶⁴ Brill heeft lange tijd een antiquariaat in Oosterse talen en geschiedenis geëxploiteerd. De directeur was daarvoor verantwoordelijk. Posthumus vertegenwoordigde *à titre personnel* de firma Brill binnen de Nederlandsche Vereniging van antiquaren.¹⁶⁵

Hoogleraar in Amsterdam

Hajo Brugmans haalde Posthumus in 1921 naar Amsterdam. Brugmans vond economische en sociale geschiedenis belangrijk. Hij had in 1904 zijn ambt van hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam aanvaard met

161 Van den Eerenbeemt, 'Driekwart eeuw', 136.

162 K. Kooijmans, e.a. eds., *Bron en publikatie: voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen* ('s-Gravenhage 1985) 272.

163 http://www.dbnl.org/tekst/hameo03verho1_01/colofon.php (30 september 2016).

164 <http://leiden.courant.nu/issue/LD/1971-04-01/edition/0/page/2> (30 september 2016).

165 P.J. Buijnsters, *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* (Nijmegen 2007) 423.

een rede over het belang van de economische geschiedenis.¹⁶⁶ Maar zijn leeropdracht was de algemene geschiedenis en dat besloeg in Amsterdam de periode van de oudheid tot het heden.¹⁶⁷ Brugmans was de man die het vak geschiedenis in Amsterdam vestigde. Het Academisch Statuut van 1921 maakte het vak zelfstandig en het werd gesplitst in de drie doctoraal richtingen 'Oude', 'Middeleeuwen' en 'Nieuwe'. Posthumus wist daar de economische geschiedenis als officiële afstudeerrichting aan toe te voegen.¹⁶⁸

Posthumus hoorde bij de eerste lichting hoogleraren aan de zesde faculteit, voluit de Faculteit der Handelswetenschappen van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Deze faculteit was na een lange periode van aarzeling tot stand gekomen. Tot de initiatiefnemers behoorden twee verenigingen die allebei gerelateerd waren aan de Openbare Handelsschool, Posthumus' eerste werkgever: de Vereeniging van oud-scholieren der Openbare Handelsschool 'Hou en Trou' en de daaruit voortgekomen Vereeniging voor Voortgezet Handelsonderwijs. Beide verenigingen trokken gezamenlijk op bij het bevorderen van voortgezet hoger onderwijs in Amsterdam. Eerst circuleerde nog het idee van een aparte Handels Hogeschool, maar de oprichting van de Nederlandsche Handels Hoogeschool in Rotterdam maakte dat plan minder aantrekkelijk. Het was Th. Limperg jr. die al in 1910 op het 9^e Internationale Congres voor Handelsonderwijs in Wenen het idee lanceerde om de opleiding in te richten als aparte faculteit.¹⁶⁹ Een van de conflictpunten die lang een rol speelde in het proces van oprichting was de vraag welke leerlingen voortgezet handelsonderwijs zouden gaan volgen. Men dacht aan studenten in de rechts- en staatwetenschappen, aan mensen die al werkten in de handel en studenten afkomstig van HBS en Handelsschool. Velen vonden dat met name de laatste twee groepen, studenten met HBS of Handelsschool als achtergrond, niet te lang de beroepspraktijk moest worden onthouden. Dat wees in de richting van avondonderwijs, maar dat zou lastig in het universitaire systeem in te passen zijn. Uiteindelijk werd een compromis bereikt waarbij er een geleidelijke verschuiving van avond- naar dagonderwijs werd voorgesteld. In 1918 gaf de Senaat van de GU de opdracht tot vorming van een commissie

166 H. Brugmans, 'Het belang der economische geschiedenis (Leiden 1904)', in: *Economisch-Historische herdrukken: zeventien studiën van Nederlanders verzameld door de vereniging het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan (1914-1964)* (Den Haag 1964) 10-35.

167 <http://resources.huysgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/brugmans> (4 november 2016).

168 Niels Graaf, *In opdracht van de tijd. Een halve eeuw geschiedenisonderwijs aan de Universiteit van Amsterdam, 1900-1952* (Scriptie Universiteit van Amsterdam, 2015), 27, 38.

169 Boissevain, *Gedenkboek*, 40.

om het universitaire handelsonderwijs voor te bereiden, met Hajo Brugmans als voorzitter en D. van Embden als secretaris. Brugmans was een groot voorstander van de oprichting van een zesde faculteit.¹⁷⁰ In de zomer van 1918 was de eerste opzet klaar. Interessant is dat deze vertrouwelijke tekst niet alleen aan de senaat werd verstuurd, maar tevens aan de directeur en de onderdirecteur van de Openbare Handelsschool, de twee verenigingen en een aantal instanties uit het Amsterdams bedrijfsleven. In de communicatie met de Vereeniging voor Voortgezet Handelonderwijs werd ter geruststelling benadrukt dat de faculteit zich zou richten op de wetenschap; er zou van concurrentie geen sprake zijn.

Volgens Posthumus ging 1920 voorbij zonder beslissing vanwege 'belemmerende omstandigheden'.¹⁷¹ Uit de correspondentie met zijn vriendin Van der Goot lezen we dat Brugmans Posthumus in dat jaar in Rotterdam opzocht en voor hem een benoeming in Amsterdam voorzag 'met 80% kans', maar dat de vestiging van de faculteit in dat jaar onzeker was.¹⁷²

Na de verwerking van commentaar en het bericht dat het ministerie van OK & W een nieuwe faculteit zou 'gedoogen', werd op 10 juni 1921 in de Amsterdamse Gemeenteraad tot de oprichting besloten.¹⁷³ Men ging voortvarend aan de slag. De bestaande hoogleraren aan de andere faculteiten zagen zich niet in staat aan de nieuwe faculteit taken te vervullen. Dit leidde in de herfst van 1921 tot elf nieuwe hoogleraarsbenoemingen.¹⁷⁴ Posthumus hoorde bij deze pioniers. Hij hield zijn oratie op 16 januari 1922 bij de plechtige opening van de faculteit.¹⁷⁵ 'Den volgenden dag namen de colleges in de Faculteit een aanvang'.¹⁷⁶

In 1923 installeerde de Gemeentelijk Universiteit van Amsterdam een 'Historische Commissie' met als doel het beheer en de uitbreiding van de historische verzamelingen van het historisch dispuutgezelschap Clio dat in 1916 ter ziele was gegaan en waarvan de collectie op de zolders van

170 Posthumus, 'De Handelswetenschappen', 360-361.

171 Ibid., 363.

172 Atria archief Willemijn Hendrika Posthumus-van der Goot (voorlopige nummering) 857, ongedateerde brief van Posthumus aan Van der Goot.

173 Posthumus, 'De Handelswetenschappen', 363-364.

174 Posthumus in boven geciteerd artikel beschrijft dit zonder enig commentaar. Het lijkt me dat deze situatie door alle betrokkenen voorzien was.

175 N.W. Posthumus, 'Het internationale element in de handelspolitiek van Nederland', *De Socialistische Gids. Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* 7 (1922) 121-144. Posthumus bleef ook betrokken bij het niet-universitaire handelonderwijs. Hij was bestuurslid van de Nationale Vereeniging voor Handelonderwijs en lid van het erecomité Internationaal Congres voor Handelonderwijs in 1929 in Amsterdam. Zie: IISG Archief Wibaut 286 II.

176 Posthumus, 'De Handelswetenschappen', 364.

het Universiteitsgebouw was achtergelaten. Vanaf dat moment heette de collectie officieel 'Historische Verzameling der Universiteit van Amsterdam' en werd zij beheerd door een commissie van drie hoogleraren en twee studenten van het Amsterdamse Studentencorps. De hoogleraren waren H. Brugmans, J.H. Scholte (1874-1959), hoogleraar in de Duitse taal- en letterkunde, en N.W. Posthumus, oud Cliolid en altijd betrokken bij archieven en verzamelingen.¹⁷⁷ In 1930 voegde J.S. Theissen zich bij hen, zodat het hele Amsterdamse hooglerarencorps geschiedenis daar samenkwam. De collectie groeide snel en kwam na omzwervingen terecht in de Agnietenkapel.¹⁷⁸ De Historische Verzameling bestond uit twee hoofdafdelingen ('Geschiedenis der Universiteit' en 'Geschiedenis van het studentenleven') en deze waren weer onderverdeeld in I Bibliotheek, II Handschriften, III Atlas van portretten en IV Penningen en voorwerpen. Men had bij het inrichten van een organisatie steeds duidelijke structuren paraat.

In 1929 werd Posthumus lid van de KNAW. Ook werd hij secretaris van de bibliotheekcommissie voor de KNAW.¹⁷⁹ Het lidmaatschap van de KNAW kwam hem toe, niet alleen vanwege zijn wetenschappelijke prestaties, maar ook vanwege zijn organisatorische vaardigheden. Daarnaast bracht hij een nog niet vertegenwoordigde tak van wetenschap, de economische geschiedenis, in de Akademie in.¹⁸⁰

Per 1 januari 1933 nam de Algemeen Rijksarchivaris Robert Fruin Th. Azn., toen 75 jaar oud, om gezondheidsredenen afscheid. Hij was op verzoek van het ministerie van OK & W zo lang in functie gebleven omdat men vreesde moeilijk een opvolger te kunnen vinden. Een van de kandidaten die men op het ministerie graag in die functie had gezien was Posthumus. Hij werd beschouwd als een bekwaam en actief historicus en bewerker van bronnenpublicaties. Maar het ministerie durfde de stap niet aan; er zou zeker verzet zijn gekomen van de beroepsgroep der archivarissen en bovendien was Posthumus' salaris als gewoon hoogleraar beduidend hoger.¹⁸¹

177 H. Brugmans, 'De historische verzameling der Universiteit', in: Hajo Brugmans, J.H. Scholte en Philip Kleintjes, *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1932* (Amsterdam 1932) 481-482.

178 Het archief wordt nu beheerd door 'Bijzondere Collecties' van de Universiteit van Amsterdam, zie: <http://bijzonderecollecties.uva.nl/zoeken--raadplegen/zoeken/collecties-en-archieven/collecties-en-archieven.html> (16 november 2016).

179 *Jaarboek KNAW* 1939-40 21.

180 Sanders, 'Looking for traces', 67-68.

181 F.J. Duparc en W.A. van Es, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* ('s-Gravenhage 1975) 457.

Posthumus' maatschappelijke betrokkenheid kwam in deze jaren tot uiting in zijn lidmaatschap van 1927 tot 1932 van het bestuur van de Burgerlijke Instelling van Maatschappelijke Steun in Amsterdam.¹⁸²

Nog voor de EHB officieel bestond, zette Posthumus deze instelling in om zijn positie aan de GU Amsterdam uit te bouwen. In 1930 verzocht hij het college van B & W, als hoogste autoriteit voor zaken die betrekking hadden op de Universiteit, toestemming om over te mogen gaan tot de oprichting van een Economisch Historisch Seminarium.¹⁸³ Dit zou gevestigd worden in de panden Herengracht 218-220 die door de gemeente toegezegd waren aan de EHB. Maar de vestiging van dit Instituut zou wel wat kosten. Posthumus vroeg om fl 18.000 ineens om gepubliceerde bronnen en tijdschriften op het gebied van de economische geschiedenis retro aan te schaffen. Er was een assistent à fl 2000 per jaar nodig, een rekenmachine en een budget van fl 5000 per jaar voor dienstreizen. Geen misselijke bedragen, maar Posthumus ging ervan uit, anders dan hij Sneller wilde doen geloven, dat '... aan de Universiteit een organisatie voor het onderwijs in de economische Geschiedenis te scheppen [is], die de beste in geheel Europa kan worden'. De curatoren van de Universiteit wezen het voorstel af wegens de 'zeer aanmerkelijke kosten'.¹⁸⁴ Posthumus liet het er niet bij zitten en in het volgende jaar herhaalde hij zijn voorstel met verlaagde bedragen en zonder rekenmachine. Hij betoogde dat zijn onderwijs was verzaamd met het doctoraal programma Sociale Geografie, maar belangrijker was dat modern hoger onderwijs eiste dat studenten zelf wetenschappelijke onderzoeken konden doen, zoals studenten in de exacte wetenschappen dat in laboratoria deden.¹⁸⁵

Posthumus' gedachte was niet origineel, behalve misschien de vergelijking met de exacte wetenschappen. Aan de GU had het seminarium-model al vanaf 1913 ingang gevonden.¹⁸⁶ Er was onder anderen een Oudgermaansch Seminarium, een Fransch Seminarium, een Duitsch, een Semietisch-Archeologisch, een Geografisch en een Historisch Seminarium. Voor een

182 Noordegraaf, 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960)', 302.

183 Stadsarchief Amsterdam 30288 Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit der Letteren en rechtsvoorgangers 2668-2670. Brief 21 juni 1930 van Posthumus aan College van Burgemeester en Wethouders.

184 Stadsarchief Amsterdam 30288 Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit der Letteren en rechtsvoorgangers 2668-2670. Brief Curatoren UvA aan Posthumus 7 November 1930.

185 Stadsarchief Amsterdam 30288 Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit der Letteren en rechtsvoorgangers 2668-2670. Brief Posthumus aan Curatoren UvA 6 maart 1931.

186 J.H. Scholte, 'De Seminaria', in: Hajo Brugmans, J.H. Scholte en Philip Kleintjes, *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1932* (Amsterdam 1932) 475-479.

man als Posthumus was het moeilijk om daarbij achter te blijven. Dat hij hiermee een tegenhanger van het door Brugmans in 1919 opgerichte zojuist genoemde Historisch Seminarium zou krijgen, speelde wellicht een rol.¹⁸⁷

In september van 1931 kreeg Posthumus zijn zin en mocht hij overgaan tot de oprichting van zijn Economisch Historisch Seminarium.¹⁸⁸ Wel moest hij accepteren dat de budgetten aanzienlijk lager waren dan gevraagd. Hij kreeg fl 1200 ineens en de toezegging dat er jaarlijks fl 200 op de begroting van de UB voor zijn seminarium zou worden opgenomen. De wethouder ging wel akkoord met de aanstelling van een assistent. Op die plaats werd J.C. Westermann benoemd.¹⁸⁹ De aanschaf van boeken voor het Economisch Historisch Seminarium diende via de UB te geschieden. Daar zouden de boeken gecatalogiseerd worden alvorens ze aan de Herengracht ter beschikking konden worden gesteld. De bibliothecaris van de UB, op dat moment J.S. Theissen, was met steun van Brugmans en Posthumus in 1929 benoemd tot hoogleraar in de Vaderlandsche Geschiedenis in Amsterdam.¹⁹⁰ Zijn nabijheid binnen de opleiding geschiedenis was voordelig voor Posthumus' activiteiten. De crisisjaren laten een voortdurend terugkerende beperking van het budget zien. In januari 1934 ging er bijvoorbeeld tien procent van het toch al niet ruime budget af.¹⁹¹ De positie van de assistent Westermann moest ieder jaar bevestigd worden.

In 1931 sloot Posthumus zich aan bij het International Scientific Committee on Price History, een groep economisch historici die pionierden in de prijsgeschiedenis.¹⁹² Naast zijn wetenschappelijke kwaliteiten en zijn connecties in Nederland bracht hij de verzameling internationale prijscouranten in, die onderdeel uitmaakten van de eerder genoemde collectie Velle. In 1928 hadden Sir William Beveridge, toen directeur van de London School of Economics en Edwin F. Gay, hoogleraar aan de Harvard University, het

¹⁸⁷ Mondelinge mededeling Niels Graaf, april 2015.

¹⁸⁸ Scholte kan het Economisch-Historisch Seminarium op het nippertje nog noemen in de laatste noot in zijn overzicht. Zie Scholte, 'De Seminaria', 479.

¹⁸⁹ Stadsarchief Amsterdam 30288 Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit der Letteren en rechtsvoorgangers 2668-2670. Brief Wethouder van Onderwijs van de Gemeente Amsterdam, Emanuel Boekman, aan Posthumus 16 september 1931. Over J.C. Westermann zie: A. le Cosquino de Bussy, 'J.C. Westermann', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam. Orgaan van het Genootschap Amstelodamum* 33 (1946) 1-3.

¹⁹⁰ Graaf, In opdracht, 36.

¹⁹¹ Stadsarchief Amsterdam 30288 Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit der Letteren en rechtsvoorgangers 2668-2670. Brief 10 januari 1934 aan het Economisch Historisch Seminarium.

¹⁹² Arthur H. Cole en Ruth Crandall, 'The International Scientific Committee on Price History', *The Journal of Economic History* 24 (1964) 381-388, aldaar 382.

initiatief genomen voor de oprichting van het Committee. Met subsidie van de Social Science Research Council en de Rockefeller Foundation organiseerden de twee een aantal conferenties, waarvan de eerste in januari 1929 in Parijs plaatsvond. Het idee was dat er in verschillende landen prijsgeschiedenissen zouden verschijnen op grond van dezelfde principes en in systematische onderlinge consultatie. Het Franse lid Henri Hauser werd een belangrijk contact voor Posthumus. Om het werk in Nederland financieel en personeel te kunnen ondersteunen, richtte Posthumus in 1931 het Nederlandsch Instituut voor Prijsgeschiedenis op.¹⁹³ Het internationale werk werd al snel ernstig belemmerd door de opkomst van Hitler. Het Duitse lid Moritz Elsas vluchtte, net als later het Oostenrijkse lid Alfred F. Pribam, naar het Verenigd Koninkrijk. De conferenties eindigden in 1933 en ook het geld was toen op.¹⁹⁴ Daarnaast waren er onderling methodologische disputen en waren de deelnemers overweldigd door de enorme hoeveelheid bronnen over zeer lange tijdreeksen die overal aangetroffen werden. Wel was er een basis gelegd waarop nog vele decennia later resultaten werden geboekt. Posthumus' een na laatste bijdrage aan de wetenschap was deel twee van zijn prijsgeschiedenis, dat vier jaar na zijn overlijden verscheen.¹⁹⁵ Maar in 1934 stond de 54-jarige Posthumus nog midden in het leven als onderzoeker, als docent en als organisator. Dat jaar zou tamelijk onverwacht een kans bieden om een nieuwe weg in te slaan.

Conclusie

In deze voorgeschiedenis van het IISG hebben we gezien in welke wereld Nico Posthumus opgroeide. Het Nederlandse hoger onderwijs was rond 1900 van hoog niveau. Wetenschap, vooral de natuurwetenschappen, beleefde een tweede gouden eeuw. De hervormingen van het middelbaar en hoger onderwijs van respectievelijk 1863 en 1876 lagen hieraan ten grondslag, net zo goed als de algemene culturele veranderingen die Nederland transformeerden van een statische in een dynamische samenleving.¹⁹⁶ Ook het vak geschiedenis bloeide. De infrastructuur was echter bescheiden. Bronnen konden historici vinden in rijks- en gemeentearchieven en zij

193 'Verslag van het bestuur over 1931', *Economisch-Historisch Jaarboek* 18 (1934) XXXIII.

194 Cole en Crandall, 'The International Scientific Committee', 385.

195 N.W. Posthumus en Frans Ketner, *Nederlandsche prijsgeschiedenis* 2 (Leiden 1964).

196 Ad Maas, 'Tachtigers in de wetenschap: een nieuwe kijk op het ontstaan van de "tweede gouden eeuw" in de Nederlandse natuurwetenschap', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 114, nr. 3 (2001) 354-376.

konden gebruik maken van zes grote wetenschappelijke bibliotheken met historische collecties. Bronnen werden gepubliceerd door het in 1910 opgerichte professionele Bureau van de Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. De overheid was zich vanaf het einde van de negentiende eeuw schoorvoetend gaan bezighouden met wetenschap en cultuur. In de culturele sector profiteerde daarvan in eerste instantie vooral het Rijksmuseum, dat expliciet ook als historisch museum diende te functioneren. Maar ook lokaal en provinciaal ontstonden musea en historische verenigingen. De snelle veranderingen in de maatschappij waren aanleiding voor initiatieven als het Nederlands Openluchtmuseum, de voorloper van het Veiligheidsmuseum en het Scheepvaartmuseum.

Rond 1900 werd de universitaire wereld beroerd door de opkomst van het socialisme. Het was een politieke kracht die ambitieuze en getalenteerde studenten aansprak. Het marxisme daagde de gevestigde wetenschappelijke wereld uit. Gezien de leerstellingen van het marxisme stonden de vakken economie en geschiedenis in het brandpunt van de discussies.

Ook Posthumus werd door deze ontwikkelingen geraakt. Onder invloed van Treub kreeg hij bekendheid met de Duitse Historische School en de 'Kathedersocialisten' Von Schmoller en Sombart. Al tijdens zijn studie toonde hij een grote interesse voor het bibliotheekvak. Toch koos hij voor een loopbaan in onderwijs en wetenschap. Zijn dissertatie over de Leidse lakenindustrie was een vroeg hoogtepunt in de Nederlandse sociale en economische geschiedenis. Zijn interesse voor primaire sociale en economische bronnen werd in deze periode manifest. In dezelfde tijd liet hij het historisch-materialisme achter zich, al bleef het socialisme wel zijn belangrijkste inspiratiebron. Als eerste hoogleraar economische geschiedenis aan de jonge Nederlandsche Handels-Hoogeschool in Rotterdam raakte hij betrokken bij de universiteitsbibliotheek in opbouw en bij het universitair bestuur. Met de oprichting van het Nederlands Economisch-Historisch Archief bouwde hij concreet aan de opbouw van een infrastructuur voor de sociale en economische geschiedenis waarbij andere dan overheidsbronnen gebruikt konden worden. Hier bracht Posthumus netwerken uit wetenschap en bedrijfsleven bijeen, zodat het NEHA de kern werd van de kleine gemeenschap van professionele economisch historici in Nederland. De Internationale Economisch-historische Tentoonstelling in 1929 was een poging het vak onder de aandacht te brengen van zowel het internationale als het grotere Nederlandse publiek.

Als hoogleraar economische geschiedenis in Amsterdam aan de net opgerichte Faculteit der Handelswetenschappen was hij wederom een pionier. Bij de oprichting van deze faculteit speelden kringen rond de

Amsterdamse Openbare Handelsschool waarmee Posthumus goed bekend was, een belangrijke rol. De infrastructuur voor de discipline breidde hij in Amsterdam uit met de Economisch-Historische Bibliotheek. Deze instelling zette hij weer in om zijn positie aan de Universiteit te versterken, bijvoorbeeld door er een economisch historisch seminarium in onder te brengen. Zijn academische reputatie werd bevestigd door zijn benoeming als lid van de KNAW in 1929 en zijn rol in de tweejaarlijkse congressen van het Nederlandsch Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen in de jaren dertig. Internationaal was zijn deelname in het International Scientific Committee on Price History van belang.

Posthumus opereerde in belangrijke en soms zelfs bepalende netwerken in onderwijs en onderzoek. Hij nam een unieke positie in die hij als wetenschappelijk entrepreneur op een uitzonderlijke manier benutte. De manier waarop hij dat deed, verdiende niet altijd de schoonheidsprijs. Zoals de fondsenwerving voor de Nettlau collectie liet zien, manipuleerde hij informatie zo nodig in zijn voordeel. Datzelfde deed hij in het NEHA bestuur rond de positie van de EHB. Het beeld van zijn handelen is hiermee veel completer dan we tot nu toe hadden. De hier gegeven voorgeschiedenis van het IISG laat zien dat Posthumus in *alle* verzamelingen die ook maar in de verte met sociale of economische geschiedenis te maken hadden, geïnteresseerd was. Die interesse was niet opeenvolgend in de tijd, eerst economisch, daarna sociaal, maar zij was er steeds voor het hele brede spectrum van de economische en sociale geschiedenis.

Hoofdstuk 3 Vliegende start 1935-1940

In de vorige hoofdstukken hebben we kennis gemaakt met de academische en politiek-maatschappelijke context waarin het IISG geboren werd. In de vijf jaren voor de oorlog werd het Instituut razendsnel opgebouwd.

In de inleiding werden de drie hoeken van het krachtenveld geschetst waarbinnen het IISG ontstond: 'de maatschappij', 'de academische discipline geschiedenis en meer in het bijzonder de sociale geschiedenis' en 'de infrastructuur van de discipline geschiedenis'. Om met de eerste hoek te beginnen, de economie bevond zich in een depressie. De Nederlandse overheid voerde een klassiek liberaal beleid van aanpassing en handhaving van de gouden standaard en snoeide drastisch in de uitgaven. De machtsovername van Hitler in 1933 overschaduwde de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen in alle Europese landen. De sociaaldemocratische partijen in West-Europa, die de parlementaire democratie omarmd hadden en schoorvoetend door de andere politieke partijen geaccepteerd werden, kregen te maken met een nieuwe agressieve vijand. In Nederland bevond de sociaaldemocratische beweging zich in een fase van gedegen organisatorische opbouw. De rode zuil kreeg, naast de partij en de vakbeweging, gestalte in organisaties als de VARA, *Het Vrije Volk* en de AJC. De Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank onder leiding van zijn directeur Nehemia de Lieme hoorde hier, zoals we zullen zien, ook bij. Het communisme had in Nederland een kleine maar gemotiveerde aanhang. De conflicten die vanaf 1927 tussen communisten en trotskisten ontstonden, gecombineerd met de machinaties van de Comintern, speelden wereldwijd over de hele periode een belangrijke rol in de arbeidersbeweging. Nederland kreeg, net zoals vele andere landen, te maken met vluchtelingen die om redenen van afkomst of politieke voorkeur een veilig heenkomen uit Duitsland hadden gezocht. In 1938 kwam daar de golf van Oostenrijkers bij die vluchtten vanwege de Anschluss.

De tweede hoek, het vak geschiedenis, was inmiddels een gerespecteerde discipline aan de universiteiten. Het was sinds 1921 een zelfstandige afstudeerrichting binnen Letteren. 'Geschiedenis' hield zich vooral bezig met vraagstukken die te maken hadden met de natievorming. In de verzuilde Nederlandse context waren met name de Nederlandse Opstand en de religieuze component relevant. Het vak economische geschiedenis had de universiteiten bereikt en kende in 1935 drie leerstoelen. In dit jonge vak was Posthumus zonder twijfel de centrale figuur. In de sociale geschiedenis kende Nederland nog geen zelfstandige leerstoel. Het was een levendig interessegebied dat nog geen concrete institutionele vormen had aangenomen. Er

was een sterke overlap met de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Op dat terrein opereerden relatief veel amateurs, die ook vaak zeer erudiet waren.

De derde hoek, de infrastructuur van het vak geschiedenis, veranderde in deze periode niet wezenlijk. Zij was bescheiden, maar aanwezig. Historici hadden, zoals gezegd, de beschikking over rijks- en gemeentearchieven en diverse universiteitsbibliotheken met soms grote historische collecties. Al deze instellingen hadden zwaar te lijden onder de bezuinigingen van de overheid. Ook waren er historische seminaria, instellingen en organisaties voor het uitgeven van bronnenpublicaties, er waren tijdschriften en congressen. Posthumus was bij vele van deze instituties betrokken. Toen in 1934 de contacten tussen Posthumus en De Lieme gelegd werden, kon Posthumus netwerken in de politiek en netwerken en instellingen binnen wetenschap en infrastructuur inzetten om zijn ambities te verwezenlijken.

Veel van de kennis die we over de eerste fase van het IISG hebben is afkomstig uit het werk van Maria Hunink.¹ Dit onderzoek is rijk aan details, gebaseerd op primaire bronnen, en leunt sterk op de visie die uit de *Herinneringen van de bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (1977) van Annie Adama van Scheltema-Kleefstra spreekt.² Andere publicaties hebben het IISG niet als hoofdonderwerp, maar geven gefragmenteerd informatie over biografieën en collecties, en meer specifiek over bijvoorbeeld de ontmoeting tussen Posthumus en De Lieme, de aanstelling en activiteiten van Annie Scheltema, haar reizen door Europa, de verwerving van de ene na de andere spectaculaire collectie, met name de verwerving van het Historisch Archief van de SPD, en de evacuatie van de belangrijkste collecties vanwege de oorlogsdreiging naar Frankrijk en Engeland.³ Het optreden van Nikolaevskij bij de acquisitie van archieven, waar Hunink al een kritische passage aan wijdde, is niet alleen de uitkomst van zijn persoonlijke attitude, maar is ook te zien als een afgeleide van de professionele situatie in de wereld van verzamelaars en onderzoekers naar de geschiedenis van de arbeidersbeweging.⁴

1 Hunink, *De papieren*.

2 Annie Adama van Scheltema-Kleefstra, *Herinneringen van de bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam 1977). Deze tekst verscheen ook in 1978 als 'Herinneringen van de bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4, nr. 11 (1978) 141-176. Ik maak in het vervolg van deze laatste versie gebruik. Een jaar later verscheen de Duitse vertaling als *Erinnerungen der bibliothekarin des Internationalen Instituts für Sozialgeschichte* (Bochum 1979).

3 Paul Mayer, 'Die Geschichte des sozialdemokratischen Parteiarchivs und das Schicksal des Marx-Engels-Nachlasses', *Archiv für Sozialgeschichte* 6/7 (1966/67): 5-198.

4 Hunink, *De papieren*, 64-65.

Het begin: contact met De Centrale

In de eerste pagina's van haar *De papieren van de revolutie* vertelt Maria Hunink het verhaal van het begin van het IISG.⁵ Kort naverteld luidt dit verhaal als volgt. In 1934 werkte Annie Scheltema als hoofd van de sociaal-historische afdeling van de EHB aan de samenstelling van een tentoonstelling rond de 40-jarige SDAP. Een logische keuze gezien het feit dat zij veel contacten had binnen de sociaaldemocratische beweging en archivaris was van de SDAP. Hans Stein, een van de Duitse emigranten die na 1933 op de EHB terecht was gekomen, raadde haar aan voor de internationale aspecten van deze tentoonstelling contact op te nemen met Boris Ivanovič Nikolaevskij. Dit advies volgde zij en ze bezocht Nikolaevskij in Parijs in april van 1934. Hij wees haar op Franz Kurskij, die het archief van de 'Bund' beheerde.⁶ Hij vertelde dat er financiële problemen waren en dat de bibliotheek van de Bund daarom moest worden verkocht. Posthumus, door Scheltema op de hoogte gebracht, wilde deze bibliotheek graag verwerven, maar miste de benodigde fondsen. J.F. Ankersmit, hoofdredacteur van *Het Volk*, wees Scheltema op De Centrale als mogelijke sponsor. Posthumus en de directeur van De Centrale, De Lieme, ontmoetten elkaar op Posthumus' verzoek in oktober van 1934. Snel daarna besliste de Raad van Commissarissen van de verzekeraar positief over het beschikbaar stellen van middelen. Er werd voorlopig besloten dat De Centrale de collectie zou kopen en ter beschikking zou stellen van het NEHA, meer concreet de EHB. Later zou er besloten worden hoe deze regelingen te formaliseren om de ter beschikking stelling 'als het ware onaantastbaar te maken'.⁷

In dit overzicht ziet we een aantal van de belangrijkste elementen die in dit onderzoek centraal staan. Een groepje Nederlandse sociaaldemocraten is geïnteresseerd in collecties en geschiedenis. Een aantal daarvan opereert in een wetenschappelijke instelling van naam en faam die ook internationaal zichtbaar begint te worden. De activiteiten van het NEHA rond de internationale tentoonstelling en het International Scientific Committee on Price History zijn hiervan voorbeelden. Eén van deze mensen legt contact met een buitenlandse activist en verzamelaar die weer naar een andere persoon verwijst die een collectie waar hij persoonlijk

5 Ibid., 5-11.

6 Voluit: Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Polyn un Rusland. Over Kurskij en de zwerftochten van archief en bibliotheek van de Bund: <https://socialhistory.org/fa/collections/yiddish-letters/franz-kurskij> (31 maart 2017).

7 Hunink, *De papieren*, 7.

nauw bij betrokken is, veilig wil stellen. We zien een instelling in de sociaaldemocratische beweging die als sponsor wil optreden. Tenslotte resulteren deze acties in een nieuwe institutie in de infrastructuur van de wetenschappelijke geschiedbeoefening. In het nu volgende zal dieper gekeken worden naar de betrokkenen bij dit verhaal en hun posities en acties die de oprichting en vestiging van het IISG tot gevolg hadden. Om te beginnen komen De Centrale en de centrale figuur daarbinnen, Nehemia de Lieme, aan de orde.

De Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank werd in 1904 opgericht om als commercieel verzekeringsbedrijf de arbeidersbeweging politiek, economisch en cultureel sterker te maken.⁸ Door de spoorwegstakingen van 1903 had de verzekeringsmaatschappij een sociaaldemocratisch signatuur gekregen.⁹ Het elkaar onderling steunen was in de arbeidersbeweging geen nieuw idee. Al vroeg waren er onderlinge fondsen ontstaan om elkaar in tegenspoed bij te staan.¹⁰ Maar de onderlinge fondsen waren tamelijk amateuristisch gebleven en De Centrale was een bedrijf op moderne actuariële grondslag. De doelstellingen in de ideële sfeer werden vastgelegd in statuten zodat daar geen misverstand over kon bestaan. Ondanks de aarzeling en zelfs tegenwerking van de kant van de leiding van de SDAP, groeide De Centrale tijdens de eerste jaren van zijn bestaan gestaag. De koers van de directeur – vanaf de oprichting was dat Nehemia de Lieme – was erop gericht een commercieel gezond bedrijf in stand te houden; de ideële doelstelling diende op de tweede plaats te komen.

De Lieme wist zich hierin gesteund door de Raad van Commissarissen. De Raad van Commissarissen bleef tot 1940 vrijwel ongewijzigd en directie en Raad van Commissarissen trokken vrijwel altijd één lijn. Het voorzichtige beleid leidde ertoe dat er pas in 1921 voor het eerst een winstuitkering plaatsvond. Vanaf toen verbeterden de relaties met de Rode Familie en nam het marktaandeel van De Centrale toe, van 1% in 1920 tot 2,7% in 1929/30. Maar De Lieme bleef afstand houden. Op het verzoek van SDAP en NVV om aandeelhouder te mogen worden reageerde hij negatief. Hij wilde belangenverstrengeling tegengaan. Toch keerde De Centrale vanaf 1921 twee derde van de statutaire winst uit aan SDAP en NVV. En De Lieme liet zich niet beperken tot de statutaire winstuitkeringen, maar

8 Van Gerwen, *De Centrale centraal* 363-365.

9 Ibid., 81-82.

10 Zie: Sandra Bos, *"Uyt liefde tot malcander": onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998) en Joost van Genabeek, *Met vereende kracht risico's verzacht: de plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid* (Amsterdam 1999).

Illustratie 6 Nehemia de Lieme (links) en Leendert Hoejenbos op het kantoor van De Centrale, 1904. IISG H12/211 F2

vond manieren om uit het eigen vermogen geld voor de arbeidersbeweging ter beschikking te stellen. Dit werd de bron van de financiering van het IISG. Aandeelhouders, in hoofdzaak afkomstig uit de sociaaldemocratie, werden pas toegelaten na goedkeuring van de Raad van Commissarissen. Zij gingen akkoord met een in de statuten afgesproken beperkt dividend. Het bedrijvende enkele grootaandeelhouders afkomstig uit de directie en de Raad van Commissarissen.

Tijdens de hele vooroorlogse periode had Posthumus te maken met directeur De Lieme en adjunct-directeur C.M. Simonsz. Voorzitter van de Raad van Commissarissen was G.W. Melchers (1869-1952). Melchers, van gereformeerde afkomst, ontwikkelde zich tot een vrijzinnig dominee, en bekeerde zich in 1896 tot de sociaaldemocratie. Hij trad toe tot het bestuur van de SDAP en in 1901 werd hij tot lid van de Tweede Kamer gekozen.¹¹ Gewone leden van de Raad van Commissarissen waren I.B. Cohen (1867-1954), die bekend stond om zijn sterke sympathieën voor het

¹¹ Johanna M. Welcker, 'Melchers, Gerrit Willem', zie: <http://hdl.handle.net/10622/31B8B7EF-5D21-4C33-862B-F253332A44D9>. Het archief van Melchers is in het IISG, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00873> (beiden urls 18 mei 2017).

socialisme.¹² Dat laatste zegt Sluyser ook van W.J.H. Leuring, arts te Den Haag. Verder treffen we A. Harms (1867-1937) die actief was geweest in de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, samen met Jan Oudegeest (1870-1950) aan in de Raad. Oudegeests ervaringen in 1903 waren bepalend voor zijn politieke opvattingen. Hij hoorde bij de oprichters van het NVV en was na de Eerste Wereldoorlog actief in de internationale vakbeweging. Hij zat van 1918 tot 1922 voor de SDAP in de Tweede Kamer en van 1929 tot 1935 in de Eerste Kamer. Zijn interesse in de geschiedenis van de vakbeweging is al genoemd, hij gaf daarover lessen op scholingscursussen. Leendert Hoejenbos, boekhouder met acht jaar ervaring op het wiskundig bureau van de levensverzekeringsmaatschappij Utrecht en dr. Th. Stoop, arts te Dordrecht en vooraanstaand en vermogend SDAP lid, zetten, evenals De Lieme, Melchers, Cohen, Leuring, Harms en Oudegeest, hun naam onder de prospectus van De Centrale die in december 1903 verscheen.¹³

Jacob van Gelderen en Hein Vos traden in 1937 tot de RvC. Het echtpaar Van Gelderen en Vos bezocht het IISG op 3 november 1938 om kennis te maken.¹⁴ Van Gelderen (1891-1940) was in zijn jeugd actief in Poale Zion. Hij haalde in 1910 het diploma aan Posthumus' Openbare Handelsschool in Amsterdam. Hij maakte carrière in de statistiek en economie, eerst in Nederlands-Indië, later in Nederland. In het jaar waarin hij tot de Raad toetrad werd hij tevens buitengewoon hoogleraar sociologie in Utrecht.¹⁵ Voor de SDAP werd hij lid van het curatorium van het Wetenschappelijk Bureau en lid van de Tweede Kamer. Hij was een pionier in de economische theorievorming over de lange golf en hij steunde het idee van het Plan van de Arbeid.¹⁶

Hein Vos (1903-1972) groeide op in de Friese Zuidoosthoek en ging na de middelbare school in Delft elektrotechniek studeren. Hij richtte in Delft de Sociaal Democratische Studentenclub op en leerde er Jan Tinbergen kennen. Hij hoorde bij de kring van jonge economen rond Jacob van Gelderen. In 1936 kwam hij in de Amsterdamse Gemeenteraad en in 1937 in de Tweede Kamer voor de SDAP. Hij was een enthousiaste propagandist voor 'Het Plan'

12 M. Sluyser, *De Centrale: vijftig jaar arbeiders-levensverzekering* (Amsterdam 1954) 64.

13 Van Gerwen, *De Centrale centraal*, 60 en 69-70.

14 IISG Archief De Centrale 1559 Kort verslag van den Directeur [van het IISG] over het vierde kwartaal 1938.

15 Vanwege de Socialistische Vereeniging tot bevordering van de studie van maatschappelijke vraagstukken. Zie *Het Onderwijs in 1937* 120.

16 Wicher Schreuders, 'Gelderen, Jacob van',

zie: <http://hdl.handle.net/10622/03428C5D-66DD-4021-884D-266F8BB3ACE3> (12 juli 2017).

dat door het speciaal daarvoor in het leven geroepen Wetenschappelijk Bureau van de SDAP was ontwikkeld en waarvan hij de directeur was.¹⁷

De laatste te behandelen persoon uit de kring van De Centrale is de belangrijkste: Nehemia de Lieme (1882-1940).¹⁸ De Lieme was een selfmade man. Afkomstig uit het gezin van een Joodse rituele slachter, een sjochet, kwam hij op veertienjarige leeftijd bij het effectenkantoor Edersheim te werken. Van zijn vader kreeg hij een diepe interesse voor de Joodse religie en cultuur mee. De familie Edersheim bracht hem in aanraking met het zionisme. Door zelfstudie bekwaamde hij zich in verzekeringstechniek en verzekeringswiskunde. Samen met zijn broer Abraham richtte hij in 1902 het 'Algemeen Assurantie- en Administratiekantoor van de Gebroeders De Lieme' op. In 1908 trouwde hij met Rebekka Kahn (1883-1939). Het echtpaar kreeg een dochter, Adèle, en een zoon, Ezra.¹⁹ Zijn sociale gevoel is steeds een van de karakteristieken die aan De Lieme worden toegekend. De Lieme was een zionist en bekleedde vanaf 1912 tot 1918, en nog een keer in 1924, de functie van voorzitter van de Nederlandsche Zionistenbond. Zijn invloed binnen die bond bleef ook in de perioden dat hij geen voorzitter was, groot. Binnen het Nederlands georganiseerde zionisme was hij een dominante figuur, hij werd als 'verlicht despotisch' beschreven.²⁰ Hij werd ook actief in het internationale zionisme. Maar zijn opstelling leidde tot conflicten in de beweging. Als voorzitter van een onderzoekscommissie in Palestina had hij in 1920 vooral oog voor de praktische en economische kanten van de kibboetsim en negeerde hij volgens sommigen hun pioniersarbeid. Hij werd in 1921 ontslagen uit de Executieve van de Zionistische Wereldorganisatie omdat hij van mening was dat de politieke taak van het zionisme volbracht was en men zich uitsluitend diende te wijden aan de economische opbouw van Palestina.²¹ Deze mening werd gedeeld door de groep rond het lid van het Amerikaanse Hooggerechtshof Louis D. Brandeis (1856-1941). Deze conflicten leidden ertoe dat De Lieme zijn plan om te emigreren naar Palestina opgaf.

17 Bio's: Bouwe Hijma, 'Harms, Antonie', zie:

<http://hdl.handle.net/10622/5F1C86E2-9543-4BFC-8D61-Do286EBFABFA>; Ger Harmsen, 'Oudegeest, Jan', zie: <http://hdl.handle.net/10622/1AC0104B-691B-4F24-A734-6FC4FB49B8F6>; Jan Nekkers, 'Vos, Hendrik', zie: <http://hdl.handle.net/10622/0C88D49A-ABCD-47A8-BCC7-09F68BD2D>. Van Oudegeest is een klein archief in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02504>, het archief van Hein Vos, aldaar aanwezig is substantiëler: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01584> (alle urls in deze voetnoot 19 mei 2017).

18 Margreet Schrevel, 'Lieme, Nehemia de', zie: <http://hdl.handle.net/10622/D20FCB66-4A62-4C04-933A-B5F0688DD47A> (21 mei 2017).

19 Van Gerwen, *De Centrale centraal*, 58.

20 Ludy Giebels, *De zionistische beweging in Nederland 1899-1941* (Assen 1975) 101.

21 <http://hdl.handle.net/10622/D20FCB66-4A62-4C04-933A-B5F0688DD47A> (21 mei 2017).

Na deze episode 'gaf [hij] zich aan zijn bank met verdubbelde energie'.²² Naast het sociale gevoel van De Lieme noemt Posthumus zijn gevoel van 'saamhorigheid ... met verdrukte personen en massa's'.²³

De ontmoeting tussen Posthumus en De Lieme waarin zij overlegden over de aankoop van het archief van de Bund vond plaats op woensdag 3 oktober 1934. De Lieme ontving Posthumus en Scheltema in zijn woonhuis in Scheveningen. Scheltema werd met een kopje thee op een stoeltje in de gang geplant en Posthumus ging alleen naar binnen.²⁴ Na een kwartier was het gesprek van heren onder elkaar afgelopen en hadden Posthumus en Scheltema de toezegging op zak dat De Lieme de aanvraag bij de Raad van Commissarissen zou bepleiten. Binnen veertien dagen kwam het positieve antwoord.

Posthumus bezocht in november 1934 Parijs om de zaak rond de Bund te regelen. Maar er kwam direct al een extra collectie op zijn pad: de bibliotheek van Henri Rollin (1885-1955). De Lieme berichtte de Raad van Commissarissen in een brief van 28 november 1934 over Posthumus' bevindingen: de collectie van de Bund was aangekocht en de inhoud had zijn verwachtingen verre overtroffen.²⁵ De bibliotheek van Rollin, bestaande uit maar liefst 25.000 delen, kon worden aangekocht voor 125.000 Franse francs.²⁶ De bibliotheek zou worden ondergebracht in het 'Economisch Historisch Instituut'. Zo nieuw zijn de verhoudingen nog dat De Lieme de naam van de EHB niet juist weergeeft. De Lieme kon al wel melding maken van het goede nieuws dat de gemeente Amsterdam een pand ter beschikking zou willen stellen.²⁷ Al in dit stadium hebben de beide heren gesproken over een apart instituut. Posthumus schreef De Lieme op 17 december 1934 over 'het schema van de werkzaamheden van het toekomstige Instituut, zooals ik mij deze denk'.²⁸ Hij legde zijn visie op het nieuwe instituut neer in een aan De Lieme geadresseerd memorandum. Bij lezing van dit stuk moet men

22 Alexander Bein, 'Nehemia de Lieme', *De Joodse Wachter. Veertiendaags orgaan van de Nederlandse Zionistenbond* 43, nr. 14 (1952) 21-25, aldaar 25.

23 N.W. Posthumus, 'De Lieme en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis', *De Joodse Wachter. Veertiendaags orgaan van de Nederlandse Zionistenbond* 43, nr. 14 (1952) 36-37, aldaar 36.

24 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 146.

25 Echter, slechts een klein deel van deze collectie bereikte Amsterdam. Over het niet-leveren van de collectie ontstond een langlopend conflict. Zie beschrijving archief van de Bund in het IISG door Rena Fuks: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00195> (15 september 2017).

26 De Bibliotheek van Rollin was sterk in de onderwerpen Franse Revolutie en vroeg negentiende-eeuwse Franse arbeidersbeweging. Hunink pg.265 geeft als grootte '6000 delen'.

27 IISG Archief De Centrale 256 De Lieme aan RvC 28 november 1934.

28 IISG Archief De Centrale 1547 Posthumus aan de Lieme 12 december 1934.

zich realiseren dat deze tekst snel na het schrijven ervan bij de Raad van Commissarissen ter tafel zou liggen.²⁹ Met de deur in huis vallend benadrukte Posthumus de culturele taak ten opzichte van de arbeidersbeweging die het instituut zou kunnen gaan vervullen. Uit de bestudering van de geschiedenis van de grote sociale bewegingen zou 'nieuwe ... geestelijke kracht en overtuiging geput kunnen worden'.³⁰ De taak zou gaan bestaan uit het verzamelen van materiaal en wel op ruime schaal. De ruime schaal betrof de tijd – niet alleen de moderne bewegingen, maar ook die uit vroeger tijd – en de ideologie – anarchisme en bolsjewisme mochten niet vergeten worden, evenmin als het fascisme, voor zover dat voor het doel van de instelling relevant was. Voor wat betreft de organisatie zag Posthumus het liefst dat er een aparte Stichting zou worden opgericht die onder het bestuur van het NEHA zou vallen. Het nieuwe instituut diende een grote mate van vrijheid te krijgen. Het bestuur van de Stichting zou klein moeten zijn, niet meer dan drie mensen, onder wie in ieder geval Posthumus zelf en De Lieme. Na beschrijving van de voorgestelde werkzaamheden, publicaties en geldmiddelen besloot het stuk met: 'Aldus kan een Instituut van een zuiver wetenschappelijk karakter worden verkregen, een eer voor ons land en van belang voor de internationale arbeidersbeweging. Een groot sociaal doel zal dan bereikt zijn'.³¹

In de volgende maanden werd de organisatorische vorm nader uitgewerkt. In een rapport aan de Raad van Commissarissen van 26 mei 1935 beargumenteerde Posthumus waarom het Instituut in de vorm van een Stichting gevestigd moest worden.³² Een Stichting gaf veel meer handelingsvrijheid dan een vereniging. In de oprichtingsakte hoefde niet veel te worden geregeld en dat gaf vrijheid van handelen voor een instelling 'die nieuw gebied betreden moet'.³³ Net zo belangrijk was de overweging dat een vereniging te maken had met 'de oppermacht van haar algemene vergadering'; een situatie waar Posthumus bij het NEHA concreet mee te maken had.³⁴ Om het wetenschappelijk aanzien te verstevigen wenste Posthumus dat de KNAW een lid in het bestuur zou mogen benoemen, zo ook de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de GU. De Stichting kon worden opgericht

29 Gepubliceerd in Hunink, *De papieren*, 175-182.

30 Hunink, *De papieren*, 175. Zie bijlage 2 voor een volledig overzicht van de bestuursleden van de Stichting IISG van 1935 tot 1989.

31 Ibid., 182.

32 Hunink, *De papieren*, Bijlage 3 182-184.

33 Ibid., 183.

34 Ibid.

door De Centrale en het NEHA samen, met uiteraard voor beide een plaats in het bestuur.

Posthumus' voorstel werd niet volledig overgenomen. De Lieme gaf de Raad van Commissarissen op 30 mei 1935 een al ver uitgewerkt plan.³⁵ Hij stelde daarin uit te gaan van het belang van de arbeidersbeweging. Collecties van betekenis voor de kennis van deze beweging waren nu vanwege de moeilijke tijden tegen betrekkelijk geringe kosten te krijgen. Werden ze niet verzameld, dan dreigden ze verspreid te raken of verloren te gaan. Een aparte Stichting is nodig om onpartijdig te zijn, want er zouden bezwaren tegen overdracht van archieven aan De Centrale kunnen bestaan. Het instituut moest een actief, internationaal en initiatief bevorderend centrum worden. De Lieme stelde voor de noodzakelijke middelen te onttrekken aan de renteopbrengsten van het Fonds voor Sociale Doeleinden (FVSD) van De Centrale.³⁶ Daar die nu nog tekort schoten zou de groei van dat Fonds door de uitkeringen aan de Stichting langzamer gaan. Hij ging uit van fl 25.000 per jaar. Hij wilde dit echter niet bij contract over meer jaren vastleggen; De Centrale moest *zelf* kunnen besluiten de financiering te stoppen. Maar meteen liet hij erop volgen dat vanwege het grote culturele belang voor de arbeidersbeweging De Centrale de morele verplichting op zich nam dit Instituut te stichten en te *handhaven*. De Lieme stelde voor dat De Centrale haar eigen collecties aan de Stichting in bruikleen zou geven, in zo onaantastbaar mogelijke vorm. Werden er collecties aan de Stichting geschonken of in bruikleen gegeven, dan zou De Centrale ten opzichte van deze collecties handelen alsof ze haar (De Centrale's) eigendom waren. Deze hele regeling was voor Posthumus wezenlijk. Hij meende dat verzamelaars geen materiaal aan De Centrale zouden willen afstaan en ook dat de betrokkenheid van de wetenschappelijke wereld niet tot stand zou komen 'als alles de eigendom van de Bank zou blijven'.³⁷

In een bijlage bij het voorstel van 30 mei 1935 beschreef De Lieme wervend wat er al verzameld was. Voor omgerekend nog geen fl 30.000 'is een schitterende verzameling [...] verkregen van internationalen aard en internationale betekenis, groot ongeveer 44.000 delen en 20.000 manifesten'.³⁸ Het kon nu al als een wetenschappelijk centrum worden beschouwd. In de Raad van Commissarissen werden de voorstellen uitgebreid besproken, te beginnen op 18 juni 1935. Commissaris Oudegeest wenste buiten de aanwezigheid

35 IISG Archief De Centrale 257.

36 Dus niet uit de uitkeringen volgens artikel 27 van de statuten van De Centrale.

37 IISG Archief De Centrale 1548 Brief van Posthumus aan De Lieme 27 mei 1935.

38 IISG Archief De Centrale 257 Bijlage Db

van Posthumus enkele opmerkingen te maken. Hij vond de invloed van De Centrale in het voorziene bestuur te gering. De Centrale zou er de meerderheid moeten hebben, vond hij. Hij zou graag een verband zien met andere culturele instellingen van de sociaaldemocratie zoals het IvAO en de Culturele Raad (van SDAP en NVV).³⁹ Cohen vroeg zich af waarom de faculteit Letteren en Wijsbegeerte een plaats zou moeten krijgen; was 'economie' niet ondervertegenwoordigd?

De Lieme verdedigde het plan: Om verzamelaars over de streep te trekken moest de instelling waaraan zij hun collecties konden overdragen, neutraal zijn. Directe banden met IvAO, SDAP of NVV zouden de aantrekkelijkheid verminderen, betrokkenheid van KNAW en Letteren en Wijsbegeerte vermeerderde die juist. En over de getalsverhoudingen in het bestuur zei hij: 'Onze macht ligt niet bij de gedelegeerden, doch in de mogelijkheid tot stopzetting van het budget en terugneming van ons bezit'.⁴⁰

Tijdens de volgende vergadering, op 1 juli 1935, werden de knopen doorgehakt. Posthumus kreeg hier ruim de gelegenheid om de plannen enthousiast toe te lichten. Hij sprak over de wetenschappelijke, culturele en morele redenen om dit werk te beginnen. Door de rondzwervende bibliotheken en archieven systematisch te verzamelen kon het Instituut tot een internationaal centrum van wetenschap en studie op het gebied van de sociale en arbeidersbeweging gemaakt worden, onder andere door het publiceren van belangrijke gegevens. Dit centrum zou van groot belang kunnen zijn voor grote groepen arbeiders die geen weet hadden van de geschiedenis en die de leidende personen uit de beweging via hun archieven en bibliotheken konden leren kennen. Posthumus achtte het moreel onverantwoord tegenover het voorgelacht deze schatten verspreid te laten.⁴¹

In de discussie die volgde, poogde commissaris W.J.H. Leuring nog de naam van De Centrale in de naam van het nieuwe Instituut verweven te krijgen, maar hij kreeg geen steun. Posthumus' argumenten daartegen waren kennelijk afdoende: het NEHA stelde geen prijs op vermelding en alles wat de medewerking van verzamelaars in gevaar kon brengen, moest worden voorkomen. Bestuurlijk kreeg De Centrale een sterke positie in het bestuur, te weten de directeur en twee leden van de Raad van Commissarissen. De Lieme werd voorzitter en de commissarissen C.M. Simonsz en I.B. Cohen

39 De 'Culturele Raad' was een initiatief uit 1933 om alle culturele organisaties van de rode zuil een overkoepelende instantie te geven. Zie: Hans Dona, *Sport en socialisme: de geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond, 1926-1941* (Amsterdam 1981) 192.

40 IISG Archief De Centrale 150 Notulen RvC 18 juni 1935.

41 IISG Archief De Centrale 150 Notulen RvC 1 juli 1935.

werden lid van het te vormen bestuur. In grote lijnen waren de belangrijkste punten nu afgehandeld. Posthumus dankte de Raad van Commissarissen en stelde 'dat hiermee een belangrijk werk voor de wetenschap en vooral de Arbeidersbeweging tot stand [is] gebracht'.⁴² Over de verhouding met het NEHA had De Lieme achteraf nog wel wat vragen. Hij had de indruk gekregen dat de financiën niet bepaald schitterend waren. Gaat het zijn werk eigenlijk wel voortzetten? Wordt het NEHA niet alleen in stand gehouden om rechten te kunnen uitoefenen in de nieuwe Stichting?⁴³

De fundamenteën van de organisatie

In de lente en zomer van 1935 werden dus de fundamenteën gelegd voor de organisatie van het Instituut. In dezelfde periode werden ook de zaken rond het onderkomen geregeld. In het bestuur van het NEHA deed Posthumus verslag van de verwerving van de collectie van de Bund en de bibliotheek van Rollin. Hij had bij de gemeente Amsterdam gepolst of er ruimte voor beschikbaar was en dat bleek het geval te zijn. De gemeente Amsterdam stelde in principe de vrijgekomen meisjes-HBS aan de Keizersgracht 264 voor dit doel aan het NEHA ter beschikking.⁴⁴ Scheltema wenste hier haast mee te maken.

Zij hoopte dat alles snel rond zou komen zodat het nieuwe Instituut in de herfst kon gaan draaien. De onderhandelingen tussen NEHA en Gemeente draaiden om de huurtermijn en wie voor de vereiste reparaties zou moeten opdraaien. Scheltema aarzelde niet bij de gemeente te interveniëren. Navraag bij dr. Hendriks, directeur onderwijs van de Gemeente Amsterdam leverde haar de informatie op dat de beslissing volgens hem een hamerstuk voor de gemeenteraad was, maar dat de kosten van reparatie van fl 22.509 voor de huurder waren. Het zag er gunstig uit: het perceel was voor de gemeente nauwelijks rendabel te maken en een wetenschappelijke bibliotheek zou een aanwinst voor de stad zijn.⁴⁵ Op 8 augustus kon Scheltema melden dat het haar gelukt was de beslissing over het gebouw op de agenda van de gemeenteraad te krijgen en dat er positief over besloten was.⁴⁶ Nu moest alleen de provincie dit besluit nog goedkeuren. Daarvoor benaderde zij

42 IISG Archief De Centrale 150 Notulen RvC 1 juli 1935.

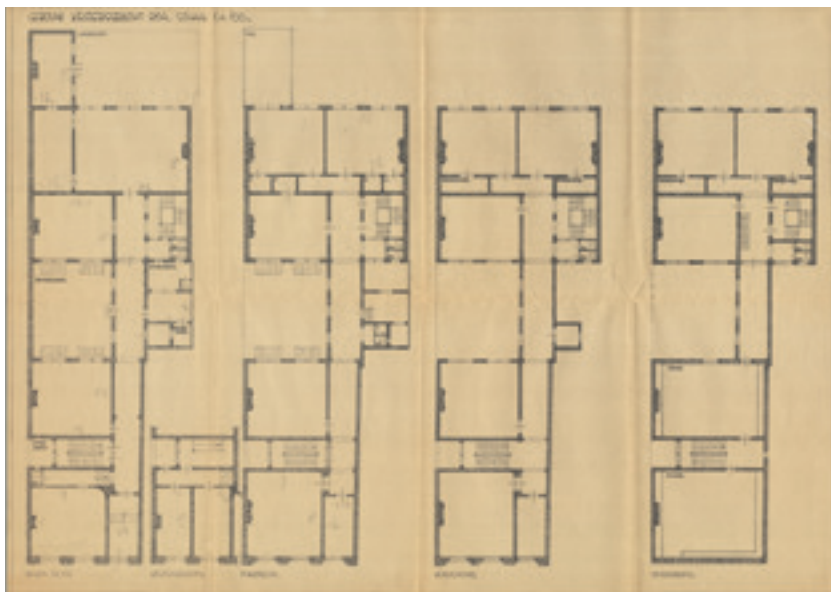
43 IISG Archief De Centrale 1549 Brief De Lieme aan Posthumus 2 juli 1935.

44 IISG Archief NEHA Notulenregisters van de vergaderingen van het Algemeen Bestuur en de Raad Advies, 1914-1969. Notulen Algemeen Bestuur 6 april 1935.

45 IISG Archief De Centrale 1549 Brief Scheltema aan De Lieme 24 juli 1935.

46 IISG Archief De Centrale 1549 Brief Scheltema aan De Lieme 8 augustus 1935

Illustratie 7 Plattegrond van het gebouw Keizersgracht 264 in 1935, Archief De Centrale 1548

gedeputeerde en SDAP-er Eduard Polak (1880-1962).⁴⁷ Eind augustus stemden de gedeputeerden van de Provinciale Staten met het Amsterdamse besluit in. Het pand werd voor tien jaar aan het Instituut in oprichting afgestaan. De kosten van reparatie en inrichting waren voor De Centrale, de gemeente Amsterdam steunde het initiatief door geen huur in rekening te brengen.

Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

De hierboven aangehaalde gesprekken en correspondenties vanaf eind 1934 tot in de zomer van 1935 leidden in november 1935 tot de officiële oprichting van de Stichting 'Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis'. Dit gebeurde bij ondertekening van de stichtingsakte voor notaris Morra in Den Haag op 25 november 1935.⁴⁸ Omdat de akte de neerslag is van de heersende opvattingen en verhoudingen en zeker tot aan 1940 de leidraad werd voor de koers van het Instituut, is het goed een aantal artikelen nader te bekijken.

47 Eliazer Polak, SDAP gemeenteraadslid, gedeputeerde Provinciale Staten Noord Holland, journalist. Biografie: Philip van Praag, 'Polak Eliazer', zie: <http://hdl.handle.net/10622/CE20FEFE-F18A-41E9-81E8-B714AF35133F> (22 mei 2017)

48 Hunink, *De papieren*, 185-190.

Het Instituut werd opgericht door De Centrale en het NEHA. In de preambule van de akte was geen onderscheid in belangrijkheid tussen deze twee instituties te vinden. Artikel 2 omschreef het doel van het Instituut als 'het bevorderen der kennis en der wetenschappelijke studie van de nationale en internationale sociale geschiedenis in de uitgebreidsten zin'. Het trachtte dit doel te bereiken door het verwerven van collecties van verschillende aard. Het Instituut kon deze collecties in eigendom, bruikleen of bewaarneming verkrijgen. Artikel 3 gaf als taak van het instituut het toegankelijk maken van de collecties, het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek van de nationale en internationale sociale geschiedenis en het publiceren en het bevorderen van publiceren van wetenschappelijk materiaal en de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek die voor de sociale geschiedenis en voor de collecties van het Instituut van belang zijn. Artikel 4 richtte het bestuur van de Stichting in. Het mocht bestaan uit minimaal zeven en maximaal elf mensen. De Centrale delegeerde zijn directeur en twee leden van de Raad van Commissarissen. Het NEHA delegeerde zijn voorzitter plus een tweede lid uit het NEHA bestuur. De KNAW afdeling Letterkunde mocht één lid aanwijzen, net zoals de faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de GU. Artikel 4e bepaalde dat de voorzitter van het bestuur door De Centrale werd aangewezen. En 4f bepaalde dat de directeur van het Instituut lid-secretaris was van het bestuur. Interessant is hoe de directeur werd benoemd (4g): Hij/zij werd aangesteld uit een bindende voordracht van twee namen gedaan door de drie leden in het bestuur die door De Centrale zijn aangewezen. De Stichtingsakte gaf direct de namen van het eerste bestuur: De Centrale benoemde De Lieme als voorzitter, en daarnaast de commissarissen mr.dr. Isaïc Bennie Cohen en Jan Oudegeest. Het NEHA leverde zijn voorzitter, prof. Hajo Brugmans, en Jhr.dr. Pieter Jan van Winter. De KNAW prof. Hendrik Bolkestein, de GU prof. J.S. Theissen. Posthumus werd tot directeur benoemd en daarmee dus ook tot lid-secretaris van het bestuur. Deze acht leden werden aangevuld met twee mensen die niet vanwege een institutie in het bestuur zitting hadden. In dit eerste bestuur waren dat dr. Jane de Jongh en dr. Herman Wiardi Beckman. Uit het bestuur werd een Dagelijks Bestuur gevormd van drie leden, te weten de voorzitter, de secretaris en een derde aan te wijzen lid als penningmeester.

Een aantal zaken aan dit bestuur valt op. Ten eerste de sterke formele positie van De Centrale, met drie leden, waarbij daarnaast de directeursbenoeming geheel een zaak van de bank-verzekeraar was. Oudegeests bedenkingen hadden blijkbaar toch enig effect gehad. Het NEHA had een sterke positie met twee leden, maar met vier leden als men Jane de Jongh, bibliothecaresse van de EHB, en Posthumus, directeur NEHA/EHB,

**Illustratie 8 Willemijn van der Goot
ca. 1928. Foto Luigi Diaz. Collectie
Atria.**

meetelde. Bekeken vanuit de kant van de wetenschap was het volledige hooglerarencorps geschiedenis van de GU vertegenwoordigd: Brugmans (voor het NEHA), Theissen (voor de GU) en Posthumus. De sociaaldemocratie was prominent met Oudegeest, Posthumus, Wiardi Beckman en Bolkestein, de laatste daarbij ook nog een oude strijdmakker van Posthumus uit de tijd van Clio. De Lieme, zelf geen socialist, maar wel zeer begaan met de beweging, bracht nog contacten mee met het zionsime, maar dat was in dit verband een bijkomstigheid. Jane de Iongh was de persoonlijke link met de vrouwenbeweging, waarmee Nien Posthumus zelf natuurlijk, in het persoonlijke, door zijn huwelijk met Lil van der Goot, direct mee te maken had. Cohen, tenslotte, zagen we al bij de beschrijving van de Raad van Commissarissen van De Centrale. Hij was in 1914 lid geworden van het NEHA.

De eerste besluiten

Op 23 december 1935 kwam het bestuur van het nieuwe instituut voor het eerst bij elkaar. De Lieme schetste wat er al tot stand was gebracht. Dat leverde gemengde gevoelens op want 'de ongunst der tijden heeft dit in de hand gewerkt'.⁴⁹ In deze eerste bestuursvergadering komen we posities tegen die we in de hele geschiedenis van het Instituut in verschillende

⁴⁹ IISG Archief De Centrale 1550 Aantekeningen De Lieme voor de eerste vergadering bestuur Stichting IISG.

vormen zullen gaan zien. Er werd bijvoorbeeld lang stil gestaan bij wat 'sociale geschiedenis' is. Posthumus wilde daarvan geen definitie geven en werd daarin gesteund door Brugmans. Van belang is het 'objectief' te zijn. De Lieme schoof de discussie op de lange baan door te stellen dat er later grenzen aan moesten worden gegeven. De praktische consequenties die uit een afbakening voort zouden kunnen komen, lagen steeds op de loer. De hele discussie werd in gang gezet door de vraag van Wiardi Beckman of er nazistisch materiaal verzameld moest worden.⁵⁰ En wat te denken van archieven van de confessionele vakbeweging? Deze vragen openden de sluizen. Bolkestein pleitte voor een zeer ruim collectieprofiel met daarin het liberalisme en zaken rond pers en openbare mening. De Iongh stelde dat het zwarte ras vergeten was. De Lieme bracht deze discussie terug tot het punt van de financiën. Hij voorzag een eindeloze expansie en wilde daarom al in de eerste vergadering het perspectief schetsen van de eindigheid van de financiering door De Centrale. Zo lang het IISG niet gefinancierd kon worden uit het Fonds voor Sociale Doeleinden (FvSD), belastte het de bedrijfsinkomsten en daarvan moest het onafhankelijk worden. En: 'Het verder liggend belang van het Instituut is, deze onafhankelijkheid te bevorderen en hij hoopt den Directeur van dit belang doordrongen te hebben'.⁵¹ Er werden op deze initiërende vergadering nog wat belangrijke besluiten genomen: zo ging men over tot de stichting van een filiaal in Parijs. Er werd een Dagelijks Bestuur gevormd bestaande uit De Lieme als voorzitter, Posthumus als secretaris-penningmeester en Van Winter als lid, omdat deze afzag van het penningmeesterschap. Tenslotte besloot men tot twee grote publicatieprojecten: een bio-bibliografisch *dictionnaire*, te produceren over een periode van vier jaar, en de uitgave van de bronnen van de Eerste Internationale, uit te geven in zes delen, te verschijnen tussen 1936 en 1944. De kosten van deze bronnenuitgave werden begroot op fl 75.000.

In dezelfde periode werd er druk gesproken en gecorrespondeerd over de begroting van 1936, want die lag op 23 december 1935 nog niet ter tafel. Posthumus diende zijn plannen bij de Lieme in op 17 januari 1936. Deze werden in grote lijnen overgenomen door De Lieme in een schrijven aan de Raad van Commissarissen van 31 januari 1936. Twee zaken springen daarbij in het oog. Ten eerste kwam er een regulier budget (fl 42.500) met drie extra posten daarenboven: de inrichting van het gebouw (fl 15.000) en de twee publicatieprojecten (resp. fl 10.000 en fl 8400). Belangrijker was de opmerking dat aankopen van collecties niet bij deze begroting

50 IISG Archief De Centrale 1551 Notulen bestuursvergadering IISG 23 december 1935.

51 Ibid.

waren inbegrepen. Daartoe diende steeds 'speciale machtiging' te worden verkregen. De Lieme gaf een uitgebreide en gecompliceerde uitleg over de bronnen van de financiering en zijn overwegingen daarbij. Samengevat kwam het hierop neer dat hij gebruik wilde maken van het FvSD en de reserve om niet belemmerd te worden door statutaire eisen aan de subsidies. Want in die gevallen moesten uitkeringen de arbeidersbeweging ten goede komen en hadden SDAP en NVV zodoende een stem in de besteding.

De werkers van het eerste uur

Met wie kon de net benoemde directeur van het IISG zijn plannen gaan uitvoeren?⁵² In de wetenschappelijke tak was daar dr. A.J.C. Rüter, in het jaar van de oprichting gepromoveerd bij Colenbrander in Leiden op zijn studie over de spoorwegstakingen van 1903. Hij was een talent; de promotie werd door Huizinga in een brief aan Wiardi Beckman 'een belangrijke' genoemd.⁵³ Hij begon zijn werk op het IISG als secretaris van de directie en wetenschappelijk medewerker voor de 'Hollandsch-Engelsche afdeling'.⁵⁴ Rüter was een van de weinige inhoudelijke medewerkers die geen persoonlijke band met de beweging had. Wel kende hij de geschiedenis van de Nederlandse sociaaldemocratie en de moderne vakbeweging door en door. W. den Boer karakteriseerde hem als 'liberaal gezind, sociaal voelend en strijdbaar'.⁵⁵ Een andere niet-politieke specialist was dr. Frans Ketner. Hij werd in 1937 aangesteld om het *Bulletin* van het IISG te verzorgen. Ketner was in 1932 bij Oppermann in Utrecht gepromoveerd. Hij was typisch een historicus die gepokt en gemazeld was in grondige bronnenkritiek. Hij was een gespecialiseerde mediëvist die in deze jaren een uitstap maakte naar historisch werk van voor hem zeer recente datum.⁵⁶ Tijdens de bezetting werkte hij met Posthumus aan diens prijsgeschiedenis. Na de oorlog zette hij zijn loopbaan voort aan het Rijksarchief Utrecht en als docent aan de

52 In Bijlage 1 zijn negen korte biografieën opgenomen van personen die van groot belang zijn geweest voor de organisatie van het IISG. Vier daarvan waren belangrijke inhoudelijke medewerkers in de begintijd (Scheltema, Lehning, Rüter en Nikolaevskij). Hier in de hoofdstekst beperk ik me voor de overige personen tot een paar kernpunten per persoon.

53 Sanders, 'Looking for traces' 81.

54 *IISG Jaarverslag* 1936 5. Deze 'afdeling' beheerde ook: 'België, het British Empire, Scandinavië en de Verenigde Staten'. Zie voor de ontwikkeling van de afdelingen van het IISG bijlage 4.

55 W. den Boer, 'Rüter, Adolf Johann Cord (1907-1965)', zie: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/rueter> (5 februari 2018).

56 Hij promoveerde in 1932 op oorkonden van een klooster in Doetichem: Frans Ketner, *De oudste oorkonden van het klooster Betlehem bij Doetichem* (Utrecht 1932).

Utrechtse Universiteit. Het laatste deel van Posthumus' prijsgeschiedenis is door Ketner na zijn dood afgemaakt en gepubliceerd.⁵⁷

De overige medewerkers hadden naast hun wetenschappelijke interesse zonder uitzondering een persoonlijke band met de socialistische beweging. Eén medewerker vertegenwoordigde de connecties met het anarchisme, de meeste anderen die met de sociaaldemocratie. Belangrijk was daarbij dat binnen deze groep er diverse niet-Nederlanders waren, met belangrijke connecties met vooral de Duitse en Russische beweging.

De specialist op het gebied van het anarchisme was Arthur Lehning. We zijn hem al eerder tegengekomen als student van Posthumus in Rotterdam. Na Rotterdam had hij in Berlijn, aan de Friedrich-Wilhelm Universiteit (tegenwoordig Humboldt Universiteit) bij Werner Sombart en Gustav Mayer gestudeerd. Na Berlijn woonde hij in Wenen waar hij in de zomer van 1924 Max Nettlau ontmoette. Van 1933 tot 1936 was hij secretaris van de AIT, de anarchistische Association Internationale des Travailleurs. Hij werd benoemd als wetenschappelijk medewerker van de Franse afdeling (inclusief Zuid Europa) en daar werd kort daarna het anarchisme als thema bijgevoegd.

Uit de Russische sociaaldemocratie waren twee mensen van belang: Boris Ivanovič Nikolaevskij en Boris Moiseevič Sapir. Hiermee werden de Russische zaken beheerd door twee figuren die een actieve rol hadden gespeeld in de Russische Revolutie. Boris Ivanovič Nikolaevskij werkte in Parijs voor het Instituut. Deze fascinerende figuur zal in dit hoofdstuk nog veel vaker aan bod komen. Zoals we gezien hebben droeg hij al bij, voordat het IISG überhaupt bestond. In 1937 werd hij aangesteld als directeur van het filiaal in Parijs. Als jonge jongen in Rusland was hij vóór de Revolutie eerst actief als bolsjewiek. In 1906 ging hij over tot de mensjewieken. Na de Revolutie kreeg hij van 1919 tot 1921 de leiding van het Centraal Archief voor de Geschiedenis van de Revolutionaire Beweging in Rusland. In 1921 werd hij gearresteerd en elf maanden vastgezet. Hij werd samen met F. Dan verbannen, en vestigde zich in Berlijn. Ondanks deze vervolging door zijn voormalige communistische kameraden, werkte hij van 1924 tot 1931 vanuit de Duitse hoofdstad als wetenschappelijk correspondent voor het Marx-Engels-Instituut in Moskou. In Berlijn beheerde hij het archief van de mensjewieken dat was ondergebracht in het gebouw van het Historisch Archief van de SPD. In 1933 verhuisde hij naar Parijs. Posthumus noemde

57 N.W. Posthumus en Frans Ketner, *Nederlandsche prijsgeschiedenis*, Deel II (Leiden: Brill 1964). In de biografische schets: F.W.N. Hugenholtz, 'Bij het afscheid van Dr. F. Ketner als docent aan de universiteit', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1971) 7-12 komt Ketners werk voor het *Bulletin* niet voor.

hem in een rapport aan De Centrale van eind 1935 'Rijksarchivaris over de archieven der revolutionaire beweging' en voegde toe: 'Hij kent bijna iedereen, die boekwerken op internationaal sociaal-historisch gebied verzamelt, op dit gebied archieven bezit, en geniet in deze kringen een groot vertrouwen'.⁵⁸ In 1942 wist hij de Verenigde Staten te bereiken.

Oost-Europa werd toevertrouwd aan Boris Moiseevič Sapir (1902-1989). Deze mensjewiek was door Nikolaevskij voorgedragen. In de jaren twintig had hij vier jaar in Rusland gevangen gezeten en ontsnapte hij vervolgens naar Duitsland. Hij was actief in de mensjewistische partij in ballingschap als vertegenwoordiger in de Sozialistische Jugend Internationale. Sapir promoveerde in Heidelberg in de rechten. Hij vluchtte in 1941 naar onbezet Frankrijk en bracht de rest van de oorlog door op Cuba en in de Verenigde Staten. Hij kwam veel later, in 1967, weer terug op het hem nog steeds vertrouwde IISG.

Na januari 1933, en zeker na de Rijksdagbrand in februari van het zelfde jaar, kregen de sociaaldemocraten het bijzonder zwaar in Duitsland. In juni 1933 werd de SPD in Duitsland verboden. Velen vluchtten naar Duitslands buurlanden. De leiding van de SPD week uit naar Praag. Duitse socialisten kwamen ook in Nederland terecht, van waaruit sommigen probeerden hun politieke werk voort te zetten. De SPD zette 'Grenzsekretariaten' op die vanuit de buurlanden illegaal werk in Duitsland moesten aansturen. Voor Nederland werd Ernst Schumacher (1896-1958) secretaris. Later week hij noodgedwongen uit naar Antwerpen. Voor Schumacher en eigenlijk de meeste gevluchte SPD activisten was de EHB een centraal trefpunt.⁵⁹

Posthumus schonk de politieke vluchtelingen de mogelijkheid voor werk, ontmoetingen en samenkomsten.⁶⁰ Mensen uit deze kringen maakten in Amsterdam het blad *Freie Presse* dat onder andere met behulp van de International Transportworkers' Federation (ITF) van Edo Fimmen Duitsland in gesmokkeld werd.⁶¹ Jack Schiefer (1898-1980) werkte op de EHB tot hij op 20 juli 1935 op het station van Erkelenz in Duitsland gearresteerd werd. Hij was tot dan het contact tussen de SPD-ers in Nederland, de ITF en de

58 IISG Archief De Centrale 1550. Overzicht van hetgeen tot nu toe verricht is. 8 december 1935.

59 Ook de Oostenrijkse econoom Otto Neurath (1882-1945) en de Oostenrijkse kunstenaar Gerd Arntz (1900-1989) vonden onderdak bij het NEHA en EHB. Deze pioniers van de beeldstatistiek waren actief geweest in Wenen en Moskou. In 1934 en 1935 was er een tentoonstelling met beeldstatistiek in de EHB. Zie: Van Gerwen en Lucassen, 'De verbeelding', 130.

60 Lothar Klouten, *Hubert Vootz, ein Leben für die Freiheit: vom deutschen Kaiserreich bis zur Bundesrepublik Deutschland* (Viersen 2008) 114.

61 Over *Freie Presse* zie: Huub Sanders, 'Freie Presse: a weekly against Hitler' (IISG 2008), zie: <http://www.iisg.nl/collections/freiepresse/history-freiepresse-nl.php> (26 april 2017).

ondergrondse groep 'Brotfabrik Germania', waarin de SPD zich in Duisburg had georganiseerd.⁶² Verwijzingen naar deze activiteiten vinden we niet in de notulen van de bestuursvergaderingen van het NEHA en het IISG. Dat is volkomen logisch; dit waren zaken die beter niet besproken konden worden. Verwijzingen naar EHB en IISG komen vooral voor in memoires en studies naar het Duitse exil.

Een Duitser die om politieke redenen moest uitwijken en die belangrijk bijdroeg aan de ontwikkeling van het IISG was Hans Stein (1894-1941), die in 1921 gepromoveerd was op een onderzoek naar de Keulse arbeidersbeweging rond 1848.⁶³ Net als Nikolaevskij werkte hij als wetenschappelijk correspondent voor het Marx-Engels-Instituut te Moskou, en wel van 1925 tot 1930. Deze positie had hij verkregen door bemiddeling van Carl Grünberg, oprichter en directeur van het Institut für Sozialforschung in Frankfurt.⁶⁴ In Keulen werkte hij voor het Rheinisch-Westfälische Wirtschaftsarchiv dat, zoals in hoofdstuk 2 vermeld, Posthumus als inspiratie gediend had voor het NEHA. Later was hij, ook in Keulen, hoofd van de economisch-politieke afdeling van de Westdeutsche Rundfunk AG (WERAG).⁶⁵ In 1933 werd hij ontslagen en vluchtte hij naar Nederland. Hier werd hij door Posthumus opgevangen in de EHB, waar hij met steun van het Academisch Steunfonds Amsterdam onderzoek kon doen. In 1935 werd hij wetenschappelijk medewerker op de Duitse afdeling van het IISG.⁶⁶ Het Academisch Steunfonds Amsterdam was een in 1933 opgerichte organisatie die met bescheiden bedragen (fl 50 per maand) gehuwde vluchtelingen hielp en soms, als er geen concurrentie met Nederlandse wetenschappers bestond, banen organiseerde.⁶⁷

De hierboven genoemde mensen vormden de kern van het vaste wetenschappelijk personeel. Daarnaast waren er nog die op een andere manier verbonden waren aan het Instituut. Een van hen was Siegfried Kurt

62 Klouten, *Hubert Vootz*, 114-115.

63 Hans Stein, *Der Kölner Arbeiterverein (1848-1849); ein Beitrag zur Frühgeschichte des rheinischen Sozialismus* (Keulen 1921).

64 Guus van der Ham, *Hans Stein Papers 1911-1939* (Amsterdam 1977) 6. Voor het archief zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01378> (4 februari 2018).

65 Rolf Hecker, 'Hans Stein', in: Günther Benser e.a. eds., *"Bewahren – Verbreiten – Aufklären": Archivare, Bibliothekare und Sammler der Quellen der deutschsprachigen Arbeiterbewegung: Supplement* (Bonn 2017) 131-137, aldaar 135. Ibid.: in 1934 bood Otto Neurath in Den Haag Stein een 'Honorartätigkeit' aan.

66 Hierbij hoorden ook Oostenrijk en Zwitserland.

67 Peter Jan Knegtmans, 'Professor Ernst Laqueur en de grenzen aan het internationalisme in de wetenschap in het interbellum', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans eds., *Over de grens: internationale contacten aan Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2009) 89-100, aldaar 97.

Baschwitz (1886-1968). Hij ontvluchtte Duitsland in 1933 en Posthumus trachtte hem op enigerlei manier op het IISG aan te stellen. Baschwitz was op een economisch onderwerp bij Lujo Brentano gepromoveerd, maar had zich in deze jaren al gespecialiseerd op het gebied van pers en massacommunicatie.⁶⁸ In 1935 werd hij privaattoecent geschiedenis van het dagbladwezen aan de GU en wel in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte. Posthumus getrooste zich moeite om zijn positie te verbeteren. Hij vond het 'gezien het belang van de pers' wenselijk om hem aan het Instituut te binden.⁶⁹ In 1937 kreeg hij een plaats in een van de kabinetten waar hij materiaal over pers en de openbare mening bijeenbracht. Hij stelde er ook materiaal tentoon.⁷⁰ Posthumus onderzocht de mogelijkheid het Persmuseum in het IISG onder te brengen. Zijn idee daarbij was Baschwitz voor het museum én voor het Instituut te kunnen laten werken.⁷¹ Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog vatte Posthumus direct het plan op om materiaal over deze oorlog te verzamelen, zoals hij eerder het documentatiemateriaal van de KB voor de Eerste Wereldoorlog voor het NEHA had verworven.⁷² Hij wilde dat graag doen samen met Baschwitz. Zo waren er in de herfst van 1939 al strooibiljetten verzameld die Engelse vliegtuigen boven Duitsland hadden gedropt. Baschwitz vulde ook gedeeltelijk de lacune op die was ontstaan doordat Hans Stein in augustus 1939 naar Engeland was vertrokken.⁷³

Posthumus heeft zeer veel moeite gedaan Gustav Mayer (1871-1948) aan het Instituut verbonden te krijgen.⁷⁴ Dat is ook gelukt, zij het dat Mayer vooral in Londen heeft gewerkt. Mayer was afkomstig uit een Duits-Joodse familie in Prenzlau. Hij studeerde 'Nationalökonomie' en was beïnvloed door Von Schmoller en de ideeën van de Historische School. Hij was medewerker

68 J.M.H.J. Hemels, 'Baschwitz, Siegfried Kurt (1886-1968)', zie: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/baschwi> (21 april 2017); recent verscheen over Baschwitz: Jaap van Ginneken, *Kurt Baschwitz: peetvader van journalistiek en communicatie* (Diemen 2018).

69 IISG Archief De Centrale 1552 Notulen DB IISG 14 mei 1936.

70 *IISG jaarverslag* 1937 32.

71 IISG Archief De Centrale 1558 Notulen DB IISG 16 juni 1938.

72 Seegers, "'De bibliotheek', aldaar 69.

73 IISG Archief De Centrale 1561 Kort verslag van den Directeur [van het IISG] over het derde kwartaal 1939.

74 Over Mayer: Gottfried Niedhart ed., *Gustav Mayer: als deutsch-jüdischer Historiker in Krieg und Revolution, 1914-1920: Tagebücher, Aufzeichnungen, Briefe*. (München 2009). Mayer schreef zijn memoires die een jaar na zijn dood werden uitgegeven en in 1993 heruitgegeven: Gustav Mayer, *Erinnerungen: vom Journalisten zum Historiker der deutschen Arbeiterbewegung* (Hildesheim 1993). Een deel van Mayers archief is in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00866> (27 april 2017).

van de Verein für Sozialpolitik en werd lid van de SPD. Hij promoveerde in 1893 in Basel op een studie over Lassalle. Na zijn studie werd hij, tussen 1896 en 1906, correspondent voor de *Frankfurter Zeitung* in Nederland, België en Frankrijk. Door zijn huwelijk met Henriette "Flora" Wolff was hij financieel onafhankelijk en kon hij zich op de studie van de geschiedenis van de arbeidersbeweging concentreren. De Eerste Wereldoorlog bracht hij door in militaire dienst, in een administratieve functie in het bezette België. Na de Eerste Wereldoorlog publiceerde hij het werk waar hij beroemd om is geworden: de biografie over Friedrich Engels.⁷⁵ In 1922 werd hij hoogleraar in Berlijn met de leeropdracht geschiedenis van de democratie en politieke partijen. In 1933 vluchtte hij uit Duitsland en kwam hij in Nederland terecht. In 1936 bevond Mayer zich in Londen waar hij een kamer had bij de LSE. De Lieme schetste zijn positie in een brief aan de Raad van Commissarissen: de Duitse regering eiste dat hij terugkwam en als hij daar niet op inging, zou hem zijn Duitse nationaliteit ontnomen worden. De Lieme deed het voornemen mee Mayer aan te stellen.⁷⁶ Hij had niet gerekend op de snelle en felle kritiek van Oudegeest. Een dag later al vroeg Oudegeest zich af of we hier niet bezig waren iemand een pensioen te betalen (Mayer was in 1936 65 jaar oud). '... laat Prof. Maijer zijn verdiende rust gaan nemen'. Oudegeest pleitte voor de aanstelling van jongere personen. Bovendien vond hij dat Mayer nou niet bepaald veel geschreven had en de haast zinde hem ook niet: 'Het lijkt mij wel uitgesloten, dat Prof. Maijer lust heeft in een verblijf in een concentratiekamp; hij zal dus niet naar Deutschland terugkeren'.⁷⁷ De Lieme moest meer geschut in stelling brengen: Friedrich Adler, secretaris van de Sozialistische Arbeiter-Internationale (SAI), had bij Posthumus voor Mayer gepleit en dat woog bij de beide heren zwaar.⁷⁸ Wel wilde hij de aanstelling tot twee jaar beperken. Het overtuigde Oudegeest niet. Hij bleef zich verzetten. De Lieme deed zijn verbazing hierover aan Posthumus mee. Het was niet gebruikelijk dat een commissaris zich zo opstelde. Hij nam zelf de verantwoording de beslissing te nemen en ging akkoord met

75 Gustav Mayer, *Friedrich Engels, eine Biographie 1: Friedrich Engels in seiner Frühzeit, 1820 bis 1851* (Berlijn 1920). Het tweede deel verscheen in Den Haag bij Nijhoff: Gustav Mayer, *Friedrich Engels, eine Biographie 2* (Den Haag 1934). Deze uitgave was al gedrukt in Berlijn. Nijhoff wist de hele oplage op te kopen en van een nieuw titelblad te voorzien. Zie: Rudolf Quast, *Zwischen Amsterdam und Bochum*, 8.

76 IISG Archief De Centrale 1552 Brief De Lieme aan RvC 26 juli 1936.

77 IISG Archief De Centrale 1552 Reactie Oudegeest op De Lieme 27 juli 1936.

78 IISG Archief De Centrale 1552 Reactie De Lieme op Oudegeest 29 juli 1936.

een aanstelling voor Mayer voor 1937 en 1938. Wel diende Mayer een reële en duidelijk omschreven taak te krijgen.⁷⁹

Rudolf Quast hoorde ook tot deze Duitse kring. Hij ontvluchtte Duitsland in 1933. Quast had in Münster gestudeerd en was daar actief geweest in de socialistische studentenbeweging. Hij behoorde eerst tot de SPD en tot de Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold in 1931 en 1932 en later tot de Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands. In 1934 kon hij als volontair op de EHB beginnen. Hij werd daar ingewerkt door De Jongh en Scheltema en kreeg in het net geopende gebouw van het IISG een belangrijke taak in de razendsnelle opbouw van het Instituut. In een misschien geflatteerd getuigschrift, door Posthumus opgesteld, somt Quast zijn taken op: verdeling van de binnenkomende verzamelingen over de kabinetten; controle op en verdeling van binnengekomen gekochte boeken; werk aan alfabetische en systematische catalogus; ontwerp van de indeling van de handbibliotheek in de studiezaal; inlichtingen op de studiezaal; inrichting sociologisch-filosofische afdeling; vervanger in de Duitse afdeling bij afwezigheid van Hans Stein; vervanger van de bibliothecaresse bij haar afwezigheid. 's Avonds werd er met Annie Scheltema, Sam Waas en Piet de Kromme nog gewerkt aan de inventaris van het archief van de SDAP.⁸⁰ De Nederlandse overheid maakte echter bezwaar tegen zijn officiële aanstelling en daarom werd hij per 31 oktober 1936 ontslagen.⁸¹ In de volgende jaren werkte hij, vrezend voor de controle van de arbeidsinspectie, af en toe en soms illegaal op het Instituut. Posthumus wist in 1939 nog een onderzoeksstipendium voor hem te organiseren bij Beveridge. Uiteindelijk kwam in april 1940 een officiële werkvergunning en kon het IISG hem per 1 mei 1940 aanstellen.⁸²

De bibliothecaresse Scheltema behoorde tot de vaste medewerkers die een persoonlijke band met de beweging hadden. Zij was geheel gegrepen door het nieuwe Instituut. In een brief aan De Lieme van juli 1935 die onderdeel uitmaakt van een briefwisseling tussen hen beiden over de inrichting van het aanstaande gebouw, schrijft zij, na een zakelijke opsomming, een persoonlijk

79 IISG Archief De Centrale 1552 Brief de Lieme aan Posthumus 12 augustus 1936 en brief van Posthumus aan de Lieme 17 augustus 1936 met tekst van telegram aan Mayer.

80 Quast, *Zwischen Amsterdam und Bochum*, 10-11.

81 IISG *Jaarverslag* 1936 6.

82 Het gezin Quast woonde in de meidagen van 1940 in Amsterdam in de Lekstraat 160, waar op 160 II Erich Kuttner en zijn vrouw woonden. Kuttner werkte samen met Alfred Mozer en Franz Vogt aan de *Freie Presse*. De zelfmoord van de Kuttners op 14 mei 1940 mislukte. Zie Lucas Ligtenberg, *Mij krijgen ze niet levend: de zelfmoorden van mei 1940* (Amsterdam 2017) 239-240. Het gezin Quast had per 1 juni 1940 een andere woning gehuurd. Deze woning werd enige maanden later verwoest bij een Engels bombardement op Amsterdam. Zie: Quast, *Zwischen Amsterdam und Bochum*, 12.

woord: 'Het nieuwe Instituut ligt mij zeer na aan het hart en ik werk met groote toewijding aan de voorbereidselen. En ik wil U graag de verzekering geven dat ik een zeer zuinig huisvrouw ben ...'.⁸³ Haar contacten met de sociaaldemocratie waren intensief en veelvoudig. Ze was vanaf 1905 lid van de SDAP. De crisis had haar genoodzaakt werk te zoeken en dat vond ze in 1929 bij de UB Amsterdam waar ze van J.S. Theissen een persoonlijke spoedcursus in het bibliotheekvak ontving. Posthumus vroeg haar in 1932 de sociaal-historische afdeling van de EHB op zich te nemen.⁸⁴ Scheltema's bevlogenheid was opgefallen. Annie Romein-Verschoor, die toezicht hield op de verdeling van de boedel van de in 1938 overleden Piet Wiedijk, meldde: 'Zij viel met ware verzameldrift op de kasten aan en stapelde en stapelde en het leek me verreweg het beste om haar maar te laten begaan, want wat voor zekerheid had ik dat het op de markt in Purmerend weer in handen van een jonge erudiet in wording terecht zou komen?'.⁸⁵

Sam Waas en Piet de Kromme zijn hierboven al genoemd. Zij behoorden tot de medewerkers in Amsterdam die te werk waren gesteld vanwege de regeling voor 'werklooze intellectueelen'. Het Instituut kon met deze regeling mensen aanstellen tegen vijftien procent van het normale loon, exclusief kosten voor sociale verzekering.⁸⁶ Zo heeft een groep van getalenteerde medewerkers enorm bijgedragen aan de vorming van het Instituut. Voor sommigen, zoals bijvoorbeeld Frans Ketner en Gerben de Jong, was, in een economisch zeer moeilijke tijd, het IISG de start van een belangrijke carrière.

Dat is helaas niet opgegaan voor Sam Waas (1907-1944).⁸⁷ Hij was afkomstig uit een Joods sociaaldemocratisch diamantarbeidersgezin en was aangesteld op de krantenafdeling van het IISG. De inventaris van het AJC-archief toont hem als een actief lid van de sociaaldemocratische jeugdbeweging.⁸⁸ Hij was als 'werklooze hoofdarbeider' in beeld gekomen. Sam Waas is de geestelijke vader van de publicatie van een lijst met titels van Nederlandse periodieken in het *Bulletin*.⁸⁹ Na de capitulatie kwam

83 IISG Archief De Centrale 1549 Brief Scheltema aan De Lieme 24 juli 1935.

84 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 141.

85 Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering: herinneringen van Annie Romein-Verschoor II* (Amsterdam 1970) 228. Waarschijnlijk had Annie Romein-Verschoor Frits de Jong Edz. in het hoofd. Hij promoveerde later op een studie over Wiedijk.

86 *IISG Jaarverslag* 1936 6.

87 Een klein persoonlijk archief van Sam Waas in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01601> (23 mei 2017).

88 Archief AJC Afdeling Amsterdam in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00141> (23 mei 2017).

89 'Lijst van Nederlandsche sociaalpolitieke bladen van 1795 tot 1 augustus 1914 in het bezit van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. A. Politieke, sociaalpolitieke en

hij te werken op de bibliotheek van de Joodse Raad. Hij kwam om in een Duits concentratiekamp. Piet de Kromme was verantwoordelijk voor de brochureverzameling. Hij overleefde de oorlog als onderduiker. Na de oorlog bouwde hij de bibliotheek en het archief van het NVV op.

Op Rüter na hadden al deze mensen een persoonlijke en intensieve band of een intensieve band gehad met 'de beweging'. Sociaaldemocraten zijn daarbij dominant: Nico Posthumus zelf, Annie Scheltema, Boris Sapir, Boris Nikolaevskij, Hans Stein. Arthur Lehning droeg de contacten met het anarchisme aan. Geografisch lag het zwaartepunt bij het begin van het Instituut op de Russische, Duitse en Nederlandse beweging.

In 1936 werden naast het vaste personeel zes werklozen aangesteld, drie afgestudeerden en drie administratief onderlegden voor vijftien procent van het normale salaris. Zij moesten bijdragen aan de catalogisering van de immense stroom boeken uit net verworven collecties en bibliotheken.⁹⁰ Deze ploeg werd geassisteerd door vijf jonge werklozen die zich met eenvoudiger taken rond de verwerking van collecties moesten bezighouden. Onder de categorie van 'werkloze hoofdarbeiders' die niet per se tot de beweging behoorden, kan de al genoemde drs. Gerben de Jong worden ingedeeld. Later werd hij hoogleraar economische geografie aan de VU en in 1951 komen we hem tegen als lector en lid van de Raad van Advies van het IISG.⁹¹ Andere namen zijn die van Wim van Hoboken, na de oorlog Gemeentearchivaris van Amsterdam en Jan Thomassen, die na de oorlog privé-secretaris van Prins Bernard werd. In de entourage van de Prins stond hij bekend als 'links'. Zijn broer was de PvdA-burgemeester van Rotterdam Wim Thomassen.⁹²

Rond de groep van directe medewerkers waren mensen actief die in een losser verband werk deden voor het Instituut. Een daarvan was Bep Spanjer. In 1933 was zij als achttienjarige op het secretariaat van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland (NAS) begonnen. Hier kwam zij in contact met Henk Sneevliet. Ongeveer in dezelfde tijd kreeg ze verkering met Joop Zwart. Maar Sneevliet nam haar steeds meer in beslag en ze verbrak de relatie met Zwart. Om het benauwde, wat sektarische trotskistische milieu te ontvluchten, ging Spanjer naar Parijs. Hier leefde ze samen met Daniel Guérin, maar kwam er, niet geheel toevallig,

algemeene bladen', *Bulletin of the International Institute for Social History* nr. 3 1939, 142-189.

90 IISG Jaarverslag 1936 6.

91 Zie: M.W. Heslinga, 'In memoriam dr. Gerben de Jong.' (1968) http://www.geheugenvandevu.nl/application/files/9914/4111/9468/Jong_G_de_1904-1968_J1968.pdf (28 april 2017).

92 W. Pieterse, 'In memoriam Dr. W.J. van Hoboken', *Nederlandsch Archievenblad* nr. 1 (1993) 69-72; Cees Fasseur, *Juliana & Bernhard: het verhaal van een huwelijk; de jaren 1936-1956* ([Amsterdam] 2009) 116. In Quast, *Zwischen Amsterdam und Bochum*, 9 worden de namen opgesomd.

Sneevliet weer tegen.⁹³ Ze had er een geweldige tijd waarin ze uitgaan, bioscoopbezoek en demonstraties moeiteloos combineerde. In 1938 haalde Sneevliet haar over weer terug te keren naar Amsterdam. Ze kreeg een baantje bij de bioscoop Alhambra en leerde zo Henrik Scholte kennen, waar ze een affaire mee kreeg. Ze genoot van de nieuwe artistieke wereld die Scholte voor haar opende. Ze kwam via hem op de Kring in aanraking met mensen als Ter Braak en Ed Hoornik.

Via het NAS had ze kennis gemaakt met Annie Scheltema en toen al klusjes voor het IISG gedaan. In Nederland was ze in 1938 vanwege de oorlogsdreiging tijdelijk door het IISG aangesteld om een inhaalslag in het verzamelen te maken. Daarvoor had ze collecties aangeboord in Rotterdam, Amsterdam, Zaandam, Dordrecht en Hilversum.⁹⁴ Posthumus loofde haar werk in een brief aan De Lieme van 27 december 1938. Zij had in korte tijd – drie weken – uiterst waardevol werk verricht. Wat zij verzameld had, werd in een bijlage van drie pagina's bij deze brief opgesomd.⁹⁵ Een paar collecties licht ik daar uit om het karakter van haar relaties en werk duidelijk te maken. Ze had archiefmateriaal van het NAS, het Plaatselijk Arbeids Secretariaat (PAS) en Sneevliet persoonlijk uitgezocht.⁹⁶ Er waren collecties ontvangen van Revolutionair-Socialistische Partij (RSP) en Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP) afdelingen, naast materiaal van oppositionele kringen binnen de CPH en verslagen van de Loonraad. Maar ook was ze achter Amerikaanse documenten van de Union of Metal Workers aangegaan. Daarbij bevond zich propagandamateriaal uit de jaren 1931 en 1932, gericht op matrozen en werklieden op de Amerikaanse vloot en Amerikaanse scheepswerven. Er was Frans materiaal en affiches en tijdschriften van de Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM) en Confederación Nacional del Trabajo / Federación Anarquista Ibérica (CNT/FAI) bij. Door haar kennis van de wereld van het NAS en contacten met Sneevliet was Spanjer in die jaren een belangrijk contact tussen het IISG, het trotskisme en radicaal niet-communistisch links, vooral in Nederland.. In 1939 vroeg Scheltema haar langs te gaan bij trotskisten in Parijs. Ze kwam op het opgegeven adres aan, waar juist op dat moment een huiszoeking

93 Daniel Guérin bleef het IISG trouw. Hij komt als schenker voor in 1955, 1959, 1963 en 1967.

94 IISG Archief De Centrale 1559 Kort verslag van den Directeur over het vierde kwartaal 1938.

95 IISG Archief De Centrale 1559 Brief van Posthumus aan De Lieme 27 december 1938. Bijlage.

96 Archieven aanwezig in het IISG: NAS: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00917>, PAS Zaandam: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH010>, PAS Amsterdam: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH0105>, Henk Sneevliet: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00984> (alle urls in deze voetnoot 23 mei 2017).

gaande was. Spanjer werd gearresteerd, maar de brief van het IISG die ze bij zich had, overtuigde de politie en ze werd weer in vrijheid gesteld.⁹⁷

Het Instituut werkte met correspondenten op plekken waar het belangrijk was een semipermanente aanwezigheid te hebben. In Parijs was in de omgeving van het filiaal Paul Bernard actief. Dit was het pseudoniem van Heinrich Walter Ehrmann (1908-1994). Nadat Ehrmann in 1933 een tijd door de Gestapo was vastgezet, wist hij in maart 1934 via Nederland naar Parijs te vluchten. Hij was actief voor de groep 'Neu Beginnen'.⁹⁸ In Parijs was hij het contact tussen 'Neu Beginnen' en de SFIO, meer in het bijzonder Léon Blum.⁹⁹ Paul Bernard verzamelde boeken, brochures, tijdschriften en affiches afkomstig van alle schakeringen van de Franse arbeidersbeweging. Het werd in de grote pakketten regelmatig naar Amsterdam gezonden, samen met Spaans materiaal.¹⁰⁰ In Parijs werkte ook Léon Bernstein (1877-1962) voor het IISG als correspondent en, daar niet van te scheiden, als antiquaar. Hetzelfde deed hij tegelijkertijd voor het Marx-Engels-Instituut (MEI) in Moskou en na de Tweede Wereldoorlog voor het Instituto Giangiacomo Feltrinelli te Milaan.¹⁰¹

In Praag werkte Friedrich (Fritz) Salomon (1890-1946) voor het Instituut. Salomon werkte eerst als privé-secretaris van de sociaaldemocraat Wolfgang Heine, die in de twee jaren volgend op de Eerste Wereldoorlog minister van binnenlandse zaken in Pruisen was geweest. In 1927 werd Salomon benoemd tot wetenschappelijk medewerker van het SPD-archief.¹⁰² Hij vluchtte in 1933 met het partijapparaat mee naar Praag. Daar bleef hij bibliotheek- en archiefwerk voor de Sopade verrichten en tevens voor de Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei (DSAP) in Tsjechoslowakije.¹⁰³ Salomon was Scheltema in december van 1938 behulpzaam bij het overbrengen van

97 Rob Hartmans, *Alleen in de wind: een leven in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2007).

98 Archief aanwezig in het IISG: <https://search.socialhistory.org/Record/ARCH01004> (12 mei 2017).

99 Ursula Langkau-Alex, *Vorgeschichte und Gründung des Ausschusses zur Vorbereitung einer Deutschen Volksfront* (Berlijn 2004) 118.

100 Quast, *Zwischen Amsterdam und Bochum*, 7.

101 Yoshiaki Ômi en Michel Biard, 'La Collection Michel Bernstein (Université Senshu, Tokyo)', *Annales historiques de la Révolution française* (2011) 193-210, aldaar 202.

102 Zie https://www.fes.de/archiv/adsd_neu/inhalt/geschichte/bluete.htm en https://www.fes.de/archiv/adsd_neu/inhalt/nachlass/nachlass_s/salomon-fr.htm. Naast de FES heeft het IISG ook een klein archief van hem: <https://search.socialhistory.org/Record/ARCH01232> (alle urls in deze voetnoot: 15 mei 2017).

103 'Sopade' is de gebruikelijke afkorting voor de Sozialdemokratische Partei Deutschlands in ballingschap vanaf 1933.

het archief van deze partij naar Nederland.¹⁰⁴ In de hectische periode na München verzamelde zij in Praag 400 kisten met archief- en bibliotheekmateriaal van vele organisaties. Tot Scheltema's grote verrassing kwam deze enorme collectie gewoon per expeditie, dwars door Duitsland vervoerd, op 10 augustus 1939 in Amsterdam aan.¹⁰⁵ Salomon wist in 1939 de veiligheid van Groot Brittannië te bereiken.

Uit het Oostenrijkse exil waren Otto Leichter (1897-1973) en Otto Mänchen-Helfen afkomstig. Dr. Otto Leichter was lid van de Sozialdemokratische Arbeiterpartei (Österreich) en naaste medewerker van Otto Bauer. Na het verbod op de partij in februari 1934 vluchtte hij naar Zürich, maar hij kwam later illegaal terug naar Wenen om het ondergrondse partij- en vakbondswerk te organiseren. Na de Anschluss vluchtte hij naar Parijs waar hij *Der Sozialistische Kampf* redigeerde.¹⁰⁶ In Parijs schonk hij het Instituut materiaal en verkocht hij het Instituut een verzameling Oostenrijkse documenten over de arbeidersbeweging ten tijde van Schussnigg.¹⁰⁷ Leichter wist in 1940 voor de Duitse invallers uit, Zuid Frankrijk en later de VS te bereiken.

Dr. Otto Mänchen-Helfen (1894-1969) was dan wel geen lid van een partij, maar hij was wel een kenner van het socialisme. Hij was opgeleid aan de universiteiten van Wenen, Göteborg en Leipzig en studeerde archeologie, antropologie, sinologie en kunstgeschiedenis. Hij beheerste 'fast alle' Europese talen, naast Chinees en Japans.¹⁰⁸ In 1927 werd hij hoofd van de sociologisch-etnologische afdeling van het Marx-Engels Instituut in Moskou. Hij bleef dat tot 1929 en kon in 1930 een lange reis maken naar Tanna-Toeva, een republiek in Centraal-Azië, waar Stalins getrouwen net de macht hadden gegrepen. Na deze episode vestigde hij zich tussen 1930 en 1933 in Berlijn en schreef hij samen met Nikolaevskij een biografie van Karl en Jenny Marx.¹⁰⁹ In 1933 vertrok hij naar Wenen om in 1938 naar de VS uit te wijken. Hij werd voor het IISG correspondent in Amerika.

Een volgende variant van medewerkers in los of vast verband zijn de mensen die met de collectie waarmee ze verbonden waren, meekwamen en daaraan werkzaamheden bleven verrichten. Max Nettelau is daarvan het

104 Archief zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00461> (15 mei 2017).

105 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 162.

106 Biografie zie: Evelyn Lacina, 'Leichter, Otto' in: *Neue Deutsche Biographie* 14 (1985), 134-135, zie: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd122231287.html#ndbcontent> (16 mei 2017).

107 IISG *Jaarverslag* 1939 67 en 91.

108 Biografie zie: Herbert Franke, 'Mänchen-Helfen, Otto' in: *Neue Deutsche Biographie* 15 (1987) 636, zie: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz55542.html#ndbcontent> (17 mei 2017).

109 Otto Mänchen-Helfen en Boris Nicolajewsky, *Karl und Jenny Marx: ein Lebensweg* (Berlijn 1933).

Illustratie 9 Tekening van N.W. Posthumus door W. van der Goot ca 1930. Atria archief Willemijn van der Goot voorlopige nummering 860.

belangrijkste vooroorlogse voorbeeld. Net als Nikolaevskij, die ook in deze categorie valt in te delen en als directeur van het filiaal in Parijs aldaar de door hem bijeengebrachte collecties verzorgde.

Een aspect van de medewerkers uit de periode 1935-1940 dat ik hier tenslotte wil aanstippen is dat van de familiebanden. Van Nico Posthumus werkten er twee familieleden in het IISG. De eerste was zijn dochter uit zijn eerste huwelijk, Theodora Wilhelmina (1914-1998). Zij werkte in ieder geval al in 1936 op het Instituut.¹¹⁰ Zij trouwde in 1937 met de huisarts in opleiding Cornelis Johannes Kruimel. Een baan voor 'Thedoor,' zoals zij in de wandeling genoemd werd, was een welkome inkomstenbron voor het jonge gezin. Zij werd de administratrice van het Instituut. Verder werkte Posthumus' schoonzuster An van der Goot (1901-1976) in het Instituut. Zij trouwde in 1928 met Luigi G. Diaz en ging met hem in Parijs wonen.¹¹¹ Vanaf 1937 ging zij in die stad voor het Instituut werken. Zij bleef na de oorlog van 1947 tot 1960 aan het IISG verbonden.

¹¹⁰ IISG Archief De Centrale 1553 Brief van 11 november 1936 van IISG aan De Lieme, ondertekend door 'Th.W. Posthumus, administratrice'.

¹¹¹ In Sanders, 'The founder', 60 wordt abusievelijk '1927' als huwelijksdatum genoemd.

Willemijn van der Goot, Posthumus' tweede echtgenote, werkte dan wel niet op het IISG, maar vanaf december 1935 had het net opgerichte IAV wel twee ruime kamers in het pand aan de Keizersgracht 264. Huwelijk en inwoning hebben uiteraard bijgedragen aan het werk over en weer van beide instellingen. Van Annie Scheltema werkte haar nichtje Berti in bibliotheek en studiezaal. Zij was de dochter van de zus van Carel Adama van Scheltema, Brechta, en Coenraad Willekes MacDonald.¹¹² Posthumus' neef Arie Willem IJzerman werd – meer op afstand – in 1939 door de Raad van Commissarissen van De Centrale benoemd tot lid van de commissie van aandeelhouders.¹¹³

Expansie, spanningen en financiële perikelen

De enorme expansie van de collectievorming die de volgende jaren kenmerkte, zal bij de paragraaf over de verzamelingen gedetailleerder worden bekeken. In het vervolg van deze paragraaf concentreer ik me op een aantal ontwikkelingen die met de institutionele verhoudingen en opbouw te maken hebben. De groei heeft daarop uiteraard zijn invloed gehad.

Al in het aan De Centrale voorgelegde concept jaarverslag over 1936 werden zorgen over de expansie geuit. Er werd in gesteld dat het grote succes van het Instituut steeds grotere financiële eisen stelde. Beter was het nu op de reeds verworven collecties voort te bouwen, 'opdat het Instituut niet uit zijn krachten groeit'.¹¹⁴ Een poging van Posthumus om een nieuwe bron van financiering aan te boren door het instellen van een 'Publicatiefonds' vond bij De Lieme geen weerklank. Hem leek het beheer daarvan moeilijk en hij voelde er niet voor dat het Instituut naast de relatie met De Centrale er een andere, soortgelijke relatie op na zou houden. Oudegeest pleitte er in dit verband voor contact op te nemen met de Rockefeller Foundation en het Carnegie Institute.¹¹⁵ Het jaarverslag over 1936 laat een patroon zien dat in de jaren tot aan 1940 telkens terugkeerde. Bij de passage over de begroting voor 1937 werd aangegeven dat van het toegestane krediet voor de aankoop van collecties van fl 36.500 al ruim fl 2300 in 1936 was besteed. Daarbij was al ruim fl 28.000 in 1936 toegezegd aan verkopers voor de aankoop

112 In 1939 werkt er nog een mej.C.E. Kleefstra in het Instituut. Dit is ongetwijfeld Caroline Elisabeth, dochter van de broer van Annie Scheltema, Fokke Kleefstra, deze woonde in 1935 in Interlaken (Zwitserland).

113 IISG Archief De Centrale 150 Notulen Raad van Commissarissen 5 juni 1939.

114 IISG Archief De Centrale 1553 Concept jaarverslag IISG over 1936

115 IISG Archief De Centrale 1553 Notulen Algemeen Bestuur IISG 21 december 1936.

van specifieke collecties.¹¹⁶ Het Instituut zou in 1937 dus slechts fl 6000 te besteden hebben. Daarom verzocht het bestuur van het IISG De Centrale voor 1937 nog eens fl 15.000 extra ter beschikking te stellen.

Posthumus' optreden gaf soms zelfs in de kleine kring van het Dagelijks Bestuur frictie. Eind 1936 deed Posthumus De Lieme een aantal voorstellen voor de aanschaf van 26 collecties. Er moest snel beslist worden: 'Sommige zijn reeds aangekocht in afwachting van een beslissing van de "Centrale"'.¹¹⁷ Dat schoot Van Winter in het verkeerde keelgat. Hij realiseerde zich dat het De Centrale was die kocht, maar ging ervan uit dat het Dagelijks Bestuur IISG de voordracht van het Instituut (lees Posthumus) moest kunnen dekken. '[Posthumus] verliest de realiteit uit het oog', stelde hij.¹¹⁸ Van Winter haastte zich na een telefoontje van Posthumus over deze zaak zijn standpunt te matigen. Maar tijdens de Dagelijks-Bestuursvergadering van 27 januari 1937 kwam het punt van de procedures bij aankoop wel aan de orde. Posthumus verklaarde dat het vaak onmogelijk was anders te handelen dan direct tot aankoop te besluiten omdat anders de kans voorbij zou gaan. Hij stelde dat hij aankopen die het Dagelijks Bestuur niet voor zijn rekening wil nemen, zelf wel wilde betalen.¹¹⁹ Dat mag nauwelijks een deugdelijke procedure heten. De Lieme achtte het snel beslissen onvermijdelijk, maar onwenselijk. En hij zat vooral in over het feit dat, als er eenmaal tot een aankoop besloten was, het niet meer mogelijk zou zijn op een later langskomend aanbod in te gaan. Dat was bij eindige middelen *altijd* het geval.

Van Winter pleitte voor een normaal jaarbudget ter beschikking van het Dagelijks Bestuur van het IISG voor aankopen voor het IISG met per jaar een verantwoording aan De Centrale. Voor een goed begrip: voorstellen voor aankopen van collecties werden tot nu toe aan de Raad van Commissarissen voorgelegd *buiten* de begrotingen A en B en stonden als kredieten te boek. Het Dagelijks Bestuur zegde toe dit te gaan voorstellen.¹²⁰ Maar Van Winters voorstel loste niet alle problemen op. Wel werd afgesproken dat het Dagelijks Bestuur aankopen zou moeten goedkeuren. Dat werkte sneller dan goedkeuring door de Raad van Commissarissen. Het was duidelijk dat twee van de drie leden van het Dagelijks Bestuur baat hadden bij een zo groot mogelijke vrijheid. De Lieme achtte zichzelf degene die uiteindelijk de beslissingen nam en Posthumus kreeg voor elkaar wat hij wilde zo lang

116 *IISG Jaarverslag* 1936 32. De belangrijkste en duurste twee collecties in dit specifieke lijstje zijn de verzameling Karl Kautsky en bibliotheek van Pierre Ramus, geschat op 15.000 nummers.

117 IISG Archief De Centrale 1553 Brief 30 december 1936 van Posthumus aan De Lieme.

118 IISG Archief De Centrale 1554 Brief van Van Winter aan de Lieme 1 januari 1937.

119 IISG Archief De Centrale 1554 Notulen Dagelijks Bestuur IISG 27 januari 1937.

120 Ibid.

hij De Lieme kon overtuigen. Om dat te bewerkstelligen liet hij geen middel onbeproefd, maar het *fait accompli* behoorde tot zijn favoriete methode. En dat was weer mogelijk doordat De Lieme geen afgesproken jaarbudget voor aankopen wenste omdat hij de controle niet wilde opgeven.

In maart van 1938 was de politieke situatie in Europa verder verslechterd. De twaalfde van die maand overschreden Duitse troepen de grens met Oostenrijk en een dag later was de Anschluss een feit. Direct vanaf die dag verlegde Hitler zijn blik naar Tsjecho-Slowakije. In de bestuursvergadering van het IISG van 11 april 1938 stelde Oudegeest dit aan de orde in verband met de begroting en in het algemeen de kosten die hij 'exorbitant' noemde om door De Centrale blijvend te worden gedragen.¹²¹ Hij voorspelde dat de aanstaande crisis rond Tsjecho-Slowakije tot nieuwe grote aankopen zou leiden. Hij zag de opbouw van het Fonds voor Sociale Doelinden ernstig achterblijven. Weer pleitte hij ervoor om andere financiers te benaderen, bijvoorbeeld de al genoemde Amerikaanse fondsen en extra niet nader gespecificeerde Scandinaviërs. Maar hij voelde zich in een dwangpositie want hij erkende 'ten volle het belang van het Instituut als reddingmaatschappij in dezen tijd'.¹²² Het eindigde ermee dat hij met Posthumus apart in overleg ging om te bespreken welke van zijn relaties in Praag interessant waren om te gaan benaderen. Brugmans stelde dat het Instituut een zo groot mogelijke volledigheid diende na te streven, zonder uit te leggen wat dat zou kunnen inhouden.

De gevraagde fl 15.000 kreeg het Instituut in mei van 1937.¹²³ Dit was maar een kleine rimpeling in ruwer wordend water. In maart 1938 stuurde De Lieme een lang betoog aan Posthumus naar aanleiding van de aanstaande bespreking van de begroting voor dat jaar. Hij had voor de gelegenheid de som gemaakt van wat De Centrale tot dan toe aan het IISG had uitgegeven. Dat was het indrukwekkende bedrag van fl 449.757,87.¹²⁴ In de brief sprak De Lieme zijn 'appreciatie' uit over wat er bereikt was, maar hij klaagde over het financiële 'gerommel'. De Lieme legde Posthumus uit wat zijn dilemma was. Aan de ene kant zag hij het belang van het werk van het Instituut met de verzwakking van de arbeidersbeweging in Midden-Europa groter worden. Het Instituut '[zal] een krachtgevend centrum ... zijn voor de vele culturele arbeid, die bij een herstel van de positie der arbeidersbeweging

121 IISG Archief De Centrale Notulen Algemeen Bestuur Stichting IISG 11 april 1938.

122 Ibid.

123 IISG Archief De Centrale 1555 Brief De Lieme aan Posthumus 31 mei 1937.

124 IISG Archief De Centrale 1557 Brief De Lieme aan Posthumus 14 maart 1938.

vroeger of later moet worden verricht'.¹²⁵ Maar de omvang van de beschikbare bedragen hadden de volle aandacht van de betrokkenen, zeker nu de levensverzekering als sector zich in economische problemen bevond. Interessant in deze passage is dat De Lieme het werk aan de uitgave van de protocollen van de Eerste Internationale expliciet als belangrijk naar voren bracht. Tot slot sprak hij Posthumus streng en beleerend toe over de ingediende begroting: 'Overschotten op begrotingsposten bewijzen de te hoge raming ...' en 'Tekorten op begrotingsposten bewijzen, dat in deze niet met voldoende zuinigheid is gewerkt ...'.¹²⁶

In deze periode naderden de ontwikkelingen rond het verwerven van het Marx-Engels archief de ontknoping. Daarover volgt in de paragraaf *Het Historisch Archief van de SPD* meer. Maar voor het onderwerp dat hier behandeld wordt, de ontwikkelingen van de organisatie en de interne verhoudingen, had deze verwerving in april van 1938 direct consequenties.¹²⁷ Posthumus stelde namelijk voor van het directeurschap IISG zijn hoofdbetrekking te maken en zich te ontlasten van 'het tijdrovende deel van mijn werkzaamheden als hoogleeraar en als directeur van het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief'.¹²⁸ Daar moest het salaris dan wel mee in overeenstemming gebracht worden door het te verhogen van fl 2500 naar fl 10.000 per jaar. Daarbij diende de directeur de beschikking te krijgen over een privé secretaris. De argumenten voor deze voorstellen waren dat met de verwerving van het Marx-Engels archief de betekenis van het Instituut was toegenomen, zodat de directeur een grotere verantwoordelijkheid droeg. De relaties van het Instituut zouden in de nabije toekomst alleen maar toenemen, met een grotere belasting tot gevolg. De Lieme antwoordde tien dagen later met een waslijst aan kritische vragen die vooral betrekking hadden op de relatie met de GU en het NEHA en de resterende positie ten opzichte van de betrekkingen aan die instellingen, mocht deze wijziging gestalte krijgen.¹²⁹ Het was de eerste uitwisseling van opinies in wat een correspondentie zou worden die op 3 augustus van dat jaar eindigde met een definitief 'nee' van De Lieme.

Posthumus liet De Lieme weinig ruimte. Over de wijze waarop zijn werkzaamheden als hoogleeraar en directeur NEHA zouden worden beperkt, meldde hij kortweg: '[ik] wensch .. echter mijn volledige vrijheid te

125 Ibid.

126 Ibid.

127 Het officiële koopcontract tussen Sopade en De Centrale is van 19 mei 1938.

128 IISG Archief De Centrale 1558 Brief Posthumus aan De Lieme 17 juni 1938.

129 IISG Archief De Centrale 1558 Brief De Lieme aan Posthumus 27 juni 1938.

behouden'.¹³⁰ In de correspondentie word verwezen naar een gesprek tussen de twee heren op 27 januari 1937. Dat was de dag van de vergadering van het Dagelijks Bestuur waar de procedures voor de aankoop van collecties aan de orde waren geweest. In dat gesprek zou Posthumus hebben aangegeven dat de verhoudingen minder bevredigend waren geworden en dat hij meer afstand van het directeurschap IISG wilde nemen. De Lieme schreef dat hij die opmerking destijds had genegeerd, maar bleek toch gepikeerd, wijzend op al de opofferingen die De Centrale zich getroost had. Zonder het expliciet te zeggen, wees De Lieme hier op de inconsequentie van het je eerst willen terugtrekken en vervolgens het voor meer geld een prominenter rol willen innemen.¹³¹

Nog een ander wrijvingspunt kwam in precies deze periode aan de oppervlakte. Het punt was op zich van weinig belang, maar wierp een goed licht op de verhoudingen. In een tamelijk formeel gestelde brief klaagde Posthumus over een advertentie in *Fundament. Onafhankelijk tijdschrift voor politiek, economie, cultuur en literatuur* waarin slechts De Centrale als oprichter en financier van het IISG werd genoemd en het NEHA onvermeld bleef.¹³² Bovendien zou Posthumus naar aanleiding van dezelfde advertentie een klacht hebben ontvangen van het Internationaal Anti-Militarisch Bureau (IAMB), dat zijn archief bij het IISG in depot had gegeven en zich nu zorgen maakte over de neutraliteit van de instelling.¹³³ In zijn reactie liet De Lieme zijn sarcasme de vrije loop. De voorzitter van het IISG had zich in verbinding gesteld met de directeur van De Centrale en 'Dit onderhoud had een vlot en aangenaam verloop'.¹³⁴ De Lieme legde uit dat hij De Centrale verplicht achtte aan de arbeidersbeweging verantwoording af te leggen over bestedingen. En dan zou het toch beter zijn te vermijden met cijfers te moeten komen die de bijdrage van De Centrale en die van het NEHA zouden kunnen vergelijken. '[Wij] machtigen U gaarne dit den directeur van het Ned.Ec. Hist.Archief te zeggen en zo nodig schriftelijk te bevestigen'.¹³⁵ Het Dagelijks Bestuur sloot

130 IISG Archief De Centrale 1559 Brief Posthumus aan De Lieme 13 juli 1938.

131 IISG Archief De Centrale 1559 Brieven De Lieme aan Posthumus 27 juli 1938, Posthumus aan De Lieme, 2 augustus 1938, De Lieme aan Posthumus 3 augustus 1938.

132 IISG Archief De Centrale 1559 Brief Posthumus aan De Lieme 12 juli 1938. Het tijdschrift was de opvolger van *De Jonge Gids. Tijdschrift voor de jeugdbeweging*.

133 De Lieme vraagt om een kopie van deze brief. Deze wordt aangetroffen in hetzelfde dossier: Brief van Han Kuijsten secretaris van het Anti-Militaristisch Bureau 29 juni 1938 aan Posthumus. Het origineel is niet aangetroffen in het archief van het IISG. Archief IAMV in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00662>. Archief Han Kuijsten in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00763> (beide urls 26 mei 2017).

134 IISG Archief De Centrale 1559 Brief De Lieme aan Posthumus van 14 juli 1938.

135 Ibid.

de zaak op 22 september 1938 door Posthumus te instrueren het IAMB te antwoorden dat De Centrale nooit dwang had uitgeoefend en dat over de onpartijdigheid van de instelling waakte: de directie IISG.

De financiële problemen namen met het voortschrijden van de tijd alleen maar toe. De Lieme schreef dat De Centrale 'een regelmatig opvoeren der budgetten niet [zal] aanvaarden'.¹³⁶ Ook zou De Centrale geen uitgaven meer accepteren die niet door het Dagelijks Bestuur waren goedgekeurd.¹³⁷ Posthumus protesteerde nog met het argument dat het vaak gaat 'om arme kerels die zoo snel mogelijk geld willen zien'.¹³⁸ De maatregel van het Dagelijks Bestuur van januari 1937 had tot dan toe dus maar een beperkte invloed gehad op Posthumus. De Lieme zette zijn strijd om controle te krijgen voort met stapsgewijs ingevoerde strengere maatregelen. In juni 1939 deelde hij Posthumus een serie besluiten van de Raad van Commissarissen mee. De belangrijkste daarvan waren dat verschuivingen van begrotingsposten alleen nog waren toegestaan na toestemming van de directie van De Centrale. Zeer tegen zijn zin keurde de Raad van Commissarissen een voorschot van fl 25.000 goed. Er werd bij gezegd dat dit het bedrag was dat De Centrale eigenlijk voor 1940 had willen vrijmaken en dat er daarom voor 1941 slechts fl 12.000 beschikbaar kwam. En belangrijker: er werden geen voorschotten meer verstrekt. De Raad van Commissarissen besloot met lange tanden tot dit laatste voorschot 'omdat hij deze indirecte inbreuk op zijn rechten beschouwt, als voor de laatste maal te zijn voorgekomen'.¹³⁹ In de vergadering van het Dagelijks Bestuur van 4 maart 1940 volgde een herhaling van zetten. Het krediet van fl 25.000 voor 1940 was al vrijwel uitgeput. Daarom, stelde De Lieme, zou voor een aantal voorgestelde collecties niet betaald worden. Daarop deelde Posthumus mee dat sommige daarvan al waren gekocht.¹⁴⁰ De beraadslagingen werden op 28 maart voortgezet in de laatste Dagelijks Bestuursvergadering voor de Duitse inval. De financiële situatie bleek nog slechter geworden: Posthumus vroeg een voorschot op het krediet voor 1941. De Lieme weigerde: het gevraagde bedrag overschreed nu al het krediet voor 1941. Wel was De Lieme bereid aan de Raad van Commissarissen fl 3000 meer te vragen voor 1941, als het Dagelijks Bestuur daarom officieel zou verzoeken. Daarmee zou het totaal voor dat jaar uit kunnen komen op fl 15.000.¹⁴¹ Weer mopperde Posthumus terug: zijn inziens liet de brief van

136 IISG Archief De Centrale 1559 Brief van De Lieme aan Posthumus 22 december 1938.

137 IISG Archief De Centrale 1559 Brief van De Lieme aan Posthumus 27 december 1938.

138 IISG Archief de Centrale 1559 Brief Posthumus aan De Lieme 23 december 1938.

139 IISG Archief De Centrale 1560 Brief De Lieme aan Posthumus 20 juni 1939.

140 IISG Archief De Centrale 1562 Notulen DB Stichting IISG 4 maart 1940.

141 IISG Archief De Centrale 1563 Notulen DB Stichting IISG 28 maart 1940

20 juni 1939 ruimte voor interpretatie en sommige van de aankopen waar ze het over hadden, waren gedaan met medeweten van de voorzitter; dat gold bijvoorbeeld voor het archief van Emma Goldman.¹⁴²

Bij dit relaas dienen een paar kanttekeningen gezet te worden die voor een goed begrip van belang zijn. Sommige van de belangrijkste acquisities komen hier helemaal niet voor. De belangrijkste daarvan is het Marx-Engels archief dat in 1938 voor fl 72.000 door De Centrale werd gekocht, buiten elke 'normale' begroting van De Centrale voor het IISG om. Ten tweede liepen de uitgaven op door de kosten van de veiligheidsmaatregelen die vanaf 1938 in Frankrijk en Engeland genomen werden om de collecties tegen mogelijk aanstaande Duitse roof of oorlogsschade te beschermen. Daarover hebben zich tussen De Lieme en Posthumus nooit conflicten voorgedaan. Voor De Lieme waren dat uitgaven die gerechtvaardigd waren om het bezit van De Centrale te beschermen. Het derde punt dat context geeft aan de oplopende financiële spanning, betreft de voortdurend aanwezige problemen rond de bestedingen voor het project van de publicatie over de Eerste Internationale. Ik zal daarover iets zeggen bij de paragraaf 'wetenschap', zonder daarbij de pretentie te hebben de boekhoudkundige kronkelwegen gedetailleerd te kunnen reproduceren. Van belang hier is te beseffen dat die problemen bijdroegen aan de oplopende spanning tussen de twee geestelijke vaders van het IISG. Het IISG werd uiteindelijk de grootste ontvanger van subsidies van De Centrale. In de periode 1920-1939 keerde De Centrale in totaal fl 1.632.574 uit. Het IISG, opgericht in 1935, ontving daarvan fl 753.409, dat is 46,2 % van het totaal.¹⁴³ Andere grote ontvangers waren de IvAO (vanaf 1924) en het Troelstra-oord (vanaf 1927) met respectievelijk 11,8 % en 19,6 %.

De verzamelingen

Posthumus opereerde bij het verzamelen van materiaal voor zowel de EHB als het IISG, actief op de markt van antiquarische gedrukten. Hunink rekent antiquaren zelfs tot de 'medewerkers'.¹⁴⁴ Het opbouwen van een gespecialiseerde historische bibliotheek als de EHB of die van het IISG, waarvoor gedrukten werden verworven als bronnenmateriaal, kon slechts gebeuren met de hulp van gespecialiseerde verzamelaars en antiquaren. Dat had natuurlijk een zekere prijs – die Posthumus vóór 1934 maar al te vaak niet

¹⁴² Archiefbeschrijving zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00520> (3 december 2017).

¹⁴³ Van Gerwen, *De Centrale centraal*, 406.

¹⁴⁴ Hunink, *De papieren*, 22.

kon betalen. In de jaren twintig had hij geregeld een concurrent met aanzienlijk meer middelen dan waar hij via het NEHA zijn hand op kon leggen, noodgedwongen moeten laten voorgaan. Die concurrent was David Rjazanov, directeur van het Marx-Engels Instituut in Moskou. Toen Posthumus op 3 oktober 1934 De Lieme verliet zag hij zijn ideaal dichterbij komen: 'het grote ideaal van Posthumus was, om voor het Westen een Marx-Engels-Instituut, een internationaal instituut voor sociale geschiedenis op te bouwen'.¹⁴⁵ We zagen al dat er in de kring van medewerkers van het jonge Instituut diverse mensen werden aangetroffen die meer of minder betrokken waren bij het Moskouse instituut. Nikolaevskij was daarvan zeker de belangrijkste, maar Hans Stein en Otto Mänchen-Helfen hoorden hier ook toe.

De stichter van dit belangrijke Instituut was David Rjazanov (1870-1938) die in Odessa ter wereld kwam als David Borisovič Goldendach. Hij sloot zich al jong aan bij de oppositie en reisde in 1889 en 1891 naar West-Europa om contact op te nemen met het Russische exil. In 1900 werd hij in Rusland gearresteerd en vluchtte daarna zelf naar het Westen. Hier sloot hij zich aan bij de Bor'ba groep, een groep Russische schrijvers in Parijs die zich op de linkervleugel van de Russische Sociaaldemokratische Arbeiders Partij bevonden. In 1905 keerde hij, in 1904 overgegaan naar de Bolsjewieken, terug naar Rusland en werd actief in het vakbondswerk. Binnen de Partij kwam hij meermalen in conflict met Lenin. Na weer een arrestatie in 1907 vluchtte hij opnieuw naar West-Europa. In deze periode startte hij zijn studie naar de bronnen van het marxisme in het Brits Museum. Hij werkte hierbij samen met A.V. Lunačarskij. Hij schreef in deze periode voor *Die Neue Zeit*, maar vaker voor het *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* van de al eerder genoemde Carl Grünberg.

De revolutie van 1917 bracht Rjazanov terug in Rusland en in de actieve politiek. Hij was een voorstander van een brede coalitie met de mensjewieken. In 1919 kreeg hij de leiding over de Socialistische (later Communistische) Akademie. Het Marx-Engels Instituut dat hij in 1919 stichtte, hoorde bij deze Akademie. Dit waren instellingen die in de vroege jaren twintig nog niet direct onder de Partij vielen. Dat bleek al uit de personeelssamenstelling van het MEI. Het personeel kwam uit verschillende politieke hoeken, onder andere, nog uit de kringen van de mensjewieken. Van de 109 medewerkers in 1930 waren er 39 lid van de Partij. Onder de 109 medewerkers bevonden zich 87 historici!¹⁴⁶ Het Instituut had een ambitieus publicatieprogramma

145 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 147.

146 Bud Burkhard, 'D.B. Rjazanov and the Marx-Engels Institute: notes toward further research', *Studies in Soviet Thought* 30 (1985) 39-54, aldaar 42.

met daarin de namen van Marx, Engels, Plechanov, Kautsky, Lafargue, Liebknecht, Luxemburg, Labriola, naast oudere denkers als Hobbes, d'Holbach, Diderot en Hegel. Het Moskouse instituut is ver gekomen met de uitgave van de *Marx-Engels-Gesamtausgabe*, de zg. 'Erste MEGA'. Van de geplande 42 delen verschenen er 13.¹⁴⁷ Het wetenschappelijk werk van het Instituut was verdeeld in kabinetten: Eerste Internationale, Tweede Internationale, Frankrijk, Duitsland, Engeland, Amerika, Zuid-Europa, Internationale betrekkingen, Economie, Politiek, Sociologie, Socialisme en Marxisme in de Slavische gebieden.¹⁴⁸

Voor zijn werk in Moskou liet Rjazanov enorme hoeveelheden kopieën maken van documenten in andere instellingen, maar het Historische archief van de SPD in Berlijn was in dit verband zijn belangrijkste bron. Op zijn beurt stuurde Rjazanov weer grote pakketten met documentatie naar een groep Franse communistische intellectuelen met o.a. Henri Lefebvre en Georges Politzer. Zo schiep hij een kring van mensen die werk voor hem verrichtten in andere landen: het model van de correspondenten. In Frankrijk werkten voor het MEI verder nog Boris Souvarine, Léon Bernstein, die allebei later ook voor het IISG zouden gaan werken, en Alix Guillaïn (1876-1951). In Oostenrijk deed Roman Rosdolsky mee. Voor het Verenigd Koninkrijk wist Rjazanov via Max Beer en Maurice Dobb Harry Stevens als correspondent te strikken.¹⁴⁹ Grünberg hoorde tot de belangrijkste contacten. Het *Archiv* was in deze tijd een vooraanstaand publicatiekanaal voor het MEI. Grünbergs Institut für Sozialforschung in Frankfurt speelde een belangrijke rol in de bemiddeling tussen de communistische onderzoekers in Moskou en de

147 Jürgen Rojahn, 'Die Fortführung der Marx-Engels-Gesamtausgabe als internationales Projekt' (1996) <https://socialhistory.org/sites/default/files/docs/projects/mega-97.pdf> (31 mei 2017) geeft in noot 5: 'Der erste Teilband der geplanten 42 Bände dieser „ersten“ MEGA war 1927 mit Unterstützung des Instituts für Sozialforschung in Frankfurt/M. erschienen. Weitere acht Bände waren in den Jahren 1929-1932 im Berliner Marx-Engels-Verlag herausgekommen. Danach waren in den Jahren 1933-1935 noch vier Bände bei der Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der UdSSR, Moskau-Leningrad erschienen. Die 1939/41 – in zwei Halbbänden – im Verlag für fremdsprachige Literatur in Moskau publizierten Marxschen „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie“ von 1857/58 waren zwar ebenfalls nach den Prinzipien der MEGA bearbeitet, erschienen aber nicht mehr unter diesem Titel'.

148 John Barber, *Soviet historians in crisis: 1928-1932* (Londen 1981) 15-16. Plus een sociologisch-etnologische sectie zoals we hebben gezien. Een publicatie van het MEI uit 1924 somt 12 kabinetten op: D. Rjazanov, *Institut K. Marksa i F. Engel'sva pri cik SSSR* (Moskou 1924), reprint: (Londen 1978).

149 Irina Novichenko, 'Harry Stevens, the British "correspondent" of David Rjazanov's institute: on the history of collecting at the Marx-Engels Institute (1927-1931)', in: *A usable collection* 108-141, aldaar 110-111.

sociaaldemocratische beheerders van het Marx-Engels archief in Berlijn.¹⁵⁰ Het Duitse instituut ondersteunde de publicatie van het eerste deel van de MEGA. De groei van de collecties in Moskou was mede te danken aan het internationale netwerk. Grünberg schonk zijn bibliotheek van meer dan 10.000 titels aan het MEI. De collectie groeide van 175.000 titels in 1925 naar 450.000 in 1930.¹⁵¹

In 1930 werd Rjazanov gehuldigd vanwege zijn zestigste verjaardag met de Orde van de Rode Banier van de Arbeid en een *Festschrift* van 652 pagina's.¹⁵² Lang heeft hij niet kunnen genieten van deze eerbetonen, want 1930 luidde tevens zijn val in. Het MEI met zijn van de Partij onafhankelijke contacten en politiek afwijkende medewerkers werd in 1930 gezien als de potentiële kern van een anti-stalinistische samenzwering en moest daarom onder controle worden gebracht. In februari 1931 werd Rjazanov ontslagen en werd de staf radicaal gezuiverd. Aan het MEI werd een nieuwe directeur benoemd. Rjazanov werd in eerste instantie relatief mild behandeld: hij werd verbannen naar Saratov, maar kon blijven studeren. In 1937 werd hij echter tijdens een nieuwe golf van repressie gearresteerd en in 1938 werd hij geëxecuteerd. Onder de leiding van de nieuwe directeur, V.V. Adoratskij (1878-1945), kwam de fusie tot stand met het Lenin-Instituut. Het tempo en de kwaliteit van de uitgaven nam hierna af. Onder het nieuwe regime ging het meer om de controle op de uitgaven, dan om de uitgaven zelf.¹⁵³

Dit formidabele Instituut liep na 1931 schade op, vooral doordat er bij het opereren in een politiek gevoelige wereld als de geschiedenis van de arbeidersbeweging voortdurend angstig achterom en naar boven gekeken moest worden. Maar het bleef formidabel en Posthumus moest er bij het opzetten van het IISG rekening mee houden. Hij maakte er ook gebruik van: van de mensen, van het model van internationale correspondenten en van de opzet in inhoudelijke afdelingen: de kabinetten.

Over de geschiedenis van de verzamelingen die tussen 1935 en 1940 door het IISG zijn verworven, is relatief veel bekend. Hunink concentreert zich in haar hoofdstuk III op de volgende belangrijke collecties: Max Nettlau (1865-1944), Lucien Descaves, de Bund, het Historische Archief van de SPD, de archieven van Robert Grimm, Valerian Smirnov en Wilhelm Liebknecht, archief en bibliotheek van Karl Kautsky, de bibliotheek van

150 Kloosterman en Lucassen, *Rebels*, 12.

151 Burkhard, 'D. B. Rjazanov and the Marx-Engels Institute', 44.

152 Het IISG bezit een microfilm van deze uitgave: A. Deborin, *Na boevom postu: sbornik k šestidesja-tiletiju D.B. Rjazanova. Pri učast. G. Bakalova, A. Bacha, G. Bammelja* (Moskou 1930).

153 Kloosterman en Lucassen, *Rebels*, 12.

de Communistische Arbeiter-Bildungs-Verein, het archief van Trotsky, archief en bibliotheek van de PSR en de Spaanse archieven.¹⁵⁴ Ik zal hier niet nog eens de verwervingsgeschiedenissen van al deze constituerende verzamelingen beschrijven, maar in plaats daarvan er twee naar voren halen: de collectie van Max Nettlau en het historische archief van de SPD. Ik zal ze bekijken vanuit het oogpunt van de netwerken die het Instituut vormden en ik concentreer me op de hoofdlijnen, bekeken vanuit de vorming van de instelling en de driehoek van krachten die daarbij bepalend waren. De andere genoemde collecties zullen waar nodig in ander verband aan de orde komen, zoals bijvoorbeeld het archief van Trotsky in verband met het Parijse filiaal en de Spaanse archieven tijdens de lange nasleep na de Tweede Wereldoorlog in hoofdstuk 7.

De verzameling Max Nettlau

De verwerving van de collectie van Max Nettlau vestigde onmiddellijk de naam van het Instituut in de wereld van het anarchisme. Nettlau zelf heeft over zijn activiteiten en verzamelpraktijken diverse teksten geschreven. Daarvan is er één integraal uitgegeven en gepubliceerd in de *Review*.¹⁵⁵ Deze tekst werd op speciaal verzoek van Scheltema in 1940 door Max Nettlau geschreven om het beheer van zijn collectie te vergemakkelijken, en in het bijzonder om te kunnen controleren of al zijn eigen publicaties compleet in de collectie aanwezig waren. De tekst begon en eindigde met de disclaimer 'Ganz private Mitteilung'.¹⁵⁶ In het archief van Nettlau bevindt zich nog veel uitgebreider autobiografisch materiaal.¹⁵⁷ Over Nettlau is relatief veel geschreven, zeker als we bedenken dat we hier te maken hebben met een verzamelaar en geleerde die het liefst op de achtergrond bleef. Hunink noemt hem een eenzaam mens, zijn persoonlijke leven speelde zich af in zijn uitvoerige brieven, zijn historische werken en zijn memoires.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Hunink, *De papieren*, 21-101.

¹⁵⁵ Rudolf de Jong, 'Biographische und bibliographische Daten von Max Nettlau, März 1940', *International Review of Social History* 14, nr. 3 (1969) 444-482. Inclusief een korte aantekening van Annie Adama van Scheltema-Kleefstra, 4 september 1969 446-447.

¹⁵⁶ Ibid., 447 en 482.

¹⁵⁷ Zie archief op IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01001> (31 mei 2017).

¹⁵⁸ Maria Hunink, 'De geschiedenis van een bibliotheek: Max Nettlau en Amsterdam', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., *Over Buonarrotti, internationale avantgardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning* (Baarn 1979) 317-366, aldaar 321-322. Deze tekst is in 1982 heruitgegeven in het Duits: Maria Hunink, 'Das Schicksal einer Bibliothek: Max Nettlau

Max Nettlau werd in 1865 in Neuwaldegg in Oostenrijk geboren. Hij studeerde taalwetenschap aan diverse Duitse universiteiten en promoveerde in 1887 op een studie over het Welsh.¹⁵⁹ Voor deze studie had hij in Londen onderzoek gedaan in onder andere het Brits Museum. Tijdens zijn verblijf in de Engelse hoofdstad was hij in 1885 lid geworden van de Socialist League. In dit Londense milieu kwam hij in contact met activisten van een vorige generatie zoals Victor Dave (1845-1922) en Andreas Scheu (1844-1927). Marx was in beeld door Nettlau's contact met Friedrich Lessner en Marx' dochter Eleonore Aveling-Marx. Hij raakte gefascineerd door Bakunin en begon over de Russische anarchist te publiceren. Dit bracht hem weer in contact met andere anarchistinnen als Kropotkin en Malatesta. Nettlau was dankzij een erfenis in staat zich volledig te wijden aan het schrijven en verzamelen. Hij reisde in 1892 en 1893 naar Zwitserland om er mensen op te sporen die nog met Bakunin in de Fédération Jurasienne hadden samengewerkt.¹⁶⁰ Hij reisde in 1899 en 1902 naar Italië en kon er in Napels documenten van Bakunin die in familiebezit waren, kopiëren.¹⁶¹ In 1900 in Londen publiceerde hij in handschrift een driedelige biografie over Bakunin, gekopieerd in veertigvoud met behulp van een nu vergeten techniek.¹⁶² Nettlau publiceerde in veel verschillende tijdschriften, ook in Spaanse en Latijns-Amerikaanse. Hij bouwde zo een netwerk op van anarchistinnen over de hele wereld die hem publicaties bleven sturen.

Het bestaan van zijn indrukwekkende verzameling was bij kenners bekend. Nettlau zelf overwoog en verwierp vele bestemmingen voor deze schat, waaronder het Brits Museum en de Königinliche Bibliothek in Berlijn.¹⁶³ We zagen al dat Arthur Lehning hem in de zomer van 1924 in Wenen bezocht om hem over de collectie te polsen. In deze tijd stond Nettlau's financiële positie door de inflatie ernstig onder druk en werden gedachten over verkoop van het geheel concreter. In 1924 was er sprake van onderhandelingen met het Institut für Sozialforschung. Maar die leidden niet tot een besluit en Felix Weil, mede-oprichter van het *Institut*, constateerde '... dass Sie selbst

und Amsterdam', *International Review of Social History* 27, nr. 1 (1982) 4-42. Meer biografische informatie over Nettlau in: Arthur Lehning, 'Max Nettlau', *Bulletin of the International Institute of Social History* 1 (1950) 25-29 en Rudolf Rocker, *Max Nettlau: Leben und Werk des Historikers vergessener sozialer Bewegungen* (Berlijn 1978). Hiervan bestaan vertalingen in het Spaans, Frans en Zweeds. Zie daarvoor de opgave bij de literatuur.

159 Max Nettlau, *Beiträge zur cymrischen Grammatik* (Leipzig 1887).

160 Lehning, 'Max Nettlau', 26.

161 Jaap Kloosterman, *Les papiers de Michel Bakounine à Amsterdam* (2004) 6, zie: <http://www.iisg.nl/archives/docs/bakarch.pdf> (2 juni 2017).

162 '...on "wax paper" and duplicated on an "autocopist"', in Lehning, 'Max Nettlau' 26.

163 Hunink, *De papieren*, 33.

vorläufig innerlich noch gar nicht entschlossen sind, die Bibliothek ab zu geben ...'.¹⁶⁴ In 1925 benaderde Carl Grünberg de dan zestigjarige Nettlau opnieuw, nu namens het MEI. In een brief van 19 augustus 1925 schreef Friedrich Pollock namens Grünberg dat Rjazanov de bibliotheek graag wilde verwerven, dat ze het over de prijs wel eens zouden worden en dat Nettlau bovendien in Moskou een woning aangeboden zou krijgen, toegang tot alle archieven in Rusland die materiaal van Bakunin beheerden, en een werkkamer in het MEI.¹⁶⁵ Maar Nettlau hapte niet toe.

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat Posthumus voortvarend een Nettlau Instituut uit de grond wilde stampen toen het er in 1928 op leek dat Nettlau zijn collectie eindelijk wilde overdoen. De moeizame en verwarrende onderhandelingen tussen Posthumus en Nettlau zijn door Hunink uitgebreid weergegeven.¹⁶⁶ Nettlau aarzelde en aarzelde en kon maar niet tot het afstaan van zijn collectie komen, of er nu wel of niet een contract daartoe was ondertekend.¹⁶⁷ In 1935 kwam de zaak weer aan het rollen. Nettlau en Lehning ontmoetten elkaar in Spanje en Posthumus deed via Lehning het aanbod zonder tegenprestatie Nettlau en zijn collectie ruimte te bieden in het Instituut in oprichting. Waarschijnlijk nog belangrijker was de entree van Nikolaevskij in het verhaal. Nikolaevskij en Nettlau kenden elkaar sinds 1925, toen Nettlau in Berlijn in het Historische archief van de SPD studeerde. De mannen van tegenstrijdige politieke richtingen hadden vanwege hun grote kennis en gemeenschappelijke interesse wel respect voor elkaar.¹⁶⁸ Nettlau kende hem als dé man die verborgen materiaal in Duistland aan het licht had gebracht; alleen Gustav Mayer kon daar misschien aan tippen.¹⁶⁹ Nikolaevskij bezocht Nettlau in Wenen in augustus 1935 en bracht Nettlau tot het standpunt dat hij positief zou staan tegenover nieuwe gesprekken met het Amsterdamse initiatief. Annie Scheltema kreeg de taak Max Nettlau dan

164 IISG Archief Nettlau 539 Brief Felix Weil aan Max Nettlau 15 maart 1924.

165 IISG Archief Nettlau 539 Brief Friedrich Pollock aan Max Nettlau 19 augustus 1925. Friedrich Pollock hoorde bij de oprichters van het Institut für Sozialforschung en was in 1924 directeur van de 'Marx-Engels-Archivgesellschaft mbH zur Förderung der Herausgabe der (MEGA)'.

166 Zie de literatuur in noot 158 in dit hoofdstuk.

167 Hunink, 'De geschiedenis', 342-343. Er was een contract ondertekend (1928). Toen Nettlau zich dit realiseerde deed hij alle mogelijke pogingen het vervolgens door hem verscheurde contract weer in Posthumus' handen te spelen. Posthumus deed alle mogelijke pogingen om dit te verhinderen.

168 Ibid., 355-359.

169 IISG Archief Nettlau 106 'Erinnerungen und Eindrücke aus meinem Leben', Notebook 15: from 1920 spring.

werkelijk over de streep te trekken.¹⁷⁰ Ze reisde naar Wenen en bezocht de man in zijn armoedige kamertje zonder verwarming en zonder elektriciteit. Ze regelde een betere kamer voor hem, met een goede stoel en een lege kast. Volgens Scheltema wilde hij Posthumus vermijden vanwege 'het verscheurde contract' en 'hij ging met Lehning niet om, ik denk omdat hun politieke opvattingen uiteen liepen'.¹⁷¹ Ze praatten dagenlang met elkaar.¹⁷² Het resultaat was dat hij een zelf geschreven uitgebreid document als contract ondertekende. Met pijn in het hart, dat wel. Er is niets moeilijker voor een verzamelaar dan zijn collectie af te staan.

Doorslaggevende argumenten op dat specifieke moment waren de stand van zaken rond zijn eigen onderzoek en zijn geldgebrek.¹⁷³ Het doortastende optreden van Scheltema leidde ertoe dat er in november van 1935 364 kisten aan de Keizersgracht arriveerden; het grootste deel uit Ascona, maar ook delen van de verspreide collectie uit München, Wenen en Parijs.¹⁷⁴ In Amsterdam werd de collectie uitgepakt en opgesteld in drie lokalen, voorzien van het bord 'Verzameling Nettlau'. In een van deze lokalen was een werkplek voor Nettlau ingericht. In 1937 kwam hij voor het eerst op bezoek; hij was zeer onder de indruk. In 1938 was hij er weer. Tijdens zijn verblijf in Amsterdam vond de Anschluss plaats en kon de oude anarchist niet meer naar Oostenrijk terug. Een mooi detail van zijn verzamelwoede en praktijk was de ontdekking in de kisten van een verzameling verscheurde documenten. Dat bleken documenten te zijn die Nettlau in 1888 in Londen uit de handen van een nieuwe secretaris van de Socialist League met opruimwoede, had weten te redden. Nettlau zelf besteedde in Amsterdam maanden om de delen van de brieven weer bij elkaar te zoeken. Later is alles zorgvuldig aan elkaar geplakt.¹⁷⁵

Het Historisch Archief van de SPD

Het Marx-Engels archief en de cirkel van Duitse archieven die hiermee op een of andere manier verbonden zijn, hebben van alle hier behandelde collecties de meeste aandacht gekregen. Over de geschiedenis van het Marx-Engels

170 Hunink. 'De geschiedenis', 359 geeft eind oktober voor deze reis. Scheltema zelf heeft het over 'die zomer': Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 148.

171 IISG Archief IISG 562 Brief Scheltema aan 'vriend van der Leeuw' 20 december 1976.

172 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 148-150.

173 Hunink, 'De geschiedenis', 360.

174 Ibid., en Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen' 149.

175 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 150.

archief alleen al is een studie gewijd van bijna 200 bladzijden.¹⁷⁶ Het archief betreft een historische verzameling die bewust is opgebouwd en onderdeel uitmaakt van het Historisch Archief van de SPD. Het Historisch Archief van de SPD is niet het organisatiearchief van de partij, maar een aparte instelling die in 1882 op initiatief van Bebel was opgericht. De instelling had dus al een respectabele geschiedenis achter de rug toen Posthumus in 1933 contact zocht met de Sopade. Die geschiedenis was enerverend en kende onder meer een periode van buitenlandse ballingschap in Zürich en Londen in de tijd van het 'Sozialistengesetz'.¹⁷⁷ Na de opheffing van de anti-socialistische maatregelen in 1890 kwam het Archief terug naar Duitsland en vestigde het zich in de hoofdstad van het Keizerrijk, Berlijn.¹⁷⁸ Het archief bevat het inhoudelijk belangrijkste kernmateriaal voor de geschiedenis van de Duitse sociaaldemocratische beweging. En omdat de Duitse beweging zeker tot 1914 de meest vooraanstaande in de wereld was, is het belang voor de internationale geschiedenis van het socialisme net zo groot. Het bevat materiaal uit de vroege geschiedenis van het Duits socialisme: het archief van Moses Hess (1812-1875) en belangrijke collecties rond de Eerste Internationale en die van Hermann Schlüter (1851-1919) en Hermann Jung (1830-1901).¹⁷⁹ Modernere delen zijn het archief van Wolfgang Heine (1861-1944) en Eduard Bernstein (1850-1932). Maar het pièce de résistance is uiteraard het archief van Karl Marx en Friedrich Engels. Uitgebreide correspondentie, manuscripten, ook van *Das Kapital*, en vele schriften met uittreksels en notities zijn de neerslag van de ongebreidelde politieke en wetenschappelijke interesse van de aartsvaders van het wetenschappelijk socialisme. Behalve het wetenschappelijk belang hadden deze archieven een grote symbolische betekenis. Het archief 'stelde die Urschrift der Lehren dar, von denen eine kaum vergleichbare Wirkung auf die moderne Gesellschaftsentwicklung ausgegangen war'. Het proletariaat had van Marx en Engels 'die schärfsten Waffen für seinen Emanzipationskampf' ontvangen.¹⁸⁰ Het archief was kortom veel meer dan wat papier op een aantal planken.¹⁸¹

¹⁷⁶ Mayer, 'Die Geschichte', 5-198.

¹⁷⁷ Hunink, *De papieren*, 55.

¹⁷⁸ Mayer, 'Die Geschichte', 29-30.

¹⁷⁹ Een overzicht van het geheel in Hunink, *De papieren*, 280-283.

¹⁸⁰ Mayer, 'Die Geschichte', 84.

¹⁸¹ De gecompliceerde geschiedenis van de bibliotheek van Marx en Engels laat ik hier buiten beschouwing. Zie daarvoor: Hans-Peter Harstick e.a., *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels: annotiertes Verzeichnis des ermittelten Bestandes*, MEGA IV 32 (Berlijn 1999) en Idem, 'Zum Schicksal der Marxschen Privatbibliothek', *International Review of Social History* 18, nr. 2 (1973) 202-222.

Anders dan men zou kunnen verwachten hadden de sociaaldemocratische beheerders in Berlijn geen voorzorgsmaatregelen getroffen voor de veiligstelling van deze eminente verzameling als de NSDAP aan de macht zou komen. Het was Boris Souvarine die vanuit Parijs aan de bel trok. In februari 1933 vroeg hij Nikolaevskij, die toen nog in Berlijn verbleef, wat de plannen waren om de archieven veilig te stellen.¹⁸² Pas in april 1933 werd er tegen de wil van voorzitter Otto Wels (1873-1939) actie ondernomen. De archieven van Marx en Engels werden in rollen behang het gebouw uit gesmokkeld, eerst naar een Berlijnse antiquaar, David Salomon, later naar Kopenhagen waar ze in bewaring werden gegeven aan de Deense sociaaldemocratische partij.¹⁸³ Een deel, vijf kisten, had Jonny Hinrichsen (1868-1944), archivaris van het historische archief van de SPD, al in februari verstoppt. Deze deelcollectie werd eind 1935 naar Amsterdam verzonden.¹⁸⁴ Maar de rest was hiermee nog niet gered. Souvarine en Nikolaevskij ontwikkelden het plan dat de Russische archieven in het Historisch Archief zogenaamd Frans eigendom waren. De Franse minister van Onderwijs, de Monzie en de bibliothecaris van de Bibliothèque Nationale, Cain waren hierbij behulpzaam. Dit 'Frans bezit' zou onder Franse diplomatieke bescherming verhuisd worden naar Parijs en de Duitse archieven konden erbij worden meegesmokkeld.¹⁸⁵ Dit plan werd op 8 mei 1933 uitgevoerd. Slechts in aanwezigheid van Hinrichsen werd het archief die maandag vanaf 's ochtends vroeg ingeladen.¹⁸⁶ Op 10 mei passeerden de twee wagons de grens en ontving Nikolaevskij het telegram met dit bericht.¹⁸⁷ Met dit telegram in zijn tas stond hij die avond op Unter den Linden naar de boekverbrandingen te kijken.¹⁸⁸ Op dezelfde

182 De hele geschiedenis wordt behandeld in Hunink, *De papieren*, 52-74.

183 Interessant is dat Rolf Hecker, 'Die Verhandlungen über den Marx-Engels-Nachlaß 1935/36: bisher unbekannte Dokumente aus Moskauer Archiven', *MEGA-Studien* 2 (1995) 3-25, aldaar 5 stelt dat het Marx-Engels archief al in februari 1933 verhuisde. Eerst naar een vriend van Otto Wels in de Lutherstraße en pas in april naar David Salomon. In beide gevallen is de bron van het verhaal Nikolaevskij.

184 Mario Bungert, *"Zu retten, was sonst unwiederbringlich verloren geht": die Archive der deutschen Sozialdemokratie und ihre Geschichte* (Bonn 2002) 48.

185 Zo ook het archief van de Bund: Hunink, *De papieren*, 54.

186 Mayer, 'Die Geschichte', 92-93 geeft een overzicht van de collecties die die dag werden verhuisd.

187 In *Ibid.*, 93 is sprake van 'zwei Eisenbahnwaggons'. Hunink, *De papieren* 54, noemt op grond van een brief van Nikolaevskij uit 1960 '2 Wagen'. Ik neem aan dat hier ook 'wagons' mee wordt bedoeld. De hele operatie bestond dus uit: inladen in verhuishagens in de Lindenstraße, uitladen, en inladen in twee treinwagons bij een station. Het verklaart dat pas om middernacht van 8 op 9 mei het telefoontje kwam dat de wagons vertrokken waren. Mayer, 'Die Geschichte', 94.

188 Hunink, *De papieren*, 54-55. De boekverbranding zelf vond plaats op de Opernplatz, nu Bebelplatz, grenzend aan Unter den Linden. De boeken werden onder rituele uitroepen in het

dag werd het gebouw van de *Vorwärts* aan de Lindenstrasse waar het archief in zeven kamers gevestigd was, door de Nazi's bezet.¹⁸⁹ Nikolaevskij vertrok de volgende morgen zelf naar Parijs. De papieren leken dus gered, maar zeker nog niet veilig. In Parijs werd Nikolaevskij er de beheerder van, maar een goed onderkomen werd niet echt gevonden. Door bemiddeling van Léon Blum werd de collectie ondergebracht in de École Normale Supérieure.

Posthumus stond, zoals gezegd, al vanaf 1933 in contact met de Sopade. In 1934 liet J.W. Albarda (1877-1957) aan Wels weten dat Posthumus concretere plannen had voor de oprichting van een archief en dat de Sopade daar de archieven mogelijk in kon onderbrengen.¹⁹⁰ Albarda was op dat moment fractievoorzitter van de SDAP in de Tweede Kamer en lid van de Executieve en het Bureau van de Socialistische Arbeiders Internationale.¹⁹¹ In 1934 waren de betrekkingen tussen Posthumus en Nikolaevskij ontstaan en werd de Rus al ingeschakeld om inventariseerwerk voor het NEHA te doen. Posthumus onderhandelde in maart van 1935 met Paul Hertz, secretaris van de Sopade, in Praag. Deze gesprekken leken positief te verlopen en te kunnen resulteren in een bruikleen van het materiaal tegen een jaarlijkse uitkering aan Rudolf Hilferding (1877-1941). Maar de financiële lasten drukten zwaar op de partij in ballingschap, zo zwaar dat meer en meer bestuurders voor verkoop begonnen te voelen. Daarbij raakten sommigen zelfs gevoelig voor de avances van het MEI. Voor een goed begrip van de politieke gevoeligheid van deze contacten: de SPD had in 1930 het Marx-Engels archief gesloten voor de medewerkers van het MEI met als argument dat het archief niet bedoeld kon zijn om materiaal te leveren aan een buitenlandse partij die de SPD op een schandalige manier bestreed.¹⁹²

Via via werd Nikolaevskij door Moskou benaderd. In eerste instantie om weer op te treden als correspondent, maar later bleek het vooral te gaan om het Marx-Engels archief. De door Hunink genoemde briefwisseling tussen Nikolaevskij en Posthumus direct na het eerste Russische aanbod aan Nikolaevskij van 15 augustus 1935, is om een aantal redenen interessant.¹⁹³ Nikolaevskij gaf aan de voorkeur te geven aan samenwerking met 'Amsterdam' boven 'Moskou', maar wees het MEI niet volledig af. Hij opperde

vuur geworpen, waaronder deze: 'Gegen Klassenkampf und Materialismus, für Volksgemeinschaft und idealistische Lebenshaltung! Ich übergebe der Flamme die Schriften von Marx und Kautsky'.

189 Bungert, *Zu retten, was sonst unwiederbringlich verloren geht*, 49.

190 Ibid., 54.

191 Biografie: Peter Jan Knechtmans, 'Albarda, Johan Willem', zie: <http://hdl.handle.net/10622/B360917D-35A0-4F2E-816A-5B3C4B5699A1> (5 februari 2018).

192 Bungert, *Zu retten, was sonst unwiederbringlich verloren geht*, 55.

193 Hunink, *De papieren*, 57-58 en 206-207.

zelfs samenwerking tussen beide instellingen. Posthumus antwoordde voorzichtig, vooral met vragen wat die samenwerking zou kunnen beduiden. Hij wees Nikolaevskij vooral op de grote kansen van de publicatieprojecten die het Instituut samen met hem ontwikkelde, met name het grote project over de Eerste Internationale. Wel was het oordeel van Posthumus over het Moskouse instituut hard en helder: het geeft nooit antwoord als het hen niet uitkomt; er is wetenschappelijk niet mee samen te werken; het is nationalistisch, partij-politiek, verwaand; men gaat over tot woordbreuk als het zo uitkomt.¹⁹⁴ Voor Nikolaevskij was de situatie in Amsterdam echter onduidelijk. Hij zal zich hebben afgevraagd hoe serieus het Amsterdamse initiatief was. Posthumus was voorzichtig omdat het hem duidelijk was dat Nikolaevskij een sleutelfiguur was voor zijn hele onderneming. Deze eerste uitwisseling was een opmaat voor de dubieuze rol die Nikolaevskij in de verwervingsgeschiedenis van het Marx-Engels archief zou gaan spelen.

In deze tijd checkte Posthumus bij De Lieme de bereidheid van De Centrale om iets in deze zaak te betekenen. De Lieme was daartoe bereid. Hij legde wel meteen zijn grenzen vast: de strategie moest zijn dat Amsterdam te verkiezen was vanwege de wetenschappelijke neutraliteit en fatsoenlijkheid, niet vanwege een grotere financiële armslag.¹⁹⁵ Maar eerst leek het spel volledig gespeeld te worden tussen het MEI, de Sopade en Nikolaevskij als liaison.

In juli 1935 was er een Russische delegatie in Parijs aangekomen met daarin G.A. Tichomirnov (1899-1955) die opereerde onder de naam 'Genosse Hermann' en Aleksander Arosev (1890-1938).¹⁹⁶ Voor de Russen was het duidelijk dat Nikolaevskij de eerste viool speelde. Henri Rollin werd in Parijs de onderhandelaar namens de eigenaren van het archief. Nikolaevskij liet Posthumus op 23 augustus trots weten dat de onderhandelingen 'unter unserer Kontrolle stehen'. Hij legde Posthumus ook zijn standpunt uit: politiek kon er natuurlijk geen overeenkomst met de communisten komen. Maar praktisch kriebelde het wel. We bezitten al veel kopieën, was zijn redenering, dus wat maken die originelen uit en nog belangrijker, we zouden

¹⁹⁴ Ibid., 207.

¹⁹⁵ Ibid., 59-60. Brief De Lieme aan Posthumus 27 augustus 1935.

¹⁹⁶ Tichomirnov was directeur van het centrale partij-archief in het Lenin Instituut. Zie Rolf Hecker, 'German A. Tichomirnov', in: Günther Benser en Michael Schneider eds., *"Bewahren – Verbreiten – Aufklären": Archivare, Bibliothekare und Sammler der Quellen der deutschsprachigen Arbeiterbewegung* (Bonn 2009) 335-338. Arosev was schrijver en voormalig ambassadeur in Tsjechoslowakije. In deze periode was hij directeur van VOKS, de 'All-Union Society for Cultural Relations with Foreign Countries'. Hij werd in 1938 geëxecuteerd.

enorme hoeveelheden kopieën uit Moskou terug kunnen krijgen en dat zou de publicatieprojecten van Posthumus' Instituut enorm helpen.¹⁹⁷

Het verbaast niet dat Nikolaevskij snel daarna draaide. Hij informeerde de Russen vertrouwelijk over standpunten binnen de Sopade en op grond hiervan besloten de Russen in Praag de gesprekken te openen. De Duitse sociaaldemocraten zaten uiteraard in hun maag met de situatie. Op 16 september 1935 leek het erop dat het hele bestuur van de Sopade, met uitzondering van Paul Hertz die eerder de vergadering had moeten verlaten, het eens was over verkoop aan Moskou. Nikolaevskij was bij deze vergadering in Praag aanwezig. Er deden fantastische bedragen de ronde: men dacht er tussen de fl 800.000 en fl 1.000.000 voor te kunnen ontvangen. Ingegeven door een slecht geweten legde men de zaak via de SAI voor aan de andere socialistische partijen omdat het bij dit archief ging om een bezit 'an dem alle Parteien der Sozialistischen Arbeiter-Internationale zum mindesten ideell stark interessiert sind'.¹⁹⁸ Wels vroeg om de mening van de leden van de SAI en stelde ze op de hoogte van de belangstelling van Moskou en van 'Genosse Professor Posthumus', directeur van de EHB in Amsterdam. Met het betrekken van de Internationale werd de zaak weer gecompliceerder, zeker toen de secretaris Friedrich Adler een nieuw element inbracht. Naar zijn mening waren de miljoenen uit Moskou goed aan te wenden voor de oprichting van een eigen onderzoeksinstituut. Dat was gewenst nu de beweging zijn instituten in Berlijn en Wenen (Sozialwissenschaftliche Studien-Bibliothek bei der Kammer für Arbeiter und Angestellte) verloren had. Interessant is dat hij 'Amsterdam' minder aantrekkelijk vond vanwege de beperkte middelen én het neutrale karakter. Naar een idee van Nikolaevskij om een socialistisch onderzoeksinstituut op te richten werden de archieven ondergebracht in een daar boven te plaatsen organisatie. Zo werd de SAPUG in het leven geroepen: de Sozialistische Archiv- und Publikationsgesellschaft.¹⁹⁹ Formeel schonk de Sopade de archieven aan de SAPUG, misschien voor Adler een serieus initiatief, voor de Sopade echter een front om met Moskou te kunnen onderhandelen en zichzelf onzichtbaar te maken. Begin november 1935 werd de organisatie opgericht.²⁰⁰

Tichomirnov en Arosev keerden in oktober 1935 naar Moskou terug en deden verslag aan Stalin. Er was bij alles wat ze in het Westen hadden vernomen, een nieuw verontrustend feit aan het licht gekomen: 'es stellte

197 Hecker, 'Die Verhandlungen', 8-11.

198 Hunink, *De papieren*, 221. Brief Otto Wels aan de leden van de SAI 17 september 1935.

199 Mayer, 'Die Geschichte', 111-112.

200 Ibid., 112.

sich heraus, daß irgendein Holländer Posthumus durch Europa reist und alle möglichen Dokumente zur Geschichte der Arbeiterbewegung und der Revolution aufkauft. Das Ziel – nach Vorstellungen der holländischen Sozialdemokraten – soll darin bestehen, in Amsterdam eine Art Marx-Engels-Institut im Gegensatz zu unserem zu schaffen'. De haast waarmee ze Nikolaevskij hadden benaderd moest hiermee verklaard zijn. Want deze had 'die faktische und formale Verfügungsberechtigung über den Marx-Engels-Nachlaß ...'. Om Stalin te laten zien dat ze aan de goede kant stonden, ondanks de contacten met deze mensjewiek, werd Posthumus weggezet als een agent van de 'Hitlerschen Geheimpolizei'.²⁰¹

Eind november waren Tichomirnov en Arosev weer terug in Parijs. Op 23 november 1935 werd tijdens een bijeenkomst het Instituut dat Adler beoogde, opgericht. Hierbij aanwezig waren Léon Blum, Alexandre Bracke, Jean Longuet, G.E. Modigliani en Fedor Dan. Uit Praag waren van de Sopade overgekomen Otto Wels, Siegmund Crummenerl (1892-1940) en Rudolf Hilferding. Onnodig te zeggen dat Nikolaevskij ook acte de présence gaf. Deze nieuwe instelling, het Komitee zur Förderung Marxistischer Forschung, mocht over bewaargave van het archief gaan onderhandelen.²⁰² Nu zou het de Russen 5 miljoen Zwitserse Francs moeten gaan kosten, omgerekend ongeveer 2,5 miljoen harde Nederlandse guldens.

Posthumus kwam er in november 1935 achter wat er gaande was en welke rol Nikolaevskij hierin speelde. Hij wees die rol scherp af, maar brak niet met Nikolaevskij, daarvoor was Posthumus waarschijnlijk teveel een tacticus. Hij nam afstand en keek toe hoe de sociaaldemocraten en de communisten probeerden het eens te worden. In een brief van 19 december 1935 aan Posthumus verduidelijkte Nikolaevskij de rol van Adlers Instituut. Zijns inziens wilde geen van de betrokkenen een centraal verzamelend Instituut oprichten in Parijs. Dat zou Amsterdam moeten worden. Het Parijse Instituut ging *niet* verzamelen. Amsterdam moest een afdeling in Parijs openen voor collecties die in Frankrijk moesten blijven en er zou leenverkeer tussen Amsterdam en Parijs gerealiseerd moeten worden.²⁰³

Er hadden Amsterdam berichten bereikt dat de collectie niet goed opgeslagen was. Dat was een argument om een filiaal in Parijs op te richten, maar de context was dus iets breder. Het Dagelijks Bestuur van het IISG besloot

201 Alle Duitse citaten in deze alinea uit Hecker, 'Die Verhandlungen', 13.

202 Ibid., 15.

203 Hecker, 'Die Verhandlungen', 15.

op 14 mei 1936 tot de huur van een pand in Parijs: Rue Michelet 7.²⁰⁴ In het werkprogramma voor het IISG in 1936 heette het: 'Op het oogenblik is alles in wanorde opgeslagen in een École Normale, ongeveer zoals het twee jaar geleden uit Berlijn is gered'.²⁰⁵ Dat dat geen overbodige luxe was bleek uit een passage uit een brief van Tichomirnov aan Adoratskij van 11 februari 1936. Tichomirnov had het archief in de *woning* van Nikolaevskij kunnen bekijken want deze had het archief uit de École Normale daar naartoe overgebracht. Tichomirnov vond dat een zeer onwenselijke situatie en had aangedrongen op bewaring in de kluizen van de Russische ambassade. Nikolaevskij had hierin 'fast zugestimmt'. Tichomirnov ontdekte tijdens zijn bezoek in een Russische kist twee briefjes van Marx aan Longuet en deed alsof hij ze in zijn jaszak wilde laten verdwijnen. Tot zijn verbazing moest Nikolaevskij erom lachen en zei hij dat hij ze kon meenemen. Ze waren niet van de Duitse partij, maar door deze geschonken aan de Russische. Tichomirnov moest beloven dat hij het niet aan de Russische sociaaldemocraten zou verklappen. Dat was voor de Russische bolsjewiek geen moeilijke belofte en hij nam de briefjes mee.²⁰⁶

De volgende zet in het schaakspel was de komst naar Parijs van een Russische delegatie onder leiding van niemand minder dan Nikolaj Bucharin (1888-1938). Hij werd vergezeld door V.V. Adoratskij en Aleksandr Arosev.²⁰⁷ Men wenste de waar te inspecteren en daarvoor moest Kopenhagen ook bezocht worden. Die reis werd ondernomen via Amsterdam en op zaterdag 14 maart 1936 ontving Posthumus de hoge delegatie in zijn nieuwe Instituut aan de Keizersgracht. Eind maart liet Moskou zijn kaarten zien en bood het aan het ad hoc comité een bedrag van fl 680.000.²⁰⁸ Nikolaevskij had de indruk gekregen dat Stalin zelf groot belang hechtte aan deze zaak en dat het bod dus zeker hoger had moeten zijn.²⁰⁹ Maar het actuele bod bracht grote verwarring aan de socialistische kant en men trachtte via Nikolaevskij de Russen nog tot verhoging te bewegen. De gesprekken liepen spaak; de

204 IISG Archief De Centrale 1552 Notulen DB van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 14 mei 1936.

205 IISG Archief De Centrale 1550 Werkprogramma voor 1936. Dd. 16 december 1935.

206 Hecker, 'Die Verhandlungen', 18. Er wordt hier geen datum genoemd van Tichomirnovs bezoek aan de woning van Nikolaevskij. In de passage over de briefjes van Marx aan Longuet is er sprake van dat Nikolaevskij begon over geld. Maar er wordt geen bedrag genoemd.

207 Lydia Dan noemt 'Tikhomirnov' consequent als derde Rus: Lydia Dan, 'Boukharine, Dan et Staline', *Le Contrat Social* 8, nr. 4 (1964) 196-201. Wellicht bleef Tichomirnov de hele periode ook in Parijs.

208 Een bedrag afgestemd met Stalin persoonlijk. De onderhandelaars mochten op dit moment gaan van 5 tot 7 miljoen FF. Hecker, 'Die Verhandlungen', 18.

209 Dan, 'Boukharine, Dan et Staline', 198.

Russische delegatie verliet op 23 april 1936 hals over kop Parijs, op het Gare du Nord nagestaard door een verbouwvereerde Nikolaevskij.

Nog eenmaal leek de verkoop aan Moskou rond te komen. In juni 1936 werd er onderhandeld via de Russische ambassade in Parijs. De Russen verhoogden het bod tot fl 750.000 en iedereen aan de andere kant, sterk geadviseerd in die richting door Nikolaevskij, accepteerde in arren moede.²¹⁰ Het wachten op een Sovjet-gemachtigde voor de definitieve ondertekening begon, maar deze verscheen niet. Van 19 tot 24 augustus van dat jaar vond het eerste Moskouse proces plaats tegen zestien leden van een vermeend trotskistisch-zinovievistisch centrum, waarin Kamenev en Zinoviev werden veroordeeld, waarna zij geëxecuteerd werden. In Moskou was die zomer de aandacht dus op andere zaken gericht.

Terwijl al deze demarches gaande waren, was Posthumus een stap dichterbij zijn doel gekomen. Hij had de Sopade aangeboden het archief in het Parijse filiaal onder te brengen. Daarover was overeenstemming bereikt en op 31 augustus 1936 werd het contract getekend dat deze bewaargeving regelde.²¹¹ Artikel twee regelde dat het archief de eigendom van de Sopade bleef. Artikel vier bepaalde dat het IISG de verplichting op zich nam de catalogisering van het archief af te ronden. Artikel vijf is het opmerkelijkst: de toegang tot het archief werd verleend door een vertegenwoordiger van het bestuur van de Sopade. De Sopade benoemde in dit verband als vertegenwoordiger: Nikolaevskij.

In de maanden die volgden, stapelden de moeilijkheden voor de Sopade zich op. Het bureau moest van Praag naar Parijs verhuizen. De SAI drong aan op bezuinigingen. Dit alles leidde ertoe dat de Sopade zich in maart 1938 tot de enige serieuze partij wendde die nog uitkomst kon bieden: het IISG. Op 30 maart 1938 stelde De Lieme in een uitgebreide brief aan de Raad van Commissarissen voor, het Marx-Engels archief te kopen. Hij deed hier in globaal verslag van de wederwaardigheden sinds 1933 en van het feit dat het MEI als koper serieus in beeld was geweest. De Lieme achtte die route volkomen onverantwoord, net zoals ideeën die in de Sopade zouden circuleren over de verkoop van het archief in delen. Hij benadrukte het belang van het IISG voor de wederopbouw van de arbeidersbeweging in Midden-Europa. Die was nu uiteengeslagen, maar het IISG kon eens het centrum zijn van waaruit de arbeidersbeweging deze vernietiging te boven kon komen. Door het Marx-Engels archief te verwerven, werd een belangrijk

210 Hunink, *De papieren*, 68-69. Ik ga hier voorbij aan allerlei bepalingen over 'depot' of 'bruikleen' en de termijnen daarvan. De kern van alle besproken regelingen kwam steeds neer op verkoop.

211 Ibid., 222-223.

geestelijk bezit van de arbeidersbeweging gered en kon het op den duur vruchtbaar gemaakt worden. In de brief maakte De Lieme zich zorgen over de veiligheid van de collectie, want 'de Sowjet deinst voor niets terug, indien zij kans ziet zich van een dergelijk archief ... meester te maken'. De brief ging natuurlijk in op de financiële consequenties, maar niet heel diep. De Centrale kon het op dat moment betalen, al zou het al afgesproken programma moeten worden aangepast.²¹²

De onderhandelingen verliepen op de keeper beschouwd vrij soepel. Op 4 april 1938 kon De Lieme aan Posthumus melden dat hij toestemming had om het archief te kopen.²¹³ Hij uitte wel zijn zorgen of het IISG deze uitbreiding aankon; het gaf een grotere verantwoordelijkheid ten aanzien van de geplande publicaties. Bovendien was hij bezorgd dat het IISG de theoretisch-marxistisch-economische kant wetenschappelijk niet zou kunnen uitbuiten. Voor 1938 en 1939 had deze aankoop uiteraard consequenties voor de rest van de beschikbare budgetten.

In de hierop volgende briefwisseling tussen De Lieme en Crummenerl schermde Crummenerl nog met een Amerikaanse universiteit als mogelijke koper, waarop De Lieme was bereid was zijn bod te verhogen van fl 66.000 naar fl 72.000.²¹⁴ Op 19 mei van dat jaar werd het koopcontract getekend waarbij De Centrale voor het laatstgenoemde bedrag het archief ten behoeve van het IISG verwierf. In de Dagelijks Bestuursvergadering van 16 juni 1938 was de verwerving van het archief een agendapunt. De Lieme stelde aan de orde hoe moest worden omgegaan met het economische deel. Na discussie besloot het Dagelijks Bestuur dat het Instituut zijn taak als sociaal-historisch zou moeten blijven zien en niet zelf tot de bewerking van de economische gegevens zou moeten overgaan.²¹⁵ Posthumus meldde in zijn verslag over het tweede kwartaal van 1938 dat het IISG zich door deze aankoop met één slag op hetzelfde niveau bevond als het MEI te Moskou.²¹⁶

In de paragraaf *De werkers van het eerste uur* werd al kort gerefereerd aan het belang van antiquaren voor het opbouwen van de IISG collectie. Léon Bernstein werd genoemd als iemand in het grensgebied van 'correspondent' en 'antiquaar'. Een andere belangrijke antiquaar was Leon Kramer uit New York. Bij hem verwierf het IISG een unieke collectie Amerikaans utopisch

212 IISG Archief De Centrale 1557 Brief De Lieme 30 maart 1938 aan RvC van De Centrale.

213 IISG Archief De Centrale 1558 Brief De Lieme aan Posthumus 4 april 1938.

214 IISG Archief De Centrale 1558 Brief De Lieme aan Posthumus 13 april en brief van Crummenerl aan de Lieme 16 april 1938.

215 IISG Archief De Centrale 1558 Notulen DB IISG 16 juni 1938.

216 IISG Archief De Centrale 1558 Kort verslag van de directeur over het 2e kwartaal 1938 3.

materiaal.²¹⁷ Veruit de belangrijkste collectie die het IISG in deze periode antiquarisch heeft aan kunnen schaffen was de Kashnor collectie. Het was een collectie uit twee delen die in totaal maar liefst 11.000 nummers groot was.²¹⁸ Een van deze delen bevond zich op zicht in de LSE. De collecties waren, naast de dagelijkse uitoefening van het antiquarenvak, door Leon Kashnor, eigenaar van de Museum Book Store, samengesteld. Voor Posthumus was deze collectie een unieke kans om op het belangrijke gebied van de Engelse sociale geschiedenis een vooraanstaande positie in te kunnen nemen. Zoals hij stelde, waren de meeste Engelse collecties al in vaste handen. Dat gold niet voor deze collectie en bovendien mocht hij geëxporteerd worden. Voor de Engelse collecties zou het mooi zijn als het IISG de bibliotheek van John Burns kon verwerven, maar in 1937 leek het erop dat die naar het Brits Museum ging.²¹⁹ G.D.H. Cole had interesse getoond zijn bibliotheek te verkopen, maar die moest dan wel in Engeland blijven.²²⁰ De Kashnor collectie was dus een mooie kans. En men moest snel handelen, want er was Amerikaanse concurrentie. De collectie bestreek een lange periode en vele belangrijke onderwerpen uit de Engelse sociale en economische geschiedenis. Publicaties van Winstanley en zijn volgelingen, achttiende-eeuwse radicalen als Thomas Paine, negentiende-eeuwse hervormers als Owen en Holyoake waren allen ruim vertegenwoordigd.

Eind 1937 wist Posthumus De Lieme te overtuigen van het belang van de collectie. De Lieme suggereerde Posthumus bij dit soort acquisities 'de approximatieve kosten van catalogisatie' mee te nemen zodat er bij aankomst personeel beschikbaar was en de buitenwereld via *Review of Bulletin* snel op de hoogte kon worden gesteld van de inhoud.²²¹ Posthumus kreeg de prijs omlaag van £ 9000 naar £ 7000. Eind januari 1938 arriveerde de collectie in Amsterdam. Maar nog in hetzelfde jaar werden de kostbaarste delen uit veiligheidsoverwegingen alweer teruggezonden naar Engeland, naar het filiaal in Oxford.

217 Catalogus gepubliceerd in: 'The American-communities: Books, pamphlets and periodicals in the possession of the International Institute of Social History', *Bulletin of the International Institute of Social History* nr. 2 (1951) 91-122.

218 Huub Sanders, *Books and pamphlets on British social and economic subjects (ca. 1650-1880) at the IISG Amsterdam*. (Amsterdam 1988) XX.

219 Deze bibliotheek kwam uiteindelijk terecht bij de University of London, zie: <http://www.senatehouselibrary.ac.uk/our-collections/special-collections/printed-special-collections/burns> (13 juni 2017).

220 IISG Archief De Centrale 1556 Notulen DB IISG 20 oktober 1937.

221 IISG Archief De Centrale 1556 Brief De Lieme aan Posthumus 23 november 1937.

Ook voor het toen gezochte collectieprofiel was de schenking in 1939 door prof. P.N.U. Harting van exemplaren van *The Times* van augustus 1938 tot maart 1939 minder belangrijk dan de uitgebreide verzameling van materiaal die Henriëtte Roland Holst in dat jaar schonk.²²² Maar hij werd keurig vermeld. Dat hij geaccepteerd werd, tekent de opbouwfase van de collectie en de brede visie op de verzameling. Archieven en bibliotheken waren de belangrijkste acquisities voor het Instituut. Maar andere documenttypen werden niet genegeerd. In het eerste jaarverslag werd al vermeld dat mensen in Praag, Parijs, Wenen en Barcelona affiches voor het IISG hadden verzameld. 'In 1935 is een collectie van de Franse socialist Alexis Mailly (1883-1945) aangeschaft met daarin affiches uit de Franse socialistische beweging tussen 1900 en 1935. Ook in 1937 werd op deze manier door verzameld en kon men al melden: "de verzameling Spaansche oorlogsaffiches is thans zeer fraai; ook uit artistiek oogpunt is zij de bezichtiging alleszins waard".²²³ Foto's vonden ook hun weg naar de magazijnen aan de Keizersgracht. Posthumus had een ruime blik voor alle mogelijk bronnen. Hans Stein schonk het IISG 29 grammofoonplaten met reportages uit het Duistland van 1932. Vier daarvan behelsden een 'Reportage über Tätigkeit und Bedeutung einer Kartoffelsortiermaschine'.²²⁴ Bewegend beeld negeerde Posthumus niet en wilde hij in samenwerking met andere instellingen onderbrengen.

De meeste aandacht bij de vooroorlogse acquisities was uiteraard uitgegaan naar de belangrijkste collecties die met behulp van de gelden van De Centrale op het IISG terecht kwamen. Nadat het IISG zijn naam had gevestigd, en dat gebeurde al zeer vroeg, kreeg het te maken met een permanent en groot aanbod van archief- en bibliotheekcollecties. Het IISG was vrijwel nooit de partij die de eerste stappen nam.²²⁵ Maar al snel net zo belangrijk was het permanente en grote aanbod van geschenken. In de jaarverslagen werden ze in lange opsommingen keurig vermeld. Ze laten een staalkaart zien van de wereld waarin het IISG opereerde.

222 IISG *Jaarverslag* 1939 resp. 37-40 en 40.

223 Huub Sanders, 'Groeï, beheersing en exploitatie van de affiche-collectie in de verzameling van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG-Amsterdam)', in: Thierry Delplancq ed., *Le conservateur et l'affiche = De conservator en de affiche: Actes du colloque tenu à Bruxelles le 7 décembre 2001: Handelingen van het colloquium te Brussel gehouden op 7 december 2001*. Archives et Bibliothèques de Belgique Numéro spécial 69 (Brussel 2003) 41-52, aldaar 44-45.

224 IISG Archief De Centrale 1561 Kort verslag van den Directeur over het tweede kwartaal 1939. Van de vier grammofoonplaten ontbreekt er helaas een, zie: <http://hdl.handle.net/10622/615FFDAD-5FAF-4380-A45A-A2FE7329E02B> (26 juni 2017).

225 IISG Archief De Centrale 1563 Notulen DB IISG 28 maart 1940.

Veiligheid en expansie

De veiligheid van de collecties die relevant waren voor het IISG, werd bovengemiddeld bepaald door de politieke situatie. Aan de arbeidersbeweging gerelateerde mensen en instellingen met interesse voor geschiedenis en bronnen waren op de vlucht – sommigen al sinds 1917 voor het communisme, anderen sinds 1933 voor het nazisme. Vluchten, verhuizen of verstoppertje kwam papieren collecties niet ten goede. Bewaren in woonhuizen onder het beheer van privépersonen was ook niet gunstig. Vele documenten, vooral in de archieven, hadden voor verschillende groepen en instanties grote waarde. Die waarde kon symbolisch zijn of legitimerend. Politieke tegenstanders konden groot belang hechten aan een en hetzelfde document. De documenten konden ook nog vol politiek en persoonlijk relevante inlichtingen zitten. Ogenschijnlijk onooglijke stapels papier waren zo begeerlijke schatten geworden. Bovendien waren sommige documenten geld waard. In dat geval waren er moeilijk te bestrijden verleidingen. Afgezien van dit alles was er het gewone ‘politiek neutrale’, fysieke verval van papier. Collecties in beheer van professionele instituties waren in principe beter beschermd.

Het filiaal in Parijs, dat actief was vanaf de zomer van 1936, had een belangrijke veiligheidsfunctie. In Parijs trof men een concentratie van vluchtelingen en hun collecties aan. Een gemêleerd gezelschap van anarchisten, sociaalrevolutionairen, mensjewieken, sociaaldemocraten, communisten en trotskisten was op de vlucht voor Hitler of Stalin, of voor beiden. Collecties die het IISG in Parijs verwierf, konden beter bewaard worden door het Instituut. Dit gegeven was een middel om een man als Nikolaevskij, maar ook de Franse politieke en wetenschappelijke kringen te binden.

Voor het filiaal op 31 mei 1937 officieel werd geopend, vond er echter een incident plaats dat de reputatie van het jonge Instituut ernstig had kunnen schaden. In de nacht van 6 op 7 november 1936 werd er ingebroken in het filiaal en werden er van Trotsky afkomstige documenten gestolen.²²⁶ Deze documenten waren daar ondergebracht door Lev Sedov, Trotsky's zoon. Vier mensen waren op de hoogte van de aanwezigheid van deze documenten: Sedov, Nikolaevskij, Lidija (Lola) Estrin (zijn secretaresse) en Mordka Zborowski. Deze laatste was een goede vriend van Sedov en had zich

²²⁶ In december 1935 kocht het IISG een deel van zijn archief aan. Dit deel is gepubliceerd in Jan M. Meijer ed. *The Trotsky papers I: 1917-1919, II 1920-1922*. (Den Haag 1964). Posthumus onderhandelde in maart 1936 met Sedov en in juli 1936 met Trotsky zelf in Noorwegen over zijn hele archief. Als gevolg hiervan waren al delen van het archief door Sedov naar de Rue Michelet gebracht. Zie Hunink, *De papieren*, 85-87.

onmisbaar gemaakt in de kleine, eeuwig ruziënde trotskistische kringen in Parijs. De papieren werden in eerste instantie bewaard in het huis van Estrin en daar met hulp van Zborowski in 15 pakketten verpakt. Vervolgens waren deze twee met het archief per taxi naar de Rue Michelet gegaan.²²⁷

Zborowski was echter in juli 1932 in Grenoble gerekruteerd door de GPOe, de toenmalige geheime dienst van de Sovjet-Unie, als agent B-187.²²⁸ Deze codenaam was er maar een van de vele die Zborowski had. Andere schuilnamen waren Etienne, Tulp, Max en Mac. Zborowski kreeg de specifieke opdracht in het trotskistisch milieu in Parijs te infiltreren en dat was wonderwel gelukt. Hij won het volle vertrouwen van Sedov, zelfs in die mate dat hij de correspondentie tussen zoon en vader Trotsky mocht afhandelen. Dat de inbraak het werk is geweest van agenten van de NKVD is duidelijk.²²⁹ Maar het web van intriges eromheen is moeilijk te doorgronden. Zborowski heeft in verhoor door de FBI na de Tweede Wereldoorlog volgehouden dat hij niet verantwoordelijk was.²³⁰ Hij was er zelfs woedend over omdat het de aandacht op hem richtte. Maar hij was wel de informant van de tweede NKVD-groep die in Parijs opereerde en die de inbraak uitvoerde.²³¹ De inbrekers namen alleen Trotsky's papieren mee en lieten geld en andere waardevolle spullen onaangeroerd, waarmee zij zichtbaar maakten dat het een politieke, stalinistische operatie was. De inbrekers maakten alleen knipsels en andere niet belangrijke documenten buit. De belangrijkste documenten lagen bij Zborowski thuis en waren al gefotografeerd. Ze belandden uiteindelijk in de Trotsky-collectie in Harvard.²³² Volgens Weismann en Sudoplatov werd de inbraak uitgevoerd door een NKVD-groep rond Yakov Serebryansky onder de codenaam HENRY. In die groep werkte een

227 International Committee of the Fourth International, *Security and the fourth international: [An inquiry into the assassination of Leon Trotsky]* (New York 1975) 3-4.

228 S. Weissman, 'Mark 'Etienne' Zborowski: Portrait of Deception-Part 1', *Critique: Journal of Socialist Theory* 39, nr. 4 (2011) 583-609, aldaar 588.

229 De NKVD was in 1934 de GPOe opgevolgd.

230 Zborowski bereikte in 1941 de VS. Hij bleef zijn werk voor de (opvolger van de) NKVD een tijd voortzetten. Na de oorlog maakte hij carrière als cultureel antropoloog. Hij schreef een belangrijk werk over de Joodse gemeenschap in Oost-Europa: Mark Zborowski, *Life is with people* (New York 1952). Hij stierf in 1990 een natuurlijke dood.

231 Pavel Sudoplatov, *Special tasks: the memoirs of an unwanted witness, a Soviet spymaster* (Boston 1994) 82.

232 In Dale Reed en Michael Jakobson, 'Trotsky Papers at the Hoover Institution: one chapter of an archival mystery story', *The American Historical Review* 92 (1987) 363-375, aldaar 373 wordt gesteld dat deze papieren snel na de inbraak naar Amsterdam werden gestuurd, 'where they remain'. Trotsky-collectie in Harvard, zie: <http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/~hou00301> (4 december 2017). De hier gegeven inventaris meldt dat deze papieren door Trotsky zelf en later zijn weduwe (Natalia Sedova) zijn verkocht in 1940, 1946 en 1953.

Etienne Martignat en vanwege de naam 'Etienne' was er de associatie van de inbraak met Zborowski.²³³ Belangrijke papieren of niet, de inbraak was opgezet als cadeautje aan Stalin voor de verjaardag van de revolutie op de 8ste november en gold in Moskou als een groot succes. De agenten verdienden er de onderscheiding van de Rode Banier mee. Reed en Jakobson achten overigens een inhoudelijk belang wél doorslaggevend, maar zoeken het in de correspondentie tussen Trotsky en Andreas Nin en de ontwikkelingen in Spanje en meer specifiek de POUM op dat moment.²³⁴

Hoe Zborowski zich in verhoren met de Franse politie redde en tegelijkertijd groter wantrouwen in trotskistische kringen aanzwengelde, is een staaltje van ongekend knappe manipulatie. De stalinistische geheim agent was waarschijnlijk betrokken bij de verdachte dood van Sedov op 16 februari 1938. 'His footprints were not far from the murdered anti-Stalinist oppositionists in Paris in the late 1930s, but Zborowski was not the killer, just the finger man'.²³⁵ Zborowski werd na Sedovs dood redacteur van het *Bulletin of the Left Opposition* en kon zo zelfs Trotsky's politieke teksten manipuleren!

Een laatste opmerkelijke feit rond de archieven van Trotsky was de ontdekking van ongeveer tien meter van zijn archief in Nikolaevskij's papieren in Hoover. Reed en Jakobson proberen de herkomst te reconstrueren, maar moeten concluderen dat 'the full story of the Trotsky archives has yet to be told'.²³⁶ Het Instituut verscherpte zijn veiligheidsmaatregelen na de inbraak. Nikolaevskij ging in het filiaal slapen en schafte een revolver aan. In Amsterdam werd Keizersgracht 264 bewaakt door een gewapende nachtwaker. De kostbaarste archieven in Parijs werden in een gehuurde kluis ondergebracht.²³⁷

De officiële opening van het Parijse filiaal op 31 mei 1937 werd bezocht door een groot aantal Franse prominenten. Posthumus somde 39 aanwezigen op.²³⁸ Mensen uit de bestuurlijke wereld van het onderwijs als Jean Cazou en Célestin Bouglé (1870-1940), directeur van de École normale supérieure; uit het archiefwezen als Georges Bourgin, directeur van het Nationaal Archief en ondervoorzitter van de Commission pour l'Histoire des Mouvements Sociaux; mensen uit de wetenschap als Henri Hauser en Emile Coornaert; Henri

233 Weissman, 'Mark 'Etienne' Zborowski: Portrait' 595.

234 Reed en Jakobson, 'Trotsky Papers', 371.

235 Weissman, 'Mark 'Etienne' Zborowski: Portrait', 584.

236 Reed en Jakobson, 'Trotsky Papers', 375.

237 Hunink, *De papieren*, 88-89.

238 IISG Archief De Centrale 1555 Kort verslag van den Directeur over het Tweede Kwartaal 1937.

Illustratie 10 Boris Nikolaevskij in het Parijse filiaal van het IISG, ca. 1937 IISG BG A 10/363.

Rollin, Boris Souvarine en Ed. Dolléans; verzamelaars als Lucien Descaves en J. Prudhommeaux die bij deze gelegenheid zijn verzameling Étienne Cabet aan het Instituut beloofde.²³⁹ Het Institut für Sozialforschung was vertegenwoordigd door zijn Nederlandse medewerker Andries Sternheim. *Het Vaderland* van 4 juni 1937 deed verslag van de opening en vermeldde speciaal 'den grijzen Bracke' (Alexandre Bracke-Desrousseaux 1861-1955), die het Instituut lof toezwaaide.²⁴⁰ In zijn rede benadrukte Bourgin het belang van 'onpartijdige bestudering' en 'tijdige verzameling en veilige conservering van de betrokken stukken'.²⁴¹ De gebeurtenissen van een half jaar daarvoor hadden deze opvatting blijkbaar alleen maar versterkt en voor de Franse wereld van bestuurders, wetenschappers, verzamelaars en politieke activisten bleef het Instituut een interessant initiatief.

Het Instituut heeft gepoogd een groep belangrijke Fransen intellectuelen structureel aan zich te binden door het oprichten van een 'conseil d'amis'. Er werd aan Nikolaevskij gevraagd dat te organiseren. Van de twaalf mensen die hij voorstelde vonden er drie geen genade in de ogen van het Dagelijks

²³⁹ Zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00251> (14 juni 2017).

²⁴⁰ Bracke was vroeg lid van de SFIO. Hij was tot 1919 redacteur van *L'Humanité*.

²⁴¹ *Het Volksdagblad, dagblad voor Nederland* 8 juni 1937 7.

Bestuur omdat ze 'te politiek' waren: de namen van Édouard Herriot, Léon Blum en Joseph Paul-Boncour werden geschrappt.²⁴²

Het filiaal werd al snel te klein. In het voorjaar van 1939 werd er een tweede verdieping van het pand in Parijs bij gehuurd. In het derde kwartaal van 1939 werden er in het nieuwe gedeelte boekenkasten geplaatst. Deze waren bestemd voor de bibliotheek van Kautsky die daar als resultaat van een gecompliceerde driehoeksafpraak tussen het IISG, de familie Kautsky en Friedrich Adler geplaatst zou worden.²⁴³

Het zou ook de werkplek worden van V.M. Černov, de oprichter van de Russische Sociaal-Revolutionaire Partij.²⁴⁴ Het archief van de PSR werd in dat jaar uit veiligheidsoverwegingen van Amsterdam naar Engeland gestuurd.²⁴⁵

De groeiende oorlogsdreiging maakte meer maatregelen in Frankrijk nodig. Naast het publiek bekende adres aan de Rue Michelet, werd per 15 april 1939 in Amboise de villa 'les Lilas' gehuurd van waaruit Nikolaevskij zijn werk kon voortzetten.²⁴⁶ Diverse IISG-collecties en de collectie van Nikolaevskij werden daar ondergebracht. In Parijs werd de dagelijkse gang van zaken overgelaten aan Lidija Estrin. In Amsterdam zocht men naar mogelijkheden om meer collecties naar Amboise te sturen als de situatie aan de grenzen dat toeliet.²⁴⁷ Dat kon nog in het eerste kwartaal van 1940 worden gerealiseerd. Het kwartaalverslag vermeldde de verzending van twaalf kisten vanwege veiligheidsmaatregelen, dus naar Amboise, en tweeëntwintig kisten naar Parijs.²⁴⁸

Een grotere veiligheidsoperatie vond plaats in het Verenigd Koninkrijk. Posthumus was eind augustus 1938 in Engeland en huurde via een relatie een huis in Harrogate. Op 27 september 1938 vertrok de eerste zending van

242 IISG Archief IISG 5 Notulen DB 29 dec 1937. Over bleven: De Monzie, Descaves, Bouglé, Cain, Bourgin, Hauser, Souvarine, Bloch, Bracke, Coornaert en Nikolaevskij zelf. De drie afvallers waren de op dat moment actieve politici: Édouard Herriot: radikaal, voorzitter van de Kamer van Afgevaardigden; Léon Blum: SFIO, Vice-président du Conseil des ministres; Joseph Paul-Boncour: SFIO lid, senator.

243 Hunink, *De papieren*, 76-83 over de moeizame verwerving van het archief Kautsky. De bibliotheek werd in Frankrijk door de Duitse bezetter geroofd en werd niet teruggevonden. In 2015 kreeg het IISG één boek uit deze verzameling terug, dat in de bibliotheek van de *Freie Universität* in Berlijn was beland, zie: <https://socialhistory.org/nl/nieuws/geroofd-boek-terug-naar-iisg> (4 januari 2018).

244 IISG Archief De Centrale 1561 Kort verslag van den directeur over het derde kwartaal 1939.

245 Hunink, *De papieren*, 95.

246 Het adres van de villa was: Chez Bajot, 'Les Lilas', Route de Bléré, Amboise (Indre et Loire).

247 IISG Archief De Centrale 1561 Kort verslag van den directeur over het tweede kwartaal 1939

en IISG Archief De Centrale 1562 Kort verslag van den directeur over het vierde kwartaal 1939.

248 IISG Archief De Centrale 1563 Kort verslag van den directeur over het eerste kwartaal 1940.

Illustratie 11 In 2015 uit Duitsland geretourneerd boek met opdracht van de auteur uit de bibliotheek van Karl Kautsky.

zevenentwintig kisten van Amsterdam naar Hull.²⁴⁹ Die eerste zending vond plaats op het hoogtepunt van de Sudetencrisis. Twee dagen later bracht het verdrag van München de rust van de schijnbaar geapaiseerde Hitler. Maar vanaf nu bleven er zendingen naar Engeland gaan. Arthur Lehning vertrok op 1 april 1939 naar Engeland. Al snel bleek Harrogate geen geschikte plaats en besloten Lehning en Posthumus te proberen de operatie in Oxford voort te zetten. Met de hulp van Cole lukte het Banbury Road 19 te huren. Op bezoek in augustus van 1939 leek het Posthumus gezien de internationale situatie gewenst het pand van een officieel karakter te voorzien. Hij bracht een naambord aan met daarop "Institute for Social History".²⁵⁰ Eind november 1939 werd de volledige collectie die in Harrogate aanwezig was in twee treinwagons naar Oxford vervoerd. Cole kon in het pand in een eigen kamer zijn werk voor Beveridge, voor het Manpower Requirements Committee, verrichten en had veel interesse om van het filiaal een sociaal-historisch researchcentrum van de sociale faculteit van de universiteit te maken. Hij zou er dan ook zijn eigen bibliotheek onderbrengen. Lehning, met een eigen kamer in het filiaal, werd in oktober van 1939 tot 'managing director'

²⁴⁹ Hunink, *De papieren*, 120-126.

²⁵⁰ IISG Archief De Centrale 1561 Kort verslag van den Directeur over het derde kwartaal 1939.

benoemd.²⁵¹ In dezelfde Dagelijks Bestuursvergadering waarin hiertoe werd beloten, werden namen van mensen geopperd die in een op te richten 'curatorium' zitting zouden moeten nemen. John Burns werd weer genoemd, naast William Beveridge, W.C. Dickinson en R.H. Tawney.²⁵²

Deze ontwikkelingen gaven De Lieme de nodige kopzorgen. Cole had in principe een bestuurslidmaatschap van de Stichting IISG geaccepteerd. De Lieme vroeg zich af in hoeverre Banbury Road een actief centrum moest worden. In dat geval zou bijvoorbeeld de Kashnor collectie, uitgepakt en uitgestald, na de oorlog een fraaie bibliotheek kunnen vormen. Maar De Lieme wenste Oxford slechts te zien als een depot met het oog op de veiligheid. De collectie moest na de oorlog naar Amsterdam terugkomen. Pas nadat dat Cole zou zijn verteld mocht de collectie worden uitgepakt.²⁵³

Toch was het geen pakhuis voor kisten. Begin 1940 waren er 35 kisten uitgepakt en opgesteld in kasten die door de Bodleian Library ter beschikking waren gesteld. Het was Engels en Frans materiaal dat door Lehning systematisch werd neergezet. Hij knoopte ook relaties aan met antiquaren en anderen, zette zijn werk aan het archief van Pierre Vésinier voort en voorzag Nikolaevskij van informatie over de Eerste Internationale.²⁵⁴

Vóór de inrichting van het filiaal in Oxford speelde nog een andere kwestie in Engeland waarin Posthumus mogelijkheden zag. De archieven van de CNT/FAI waren in Parijs aan Nikolaevskij in bewaring geven. In mei 1939 werden de 43 kisten in twee zendingen naar Engeland geëvacueerd. De bezitter van dit materiaal overwoog hiervoor in Londen een depot in te richten. Als het IISG hieraan wilde bijdragen, dan kon er een serieus IISG-filiaal ontstaan.²⁵⁵ Het zou, op soortgelijke wijze als het Franse filiaal, Engelse IISG-collecties die niet mochten worden geëxporteerd, een onderkomen kunnen bieden. De instelling in oprichting zou kunnen worden verrijkt met het archief van de Partido Socialista Obrero Español (PSOE). Dit archief was

251 IISG Archief De Centrale 1561 Notulen DB IISG 17 oktober 1939.

252 In Hunink, *De papieren*, 127-128 worden de namen opgesomd van de mensen die in april 1940 aan Cole uiteindelijk hadden toegezegd in een 'adviesraad' zitting te nemen. Het was een mix van mensen uit de wereld van de wetenschap en die van de verzamelingen. Wetenschap: G.N. Clark, William Beveridge, Eileen Power, R.H. Tawney, H.L. Beales, G.D.H. Cole. Verzamelingen: H.H.E. Craster (Bodleian), H. Idris Bell (Brits Museum), W.C. Dickinson (Library LSE).

253 IISG Archief De Centrale 1561 Notulen DB IISG 28 december 1939.

254 IISG Archief De Centrale 1563 Kort verslag van den Directeur over het eerste kwartaal 1940. Archief Pierre Vésinier, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01557> (14 juni 2017).

255 IISG Archief De Centrale 1561 Notulen DB IISG 30 augustus 1939. De notulen noemen geen naam bij de 'bezitter' van deze archieven.

eind 1939 door het filiaal in Parijs ontvangen, verpakt in 25 zakken.²⁵⁶ Van dit plan is door het uitbreken van de oorlog niets gekomen.

Behalve het overbrengen van de kostbaarste collecties naar veilig geachte plekken, nam men maatregelen om de verzameling die in Amsterdam bleef, te beschermen. In september 1938 werd de zolder van Keizersgracht 264 ontruimd en werden er bakken met zand geplaatst om het gebouw tegen brandbommen te beschermen. De kranten die er lagen opgeslagen, konden per 1 februari 1939 naar een kelder aan de overkant, Keizersgracht 257, worden verhuisd.²⁵⁷

Bestuur en directie bereidden zich ook bestuurlijk voor op een mogelijke oorlog. Zo werd er een plan ontwikkeld om de hele collectie zogenaamd Amerikaans bezit te doen zijn. De Hoover Library on War, Revolution and Peace aan de Stanford University zou de collectie kopen.²⁵⁸ Hiermee hoopte men dat de te verwachten Duitse bezetter zijn vingers niet aan de collectie zou durven branden. Nikolaevskij initieerde het contact met Stanford. Hij voelde er voor de kostbaarste delen van de collectie werkelijk naar de VS te evacueren.²⁵⁹ Posthumus stelde op 28 september 1938 Stanford voor de hele collectie voor \$ 200.000 te kopen met daarbij de opmerking dat het ging om een 'imaginary' contract. R.L. Wilbur, voorzitter van Stanford University, uitte zijn twijfel over de bereidheid van het State Department om in deze schijnovereenkomst actief te willen optreden.²⁶⁰ Dat bleek inderdaad het geval. De opzet dreigde te mislukken. Op 8 april 1940 deed De Lieme nog een tevergeefs beroep op zijn zionistische medestrijder Brandeis om het State Department tot medewerking te bewegen.²⁶¹

In de maand voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nam het Dagelijks Bestuur een reeks maatregelen die het functioneren van het

²⁵⁶ IISG Archief De Centrale 1563 Kort verslag van den Directeur over het eerste kwartaal 1940. Dit archief heeft echter de oversteek naar Engeland niet gemaakt.

²⁵⁷ IISG Archief De Centrale 1559 Notulen DB IISG 22 sept 1938 en *IISG Jaarverslag* 1938 10. Blijkbaar had deze operatie vertraging opgelopen. In het derde kwartaal van 1939 werd gemeld dat aan het eind daarvan een begin werd gemaakt met het ontruimen van de zolder. 'Met behulp van zes man werd de zeer omvangrijke krantenverzameling naar den door ons gehuurd kelder verplaatst'. Zie: IISG Archief De Centrale 1561 Kort verslag van den Directeur over het derde kwartaal 1939.

²⁵⁸ Deze instelling was in 1919 gesticht door Herbert Hoover. De ideologische basis was *private enterprise* en de verdediging van de zegeningen van *the American way of Life*. Voor een geschiedenis zie: Peter Duignan, *The Hoover Institution on War, Revolution and Peace: seventy-five years of its history* (Stanford 1989).

²⁵⁹ Hunink, *De papieren*, 119.

²⁶⁰ Ibid., 297-298.

²⁶¹ IISG Archief De Centrale 1563 Brief De Lieme aan Brandeis 8 april 1940.

Instituut moesten waarborgen na het intreden van een oorlogstoestand. Ze werden opgesomd in een brief van Posthumus aan Van Winter.²⁶² De mannen die onder de wapenen zouden worden geroepen, zouden worden ontslagen. Dat betrof de heren P. de Kromme, J. Drommel en G. Steenberg. J. Drommel kon als kostwinner nog wel rekenen op een bedrag van fl 550 ineens. Het los personeel zou ook ontslagen moeten worden en hetzelfde gold voor het personeel dat niet meer nodig was vanwege de inperking van het werk van het Instituut. Een kern zou aanblijven. In Nederland zouden dat zijn: 'de dames Scheltema, van Heel en Kruiemel, en de heren Rüter en Ketner'.²⁶³ In het buitenland zou het werk worden voortgezet door de directeur en door Lehning, Stein en Quast in Engeland en door Sapir in Frankrijk. In de financiële kant van de zaak werd als volgt voorzien. De Centrale stelde bij de Twentsche Bank te Den Haag fl 52.000 ter beschikking. Van Winter en, bij diens onbeschikbaarheid, Rüter werden gemachtigd tot ontvangst hiervan. Van dit bedrag diende een aantal betalingen ineens gedaan te worden waarna er fl 48.000 overbleef om het Instituut voor drie jaar op een minimaal niveau te kunnen laten doorfunctioneren.

De brief besluit met een overzicht van alle in Amsterdam werkzame personen. Dat waren er, zeventien in totaal van wie er vijf werden aangehouden, drie naar het buitenland zouden vertrekken en negen zouden worden ontslagen.²⁶⁴ Voor Nikolaevskij was ook een regeling getroffen. Hij kon rekenen op een jaarlijks bedrag van fl 8676 gedurende drie jaar. Een deel van het bedrag was bestemd voor hemzelf ('fl 2000') en 'Mme Estrine' ('fl 1450'). Als Sapir in Frankrijk aan het werk ging, kon hij rekenen op een honorarium van fl 2000. De rest van het geld was voor het in stand houden van de vestigingen in Parijs en Amboise, waar respectievelijk Nikolaevskij en Lidija Estrin aan het werk zouden moeten blijven. 'Wie Sie verstehen ist es wichtig, und ist damit gerechnet, dass das Institut weiter arbeitet'.²⁶⁵ Tenslotte had Posthumus ook zelf een praktische voorzorgsmaatregel getroffen: zijn correspondentie had hij naar het filiaal in Oxford over laten brengen. Dat is in ieder geval wat hij een Duitse functionaris na de meidagen vertelde.²⁶⁶

262 IISG Archief De Centrale 1561 Brief van Posthumus aan P.J. van Winter 6 augustus 1939.

263 'van Heel' is mw. M. Dudok van Heel. Quast noemt haar 'Leiterin des Direktionssekretariats', zie: Quast, *Zwischen Amsterdam und Bochum*, 8. 'Kruiemel' is Thedoor Posthumus-Kruiemel, de dochter uit Posthumus' eerste huwelijk.

264 Posthumus rekende zichzelf niet bij de 17. Doet men dat wel, dan zijn de getallen resp. 18, 5, 4 en 9.

265 IISG Archief De Centrale 1561 Brief van Posthumus aan Nikolaevskij 6 augustus 1939.

266 Hunink, *De papieren*, 305.

Wetenschap, politiek en publicaties

Het mag uit het bovenstaande duidelijk geworden zijn dat 'wetenschap' bij velen die betrokken waren bij de opbouw van het Instituut, een onlosmakelijk onderdeel van hun werk en hun leven was. Zoals gezegd, besloot het Algemeen Bestuur in december van 1935 tot de bronnenuitgave van de Eerste Internationale. Men voorzag dat dit project zou lopen van 1936 tot 1944 en zou uitmonden in een publicatie van zes delen in zeven banden. Het zou in totaal fl 75.000 kosten.²⁶⁷ De tweede publicatie, het bio-bibliografisch *dictionnaire*, was het geesteskind van Souvarine. Hieraan zouden maar liefst 300 mensen meewerken en zou betekenen, zo stelde Souvarine, dat het Instituut contact zou hebben met 'toute l'intelligentsia du socialisme international'.²⁶⁸ De Lieme raadde het af twee van dergelijke grote projecten aan te vatten. Het *dictionnaire* werd geschrapt.

Het project over de Eerste Internationale werd gecoördineerd door Nikolaevskij die verder het eerste deel zou produceren: de notulen van de Algemene Raad.²⁶⁹ Hij kon voor het project een secretaresse-typiste aanstellen.²⁷⁰ Voor het project waren vele mensen steeds bezig kopieën (8000) en afschriften (2500) te verzamelen. Het project had een moeizaam verloop, vooral door de vele andere werkzaamheden die Nikolaevskij op zijn bureau had liggen, waaronder het verzamelen, het management Parijse filiaal en de crisis rond de diefstal. Bovendien breidde hij het project inhoudelijk uit tot een bronnenpublicatie over de hele internationale arbeidersbeweging tussen 1825 en 1880. Elk jaar kostte het project geld, zonder dat er een publicatie verscheen. In september 1939 toonde Nikolaevskij het manuscript van het eerste deel. Posthumus gaf het ter becommentariëring aan Nettelau die er 60 pagina's commentaar op schreef. Posthumus merkte hierover op: 'verschillende opmerkingen van Dr. Nettelau zijn hem [Nikolaevskij] van nut geweest'.²⁷¹ Dat moet een geruststelling voor alle betrokkenen zijn geweest. Het project leverde dus te weinig op en kostte te veel. Op de achtergrond speelde steeds het probleem dat men vreesde dat het MEI eerder met een vergelijkbare publicatie zou komen. Moskou, immers, bezat drie van de vier banden van de notulen. Zou het ze lukken eerder met een publicatie te komen, dan zou het IISG-project van zijn kern beroofd zijn.

²⁶⁷ IISG Archief De Centrale 1551 Notulen algemene bestuursvergadering 23 december 1935.

²⁶⁸ Hunink, *De papieren*, 107-108.

²⁶⁹ Ibid., 107-111 voor een overzicht over dit publicatieproject.

²⁷⁰ *IISG Jaarverslag* 1936 25.

²⁷¹ IISG Archief De Centrale 1562 Kort verslag van den Directeur over het vierde kwartaal 1939.

In 1939 poogde men het hele project voor \$ 285.000 over te doen aan de Rockeller Foundation.²⁷² Het inhoudelijk argument voor het project had betrekking op het belang van de arbeidersbeweging voor de ontwikkelingen in Europa en de VS. Maar de studie van de geschiedenis van de arbeidersbeweging was bij lange na niet zo ver als de ontwikkeling van de arbeidersbeweging zelf en zijn historische rol. Wat er aan literatuur bestond was polemisch en politiek en stond op een 'zeer lagen trap'. De te behandelen periode begon in 1825. Nikolaevskij had de uitbreiding van de periode dus voor elkaar en de VS werden nu ook in de publicatie meegenomen; men wilde daarvoor G. Fisher inschakelen. Voor het genoemde bedrag zouden er achttien medewerkers vijf jaar aan het werk zijn, onder wie nu ook Lehning, Sapir, Rüter en Nettelau.

Het project met Rockefeller kwam niet van de grond. Posthumus deed in een brief van 8 april 1940 een voorstel om uit de impasse te komen. Daarbij gaf hij een analyse van de problemen waar het project mee te kampen had.²⁷³ Bij aanvang bleek onvoldoende duidelijk waar welk bronnenmateriaal voorhanden was. Er was een enorme inspanning nodig om daarin op internationaal niveau verandering te brengen. In 1938 schreef Nikolaevskij alleen al in verband met deze publicatie 427 brieven.²⁷⁴ De politieke situatie verslechterde en maakte dat archiefbewaarplaatsen in Duitsland, Oostenrijk en Spanje niet meer toegankelijk waren. Maar het omgekeerde leidde ook tot vertraging: er werd veel *nieuw* materiaal gevonden, met name in de historische collectie van de SPD.

Naast deze bronnenproblemen waren er financiële. Op de aparte begroting ('Begroting B') waren allerlei oneigenlijke posten geboekt: kosten van kopieën, de helft van de exploitatie van het filiaal in Parijs, onkosten te Londen, reiskosten voor de publicaties, kosten voor de publicatie van brieven van Smirnov door Dr. Sapir. Posthumus redeneerde verder dat er voor het project over 1936-1939 fl 47.100 was uitgegeven en dat er dus nog fl 27.900 over was. Dit bedrag zou afdoende zijn voor de publicatie van de vier delen met de protocollen. Toen kwam de adder onder het gras: er waren al vele andere verplichtingen aangegaan die ertoe leidden dat er tussen 1941 en 1946 nog eens fl 77.000 extra moesten worden uitbetaald. De andere optie die hij voorlegde was het project af te maken volgens de oorspronkelijke

272 IISG Archief De Centrale 1560 Bijlage 1 bij de agenda voor de DB IISG vergadering 2 maart 1939 van Concept-Memorandum [aan Rockefeller Foundation].

273 IISG Archief De Centrale 1563 Brief van 8 april 1940 van de directeur van het IISG aan het bestuur van De Centrale.

274 *IISG Jaarverslag* 1938 60.

opzet. Dat kostte tussen 1941 en 1946 fl 115.000. In 1946 zou dan het volgende beschikbaar zijn: Delen 1 t/m 4, de vier protocollen, te publiceren tussen 1940 en 1944, uit te geven door Boris Nikolaevskij; deel 5, Frankrijk, te publiceren in 1944, uit te geven door Georges Bourgin; deel 6, Engeland, te publiceren in 1942, uit te geven door G. Mayer; deel 7, Zwitserland, te publiceren in 1943, uit te geven door T. Liebknecht; deel 8, België, te publiceren in 1944, uit te geven door Hans Stein; deel 9, de voorgeschiedenis, te publiceren in 1946, uit te geven door Boris Nikolaevskij en Hans Stein.

De Lieme reageerde op deze expansie die minimaal meer dan een verdubbeling van het budget vroeg, goed beschouwd tamelijk rustig. Op 11 april 1940 schreef hij terug dat de Raad van Commissarissen gezien het verleden weinig vertrouwen zou hebben in een nieuwe financiële opzet. Het plan van Posthumus gaf hem 'te weinig ... expediënten' – redmiddelen die, zoals hij zelf stelde, altijd aanlokkelijk waren. Hij besloot: 'Er is een hevige storm op zee en het is uiterst moeilijk om te navigeren'.²⁷⁵

Het project 'Eerste Internationale' mag zijn blijven steken, het heeft wel een grote hoeveelheid kennis over de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging opgeleverd en zeer veel onbekende documenten, in origineel of kopie, boven water gehaald. Het leverde daarnaast een wetenschappelijk artikel op in de *International Review for Social History*.²⁷⁶ Dit was het wetenschappelijk tijdschrift dat door Brill voor het Instituut werd uitgegeven.²⁷⁷ In de 'Introduction' van deel I gaf Posthumus zijn visie op het vak. Hij stelde dat sociale geschiedenis 'a science apart' is.²⁷⁸ Het domein van de sociale geschiedenis was de geschiedenis van groepen, strata en klassen voor zover die door een economische basis duidelijk gedefinieerd worden. De relaties tussen deze eenheden waren van groot belang. Elementen uit andere kennisgebieden als het recht en demografie waren hier belangrijk. Posthumus benadrukte dat opvattingen en ideeën van de onderzochte groepen tot de sociale geschiedenis behoren. De psychologie van de groepen en de bewegingen die zich in het verleden manifesteerden, waren een belangrijk onderwerp. Dit

275 IISG Archief De Centrale Brief De Lieme aan Posthumus 11 april 1940.

276 Het artikel van Arthur Müller Lehning, 'The International association (1855-1859). A contribution to the preliminary history of the first international', *International Review for Social History* 3 (1938) 185-286 verscheen tegen de zin van Nikolaevskij buiten de geplande reeks.

277 De vooroorlogse *Review* verscheen van 1936 tot 1939 in vier deftige banden en een supplement. Het Supplement werd geschreven door de zoon van Karl Kautsky: Benedikt Kautsky, 'Die Haushaltstatistik der Wiener Arbeiterkammer, 1925-1934', *International Review for Social History* 2, nr. 51 (1937) 1-247.

278 N.W. Posthumus, 'Introduction', *International Review for Social History* 1 (1936) IX-XI, aldaar IX.

begrip van 'social' was een ander begrip dan het in de dagelijkse omgang had gekregen. Sociale geschiedenis hield zich met meer bezig dan alleen de 'economically destitute'.²⁷⁹

Posthumus bakende de discipline vervolgens af ten opzichte van de economische geschiedenis. Economische geschiedenis kon zich bezighouden met de gehele natie (in tegenstelling tot de sociale geschiedenis) en meer abstracte verschijnselen als prijsfluctuaties en economische cycli. Maar hoe concreter economische geschiedenis werd, des te meer ging het lijken op sociale geschiedenis, tot er uiteindelijk geen onderscheid meer tussen de twee disciplines was. Een andere belangrijke afgrenzing die hij onderscheidde was die ten opzichte van de sociologie. Het belangrijkste verschil was dat de sociale geschiedenis zich bezig hield met dat wat slechts eenmaal gebeurt, terwijl de sociologie zocht naar algemene verklaringen en algemene regels opstelde. Dat kon de sociale geschiedenis niet, maar wel kon het vak de hulp van de sociologie gebruiken. De 'Introduction' omschreef de discipline als een 'large field'. En de publicatie van het tijdschrift 'Perhaps ... may even contribute to a deeper and fuller understanding of our own era'.²⁸⁰

In de eerste jaargang van het tijdschrift gaf Posthumus een korte beschrijving van het IISG. Hij verdeelde het Instituut in drie departementen: de bibliotheek, de archieven, die verdeeld waren in kabinetten, en de 'scientific publications'. Zoals toen voorzien, zou de *Review* verschijnen 'at indefinite periods'. De *Review* zou uitgebreide studies gaan bevatten en kleine bronnenpublicaties. Er werd daarnaast een *Bulletin* opgericht: *Bulletin of the International Institute for Social History*. Het *Bulletin* was bedoeld voor kleinere artikelen over welk onderwerp in de sociale geschiedenis dan ook en bijdragen over zeldzame documenten in de collectie van het IISG. Het *Bulletin* publiceerde ook een bibliografie met korte omschrijvingen van recent verschenen werken op het gebied van de sociale geschiedenis.²⁸¹

Het voert hier te ver om een gedetailleerde inhoudsopgave van het tijdschrift te bespreken. We komen als auteurs, de lijst is niet uitputtend, de intussen bekende namen tegen van Hans Stein, A.J.C. Rüter, K. Baschwitz, Boris Nikolaevskij, G.D.H. Cole, Georges Bourgin, Édouard Dolléans, Boris Sapir, Gustav Mayer, Paul Bernard en Otto Leichter. Dominant waren onderwerpen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Ik heb de zeventwintig

279 Ibid., X.

280 Ibid., IX.

281 N.W. Posthumus, 'Notes and memoranda: the International Institute for Social History Amsterdam', *International Review for Social History* 1 (1936) 371-373, aldaar 373. Het streven was uiteraard al de behandelde boeken in de bibliotheek op te nemen.

individueen die een originele bijdrage schreven voor de vooroorlogse *Review*, ingedeeld naar wat op dat moment het zwaartepunt van hun leven was. Onderverdeeld in ‘de Beweging’ (ongeacht ideologische kleur), ‘Academisch,’ wat hier staat voor professioneel academisch opgeleid en/of een positie aan een universiteit (in heden of verleden) en ‘Infrastructuur’, wat hier concreet het archiefwezen inhoudt. ‘Combinatie’ betekent dat de auteur in zowel de wereld van ‘de Beweging’ als in ‘Academisch’ een positie innam. Dit laat het volgende beeld zien:

Tabel 1 Achtergrond van de auteurs in de vooroorlogse *Review*

‘De Beweging’	Academisch	Combinatie	Infrastructuur	Onbekend	Totaal
13	3	5	1	5	27

De geleerde amateur uit ‘de Beweging’ is duidelijk in de meerderheid, wat overigens geen oordeel inhoudt over de kwaliteit van de bijdragen.

Op het vlak van de internationale samenwerking was Posthumus actief in de Commission Internationale de l’Histoire des Mouvements Sociaux (CIHMS). Deze was op initiatief van Sovjet-historici in 1933 opgericht als commissie van het Comité Internationale des Sciences Historiques (CISH) en stuurde toen een circulaire uit waarop 45 historici, onder wie Posthumus, positief reageerden.²⁸² De organisatie wilde bibliografieën op het gebied van de geschiedenis van sociale bewegingen uitbrengen en gidsen met vindplaatsen van relevant archiefmateriaal. Het secretariaat werd bemenst door de Poolse Nathalie Gasiorowska. Andere betrokkenen waren Georges Bourgin (Parijs), Halvdan Koht (Oslo, voorzitter) en Nikolas Loukine (Moskou). Op de CISH-conferentie van 1936 in Boekarest stond een voorstel op het programma, ingediend door het IISG en het Instituut voor Geschiedenis van de Academie van Wetenschappen in Moskou, om voor de CIHMS twee niet-periodieke publicaties uit te geven, een in Moskou dat zich speciaal zou richten op sociale bewegingen in Oost-Europa, en een in Amsterdam. Dit gebeurde onder de voorwaarde dat elke redacteur zelf kon kiezen waar hij of zij de publicatie wilde laten verschijnen, wat een uitvloeisel was van

282 Posthumus was vanaf 1934 lid van het Comité Internationale des Sciences Historiques. Hij vertegenwoordigde Nederland samen met N.B. Tenhaeff (1885-1943) hoogleraar Algemene geschiedenis van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd aan de GU. Zie *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* 1934-1939. Hij was zoals gezegd voorzitter van het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, de nationale tak van deze internationale, van 1933 tot 1948.

de spanningen binnen de CIHMS.²⁸³ Dit was een zijtoneel voor de grotere conflicten in de CISH tussen de Sovjet-historici en de 'burgerlijke' historici. Voor de Sovjet-historici was hier een nieuwe arena om de klassenstrijd te voeren.²⁸⁴ Er werd een publicatiecommissie benoemd met daarin de namen van vele mensen die al eerder in deze paragraaf zijn genoemd. Men beloofde al voor de bijeenkomst van de CIHMS die in het kader van het achtste congres van de CISH in 1938 in Zürich zou worden gehouden, een publicatie het licht te doen zien. De Commissie besprak in 1938 twee voorstellen: een van Georges Bourgin over het maken van een inventaris van de bronnen over Frankrijk in 1871 en een voorstel van het IISG om met de CIHMS samen te werken. De CIHMS besloot in te gaan op het voorstel van Bourgin en over het tweede voorstel met Posthumus te gaan praten om van de *Review* het officiële communicatiekanaal van de commissie te maken. Een werkomité van Posthumus, Bourgin en Gasiorowska moest dit voorbereiden.²⁸⁵ Het jaarverslag van het IISG over 1938 stelde doodleuk dat het IISG het verzoek van de CIHMS om de *Review* ter beschikking te stellen als haar officiële orgaan, gaarne inwilligde.²⁸⁶

Andere activiteiten van Posthumus

Naast al zijn werk voor het IISG was Posthumus directeur van het NEHA en hoogleraar aan de GU. Zijn leeropdracht in Amsterdam betrof de politieke en economische geschiedenis, maar in de praktijk hield hij zich alleen met economische geschiedenis bezig.²⁸⁷ Over zijn onderwijs als hoogleraar in deze periode zijn er tegenstrijdige berichten. Hem werd saai onderwijs verweten – uitgebreid besprak hij negentiende-eeuwse handelsproblemen -, maar zijn leerling Lou de Jong noemde zijn colleges 'voortreffelijk', waarbij moet worden aangetekend dat het hier ging om doctoraal werkcolleges voor

283 Nathalie Gasiorowska, 'Notes and memoranda: rapport sur l'activité de la Commission Internationale de l'Histoire des Mouvements Sociaux pendant la période depuis le Congrès de Varsovie 1933 jusqu'au Congrès de Zurich 1938', *International Review for Social History* 4 (1938) 488-493, aldaar 490.

284 Karl Dietrich Erdmann e.a., *Toward a global community of historians: the International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences 1898-2000* (New York 2005) 141.

285 Gasiorowska, 'Notes', 491.

286 *IISG Jaarverslag* 1938 55-56.

287 I.J. Brugmans, 'Posthumus, Nicolaas Wilhelmus (1880-1960)', zie: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/posthumus> (23 juni 2017).

Illustratie 12 Het gebouw Keizersgracht 264 in 1937 IISG BG A 53/732.

kleine groepen die Posthumus gaf op de EHB.²⁸⁸ Om de studenten vertrouwd te maken met de technische complicaties van de textielnijverheid, werden er soms excursies georganiseerd. In de lente van 1937 bezocht een groep van

²⁸⁸ L. de Jong, *Herinneringen I* ('s-Gravenhage 1993) 47.

24 deelnemers, onder wie negen vrouwelijke studenten, de textielfabriek van H. van Puijenbroek in Goirle.²⁸⁹ Onder de deelnemers waren Eva Tas, die later nog een kleine rol rond het IISG zou vervullen, en Lou de Jong.²⁹⁰

Posthumus stimuleerde studenten statistisch historisch werk te verrichten. Knegtmans stelt dat hij de enige historicus was die wenken gaf voor archiefonderzoek, dat nauwelijks door studenten werd gedaan.²⁹¹ Studenten werden voor tentamens soms ontvangen op Keizersgracht 264.

Er werd verhaald dat hij drie studenten gelijktijdig tentamen afnam en daarbij tegelijk aan de telefoon onderhandelde met een reisbureau.²⁹² Posthumus wilde analoog aan het seminarium aan de EHB een sociaal-historisch seminarium aan het IISG vestigen. Het Dagelijks Bestuur van het IISG besloot de burgemeester, als voorzitter van het curatorium van de GU, te polsen daarvoor een assistent ter beschikking te stellen.²⁹³ Dat verzoek werd niet gehonoreerd, maar dit nam niet weg dat Posthumus in 1939 alsnog zelf ruimte in het IISG maakte om een dergelijk seminarium te vestigen. Zonder veel omhaal werd dit besluit aan de curatoren meegedeeld.²⁹⁴

Een ander initiatief waarbij Posthumus betrokken raakte was de oprichting van het Algemeen Nederlandsch Archief voor Taal en andere Uitingsbewegingen. Bij dit project kwamen verschillende ideeën over het verzamelen van beeld- en geluidmateriaal bijeen. Mede-oprichter was de jezuïet en taal- en volkskundige Jacques van Ginneken (1877-1945). De stichtingsakte werd op 20 juni 1938 gepasseerd. Posthumus werd de penningmeester van de organisatie en het IISG bood het bestuur gastvrijheid voor vergaderingen.²⁹⁵ Posthumus wenste dat het Archief sociale films en films van optochten en congressen zou gaan verzamelen. Hans Stein was Posthumus' vertegenwoordiger in het praktische werk in de

289 Stadsarchief Amsterdam 30288 Archief van de UvA; Faculteit der Letteren en rechtsvoorgangers 2669. Brief aan textielfabriek H. van Puijenbroek, 2 mei 1937.

290 Lou de Jong meldt in zijn *Herinneringen* abusievelijk dat de excursie naar 'Twente' ging, waarschijnlijk 'Goor' met 'Goirle' verwarrend. In deze passage is De Jong de initiatiefnemer. Zie De Jong, *Herinneringen I*, 47.

291 Peter Jan Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest: de Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998) 58.

292 Peter Christiaan Jansen en W.M. Zappey, *Bibliografie van de geschriften van Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960)* (Rotterdam 1981) 11.

293 IISG Archief De Centrale 1555 Notulen DB IISG 7 juli 1937.

294 IISG Archief De Centrale 1559 Notulen DB IISG 12 oktober 1938 en IISG Archief De Centrale 1561 Kort verslag van den Directeur over het tweede kwartaal 1939.

295 Bert Hogenkamp, "Van groot belang voor de wetenschap van den mensch": het Algemeen Nederlandsch Archief voor Taal en andere Uitingsbewegingen, het Beeld- en Klankarchief en de Stichting Beeld- en Klankdocumentatie, 1938-1970', *Jaarboek Stichting Film en Wetenschap* (1994) 7-39, aldaar 7.

‘arbeidscommissie’ van deze instelling.²⁹⁶ P.J. Meertens, ook betrokken bij dit initiatief, was socio-biologisch geïnteresseerd. De medische wereld hoopte ook baat bij het nieuwe instituut te hebben. Er zou ruime aandacht zijn voor de medische aspecten van beweging.²⁹⁷

Posthumus was niet direct betrokken bij politieke activiteiten. Wel hield het thema wetenschap en politiek hem geregeld bezig. Zo leidde hij in 1938 een conferentie in Woudschoten.²⁹⁸ De conferentie maakte deel uit van een reeks die een initiatief was van de NCSV (Nederlands Christelijke Studenten Vereniging) en de VCSB (Vrijzinnig Christelijke Studentenbond). Men richtte de zogenaamde ‘Volkseenheidcommissie’ op waarin de studentenverenigingen ‘op principiële grondbeginselen’ samenwerkten en waarin ook de Sociaal-democratische Studentenclubs deelnamen. In 1938 werd de conferentie gehouden over het thema ‘Universiteit en Maatschappij’. Er waren 90 deelnemers onder wie tien hoogleraren. De conferentie concludeerde dat de universiteit niet aan de eisen van de moderne maatschappij voldeed. Er moest meer aan de praktijk gedacht worden, zonder de wetenschap te verwaarlozen. Culturele vorming hoorde net zo goed bij de universiteit, terwijl persoonlijke vorming iets was voor de studentenverenigingen. Posthumus riep de studenten op met oplossingen voor deze problemen te komen.²⁹⁹

Dichter bij de politiek lag zijn optreden als spreker bij een manifestatie tegen de beperking van de rechten van de werkende gehuwde vrouw. Deze vond plaats op maandagavond 28 maart 1938 in de grote gehoorzaal van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam die volgens het verslag van *Het Volksdagblad* ‘eivol’ was. De bijeenkomst was georganiseerd door de Amsterdamse Vrouwelijke Studentenvereniging. Posthumus’ bijdrage was een systematische uiteenzetting waarom het voorontwerp van de wet Romme niet deugde. Zoals van een historicus te verwachten, ging Posthumus terug tot de middeleeuwen om het normale van het werken door gehuwde vrouwen aan te tonen. Van de slotopsomming van zeven punten geef ik er hier drie. Het eerste was dat de wet een ‘grote vrijheidsbeperking’ betekende. Punt vier stelde dat er geen sprake zal zijn van noemenswaardige werkverruiming voor mannen. Punt zes wees op de situatie dat het een economische ramp zou

296 IISG Archief De Centrale 1561 Kort verslag van den Directeur over het tweede kwartaal 1939
297 *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 82.II.26, 25 juni 1938. Beschikbaar op: <https://www.ntvg.nl/system/files/publications/1938132670006a.pdf> (9 september 2016).

298 Ph.J. Idenburg, J. van Loon en J.B. Kors, *Het universiteitsvraagstuk: verslagboek van de conferentie te Woudschoten, 21, 22 en 23 Februari 1936* (Utrecht 1936) VI. In mei van 1934 vond de eerste conferentie in Woudschoten plaats.

299 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum*, 38.

zijn voor gezinnen die het arbeidsinkomen van de vrouw nodig hadden.³⁰⁰ Hij besloot zijn betoog met een oproep aan de mannelijke studenten om zich niet te laten voortrekken ten koste van de vrouwelijke. Zij, de mannen, waren sterk genoeg om te bereiken wat ze wilden bereiken. Posthumus bracht over deze avond ook verslag uit aan het bestuur van het IISG. Het bleef niet bij de bijeenkomst in de gehoorzaal van de universiteit. '[Hij] heeft ... een honderdtal studenten naar het Instituut meegenomen waar een gedachtenwisseling tot des avonds half één is voortgezet'.³⁰¹ Het moet op een demonstratie hebben geleken: een optocht van een professor en een honderdtal studenten, merendeels vrouwelijke, langs stegen, straten en grachten op een vroege lenteavond in vooroorlogs Amsterdam.

Zijn opvattingen over de positie van de vrouw waren voor Nederland in de vooroorlogse jaren zeker vooruitstrevend. Dat zal ongetwijfeld mede zijn ingegeven door zijn huwelijk met Van der Goot, de eerste Nederlandse gepromoveerde vrouwelijke econoom en zijn vriendin sinds 1920. Lil van der Goot behoorde tot het 'drievrouwschap' dat het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging oprichtte. Een van de beslissende momenten voor deze gebeurtenis was het beschikbaar stellen van twee grote ruimten in het pand van het jonge IISG aan de Keizersgracht 264. De andere twee vrouwen waren Rosa Manus en Johanna Naber.³⁰² Beide instellingen praatten al over samenwerking vóór de eerste bestuursvergadering van het IISG had plaatsgevonden.³⁰³ En tijdens deze vergadering werd de samenwerking goedgekeurd.³⁰⁴ Deze werd vastgelegd in wat De Haan en Mevis een 'vriendschapsverdrag' noemen.³⁰⁵

Het was een overeenkomst die voor vele jaren de samenwerking zou bepalen. Voor het IAV is deze samenwerking cruciaal geweest.³⁰⁶ Voor het IISG heeft het voordeel gelegen in het wederzijdse netwerk waar men gebruik van kon maken. Als voorbeeld noem ik hier het bezoek aan IAV en IISG van de dames Ginsburg, een van de bibliothecaressen van de bibliotheek van de Volkenbond en P. Hagen, leidster van de afdeling vrouwenarbeid

300 *Het Volksdagblad* 29 maart 1938.

301 IISG Archief De Centrale 1558 kort verslag van den directeur over het eerste kwartaal 1938.

302 Francisca de Haan en Annette Mevis, 'The IAV/IIAV's archival policy and practice: seventy years of collecting, receiving, and refusing women's archives (1935-2005)', in: Saskia Wieringa ed., *Traveling heritages: new perspectives on collecting, preserving and sharing women's history* (Amsterdam 2008) 23-46.

303 IISG Archief De Centrale 1549 Conceptovereenkomst bij 15 december 1935.

304 IISG Archief De Centrale 1551 Notulen vergadering Algemeen Bestuur IISG 23 december 1935.

305 De Haan en Mevis, 'The importance', 149.

306 *Ibid.*, 154.

van de ILO, beide te Genève. Dat waren nuttige contacten voor de ruil van documenten en informatie.³⁰⁷ Ook voor directe acquisitie was het IAV voor het IISG van belang. Zo werden er bijvoorbeeld in het verslag van het eerste kwartaal 1940 twee collecties genoemd die via het IAV naar het IISG kwamen: het archiefje van de Nederlandsche Anti-Oorlogsraad 1914-1918 en via Rosa Manus een 19-tal mappen met brieven en circulaires van het Rassemblement Universel pour la Paix.³⁰⁸

Conclusie

Het verhaal over de beginperiode van het IISG is al vaker verteld. Maar dit hoofdstuk brengt meerdere lijnen samen, zodat duidelijker wordt wat er echt uitspringt. Dat is ten eerste de grote rol die De Centrale en, in het bijzonder, De Lieme speelden op elk vlak van de vorming van de instelling. Ten tweede bleek de verwerving van het Historisch Archief van de Duitse SPD zowel inhoudelijk als organisatorisch cruciaal. Daarnaast liet het optreden van Nikolaevskij een onthullend beeld zien van de nog zeer persoonlijke en amateuristische verhoudingen binnen het bredere verband van de omgeving van het IISG.

Van de drie hoeken die invloed op het IISG uitoefenden was 'de maatschappij' verreweg de belangrijkste. De arbeidersbeweging in brede zin vormde de basis van de collecties die in zeer korte tijd het Instituut maakten tot wat het in 1940 was. Ballingen die het Duitse nazisme waren ontvlucht vonden onder meer in de Economisch-Historische Bibliotheek onderdak. Met hulp van hun netwerken kwamen Posthumus en zijn vroege IISG-medewerkers, van wie Scheltema zonder twijfel de belangrijkste was, in contact met weer andere netwerken, verspreid over heel Europa, onder meer die van Russische ballingen. Dat maakte een reddingsoperatie van bedreigde collecties van ongekende omvang mogelijk. Archieven en verzamelingen als die van de SPD en Nettlau bracht de instelling qua reputatie op gelijke hoogte met het enige andere instituut in de wereld op het gebied van de geschiedenis van de arbeidersbeweging, het Marx-Engels-Lenin Instituut Moskou. Dat De Centrale als sponsor in beeld kwam, was te danken aan het netwerk van Scheltema. Door haar raakte De Lieme, directeur van de verzekeraar van de sociaaldemocratische beweging, snel overtuigd van de wenselijkheid geld

307 IISG Archief De Centrale 1557 Kort verslag van den Directeur over het vierde kwartaal 1937.

308 IISG Archief De Centrale 1563 Kort verslag van den Directeur over het eerste kwartaal 1940.

van De Centrale aan het verzamelen van de collecties van de opgejaagde organisaties en mensen te besteden. Veel geld, zoals bleek.

In de hoek van de geschiedwetenschap was Posthumus ondertussen opgeklommen als een gevestigd en gewaardeerd academicus. Hij bleek een verzamelaar met een brede blik. De contacten met ballingen en met De Centrale boden hem een ongekende mogelijkheid zijn verzamelactiviteiten uit te breiden. Al in 1934 onderkenden Posthumus en De Lieme dat er naast NEHA en EHB een aparte instelling nodig was. Deze positioneerde zich expliciet naar buiten als academisch en politiek neutraal. Posthumus beperkte zich niet tot het opbouwen van een archief, maar trachtte de sociale geschiedenis als vak op een hoger peil te brengen. De *Review* als IISG's belangrijkste wetenschappelijke publicatiekanaal bood een platform aan academici, maar nog meer aan erudiete amateurs met connecties binnen de beweging, en versterkte de institutionalisering van de sociale geschiedenis op internationaal niveau. Posthumus bond veelzijdige talenten als Rüter, Lehning, Stein en Nikolaevskij aan de instelling waarbij een interessante mix van mensen uit de academische wereld en die van de beweging zichtbaar is. De Lieme benadrukte dat het IISG binnen de arbeidersbeweging ook een culturele taak te vervullen had met het oog op het herstel van de arbeidersbeweging in Midden-Europa. Hoewel Posthumus als sociaaldemocraat daar ongetwijfeld sympathiek tegenover zal hebben gestaan, was hij toch vooral bezig het IISG tot een professionele wetenschappelijke instelling te maken.

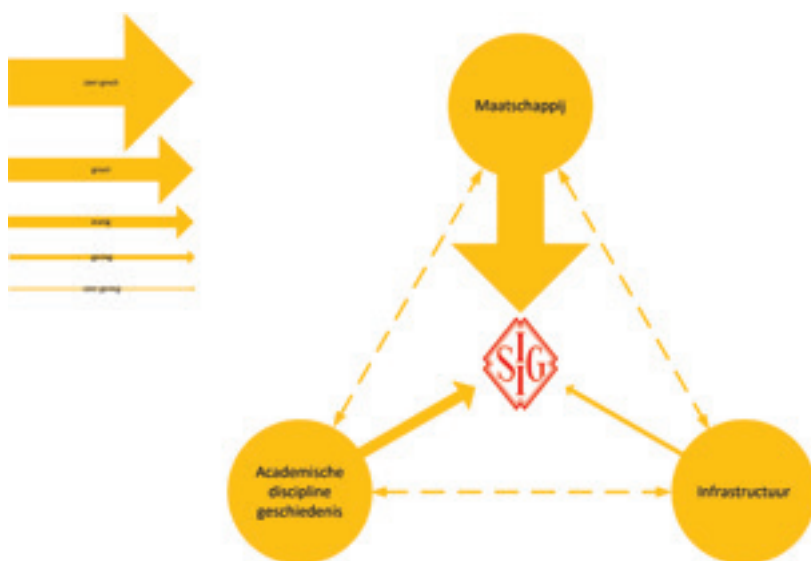
De bestaande infrastructuur van wetenschappelijke instellingen maakte het IISG mogelijk. Formeel werd het IISG, in de vorm van een Stichting, opgericht door het NEHA en De Centrale. In het bestuur was ook plaats voor de GU waar Posthumus doceerde en de KNAW waarvan hij lid was. De Centrale had een dominante positie in het bestuur van de Stichting. Zij leverde de voorzitter, in de persoon van directeur De Lieme, en nog twee leden afkomstig uit de Raad van Commissarissen.

Schematisch levert dit het volgende beeld op over de invloed vanuit de drie 'hoeken'. Zoals voor iedere subperiode probeer ik de krachtsverhoudingen in een schema weer te geven. De dikte van de pijlen weerspiegelt het belang van een bepaalde invloed bij benadering, zonder dat ik daarbij pretendeer kwantitatief exact te zijn.³⁰⁹

De politieke situatie in Europa in deze jaren maakte het voor mensen als Posthumus, Scheltema en De Lieme noodzakelijk op te komen voor vervolgte activisten en hun erfgoed. Deze taak beheerste het jonge Instituut in hoge

309 De schaal van de krachten die op de instelling inwerken loopt van 'zeer groot', 'groot', 'matig', 'gering', 'zeer gering' naar 'afwezig'.

Figuur 3 De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1935-1940. Invloed maatschappij op IISG: zeer groot, Academische discipline geschiedenis op IISG: matig, Infrastructuur op IISG: gering.

mate, zodat maatschappelijke ontwikkelingen veel invloed op het Instituut uitoefenden. Terwijl 'de infrastructuur' nog bescheiden was, oefende 'de discipline' via de persoon van Posthumus relatief meer invloed uit. Als vooraanstaand sociaaleconomisch historicus in Nederland vertegenwoordigde hij het academisch kapitaal van het Instituut, ook internationaal.

Deze verhoudingen hadden ook consequenties voor de professionalisering. Door 'de ongunst der tijden' kreeg het jonge Instituut te maken met een enorme dynamiek. Het IISG was in de wereld van ballingen op drift al snel bekend als het 'Amsterdamse Instituut'. Veel van de mensen die betrokken waren bij het IISG werden gedreven door een engagement met uiteenlopende politieke richtingen. De arbeidersbeweging was het centrale referentiepunt in dat engagement. Dat gold ook voor een man als De Lieme, die zelf als een links-liberaal kan worden gekarakteriseerd. Het gedeelde belang van het redden van archieven en bibliotheken van de arbeidersbeweging maakte het mogelijk dat een links-liberaal kon samenwerken met een sociaaldemocraat als Posthumus en een anarchist als Lehning. Dit bracht ook spanningen en fricties, ook op het gebied van verwerving. Zo waren sommige bestuurders rond het Historisch Archief van de SPD vanwege de hoge nood vooral geïnteresseerd in geld. Anderen wensten

deze archieven juist in een *politieke* instelling te bewaren en niet in een wetenschappelijke en neutrale. Het grote engagement van de medewerkers oefende druk uit op de professionalisering. Een sleutelfiguur als Nikolaevskij trad bij gebrek aan een stabiele infrastructuur vooral op voor zijn eigen politieke, wetenschappelijke en persoonlijke belangen. Maar op vrijwel alle niveaus was in de hele organisatie de betrokkenheid bij verzamelen en wetenschappelijke studie aanwijsbaar. Daarbij werd vooralsnog gekozen voor de opzet van een 'kabinettenstructuur', in navolging van het MEI, dat individuele medewerkers zowel verantwoordelijk maakte voor verzamelen als voor ontsluiten en publiceren.

Ten slotte toont dit hoofdstuk nogmaals de centrale en cruciale rol van Annie Adama van Scheltema in de vroege geschiedenis van het IISG. Dit geldt ten eerste voor haar bijdrage aan de collectievorming en ten tweede, ondanks haar beperkte professionele opleiding – een cursus op de UB Amsterdam – wist zij de onstuimig in aantal toenemende collecties tot een hanteerbare verzameling te maken.

Hoofdstuk 4 Vijandige overname 1940-1945

De oorlogsdreiging die vanaf het aan de macht komen van Hitler in 1933 langzaam maar zeker toenam, werd in september van 1939 werkelijkheid. De bij het IISG betrokkenen in Amsterdam en Parijs realiseerden zich dat de IISG-verzamelingen een aantrekkelijke buit voor de vijanden van de arbeidersbeweging vormden. Nu was een reddingsoperatie voor de eigen, meest gevoelige collecties nodig. In het veilig geachte buitenland kwamen depots en filialen. Maatregelen voor de veiligheid in de personele en financiële sfeer volgden. Het leek er kortom op dat het Instituut in 1940 goed voorbereid was toen Duitse troepen op 10 mei de Nederlandse grens overschreden.

De vóór de oorlog veronderstelde interesse van de nazi's in het Instituut bleek volledig gegrond. Diverse instanties uit het bezettingsapparaat stortten zich op de instelling en zijn collecties. Nog korte tijd probeerde het bestuur van de Stichting de instelling normaal te laten functioneren. Dit werd bemoeilijkt doordat de langzame verslechtering van de verhoudingen tussen Posthumus en De Lieme zich na mei 1940 verhevigd voortzette. Alles wees op een aanstaande breuk tussen de twee geestelijke vaders van het IISG. Al snel bleek de overmacht van de bezetters zo groot dat nog slechts geïmproviseerd kon worden.

Deze periode is relatief al goed beschreven in de literatuur. Aan de Duitse achtergronden van de collectieroof wijdde Roth een special van de *Review*.¹ De gecompliceerde geschiedenissen van de geroofde collecties zijn aan bod gekomen in de literatuur over restitutiekwesties. Veel werk op dat gebied is gedaan door Patricia Kennedy Grimsted.² Over deze hele periode geeft Hunink in haar studie over *De papieren van de revolutie* veel bruikbare informatie. De gedwongen verhuizing van de collecties en het officiële ontslag van de medewerkers maakten elke vorm van professionalisering onmogelijk, al hielden verspreide individuen het IISG nog 'levend'.

1 Karl Heinz Roth, *The International Institute of Social History as a pawn of Nazi social research: new documents on the IISH during German occupation rule from 1940 to 1944* (Cambridge 1989). Dit is een supplement bij *International Review of Social History* 34 (1989).

2 <https://socialhistory.org/nl/russia-archives-and-restitution/bibliography> (9 augustus 2018).

De organisatie in Amsterdam

Het bestuur van de Stichting IISG was geconvoceerd voor 14 mei 1940 om twee uur 's middags, Keizersgracht 264. De agenda leek niet spectaculair: Opening, Notulen vorige vergadering, Mededelingen over het jaarverslag 1939, Rekening over 1939, Begroting 1940, de grote publicatie over de Eerste Internationale, Voorstel benoeming G.D.H. Cole, Kredietaanvragen voor de aankoop van collecties in 1941 en tot slot de Rondvraag. Om 18.30 uur was er een tafel gereserveerd in het Amstel Hotel voor een gezamenlijke maaltijd.³ Maar op het tijdstip dat de vergadering volgens afspraak zou beginnen, brandde Rotterdam, door de *Luftwaffe* gebombardeerd, al een half uur. De Duitse *Wehrmacht* had op 10 mei 1940 de Nederlandse neutraliteit geschonden en het Nederlandse leger capituleerde op 15 mei 1940. In deze omstandigheden was het niet vreemd dat de geplande vergadering niet doorging. Zoals eerder beschreven, zouden Quast en Posthumus in geval van oorlog naar Engeland uitwijken. Maar dat was niet gebeurd. Posthumus moest in IJmuiden onverrichterzake rechtsomkeert maken.⁴

Voor De Lieme stond er op de afgelaste vergadering iets op het spel. Hij wenste de activiteiten en de kosten van het IISG eindelijk onder controle te krijgen. Voorafgaand aan de vergadering had De Lieme uitgebreid aantekeningen gemaakt van de punten die hij aan de orde wilde stellen. Zo stelde hij over het 'filialen systeem': 'Incidentele beslissingen leiden voortdurend tot expansie en expansie tot verdere expansie met alle financiële gevolgen van dien'. Vergelijkbare kritiek uitte hij op Posthumus' plannen rond de publicatie over de Eerste Internationale. Dat voorstel '...leidt tot een vrijwel onbeperkte verplichting in de toekomst. In abstracto kan men omtrent dergelijke publicaties alles aanvaarden'.⁵ Dergelijke kritiek liet De Lieme Posthumus rechtstreeks weten in een brief gedateerd 29 mei. Voor hem was er blijkbaar een grens overschreden. Posthumus zou zich ruim buiten zijn bevoegdheden hebben begeven. Weer waren er uitgaven gedaan ten laste van de begroting van het volgende jaar, terwijl dat expliciet verboden was. Het project Eerste Internationale had feitelijk geen opzet en geen geaccepteerde begroting, toch waren er uitgaven op gedaan. De Lieme wilde nog eenmaal zijn verlies nemen. Hij accepteerde de uitgaven voor de eerste vijf maanden

3 IISG Archief De Centrale 1563 Agenda Bestuur IISG dinsdag 14 mei 1940.

4 Opmerking in het manuscript 'Bibliomemor II' 8, geschreven door Sophie C.E. van der Beek in 1977. Kopie in bezit HSa. Van der Beek was in dienst als catalogusmedewerkster en secretaresse vanaf 1 november 1937. Zij was door Greve gewezen op een mogelijke baan bij het IISG.

5 IISG Archief De Centrale 1563 Notities voor de vergadering van 14 mei 1940 van de Voorzitter Bestuur Stichting IISG.

van 1940, fl 61.765,43, en stelde voor de komende zeven maanden van 1940 per maand fl 3000 beschikbaar. Daarmee beliepen de kosten voor 1940 in totaal bijna fl 83.000, '130% van wat beschikbaar kon worden gesteld'. De Lieme sprak van een crisis die niet alleen door de tijdsomstandigheden was veroorzaakt. Zijn raadgevingen waren in de wind geslagen: 'U hebt de door mij voorgestelde weg niet willen gaan en de voorkeur gegeven aan die der voortdurende en spontane uitbreiding. U hebt daardoor de belangen van "Het Instituut" naar mijn oordeel in hoge mate geschaad'.⁶ De brief was ge-cc'd aan Van Winter en Rüter. Van Winter vroeg De Lieme verbaasd wat er gebeurd was, want we kennen toch de '... bekende neigingen van Posthumus ...'. De Lieme antwoordde dat de positie van de levensverzekeringsmaatschappijen drastisch veranderd was en dat Posthumus daar geen enkel begrip voor opbracht en er de 'vanouds bekende tactiek' tegenover stelde.⁷ Het zal niet verbazen dat Posthumus geen genoeg nam met De Lieme's kritiek. En er kwam een nieuw element bij: de afgesproken noodregelingen waren door De Lieme niet in werking gesteld. Hierdoor waren medewerkers in het buitenland ongetwijfeld in problemen gekomen. Hij weerlegde een aantal aantijgingen op details. Maar de kern van zijn repliek was deze: welke bevoegdheid hebt U als directeur van De Centrale mij als Directeur IISG verwijten te maken '... die niet zouden treffen het Bestuur van die instelling, waarvan U zelf de voorzitter bent ...'.⁸

De niet van kracht geworden noodregelingen hadden betrekking op de in het vorige hoofdstuk besproken bedragen die afgesproken waren om Oxford en Parijs te kunnen laten doorwerken. Toen Posthumus en Rüter op de tiende mei bij de Twentse Bank navraag deden, bleek er niets bekend over gedeponeerde fondsen.⁹ Pas na de oorlog kwam Posthumus erachter wat tot deze gang van zaken geleid had. Een tijdlang wilde De Centrale voor miljoenen aan effecten in Engeland onder beheer van de zoon van De Lieme stellen. Maar de Raad van Commissarissen vertrouwde hem dit uiteindelijk niet toe en zo was er niets geregeld.¹⁰ De effecten daarvan zouden rampzalig worden voor de filialen in Oxford en Parijs.

6 IISG Archief De Centrale 1563 Brief De Lieme aan Posthumus 29 mei 1940.

7 IISG Archief De Centrale 1563 Brief Van Winter aan De Lieme 30 mei 1940 en brief De Lieme aan Van Winter 2 juni 1940.

8 IISG Archief De Centrale 1563 Brief Posthumus aan De Lieme 5 juni 1940.

9 Hunink, *De papieren*, 129.

10 Ibid., 329. Waarom er dan geen geld naar Parijs was overgemaakt, wordt hier niet toegelicht. In Hunink's relaas is op pg. 129 sprake van het vertrek van De Lieme naar Engeland dat door hem zo lang werd uitgesteld tot het te laat was. Deze informatie werd door H. Vos verschaft aan het DB van het IISG op 22 december 1945. Zie Hunink *De papieren*, 330.

De veranderde omstandigheden kwamen aan de orde op de vergadering van de Raad van Commissarissen van De Centrale die in de ochtend van zondag 23 juni 1940 plaatsvond in de woning van De Lieme, die na een operatie thuis herstelde.¹¹ De vergadering begon met een herdenking van commissaris Jac. van Gelderen. Hij had zich op 14 mei met zijn vrouw en kinderen van het leven beroofd, toen duidelijk werd dat de Duitsers het in Nederland voor het zeggen kregen.¹² Vervolgens deed De Lieme verslag van de schade die de onderpanden van De Centrale door de oorlogshandelingen hadden opgelopen. Hij schatte die op fl 100.000. Het IISG kwam uitgebreid aan de orde. De Lieme vroeg goedkeuring voor de maatregelen die in een memorandum waren opgenomen. Hij vroeg de begroting van het IISG, die nog niet door het bestuur van het IISG was vastgesteld, niet goed te keuren, afgezien van de bedragen zoals die twee alinea's hiervoor zijn vermeld.¹³ Belangrijk was dat er voor 1941 geen bedragen voor aankopen werden vrijgemaakt. De zorgen van De Lieme behelsden de positie van het eigen bedrijf. Door ongunstige koersverschillen was de omvang van het eigen vermogen met twee miljoen gulden gedaald. Hij wenste het te versterken door fl 475.000 uit de reserve van het Fonds voor Sociale Doeleinden over te hevelen en het budget voor het IISG in te dammen.¹⁴

Het vervolg van de geschiedenis maakte de al langer zieke De Lieme niet meer mee. Hij overleed aan leverkanker op 24 juni 1940 om zeven uur 's ochtends. Hem bleef bespaard dat het IISG op 15 juli door de bezetter werd gesloten en overgenomen en dat de Duitsers op 8 augustus de nationaal-socialistische J.A.H. van der Does als beheerder boven De Centrale aanstelden.¹⁵

In mei en juni van 1940 werd er nog gewerkt aan de Keizersgracht 264. Er werden toch weer archieven in veiligheid gebracht. Naar Den Haag gingen 40 kisten, waarvan er zeven een deel van het SDAP-archief bevatten. Vakbondsarchieven gingen naar Alkmaar. Nederlandse en Engelse brochures werden op diverse plekken in Amsterdam verborgen.¹⁶ Ook hield het personeel

11 IISG Archief De Centrale 150 Notulen RvC De Centrale 23 juni 1940.

12 Het gezin bestond uit Jac. van Gelderen, zijn vrouw Alexandrina de Vries (1886-1940) en de kinderen Margreet van Gelderen (1919-1940) en Johan van Gelderen (1922-1940). Zie: Ligtenberg, *Mij krijgen ze niet levend*, 165 en 221.

13 Deze maatregelen werden op 26 juni door de Raad van Commissarissen aangenomen en in een brief van 8 juli door Simonsz aan het IISG meegedeeld. Zie IISG Archief De Centrale 1563 Brief C.M. Simonsz aan bestuur IISG.

14 Van Gerwen, *De Centrale centraal* 193.

15 Ibid., 198 en Hunink, *De papieren*, 130.

16 Hunink, *De papieren*, 129.

zich bezig met het verscheuren van belangrijke Instituutscorrespondentie, waarbij de afspraak was dat bij gevaarlijk bezoek als waarschuwing naar de verscheurders zou worden doorgebeld 'de ijscoman is er'.¹⁷ Posthumus, altijd op zoek naar nieuwe mogelijkheden, had al voor de meidagen aan de oorlog gerelateerde documenten verzameld. Nu hoorde een IISG medewerkster Posthumus zeggen dat hij 'Loutje de Jong [zal] opdragen alles wat de oorlog betreft, te bewaren voor latere documentatie'.¹⁸

In de aanloop naar de overname door de bezetter werd het Instituut een aantal keren door Duitse functionarissen bezocht. Een daarvan was Wilhelm Gülich van het Institut für Weltwirtschaft in Kiel. Vanaf Hannover reisde hij samen met dr. Prinzing, van het Deutsche Auslands-wissenschaftliche Institut en adjunct-directeur van de Sicherheitsdienst (SD) afdeling 'Forschung und Auswertung', die als SS *Obersturmführer* 'dienstlich' naar Holland was gestuurd. Gülichs reis leek ingegeven door praktische bibliotheekvragen, maar aangekomen in Amsterdam was er nauw overleg op het Gestapo-hoofdkwartier met de SS-ers Hass, Brandenburg en Spengler. Op vrijdag 12 juli had Wilhelm Gülich de hele middag voor Posthumus' instellingen ingeruimd. Om 14.00 bezocht hij de EHB en werd daar door J.C. Westermann ontvangen. Om 15.30 volgde het bezoek aan het IISG, waarbij Scheltema aantrad. Om 16.00 sprak hij op de Universiteit apart met Posthumus, tenminste als we 'Besuch bei Professor Posthumus' zo moeten lezen.¹⁹ Posthumus zelf stelt in een verslag van 17 augustus 1945 dat Gülich hem op de universiteit niet te zien kreeg, maar dat hem slechts de faculteitskamer werd getoond.²⁰ Hierna werd wederom het IISG bezocht en Scheltema hield hem tot 18.30 bezig.²¹ Gülich noemde de collectie 'slechterdings erstaunlich'; zij kwam op hem over als een aantal ongekend waardevolle privéverzamelingen. Zowel Posthumus als Scheltema uitten zich tegenover hem uiterst bezorgd. Daartoe hadden ze alle reden: het IAV was dezelfde dag leeggeroofd door de Gestapo!²² Die organisatie had zich op

17 Van der Beek, Bibliomemor II 8.

18 Ibid., 9.

19 Wilhelm Gülich: „Bericht über meine Dienstreise nach Holland und Belgien vom 6. bis 29. Juli 1940“, geschreven op 3 september 1940, Archiv Deutsche Zentralbibliothek für Wirtschaftswissenschaften, Nr. 496 6. Zie kopie in bezit HSA.

20 Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis door Prof. N. Posthumus, 27 Augustus 1945. Kopie manuscript in bezit HSA.

21 Gülich: „Bericht über meine Dienstreise“, 5-6.

22 De Haan en Mevis, 'The IAV/IIAV's archival policy', 31. De lokalen van het IAV waren op 2 juli door de Duitsers verzegeld. Het IAV bestuur vergaderde die dag en Elisabeth Ribbuis Pelletier deelde daar mee dat de verzamelingen 'in beslag zullen worden genomen'. Zie hierover Vilan van de Loo en Ingrid Verver, *'Moet terug. Privaat eigendom': de roof, het zoekraken en de*

deze vrijdag nog niet uitgesproken over het IISG. Vandaar dat Scheltema alle moeite deed Gülich te overtuigen van de puur wetenschappelijke doelstelling van het IISG. Ze toonde, om de evenwichtigheid in de collectie te bewijzen, de naziliteratuur die aanwezig was. Maar de man uit Kiel liet zich niet van de wijs brengen. Uit Gestapo-kringen kende hij het vermoeden dat het IISG terug te voeren was op stichtingen van Joodse emigranten en de internationale vakbeweging. De literatuur over het nazisme die hij op de plank aantrof, was naar zijn oordeel 'Hetzliteratur', al zag hij inderdaad ook de officiële protocollen van de Reichsparteitage.

Gülich achtte het gewenst dat het Instituut behouden bleef, alleen moesten Posthumus en Scheltema zich 'innerlich umlernen'. Over zichzelf tevreden meldde hij 'mir scheint, sie haben schon begonnen'.²³ Scheltema noemde het bezoek in haar 'Herinneringen'. Gülich fluisterde haar in de communistisch literatuur uit de studiezaal te verwijderen en gaf haar een telefoonnummer om bij problemen te bellen. Dat bleek later tevergeefs: de van oorsprong sociaaldemocraat Gülich was na de sluiting niet meer bereikbaar.²⁴

Posthumus meldde in zijn rapport van 27 augustus 1945 dat hij enige dagen later weer op het Instituut geroepen werd voor een gesprek met de SS'er F. Wilkens, dat om 15.00 zou plaatsvinden. Dat zal op maandag 15 juli geweest zijn. Om 17.30 verklaarde Wilkens het Instituut gesloten. Het nog aanwezige personeel mocht alleen nog zijn of haar persoonlijke spullen meenemen. Posthumus werd daarna nog diverse malen ontboden en moest uiteindelijk zijn zestien sleutels afgeven.

De Raad van Commissarissen van De Centrale besprak de sluiting van het IISG in haar vergadering van 28 juli. Men achtte het onvermijdelijk de werkzaamheden te staken en het personeel te ontslaan. Men dacht aan ontslag per 30 september 1940 met doorbetaling tot 31 december 1940. Lopende verplichtingen konden gehonoreerd worden na het overleggen van bescheiden. Interessant is dat er gemeld wordt dat de directeur

uiteindelijke terugkeer van de IAV-archieven (Amsterdam 2003) 14. De daadwerkelijke afvoer van de verzameling van het IAV heeft dan kennelijk op 12 juli plaatsgevonden. Dat wordt bevestigd door een interview op 1 maart 1992 van Jolande Withuis met Madelon van Toulon van der Koog, bibliothecaresse van het IAV in 1940. Zij noteerde 12 juli 1940 in haar agenda als de dag dat het IAV werd leeggehaald. Maar aangezien van Toulon van der Koog er zelf niet bij was, is deze informatie zeer waarschijnlijk afkomstig van Scheltema. Kopie van een deel van het interview van Jolande Withuis met Madelon van Toulon van der Koog mij toegezonden door Annette Mevis, Atria. Kopie bij HSA.

²³ De passage over EHB en IISG in Gülichs rapport: Gülich: "Bericht über meine Dienstreise", 37-38.

²⁴ Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 168.

schrijfmachines, catalogi en een aantal brochures had kunnen meenemen zodat het personeel thuis kon catalogiseren.²⁵ De een na laatste vergadering van het bestuur van de Stichting IISG na de Duitse overval, op 23 augustus 1940, leverde een treurig verslag.²⁶ Aanwezig waren De Jongh, Bolkestein, Tenhaeff, Posthumus en Van Winter, welke laatste de rol van voorzitter ad hoc op zich nam. De Lieme werd herdacht. Meegedeeld werd dat De Centrale Oudegeest als zijn vervanger had willen aanwijzen, maar de bezetter had Oudegeest, Hoejenbos en Cohen uit de Raad van Commissarissen van De Centrale verwijderd, dus dat kon geen doorgang vinden.²⁷ Het bestuur keurde de begroting 1940 goed, maar plaatste de kanttekening dat deze begroting de verplichtingen in het buitenland *niet* dekte. De situatie die na de komende 1 oktober zou ontstaan, drong bij de aanwezigen door: er was dan geen personeel meer, ook geen directeur. Het bestuur was na dat moment de instantie die de zorg zou dragen en zij zou dat doen in de persoon van haar secretaris, Posthumus. Maar de hele personeelsorganisatie zou uiteenvallen.²⁸ Het bestuur werd dan zelf verantwoordelijk voor grote en belangrijke verzamelingen, die het, echter, niet meer kon benaderen.

Tot slot zagen de bestuursleden af van vergoeding van reis- en verblijfkosten en de gezamenlijke maaltijd. Er was echt niets te vieren. De daad bij het woord voegend, stuurde het bestuur – om één voorbeeld te nemen – de dag erop Scheltema reeds haar ontslagbrief, zonder dank- of spijtbetuiging.²⁹

De laatste vergadering van het bestuur, op 23 september, waar alleen Bolkestein verstek moest laten gaan, bracht weinig nieuws. Posthumus deed verslag van twee besprekingen met de nieuwe directie van De Centrale. De besluiten bleven gehandhaafd: ontslag per 30 september en doorbetaling tot 1 januari. Na juridisch advies werd gesteld dat dit besluit ook gold voor het personeel in het buitenland, hoewel deze mededeling hen niet kon bereiken.³⁰ Het verslag meldde verder dat Posthumus gesproken had met de nieuwe directeur van De Centrale, de Duitse accountant Harting, en H.J. Reinink, waarnemend secretaris-generaal van het Departement van

25 IISG Archief De Centrale Notulen 150 Raad van Commissarissen De Centrale 28 juli 1940.

26 IISG Archief De Centrale 1563 Notulen van de vergadering van het bestuur van de Stichting IISG 23 augustus 1940, plaats van samenkomst niet opgegeven.

27 Van Gerwen, *De Centrale centraal*, 199-200.

28 Het praktisch effect van de bezetting van het Instituut was tijdens deze vergadering al zeer merkbaar: zo was een brief van Oudegeest met commentaar op de vorige notulen niet beschikbaar.

29 IISG Archief IISG 263 Stukken van A. Adama van Scheltema. Brief bestuur Stichting IISG aan A. Adama van Scheltema 24 augustus 1940.

30 IISG Archief IISG 3 Notulen van de vergaderingen van het Algemeen Bestuur, Vergadering van 23 september 1940.

Onderwijs die Van Poelje verving. Posthumus achtte de opstelling van de twee heren met betrekking tot het opnieuw functioneren van het Instituut positief. De Centrale zou haar collecties gewoon in depot laten. Wel moest het Instituut dan onder een andere leiding komen. Later had Posthumus apart met Reinink besproken of het Rijk het nieuwe Instituut wilde financieren of zelfs de collecties van De Centrale zou willen kopen. De laatste opmerking in verband met dit onderwerp was: 'Over deze aangelegenheid wordt correspondentie gevoerd'. Er werd geen datum voor een volgende vergadering afgesproken.

Posthumus schatte in zijn rapport uit 1945 over de oorlogsjaren de op 15 juli in Nederland aanwezige, onbereikbare collectie op 100.000 delen. Het was de hele bibliotheek van de Nederlandse, Duitse, Engelse, Amerikaanse, Franse en Russische kabinetten, plus de krantenverzameling die in de kelder van Keizersgracht 257 was ondergebracht.³¹ De waardevolle bibliotheek van Hans Stein was, omdat het echtpaar Stein de huur van hun Amsterdamse woning had opgezegd, vanaf begin 1940 opgeslagen in de kelder en op de zolder van het Instituut.³²

De al genoemde SS *Obersturmführer* dr. Prinzing gaf in een lang memorandum een analyse van het Instituut.³³ Hij noemde de hoofdzetel in Amsterdam, de filialen in Parijs en Oxford, een vertegenwoordiger in New York (München-Helfen) en plannen voor een afdeling in Jeruzalem.³⁴ Naar zijn mening was het doel van het Instituut 'eine neue zentrale Forschungsstelle für die marxistische Gewerkschaftsbewegung zu gründen'. Hij somde een klein aantal belangrijke archieven op, waaronder dat van Karl Kautsky.³⁵ Van de bibliotheek, die hij op 100.000 banden schatte, noemde hij de deelbibliotheek Nettlau van 40.000 delen. Hij trof geen catalogus aan. De bibliotheek was een 'reine Forschungsbibliothek' en voor de geschiedenis van

31 Hunink, *De papieren*, 327.

32 Van der Ham, *Hans Stein Papers*, 6. Deze bibliotheek is in de oorlog verloren gegaan.

33 Hunink, *De papieren*, 303-309. Memorandum 24 augustus 1940.

34 In 1939 en 1940 was er uitgebreid gecorrespondeerd om in Jeruzalem een Instituut voor de sociale geschiedenis van het Midden-Oosten op te richten. Het initiatief kwam van Dr. Alfred Lieber. Het zou kunnen functioneren als filiaal van het IISG. De Lieme was duidelijk gecharmeerd van het idee. Hij legde het plan voor aan wetenschappers van de Hebrew University die overwegend positief waren. R. Koebner (1885-1958) bijvoorbeeld roemt de kwaliteiten van Posthumus als wetenschappelijk manager. Van de plannen kwam door problemen in Palestina en het uitbreken van de oorlog niets terecht. Correspondentie in: IISG Archief De Centrale 1561 – 1563.

35 Interessant is dat het archief van Kautsky al in april 1939 naar het Verenigd Koninkrijk was geëvacueerd, zie: <https://search.socialhistory.org/Record/ARCH00712> (12 juli 2017).

het socialisme waarschijnlijk volledig.³⁶ Zijns inziens moest de bibliotheek weer voor de wetenschap beschikbaar komen – maar niet voor Hollandse wetenschappers. Zijn karakterisering van de personeelsleden is interessant. Posthumus: kreeg hij geen hoogte van; Nikolaevskij: trotskist; Arthur Lehning: anarchist; Sapir: Russische Jood en trotskist; Rüter: Hollandse marxist; Hans Stein, Paul Bernard en Gustav Mayer: Joodse emigranten en marxisten. Annie Scheltema zag hij als de belangrijkste figuur van de club: socialiste op de uiterste linkervleugel. Haar netwerk omspande heel Europa en bestond met name uit Duitse emigranten. Prinzing kon citeren uit Scheltema's correspondentie, want ze had die niet vernietigd. Zij werd hierdoor vaker en scherper over het IISG ondervraagd dan Posthumus. Prinzing stelde voor de bestanden in Parijs en Amboise snel zeker te stellen. Hij meende dat het Instituut in het 'Arbeitsbereich' van de SD moest blijven met als doel 'Erkenntnis der Linksbewegungen'. Hij vond niet dat het aan het Deutsche Arbeitsfront (DAF) gegeven moest worden want dat had al de hand weten te leggen op de 600.000 banden van de Wiener Arbeitskammer.³⁷

Rosenbergs interesse: Parijs, Amboise en Amsterdam

Over Parijs en Amboise had Prinzing zich geen zorgen hoeven maken. Met opmerkelijke snelheid hadden Duitse agenten zich aan de Rue Michelet gemeld. Op 17 juni, drie dagen na de val van Parijs, werd de collectie door het Reichssicherheitshauptamt (RSHA), met de hulp van *Wehrmacht*-personeel, in beslag genomen. In Parijs was de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) direct betrokken bij de verdeling van de buit.³⁸ Daarom kon een deel van de in Parijs geconfisqueerde bibliotheek al in 1941 worden aangetroffen in Frankfurt, in het Institut zur Erforschung der Judenfrage, een onderafdeling van het hele 'Hohe Schule'-plan.³⁹ De situatie in Frankrijk in mei en juni 1940 was bijzonder penibel. Er was in maart nog materiaal uit Amsterdam naar

³⁶ Hunink, *De papieren*, 305.

³⁷ Ibid., 309. '600.000' banden is schromelijk overdreven. De Weense bibliotheek werd geschat op 300.000 banden in 1938, wel een aanzienlijke bibliotheek. Zie: Josef Vass, Heinz Renner en Karl-Heinz Hasibar, *Sozialwissenschaftliche Studienbibliothek: 1922-1982: Festschrift* (Wenen 1982) 23.

³⁸ Hunink, *De papieren*, 135.

³⁹ Ibid. De "Hohe Schule" zou een nazistische instelling van hoger onderwijs en onderzoek onder leiding van Alfred Rosenberg moeten worden. Er werd een serie instituten voor het plan in het leven geroepen die niet allemaal gerealiseerd zijn. Wel gerealiseerd werd bijvoorbeeld het genoemde Institut zur Erforschung der Judenfrage in Frankfurt am Main dat in 1942 geopend werd. De geroofde collecties waren bestemd voor deze en andere instituten.

Parijs gezonden; er was nog materiaal bij een expediteur; er was materiaal in de villa in Amboise.⁴⁰ Nikolaevskij en Estrin waren op de vlucht. En, niet onbelangrijk: er was geen geld. Voor de zaken die Nikolaevskij nog wilde regelen wist hij een beperkt bedrag van Friedrich Adler te lenen: FF 25.000. In augustus meldden de Duitsers zich in Amboise. Op de 30ste van die maand werden de collecties daar in beslag genomen. Nikolaevskij had zich eind juni samen met Lidija Estrin in het onbezette deel van Frankrijk in veiligheid weten te brengen.⁴¹ Als laatste, gelukkige veiligheidsmaatregel had hij een wijnkelder in Amboise gehuurd en daar tweehonderd pakketten met archieven ondergebracht. Anna Bourguina, een vriendin van hem die een tijdlang in de villa in Amboise woonde, had hij tijdens de afwezigheid van hemzelf en Estrin met de zorg belast. Zij verborg de niet in de villa aanwezige collecties, zoals het materiaal van de expediteur elders. Bourguina liep bij deze betrokkenheid zeker gevaar. Ze werd diverse malen ondervraagd, wat voor haar als Joodse extra bedreigend was. Ze ontkwam en werd na de oorlog Nikolaevskij's vrouw en de curator van zijn collectie in Stanford. De collectie die in eerste instantie in de wijnkelder werd bewaard, werd niet door de Duitsers ontdekt. Het materiaal dat niet in beslag genomen was, bestond uit de bibliotheek en delen van het archief van Friedrich Adler, naast materiaal dat betrekking had op de Tweede Internationale.⁴²

Het Naziregime was dus zeer geïnteresseerd in de collecties van het IISG. Daarmee is niet gezegd dat de roof een eenvoudige zaak was. Het gedrag van de Duitse instanties binnen de nazi-bureaucratie die zich van deze archieven en bibliotheken wilden meester maken, illustreert treffend de ideeën van Ian Kershaw over het karakter van het nazisme als een instabiele coalitie van verschillende met elkaar in competitie staande machtsblokken.⁴³ In ons geval waren er drie of misschien zelfs vier rivalen van belang. Dat was ten eerste de RSHA, waaronder de SD viel, maar ook Amt VII, 'Weltanschauliche Forschung und Auswertung'. Ten tweede hebben we te maken met het Deutsche Arbeitsfront onder leiding van dr. Robert Ley. De derde kaper op de kust was de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Op de achtergrond oefende op sommige momenten ook nog Seyss-Inquart als *Reichskommissar*

40 IISG Archief Boris Souvarine 9 'List of documents sent from Amsterdam to Paris in March 1940', zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01365> (5 december 2017).

41 Hunink, *De papieren*, 136. Nikolaevskij en Estrin wisten via Marseille en Lissabon in november 1940 New York te bereiken.

42 Patricia Kennedy Grimsted, Eric Ketelaar en F.J. Hoogewoud eds., *Returned from Russia: Nazi archival plunder in Western Europe and recent restitution issues* (Builth Wells 2007) 222.

43 Ian Kershaw, *The Nazi dictatorship: problems and perspectives of interpretation* (Londen 1985) 50-52.

van het bezette Nederland zijn invloed uit. De rol van de eerstgenoemde instantie lag vooral op het gebied van de directe en politionele bestrijding van de vijanden van het nazisme. Inlichtingenwerk was daarbij essentieel en de archieven van opposenten konden daarvoor een rijke bron zijn. De tweede instantie, het Deutsche Arbeitsfront (DAF) was de nazistische versie van de arbeidersbeweging. Deze organisatie claimde het monopolie over alle sociale en sociaalwetenschappelijke projecten van het regime. Het was de organisatie die zich met de vakbeweging en de gelijkschakeling bezig hield. Geïnteresseerde nummer drie wenste het actieve ideologische centrum van het nazisme te zijn. Alfred Rosenberg bouwde het van Ley geleende idee van een 'Hohe Schule' uit tot een pseudo-academische operatie waarvoor hij overal in bezet Europa bibliotheken en archieven bij elkaar roofde. Niet veel later in 1940 werd 'kunst' ook een doel van de ERR. De leiding van de ERR in Nederland kwam te liggen bij de SS-*Sturmbahnführer* Albert Schmidt-Stähler.⁴⁴ De strijd tussen de instanties is in 1989 gedetailleerd weergegeven door Karl Heinz Roth – van het besluit van Hitler van 29 januari 1940 in te stemmen met de oprichting van een 'Hohe Schule' na de oorlog met toestemming om nu al voorbereidingen te treffen voor de vorming van een bibliotheek, tot de eerste grote zending, van 776 kisten met kranten en tijdschriften naar Karinthe op 16 augustus 1943.⁴⁵

De eerste strijd die Rosenberg moest aangaan was met de SD. De IISG-collectie werd in de winter van 1941 klaargemaakt voor transport. Een eerste deel werd afgevoerd naar het Amsterdamse Entrepotdok. Posthumus, die dit zag gebeuren, stelde Reinink op de hoogte en via hem intervenieerde Van Dam, secretaris-generaal van het ministerie van OK & W, bij Seyss-Inquart. Heydrich, overigens, deed hetzelfde, want ook hij wenste dat de spullen in Nederland bleven. Seyss-Inquart besloot dat verschepping naar Duitsland op dat moment niet mocht plaatsvinden.⁴⁶

Het rapport van Eberhard Kautter van de ERR van 28 april 1941 over het IISG is, na de beschrijvingen van Gülich en Prinzing, de derde nazistische analyse van het Instituut.⁴⁷ Kautter was op 27 januari 1941 door Rosenberg als leider van het IISG aangesteld.⁴⁸ Kautter benoemde vrijwel direct de 'Unordnung' van het Instituut. De oorzaak daarvan zocht hij

44 Peter Manasse, *Gerettet?: Archive, Bibliotheken und andere Einrichtungen von Exulanten in den Niederlanden und der Einsatzstab Rosenberg im Zweiten Weltkrieg: Jahrestagung der Gesellschaft für Exilforschung 1998 Amsterdam, 13. 15. März 1998* (z.pl. 1998) 7.

45 Roth, *The International Institute*, 19-20.

46 Hunink, *De papieren*, 137.

47 Roth, *The International Institute*, 28-38.

48 Ibid., 1.

in de explosieve manier van verzamelen vanaf 1934. Dat het Instituut op dit moment al negen maanden in handen was van de Duitsers en dat de ERR een volgens Heydrich onbekwame voormalig geestelijke, dr. Klinge, de leiding had gegeven, zal hieraan hebben bijgedragen.⁴⁹ Net zoals het feit dat op dat moment op Keizersgracht 264 50 mensen werkten die zich zo aan Duitse militaire dienst onttrokken.⁵⁰ De analyse was vooral een zet in het schaakspel tussen ERR en SD.⁵¹ Kautter schatte de omvang van de bibliotheek op tussen de 150.000 en 200.000 banden. Hij beschreef de ordening in kamers gewijd aan landen, maar met bepaalde uitzonderingen: in de kamer van de directeur was een bibliotheek filosofie en sociologie opgesteld en in de studiezaal een handbibliotheek. Omdat de ruimte te krap was, was deze inrichting niet consequent doorgevoerd en werden boeken overal waar maar plek was, geplaatst, bijvoorbeeld op de gang. De toestand van de tijdschriften- en krantenverzameling noemde hij catastrofaal. Omdat de magazijnen te klein geworden waren, waren tijdschriften overal terecht gekomen en was een extra kelder elders gehuurd. Er was wel een catalogus, maar zonder plaatsaanduiding. Kautter vond de tijdschriftenverzameling belangrijk, niet alleen voor 'marxistische und liberalistische' tijdschriften: ze omvatte 'alles, was erfasst werden konnte'. Archieven trof hij ook ongeordend aan.

Om überhaupt een overzicht te kunnen krijgen over het hele Instituut was er ruimte nodig om te kunnen sorteren. Daarom had Kautter, in overeenstemming met de SD, besloten om de kranten en tijdschriften af te voeren. Dat was voor Rosenberg een beoogde bijkomstigheid in zijn streven – wedijverend met Ley – de hand te leggen op de hele verzameling. De collectie werd opgeslagen in het Entrepotdok waarvandaan zij in augustus 1943 naar het Oosten werd overgebracht. Hoe karakteriseerde Kautter het Instituut dat hij aantrof? De reddingsoperatie van vóór mei 1940 beschouwde hij als bedoeld om de sociale geschiedenis in te zetten om de theoretische geldigheidsaanspraken van het marxisme te staven én een geestelijk verdedigingsbastion te kunnen laten worden tegen het gedachtengoed van de autoritaire staten. Maar omdat het westers marxisme dicht tegen het 'liberalistisch-demokratisch' gedachtengoed aanzat, viel dit doel niet zo op: het marxistische accent van het Instituut bleef op de achtergrond en het onderzoeksveld werd breed genomen. Dat bijvoorbeeld de *Review* weinig van deze politieke tendens liet zien, lag slechts aan het

49 Hunink, *De papieren*, 315.

50 Ibid., 137.

51 Roth, *The International Institute*, 9.

feit dat het Instituut pas aan het begin van haar werkzaamheden stond. Maar het einddoel van het IISG was Kautter duidelijk: 'einer Kampfzentrale gegen die autoritären Systeme' te zijn. Een aardig detail in Kautters rapport was dat hij het naar België en Frankrijk afgevoerde materiaal terug wilde krijgen. Hij zegt er niet bij van wie: blijkbaar wist hij op dat moment nog niet dat het al in handen van zijn eigen ERR was.

De andere strijd was met het DAF. Het DAF was een goed georganiseerde en grote organisatie. Het zeer professioneel opgezette Arbeitswissenschaftliche Institut kende een statistisch bureau en alle archieven van de verslagen Duitse vakbeweging waren er in een centraal archief bijeengebracht.⁵² Het DAF verzamelde inlichtingen over de vakbeweging van Duitslands buurlanden en was daarin zeer succesvol. Het DAF kende het IISG sinds 1938 toen Posthumus bij Ley had geïnformeerd naar de mogelijkheid de bibliotheek van de Weense Kammer für Arbeiter und Angestellte te verwerven.⁵³ Nader contact werd echter gefrustreerd door het Duitse ministerie van Buitenlandse zaken dat het IISG toen al als Duits-vijandig beschouwde. Roth meent dat dit ertoe heeft geleid dat het IISG eerst in handen kwam van de SD en niet direct in die van het DAF.⁵⁴ De ERR achtte het bezit van het IISG een belangrijke tegenwicht in zijn strijd met het DAF. Tegelijk met de bovengenoemde benoeming van Kautter, opende Rosenberg een dialoog met Ley om, in Rosenbergs voordeel, samen te werken: Ley zou de praktische zaken rond de Academie van Arbeid of Sociale Academie, als onderdeel van de Hohe Schule, moeten regelen, Rosenberg de ideologische.⁵⁵

Ergens in augustus van 1941 was de strijd tussen SD en DAF aan de ene kant en ERR aan de andere kant, na een interventie van Kautter bij Seyss-Inquart, beslist in het voordeel van de laatste. Ley leek een aanbod van Rosenberg om te delen in de plundering van de nieuw veroverde gebieden in het Oosten als compensatie te accepteren.⁵⁶

In het *Monatsbericht* van de ERR van maart 1942 werd het personeel werkzaam aan het Instituut opgesomd: *Leiter* was Schmidt-Stähler en onder de zes wetenschappelijke medewerkers treffen we nog steeds partijgenoot Klinge aan. Hij werd opgevoerd als wetenschappelijk medewerker, naast vijf andere namen. Interessant is dat daaronder vier vrouwen zijn. Mannen konden zich blijkbaar niet meer zo makkelijk aan de dienst in de *Wehrmacht*

52 Ibid., 12.

53 Hunink, *De papieren*, 133.

54 Roth, *The International Institute*, 34, 13-14.

55 Ibid., 11 en 16.

56 Ibid., 9 en 17.

onttrekken. Het *Monatsbericht* repte verder niet over het IISG als Instituut, wel van de zeer succesvolle 'Sonderaktion M' waarbij inboedels van Joden in beslag waren genomen.⁵⁷ Keizersgracht 264 werd zo zelfs het hoofdkwartier van alle ERR-roofoperaties. In beslaggenomen bibliotheken namen veel ruimte in beslag, die de ERR vond in een pand aan het Rokin 116 en in het entrepotdok aan het Kadijksplein.⁵⁸

De plannen voor een Sociale Academie bij de Hohe Schule liepen op niets uit. Het DAF bleef heersen op het gebied van sociaal beleid en onderzoek. Het is verder duidelijk dat het DAF materiaal van het IISG kreeg toegespeeld dat de ERR blijkbaar niet interessant genoeg vond.⁵⁹ Uiteindelijk ging de ERR er met de buit vandoor. Vanaf 1943 begon Kautter met de daadwerkelijke ontmanteling en verscheping van de IISG-collecties.

In juni 1944 werd weer een deel van de IISG-collectie afgevoerd, dit keer 271 kisten richting Ratibor. In september 1944 besloot Rosenberg het overgebleven deel per schip naar Duitsland af te voeren en op 5 januari 1945 arriveerden er negen schepen in Emden. Daar werd de verzameling overgeladen en eind januari vertrokken er twee rijnen, de *Alkmaar* en de *Komet* met de IISG-collectie richting Berlijn.

De rechtmatige medewerkers konden vanaf 15 juli 1940 niet meer op Keizersgracht 264 terecht. Nico Posthumus en Annie Scheltema lukte het wel mensen onder te brengen in het zogenaamde 'Werkobject' van de gemeente Amsterdam. Dit was een sociaal tewerkstellingsproject van de gemeente voor werkloze intellectuelen onder de dagelijkse leiding van Scheltema. Een van de resultaten was de catalogisering van 20.000 Nederlandse brochures die Posthumus vlak voor de sluiting nog buiten bereik van de bezetter had weten te brengen.⁶⁰ Het 'Werkobject' kwam inhoudelijk onder de hoede van professor N.B. Tenhaeff. Politiek was hij geen uitgesproken figuur, maar hij was wel een goede bekende van Posthumus via de faculteit, het Comité Internationale des Sciences Historiques en het bestuur van het IISG.⁶¹ Het 'Werkobject' bleef de gehele Tweede Wereldoorlog operatief. IISG-medewerkers die er, soms slechts korte tijd, een onderkomen vonden, waren Boris Sapir, Berti Willekes MacDonald, G. de Jong, A. Drommel, R.

⁵⁷ Ibid., 83-85.

⁵⁸ Manasse, *Gerettet?*, 8.

⁵⁹ Roth, *The International Institute*, 18, 34.

⁶⁰ Hunink, *De papieren*, 337.

⁶¹ Alex Geelhoed, 'Working for the Institute: Kees de Dood, N.W. Posthumus and the International Institute of Social History, 1940-1950', in: *A usable collection* 84-99, aldaar 88. Kees de Dood werkte ook in dit project.

Quast en V. Fliegering.⁶² Het project heeft behalve bij de beschrijving van de IISG-brochures, een belangrijke rol gespeeld bij de vorming van het RIOD. Er werd vanaf 1941 gewerkt aan wat de 'oorlogscatalogus' zou gaan heten. Tenhaeff meldde in november van dat jaar aan de wethouder van sociale zaken dat de catalogus al 15.000 fiches groot was.⁶³ Deze catalogus van uiteindelijk 120.000 fiches kwam in 1946 gereed.⁶⁴ Het werk werd uitgevoerd in een kamer in de Oudemanhuispoort en op de EHB aan de Herengracht.

Oxford

Een laatste deel van wat daarvoor het IISG was, bevond zich, zoals gezegd, in Oxford. In de kern betrof dit een institutie in wording, met een studiezaal, een lokale directeur en een door de directeur van de moederorganisatie op de muur geschroefd naambord. De lokale directeur was Arthur Lehning. Voor zijn onderzoek naar de Eerste Internationale had Lehning in 1938 Engeland bezocht en in het British Museum had hij Franz Borkenau, die in 1937 het IISG al had aangedaan, ontmoet. Ook literator Gerald Brenan, die voor lange tijd een van de weinige Spanje-specialisten in West-Europa zou worden, ontmoette hij daar. Lehning hielp Brenan aan Spaanse boeken en periodieken van het Instituut in Amsterdam die in Engeland niet beschikbaar waren. Hierdoor, stelt Brenan, werden 'my chapters on the Spanish Anarcho-Syndicalists the most reliable in my book'.⁶⁵ Lehning bracht in de herfst van 1938 een vakantie bij de Brenans door.⁶⁶ Toen hij in april 1939 met het schip de Batavier in het Verenigd Koninkrijk arriveerde, bezocht hij als eerste het echtpaar Brenan.⁶⁷ Brenan consulteerde Lehning geregeld over

62 Posthumus Het International Instituut voor Sociale Geschiedenis tijdens de oorlog, najaar 1945; Hunink, *De papieren*, 326-338; brief Van Winter van 6 augustus 1939 over de voorbereidingen op een oorlog, zie IISG Archief De Centrale 1561; Quast, *Zwischen Amsterdam und Bochum*, 28. Berti Willekes MacDonald was studiezaalassistent. Zie: 'IISG leent boek aan Kautsky's', beschikbaar op: <https://socialhistory.org/nl/vandaag/iisg-leent-boek-aan-kautskys>. Zij trouwde in 1948 in de VS met Boris Sapir, zie: http://findingaids.cul.columbia.edu/ead/nnc-rb/ldpd_5802117/summary#summary (beide url's 28 juli 2017). Van Bockxmeer, *De oorlog*, 98 geeft mr. Ina E. Willekes MacDonald als IISG-er en deelnemer in het 'Werkobject'. Zij is echter geen IISG-medewerker geweest. Berti Willekes MacDonald is waarschijnlijker.

63 Van Bockxmeer, *De oorlog*, 99.

64 Geelhoed, 'Working for the Institute', 90.

65 Gerald Brenan, *Personal record, 1920-1972* (Londen 1974) 328.

66 Toke van Helmond, 'From one brigand to another: Gerald Brenan en Arthur Lehning, een vriendschap', in: Toke van Helmond en J.J. Overstegen eds., *Voor Arthur Lehning: over anarchisme, anarcho-syndicalisme en architectuur [...]* (Maastricht 1989) 175-188, aldaar 179.

67 Van Helmond, 'From one brigand', 183.

wat *The Spanish Labyrinth* zou worden.⁶⁸ Arthur Lehning werd vergezeld door zijn vriendin Madeleine Kuipers.

De oorlog zette alles in één klap op de helling. De directeur van het Oxfordse filiaal werd op 16 mei 1940 gearresteerd. Lehning had nooit de moeite genomen van zijn Duitse nationaliteit af te zien en was door het verlopen van zijn paspoort stateloos geworden.⁶⁹ Na een korte internering in een tuindorp bij Liverpool werd hij vastgezet in Douglas op het Isle of Man. Dat hij op 18 januari 1941 vrijkwam was mede te danken aan de inspanningen van G.D.H. Cole.⁷⁰ Madeleine Kuipers had in 1940 een baan gevonden bij het hoofdkwartier van de Nederlandse marine in Londen. Arthur Lehning en Madeleine Kuipers trouwden op 19 november 1943.⁷¹ Hun zoon Percy werd in 1944 in Engeland geboren.

Door de arrestatie van Lehning kreeg Cole in mei 1940 de verantwoordelijkheid voor het Engelse filiaal in de schoot geworpen. Hij had in 1939 van Posthumus geld gekregen voor drie jaar huur van Banbury Road. Voor de overige kosten was er geen geld, dus ook niet voor loon voor Lehning, Mayer en Stein (Posthumus en Quast waren in Nederland achtergebleven). Voor Lehning betekende dit concreet dat hij na januari 1941 andere inkomsten moest vinden. Hij heeft zelfs nog korte tijd op de zak van Cole geteerd. Vanaf december 1941 vond hij een betrekking bij de Research Unit van de BBC voor het samenstellen van de *Daily Synopsis* over Nederland en de uitzendingen voor Nederland.

Cole, die zich had voorgesteld dat er een permanent Instituut in Oxford zou worden gevestigd, wendde zich voor financiële hulp tot de Nederlandse regering in ballingschap, maar de minister van OK & W, Gerrit Bolkestein, de broer van Clio-lid Hendrik, gaf niet thuis. Het filiaal kwam vervolgens officieel in handen van de Custodian of Enemy Property at the Board of Trade, die Cole tot beheerder benoemde. Waarom het filiaal onder *Enemy Property* werd gebracht en niet onder *Netherlands Property* is nooit helemaal duidelijk geworden. Hunink suggereert dat Cole's ontstemming over het feit dat het Instituut geen adequate regeling had getroffen, hem tot de benadering van de Custodian of Enemy Property had gebracht. Een andere mogelijkheid die zij geeft, komt van Posthumus die zich afvroeg of Lehnings status als

68 Gerald Brenan, *The Spanish labyrinth: an account of the social and political background of the civil war* (Cambridge 1943).

69 Hunink, *De papieren*, 139-142.

70 Van Helmond, 'From one brigand', 184. Hunink, *De papieren*, 141 geeft 17 januari 1941.

71 Bert Altena, 'Arthur Lehning. Utrecht 23 oktober 1899 – Lys St. Georges 1 januari 2000', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (2002) 137-160, aldaar 17, zie: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa004200201_01/_jaa004200201_01_0010.php (6 februari 2018).

statenloze en oorspronkelijk Duitser, ermee te maken heeft gehad.⁷² Het zou ook kunnen zijn dat Cole's eigen plannen voor de vestiging van een instelling in Oxford hem tot deze stap hebben gebracht.

Lehning benaderde direct na zijn vrijlating Bolkestein opnieuw. Maar weer zei de Nederlandse regering 'nee'. Rond dezelfde tijd ontstond er een nieuw spel rond de collecties toen de Stanford University zich in vage bewoordingen bij minister Bolkestein aandiende als de eigenaar ervan. Stanford deed dat op grond van de schijnovereenkomst van 28 september 1938 (zie p. 184). Stanford stond in verbinding met de Rockefeller Foundation voor financiële ondersteuning. Lehning en Cole kenden het contract uit 1938 met Stanford niet. Bovendien was het door tegenwerking van het State Department niet rechtsgeldig geworden.⁷³ Lehning verzette zich tegen een verscheping midden in oorlogstijd naar de VS, maar het contact met de Amerikanen gaf Cole en Lehning wel weer enige hoop om Banbury Road als wetenschappelijk centrum te activeren. Er leek in 1942 een overeenkomst mogelijk waarbij Rockefeller geld beschikbaar stelde voor de microverfilming van de hele collectie en geld voor het open houden van Banbury Road. Daar zou tegenover moeten staan dat de microfilms aan Amerikaanse universiteiten ter beschikking zouden moeten komen. Lehning kon niet akkoord gaan met deze voorwaarde. Hij was uiteraard bekend met de verplichtingen die het IISG op zich had genomen om bronnenmateriaal te publiceren. Als er microfilms elders beschikbaar waren, waren de bronnenpublicaties veel minder interessant. Bovendien kon hij natuurlijk geen toestemming verkrijgen van de eigenaar van de archieven, in bijna alle gevallen De Centrale.

In de loop van 1942 werd er enige vooruitgang geboekt. De Nederlandse regering kwam alsnog met geld over de brug. Er werd een overeenkomst gesloten met Nuffield College die inhield dat het College het gebouw Banbury Road, inclusief meubilair, zou overnemen. Cole wilde dat de studiezaal, met zijn eigen bibliotheek, open zou blijven.⁷⁴ De al uitgestalde IISG-collecties werden weer – in 40 kisten – verpakt en bij de andere 120 kisten in het souterrain opgeborgen.⁷⁵

72 Hunink, *De papieren*, 141.

73 En het is de vraag of een schijnovereenkomst überhaupt rechtsgeldig kan worden.

74 Hunink, *De papieren*, 148-149.

75 Het gesleep met collecties ging nog even door. Een deel werd onoordeelkundig door iemand van Nuffield College naar de kelder van nr. 17 verhuisd. Met behulp van specialisten wist Lehning de vochtschade te minimaliseren. De collecties verhuisden nu naar de zolder van nr. 19. Vanwege de zogenaamde 'Baedeker raids' moesten ze daarna weer naar de kelder worden verhuisd. Zie Hunink, *De papieren*, 150.

Het huis in Oxford bood onderdak aan het paar Arthur Lehning en Madeleine Kuipers. Ook Henri Wiessing, die we ontmoetten in Posthumus' Clio-tijd, woonde er. Hij werd er vanaf 1 oktober 1940 door Cole ondergebracht.⁷⁶ Andere bewoners waren minister Bolkestein en de weduwe Rien Marsman.⁷⁷ Banbury Road 17-19 figureert als 'Excalibur House' in een van de detectives van G.D.H. Cole en Margaret Cole, *Toper's End*; zij beschrijven de groep bewoners van dit 'hostel for refugees from Nazi and Fascist oppression' als 'this little community of briljant men'.⁷⁸

Lehning heeft, op de achtergrond, inbreng gehad in het Comité tegen het Neo-fascisme. Dit comité ontstond in mei 1944, toen het duidelijk werd dat de Nederlandse regering in ballingschap antidemocratische maatregelen in petto had voor het spoedig bevrijde vaderland. Hij werkte hierbij samen met mensen als H.A. Gomperts en Jacques Gans.⁷⁹ Anderen, vooral journalisten, die hierbij betrokken waren, waren A. den Doollaard, J. de Sturler, L. Tas, Lou de Jong en H.P.L. Wiessing, die een lange passage aan het Comité wijdt. Het Comité stelde een resolutie op die de maatregelen aan de kaak stelde. Het openlijk aanklagen van de regering was in die tijd en situatie geen gratuite geste. Wiessing verloor er zijn positie bij de Londense *Vrij Nederland* door. Lou de Jong trok zich onder druk uit het Comité terug.⁸⁰ Lehning tekende niet vanwege zijn stateloze status, maar schreef wel een scherpe analyse van de zaak voor het socialistische blad *Tribune* van 15 december 1944 onder het pseudoniem J. van de Capellen, verwijzend naar de achttiende-eeuwse patriot, waarin hij kritiek gaf op de inrichting van het 'Militair Gezag' dat het bevrijde Nederland voor onbepaalde tijd zou gaan leiden.⁸¹

Wat was er de laatste twee jaar van de oorlog nog over van het IISG? De collecties bevonden zich verspreid in Oxford, verstoep in Amboise, in een loods in de Amsterdamse haven, in een klooster bij Klagenfurt, in Berlijn, in Frankfurt, in kastelen in Moravië, en steeds minder in een gebouw aan de Keizersgracht in Amsterdam. De sponsor stond onder controle van de bezetter en zijn Nederlandse handlangers. Het bestuur en de directie waren door de bezetting niet meer bij machte te besturen en te leiden. Het personeel

76 Wiessing, *Bewegend portret*, 421.

77 Altena, 'Arthur Lehning', 24.

78 G.D.H. Cole en Margaret Cole, *Toper's end* (Londen 1942) 4.

79 Altena, 'Arthur Lehning', 23-24.

80 Wiessing, *Bewegend portret*, 472-477 geeft de volledige tekst van de 'Beginselverklaring' en 'Resolutie van het Comité'. Wiessing vindt De Jongs terugtrekken zeer verwerpelijk.

81 Jan Rogier, 'Het Comité tegen het Neo-fascisme', in: Jan Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen: opstellen over konfessionele politiek in Nederland van Colijn tot Cals* (Nijmegen 1980) 90-102, aldaar 98.

bevond zich voor een deel in het buitenland, in de VS, op Cuba, in Oxford, zonder salaris van het IISG, en voor een deel in Nederland, na 31 december 1940 ontslagen en bezig met zich te redden in andere banen. Sommigen waren zelfs onder de Duitse wapenen geroepen, zoals Rudolf Quast na 1942 overkwam.⁸² De correspondenten waren verspreid over de wereld en bij het ontbreken van een centrum en onderling contact bezig met andere zaken. Geregelde communicatie tussen al deze mensen was niet meer mogelijk.

Maar bij veel van hen bleef het idee van het IISG levend. Dat bleek sprekend bij iemand als Scheltema die achteraf blij was dat haar poging naar Cuba te ontkomen, mislukt was.⁸³ De hele oorlog door bleef ze vriendschappelijke contacten onderhouden met mensen die enorm belangrijk waren geweest voor het jonge Instituut zoals Max Nettlau en Luise Kautsky.⁸⁴ Nettlau dineerde bijvoorbeeld elke zaterdag bij Scheltema. Soms kreeg hij van de aangenomen dochters van Bakunin in Italië spaghetti en kaas opgestuurd en zij maakte dat dan voor hem klaar. Hij overleed op 23 juli 1944. Bij de crematie op Westerveld waren Nien Posthumus, Werner Blumenberg en Annie Scheltema aanwezig.⁸⁵

Een tragischer lot trof Luise Kautsky, de weduwe van de in 1938 overleden Karl Kautsky. Zij dineerde een paar dagen na haar tachtigste verjaardag samen met de sociaaldemocratische publicist Jan de Roode bij Annie Scheltema. Twee dagen later pakten twee agenten van de *Grüne Polizei* de bejaarde dame op waarna zij via Westerbork naar Auschwitz werd afgevoerd.⁸⁶ Scheltema wendde zich nog per brief tot Seyss-Inquart om haar vrij te krijgen, maar tevergeefs.⁸⁷ In Auschwitz overleed zij, door medegevangenen in de ziekenboeg ondergebracht, enige weken na aankomst.

82 Quast, *Zwischen Amsterdam und Bochum*, 28.

83 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 168.

84 Over de laatste jaren van Luise Kautsky zie: Bouwe Hijma, 'The Kautskys and the tragedy of the twentieth century' *On the Waterfront. Newsletter of the Friends of the IISH* 30 (2015) 5-6.

85 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 169.

86 Friedrich Adler, *Luise Kautsky zum Gedenken. Nachrufe von Friedrich Adler und Oda Lerda-Olberg. Berichte aus Amsterdam: Annie van Scheltema; aus Birkenau: Lucie Adelsberger; Briefe aus und ueber Buchenwald von Benedikt Kautsky* (New York 1945) 17.

87 Ursula Langkau-Alex, 'Freundschaft über Grenzen hinweg: Luise Kautsky und Henriëtte Roland Holst', in: Walter Mühlhausen e.a. eds., *Grenzgänger: Persönlichkeiten des deutsch-niederländischen Verhältnisses: Horst Lademacher zum 65. Geburtstag* (New York 1995) 49-68, aldaar 65.

Posthumus' activiteiten tijdens de Tweede Wereldoorlog

Posthumus' handel en wandel tijdens de Tweede Wereldoorlog laten een beeld zien van aanpassing en verzet. Hij bleef tot zijn ontslag in februari 1942 hoogleraar in Amsterdam en zal daartoe de Ariërverklaring getekend moeten hebben – zoals de meeste hoogleraren in Nederland. Wel realiseerde hij zich de gevaren van een goed functionerende administratie. Vlak na de capitulatie bood hij aan het registratiesysteem van de Amsterdamse Joodse Gemeente te laten verdwijnen. Op dit aanbod werd niet ingegaan.⁸⁸ In het collegejaar 1940/41 gaf hij een college economische geschiedenis van de negentiende eeuw voor studenten economie, sociale geografie en geschiedenis. In de presentielijsten komen we een aantal leerlingen tegen die later nog een rol in de geschiedenis van het IISG zouden spelen. Op rij zes tekende Ivo Schöffner, later bestuurslid Stichting IISG, als aanwezig en op rij zestien treffen we de latere directeur Fr. de Jong Edz. aan.⁸⁹

Posthumus werd een korte tijd vastgehouden nadat er op 22 januari 1942 een bomaanslag was gepleegd op het afdelingshuis van het NSB-studentenfront aan de Weteringschans. Als represaille werden 80 Amsterdammers, onder wie Jan Romein en Max Kohnstamm, naar Amersfoort afgevoerd. Posthumus werd na deze gebeurtenis vier maal verhoord vanwege zijn vermeende anti-Duitse uitlatingen tijdens colleges.⁹⁰ Op 20 februari volgde voor Posthumus en Romein ontslag als hoogleraar aan de GU. Posthumus werd daarbij zijn werk voor het 'bolsjewistisch bolwerk' IISG als verzwarende omstandigheid aangerekend.⁹¹ Daarmee verviel ook zijn directeurschap van het NEHA.

In werkelijkheid bleef hij er zeer sterk bij betrokken. Zijn taak was overgenomen door zijn voormalige student en assistent J.C. Westermann. In de IISG-collectie 'N.W. Posthumus 1ste aanvulling' zien we brieven van derden aan Westermann, waarin in handschrift van Posthumus de instructies voor het antwoord staan genoteerd. Posthumus legde zelf eind 1942 zijn lidmaatschap van de KNAW neer, nadat de Joodse leden gedwongen waren af

⁸⁸ J. Presser, *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945* ('s-Gravenhage 1977) I 63.

⁸⁹ IISG Collectie N.W. Posthumus 1ste aanvulling, nr. 3, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03996> (29 september 2016).

⁹⁰ Knechtmans, *Een kwetsbaar centrum*, 141.

⁹¹ Graaf, In opdracht van de tijd: een halve eeuw geschiedenisonderwijs aan de Universiteit van Amsterdam, 1900-1952, 78-79.

te treden. Weinig KNAW-leden hebben een vergelijkbare stap gezet. Slechts vier Leidse professoren deden hetzelfde.⁹²

Lil Posthumus-van der Goot was via haar vriendin Mies Boissevain-van Lennep betrokken bij het onderbrengen van Joodse kinderen die uit de Hollandsche Schouwburg waren gesmokkeld, aanvankelijk via de woning van haar zuster Annie Diaz-van der Goot in Noordwijk.⁹³ Later bood het gezin Posthumus in Leiden onderdak aan het Joodse meisje Bep Koster. Vele jaren na hun dood, in 2008, kregen Nico Posthumus, Lil Posthumus-van der Goot en haar toen in Leiden inwonende zus Annie daarvoor de Yad Vashem onderscheiding.⁹⁴ In Leiden, aan de Boerhaavelaan, bestond het huishouden Posthumus uit man, vrouw en dochter Claire (1938), Annie Diaz-van der Goot en haar dochter Liesbeth, Posthumus' zoon Jan uit zijn eerste huwelijk, en de onderduikster Bep. In de herinneringen van Claire Posthumus werden zij in Leiden geregeld bezocht door een man die zij 'Meneer Brill' noemde. Dit was naar alle waarschijnlijkheid Theunis Folkers, directeur van Brill tussen 1934 en 1945.⁹⁵ Op 17 april 1943 aanvaardde Posthumus een commissariaat bij Uitgeverij E.J. Brill. In dat jaar gaf Brill het eerste deel van zijn Nederlandsche Prijsgeschiedenis uit, waaraan hij met Frans Ketner had gewerkt. Als commissaris volgde hij F.C. Wieder op.⁹⁶

Brill was geen onbekende voor Posthumus. Het was de uitgever van de vooroorlogse *Review* van het IISG. Het was ook de Nederlandse specialist op het gebied van niet-Latijnse drukletters. Het was vandaar niet toevallig dat Duitse en nazistische instanties Brill snel vonden. Zo drukte Brill het *Hilfsbuch für Wehrmachtssprachmittler*, dat officieren informatie gaf over onderscheidingstekens en wapens van het Rode Leger. Voor het Nederlands Oostinstituut, een nazistische instelling die kolonisatie van Oost-Europa door Ariërs bevorderde, drukte Brill een *Zakwoordenboek in drie talen; Russisch-Duitsch-Nederlandsch*.⁹⁷ Het waren publicaties waaraan na juni 1941 nogal behoefte was en die de winst van het bedrijf gunstig beïnvloedden.⁹⁸ Een andere activiteit die Brill geen windeieren legde, was de levering

92 P.W. Klein en M.A.V. Klein-Meijer, *Een beeld van een academie: mensen en momenten uit de geschiedenis van het Koninklijk Instituut en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1808-1998* (Amsterdam 1998) 149, 152.

93 Biografie: Mineke Bosch, 'Goot, Willemien Hendrika van der (1897-1989)', zie: <http://resources.huuygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/goot> (26 juli 2017).

94 Zie 'rescue story': <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=6416488> (29 september 2016).

95 Sanders, 'The founder', 61.

96 Sijtze van der Veen, *Brill. 325 Years of scholarly publishing* (Leiden 2008) 114.

97 Ibid., 108-109.

98 Ibid., 109.

van antiquarische titels aan Duitse, door bombardementen beschadigde, bibliotheken. Vanwege deze profijtelijke collaboratie diende directeur Theunis Folkers na mei 1945 het veld te ruimen, ondanks verklaringen van onder anderen Posthumus dat Folkers het verzet financieel zou hebben ondersteund.⁹⁹

Posthumus' houding werd na de oorlog ook onderzocht. Hij zou als commissaris van Brill onvoldoende toezicht hebben gehouden op wat zijn directeur uitvoerde. In zijn verhoor door de Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven reageerde Posthumus ontwijkend: Brill leverde ook voor de oorlog al merendeels aan Duitse klanten; het was nooit zijn bedoeling geweest Folkers' beleid met zijn naam te dekken; hij zag de gehele affaire Brill als 'oorlogsnoodzaak'. Posthumus werd in eerste instantie veroordeeld. De Raad oordeelde op 21 november 1947 dat hij door zijn gedrag de vijand hulp had verleend en sloot hem voor één jaar uit van leidinggevende functies in het boek- en uitgeverijbedrijf. Posthumus was op dat moment al directeur van Brill, dus deze uitspraak was ernstig. Echter, de maatregel zou pas ingaan na de eventuele verwerping van zijn bezwaar. Zover kwam het niet. De Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven weigerde op 15 juni 1948 de bekrachtiging van de uitspraak. De twee argumenten die Posthumus vrijpleitten waren dat het niet ging om actieve collaboratie en dat zijn overig gedrag duidelijk maakte dat hij aan de goede kant had gestaan.¹⁰⁰

Een van Posthumus' argumenten in deze zuiveringszaak was dat gedurende de oorlog bij de voorbereidingen van het 'Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie' gebruik zou zijn gemaakt van de gebouwen van Brill aan de Oude Rijn in Leiden, met medeweten overigens van de directeur.¹⁰¹ Een andere betrokkene bij deze illegale activiteiten was zoon Jan Posthumus, die in deze jaren bij Brill werkte. De illegale documenten werden op de zolder van het monumentale Leidse pand verborgen. Jan Posthumus had ergens in 1941 of 1942 verkering gekregen met Lida Cohen, die zich later Lydia Winkel ging noemen. Ze verloofden zich en samen verzamelden ze relevante bronnen.¹⁰² Winkel is de oorlog doorgekomen met een door Jan

99 Nationaal Archief. Archief 2.06.089 Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven nr. 106 Verklaring Posthumus 15 oktober 1946.

100 Nationaal Archief. Archief 2.06.089 Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven nr. 106 15 juni 1948.

101 Nationaal Archief. Archief 2.06.089 Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven nr. 106 Proces-verbaal van verhoor etc. 14 juni 1947.

102 Biografie: Annemieke van Bockxmeer 'Cohen, Lida Enny (1913-1964)', zie: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Winkel> (15 maart 2017).

vervalst persoonsbewijs, 'zonder maar een dag te hoeven onderduiken'.¹⁰³ Zij was tevens betrokken bij het illegale *Vrij Nederland*. Op 8 mei 1945 werd de verzameling in Leiden naar het RIOD overgebracht. Winkel kwam in dienst van het RIOD als Hoofd afdeling Nederlandse Oorlogscollectie en zij publiceerde later het overzichtswerk *De Ondergrondse Pers*.¹⁰⁴ De verloving tussen Jan en Lydia leidde overigens niet tot een huwelijk.

Posthumus werkte, zoals gezegd, na 1942 door aan zijn Nederlandse Prijsgeschiedenis, samen met Frans Ketner. Hij ging daarvoor te voet naar het NEHA en de KB in Den Haag.¹⁰⁵ Ergens in deze tijd heeft hij Wil van Straalen (1912-1977) ontmoet, die zijn vriendin werd en vanaf eind jaren veertig zijn levensgezel. Volgens hun zoon, Rob (1949), ontmoetten ze elkaar 'in het verzet' en was zij koerierster.¹⁰⁶ Posthumus' betrokkenheid bij de illegaliteit is onduidelijk. Er is een geval bekend waarin het NEHA in Den Haag door de illegaliteit gebruikt werd om er 100.000 zogenaamde blanco *Z-Karten* op te slaan. De kaarten werden gebruikt om gefingeerde gegevens in te vullen, zodat de administratie van de bezetter die bedoeld was om de tewerkstelling van Nederlanders in Duitsland te vergemakkelijken, in de soep zou lopen. Toen vrijwel alle *Z-Karten* al verspreid waren, ontdekte de *Sicherheitspolizei* de opslagplaats. Posthumus werd verhoord, maar redde zich eruit door te beweren dat hij niets van het gebruik van zijn gebouw door de illegaliteit geweten had.¹⁰⁷

Hoe meer de oorlog vorderde, hoe meer Posthumus zich bezighield met de vorming van het RIOD. Daarover heeft Annemieke van Bockxmeer in 2014 uitgebreid geschreven.¹⁰⁸ Een aantal aspecten hiervan is relevant voor de geschiedenis van het IISG. Een van de discussiepunten die de planners in het bezette Nederland bespraken, was of het toekomstige RIOD zich alleen moest richten op particuliere documenten of ook overheidsarchieven moest verzamelen en beheren. Ook was nog lang niet duidelijk of het een instituut moest worden dat alleen zou zijn gericht op de geschiedschrijving van de oorlog. Aan deze geschiedschrijving werd al in 1943 begonnen en wel door Posthumus' zoon Jan, die we al als verzamelaar hebben gezien.¹⁰⁹

103 Igor Cornelissen, *Een boer achter een raam* (Amsterdam 2011) 251.

104 Lydia E. Winkel, *De ondergrondse pers, 1940-1945* (Den Haag 1954).

105 Sanders, 'The founder', 59. Dit moet hebben plaatsgevonden na september 1944 toen er vanwege de spoorwegstaking geen treinen meer reden.

106 Gesprek Rob Posthumus met Jan Lucassen en HSa, 7 december 2016, Avenhorn.

107 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 7. Mei 1943 – juni 1944*. 1e helft ('s-Gravenhage 1974) 633.

108 Van Bockxmeer, *De oorlog*.

109 Ibid., 97.

De plannen voor het RIOD werden ontwikkeld door een driemanschap van Posthumus, prof.dr. Gerrit A. van Poelje (1884-1976) en mr.J.K. van der Haagen (1902-1966). Van Poelje was als Secretaris-Generaal van het ministerie van OK & W in 1940 ontslagen en tot begin 1941 geïnterneerd geweest. Voor de bezetting was hij de hoogste baas geweest van Van der Haagen, die hoofd was van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van OK & W. Van der Haagen nam in dit gezelschap een interessante positie in. Hij werkte soepel mee met de bezetter, maar was een fel verdediger van de cultuur van de Nederlandse natie. Hij zag de bezetting als een mogelijkheid het naar zijn mening verkeerde cultuurbeleid van voor de oorlog recht te zetten. Ook na de oorlog bleef hij een belangrijke functionaris in het Nederlandse cultuurbeleid.

Posthumus had grote plannen en legde die neer in een *Memorie*. Hij stelde daarin dat het toekomstige instituut zowel particuliere als overheidsarchieven moest verzamelen. Over hoe dat georganiseerd moest worden, verschilden de meningen tussen Posthumus aan de ene en Van Poelje en Van der Haagen aan de andere kant. Posthumus zag een dubbele organisatie voor zich: een particuliere instelling en een bureau van de overheid, beide betaald door de overheid. De twee anderen waren het hier niet mee eens: overheidsarchieven dienden niet in een particuliere instelling te worden ondergebracht.¹¹⁰ Posthumus had niet zo maar een particuliere instelling in zijn hoofd, maar hij was in 1943 actief bezig Brill een positie te geven in het oorlogsdocumentatiewerk.¹¹¹

Van Poelje drong erop aan dat de leiding van het toekomstige RIOD volgens het zuilenbeginsel zou worden ingericht. Daarom werd er al in de oorlog een directorium benoemd met daarin voorzitter Posthumus voor de neutralen, Sneller, Posthumus' opvolger in Rotterdam, die de protestantse zuil vertegenwoordigde en B.H.D. Hermesdorf (1894-1978), als katholiek.

In Londen ontstond tijdens de bezetting een vergelijkbaar initiatief. Minister Gerrit Bolkestein maakte op 28 maart 1944 via Radio Oranje bekend dat er na de bevrijding een nationaal centrum voor de geschiedenis van de oorlog en de bezetting zou komen. Het idee was hem ingegeven door Lou de Jong, een leerling van Posthumus. De Jong las het bericht van de oprichting van het RIOD net na de bevrijding in de Londense *Vrij Nederland*. Hij was van de plannen die in Nederland tijdens de bezetting gemaakt waren, niet op de hoogte. Het was zaak met Posthumus te spreken. Dat gesprek heeft

¹¹⁰ Ibid., 121.

¹¹¹ Ibid., 103.

kort na de bevrijding plaatsgevonden en leidde ertoe dat Posthumus hem niet veel later per brief meedeelde dat hij chef van het Bureau kon worden.¹¹²

Afgesneden van het IISG, gehinderd in zijn werk voor het NEHA, ontslagen als hoogleraar, stortte Posthumus zich op het werken aan zijn prijsgeschiedenis, de oprichting van het RIOD, zijn werk bij Brill en het ontwikkelen van plannen voor wat de faculteit der Politieke en Sociale Wetenschappen van de GU, 'de zevende', zou gaan worden.¹¹³ Bij al die activiteiten benutte hij de bestaande contacten in de ambtelijke en wetenschappelijke wereld. Het naoorlogse IISG zou daarvan weer meeprofiteren

Conclusie

Na juli 1940 was er van het IISG nog maar bar weinig over. Het door de Duitsers overgenomen Instituut bestond niet meer als het Instituut zoals de oprichters bedoeld hadden. Overgebleven waren wat informele netwerken vanuit Amsterdam en Oxford als belangrijkste centra. Vanwege de inhoudelijke betekenis van de collecties die in Amsterdam en Parijs waren achtergebleven, waren de nazi's niet uit op de vernietiging, maar op het gebruik ervan in politionele en/of ideologische zin. Nadat de bezetter de collecties in juli 1940 in beslag had genomen, voerden diverse nazi-instellingen, die de collecties ten eigen bate wilden gebruiken, er een hevige onderlinge strijd om. Zo raakten de collecties verspreid over bezet Europa.

Als we willen bepalen hoe de verschillende krachten in de oorlogsjaren op het IISG inwerkten, zien we dat in deze periode de invloed vanuit de maatschappelijke hoek dominant was. De oorlog maakte het bestaan van een instituut als het IISG onmogelijk. Duitse inlichtingen- en politiediensten zagen de collecties als een bron voor hun opsporings- en repressietaak. De inhoudelijke interesse van de nazi's in de collecties gaf ze echter wel een fragiele bescherming. Het was de eerste voorwaarde voor de overleving. Wat, in materiële zin, tussen 1935 en 1940 was opgebouwd en nog in Nederland of Frankrijk aanwezig was, werd begerig in beslag genomen.

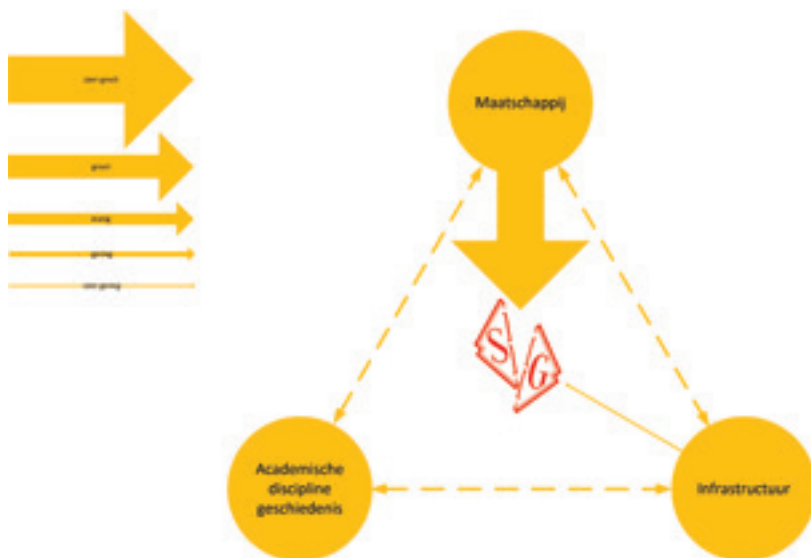
De invloed vanuit de academische discipline was begrijpelijkerwijs geheel afwezig. Posthumus hield zich bezig met prijsgeschiedenis en plannen voor

112 De eerste naam voor het RIOD was Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie. Per 1 oktober 1945 veranderde de naam in Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, zie <https://www.niod.nl/nl/70jaar-wo2/rijksbureau-voor-oorlogsdocumentatie-opgericht> (31 oktober 2017).

113 P.J. Knegtmans en H. Keman, 'De wording van de "zevende" en de politicologie in Nederland: een som van misverstanden', in: A. Gevers ed., *Uit de zevende: vijftig jaar politieke en culturele wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1998) 11-23, aldaar 12.

de naoorlogse wetenschappelijke infrastructuur, terwijl Rüter op de UB Utrecht werkte. Van de derde hoek, infrastructuur, bleef nog iets bestaan in Engeland, waar Lehning er met uitermate beperkte middelen voor zorgde dat de meest waardevolle kern van de IISG-collecties niet in andere handen overgingen. In een schema ziet dat er zo uit:

Figuur 4 De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1940-1945. Invloed maatschappij op IISG: zeer groot, Academische discipline geschiedenis op IISG: afwezig, Infrastructuur op IISG: zeer gering.

De oorlog maakte elke ontwikkeling in de zin van professionalisering onmogelijk. Maar het conflict tussen De Lieme en Posthumus zou deze professionalisering ook in andere omstandigheden in ernstige mate hebben bemoeilijkt. Posthumus' roekeloze omgang met de financiële kaders frustreerde de professionalisering. De strubbelingen bereikten vlak na het begin van de bezetting zijn hoogtepunt, maar kregen door de dood van De Lieme en de overname van het Instituut door de bezetter geen concrete gevolgen. Pogingen het Instituut in Nederland na juli 1940 op enigerlei wijze voort te zetten strandden op de maatregelen die de Duitse instanties namen. Het bestuur moest het personeel per 1 oktober 1940 ontslaan, maar kon doorbetaling regelen tot 31 december 1940. Betrokkenen in het buitenland, waarheen belangrijke collectieonderdelen tijdig waren geëvacueerd, werden geacht formeel onder deze besluiten te vallen, maar deze konden niet aan hen

worden meegedeeld. De medewerkers in het buitenland waren dan ook niet op de hoogte en moesten roeien met de riemen die ze hadden. Netwerken vielen uit elkaar. Controle over de nog overgebleven medewerkers in het buitenland verdween nagenoeg.

In de moeilijke bezettingsjaren hield een aantal mensen het idee 'IISG' toch levend, niet alleen in Groot-Brittannië, maar ook in Nederland. Annie Scheltema, Nico Posthumus – en respectievelijk tot hun dood en deportatie -Max Nettelau en Luise Kautsky bleven actief binnen kleinere netwerken, waardoor het IISG zich na 1945 kon herstellen. Posthumus hield zich tijdens de bezetting ook intensief bezig met de ontwikkeling van instellingen die belangrijk zouden worden in de naoorlogse culturele en wetenschappelijke wereld van Nederland, zoals het RIOD en de zevende faculteit van de GU, een wereld waarin het IISG zijn plaats weer kon gaan innemen. De ervaringen van de mensen die de oorlog overleefd hadden en in deze organisaties actief waren, hadden grote invloed op hun professioneel handelen na 1945.

Hoofdstuk 5 Wederopbouw 1945-1965

Wederopbouw was het overheersende thema in de Nederlandse samenleving na 5 mei 1945. De bezetting en oorlogshandelingen hadden tot grote verliezen aan mensenlevens en tot enorme materiële schade geleid. Dit betekende dat schraalhans vele jaren keukenmeester was. Dat gold niet alleen voor individuen, maar ook voor instellingen. Het IISG bleek in 1945 zwaar getroffen vanwege de plundering door de bezetter. Ook De Centrale had veel geleden en beperkte zijn steun aan het IISG aanzienlijk. In deze jaren stond het IISG dan ook in het teken van wederopbouw met beperkte middelen en het zoeken naar nieuwe financiële bronnen. Het personeel kreeg minder betaald dan werknemers met vergelijkbare banen bij overheidsinstellingen. Ook de pensioenen waren slecht geregeld.

In de politiek was er een sterk streven naar vernieuwing. De doorbraak moest de oude verzuilde hokjesgeest doen verdwijnen. Alle progressieve krachten, van katholieke, protestantse, liberale en sociaaldemocratische herkomst, zouden zich moeten verenigen in een progressieve volkspartij. De Partij van de Arbeid was het resultaat van deze beweging. In partijpolitieke zin mislukte de doorbraak echter al vroeg. Eind 1945 werd de KVP opgericht en de verkiezingen van mei 1946 lieten een terugkeer van de verzuilde verhoudingen van vóór 1940 zien. Maar er was wel een belangrijk verschil in de politieke mentaliteit ten opzichte van de vooroorlogse jaren. Ideeën over de verzorgingsstaat werden nu breed gedragen. De sturende overheid, met instellingen als CPB, Stichting van de Arbeid en SER, kreeg ruim baan en daarmee nam de invloed van de sociale wetenschappen, en vooral de economische wetenschap, op het beleid sterk toe. 'Planning' was het trefwoord. PvdA'ers hadden hier een belangrijk aandeel in en gingen voor het eerst deel uitmaken van de regering.

In de internationale politieke verhoudingen speelde de Koude Oorlog de dominante rol. Voor West-Europa betekende dit de plotselinge concrete aanwezigheid van de Amerikanen op vrijwel elk maatschappelijk terrein. In de binnenlandse politieke verhoudingen ontstond er polarisatie tussen de communisten en de andere politieke partijen. De tegenstelling tussen sociaaldemocraten en communisten was nog eens extra scherp door de pretentie van beide bewegingen de legitieme vertegenwoordiger van de arbeidersklasse te zijn.

Het mochten dan jaren van schaarste zijn, het waren ook jaren van groei. In de periode 1946-1955 werden er 2,4 miljoen kinderen in Nederland geboren, de babyboomers, hetgeen ertoe leidde dat de omvang van de bevolking van

Nederland in 1960 het getal van 11.417.000 bereikte.¹ De economie groeide tussen 1948 en 1960 met gemiddeld 4,6% per jaar.² Er was een grote behoefte aan geschoolde mensen met als gevolg dat het onderwijs zich op alle fronten uitbreidde. Er kwamen nieuwe universiteiten, de TH Eindhoven startte in 1956 en de TH Twente in 1961. Het aantal universiteitsstudenten nam toe van 26.000 in 1947 naar 58.400 in 1965.³ In 1950/51 ontvingen 23 Nederlandse studenten een doctoraalbul geschiedenis, in 1960/61 waren dat er 186.⁴

In de naoorlogse jaren waren er verschillende pogingen het vak geschiedenis inhoudelijke te vernieuwen. Jan Romeins streven theoretische geschiedenis van de grond te krijgen was er een van. Elementen uit de sociale wetenschappen begonnen meer en meer een rol te spelen en de invloed van de Franse *Annales* werd merkbaar. In 1956 werd de afdeling Agrarische Geschiedenis in Wageningen opgericht, een teken van de voortgaande specialisatie binnen het vak sociale geschiedenis. Aan de GU werd in 1959 binnen de Faculteit der Letteren het doctoraal hoofdvak sociale en economische geschiedenis ingevoerd.⁵

De kennis die we over deze periode over het IISG hebben, ontleen we wederom vooral aan *De papieren van de revolutie*, al blijft deze nu beperkt tot de kwestie van de restitutie van de in beslag genomen archieven. De worsteling om het Instituut financieel en institutioneel te her-vestigen worden in bedoelde studie slechts summier behandeld.⁶ Dit hoofdstuk laat zien dat het IISG eigenlijk opnieuw moest beginnen, in radicaal gewijzigde omstandigheden. Een andere belangrijke tekst over deze periode is de necrologie door Vos bij het overlijden van Rüter in 1965.⁷ Vos somt hier de belangrijkste organisatorische prestaties van directeur Rüter op. In dit hoofdstuk wordt dat uitgebreider gedaan, in een breder kader, en met uiter-aard meer afstand. Doordat de bestuurders sterk gefocust bleven op herstel

1 Zie: <http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?vw=t&dm=slnl&pa=37556&d1=0-20,33-44&d2=1,11,21,31,41,51,61,71,81,91,101,111,l&hd=151214-1146&hdr=g1&stb=t> en https://www.cbs.nl/-/media/_pdf/in-de-klas/gereedschappen/babyboomers.pdf (beide urls 27 september 2017).

2 Zie: https://pure.knaw.nl/portal/files/489703/18673_291_zanden.pdf Tabel 4 (27 september 2017).

3 CBS statistiek in tijdreeksen, 144.

4 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980: een onderwijskundig overzicht*. Deel 8: Letteren ([Eindhoven] 1986) 95.

5 Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs*, 8 65.

6 Hunink, *De papieren*, 151-170.

7 H. Vos, 'Professor Rüter, the Director of the Institute', *International Review of Social History* 10, nr. 3 (1965) 355-359. In hetzelfde nummer herdenkt Locher Rüter als historicus: Th.J.G. Locher, 'Rüter, the Historian', *International Review of Social History* 10, nr. 3 (1965) 360-364.

van de financiële situatie van het IISG bleef de aandacht voor academische professionalisering binnen het Instituut hierbij relatief achter.

Organisatie: Aanpassen en opnieuw beginnen

Aan het eind van de oorlog werd het Posthumus duidelijk dat De Centrale het IISG niet meer op de vooroorlogse voet zou kunnen blijven steunen. De opgaven die de IISG-ers in mei 1945 voor zich zagen, zijn snel op te sommen: ten eerste het terughalen van de afgevoerde collecties; ten tweede het herinrichten van het geplunderde gebouw tot een bruikbare archief- en onderzoeksinstelling; ten derde het vinden van nieuwe financiers, gezien de gewijzigde opstelling van De Centrale. Een en ander had als consequentie dat de institutionele verhoudingen gewijzigd moesten worden. Het is duidelijk dat dit alles immense inspanningen vereiste. Bovendien moest het reguliere werk opnieuw opgevat worden. Bij al dit werk was het de vraag wat er van de netwerken die het IISG voor de oorlog groot hadden gemaakt, nog over was. Medewerkers waren overleden of vertrokken. Hans Stein, het hoofd van de Duitse afdeling, was in 1941 overleden.⁸ Hij werd in 1946 opgevolgd door Werner Blumenberg.⁹ Nikolaevskij bevond zich in de VS, al hield hij zich intensief met collecties in Europa bezig.¹⁰ Boris Sapir was via Cuba in New York terecht gekomen en zou daar tot 1967 blijven.¹¹ Zo waren er tijdens de eerste jaren na de oorlog van de vooroorlogse inhoudelijke medewerkers nog slechts drie over: Scheltema, Posthumus en Lehning.

Op bestuurlijk niveau was er wel al snel een groep sterke bestuurders aanwezig. Het nieuwe bestuur werkte vanaf 1947 onder nieuwe, andere verhoudingen dan het IISG gewend was. Posthumus had daar al tijdens de bezetting aan gewerkt. Hij hoopte op een gedeelde verantwoordelijkheid van Rijk en De Centrale.¹² Hij nam hierover contact op met G.A. van

8 Werner Blumenberg, 'Hans Stein', *Bulletin of the International Institute of Social History* nr. 1 (1950) 21-24.

9 Over Blumenberg: Siegfried Bahne, 'Werner Blumenberg – Nachruf und Bibliografie', *IWK. Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 1 (1965) 19-20 en Bernard van Tijn, 'Werner Blumenberg', *International Review of Social History* 11, nr. 1 (1966) 1-7.

10 Anna Bourguina en Michael Jakobson, *Guide to the Boris I. Nicolaevsky collection in the Hoover Institution archives* ([Stanford] 1989).

11 Stephen D. Corrsin, Marc Jansen en Ellen Scaruffi, *Boris Moiseevich Sapir, Menshevik and social historian: an introduction to his life, an inventory of his archives at the Bakhmeteff Archive, Columbia University, New York, and a bibliography of his publications* (Amsterdam 1997).

12 Hunink, *De papieren*, 158.

Poelje, secretaris generaal van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, maar dit leverde in eerste instantie nog geen resultaat op. Posthumus zette de gesprekken onder druk door een aanbod van K. Metcalf, bibliothecaris van Harvard University, van 24 mei 1945 te melden aan De Centrale en de burgemeester van Amsterdam. Ook stelde hij de pers op de hoogte. Het aanbod was simpel: zou het IISG naar de VS willen verhuizen als dat financieel te arrangeren was? In juni 1945 werd er verder gesproken over het IISG en zijn toekomstige financiers, zoals de landelijke pers meldde.¹³ In oktober van 1945 kwamen Rijk, Gemeente Amsterdam en De Centrale tot overeenstemming: elk zou evenveel aan het IISG bijdragen. Het melden van het Amerikaanse aanbod moest overigens niet alleen als een zet in de onderhandelingen worden gezien. Posthumus was wel degelijk bezorgd over een nieuwe oorlog en wilde daar niet, zoals in 1940, onvoorbereid mee geconfronteerd worden. Hij deed het bestuur de suggestie uit veiligheidsoverwegingen een filiaal in de VS te vestigen.¹⁴ In ruil hoopte hij dat Harvard de *IRSH* zou willen financieren. De plannen met Harvard leden echter schipbreuk. In 1947 stak De Centrale een stokje voor de verhuizing van zijn archieven naar de VS.¹⁵ Hoewel De Centrale wel toestond in de VS kopieën ter beschikking te stellen, bleef Nikolaevskij erover klagen dat hierdoor de verhoudingen met Harvard er niet beter op werden.¹⁶

De overheid was bereid bij te dragen, maar wilde dat slechts doen nadat er een regeling was getroffen met de belangrijkste particuliere eigenaar van de collecties: De Centrale. Deze regeling kwam ook in 1947 tot stand. De Centrale en de Rijksoverheid spraken af dat De Centrale de collecties niet om niet mocht afstaan dan alleen aan de staat of het IISG en dat de staat het recht van voorkoop kreeg als De Centrale zijn collecties wilde verkopen. De Centrale gaf zijn collecties in bruikleen aan de Stichting IISG.

Dat de verhoudingen in de periode vanaf de bevrijding tot 1947 precair waren, bewijst een brief van 10 oktober 1946 van Simonsz, op dat moment directeur van De Centrale.¹⁷ Hij stelde hierin onomwonden dat De Centrale na 31 december 1947 geen verplichtingen op zich kon nemen, zolang niet was besloten weer tot winstuitkeringen over te gaan. Het IISG moest zich richten op slechts subsidies van Rijk en Gemeente. De Stichting IISG moest bewijzen

13 *Het Parool*, 3 juli 1945, *De Volkskrant* 7 juli 1945 en *De Waarheid* 12 juli 1945. Uit deze: 'Er zijn echter besprekingen gaande om het Instituut toch voor Nederland te behouden'.

14 Hunink, *De papieren*, 338.

15 *IISG Jaarverslag* 1947 28.

16 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 8 april 1948.

17 IISG Archief IISG 331 Bij Notulen Algemeen Bestuur Stichting IISG 1946 nr. 331.

dat ze zonder de subsidie van De Centrale zijn bruikleen ten algemene nutte kon blijven aanwenden. Zo niet, dan stond verlenging van dat bruikleen ter discussie. Die subsidie was, ondanks de overeenkomst van 1945, geen uitgemaakte zaak. In 1948 besprak het bestuur van de Stichting een brief van de minister van OK & W waarin naar aanleiding van een verzoek van Posthumus om een grotere bijdrage van het Rijk, dreigend gesteld werd dat de minister zelfs aarzelde de subsidie van fl 20.000 überhaupt uit te keren. De minister ergerde zich aan het hoge salaris van Posthumus en zijn vele bijverdiensten. Vos nam het op zich deze zaak rechtstreeks met de minister, de KVP-er F. Rutten, uit de wereld te helpen.¹⁸ Deze zaak bleef echter een rol spelen. In het volgende jaar bleek het salaris van Posthumus vanwege zijn bijbanen te zijn verlaagd tot fl 2000 per jaar. Het bestuur was echter bezorgd: als Posthumus weg zou gaan – en dat was geen onwaarschijnlijke gedachte bij een man van 70 – kon ze voor dat salaris nooit een opvolger vinden.¹⁹

Op 7 juli 1947 werden er nieuwe statuten voor de Stichting IISG bij notaris Morra verleden.²⁰ Vanaf dat moment stond de verhouding vast tussen de drie partners die het IISG onder hun financiële hoede namen. Volgens de nieuwe statuten hadden De Centrale en het Rijk twee bestuursleden en had de derde partner, de gemeente Amsterdam, er één. De Centrale leverde de voorzitter in de persoon van Hein Vos en het bestuurslid C.M. Simonsz.²¹ Het Rijk was vertegenwoordigd door L. Brummel, directeur van de Koninklijke Bibliotheek en door D. Graswinckel, op dat moment Rijksarchivaris.²² De gemeente Amsterdam stuurde A. de Roos, wethouder, prominent PvdA-lid en schoonzoon van Oudegeest. Posthumus achtte sterke banden met het NVV nuttig en wilde graag iemand van deze vakcentrale in het bestuur. Vooralsnog was daarvan geen sprake.²³ Toen het jaar daarop Pieter Geyl, bestuurslid vanwege de KNAW, aangaf uit het bestuur te willen treden, zwengelde Simonsz de discussie aan of er niet een katholiek in het bestuur moest komen. Posthumus zei geen bezwaren te hebben, maar vreesde wel dat zo gauw men over het marxisme zou gaan schrijven, er moeilijkheden

18 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 8 april 1948.

19 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 21 juni 1949.

20 Hunink, *De papieren*, 161.

21 Biografie van Vos: Nekkers, 'Vos, Hendrik', zie:

<http://hdl.handle.net/10622/0C88D49A-ABCD-47A8-BCC7-09F68BD2D63E> (19 mei 2017).

22 Biografie van Brummel: C. Reedijk, 'Brummel, Leendert (1897-1976)', zie: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwni880-2000/lemmata/bwn3/brummel> (6 februari 2018), over Graswinckel: H. Hardenberg, 'In Memoriam Jhr. Dr. D.P.M. Graswinckel', *Nederlandsch Archiefblad* (1960) 97-101.

23 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 21 juni 1949.

konden ontstaan.²⁴ Zoiets was op het IISG natuurlijk slecht te vermijden, dus echt hartelijk omarmde hij dit idee niet.

Dat Posthumus en Van Poelje al vroeg contact hadden, had zeker niet alleen met het IISG te maken. Posthumus was de laatste jaren van de bezetting, zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben, actief bezig met de oprichting van wat later het RIOD werd. Van Poelje speelde hierbij een cruciale rol. Posthumus was de eerste naoorlogse jaren onverminderd actief. De oorlog en de gebeurtenissen direct daarna, gaven hem een ander perspectief op de wereld, wat bij hem direct leidde tot het bouwen van nieuwe instellingen. Zijn 'gewone' verzamelinstinct brachten hem ertoe aan te sturen op de oprichting van het RIOD. Van Bockxmeer plaatst de oprichting in een culturele trend. Zij stelt: 'De belangstelling was gekleurd door een hang naar vroegere tijden, ideeën over het karakter van het Nederlandse volk en vaderlandslievende sentimenten'.²⁵ Dat mag misschien voor andere initiatiefnemers van het RIOD gegolden hebben, met name voor Van der Haagen, voor Posthumus gold dit niet. Net zo min gold het voor L. de Jong, die toch ook afkomstig was uit de sociaaldemocratische traditie. De Jong was zelfs een leerling van Posthumus en schreef voor hem een scriptie over de invloed van de Eerste Internationale in Nederland.²⁶

Voor Posthumus was het documenteren van de oorlog geen nieuw idee. Hij was tenslotte direct na de Eerste Wereldoorlog bij een vergelijkbaar initiatief actief geweest.²⁷ Dat hij de bronnen over de Tweede Wereldoorlog wilde verzamelen en veilig wilde stellen lag dus voor de hand. Zijn motieven lagen in dezelfde lijn als die voor zijn eerdere plannen: zorg dat er ook uit de particuliere sector van de maatschappij bronnen beschikbaar zijn voor toekomstig historisch onderzoek. Dat Posthumus' motieven niet gekoppeld moeten worden aan conservatieve, nationalistische ideeën bewijzen juist een aantal andere initiatieven uit deze jaren. Posthumus was betrokken bij de oprichting van de zevende faculteit van de GU.²⁸ Andere grote namen bij deze plannen waren die van Jan Romein en Jacques Presser. Dit was een select

24 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 20 juni 1950.

25 Van Bockxmeer, *De oorlog*, 12.

26 L. de Jong, *Herinneringen I* ('s-Gravenhage 1993) 47.

27 Zie: Seegers, "De bibliotheek", 69. Het NEHA verwierf in 1918 de collectie over de Eerste Wereldoorlog die de KB had opgebouwd en zette die actief voort.

28 Over 'de zevende' is veel geschreven. Ik noem hier: Fok Bierlaagh, *Het zwevende begin van de zevende fakulteit*. Bewerkte tekst van een geschiedeniscriptie [...]. (z.pl. 1973), Knegtmans en Keman, 'De wording', 11-23 en Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum*. Posthumus en Romein traden in 1947 uit het bestuur van de zevende vanwege de ontstane controverse over vier hoogleraarsbenoemingen.

gezelschap dat in de maatschappelijke verhoudingen van het naoorlogse Nederland beslist 'progressief' genoemd mag worden.²⁹ Jan Romein nam in 1947 plaats in het bestuur van de Stichting IISG en bleef bestuurslid tot aan zijn dood in 1962. Het doel van de nieuwe faculteit was de op te leiden elite een realistisch wereldbeeld bij te brengen. De overwinning van het fascisme werd door de plannenmakers geweten aan de verregaande politieke naïviteit van de studenten en academici in het beschermde vooroorlogse Nederland. In Posthumus' eigen woorden: 'Juist omdat de wereld door de laatste oorlog geheel veranderd is en nog steeds verandert, moet deze faculteit tot stand komen. We moeten kunnen beschikken over een groep jonge mensen, jong van geest ook, die begrip heeft voor hetgeen in de wereld gebeurt en in staat is om haar inzicht onder het volk te brengen. Ieder jaar moet deze faculteit een aantal mensen afleveren, die voorlichtende leiders kunnen zijn op het uitermate moeilijke en gevaarvolle terrein van de politiek'.³⁰

Het initiatief voor de zevende faculteit hoorde bij de plannen en verwachtingen voor een nieuwe inrichting van Nederland. De doorbraak moest de starre verzuilde verhoudingen opruimen en de hoop aan de linkerkant van de maatschappij was dat ook de nefaste vijandschap tussen sociaaldemocraten en communisten na de gedeelde ervaring van de oorlog tot het verleden zou gaan behoren. Dat de Sovjet-Unie nu tot de grote drie behoorde, moest wel leiden tot een grotere belangstelling voor dat land. Vandaar dat Posthumus ook betrokken was bij de oprichting van het Rusland Instituut. Dit Instituut vond letterlijk een plaats in het IISG. Het kreeg een vertrek op de derde verdieping in het pand aan de Keizersgracht. Met de directeur van dit nieuwe instituut, de founding father van de Nederlandse slavistiek en Ruslandkunde Bruno Becker, werd een huur van fl 700 per jaar afgesproken.³¹ De Russische afdeling van het IISG zou uiteraard zeer profiteren van de collecties die het

29 Posthumus en Romein waren sinds 1938, toen Posthumus zich verzette tegen Romeins hoogleraarsbenoeming aan de GU Amsterdam, gebrouilleerd. Zij ontmoetten elkaar in 1944 in de wachtkamer van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in Den Haag waar Romein op het matje was geroepen. Posthumus, die Romein zijn communistische sympathieën had verweten, kwam op hem af, zeggend 'Nu ...begrijp ik dat je ook een goed vaderlander bent'. Romein begroef de strijdbijl en werkte mee aan Posthumus' plannen. Citaat uit: Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, II 53.

30 *Actieve Democratie* 6 juni 1946.

31 Over Becker zie: 'Bruno Oscar (Bruno Borisovitsj) Becker (1885-1968)', *On the Waterfront* 6 (2003) 4-5.

Rusland Instituut voornemens was te vormen.³² Als assistenten stelde het Rusland Instituut Karel van het Reve en Tom Eekman aan.³³

Een minder geslaagd initiatief was het in 1945 mede door Posthumus opgerichte Studiecentrum voor Maatschappelijke Vraagstukken. Het doel was het wetenschappelijk-synthetische denken dienstbaar te maken aan de maatschappelijke verhoudingen.³⁴ In de geciteerde nota wordt de term, die nu misschien wat zweverig aandoet, uitgelegd. Het ging om het 'verenigen van de uitkomsten van wetenschappelijke studie, teneinde daarmee tot synthese te komen...'. De analyse van afzonderlijke problemen was een hulpmiddel, maar geen doel op zich zelf. De primaire taak van het centrum bestond uit het 'verenigen van inzichten betrekking hebbende op de problemen welke de nieuwe opbouw van ons land en de ontwikkeling van den mens daarin medebrengen'. De indrukwekkende lijst oprichters telde 29 namen, onder meer J.M. Burgers (TU Delft), Ph.J. Idenburg (CBS), L. Kaiser (arts en hoofd van het Phonetisch Lab van de GU), Ph. Kohnstamm (GU), S. Mansholt, H.J. Pos (GU), W. Posthumus-van der Goot, H.J. Reinink (OK & W), Jan Romein, W. Schermerhorn, J. Tinbergen en H. Vos. Op het moment van oprichting waren er maar liefst drie actieve ministers, onder wie de minister-president, bij de zaak betrokken. Het studiecetrum moest gaan samenwerken met o.a. het CBS, de Rijksdienst voor het Nationale Plan, de universiteiten en departementen maar ook met het ISONEVO (Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk) en de Stichting voor het bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders. Posthumus zelf heeft zich er niet zeer actief mee bemoeid, Posthumus-van der Goot meer.

De jaren 1948-1952 vormden een van de hevigste perioden uit de Koude Oorlog. De Berlijnse luchtbrug duurde van juni 1948 tot mei 1949. Op 25 juni 1950 overschreden Noord-Koreaanse troepen de grens met Zuid-Korea en was de oorlog althans in Azië absoluut niet meer koud. Dit droeg bij aan de al langer aanwezige zorg of Nederland wel voldoende veilig was voor de IISG-collecties. In 1950, tijdens een driemaandelijks reis door de VS, onderzocht Scheltema de mogelijkheden de collecties daar in veiligheid te brengen. Ze voerde gesprekken met de University of Madison en

32 IISG *Jaarverslag* 1948 11.

33 Robert van Amerongen, 'Karel van het Reve. 19 mei 1921 – 4 maart 1999', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1999) 122-138, aldaar 126, zie: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003199901_01/_jaa003199901_01_0012.php (6 februari 2018). Tom Eekman trouwde met de zuster van Frits de Jong Edz., Tineke.

34 IISG Archief Studiecetrum voor Maatschappelijke vraagstukken. Korte nota betreffende de functie van het Studiecetrum voor Maatschappelijke vraagstukken, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01425> (6 december 2017).

met Columbia University. Met Columbia werd verder gepraat, ook over publicatieprojecten.³⁵

Deze jaren zagen ook het diep ingrijpende conflict om de Indonesische onafhankelijkheid. India werd onafhankelijk op 15 augustus 1947. In China kwamen de communisten in 1949 aan de macht en in Vietnam woedde een strijd met de Franse kolonisator. Posthumus, en hij niet alleen, zag het Aziatisch continent zich uit de greep van het Westen los worstelen en belangrijk worden. Geëngageerde studenten van Politeia organiseerden in 1950 in Bentveld een conferentie over Zuidoost-Azië. Dertig deelnemers aan deze conferentie bezochten het IISG.³⁶ Ook in het bestuur werd het belang van Azië erkend. Jan Romein vatte deze ontwikkeling in 1956 samen onder de titel 'De eeuw van Azië'.³⁷ Dit boek werd waarschijnlijk niet toevallig uitgegeven door de firma E.J. Brill, waar Posthumus op dat moment nog steeds de directeur was.

Maar in 1950 was Azië slechts één aspect dat aan de orde kwam in een nota van Posthumus die aan vele aspecten van dit onderzoek raakt. In de vergadering van 20 juni 1950 meldde Posthumus dat hij met Hein Vos had gesproken over zijn visie op de huidige stand van zaken van het IISG en over de vraag hoe het verder zou moeten.³⁸ Hij moest tot zijn teleurstelling bekennen dat het werk hem niet meer bevredigde. Hij vreesde dat het Instituut het contact met de buitenwereld enigszins was kwijtgeraakt. Het zou beter zijn zich meer met de problemen van de tegenwoordige tijd bezig te houden. En voor wat betreft de praktische organisatie vond Vos dat er een nieuwe man naast Posthumus moest komen.

De nota van de hand van Posthumus waarin hij deze ideeën uitwerkte, werd in de volgende vergadering van het bestuur op 16 november 1950 besproken.³⁹ De nota was gericht aan de Raad van Commissarissen van De Centrale. Hij schetste de resultaten van het vooroorlogse werk: er was een zeer belangrijke collectie opgebouwd en de wetenschappelijke reputatie was goed. Na de oorlog lagen de prioriteiten bij het vervaardigen van een catalogus. De huidige financiering was net genoeg om de lopende kosten te dekken. Maar er waren belangrijke activiteiten die niet uitgevoerd konden worden. Er was geen filiaal meer in Parijs en het IISG publiceerde geen wetenschappelijke werken meer. Daardoor dreigde het Instituut zijn

35 *IISG Jaarverslag* 1950 10.

36 *Ibid.*, 18. Frits de Jong Edz. behoorde tot de oprichters van Politeia.

37 Jan Romein, *De eeuw van Azië: opkomst, ontwikkeling en overwinning van het modern-aziatisch nationalisme* (Leiden 1956).

38 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 20 juni 1950.

39 IISG Archief IISG 331 Nota bij notulen Algemeen Bestuur 16 november 1950.

vooraanstaande positie te verliezen. De internationale contacten namen af en er verschenen concurrerende instellingen, zoals een onlangs in Parijs opgericht instituut, dat werk deed 'dat het Instituut tot nu aan zich had getrokken'.⁴⁰ De basis van het werk van het Instituut was de belangstelling van vele groepen in de bevolking voor de ontwikkeling van de socialistische beweging en de socialistische gedachten. Het werk van het Instituut kon van groot belang worden geacht om het verleden van de beweging en zijn voorgangers te eren en, door het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van de beweging, de kracht van de socialistische overtuiging te steunen. Het redden van archieven was nobel, maar geen primair doel.

Vervolgens beredeneerde Posthumus waarom het Instituut anders moest gaan opereren. De socialistische gedachte was zich minder scherp tegenover de wereld gaan stellen. Van theorie had zij zich meer tot de praktijk gewend. Vandaar dat gespecialiseerd historisch werk minder belangstelling genoot en de aandacht nu op het heden en de toekomst was gericht. Na deze passage, die op verzoek van De Roos geschrapt werd, volgde de conclusie dat het IISG het historisch werk moest blijven doen, maar dat de verzameling en de kennis actueel gebruikt moesten worden. Sociologie, sociale-psychologie en geschiedenis moesten samen een theorie van de maatschappelijke ontwikkeling kunnen produceren. Er werd een aantal voorbeelden van dit sociaalwetenschappelijk onderzoek, 'research werk' noemde de nota het, opgesomd, waaronder de 'sociaal psychologische tendenzen naar een planmatige regeling der maatschappij'.⁴¹ Ook uitbreiding naar 'het Oosten' (bedoeld is Azië) was nodig. Praktisch werd gepleit voor een sterkere band met de universiteiten en een tweede directeur. Deze zou de bestaande taak van de eerste, Posthumus, kunnen overnemen zodat deze zich met de ontwikkeling van het nieuwe werk zou kunnen bezighouden.

In de hierop volgende discussie was het vooral Simonsz die bedenkingen uitte. Hij meende dat de statuten van De Centrale een dergelijke taakuitbreiding niet toelieten en dat een uitbreiding naar Azië helemaal tot de onmogelijkheden behoorde. Rüter, voorzichtig als hij was, liet 'socialistische' vervangen door 'sociale' in de zin '...de ontwikkeling van de socialistische

40 IISG Archief IISG 331 Nota bij notulen Algemeen Bestuur 16 november 1950. Hier is sprake van het door Georges Bourgin en Édouard Dolléans opgerichte Institut français d'Histoire Sociale. Zie: Denise Fauvel-Rouif, 'L'Institut français d'histoire sociale: ses archives manuscrites et imprimées', *La Gazette des archives* 133 (1986) 161-165. Dreyfus noemt Maitron als mede-oprichter: Michel Dreyfus, 'In memoriam : Jean Maitron (1910-1987), un historien militant', *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 10 (1987) 42-43.

41 In dezelfde tijd bracht Posthumus bij het NEHA vergelijkbare voorstellen in. Mondelinge mededeling Jacques van Gerwen 25 januari 2018.

beweging en – gedachten'. De Roos tot slot bepleitte een anders gestelde nota naar Rijk en gemeente te sturen en voor wat betreft de gemeente goed op te letten wat er op de universiteit gebeurde, want het belang van de universiteit woog bij de gemeente altijd zwaar. Vervolgens was iedereen het eens met de benoeming van Rüter voor een salaris van fl 4000 per jaar.

Posthumus' opstelling over de verhouding tussen 'sociale geschiedenis' en 'sociaal wetenschappelijk research werk' was te begrijpen vanuit zijn levenslange engagement met de socialistische beweging. Ideeën over de concrete invloed van de wetenschap op de maatschappij waren steeds van invloed op zijn handelen. Zijn betrokkenheid bij de 'zevende' is al genoemd. Een ander, weinig onderzocht element hierin is zijn rol bij de vestiging van de sociologie in Nederland. In 1930 steunde Posthumus het initiatief voor de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders. Hij hoorde ook bij de oprichters van de Nederlandsche Sociologische Vereniging en was actief aanwezig op de voorbereidingsbijeenkomsten voor de oprichtingsvergadering van deze organisatie, zoals die op 10 februari 1936.⁴² De oprichtingsvergadering zelf werd in het IISG gehouden.⁴³ Posthumus zat in het bestuur van de NSV met onder anderen zijn oude studievrienden Bonger en Bolkestein. Na de oorlog was Posthumus een tijd voorzitter van het ISONEVO dat in 1940 was opgericht. Dit Instituut wist hij in 1947 onder te brengen bij de KNAW.⁴⁴ Vrij snel daarna trad hij af en werd hij opgevolgd door E.W. Hofstee. Het ISONEVO verrichtte praktisch onderzoek in opdracht, vaak van gemeenten. Het onderzoek had sterk sociografische trekken. Het platteland was een belangrijk onderwerp en Groenman, directeur in de jaren 1950, heeft zich bijvoorbeeld beziggehouden met de bevolkingsvestiging in de nieuwe IJsselmeerpolders.⁴⁵ Het ISONEVO was de voorloper van het in 1960 opgerichte SISWO, de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek / Instituut voor Maatschappijwetenschappen. De wortels van dit modern sociologisch onderzoek zijn te vinden in een lange geschiedenis van engagement, zij het niet per definitie van socialistisch

42 Bas van Heerikhuizen, 'Sociologie als specialisme, sociologie als generalisme: over de eerste jaren van de Nederlandse Sociologische Vereniging', in: F. Bovenkerk e.a. eds., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 119-131, aldaar 122.

43 'Nederlandsche Sociologische Vereniging: verslag van de oprichtingsvergadering van Zaterdag 4 April 1936, gehouden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Keizersgracht 264 te Amsterdam, namiddags 3 uur', *Handelingen van de Nederlandsche Sociologische Vereniging* 1 (1936) 1-13.

44 Sj. Groenman, 'Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk bestaat tien jaren', *Mens & Maatschappij* 12 (1950) 345-350, aldaar 349.

45 Wil Arts, 'De laatste der grondleggers: in memoriam Sjoerd Groenman (1913-2000)', *Mens & Maatschappij* 75 (2000) 89-91.

engagement. Dit is bijvoorbeeld te zien in een SISWO-publicatie uit 1998: 'Nog steeds wordt het onderzoek gestuurd door de wens het vlammeende zwaard van achterstelling en armoede te bestrijden en daardoor terug te keren naar het verloren paradijs'.⁴⁶

In 1950 werd een kleine stap gezet naar een betere inbedding van het IISG in de academische wereld. Er werd een Raad van Advies opgericht waarin zo mogelijk alle professoren van alle Nederlandse universiteiten waren opgenomen die ook maar in de verte iets te maken hadden met het vak sociale geschiedenis. Gezien de hierboven beschreven ideeën van Posthumus zal het niet verbazen dat vrijwel het hele scala van de sociale wetenschappen aan bod kwam: sociologie, sociografie, sociale psychologie, politieke wetenschappen, etnologie en ook delen van economie en de rechtswetenschap.⁴⁷ Het moest een platform worden waar het IISG zijn werk kon presenteren en de leden hun studenten konden interesseren voor de bronnen aanwezig in het Instituut. In 1951 somde het Jaarverslag dertig hoogleraren en één lector op als leden van de Raad van Advies.⁴⁸

Vanaf 1950 nam Rüter stapsgewijs een belangrijker plaats in. Hij voerde samen met Posthumus de directie. Van het plan dat deze allerlei nieuwe activiteiten voor het IISG zou gaan ontwikkelen werd weinig meer vernomen. Het is duidelijk dat Rüter de bepalende leidinggevende op het Instituut werd. In 1953 werd die situatie bekrachtigd toen Posthumus terugtrad als directeur. Hij legde toen ook zijn functie van secretaris van het bestuur neer, maar werd wel 'bij acclamatie' tot lid van dit gezelschap benoemd.⁴⁹ Vanuit die positie probeerde hij in 1954 tevergeefs Scheltema in het bestuur benoemd te krijgen.⁵⁰ Van meerdere kanten werd nu sterker aangedrongen op een confessionele representant in het bestuur. Zo kreeg Rüter in een gesprek met een ambtenaar van OK & W te horen dat deze graag zag dat het 'zuilenbeginsel' erin tot uitdrukking zou komen. Rüter dacht de katholieke zuil te kunnen binden met Verberne, hoogleraar in de politieke, economische en sociale geschiedenis te Tilburg en de protestantse met De Gaay Fortman, hoogleraar privaatrecht en arbeidsrecht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ook dit voorstel stuitte niet bepaald op enthousiasme bij Posthumus.⁵¹ In dezelfde vergadering meldde De Roos dat hem in gesprekken

46 Rob van Ginkel, *Het verloren paradijs: sociografie van stad en land* (Amsterdam 1998) 6. Beter: 'met vlammeend zwaard achterstand en armoede etc.', HSA.

47 *IISG Jaarverslag* 1950 18.

48 *IISG Jaarverslag* 1951 19.

49 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 16 April 1953.

50 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 23 April 1954.

51 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 16 December 1954.

met de provincie Noord-Holland naar de katholieke belangstelling voor het Instituut gevraagd werd. Vos, die in mei 1954 op het ministerie had onderhandeld over een subsidieverhoging van fl 12.000 in 1956, was tamelijk direct te verstaan gegeven dat het toevoegen van een katholiek en een protestant aan het bestuur nodig was. In ditzelfde gesprek was hem overigens wel duidelijk geworden dat het Instituut op het ministerie redelijk positief beoordeeld werd. Men was overtuigd van het belang van de collectie en men was gevoelig voor het argument van Vos dat het wetenschappelijk rendement door het te krappe budget te laag was en het behoud van de collecties in gevaar kon komen.⁵²

Rüter zette de zoektocht naar subsidie krachtig voort. Via het bestuurslid Max Kohnstamm, die in 1952 benoemd was tot secretaris van de Hoge Autoriteit van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal in Luxemburg, probeerde hij geld te vinden voor de *Review*.⁵³ De gesprekken van De Roos wierpen vruchten af: de provincie Noord-Holland schonk in 1955 fl 15.000 en herhaalde dit gebaar hierna diverse keren.⁵⁴

Op 3 mei 1956 vergaderde het stichtingsbestuur voor het eerst zonder de oprichter van het Instituut. Dit was het moment waarop Rüter als enige directeur zijn visie in een nota kon ontvouwen. De kern van het te voeren financiële beleid was samen te vatten in drie stellingen: 1) tracht de drie vaste subsidiegevers te binden 2) zoek extra geld voor publicatieprojecten in het buitenland 3) zorg voor zoveel eigen geld dat je in deze publicatieprojecten zeggenschap blijft houden.⁵⁵ Deze positie kwam de volgende jaren keer op keer in diverse varianten terug. Het was een schrikbeeld dat het buitenland van het armlastige Instituut gebruik kon maken zonder een tegenprestatie van belang te leveren.⁵⁶ De unieke positie van het Instituut vloeyde voort, zo stelde Rüters nota, uit de verzamelingen die zowel omvangrijk als gespecialiseerd waren. Ze waren ook internationaal. Maar financieel en institutioneel was het Instituut een Nederlandse instelling die bij kon dragen aan de reputatie van de Nederlandse wetenschap. Alleen al uit het bezit van de collectie vloeyde een aantal 'normale' taken voort: conservering, ontsluiting, dienstverlening, wetenschappelijk publicaties. Ook het bijhouden van de verzameling werd genoemd met daarbij de kanttekening dat dat

52 Ibid.

53 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 26 April 1955. Ook de oude bekende Jack Schiefer, zie pg. 141, werkte toentertijd bij de EGKS.

54 IISG *Jaarverslag* 1955 2.

55 IISG Archief IISG 331 Nota betreffende het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis bij de notulen Algemeen Bestuur 3 Mei 1956.

56 Ibid., 4.

noodzakelijk was gezien de snelle sociale veranderingen van het moment zelf. Deed het Instituut dat niet, dan verloor de collectie zijn waarde en was hij nog slechts van belang voor sociale historici en niet meer voor beoefenaars van de politieke wetenschappen en de 'practicus op sociaal en sociaal-politiek terrein'.⁵⁷

De net heropgerichte *Review* moest het Instituut tot een centrum van sociaalhistorisch onderzoek maken. Nu al waren er twee boekenreeksen (*Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung* en *Studies on Social History*) gerealiseerd door het bestaan van de *Review*, meende de nota.⁵⁸ Zorgelijk was het dat de salarissen te laag waren en dat er een groot verloop was bij de lagere rangen. Geen wonder dat Rüter een tamelijk grote subsidieverhoging voor de toekomst begroot had – van 1956 op 1957 voor het Rijk van fl 42.000 naar fl 50.500, voor de Gemeente van fl 48.850 naar fl 55.150 en voor de Centrale van fl 42.000 naar fl 50.500.⁵⁹ In de rekening over 1957 zien we dat het Rijk en De Centrale daar nog eens met fl 2000 overheen zijn gegaan.⁶⁰ Toch werd de weigering van het Rijk om de herstelrekening te verhogen zwaar opgevat en ook nu weer klopte men direct aan bij de politiek. Vos nam het op zich om te gaan praten met R.G.A. Höppener, staatssecretaris voor de KVP op het ministerie voor OK & W in het vierde kabinet Drees.⁶¹ In dezelfde tijd polste Rüter ZWO of het mogelijk was de hele vaste wetenschappelijke staf bij deze organisatie onder te brengen.⁶² Dat bleek uiteindelijk niet mogelijk. De afkorting stond voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek en de organisatie was in 1947 opgericht om de achterstand van Nederland op het gebied van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek in te lopen.⁶³ ZWO werd wel op een andere manier een grote financier die bijna de hele behandelde naoorlogse periode heeft bijgedragen aan het werk van het IISG.

De intensieve benadering van 'Den Haag' had het denken over de positie van het Instituut in een stroomversnelling gebracht. Er was gesproken met ZWO en met de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming (OKN) van het ministerie van OK & W onder leiding van F.J. Duparc, waar het IISG al jaren onder viel en waar het blijkbaar goede vrienden had. De afdeling

57 Ibid., 7.

58 Zie voor deze reeksen bijlage 5.

59 *IISG Jaarverslag* 1956 38.

60 *IISG Jaarverslag* 1957 39.

61 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 10 April 1958.

62 Ibid.

63 Albert Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers: de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.), 1947-1988* (Assen 1996) 406.

OKN subsidieerde stichtingen en verenigingen werkzaam op het gebied van het archiefwezen met een eigen verzameling. Niet alles ging binnen de Haagse bureaucratie van een leien dakje: 'Het heeft destijds afdeling O.K.N. zeer veel moeite gekost de ambtenaren van het ministerie van financiën te overtuigen van het nut van dit, mede door zijn collecties, zo uiterst belangrijke instituut', schreef Duparc over de financiering van het IISG.⁶⁴ Ook het NEHA viel onder de afdeling OKN. Behalve met deze twee organisaties was er gesproken met de afdeling Hoger Onderwijs van het ministerie van OK & W onder leiding van Piekaar. De uitkomst was dat men inzette op het transformeren van het IISG tot een Interuniversitair Instituut (IUI), wat mogelijk leek nadat een nieuwe onderwijswet zou zijn aangenomen. Het zag ernaar uit dat het ministerie van OK & W de financiering van 95% van de vaste personeelslasten op zich ging nemen. Het bestuur vernam dit met gepast enthousiasme.⁶⁵ De nieuwe hoger-onderwijswet was nog wel een hobbel om te nemen. Een bepaalde passage diende aangepast te worden om het voor het IISG mogelijk te maken als IUI te kunnen functioneren. De passage ging luiden: 'Interuniversitaire instituten op het gebied van wetenschap en onderwijs, die door een der in dit hoofdstuk bedoelde universiteiten of hogescholen met een of meer andere universiteiten of hogescholen, hetzij openbaar of bijzonder, al dan niet in samenwerking met derden, worden opgericht, bezitten rechtspersoonlijkheid'.⁶⁶ De zinsnede 'al dan niet in samenwerking met derden', werd er na interventie van De Roos bij de minister aan toegevoegd. Dit was belangrijk om de Stichting IISG een plek te kunnen geven in het op te richten IUI. Het duurde vervolgens tot 1965 voor er een regeringsbesluit was dat de stichting van een IUI mogelijk kon maken.⁶⁷ Maar vooruitlopend op deze overgang was het ministerie van OK & W voorstander van het koppelen van het Instituut aan de Universiteit van Amsterdam. Dit gebeurde in 1963. Vanaf dat jaar werd de subsidie van het ministerie van OK & W via de Universiteit van Amsterdam uitgekeerd.

Het is logisch dat er in deze jaren, waarin de institutionele situatie in beweging was, nagedacht werd over de plaats van het Instituut en het beleid en de koers die gevolgd moest worden. In 1961 lag er een nota van Rüter in het bestuur ter tafel, gedateerd 9 maart.⁶⁸ Vrijwel dezelfde nota, gedateerd februari 1962, is ook terug te vinden bij de stukken voor de bestuursvergadering

64 Duparc en Van Es, *Een eeuw strijd*, 475.

65 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 9 December 1958.

66 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 21 November 1960.

67 KB van 25 aug 1965 AMvB 'Regeling Interuniversitaire instituten'.

68 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 9 Mei 1961.

van 9 mei 1962.⁶⁹ Het verschil tussen de twee nota's is dat de nota uit 1962 een vierjarige prognose voor de begroting 1963-1966 bevat. Niet schokkend natuurlijk, maar deze prognose was toegevoegd op verzoek van de Universiteit van Amsterdam omdat deze bij zijn begroting uit moest gaan van een vierjarenplan. Zo zette het IISG een eerste kleine stap in een nieuwe wereld – de bureaucratische wereld van het hoger onderwijs en onderzoek.

Rüter en het bestuur wisten dat de nieuwe omgeving een aanpassing vereiste van de rechtspositie en de status van het Instituut. Men wilde de Stichting IISG behouden – daar was de interventie van De Roos tenslotte op gericht geweest.⁷⁰ Het was in het belang van het IISG dat het zijn onafhankelijkheid zou bewaren en dat het niet zou 'verambtelijken'. Het bestuur van de Stichting IUI moest een beleidscollege worden en de Raad van Advies moest adviseren over het wetenschapsbeleid. Daarnaast moest er een nieuw stichting worden opgericht voor het mogelijk maken van grote acquisities, voor grote wetenschappelijke projecten en voor het ontvangen van de subsidie van De Centrale, de Gemeente Amsterdam en anderen. De vaste rijkssubsidie zou via de Stichting IUI IISG moeten lopen.

Veel van dit alles is plannenmakerij gebleven. Het bestuur stemde wel in met het ontwerp van de nieuwe statuten voor de Stichting IISG.⁷¹ Die lagen dus klaar voor als het zover zou komen. Enigszins onduidelijk bleef op dit moment de positie van De Centrale. Vos pleitte voor continuering van de constructie waarin De Centrale archieven kocht en ze aan het IISG in bewaring gaf. Dit gaf De Centrale fiscaal voordeel, wat niet het geval was bij rechtstreekse aankoop, buiten de verzekeraar om. Braunthal pleitte voor een zo groot mogelijke onafhankelijkheid van de nieuwe Stichting, want de banden met de overheid en de Stichting IUI IISG werden wel heel nauw.

In het jaarverslag van 1962 werd de achtergrond van de aanstaande wijzigingen kort samengevat.⁷² Het was lastig in een periode van *welfare state*, met stijgende lonen en vaste lasten, drie subsidiegevers te hebben. Daarbij wilde het IISG de arbeidsvoorwaarden van zijn medewerkers eindelijk op een normaal peil brengen. De collecties groeiden vanwege de groei van de institutionele archieven. Er was een toenemende belangstelling voor sociale kwesties en voor ontwikkelingslanden, wat leidde tot een toenemend

69 IISG Archief IISG 331 Stukken bij notulen Algemeen Bestuur 9 Mei 1962: 'Nota over de te verwachten Ontwikkeling van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis'.

70 IISG Archief IISG 331 Stukken bij de notulen Algemeen Bestuur 9 mei 1961: 'Nota over de transformatie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in een Inter-Universitaire Stichting'.

71 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 24 November 1961. Bijlage 3.

72 IISG *Jaarverslag* 1962 6-7.

gebruik. Bovendien diende het Instituut zijn plaats in internationaal verband veilig te stellen. Redenen genoeg om een vastere inbedding te zoeken. Rüter was als directeur volledig door dit proces in beslag genomen toen hij op 11 augustus 1965 geheel onverwacht overleed.

Gedurende de jaren vijftig liet het IISG stapsgewijs de ergste armoede achter zich, maar de echte grote klap kwam in 1959 toen de Ford Foundation tot een grote meerjarige subsidie besloot. Deze geschiedenis is in 2015 gedetailleerd beschreven door Götz Langkau, die in 1963 als medewerker voor het Ford-project zijn lange carrière bij het IISG begon.⁷³ Vanwege het grote belang voor zowel de organisatie als aspecten van collectiepolitiek, zal ik hier in de paragraaf *Het Ford-project* dieper op ingaan. Hier is relevant dat dankzij het project de staf in 1962, het derde jaar van het project, met 75% was uitgebreid.⁷⁴

De archieven die vanwege het Ford-project ontsloten konden gaan worden, behoren tot het historische archief van de SPD. In het bestuur circuleerden geruchten dat men in SPD-kringen geïrriteerd was over de lage prijs die het IISG, lees De Centrale, voor dit belangrijke socialistische erfgoed had betaald.⁷⁵ Er werd overwogen of het misschien verstandig zou zijn een SPD-er in het bestuur te benoemen.⁷⁶ Die persoon kon dan natuurlijk niet vanwege de SPD in het bestuur zitten. Er gingen diverse namen over tafel en Rüter nam het op zich om de zaak met de op dat moment afwezige Vos, 'die vele bindingen met buitenlandse persoonlijkheden heeft', te bespreken.⁷⁷ De SPD-er waar men op uit kwam was W. von Knoeringen. Vos kaartte dit aan bij Erich Ollenhauer, op dat moment voorzitter van de SPD en voorzitter van de SPD-fractie in de Bondsdag. Ollenhauer was ermee akkoord en benaderde zelf Von Knoeringen.⁷⁸ Dat Von Knoeringen zijn plaats in het bestuur in 1961 innam, kon niet verhinderen dat in april van 1962 Herbert Allardt, de huisadvocaat van de SPD, in Amsterdam op de stoep stond en het SPD-archief voor het voor de oorlog betaalde bedrag terug wenste te kopen.⁷⁹ Rüter weigerde. In 1960 werden in het bestuur ook kandidaten uit

73 Götz Langkau, 'Das "Ford-Projekt" des IISG (1959-1965)', *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung Neue Folge* (2013) 188-209.

74 *IISG Jaarverslag* 1962 4.

75 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 22 December 1959.

76 Ibid.

77 Ibid.

78 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 21 November 1960.

79 Rüdiger Zimmermann, 'From ice age to global warming: the libraries of the Amsterdam IISH and the Friedrich-Ebert Stiftung (FES)', in: *A usable collection* 222-232, aldaar 222.

Groot-Brittannië besproken.⁸⁰ Isaiah Berlin werd de gelukkige; de andere twee kandidaten, die om niet genoemde redenen afvielen, waren Asa Briggs en A.J.P. Taylor.

De naoorlogse Posthumus

Zoals gezegd vertrok Posthumus per 1 januari 1953 als directeur. Maar hij bleef bij het IISG betrokken als lid van het bestuur van de Stichting IISG. Hij bleef dat tot en met 1955. Zijn positie in het bestuur leek wel veranderd. Dat zal ongetwijfeld te maken hebben met zijn drukke bezigheden bij de zevende, bij het RIOD en bij Brill. Maar er lijkt mee te spelen dat hij aan geloofwaardigheid had ingeboet. Er speelden zich rond hem diverse kwesties af die geen gunstige invloed hebben gehad op zijn functioneren.

Direct na de oorlog beschuldigde Posthumus in het bestuur van de Stichting IISG medebestuurslid Jane de Jongh van een geest van aanpassing en navolging tijdens de bezetting.⁸¹ De beschuldiging was gebaseerd op het feit dat De Jongh in haar publicatie *De vrouwen van morgen* van 1940 de Joodse feministe Aletta Jacobs niet genoemd had.⁸² Posthumus eiste dat ze om deze reden uit het bestuur zou worden verwijderd. De Jongh verwierp de beschuldigingen onder andere op grond van het feit dat het boekje in nauw overleg met Rosa Manus tot stand was gekomen. De rest van het bestuur van het IISG volgde Posthumus niet in zijn beschuldigingen.

Van Winter vond de 'uitval van den Directeur niet geheel gerechtvaardigd'.⁸³ Bij het aannemen van nieuwe statuten voor de Stichting IISG in 1947 trad De Jongh alsnog terug. Voor iemand die zelf kort hierna onderwerp van onderzoek naar collaboratie werd, wekt Posthumus' actie bevreemding. Mineke Bosch houdt er rekening mee dat een conflict in de Tweede Wereldoorlog tussen Willemijn Posthumus-van der Goot aan de ene kant en De Jongh en Marie Anne Tellegen aan de andere kant over het betrekken van Posthumus-van der Goot bij een op te richten Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers, de mogelijke achtergrond kan zijn. De twee anderen wilden Posthumus-van der Goot passeren.⁸⁴ Thea den Hartog zoekt het ook in deze conflicten maar geeft nog als reden dat 'misschien' de organische ideeën in *De vrouwen van morgen* Posthumus' afkeer kunnen verklaren. De

80 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 18 Mei 1960.

81 Maria Grever, 'Jongh, Adriana Willemina de (1901-1982)', zie: <http://resources.huylens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Jongh> (31 juli 2018).

82 Jane de Jongh, *De vrouwen van morgen* (Amsterdam 1940).

83 IISG Archief De Centrale Notulen Algemeen Bestuur IISG 22 december 1945.

84 Mineke Bosch, 'Goot, Willemien Hendrika van der (1897-1989)', zie: <http://resources.huylens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/goot> (26 juli 2017).

Illustratie 13 Jane de Iongh en Annie Scheltema ca.1946 IISG BG B1/14.

felheid van zijn interventie doet persoonlijke motieven vermoeden.⁸⁵ Deze persoonlijke motieven zouden gevonden kunnen worden in het feit dat De Iongh Posthumus' avances zou hebben afgewezen, zoals wordt gesteld door Maria Grever.⁸⁶ Hij had de reputatie van rokkenjager. In correspondentie met hem uitte zelfs Van der Goot de vrees dat hij met andere vrouwen zou gaan: '„pas U ijselijk op als U lieve vrouwtjes ontmoet...'.⁸⁷ Ergens in de Tweede Wereldoorlog kreeg hij een affaire met Wil van Straalen. Zijn reputatie blijkt ook uit een notitie van een agent C 5 van de BVD, die op 12 mei 1948 meldde dat hij er op gewezen werd dat er reden was aan Posthumus' betrouwbaarheid te twijfelen, niet om politieke redenen maar: '[hij] schijnt door zijn voorliefde om met vrouwen "slippertjes" te maken, behoorlijk "lek" te zijn'.⁸⁸ Mineke Bosch plaatst dergelijk gedrag in het repertoire van

85 Thea den Hartog, "Waar mijn schrijftafel staat is mijn vaderland". Leven en werk van de historica dr. Jane de Iongh (1901-1982) (Scriptie Erasmus Universiteit Rotterdam, 1991) 67.

86 Maria Grever, *Strijd tegen de stilte: Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994) 131.

87 Atria archief Willemijn Hendrika Posthumus-van der Goot (voorlopig nummering) 868 Brief Van der Goot aan Posthumus 19 augustus 1927.

88 Nationaal Archief CVD en BVD / open dossiers 2.04.127, inventarisnummer: 995.

succesvolle 'male scholars of history'.⁸⁹ Inderdaad, een instituutsbouwer als Posthumus bepaalde voor vrouwen de toegang tot de professie. Vast staat dat hij als getrouwd man in 1920 tijdens een excursie met Rotterdamse studenten naar Frankrijk een affaire begon met zijn studente Van der Goot, met wie hij na de scheiding van zijn eerste vrouw zou trouwen.

Tot 1949 was Posthumus directeur van het NEHA en tot vlak voor zijn dood was hij voorzitter van de Vereniging het NEHA. In deze jaren was hij ook commissaris van De Centrale, van 1945 tot 1957. Hij was bovendien aandeelhouder van de bank-verzekeraar. Na zijn commissariaat bij Brill werd hij in 1946 waarnemend directeur van de Leidse uitgever toen Folkers het veld moest ruimen.⁹⁰ In 1949, nadat Posthumus in hoger beroep was vrijgesproken van collaboratie, werd hij er directeur. Een van zijn belangrijke bijdragen aan de wetenschap in deze periode was het stimuleren van de interesse in de sociale en economische geschiedenis van 'de Oriënt'. Brill had een reputatie op het gebied van de Oosterse talen. Vanaf 1959 voegde Posthumus daar met het *Journal of the Economic and Social History of the Orient* een sociaal-economisch-historische component aan toe.⁹¹

De zaak Felix Kersten kan hier slechts worden aangestipt. Posthumus en in zijn kielzog Rüter hebben zich ingespannen de masseur van Himmler de erkenning te geven die hij huns inziens verdiende voor de redding in 1941 van het gehele Nederlandse volk van deportatie na de Februaristaking.⁹² Posthumus' inspanningen hebben er mede toe geleid dat Kersten in 1950 benoemd werd tot grootofficier in de orde van Oranje-Nassau. Lou de Jong kwam tot een tamelijk afwijkende conclusie over Kersten.⁹³ De Jong meende dat Kersten wel een aantal goede daden op zijn naam had staan, maar dat voor de grote reddingsactie geen bewijzen bestaan.

Posthumus was tot 1949 voorzitter van het uit drie man bestaande directorium van het RIOD. In dat jaar werd hij onder druk van minister Rutten gedwongen af te treden. Deze – en hij was niet de enige – vond de connectie met Brill te nauw. Inderdaad probeerde Posthumus Brill aan

89 Mineke Bosch, 'Scholarly personae and twentieth-century historians: explorations of a concept', *BMGN – Low Countries Historical Review* 131, nr. 4 (2016) 33-54, aldaar 48.

90 Sijtze van der Veen, *Brill, 325 years of scholarly publishing* (Leiden 2008) 111-113.

91 Over vijftig jaar JESHO zie Harriet T. Zurndorfer, 'The orientation of JESHO's Orient and the problem of "Orientalism": some reflections on the occasion of JESHO's fiftieth anniversary', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 51, nr. 1 (2008) 2-30.

92 Zie IISG archief Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken, nr. 221 Nicolaas Wilhelmus Posthumus – Felix Kersten, <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01748> (7 december 2017).

93 Lou de Jong, 'Heeft Felix Kersten het Nederlandse Volk gered?', in: A.H. Paape ed., *Studies over Nederland in oorlogstijd* Dl. 1 ('s-Gravenhage 1972) 301-369.

Illustratie 14 Wil van Straalen, de levenspartner van N.W. Posthumus tot aan zijn dood in 1960 met hun zoon Rob Posthumus, ca. 1955. Foto in privébezit.

opdrachten van het RIOD te helpen. Bovendien had Van der Haagen al in 1945 bij minister G. van der Leeuw geklaagd over wat Posthumus het RIOD kostte, nl. fl 6500 per jaar.⁹⁴ Posthumus ging op 19 september 1949 met emeritaat als gewoon hoogleraar economische en sociale geschiedenis. Tot deze datum had hij dus vijf betaalde banen: met onderbrekingen bij Brill, bij het RIOD, bij de GU, bij het NEHA en bij het IISG.

In Posthumus' persoonlijke levenssfeer kenden de naoorlogse jaren belangrijke veranderingen. Het huwelijk met Willemijn van der Goot liep stuk en Nico Posthumus woonde vanaf 1948 met Wil van Straalen in Wassenaar en later Blaricum. In dat jaar werd uit deze relatie zoon Rob geboren. Het kwam niet tot een officiële scheiding met Van der Goot, wel tot een scheiding van tafel en bed, plus een financiële afwikkeling van het huwelijk. Volgens Rob Posthumus werd er in Wassenaar op grote voet geleefd. Op zondagmiddag werden er lunches met kreeft, oesters en wijn aangericht waarbij de kinderen en kleinkinderen uit de vorige huwelijken, ex-schoonzus Annie Diaz-van der Goot en zus Annie Posthumus aanwezig waren. Rob Posthumus somde

94 Van Bockxmeer, *De oorlog*, 103-104.

zeven man en vrouw huispersoneel op.⁹⁵ Aan het einde van Posthumus' leven kwamen er grote financiële problemen aan het licht.⁹⁶

Een afgewogen oordeel over de mens Posthumus is op grond van mijn onderzoek niet te geven. Maar dat was ook niet mijn doel. Zijn rol bij de oprichting en uitbouw van het IISG staat hier centraal. Energiek, ambitieus, handig, geslepen, intelligent, charmant, gesloten: al deze kwalificaties komen we tegen in beschrijvingen van de man. Zo lang er geen grondig specifiek biografisch onderzoek naar zijn hele leven is gedaan, blijven deze opmerkingen impressionistisch. Mij valt de ontwikkeling op van een radicaal socialistische student naar een gevestigd academicus die zijn professionele carrière beëindigde als directeur van een commercieel bedrijf, maar dan nog de kans ziet wetenschappelijk belangrijk werk te verrichten. Posthumus antwoordde op een vraag in een enquête onder de leden van het NEHA in 1950 naar 'bijzondere feiten en omstandigheden' in zijn leven, aldus: 'hard werken; open staan voor het nieuwe'.⁹⁷ Naar dat motto heeft hij in ieder geval steeds geleefd.

Wederopbouw en restitutie

Wat Annie Adama van Scheltema-Kleefstra op een dag in mei 1945 aantrof toen ze met behulp van een politieagent het gebouw aan de Keizersgracht 264 weer betrad, behoort tot een van de ergste nachtmerries van elke beheerder van willekeurig wat voor verzameling: het gebouw was leeg.⁹⁸ Nog tijdens de bezetting had ze wel signalen ontvangen dat er materiaal was afgevoerd, maar de gründlichkeit van deze roof was verbijsterend. Zowel de collecties als het meubilair waren verdwenen. Met wat van haar privé-meubilair werd een eerste noodinrichting gerealiseerd. Vervolgens begon Scheltema haar speurwerk naar de afgevoerde collectie. Ze kon met behulp van de politie gevangengenomen collaborateurs verhoren en kwam zo de route van de weggevoerde documenten op het spoor. Even leek het spoor in Emden dood te lopen; het was duidelijk dat de collectie in Emden

95 Gesprek HSa en Jan Lucassen met Rob Posthumus 7 december 2016.

96 Sanders, 'The Founder', 56-65 aldaar 65 en gesprek HSa en Jan Lucassen met Rob Posthumus 7 december 2016. In dat licht is Smits' constatering begrijpelijk dat Posthumus de collectie verzetsliteratuur die door Lydia Winkel [en Jan Posthumus!] verzameld was en die hij van Lydia Winkel had gekocht, aan het RIOD had doorverkocht voor fl 7500. Boudewijn J. Smits, *Loe de Jong 1914-2005: historicus met een missie* (Groningen 2014), zie: https://www.rug.nl/research/portal/files/11316257/LDe_Jong_Proefschrift_1332BlzD140331.pdf (6 februari 2018) 165.

97 IISG Archief NEHA 269.

98 Adama van Scheltema-Kleefstra 'Herinneringen', 169-176.

was overgeladen in twee grote rijnen, de Alkmaar en de Komeet, maar het was niet bekend waar die waren gebleven. De Nederlandse overheid was op het zelfde moment bezig met het organiseren van de terugkeer van geroofde goederen. Eind 1945 werd de Stichting Nederlands Kunstbezit opgericht: het waren 'museumdirecteuren in uniform' zoals Scheltema stelde.⁹⁹

De museumdirecteuren in uniform werden wel acht maanden lang twee à drie maal per week door Scheltema bezocht. Mismoedig schreef ze dat niemand belangstelling voor haar problemen had, behalve dr. N.R.A. Vroom.¹⁰⁰ Vroom was kort na de bevrijding aangesteld als buitengewoon reserve-officier en hij reisde, samen met de kunsthistoricus Hans Jaffé, verschillende malen naar Duitsland en Oostenrijk om voor de Stichting Nederlands Kunstbezit gestolen kunstvoorwerpen terug te vorderen.¹⁰¹ In 1946 kreeg hij de leiding over de afdeling Kunsten van het ministerie van OK & W.¹⁰² In april 1946 kon Vroom aan Scheltema vertellen dat de genoemde schepen zich sinds januari 1945 in Windheimhafen bevonden, vlakbij Hannover in de Engelse zone van Duitsland. Het toeval wilde dat het naoorlogse bestuur van de SPD zich in Hannover had gevestigd. Erich Ollenhauer, we zijn hem al tegengekomen, was in februari 1946 uit Londen teruggekeerd, waar de Sopade in 1940 vanuit Parijs naartoe was uitgeweken. Hij werd de secretaris van het SPD-(her)oprichtingsbureau, waarvan Kurt Schumacher de voorzitter was. Andere socialisten die uit Londen waren meegekomen waren F. Heine en E. Schoettle.¹⁰³ Scheltema kon dus oude bekenden benaderen met de vraag wat de staat van de schepen was. Ze kreeg snel het verlossende antwoord dat ze in orde waren. Repatriëring bleek echter niet eenvoudig. De Engelse autoriteiten wensten de schepen niet te laten gaan. Dit betekende dat de collectie moest worden overgeladen op twee Nederlandse schepen; die kwamen in augustus 1946 aan op de Amsterdamse Borneokade.

Bij inspectie werd Scheltema geconfronteerd met weer een andere collectiebeheerdersnachtmerrie: 'driekwart van de grote ruimen [lag] vol met kisten en één kwart [lag] vol met wat wij toen puin noemden, d.w.z. boeken, kranten, brochures, brieven, enz. alles tesamen [sic] op een grote

99 Ibid., 170.

100 'Luitenant Vroom'. *IISG Jaarverslag* 1946 8.

101 <http://www.noordhollandsarchief.nl/search/?mivast=236&mizig=210&miadt=236&miaet=1&micode=90&minr=973811&miview=inv2&milang=nl> (3 mei 2015).

102 Duparc en Van Es, *Een eeuw strijd*, 33.

103 Franz Osterroth, *Chronik der Sozialistischen Bewegung Deutschlands eine Zusammenstellung* (Bonn 1956) 142.

hoop'.¹⁰⁴ Met een ploeg soldaten, havenarbeiders en twee vrachtwagens kon ontscheping en transport worden ondernomen. Er was een week de tijd voor deze klus die ook nog eens uitgevoerd moest worden gedurende een uitzonderlijk regenachtige augustusmaand.

De derde werkelijkheid geworden nachtmerrie moest Scheltema beleven toen op de laatste regenachtige vrijdag van deze 'verhuizing' in augustus een platbodem aan de Keizersgracht aanlegde met op het dek open manden met 'puin'. Deze laatste zending werd oneerbiedig uit de manden op de stoep voor nr. 264 gekieperd. Voorbijgangers deden er hun voordeel mee, scheurden postzegels van enveloppen. Met Werner Blumenberg schepte Annie Scheltema 'puin' in lege kisten. Maar bij donker konden ze niet anders doen dan het restant de gracht in bezemen.¹⁰⁵

Niet alleen Vroom speurde in uniform naar de collecties. Nikolaevskij, oude bekende van het Instituut, was actief in Duitsland in de rang van kapitein van het Amerikaanse leger. Hij bezocht het door de Amerikanen nabij Frankfurt am Main ingerichte Offenbach Archival Depot, om zowel zijn eigen materiaal als dat van het IISG terug te vinden.¹⁰⁶ Hij vond daar archiefmateriaal van Friedrich Adler, dat hij naar Amsterdam wist te zenden.¹⁰⁷

De derde gelegenheidsmilitair die een rol speelde in de recuperatie van IISG-materiaal, was D. Graswinckel. Graswinckel was in oktober 1944 bij toeval ten zuiden van de grote rivieren en maakte daar de bevrijding mee. Hij werd in Breda benoemd tot reserveofficier en was bij de bevrijding van het Noorden een tijd militair commissaris van het district Utrecht-West.¹⁰⁸ In 1946 werd Graswinckel Algemeen Rijksarchivaris en in 1947, zoals we gezien hebben, bestuurslid van de Stichting IISG. Tot maart 1948 bleef hij opsporingsbevoegd en bleef hij zich bezighouden met de recuperatie van Nederlandse culturele goederen.¹⁰⁹ Hij was toen liaisonofficier bij het Commissariaat-Generaal tot behartiging van de Nederlandsche Economische Belangen in Duitsland. Door zijn hulp wist het Instituut het grootste deel van zijn krantencollectie, dat de bezetters naar het klooster Tanzenberg in Oostenrijk hadden afgevoerd, terug te krijgen. Graswinckel was bijzonder actief, zoals wel blijkt uit de achteloze opmerking tijdens de IISG-bestuursvergadering van 8 april 1948 dat hij de komende zomer van

104 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 170.

105 Ibid., 170-171.

106 Hunink, *De papieren*, 154.

107 Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 172.

108 Hardenberg, 'In Memoriam Jhr.Dr. D.P.M. Graswinckel', 97-101.

109 Van Bockxmeer, *De oorlog*, 120.

plan was om in Beieren een zestigtal kastelen te bezoeken, de favoriete bewaarplekken van geroofde cultuurgoederen van de Nazi's.¹¹⁰

Het IISG was ook goed op de hoogte van recuperatiezaken door het werk van Kees de Dood. Deze leerling van Posthumus en deelnemer aan het 'werklozenproject', kreeg na de bevrijding een baan bij de Schade Enquête Commissie van het ministerie van Financiën. Het doel van deze commissie was het onderzoeken, taxeren en rapporteren van claims op het gebied van de verliezen door oorlogsschade. De Dood werkte van 1 mei 1946 tot juli 1953 in het Amsterdamse filiaal, dat dichtbij het IISG gevestigd was.¹¹¹ Hij was betrokken bij de taxatie van de oorlogsschade van het IISG. Uiteindelijk kwam dit bedrag uit op fl 82.000.¹¹² Een ander oud contact dat Posthumus inschakelde bij de naspeuringen naar de verdwenen archieven was Joop Zwart.¹¹³

Arthur Lehning, die de naar Groot-Brittannië geëvacueerde collecties had beheerd, organiseerde de terugkeer hiervan naar Amsterdam in 1946. Aan het einde van Annie Scheltema's loopbaan was het grootste gedeelte van de collecties terug in Amsterdam. Er waren echter sterke vermoedens dat de nog ontbrekende bestanden zich in het Oostblok bevonden, maar de Koude Oorlog maakte contact hierover moeilijk.

Eind 1947 waren al 2500 kisten met materiaal bij het IISG terug, waarvan er 600 nog niet waren uitgepakt.¹¹⁴ Het mag duidelijk zijn dat het onder controle krijgen van deze enorme hoeveelheid archieven en bibliotheken een bijzondere inspanning vergde. Het betekende ook dat verliezen slechts stapsgewijs konden worden vastgesteld. Daarnaast kwam informatie over opgedoken collecties verbrokkeld binnen. Zo droeg de opvolger van de SDAP, de PvdA, het SDAP-archief dat zij nog in haar bezit had en dat de jaren 1925-1935 besloeg, in 1949 aan het IISG over. Maar over de andere delen van het SDAP-archief kon men slechts stellen dat ze 'waarschijnlijk' in Polen waren.¹¹⁵

Inderdaad bleek dat het geval te zijn. In 1956 besloot de Poolse Volksrepubliek een omvangrijke collectie archiefmateriaal aan het IISG te retourneren. Aan Poolse kant had dit ongetwijfeld te maken met de ontspanning die gebracht werd doordat Gomulka in oktober van dat jaar (ten tweede male)

110 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 8 april 1948.

111 Geelhoed, 'Working for the Institute', 97.

112 IISG Archief IISG 366^E Correspondentie met de Maatschappij tot Financiering van het Nationaal Herstel NV, IISG interne aantekeningen.

113 Igor Cornelissen, *Alleen tegen de wereld: Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland* (Amsterdam 2003) 141.

114 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 9 oktober 1947.

115 *IISG Jaarverslag* 1949 9.

**Illustratie 15 IISG in wederopbouw. Vestibule vol gerestitueerde boeken
Keizersgracht 264 1946. IISG B19/825.**

aan de macht kwam.¹¹⁶ De context van deze machtswisseling was de in de nacht van 24 op 25 februari van 1956 door Chroesjtsjov uitgesproken beroemde geheime rede op het twintigste congres van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, waarin hij de fouten van de Stalin-cultus aanviel. De Poolse stalinistische hardliner Bolesław Bierut, secretaris-generaal van de Poolse communistische partij, die voor dit congres in Moskou aanwezig was, overleed in die stad onder mysterieuze omstandigheden op 12 maart van dat jaar.¹¹⁷ De effecten in het Oostblok van de ingezette destalinisatie liepen uiteen. In Polen volgde een min of meer gecontroleerde ontspanning. In Hongarije vond in oktober een ware opstand plaats, die op 4 november werd gevolgd door een invasie van Sovjettroepen die de volksrepublikeinse orde bloedig herstelden.

De Nederlandse publieke opinie reageerde heftig op deze gebeurtenissen. In de avond van de vierde november werd het hoofdkwarier van de CPN,

¹¹⁶ Jozef Stepień, 'Łosy akt Międzynarodowego Instytutu Historii Socialnej w Amsterdamie w świetle informacji komisji powołanej do zbadania "archiwum holenderskiego" z lutego 1955 r.', *Teki Archiwalne* 3 (1998) 317-324.

¹¹⁷ http://www.pogonowski.com/books/Atlas_en/page_0031.pdf (6 mei 2015).

Felix Meritis, slechts 30 huizen van het IISG verwijderd, door anticomunistische betogers aangevallen. Vlak daarvoor besprak het bestuur van de Stichting IISG de Poolse archiefoverdracht – die het IISG een lastig publicitair probleem zou kunnen opleveren. Voorafgaand aan de definitieve regeling waren er zaken voorgevallen. Het devies was er zo weinig mogelijk ruchtbaarheid aan te geven. Het was natuurlijk ondenkbaar in het openbaar de communisten al te zeer te bedanken, maar het was net zo lastig ze voor het hoofd te stoten.

Dat het hier om belangrijk sociaaldemocratisch erfgoed ging, maakte het al helemaal ingewikkeld. Het geval wilde echter dat er in Polen een perscommuniqué over de overdracht was uitgegeven en dat *De Waarheid* dat had 'opgepikt'. *De Waarheid* had vervolgens Rüter benaderd om inlichtingen – die Rüter op dat moment niet kon of wilde geven. Maar de zaak raakte toch bekend doordat de Vereniging Nederland-Polen een communiqué uitgaf. Dat communiqué was voor het ANP aanleiding rond te gaan bellen. Zo belandde het bij Posthumus, die het doorverwees naar Scheltema. Zij was volledig bereid haar verhaal te doen, hoewel ze al drie jaar niet meer in dienst was.¹¹⁸ Verschillende kranten brachten het verhaal en in *Het Vrije Volk* kwam Scheltema ruim aan het woord.¹¹⁹ Zij stelde in dit artikel dat de Polen het IISG al eerder per brief op de hoogte hadden gesteld, maar dat restitutie lang onmogelijk was. Pas in augustus van 1956 had Scheltema op het derde Wereldcongres van de International Sociological Association (ISA), dat in Amsterdam gehouden werd, Adam Schaff aangeschoten. Adam Schaff was niet de minste van de Poolse geleerden die van de dooi profiteerden en weer contact konden opnemen met buitenlandse collega's.¹²⁰ Deze communist en ideoloog van de Poolse communistische partij raakte geïnteresseerd in het geval en wist de Poolse autoriteiten tot restitutie te bewegen. Het is opmerkelijk dat de gepensioneerde, toen 72-jarige vrouw, actief op internationale congressen bezig was met de lobby voor haar geliefde archieven. In het bestuur van het IISG mopperde Vos op het ANP en werd besloten dat Rüter een persconferentie zou geven.¹²¹ Daarvan zijn in de Nederlandse dagbladpers geen sporen te vinden. Wel van de officiële overdracht op 29 november 1956.¹²²

118 De hele gang van zaken in IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 2 November 1956.

119 *Het Vrije Volk*, 17 november 1956.

120 Over Schaff zie: http://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/Bierhoff_B_2008a.pdf (16 oktober 2017).

121 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 2 november 1956.

122 *De Tijd* 1 december 1956.

Op de Poolse legatie in Den Haag werd Rüter symbolisch een mapje overhandigd met de inventaris van de collectie die per schip in de Rotterdamse haven was aangekomen en bestond uit 192 kisten met een totaal gewicht van 40 ton. De inhoud van de kisten was inderdaad van groot belang. Niet alleen het grootste deel van het SDAP-archief kwam terug, ook dat van de SDB en van de belangrijke activist en schrijver Van der Goes.¹²³ De Poolse gezant Findzinski gaf bij deze gelegenheid een receptie waar ook Nederlandse politici bij aanwezig waren. De minister van financiën H.J. Hofstra en de voorzitter van de Eerste Kamer, J.A. Jonkman, beide PvdA, gaven acte de présence.¹²⁴ De PvdA gaf het archief van de SDAP aan het IISG in bruikleen en schonk haar de oudere bestanden.¹²⁵ Deze grote gebeurtenis kreeg in 1959 een kleiner vervolg. In dat jaar werden er nog eens dertien kisten uit Polen teruggestuurd. Als tegenprestatie voor de opstelling van de Polen stuurde het IISG een microfilm met op het IISG aanwezige Poolse bronnen naar het Instituut voor Geschiedenis in Warschau. Ook beloofde het IISG bij de Socialist International te bemiddelen voor de Polen, die graag archiefstukken uit het SAI archief gekopieerd wilden hebben.¹²⁶ Met Julius Braunthal als recent afgetreden secretaris generaal van deze Internationale in het bestuur van de Stichting IISG zal dat op weinig moeilijkheden zijn gestoten. In 1958 werd ten slotte na vele jaren dralen, een deel van de collectie Smirnov die in 1940 door Nikolaevskij in Parijs bij Amerikanen ter bewaring was ondergebracht en die zij op hun beurt aan de Library of Congress in bewaring hadden gegeven, aan het IISG teruggegeven.¹²⁷

Van een leeg gebouw in mei 1945 naar een overvol pand in 1959 – dat is de korte samenvatting van deze geschiedenis. De ergste wanorde was voorbij, maar het verlies is moeilijk te bepalen. De algemene indruk was dat dat relatief gering was. Posthumus schatte het in 1960 op 5%, een getal dat Harstick ook noemde.¹²⁸ Peter Manasse schatte het in 1995 op 10%.¹²⁹

123 Over het archief van der Goes zie: Huub Sanders, 'Utopia in het jaar 2000: het archief van Franc van der Goes (1859-1939)', in: *Dertig in een dozijn: een selectie uit twaalfjaar Metamorfoze Nieuws 1997-2008* (Den Haag 2009) 28-31.

124 *IISG Jaarverslag* 1956 6-7.

125 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 8 april 1957.

126 IISG Archief IISG 331 Stukken bij de Vergadering IISG Bestuur 22 december 1959.

127 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 10 april 1958 en Hunink, *De papieren*, 158 en 263.

128 'Op bezoek bij de tachtigjarige prof.mr.dr. N.W. Posthumus', *Algemeen Handelsblad* 26 februari 1960 13 en Harstick, 'Zum Schicksal', 221.

129 Peter Manasse, *Verdwenen archieven en bibliotheken: de verrichtingen van de Einsatzstab Rosenberg gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995) 50; ook in het Duits: Peter Manasse,

Wederopbouw en fysieke omgeving

De Einsatzstab Rosenberg liet het gebouw aan de Keizersgracht 264 volledig geplunderd achter. Vanaf het moment dat de Duitsers het gebouw hadden verlaten, had het leeg gestaan. De verwarming was volledig bevroren. Na mei 1945 kon deze slechts beperkt worden gebruikt.¹³⁰ In de schrale eerste naoorlogse jaren kon met kunst en vliegwerk een begin worden gemaakt met de herinrichting. We zagen al dat Scheltema privé-meubilair liet komen. Het waren 'vijf blank houten tafels en veertien boeren stoelen', waarmee men twee jaar heeft gewerkt.¹³¹ De gemeente Amsterdam verleende waar mogelijk steun om het gebouw aan de Keizersgracht weer geschikt te maken voor gebruik als archief- en onderzoeksinstelling. Al gauw was de ruimte echter te klein. Ook voor het oplossen van dat probleem werd een beroep gedaan op de gemeente. De eerste van een lange reeks filialen kwam beschikbaar. De gemeente Amsterdam, die een van de drie vaste subsidiegevers was, stelde haar bijdrage in de vorm van het gebouw gelijk aan fl 5000. Daarnaast droeg ze fl 15.000 bij.¹³² In de eerste naoorlogse jaren was niet alleen geld schaars, maar vele goederen ook en deze vielen bovendien onder de distributie. Zo kreeg het Instituut in 1947 5m³ hout toegewezen om de kasten weer met planken in te richten.¹³³ In het zelfde jaar zegde de gemeente toe groot onderhoud te verrichten en de voor- en achtergevel te schilderen. In 1948 hoopte het IISG dat de gemeente de lunchkamer wilde herstellen. Het gebouw had nu weer radiatoren, zodat de verwarming weer was zoals voor de oorlog. In 1949 werd de huistelefoon hersteld.¹³⁴ In 1950 bracht de gemeente nieuwe goten aan, zodat 'de oorzaak van veel lekkage nu is weggenomen'.¹³⁵ In 1952 werd de ketel van de centrale verwarming vernieuwd en werden de toiletten gemoderniseerd.¹³⁶ In 1954 droeg De Centrale bij aan de herinrichting, ook van de ramen van de krantenzaal, zodat deze als expositieruimte kon worden gebruikt.¹³⁷

Verschleppte Archive und Bibliotheken: die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges (St. Ingbert 1997).

¹³⁰ *IISG Jaarverslag* 1946 8: '... tot op ongeveer tweederde worden ingekrompen ...'.

¹³¹ Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 169. Haar huis in Bergen was afgebroken door de Duitsers voor de aanleg van de 'Westwall'.

¹³² *IISG Jaarverslag* 1946 6.

¹³³ *Ibid.*, 1947 8.

¹³⁴ *Ibid.*, 1948 10-11.

¹³⁵ *Ibid.*, 1950 6.

¹³⁶ *Ibid.*, 1952 22.

¹³⁷ *Ibid.*, 1954 32.

Alle maatregelen van de voorgaande tien jaren konden niet verhinderen dat er in 1955 sprake was van een crisis. Op diverse plekken begon het gebouw door het gewicht van de collecties 'zettingsscheuren' te vertonen. Collecties moesten verplaatst worden en werden zo tijdelijk ontoegankelijk. Er werd enorm geïmproviseerd. Een binnenplaats ('de derde') werd opgehoogd zodat daar de fietsenstalling kon komen, terwijl de originele fietsenstalling, een houten gebouw op de eerste binnenplaats kon dienen als bergplaats van de krantencollecties afkomstig van de vliering.¹³⁸ Voor deze noodmaatregelen stelde de gemeente Amsterdam fl 75.000 ter beschikking, een enorm bedrag als men bedenkt dat de rekening voor het Instituut over 1954 fl 101.435,53 bedroeg.¹³⁹ De maatregelen waren nodig zodat, 'het gebouw hoogstens de last zal kunnen blijven dragen, die het thans na vermindering, ook door ontruiming van de vliering, torst'.¹⁴⁰ Hetzelfde jaarverslag hoopte verder op nieuwe depots en waarschuwde voor de groei van de collecties en van het bezoekersaantal. Maar men meende dat Keizersgracht 264 zeker nog bruikbaar was. Dat het gebouw aan zijn maximale capaciteit zat werd pijnlijk duidelijk toen, zoals boven beschreven, Polen in 1956 192 kisten archief restitueerde. Daarvoor was op de Keizersgracht geen plaats. Weer sprong de gemeente Amsterdam bij en stelde ruimte beschikbaar in de voormalige Hoogduitse Synagoge.¹⁴¹ Daar bleven de kisten onuitgepakt. Erger nog was dat deze ruimte te vochtig was. Wederom stelde de gemeente ruimte beschikbaar en na twee verhuizingen vond het materiaal tijdelijk een plek die wel droog was, maar weer andere bezwaren had: nu was de brandveiligheid niet gegarandeerd omdat op de zolder van dit filiaal een timmerwerkplaats gevestigd was.¹⁴² De inrichting van de Keizersgracht werd mede door kleinere giften van het NVV en het Prins Bernhardfonds verbeterd.¹⁴³

Keizersgracht 264 werd dus met voortdurende aandacht op orde gebracht en gehouden. De bezigheden en zorgen van bestuurders en directie van de instelling werden in hoge mate bepaald door de praktische problemen die een slecht ingericht en al gauw te klein gebouw met zich meebracht. In de jaarverslagen waren 'ruimteproblemen' en 'gebouw' uitgebreide en terugkerende rubrieken en de problemen kwamen ook in andere hoofdstukken voortdurend aan de orde. Maar behalve een grote zorg was het gebouw ook een mogelijkheid om het Instituut te positioneren. Het IAV was vanaf het

¹³⁸ Ibid., 1955 32.

¹³⁹ Ibid., 1954 34.

¹⁴⁰ Ibid., 1955 32.

¹⁴¹ Ibid., 1957 25.

¹⁴² Ibid., 1958 7.

¹⁴³ Ibid., 1957 26.

Illustratie 16 De studiezaal IISG Keizersgracht 264 in 1964. IISG B19/847

begin een vaste inwoner. Dat was van belang voor contacten en collecties. Dat gold ook voor het vanaf 1948 in het gebouw gehuisveste Rusland-Instituut.¹⁴⁴ In 1949 besloot men de Nederlandse afdeling van de UNESCO gastvrijheid te verlenen. Dat kon omdat het slechts om werkplekken en niet om kastruimte ging. Het idee was dat het IISG van de internationale contacten van deze organisatie kon profiteren. Helaas bleek de samenwerking niet echt productief en al in 1950 vertrok de UNESCO weer.¹⁴⁵

In 1957 werden er intensieve gesprekken met de dienst Publieke Werken gevoerd om tot een oplossing te komen van de problematiek aan de Keizersgracht. Maar deze plannen werden ingehaald door de enorme expansie die in 1958 werd aangekondigd en in 1959 begon, dankzij de subsidie van de Ford Foundation. Er kon gerekend worden op een toename van de staf van 75 %. Dat was op geen enkele manier op de Keizersgracht op te vangen. Nu stelde de gemeente ruimte ter beschikking op het adres Balboastraat 18, dat in 1961 verruild moest worden voor Balboastraat 3.¹⁴⁶ Stilletjes waren er toen al drie

144 Karel van het Reve schreef een detective die zich in het gebouw Keizersgracht 264 afspeelde: Karel van het Reve, *Twee minuten stilte* (Amsterdam 1984). Hoofdstuk VI 'Het Instituut', 56-65 in deze druk van het oorspronkelijk in 1959 verschenen boek, geeft een beschrijving van het pand.

145 *IISG Jaarverslag* 1949 8 en 1950 4-5.

146 *Ibid.*, 1959 7 en 1961 6.

andere depots buiten de Keizersgracht in gebruik.¹⁴⁷ Nog was dit allemaal niet genoeg. Op verzoek van het IISG verhuisde in 1959 ook het IAV naar de Balboastraat om ruimte vrij te maken. De druk bleef hoog, ook toen in 1961 het Rusland Instituut eigen ruimte vond. De vrijgekomen ruimte 'was door aanwinsten op slag gevuld ...'.¹⁴⁸ De gemeente stelde een vijfde depot ter beschikking in het gebouw Ceres aan de Nieuwe Prinsengracht 55-63.¹⁴⁹ Gedurende de hele periode van dit hoofdstuk bleven de klachten aanhouden. Keer op keer was er sprake van ernstige problemen. De 'ruimteprobleem [zijn] zonder twijfel voor het Instituut het meest brandende vraagstuk'.¹⁵⁰ Balboastraat 3 diende in 1963 vervuild te worden voor Halmaheirastraat 30. Zo slingerde het IAV in een paar jaar van Amsterdam-Centrum naar Amsterdam-West en vervolgens naar Amsterdam-Oost.¹⁵¹ Veel van deze noodruimten waren bovendien niet goed geoutilleerd. Halmaheirastraat was vochtig. Men probeerde het droog te stoken met een elektrische radiator.¹⁵² In 1964 betreunde het bestuur dat er geen verbetering was. Toen was men overigens wel zover te stellen dat reparaties aan Keizersgracht 264 niet meer afdoende waren; slechts een nieuwe behuizing was de oplossing.¹⁵³ Ondanks de klachten realiseerden directie en bestuur zich terdege dat wat er tot nu toe mogelijk gemaakt was, zeer te danken was geweest aan de Gemeente Amsterdam en vooral aan De Roos als wethouder en bestuurslid van de Stichting IISG. De Roos werd in 1962 benoemd tot lid van de Raad van State en trad uit het bestuur. Het bestuur dankte hem als de persoon die vanaf 1945 de relaties met de gemeente had vormgegeven. Hij stond aan de basis van de naoorlogse financiering. Ook werd De Roos geprezen om zijn steun aan de verbreding van het Instituut en de verbetering van de arbeidsvoorwaarden van de medewerkers.¹⁵⁴

Collecties: Oude bekenden en nieuwe terreinen

In de wanorde van de eerste maanden na de bevrijding was het natuurlijk de vraag wat er eigenlijk over was van het idee van het 'IISG'. De spectaculaire

¹⁴⁷ Ibid., 1959 7.

¹⁴⁸ Ibid., 1961 5.

¹⁴⁹ Ibid., 1961 5.

¹⁵⁰ Ibid., 1962 8.

¹⁵¹ Ibid., 1963 24.

¹⁵² Ibid., 1965 25.

¹⁵³ Ibid., 1964 7.

¹⁵⁴ Ibid., 1962 3.

opkomst en het samenbrengen van collecties had het IISG in korte tijd een reputatie gegeven binnen de wereld van het internationale socialisme. Die wereld was ingrijpend veranderd door de opkomst van Hitler, de nederlaag van het Duitse socialisme en de storm van de Tweede Wereldoorlog. Na mei 1945 doemde er een nieuwe werkelijkheid op, al konden nog niet veel mensen de precieze contouren daarvan herkennen. Het Instituut meende dat de goede naam door de onderbreking van de oorlog niet verloren was gegaan. Het eerste jaarverslag van na de oorlog vermeldde dat de werfkracht gebleven was. Er werden weer geschenken ontvangen en in Parijs herinnerde men zich het Instituut als 'L'Institut Posthumus'.¹⁵⁵ Posthumus was een groot voorstander van de heropening van een filiaal in Parijs.¹⁵⁶ Parijs was in zijn visie dé markt voor boeken en archieven waar het IISG vertegenwoordigd moest zijn.¹⁵⁷ De contacten met Boris Souvarine werden weer opgenomen en in 1948 werd hij er officieel mee belast in Parijs naar geroofde collecties te zoeken en de mogelijkheid te onderzoeken weer een filiaal in Parijs te vestigen.¹⁵⁸

Scheltema haalde direct na de bevrijding de banden met oude contacten van het Instituut weer aan. Een van de belangrijkste, waren die met Friedrich Adler. Adler had als secretaris van de SAI in 1940 het archief van die instelling in Brussel achtergelaten. Wonder boven wonder was het de oorlog doorgekomen en Scheltema wist het archief naar Amsterdam te halen. Diverse keren moest daarvoor met een gammele vrachtauto op en neer naar Brussel gereden worden.¹⁵⁹ Het was de eerste naoorlogse acquisitie, meldde Scheltema trots. Adler bleef zijn leven lang betrokken bij het Instituut. In 1947 werd hij lid van het bestuur van de Stichting IISG en hij bleef dat tot zijn dood in 1960.

Het leven van de voor de oorlog zo actieve Spanjer nam na mei 1940 een andere wending. In de oorlog kreeg ze via via een baan als assistent script-girl bij de Duitse regisseur Hans Steinhoff, die voor de filmmaatschappij

¹⁵⁵ *IISG Jaarverslag* 1946 5.

¹⁵⁶ *IISG Jaarverslag* 1946 12.

¹⁵⁷ Er zijn aanwijzingen dat Posthumus het Parijse filiaal in 1945 wilde heroprichten en onder leiding wilde stellen van Eva Tas. Zoals gezegd was zij een studente van hem en studeerde in 1939 af. Over Tas: Marijke Waalkens, 'Tas, Eva (1915-2007)', zie: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Tas> (18 oktober 2017). Eva Tas was oprichtster van het Nederlands Auschwitz Comité. Op hoge leeftijd raakte ze bevriend met de gepensioneerde directeur van het IISG Rein van der Leeuw. Zie: Paul Arnoldussen, "Niet zo raar als Henriette Boas". Eva Tas [...], *Het Parool* 31 oktober 2011.

¹⁵⁸ IISG Archief Boris Souvarine 7 Correspondence with A. Adama van Scheltema, librarian of the IISH, verklaring 14 februari 1948.

¹⁵⁹ Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen', 171-172.

Terra een film maakte rond Rembrandt. Naar eigen zeggen maakte ze goed gebruik van achterover gedrukt briefpapier om andere zaken te regelen. Zo beschrijft ze hoe ze voor Scheltema 'meermalen' naar Berlijn reisde 'om met vervalste papieren het vermogen van de Duitse tak van de familie Adama van Scheltema te redden'.¹⁶⁰ Na haar relatie met Scholte was de volgende man in haar leven Louis Thijssen, waar ze in 1944 voor viel. Hiermee kwam ze zonder twijfel in echt slecht gezelschap. Thijssen werkte voor de persafdeling van het Reichskommissariat en was verantwoordelijk voor het giftige blad *De Gil*. Ze raakte van hem in verwachting. Het vervolg van haar persoonlijke geschiedenis is niet helemaal helder. Naar eigen zeggen werden zij en Thijsen in mei 1944 gearresteerd. Zij werd op 6 juni 1944 van de Scheveningse strafgevangenis overgebracht naar kamp Vught en na ondertekening van een verklaring vrijgelaten.¹⁶¹ In september 1944 vertrok ze naar Duitsland. Zelf zegt ze dat ze dat deed om de gevluchte Louis Thijssen terug te halen, maar het is waarschijnlijker dat ook zij, in de paniek die het collaborerende volksdeel beving door het naderen van de geallieerden, de benen nam.¹⁶² In Berlijn kon ze terecht bij de schoonzus van Scheltema. Zij beviel van een zoon in Buckow, een plaatsje ten Oosten van Berlijn. In het voorjaar van 1945 wisten zij en haar zoontje zich te redden in Wolfenbüttel zodat zij de ineenstorting van het Derde Rijk meemaakten in wat de Westelijke zone van Duitsland ging worden. Ze kreeg er een baantje als tolk. Zo werd ze gevonden door de man wiens grote jeugdliefde ze was: Joop Zwart. Hij nam haar mee naar Berlijn waar hij voor het Rode Kruis actief was voor de opsporing van vermiste personen. Ze konden niet trouwen omdat Zwart aan Koos Vorrink had beloofd het buitenechtelijk kind van diens dochter, de zwangere Irene Vorrink, te echtten door haar te huwen.¹⁶³ Zo werd hij de vader van Koos Zwart. Joop Zwart kon vanwege zijn functie bij het Rode Kruis ongehinderd door Duitsland reizen. Hij zette zijn grote kennis over het communisme niet alleen in voor de opsporing van vermiste personen. Hij werkte ook als agent voor de Inlichtingendienst Buitenland van het Koninkrijk der Nederlanden.¹⁶⁴ Joop Zwart verzamelde met zijn secretaresse

160 Rob Hartmans, 'Een slordig leven misschien, maar wel verdomde interessant', *De Groene Amsterdammer* 12 augustus 2005 18-24, aldaar 22.

161 Ibid., 23.

162 Cornelissen, *Alleen tegen de wereld*, 99.

163 Ibid., 101.

164 Bob de Graaff en Cees Wiebes, *Villa Maarheeze: de geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland Maarheeze* (Den Haag 1998) 197-199.

**Illustratie 17 Van links naar rechts
Van Walt van Praag, Bep Spanjer
en Joop Zwart. Berlijn 20 juni 1947.
IISG BG A63/23.**

Xenia van Bahder materiaal voor het IISG. Van een plan voor een boek door het IISG uit te geven over communistische netwerken kwam niets terecht.¹⁶⁵

Scheltema stelde, zonder bedenkingen lijkt het, Spanjer aan als correspondent van het IISG in Berlijn. Daar heeft zij veel werk verricht. Zij heeft ervoor gezorgd dat er voor de naoorlogse periode, zij verliet Berlijn in 1950, 'een overzicht verkregen [werd] van de gehele Duitse pers' van die jaren.¹⁶⁶ Dat ze de desbetreffende collectie in 1949 per vliegtuig van Berlijn naar Frankfurt am Main, vandaar naar Aken en vervolgens naar Amsterdam wist te krijgen, getuigt van haar organisatietalent.

Na Zwarts scheiding van Vorrink trouwde hij in 1948 met Spanjer, met Marinus van der Goes van Naters en Annie Scheltema als getuigen.¹⁶⁷ Ze verkeerden in PvdA kringen die sterk anticomunistisch waren. Zo was Spanjer een tijd de secretaresse van Frans Goedhart.¹⁶⁸ In 1956 organiseerde ze met vliegende vaart hulpacties voor het opstandige Hongarije. Het

¹⁶⁵ Hartmans, *Alleen in de wind*, 176.

¹⁶⁶ *IISG Jaarverslag 1949* 36.

¹⁶⁷ Cornelissen, *Alleen tegen de wereld*, 120.

¹⁶⁸ Madelon de Keizer, *Frans Goedhart: journalist en politicus (1904-1990): een biografie* (Amsterdam 2012) 352.

huwelijk met Joop Zwart hield geen stand en werd in 1961 officieel verbroken. Scheltema ving Zwart daarna op in haar woning aan de Vossiusstraat.¹⁶⁹

Het Instituut had sinds 1949 ook in Parijs een correspondent, Huet.¹⁷⁰ Hij werkte vele jaren voor het Instituut, zonder dat in de jaarverslagen zijn naam werd genoemd. Zelfs de notulen van het bestuur waren discreet. Nog in 1961 worden zijn activiteiten slechts summier genoemd 'want op hem [rust] de zorg voor het zenden van clandestien materiaal uit Frankrijk'.¹⁷¹ Een andere belangrijke Parijse connectie was de al genoemde Boris Souvarine. In 1949 speelde hij een grote rol in de praktische verwerving van de collectie Lucien Descaves. Deze belangrijke collectie rond de Commune van Parijs was al voor de oorlog verworven onder het beding dat Descaves het door hem verzamelde materiaal mocht blijven gebruiken voor zijn onderzoek ten bate van zijn historische romans en toneelstukken. Toen Descaves in 1949 overleed, werd deze collectie tijdelijk ondergebracht in de woning van Boris Souvarine. Het IISG betaalde hem de kosten voor de benodigde nieuwe kasten.¹⁷²

Een ander 'oud' contact was dat met leden van de familie Kautsky. Deze contacten stonden natuurlijk in de schaduw van de tragische dood van Luise, waarvan in hoofdstuk 4 melding is gemaakt. Vooral met Benedikt Kautsky werden al snel na de Tweede Wereldoorlog contacten gelegd. Hij trad in 1948 als schenker op, maar hield zich meer bezig met de ordening van het archief van zijn vader, Karl.¹⁷³ Hij was ook de redacteur van een uitgave van de briefwisseling tussen Friedrich Engels en Karl Kautsky, het eerste deel van een serie die het IISG vanaf 1955 uitgaf, de *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung*.¹⁷⁴

In Nederland werden oude banden aangehaald met kringen die zich inzetten voor de nagedachtenis van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In 1956 sloten het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds en het IISG een overeenkomst om het museum, dat Posthumus in 1934 in het tuinhuis van de EHB aan de Herengracht had ondergebracht, naar Keizersgracht 264 te

169 Cornelissen, *Alleen tegen de wereld*, 188.

170 IISG *Jaarverslag* 1949 36.

171 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 9 mei 1961.

172 IISG *Jaarverslag* 1949 6-7 en in 1951 werd de collectie in Amsterdam geplaatst: IISG *Jaarverslag* 1951 14.

173 IISG *Jaarverslag* 1948 7.

174 Benedikt Kautsky ed., *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky*. (Wenen 1955). Het is de eerste titel in Bijlage 5 Wetenschappelijke output IISG in de vorm van bronnenpublicaties en monografieën.

verhuizen.¹⁷⁵ In 1959 werd er met hulp van IISG-medewerkers c.q. mensen van het Fonds, J. Dommisse, R. de Jong en A. Lehning een tentoonstelling ingericht over Domela Nieuwenhuis in Museum Fodor.¹⁷⁶ Hanneke Dommisse was de opvolger van Frits de Jong Edz. als hoofd kabinet Nederland en de eerste vrouw in de wetenschappelijke staf van het Instituut. Rüter was er veel aan gelegen het archief van de Nederlandse anarchistische voorman, dat al in het IISG aanwezig was, daar ook te houden.

In 1946 had Rüter, toen hoogleraar Nederlandse Geschiedenis in Leiden, de opdracht gekregen voor het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie de geschiedenis te schrijven van de spoorwegstakingen van 1944/45.¹⁷⁷ De keuze voor de historicus die de spoorwegstakingen van 1903 op meesterlijke wijze had geanalyseerd, was logisch. Het was Posthumus die de NS wist te bewegen het onderzoek voor deze studie en de publicatie ervan te betalen.¹⁷⁸ Rüter baseerde zich voor dit onderzoek onder meer op een zeer uitgebreid bestand van interviews met stakers en andere betrokkenen. Bij de interviews was ook B.A. Sijes betrokken, de man die in 1954 een belangrijke studie over de Februaristaking van 1941 zou publiceren. Rüters boek verscheen in 1960 als deel 8 in de reeks 'Monografieën' van het RvO onder de titel 'Rijden en staken'.¹⁷⁹ Het boek deed veel stof opwaaien omdat Rüter de centrale rol van de directie relativeerde en meer ruimte gaf aan het plaatselijke initiatief van werknemers en het verzet. De heldhaftige houding van het bedrijf werd in het perspectief gezet van loyale samenwerking met de bezetter.¹⁸⁰ De NS kwam tegen de publicatie van het boek in het geweer en stelde een geamendeerde versie voor.¹⁸¹ Hiermee ging Rüter niet akkoord en hij hield aan zijn standpunt vast. In de beginjaren van het conflict had het directo-rium onduidelijkheden laten bestaan over wie uiteindelijk de bevoegdheid had toestemming voor publicatie te geven. Rüter forceerde een beslissing door via vragen in de Eerste Kamer de minister te laten verklaren dat hij [de minister] die bevoegdheid had en dus niet de NS of het RvO. Dit was buiten Lou de Jong om gegaan, die het zeer hoog opnam.¹⁸² Na jaren van

175 IISG Archief IISG 331 Notulen 2 november 1956. Zie ook: Altena, 'A Broken mirror', 158-169.

176 *Tentoonstelling Domela Nieuwenhuis. Zijn leven. Zijn werk. 1846-1919. Museum Fodor Amsterdam, 18 december 1959-24 januari 1960* (Z.p.l. 1959).

177 Van Bockxmeer, *De oorlog*, 332.

178 Ibid.

179 A.J.C. Rüter, *Rijden en staken: de Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd* ('s-Gravenhage 1960). Over het conflict handelt hoofdstuk 4 van Jaap Cohen, *Het bewaren van de oorlog: de roerige beginperiode van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1945-1960* (Amsterdam 2007) 109-135.

180 Cohen, *Het bewaren van de oorlog*, 134.

181 IISG Archief A.J.C. Rüter nrs. 154-160.

182 Cohen, *Het bewaren van de oorlog*, 118.

conflicten kreeg Rüter uiteindelijk gelijk en verleende het ministerie van OK & W aan het RvO de toestemming om de originele tekst te publiceren. De collectie interviews en documentatie die aan de basis van de studie lag, werd, tegen de wens van De Jong, ondergebracht bij het IISG.¹⁸³

Lehning was de toegang tot de anarchistische wereld. Zijn vele internationale contacten en zijn status in die wereld hielpen het IISG in de eerste jaren na de oorlog bij de collectieopbouw. Hij bleef als hoofd van het kabinet Frankrijk aan het IISG tot 1952 verbonden. Niet lang daarna vertrok hij naar Indonesië om tot 1957 te gaan werken bij de afdeling Culturele Zaken van het Hoge Commissariaat van de Republiek Indonesië. In 1954 en 1955 was hij gasthoogleraar aan de universiteit van Djakarta en lid van de Academie van Buitenlandse Zaken van Indonesië.¹⁸⁴ Hij werd als hoofd van de Franse afdeling opgevolgd door mr. Bernard van Tijn.

Een andere toegang tot de anarchistische wereld werd gevormd door Rudolf de Jong, de zoon van de belangrijke anarchistische voorman Albert de Jong (1891-1970), die het IISG in 1960 kwam versterken. Zijn eerste taak was het ordenen van het archief van Max Nettlau. Met Rudolf de Jong kwam het activisme van de jaren 1960 dichtbij. Hij raakte in 1963, tijdens een actie tegen de aanwezigheid van Portugese soldaten op de NATO-taptoe in Amsterdam slaags met de politie. Rüter wenste wel een grens te trekken, maar liep de activist niet echt in de weg toen hij hem zei: 'meneer met uw particuliere vechtpartijen met de politie heb ik niets te maken, maar u kunt ze niet op het instituut organiseren'.¹⁸⁵

Het is niet vreemd dat het Instituut, waar de nauw betrokken verantwoordelijken zich al vroeg rekenschap gaven van de beperktheid van een eenzijdig Europese invalshoek, al vroeg niet-Europese collecties ging verzamelen. Vooral Azië, maar ook Afrika werden al snel nieuwe verzamelterreinen. De contacten van bibliothecaresse Haisma-Rahder in Indonesië droegen bij aan de groei van de Aziatische verzamelingen.¹⁸⁶ Zij was voor de oorlog

183 Volgens C.F. Rüter, de zoon van A.J.C. Rüter, eiste De Jong in 1965 het archief bij het IISG op 'toen vader nog boven de grond stond'. Hunink raadpleegde daarop de twee zoons van Rüter, die weigerden het af te staan. De gevoeligheid van interviews met spoorwegpersoneel, een gesloten deel van het archief, lag hier mede aan ten grondslag. Gesprek C.F. Rüter met HSA, 27 maart 2018.

184 Bert Altena, 'Arthur Lehning', 156. In 1957 benaderde Posthumus Lehning voor de uitgave van de werken van Bakunin. Vanaf dat jaar was hij weer betrokken bij het IISG.

185 Mies Campfens, 'De goede mens van Castricum', in: Thea Duijker ed., *Cher ami! = Dear friend! = Querido amigo!: voor Rudolf de Jong, anarchist in woord en daad* (Amsterdam 1997) 15-19, aldaar 15-16.

186 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 23 april 1954

Illustratie 18 Groepsfoto in de achtertuin van Keizersgracht 264. Staand van links naar rechts F. de Jong Edz., A. Lehning, mw. Diaz-van der Goot, onbekend, W. Blumenberg, F. Kool en J. Meijer. Voor De Jong Edz. zit Marianne Ensing waarmee hij na het overlijden van zijn eerste vrouw, Atske Slager, zou trouwen. Uiterst rechts zittend wrs D. Karemaker, ca. 1950 IISG BG A28/384.

actief geweest op het secretariaat van de 'Algemeene Vereeniging van Rubberplanters ter Oostkust van Sumatra' in Nederlands-Indië.¹⁸⁷

Het bestuurslid Braunthal, aangesteld in 1952, werd speciaal belast met de taak niet-Europees materiaal te verzamelen en was hierin zeer succesvol. Julius Braunthal was van 1950 tot 1956 secretaris-generaal van de Socialistische Internationale. Als wereldwijd ambassadeur voor het IISG wist hij een omvangrijke stroom collecties naar Amsterdam te leiden. Naast politicus en verzamelaar was hij ook historicus. Hij heeft veel geschreven over de geschiedenis van het socialisme, waaronder een driedelige geschiedenis van de Internationale.¹⁸⁸ Tijdens zijn vele reizen voor de Socialistische Internationale verzamelde hij gedurig voor het Instituut, juist ook buiten Europa. In 1957 deed hij in het bestuur verslag van zijn succesvolle reis naar India, Thailand, Israël, Nepal, Indonesië, Ceylon, Singapore en Burma. Hij

187 <http://koloniaal.library.leiden.edu/cgi-bin/ubl.exe?a=d&d=CGFGIG19360101-0001.2.3&cl=CL9.33.5&srpos=0&dliiv=none&st=1&e=-0-----2nl---10--1-----IN-0> (17 mei 2015).

188 Julius Braunthal, *Geschichte der Internationale* (Hannover 1961).

had zijn gesprekpartners in Azië verteld dat het IISG een 'departement Azië' had opgericht.¹⁸⁹ Braunthal drukte zijn medebestuurders op het hart dat het van groot belang was 'to put the Institute on the map of Asia'.¹⁹⁰ Rond 1960 nam de groei van deze collecties toe. Ontwikkelingslanden werden nu ook genoemd als aandachtspunt in de verzameling.¹⁹¹ Het bleek in die landen lastig verzamelen. De resultaten vond men teleurstellend. Er was ook goed nieuws: Lehning had iemand in Djakarta bereid gevonden voor het Instituut te verzamelen.¹⁹²

In de jaren vijftig kwamen de 'area studies' op en een van de varianten daarvan betrof de 'Soviet Studies'. De achtergrond hiervan werd uiteraard gevormd door de Koude Oorlog. De internationale rol van de VS was sinds de Tweede Wereldoorlog belangrijk geworden en bij Amerikaanse elites was de opvatting ontstaan dat dat zo zou blijven. Daarom was er kennis nodig over alle gebieden waarmee men nu te maken kreeg.¹⁹³ Het IISG kon door zijn al lang bestaande regionale indeling en de sterkte van diverse regionale collecties proberen van deze groei in aandacht voor 'area studies' te profiteren.¹⁹⁴

Een en ander beïnvloedde het denken over collectievorming. In 1956 discussieerde het bestuur over een nota van Rüter over Russische archieven. De belangrijke Russische en Oost-Europese collecties waren tussen 1947 en 1950 beheerd door J.W. Bezemer (1921-2000).¹⁹⁵ In 1950 had Jan M. Meijer (1923-1980) deze taak overgenomen.¹⁹⁶ Een van de kansen die in 1956 besproken

189 'Azië' hoorde echter tot 1964 bij het Nederlands-Engels-Amerikaans kabinet. Zie het schema in bijlage 4.

190 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 8 april 1957.

191 *IISG Jaarverslag* 1961 4 en 7.

192 *IISG Jaarverslag* 1965 6.

193 Over Area Studies: David L. Szanton, 'Introduction: the origin, nature, and challenges of area studies in the United States', in: Idem ed., *The politics of knowledge: area studies and the disciplines* (Berkeley 2002), zie: <https://escholarship.org/content/qt59n2d2n1/qt59n2d2n1.pdf> (8 december 2017).

194 Nikolaevskij had een belangrijke rol in de ontwikkeling van dit vakgebied: '[He] was among the first who contributed to the postwar development of Soviet studies in America in a significant Cold War context. Simultaneously, Nicolaevsky had a personal mission to find the lost Paris IISH collections and his own that had been plundered by Rosenberg agents'. Patricia Kennedy Grimsted, Boris Nicolaevsky, the "Smolensk Archive," and American library restitution to the USSR from Offenbach (Manuscript, 2017) 25, kopie in bezit HSA.

195 Bezemer was een leerling van Bruno Becker. Later volgde hij hem op als directeur van het Rusland-Instituut, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02620> (18 oktober 2017).

196 Ton van den Baar, 'Jan Marinus Meijer. 28 June 1923 – 22 April 1980', in: B.J. Amsenga e.a. eds., *Miscellanea Slavica: to honour the memory of Jan M. Meijer* (Amsterdam 1983) 1-11. Meijer werd na zijn werk aan het IISG hoogleraar in Utrecht.

werden, betrof het archief van de ACCR, de Association pour la Conservation des Valeurs Culturelles Russes, een organisatie van Russische ballingen in Parijs die niet bepaald tot de linkse familie konden worden gerekend. De Russische betrokkenen in Parijs lieten doorschemeren dat ze de collectie wel wilden afstaan en een delegatie van de ACCR bezocht Amsterdam in februari van 1956. De discussies draaiden erom of deze collectie wel bij het profiel van het IISG paste, maar het was aan alles duidelijk dat het IISG de collectie graag wilde hebben. Het verslag van P.W. Kovalevskij stelde dat het IISG een afdeling 'Russische diaspora van na de revolutie [wilde oprichten]'.¹⁹⁷ Kovalevskij was zeer onder de indruk van het Instituut aan het "Imperatorskij Kanal" waar hij en zijn collega ontvangen werden door A.L.G. Rosier, J.M. Meijer en A.J.C. Rüter. Er waren andere, Amerikaanse, kapers op de kust, waarschijnlijk van Columbia University. Onderbrengen in Frankrijk was geen optie, meenden de Russen; de Fransen zouden de verzamelingen nooit gaan verzorgen. Voor het IISG was het misschien een te brede verzameling. Maar het zou wel erg goed passen bij het toegenomen belang van 'area studies'. Het Bestuur vond dat Nederland hiermee mooi zou worden toegerust en het besloot de collectie aan te schaffen.¹⁹⁸

Werden met veel oude contacten opnieuw banden aangeknoopt die wederom leidden tot uitbreiding van de collecties, het was bestuur en directie ook duidelijk dat er een aantal belangrijke wijzigingen in het werkgebied van het IISG als verzamelende instelling hadden plaatsgevonden. Ook door het werk van het Instituut zelf '[slonk] het aantal verspreide collecties gestadig'.¹⁹⁹ Maar in het buitenland was er meer aandacht dan voorheen om eigen bronnen in eigen land te houden. Daar waren nu ook geïnteresseerde instellingen ontstaan.

Een andere ontwikkeling die het bestuur voor zich zag was een omslag in de aard van het verzamelterrein. Het type archief dat in de eerste fase van het bestaan van het IISG verworven kon worden, bestond niet meer of was niet meer beschikbaar. Zoals gezegd waren er buiten Nederland nu ook instellingen opgericht die collecties op dit terrein graag wilden verzamelen. Daarnaast ontwaarde het bestuur een trend die zij in de jaren 1950 als 'socialisering' omschreef. Hiermee werd bedoeld, dat ideeën afkomstig uit de wereld van het socialisme, in de breedste zin opgevat, normale, nastrevenswaardige doelen in en voor de gevestigde maatschappij waren

197 Verslag in: [Hermien van Veen], Hoe het archief van de Association pour la Conservation des Valeurs Culturelles Russes terecht kwam op het IISG (Manuscript, z.j.), kopie in bezit HSA.

198 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 3 mei 1956.

199 *IISG Jaarverslag* 1954 2.

geworden.²⁰⁰ Dat betekende dat de dragers van deze ideeën grote, gevestigde maatschappelijke instellingen waren geworden, met navenant omvangrijke archieven. Dat het IISG hierin een rol moest spelen was het bestuur duidelijk. Dit blijkt uit het feit dat er slechts discussie was over de te verwachten praktische problemen die uit deze ontwikkeling voortkwamen: er was meer ruimte nodig, dus meer geld. De instellingen waar men aan dacht geven een interessante inkijk in de *state of mind* van bestuur en directie. Men noemde de SER, de Stichting van de Arbeid, het College van Rijksbemiddelaars en zelfs de EGKS.²⁰¹ Inderdaad is het archief van de Stichting van de Arbeid naar het IISG gekomen.²⁰² Het Instituut dankte deze acquisitie aan het bestuurslid De Gaay Fortman, op dat moment, naast vele andere functies, kroonlid van de SER.²⁰³

Zoals hierboven aangegeven, waren wetenschappelijke medewerkers en bestuurders betrokken bij de relaties met een aantal belangrijke archiefdonors. Maar na het vertrek van Scheltema werd de traditie van het verzamelen door de bibliothecaresse voortgezet. De functie werd na 1952 vervuld door W.J. Haisma-Rahder en vervolgens door A.L.G. Rosier, beiden meester in de rechten. Vanaf midden 1956 nam Maria Hunink de scepter over. Een aspect van hun verzamelwerk was de voortdurende aandacht voor het (gratis) verwerven van periodieken van organisaties die interessant konden zijn voor het IISG-vakgebied. Dat leidde tot honderden gratis abonnementen. Alleen al in 1954 wist Haisma-Rahder 70 nieuwe instellingen tot het opsturen van hun tijdschrift aan het IISG te bewegen.²⁰⁴ De periodieken-collectie van het IISG werd mede hierdoor omvangrijk en belangrijk. In 1994 werd hij geschat op 60.000 titels die elf kilometer plankruimte in beslag namen. Eromheen

200 Dat gold op een bepaalde manier ook voor de vakbeweging. Het NVV was geen nieuwe organisatie voor het IISG, maar de omvang van het archief nam vanaf deze jaren enorm toe. Het is op moment van schrijven 490 meter groot. Zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00933>. In 1981 fuseerden NVV en NKV. Het NKV archief wordt bewaard in het Katholiek Documentatie Centrum (KDC), zie: https://www.ru.nl/kdc/bladeren/archieven-thema/subpagina-archieven-thema/stands-vakorganisaties/archieven_van/archieven_i/nkv/. Het KDC dat katholiek erfgoed bewaart werd in 1967 opgericht op initiatief van A.F. Manning, zie: <https://www.ru.nl/kdc/kdc/>. Manning was van 1973 tot 1989 bestuurslid van de Stichting IISG. De Christelijke vakbeweging bleef buiten de fusie. Het archief van het CNV (428 meter) wordt bewaard in het IISG, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00296> (alle urls in deze noot 12 augustus 2018).

201 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 23 april 1954.

202 <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01411> (17 Mei 2015).

203 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 9 april 1959. Van 1960 tot 1973 was hij lid van de Raad van Bestuur van ZWO.

204 *IISG Jaarverslag* 1954 5.

was een uitgebreid bibliografisch apparaat ontstaan dat in datzelfde jaar uit minstens 458 titels bestond.²⁰⁵

De bibliothecaresse was een belangrijke functionaris die de facto optrad als adjunct-directeur, zij het dat 'wetenschap' buiten haar bereik viel. Zij was zes dagen per week op het Instituut. De directeur, ook hoogleraar in Leiden, was er minder vaak. De bibliotheek was een afdeling die zich aan de kabinetsstructuur onttrok. Deze jaren stonden in het teken van de catalogisering van de collectie. Er was beperkte menskracht en de situatie was niet rooskleurig. Er was een moment van hoop toen in 1948 in een van de gerestitueerde kisten 200.000 fiches met titels werden gevonden. Het was de door de bezetter gemaakte catalogus! De fiches lagen echter volledig door elkaar. Teleurgesteld moest men besluiten dat er geen vooruitgang mee kon worden geboekt.²⁰⁶ Om orde in de chaos te scheppen, plaatste men de boeken die uit de kisten tevoorschijn kwamen, op onderwerp. De boeken werden geplaatst bij de kabinetten waartoe ze behoorden, volgens de onderwerpssystematiek die daartoe vóór de oorlog al ontworpen was.²⁰⁷ Deze praktijk kwam sterk overeen met de manier van werken van vóór de oorlog toen de collecties zo snel groeiden dat de opbouw van een catalogus er sterk bij achterbleef. In 1949 werden twee personen als catalogograaf aangesteld en kon de opbouw van een alfabetische catalogus beginnen. Er werden per boek drie kaartjes gemaakt: twee voor de alfabetische en systematische catalogus op de studiezaal en één voor de catalogus op het kabinet.²⁰⁸ In 1950 werkten er drie personen aan de catalogus en beliep de productie 300 gecatalogiseerde titels per week.²⁰⁹

Het was de betrokken bestuurders duidelijk dat een catalogus niet alleen een registratie van het eigen bezit was, maar ook twee andere functies vervulde: die van zoekinstrument bij onderzoek en die van het wekken van interesse. Om die reden was Posthumus enthousiast over het idee van Brummel om IISG-titels in de centrale catalogus van de KB op te nemen.²¹⁰ In 1951 schafte men hiertoe een reproductieapparaat voor cataloguskaartjes

205 Huub Sanders, *A list of lists of serials: a catalogue of bibliographies and catalogues at the Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, listing serial publications* (Amsterdam 1994) 1, 43.

206 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 8 april 1948

207 Coen Marinus, *Geschiedenis van de ontsluiting; Vanaf 1935. De ontsluiting van de bibliotheek van het IISG* (2012) [1]. Kopie HSA.

208 Ibid., [3].

209 Ibid., [3].

210 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 20 juni 1950.

aan.²¹¹ Vanaf 1953 gingen er ook exemplaren naar de centrale catalogi voor slavica van de Universiteiten van Amsterdam en Leiden.²¹²

Tot het einde van de jaren vijftig was de catalogusproductie bescheiden. In 1951 was slechts het boekenbezit van het Duitse kabinet, dat wel een grote deelbibliotheek was, gecatalogiseerd.²¹³ De jaarverslagen gaven de vorderingen trouw weer. Zoals opgesomd door Coen Marinus: 1953 – Afdeling Azië, België en Afrika, onderdeel van het Nederlands-Engels-Amerikaans kabinet, gecatalogiseerd; 1954 – Bij het Franse kabinet vorderingen met de catalogisering van de onderdelen Frans anarchisme en Franse sociale theoretici van vóór 1870; 1955 – Verzameling Franse Revolutie gecatalogiseerd; 1956 – Voornaamste rubrieken van het Russische kabinet goeddeels gecatalogiseerd.²¹⁴ In 1957 werd de periodiekencatalogus op de studiezaal geplaatst.²¹⁵ Men kan zich voorstellen welke problemen onderzoekers van buiten in de jaren daarvoor ondervonden bij het zoeken naar tijdschriften. Het Instituut zag zich op dit gebied gedurende de hele periode voor twee grote problemen gesteld. Het eerste was het grote verloop onder catalografen, wat weer te maken had met de relatief lage salarissen en de krappe arbeidsmarkt. Het tweede probleem was het feit dat zich onder deze bibliotheekmedewerkers veel vrouwen bevonden. En in het Nederland van de jaren 1950 was het tamelijk gebruikelijk dat de vrouw bij het huwelijk haar baan opzegde; vrouwelijke ambtenaren waren daartoe tot 1955 zelfs verplicht.²¹⁶

Er kwam pas echt verandering in deze situatie door de toekenning van de grote subsidie door de Ford Foundation. Op het moment van de start van dat project was de situatie als volgt. Er waren ongeveer 65.000 boeken gecatalogiseerd; 39.000 boeken en 211.000 brochures wachtten nog op catalogisering. Van de archieven waren 70% nog niet geïnventariseerd.²¹⁷

Internationale aspecten

Uit het voorafgaande mag duidelijk zijn dat de internationale positie van het IISG beleidsmatig steeds centraal stond. Bij de collectievorming in deze

²¹¹ *IISG Jaarverslag* 1951 9.

²¹² Marinus, *Geschiedenis van de ontsluiting*, [3].

²¹³ Coen Marinus, 'The key to the library's collection: rules and practices', in: *A usable collection* 208-220, aldaar 215.

²¹⁴ Marinus, *Geschiedenis*, [4].

²¹⁵ *IISG Jaarverslag* 1957 11.

²¹⁶ Eva Rensman, 'Vrouwen in de jaren vijftig', *Historisch Nieuwsblad* 5 2003, zie: <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/41257/vrouwen-in-de-jaren-vijftig.html> (20 mei 2015).

²¹⁷ Langkau, 'Das "Ford-Projekt"', 192.

periode werd gezocht naar nieuwe terreinen. Verder werden de bestaande netwerken onderhouden en uitgebreid. Hier belicht ik internationale aspecten van en rond de verzamelingen. Twee belangrijke onderdelen daarvan, het *Ford-project* en *Bronnenuitgaven* komen in aparte paragrafen aan de orde.

Een interessant initiatief dat uiteindelijk vanwege het gebrek aan middelen mislukte, was het plan om te komen tot de vorming van een internationaal archief voor de arbeidersbeweging. Met een aantal Scandinavische instellingen werd hiertoe op 17 en 18 juni 1947 een conferentie georganiseerd. Posthumus was de voorzitter van de conferentie en Blumenberg de secretaris. Blumenberg zou ook als de onofficiële vertegenwoordiger van de SPD optreden. Voor Nederland waren G.H. Slotemaker de Bruïne voor de PvdA en D. Allebrandi voor het NVV aanwezig.²¹⁸ Het idee was om per land de kosten te dragen. PvdA en NVV waren hiertoe bereid. De Scandinavische deelnemers konden dit niet concreet toezeggen en dit plan werd niet gerealiseerd.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog speelde het IISG ook een rol bij het initiatief een bibliotheek voor politieke en sociale geschiedenis in Djakarta te stichten. Lehning zou daartoe het initiatief hebben genomen.²¹⁹ Nog voor de officiële overdracht van de onafhankelijkheid aan Indonesië op 30 december 1949 was er in Nederland nagedacht over culturele samenwerking met de nieuwe staat. De Nederlandse overheid richtte daarvoor in 1948 de Sticusa op, de Stichting Culturele Samenwerking. Het mooi geformuleerde doel was op cultureel terrein te komen tot 'harmonische ontwikkeling in democratische zin'.²²⁰ Lehning maakte Mohammed Hatta, die hij kende sinds 1927 toen hij hem had ontmoet op het stichtingscongres van de 'Liga tegen het Imperialisme en voor Nationale Onafhankelijkheid' in Brussel, hierop attent toen deze in 1949 in Nederland was voor de Ronde Tafel Conferentie.²²¹

218 *IISG Jaarverslag 1947* 27. Aanwezig waren: Tage Lindbom (Arbetrarrørelsen Arkiv, Stockholm), Helvi Raatikainen (Arbetar Arkiv, Helsingfors), Børge Schmidt (Arbejderbevaegelsens Bibliotek og Arkiv, Kopenhagen), Øvind Berntsen, Deichmanske Bibliotek, Oslo. Een Belgische afvaardiging was verhinderd.

219 Arthur Lehning en Maria Hunink, *Uit het archief van Arthur Lehning: documenten over de stichting van een bibliotheek voor politieke en sociale geschiedenis in Indonesië, 1949-1952* (Amsterdam 1984) 18.

220 *Inventaris van de archieven van de Stichting voor Culturele Samenwerking (STICUSA); Nederlands Instituut voor Internationale Culturele Betrekkingen (NIICB); STICUSA-vertegenwoordiger in Suriname; Adviesraad voor Culturele Samenwerking, (1947) 1948-1989* (z.pl. 1990) 9.

221 Els van Daele, 'Chronologische schets 1899-1979', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., *Over Buonarroti, internationale avantgardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning* (Baarn 1979) 446-447.

Bij die gelegenheid bezocht Hatta ook het IISG. Met geld van Sticusa kon Lehning een bibliotheek samenstellen. Het IISG meldde dat 'Op deze wijze een verkoop van dubbeltallen tot stand [kwam], die voor het Instituut niet zonder belang was'.²²² De inhoudelijke opbouw had veel weg van de systematiek die het IISG hanteerde. Hatta ontmoette ook Posthumus. Een deel van de bibliotheek werd namelijk samengesteld met titels afkomstig uit het antiquariaat van Brill waar Posthumus toen directeur was.²²³

In een memorandum van Sticusa van 18 november 1949 werd het plan beschreven. Hier is van belang dat het draaide om de medewerking van het IISG, 'in het bijzonder van de Heer Arthur Lehning' en om de vraag hoe *area studies* in de praktijk werkten.²²⁴ Sticusa was er veel aan gelegen het project snel tot een goed einde te brengen. Er dreigde concurrentie. Men had lucht gekregen van een initiatief van Yale University om, gefinancierd door de Rockefeller Foundation, een bibliotheek samen te stellen en deze aan de Indonesische regering aan te bieden. Het memorandum eindigde met een bijlage met als bewijs een brief van John F. Embree van Yale University / Foreign Area Studies waarin over dit plan gesproken werd.²²⁵ De Amerikanen zouden op deze wijze in de nieuwe staat aan culturele invloed winnen en Nederland kon dat beter voor zijn. De bibliotheek kreeg uiteindelijk een omvang van 15.000 titels en werd op 7 juni 1952 officieel in Djakarta aan de Indonesische regering overgedragen. Hatta en Lehning speechten voor de vele aanwezige hoogwaardigheidsbekleders. Onder hen trof men IISG-bestuurslid Jan Romein en Annie Romein-Verschoor aan. De totale kosten voor het samenstellen, catalogiseren (door Maria Hunink) en transporteren van de bibliotheek van Nederland naar Indonesië bedroegen tot 1951 fl 100.000.²²⁶

Het IISG kreeg al vroeg te maken met de Biblioteca van de Fondazione Giangiacomo Feltrinelli (in het vervolg 'Feltrinelli'). Deze instelling was in 1949 opgericht op instigatie van de PCI-leider Togliatti met geld van uitgever Giangiacomo Feltrinelli. In Amsterdam realiseerde men zich al vroeg dat deze instelling een belangrijke partner én concurrent kon worden. Het had in 1951 een budget dat bijna driemaal zo hoog was als dat van het IISG. In korte tijd werd er in Milaan een belangrijke bibliotheek ingericht,

²²² IISG Jaarverslag 1949 8-9.

²²³ Lehning en Hunink, *Uit het archief*, 20.

²²⁴ Ibid., 29.

²²⁵ Ibid., 30-32.

²²⁶ Ibid., 45, 53, 54.

die in 1955 al werd geschat op 100.000 titels.²²⁷ De Italianen maakten voor hun Duitse acquisitie gebruik van Bert Andréas die tot 1962 hoofd van Feltrinelli's afdeling Duistland was. Feltrinelli had hem in 1951 in Amsterdam bezocht en hiertoe overgehaald. Feltrinelli bezocht toen ook het IISG en had een ontmoeting met Rüter, Scheltema en Lehning. De Duitse communist Andréas was een schakel in de contacten tussen het IISG, Feltrinelli en het IML in Moskou. Andréas kende de Nederlandse situatie goed. Hij was in de jaren dertig naar Nederland gevlucht en hij trouwde tijdens de Tweede Wereldoorlog met een Nederlandse. Hij bleef tot aan zijn dood in 1984 voortdurend opereren in de kringen rond de Duitse collecties waar het IISG mee te maken had.²²⁸ Hij bouwde een interessante bibliotheek op en werd een specialist in de studies over Marx.²²⁹ In juli 1951 bezochten Arthur Lehning en Madeleine Kuipers Feltrinelli in Milaan en werd er een overeenkomst gesloten waarbij de instellingen dubbele exemplaren gingen uitwisselen en elkaar kopieën gingen verstrekken.²³⁰

In het internationale krachtenveld van de discipline sociale geschiedenis in ontwikkeling, moest het IISG een gecompliceerd spel spelen tussen grote spelers. In 1954 bezocht Hein Vos de VS en voerde er besprekingen met partijen die al lang belangrijk waren dan wel belangrijk zouden worden voor de ontwikkeling van het IISG. Hij sprak er met Nikolaevskij over het vooroorlogse plan de bronnen van de Eerste Internationale uit te geven en hij sprak er met Philip Mosely, de slavist die optrad als adviseur van de Ford Foundation, over hetzelfde onderwerp.²³¹ Met d'Arms van de Rockefeller Foundation besprak hij of deze instelling geld in dit project wilde stoppen en met Shephard Stone van de Ford Foundation besprak hij de mogelijkheid grote archieven te ontsluiten.²³²

In Europa was er in 1956 intensief contact met het Centre de Recherches Historiques de L'École Pratique des Hautes Études te Parijs. Rüter voerde

227 Jaap Kloosterman, *Subtle relations: the Biblioteca and the Institute in the 1950s* (2015) 5. Kopie in bezit HSA. Dit is de Engelstalige manuscript van het gepubliceerde: Idem, 'La sottile arte della relazioni. La Biblioteca e l'Instituto negli anni '50', *Annali. Fondazione Giangiacomo Feltrinelli* 52 (2014) 52-67.

228 Zie: Jacques Grandjonc, *Une vie d'exilé: Bert Andréas 1914-1984; repères chronologiques et activité scientifique* (Trier 1987). Andréas haalde de erven Gustav Mayer over het archief aan Feltrinelli na te laten. Het minder interessante deel kwam later naar het IISG.

229 Zijn bibliotheek kwam terecht in het *Institut Universitaire de Hautes Études Internationales*, Genève.

230 Jaap Kloosterman, 'La sottile arte della relazioni: la Biblioteca e l'Instituto negli anni '50', *Annali. Fondazione Giangiacomo Feltrinelli* 52 (2014) 52-67 aldaar 56.

231 Over Mosely: Alexander Dallin, 'Philip E. Mosely, 1905-1972', *Russian Review* 31 (1972) 209-211.

232 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 16 december 1954.

gesprekken met Clemens Heller en Fernand Braudel en deed daarover verslag aan het bestuur.²³³ De Franse geleerden spiegelde Rüter voor dat het IISG voor de uitgave van Russische bronnen wel met de École in zee moest, want de Amerikanen, vooral de grote Foundations, zouden niet positief staan tegenover Posthumus en Nikolaevskij. Rüter bewonderde de École, maar had een aantal kanttekeningen. Natuurlijk wist Braudel wereldwijd intellectuelen aan te trekken, maar niet op elk gebied hadden ze de juiste mensen of de juiste bronnen. In Parijs ontbraken deze op het gebied van de belangrijkste *area studies* van het moment, de Ruslandstudies. Rüter zag zowel kansen als bedreigingen. Meeliften met de faam van de École was goed voor het Instituut, maar de bedreiging was dat de Fransen de neiging hadden de baas te willen spelen. En zou het IISG niet zelf zo'n centrum van Ruslandstudies kunnen worden? Waarom dat exclusief aan de Fransen overlaten, terwijl het IISG juist baat had bij een grotere betrokkenheid van instellingen uit meer landen, vooral de VS, Groot-Brittannië en Duistland? De beste strategie voor het moment achtte men de zaak op de lange baan te schuiven.

Lastig was deze fase wel. De Amerikanen beschikten natuurlijk over de meeste middelen. Maar Mosely maakte Rüter duidelijk dat de Amerikaanse fondsen niet over de brug gingen komen, omdat het IISG voor Amerikaanse instellingen een te grote concurrent was.²³⁴ Ondanks Rüters aanbod van de medewerking van het staflid Meijer en twee assistenten en het ter beschikkingstellen van Russische bronnen, braken de Fransen de samenwerking in 1957 af, omdat ze niet de volledige controle over het geheel dachten te krijgen.²³⁵

De tegenpool van de Amerikanen in de Koude Oorlog keek met zo mogelijk nog grotere belangstelling naar de collecties van het IISG. We hebben al gezien hoe het MEI in 1936 probeerde de SPD-collecties te verwerven. Na de oorlog deden ze nog een poging om via Feltrinelli de hand op deze schat te leggen. Deze pogingen waren vruchteloos. Plannen in Moskou om de draad van Rjazanov weer op te pakken en de geschriften van Marx en Engels volledig uit te geven, werden in de loop van de jaren 1950 concreter. Ook het Oost-Berlijnse IML was hierbij betrokken. Dit plan kon niet uitgevoerd worden zonder de medewerking van het IISG. Het IISG was bereid documenten

²³³ IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 3 mei 1956.

²³⁴ IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 2 november 1956.

²³⁵ IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 8 april 1957. Voor de Franse kant van dit verhaal zou er onderzoek in het archief van de École moeten worden gedaan.

ter beschikking te stellen en kon daardoor als tegenprestatie toegang krijgen tot archieven in de Sovjet-Unie voor andere, eigen, publicatieprojecten.

Dat was het model, maar in de gespannen verhoudingen tijdens de Koude Oorlog was er veel tijd en gemanooeuvreer nodig om tot zo'n overeenkomst te komen. In 1955 werd de gelegenheid van het Xe Congres van het CISH in Rome benut om met Moskou te spreken. De contacten werden in 1958 voortgezet in combinatie met Feltrinelli. Er was in dat jaar een ontmoeting in Straatsburg tussen Rüter, Del Bo van Feltrinelli en Stepanova, adjunct-directeur van het IML te Moskou.²³⁶ Het onderwerp van gesprek was de uitgave van de volledige werken van Marx en Engels. Omdat dat slechts mogelijk was als het IISG Marx-Engels documenten aan Moskou ter beschikking zou stellen, was een vorm van ruil noodzakelijk. Overwogen werd Feltrinelli als tussenstation te gebruiken. Feltrinelli zou ook als uitgever in het Westen optreden. Daarom moest het IML garanderen dat zij niet in het Westen zou publiceren. In principe bereikte men een akkoord dat inhield dat het IML slechts in het Russisch zou publiceren, naast een Duitse uitgave in de DDR. Het is duidelijk dat het bestuur iets in deze richting wel mogelijk wilde maken, maar om politieke redenen, '[acht] het Bestuur een uitgave in samenwerking met Moskou onaanvaardbaar'.²³⁷ Rüter wilde meer onderdelen bij de samenwerking betrekken. Het IISG had kopieën uit het archief Herzen afgestaan, in ruil wilde hij graag Bakunin documenten terug hebben. Bij de bespreking over de onderlinge verhoudingen in de driehoek IISG, Feltrinelli, IML, merkte Vos op dat in het geval van moeilijkheden De Centrale, als eigenaar van de documenten, een arbiter zou aanwijzen. Vos wilde het ook mogelijk maken dat De Centrale de rekening voor het maken van microfilms van de Marx-Engels documenten zou betalen. Dat kwam neer op een bedrag van fl 15.000.²³⁸

Behalve geld was er richting IML meer nodig, omdat de ruil niet in evenwicht was. Het IISG stond '7 Originele Leniniiana' af om de ruil vlot te trekken.²³⁹ Rüter en Stepanova ontmoetten elkaar nogmaals. Dit keer in de wandelgangen van het congres van de CISH in Stockholm in 1960.²⁴⁰ Stapsgewijs kwam de ruil dichterbij. Maar hoe lastig de situatie was, ook voor het IISG, en hoe moeilijk het was in Moskou betrouwbare informatie te krijgen, bleek wel uit het volgende. In de bestuursvergadering van mei

²³⁶ IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 10 april 1958.

²³⁷ Ibid.

²³⁸ IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 9 december 1958.

²³⁹ IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 22 december 1959.

²⁴⁰ IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 21 november 1960.

1962 werd besproken dat de IISG-wensen pas duidelijk geformuleerd konden worden als het Ford-project afgrond was. Aan de andere kant vroeg men zich af wat het Moskouse bezit aan Marx-Engels documenten precies omvatte. Daarover heerste grote onwetendheid. De IML-beheerders gaven nauwelijks inzicht. De nood was zo hoog dat bestuurslid Von Knoeringen, aan wie ter ore was gekomen dat er in Moskou een Marx-Engels tentoonstelling gehouden zou gaan worden, opperde dat er misschien een Parooljournalist naar Moskou gestuurd kon worden om er een overzicht van te maken.²⁴¹

In 1964 was het dan zover. Na jarenlange onderhandelingen kon het IISG melden dat er 7800 'microfoto's' van brieven van Marx en Engels die in origineel bewaard werden in het IML in Moskou, aan het IISG overhandigd waren.²⁴²

Het Ford-project

Het Ford-project liet zien dat een Amerikaanse culturele stichting groot belang hechtte aan het zichtbaar maken van archieven en bibliotheken van de voorlopers van het communisme. We hebben al gezien dat in de VS *area studies* belangrijk werden gevonden en dat de 'Foundations' daaraan zeker wilden bijdragen. De competitie met de Sovjet-Unie was de achtergrond van een voortdurende zoektocht naar wetenschappelijk samenwerking binnen het Westers bondgenootschap. Een van de opvallendste incidenten in de strijd met de Sovjet-Unie was de schok van de lancering van de Spoetnik in 1957. In de VS leidde dit tot een koortsachtig debat over de vermeende wetenschappelijke achterstand ten opzichte van de Sovjet-Unie. Toevallig of niet in 1957 gaf Shephard Stone, directeur Internationale Zaken van de Ford Foundation te kennen dat hij het IISG wilde bezoeken.²⁴³ Hij was op doorreis van Berlijn terug naar de VS. In West-Berlijn had de Ford Foundation aanzienlijk bedragen aan de Freie Universität toegezegd. Van een bezoek kwam het niet, maar er werd wel contact gelegd. Rüter stuurde Stone het voor de Rockefeller Foundation opgestelde memorandum van 31 oktober 1957 toe.

In 1958 kwam het wel tot een bezoek en bijna een jaar na het eerste contact lag er een aanvraag van het IISG, gedateerd 28 oktober 1958, van 34 pagina's

241 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 9 mei 1962.

242 IISG *Jaarverslag* 1964 4.

243 Deze paragraaf gebaseerd op Langkau, 'Das "Ford-Projekt"', tenzij expliciet anders vermeld. Zijn artikel is gebaseerd op gedrukte bronnen en documenten in het IISG archief. Een bredere achtergrond zou verkregen kunnen worden door raadpleging van de archieven van de Ford Foundation in het Rockefeller Archive Center, zie: <http://rockarch.org/collections/ford/> (12 augustus 2018).

voor een totaal bedrag van \$ 2.617.400. In de VS werd deze aanvraag door Stone en Mosely besproken en men had er zoveel vertrouwen in dat Rüter voor rekening van de Ford Foundation van 3 tot 24 januari 1959 naar de VS kon voor besprekingen.

Waarvoor was de aanvraag globaal bestemd? Het ging om vier projecten. Project A ging het om het catalogiseren en inventariseren van de holdings. Vervolgens ging het om drie grote publicatieprojecten, te weten project B, geannoteerde publicatie van de bronnen voor de geschiedenis van de Russische Communistische Partij, project C publicatie van de bronnen van de Eerste Internationale en project D publicatie van de schriftelijke nalatenschap van Marx en Engels, een project waar de Marx-kenner M. Rubel al lang op aandrong. Project B zou gebaseerd worden op bronnen die waren verzameld door en onder controle van Nikolaevskij. Project C was een vooroorlogs IISG-project dat destijds aan Nikolaevskij was toegezegd. Nikolaevskij zou de leiding over projecten B en C krijgen, onder eindverantwoordelijkheid van het IISG. In januari van 1959 besprak Rüter de plannen met Nikolaevskij, maar de gesprekken verliepen uiterst moeizaam en Rüter zag zich gedwongen aan Stone te verzoeken de projecten B en C te verdagen.

Op 20 maart 1959 besloot de Ford Foundation tot een subsidie van \$ 345.000 voor een gewijzigd totaalpakket: het geld diende nu voor twee derde besteed te worden aan de catalogisering en inventarisering van bronnen en voor een derde aan de completering en de voorbereiding van de publicatie van de correspondentie van Marx en Engels. In de correspondentie tussen het IISG en de Ford Foundation drong Rüter erop aan het woord 'publicatie' weg te laten. Rüter was zich er natuurlijk van bewust dat hij voor dit project de medewerking nodig had van het IML in Moskou. In Moskou zelf (en ook in het Oost-Berlijnse zusterinstituut) was men op hetzelfde moment bezig met de publicatie van documenten van Marx en Engels en medewerking met het IISG voor een concurrerende uitgave lag niet voor de hand. De Ford Foundation stemde in met deze geheimhouding en Götz Langkau, die in 1963 als een van de laatste 'Ford'-medewerkers op het IISG begon, als vervanger van Siegfried Bahne, beschrijft in zijn overzicht van 50 jaar later dat zelfs hij in het duister werd gehouden over het uiteindelijke doel.²⁴⁴ Het centrale onderdeel van dit project was het ruilen van kopieën van de correspondentie van Marx en Engels met het IML in Moskou.

Projecten B en C stierven hiermee een vroege dood. Vooral van project C was dat jammer. Nu verscheen er tussen 1963 en 1969 ter gelegenheid van de

²⁴⁴ Langkau, 'Das "Ford-Projekt"', 194.

100ste verjaardag van de Eerste Internationale een uitgave van documenten, gemaakt in Moskou.²⁴⁵

De ontsluiting van bibliotheken en archieven kon na de toekenning van de subsidie voortvarend worden aangepakt, maar de problematiek van de krappe arbeidsmarkt bleef. Bestuurslid en directeur van de KB, Brummel, zegde zijn medewerking bij de werving toe. Hetzelfde bericht kwam van de Gemeente en het departement.²⁴⁶ Bij het begin van het Ford-project traden er maar liefst negen catalografen, onder leiding van mevrouw Eyken-Kok, en acht wetenschappelijke medewerkers aan.²⁴⁷ Het inventariseren vond plaats onder de strakke leiding van Hunink, bibliothecaresse sinds 1956. Op de consequenties voor de ruimteproblematiek heb ik in paragraaf *Wederopbouw en fysieke omgeving* al gewezen. Götz Langkau stelt dat er nooit de 25 medewerkers waar het plan van uitging, aan het project hebben gewerkt.²⁴⁸ Dat betekende dat het geld minder snel werd uitgegeven dan aanvankelijk was voorzien. Er was dus geld over op de geplande einddatum in augustus 1964, namelijk fl 196.548. Het IISG kreeg toestemming van de Ford Foundation dit geld tot uiterlijk 31 december 1965 te besteden.²⁴⁹

Voor het IISG lag het belang van de subsidie niet alleen in het inlopen van de ontsluitingsachterstand. Het bracht een cohort nieuwe medewerkers in huis die uiteraard zelf weer hun netwerken meebrachten en voor vele jaren een nieuw netwerk vormden. Rein van der Leeuw werd later directeur. Piet Nijhoff, Siegfried Bahne en Dieter Schuster werkten op de Marx-afdeling.²⁵⁰ Werner Krause werkte voor het Ford-project als archiefmedewerker en vervaardigde de inventaris van het archief van Julius Motteler.²⁵¹ Horst Lademacher werkte al voor het ingaan van het Ford-project sinds 1958 in Amsterdam; hij werd in eerste instantie betaald met geld afkomstig van de Rockefeller Foundation.²⁵² Onder leiding van Werner Blumenberg vormde deze groep Duitsers aan het begin van de jaren 1960 de zware bezetting die

245 *The General Council of the First International, 1864-1872: minutes* (Moskou 1963-1969) 5 delen.

246 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 9 april 1959.

247 *IISG Jaarverslag* 1959 20.

248 Er werkten tussen de 17 en 23 mensen aan. Langkau, 'Das "Ford-Projekt"', 200.

249 Langkau, 'Das "Ford-Projekt"', 200.

250 Ibid., 206. Dieter Schuster kwam na zijn periode in het IISG als bibliothecaris bij de Deutsche Gewerkschaftsbund terecht.

251 Zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00904> (18 oktober 2017). Deze inventaris werd gezien als een model voor het werk in het Archiv der Soziale Demokratie van de Friedrich Ebert Stiftung in Bonn. Zie: Zimmermann, 'From ice age', 222-232. Werner Krause kwam na zijn periode in het IISG bij de FES terecht.

252 *IISG Jaarverslag* 1958 6-7 en IISG Archief IISG 331 III Bestuursvergadering Stichting IISG 10 april 1958.

Illustratie 19 De Marx afdeling 1964. Van links naar rechts: P. Nijhoff, D. Schuster, R. de Jong, S. Bahne en E. van Hellenberg-Hubar. IISG BG B26/592.

de gewichtige Duitse collecties vereisten. Zij werden geassisteerd door de 'onontbeerlijke en betrouwbare' secretaresse Liesbeth van Hellenberg.²⁵³

De in 1928 geboren historicus Bahne was een leerling van Conze.²⁵⁴ Hij bezocht het IISG voor het eerst in juni 1956. In 1958 promoveerde hij op een studie over het trotskisme.²⁵⁵ In 1960 werd hij ingeschakeld bij het Ford-project en in 1962 volgde hij Lademacher op als kabinetsmedewerker Midden-Europa, nadat Rüter Conze over de ontstane vacature had gepolst. Bahne was de bemiddelaar bij de verwerving van het Karl Korsch archief.²⁵⁶ In 1965 vertrok hij naar de nieuwe Ruhr Universität in Bochum waar hij in 1973 hoogleraar werd.

In 1963 werd Bahne binnen het Ford-project vervangen door de toen 28-jarige Götz Langkau. Langkau was als achttienjarige in 1953 naar West-Berlijn

253 Langkau, 'Das "Ford-Projekt"', 206.

254 Bert Becker, 'Der Historiker Siegfried Bahne – Leben und Werk', in: Bert Becker en Horst Lademacher eds., *Geist und Gestalt im historischen Wandel: Facetten deutscher und europäischer Geschichte 1789-1989: Festschrift für Siegfried Bahne* (Münster 2000) 1-10.

255 Siegfried Bahne, *Der Trotskismus in Deutschland 1931-1933: ein Beitrag zur Geschichte der KPD und der Komintern* (z.pl. 1958).

256 Dit archief is in 1975 door Götz Langkau geïnventariseerd: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00750> (8 december 2017).

gevlucht en had aan de Freie Universität germanistiek, geschiedenis, filosofie en sociologie gestudeerd. Hij was actief in de SDS (Sozialistische Deutsche Studentenbund) en studentenvertegenwoordiger.²⁵⁷ In zijn lange jaren bij het IISG heeft hij zich intensief met Karl Korsch beziggehouden. Tijdens zijn eerste jaren heeft hij ook gewerkt aan de correspondentie van Liebknecht.²⁵⁸ Maar zijn belangrijkste bijdrage in deze periode is de positie die hij en Bahne innamen omtrent de plannen die Moskou en Berlijn ontwikkelden over de uitgave van de handschriften van Marx en Engels. Kort samengevat stelden zij dat het IISG medewerking niet kon weigeren als de uitgave trouw aan het origineel zou zijn en het apparaat en de tekst de regels van de historisch-kritische tekstuutgave zouden volgen.²⁵⁹

De basis voor het Ford-project lag in de politieke sfeer van de Koude Oorlog. Er waren jaren van door Scheltema, Vos en Rüter in de VS onderhouden contacten aan voorafgegaan. Geëmigreerde relaties van vóór de oorlog hielpen als ingang bij de Amerikaanse instellingen, al konden deze relaties ook bijzonder lastig zijn, zoals het eerder beschreven geval Nikolaevskij bewijst.

Onderzoek: langzame herstart

Wat in deze paragraaf onder de kop 'Onderzoek' wordt gepresenteerd, zal bij moderne sociaal-historici misschien verbazing wekken. Het gaat niet over grote inhoudelijke debatten zoals wij die nu kennen over de 'great divergence' of de oorsprong van het kapitalisme. Natuurlijk werden er gedurende de hele periode die hier behandeld wordt, inhoudelijke debatten gevoerd tussen historici van alle specialisaties. Maar het onderzoeksbeleid van het IISG was daar niet op gericht, maar beoogde bronnen te annoteren en te publiceren. Wel werden er geregeld signalen afgegeven dat men ook andere richtingen in sociaalhistorisch onderzoek belangrijk vond. Inhoudelijk had de directie zich meer willen toeleggen op sociologie en sociale psychologie als extra fundament voor de sociale geschiedenis. Deze onderzoekslijn zou ook bevorderlijk zijn voor de kennis van de maatschappij in de eigen tijd. In 1950 was het nog de bedoeling sociaal-wetenschappelijk researchwerk te

257 Siegfried Bahne, 'Die Anfänge von Götz Langkau im IISG', in: Ursula Balzer, Heiner M. Becker en Jaap Kloosterman eds., *Kein Nachruf! Beiträge über und für Götz Langkau* (Amsterdam 2003) 20-22.

258 Hoewel dit werk pas in 1988 is uitgegeven: Götz Langkau, e.a. eds., *Wilhelm Liebknecht: Briefwechsel mit Deutschen Sozialdemokraten*. (Frankfurt am Main 1988).

259 Bahne, 'Die Anfänge von Götz Langkau im IISG', 21.

aanvaarden om 'aan de eisen van de tijd tegemoet te komen'.²⁶⁰ Maar hier kwam uiteindelijk niets van terecht.

Het vak sociale geschiedenis groeide in deze periode gestaag. De belangrijkste inhoudelijke aspecten zijn al behandeld in hoofdstuk 1 van dit boek. Hier gaat het om de institutionele omgeving waarin het IISG functioneerde. Het IISG is in 1935 opgericht, maar pas in 1959 werd het in Nederland mogelijk doctoraal examen te doen in de economische en sociale geschiedenis.²⁶¹ Studentenaantallen en dus de hoeveelheid afgestudeerden waren klein. In 1950/51 werden er in heel Nederland 23 doctoraalbullen geschiedenis uitgereikt, in 1960/61 186.²⁶²

Een vaste financiële pijler van de bronnenpublicaties en de *Review* en daarmee dus cruciaal voor het IISG onderzoeksbeleid, was ZWO. In de hele hier behandelde periode stonden de exacte wetenschappen in het beleid van ZWO centraal, maar het bestuur had zijn goede wil getoond door de Stichting voor Moraliteits- en Criminaliteitsonderzoek een subsidie te geven van fl 150.000.²⁶³ Het onderzoek binnen de Letteren was in hoge mate individueel. In de woorden van de historicus Kersten: 'Wetenschappelijke instituten bestonden er nauwelijks en bij universiteiten en hogescholen was slechts sporadisch sprake van één of meerdere wetenschappelijke medewerkers onder een hoogleraar'.²⁶⁴ De aanvragen bij ZWO waren vaak gericht op archiefreizen en hulp bij het verwerven van fotokopieën. ZWO subsidieerde publicaties, vaak van gepromoveerde gymnasiumleraren die in hun vrije tijd het onderzoek voortzetten. Het IISG hoorde voor ZWO tot de schaarse gevestigde instituten in deze omgeving. Rüter was voorzitter van de adviescommissie voor de geesteswetenschappen van ZWO en liet in die functie zijn licht schijnen op de positie van ZWO ten opzichte van de sociale wetenschappen.²⁶⁵

Belangrijk voor het IISG was het bestaan van de Sociaal Historische Studiekring. In deze club van geïnteresseerden in de geschiedenis van de arbeidersbeweging waren vele IISG-medewerkers actief. In het *Mededelingenblad* van de Studiekring werd zowel deze traditionele vorm van geschiedschrijving beoefend als verslag gedaan van moderne ontwikkelingen

²⁶⁰ IISG *Jaarverslag* 1950 2.

²⁶¹ Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs*, 8, 65.

²⁶² Ibid., 95.

²⁶³ Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers*, 107.

²⁶⁴ Ibid., 108.

²⁶⁵ Ibid., 115.

binnen het vak. De Sociaal Historische Studiekring werd opgericht in 1953.²⁶⁶ Op 2 januari van dat jaar hield de Studiekring zijn eerste bijeenkomst in het gebouw van de IISG. Het *Mededelingenblad* verscheen voor het eerst in april 1953 – een bescheiden tijdschrift zonder wetenschappelijke pretentie.²⁶⁷ Het nummer bevatte de volledige lijst van leden – 26 in totaal. Het bestuur telde vier leden. Lehning was voorzitter.²⁶⁸

Het was misschien een kleine groep, maar er waren belangrijke mensen onder de leden. De belangrijkste was Rüter. De Studiekring verwelkomde zowel academici als amateurs, maar leden werden pas aangenomen na een persoonlijke aanbeveling en een stemming. In zijn openingsrede klaagde Lehning over het gebrek aan interesse die de wereld toonde voor de geschiedenis van het socialisme en de arbeidersbeweging. De SHS was een bescheiden onderneming om de interesse te vergroten. Een van de belangrijkste onderwerpen waarmee de organisatie zich bezighield, was het project 'Biografische woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland'. Het project leidde pas vele jaren later tot een negen delen tellende publicatie onder de auspiciën van het IISG. Het is de basis van het huidige, uitgebreidere, online databestand, waaraan nog steeds biografische beschrijvingen worden toegevoegd.²⁶⁹ Hoewel de geschiedenis van de arbeidersbeweging hoofdzaak was, werden andere onderwerpen, vooral de definitie van de discipline sociale geschiedenis niet geschuwd. Vooral Rüter was bekend met de verschillende betekenissen van sociale geschiedenis en de desbetreffende debatten in verschillende culturele en historische tradities.

In 1956 was het ledental gegroeid tot 40.²⁷⁰ De kring bleef in de jaren vijftig en vroege jaren zestig actief. Tijdens de vergaderingen hielden leden lezingen over diverse onderwerpen gerelateerd aan de geschiedenis van de gevestigde arbeidersbeweging en men was betrokken bij het schrijven van biografieën van voorlieden uit de arbeidsbeweging. Maar aangezien vele leden in de SHS als professionele historici werkten aan Nederlandse universiteiten en veel van de anderen bij het IISG, was het logisch dat er regelmatig werd gediscussieerd over de discipline en zijn reikwijdte. In 1962

266 De passage over de SHS is gebaseerd op: H.A. Sanders, Two tendencies and one Institution: Structural – versus Emancipatory Social History and the International Institute of Social History (IISH) in the 1970s. (Conference paper, 'Unofficial Histories', Manchester, 15 juni 2013). See: <http://depot.knaw.nl/13927/> (21 juni 2015).

267 *Mededelingenblad Sociaal Historische Studiekring* 1, nr. 1 (1953) 1.

268 Ibid., 2.

269 Zie: <http://www.iisg.nl/bwsa/> (4 juni 2013).

270 'Kort verslag etc.', *Mededelingenblad Sociaal Historische Studiekring* nr. 11 (1957) 2.

Illustratie 20 Frits de Jong Edz. Bij de jubileumtentoonstelling van het NVV in de Burcht 1956. Foto in privé-bezit.

besprak de SHS drie adviezen die op verzoek waren geschreven over de vraag 'Wat is sociale geschiedenis?'. De schrijvers waren Frits de Jong Edz., Arthur Lehning en Jan Rogier. In het licht van de relaties die deze mensen met het Instituut hadden en van de ideeën die ze over sociale geschiedenis koesterden, is een passage uit het advies van Frits de Jong Edz. hier van belang. Hij hoopte dat 'sociale geschiedenis' een 'benadering' zou worden binnen de discipline van de geschiedenis in zijn geheel. Maar tegelijkertijd zou het niet als een aparte activiteit verwaarloosd mogen worden. Om dat te garanderen beval hij aan om 'sociale geschiedenis' te zien als de geschiedenis waar de arbeidsrelaties de *pièce de résistance* waren.²⁷¹ En een concrete interpretatie hiervan zag hij in de manier waarop de afdeling Nederlandse geschiedenis van het IISG zijn bibliotheekbezit had ingedeeld, namelijk in vier categorieën: sociale situaties, sociale theorieën, sociale bewegingen en sociale maatregelen. Niet toevallig was De Jong Edz. tussen 1947 en 1957 het hoofd van deze IISG-afdeling geweest.

²⁷¹ F. de Jong Edz., "Wat is sociale geschiedenis": praeadvies van Prof. Dr. Fr. de Jong', *Mededelingenblad Sociaal Historische Studiekring* nr. 21 (1962) 1-3, aldaar 2-3.

Voor het IISG was de SHS de meest nabije kring van geïnteresseerde beoefenaars van de sociale geschiedenis in Nederland. Zo dichtbij, dat de grenzen tussen de professionele positie in het IISG en het amateurwerk daarbuiten, vaak geheel niet zichtbaar waren.

Horst Lademacher, die van 1958 tot 1962 bij het IISG werkte, karakteriseerde de sfeer onder de wetenschappelijke staf in deze tijd als 'familiaal'. Op zaterdagochtenden kwam men bij elkaar voor koffie en voegden 'inwonende' wetenschappers als Karel van het Reve en Marius Broekmeyer zich erbij.²⁷² Lademacher omschreef de sociale geschiedenis die op het Instituut bedreven werd als 'politische Sozialgeschichte': een discipline die zich bezig hield met de vragen naar het ontstaan, het politieke potentieel en de politiek van arbeiderspartijen.²⁷³

International Review of Social History

De *International Review for Social History* werd in 1956 opnieuw opgericht, nu onder de titel *International Review of Social History*. Financieel werd de uitgave mede mogelijk gemaakt door ZWO. In het oprichtingsjaar bestond de staf uit de redacteur F. Kool, de bibliograaf J.P. Klootwijk en de secretaresse A.D. Mulder.²⁷⁴ Frits Kool was zijn loopbaan in 1950 bij het *Bulletin of the International Institute of Social History* begonnen. Het *Bulletin* was de opvolger van het vooroorlogse tijdschrift dat was bestemd voor korte mededelingen en een zo volledig mogelijk bibliografisch overzicht. Kool was in deze periode een overtuigd radencommunist, maar schoof later op naar rechts.²⁷⁵ In 1957 werd in het jaarverslag van het IISG melding gemaakt van de stijging van het aantal abonnementen en het grote representatieve belang van de *Review*.²⁷⁶ In 1958 verving de socioloog A.P.N. Nauta J.P. Klootwijk.²⁷⁷ Het tijdschrift kende drie nummers per jaar en werd uitgegeven door de uitgeverij Koninklijke Van Gorcum. De in de *Review* opgenomen bibliografie, waarin per jaar honderden titels op het vakgebied in ongeveer honderd woorden per titel werden gesignaleerd, werd wereldwijd een belangrijk bibliografisch hulpmiddel voor het vakgebied. Uitgevers waren bereid publicaties gratis op te sturen, wat voor de collectie van het IISG zeer profijtelijk was.

²⁷² Sanders, 'Finding an anchorage', 45.

²⁷³ Horst Lademacher, Burkhard Dietz en Helmut Gabel, *Grenzüberschreitungen: mein Weg zur Geschichtswissenschaft; Erinnerungen und Erfahrungen* (Münster 2012) 126.

²⁷⁴ IISG Jaarverslag 1956 20.

²⁷⁵ Arend van Woerden, 'Frederik Kool †', *International Review of Social History* 28 (1983) 175.

²⁷⁶ IISG Jaarverslag 1957 7.

²⁷⁷ IISG Jaarverslag 1958 20.

De *Review* was een tijdlang het enige internationale tijdschrift op dit vakgebied, maar al vroeg bespeurde het bestuur concurrerende initiatieven. Het meest in het oog sprong in 1958 het gerucht dat de Friedrich Ebert Stiftung (FES) een opvolger aan het oprichten zou zijn van het *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, in de wandeling de 'Grünberg' genoemd, dat van 1910 tot 1930 onder leiding van Carl Grünberg verschenen was. Samenwerking met een blad met een dergelijke pretentie leek Rüter niet mogelijk. Hij vond de *Review* eigenlijk de opvolger van het *Archiv* van Grünberg.²⁷⁸ Het was aanleiding om Van Gorcum aan te sporen actiever met de *Review* aan het werk te gaan. Bovendien nam Rüter het op zich met Georg Eckert te gaan praten.²⁷⁹ Van deze hoogleraar in Braunschweig werd gezegd dat zijn adresboek een 'Who's who der sozialdemokratischen Elite der deutschen Nachkriegszeit' was.²⁸⁰ Na een aantal jaren was het duidelijk dat de *Review* niet het enige tijdschrift kon blijven. In Frankrijk ontstond in 1960 *Le Mouvement Social* en in Groot Brittannië stichtte de Society for the Study of Labour History in hetzelfde jaar zijn *Bulletin. Past & Present* bestond al sinds 1952, maar was niet expliciet een tijdschrift voor de sociale geschiedenis al was het er wel uitermate belangrijk voor. Eckert richtte in 1961 in opdracht van de FES het jaarboek *Archiv für Sozialgeschichte* op.²⁸¹

In de eerste jaargang van de *Review* treffen we diverse bekende namen aan uit de kringen waarin het IISG zich al lang bewoog, zoals die van Georges Bourgin, Arthur Lehning en Boris Nikolaevskij. Rüter schreef een 'Introduction' in het eerste nummer waar hij zijn licht liet schijnen over de verschillende betekenissen van het begrip sociale geschiedenis in diverse nationale contexten. Na de constatering dat er geen sluitende definitie voorhanden was, kwam Rüter toch met een omschrijving die zijns inziens nodig was om het nieuwe tijdschrift enig houvast te geven. 'Social history is taken to mean the history of estates, classes, social groupings regardless of name, seen both as separate and as mutually dependent units'.²⁸² Er zou geen onderscheid gemaakt worden naar land of periode. Er zou aandacht besteed worden aan de nauwe connectie tussen economische structuren, politiek, ideeën en cultuur. Rüter schetste de plaats van het vak in het landschap van economische geschiedenis, historisch materialisme, geschiedenis van de

278 A.J.C. Rüter, 'Introduction', *International Review of Social History* 1 (1956) 1-7, aldaar 4.

279 IISG Archief IISG 331 Bestuursvergadering Stichting IISG 10 april 1958.

280 http://www.fes.de/aktuell/documents2012/121112_Eckert.pdf (19 oktober 2017).

281 Georg Eckert werd lid van het IISG-Stichtingsbestuur van 1967 tot zijn dood in 1974.

282 Rüter, 'Introduction', 4. Een overzicht van de inhoud van de naoorlogse *Review* in bijlage 7.

arbeidersbeweging en zelfs van het sociaal en economisch beleid. Maar bij al deze overwegingen wilde hij het concept sociale geschiedenis open houden en geen scheidslijnen trekken. Rüter beschouwde het verschijnen van het tijdschrift als een teken van emancipatie van de sociale geschiedenis en hij voorzag de mogelijkheid dat de discipline geleidelijk breder zou worden.²⁸³ Bijlage 7 biedt een indeling van de inhoud van het tijdschrift naar onderwerp, geografische interesse en periode. Daaruit blijkt dat het tijdschrift een profiel vertoonde dat afweek van de dominante wetenschappelijke werkzaamheden op het Instituut. Daar wordt in het laatste hoofdstuk van dit boek iets dieper op ingegaan.

Bronnenuitgaven

Alle reeksen met bronnen die het Instituut uitgaaf of wilde uitgeven, waren politiek gevoelig of konden eenvoudig in een politieke context getrokken worden. Binnen de arbeidersbeweging waren er nu eenmaal diepe historische scheuren, en historische documenten waren vaak de munitie in het gevecht. Soms vond een zekere stroming het uitgeven van bepaalde bronnen überhaupt verwerpelijk. Wat communisten van trotskisten vonden is bekend. Na een bezoek van een delegatie van het IML in 1964 aan het Instituut werd er, naast lof voor de uitgebreide publicatieplannen, zware kritiek geuit op de voorgenomen uitgave van de *Trotsky Papers*: '[wij] konden natuurlijk niet onze afwijzende houding verbergen ten aanzien van de geprojecteerde uitgave van dokumenten van Trotsky uit de jaren 1917-1922, die alleen maar diensten kunnen bewijzen aan allerlei slag van onruststokers en kwaadwilligen'.²⁸⁴

Bronnenuitgaven waren zelf ook een element in de institutionele politiek van het IISG. In verschillende varianten werd geregeld herhaald dat het risico bestond dat het IISG vanwege het krappe budget zou worden gedwongen de tweede viool te spelen bij het samenwerken met anderen in publicatieprojecten van bronnen die het IISG bezat. In 1955 meldde het jaarverslag dat bij het aangaan van samenwerkingsverbanden er meer werk op het IISG af zou komen dan de kleine staf aankon.²⁸⁵ In 1956 stelde men dat de samenwerking met het buitenland niet te snel mocht groeien opdat

²⁸³ Ibid., 7.

²⁸⁴ A.I. Malyš, 'O poezdke v Amsterdamskij meždunarodnyj institut social'noj istorii [= Over een reis naar het Amsterdamse Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis]', *Voprosy Istorii KPSS* 8 (1964) 154-156. Vertaling van Ch.B. Timmer. In dit jaar verscheen het eerste deel: Jan M. Meijer ed., *The Trotsky papers, 1917-1919* 1 (Den Haag 1964).

²⁸⁵ *IISG Jaarverslag* 1955 5.

‘het Instituut als Nederlandse instelling zeggenschap en een evenredig aandeel in de vruchten van die coöperatie behoudt’.²⁸⁶ In 1958 werd een lange passage in het *IISG Jaarverslag* aan deze problematiek gewijd. Er moest, naast de financiële problematiek, erkend worden dat er in Nederland te weinig specialisten waren die bronnenuitgaven van de IISG-collecties op een hoog niveau konden verzorgen. Als het IISG niet meer leidend in dit werk kon zijn, dan voorzag de directie dat het van een actieve instelling van wetenschap een passief centrum van verzamelen zou worden.²⁸⁷

Uit ‘Bijlage 5 Wetenschappelijke output IISG in de vorm van bronnen-publicaties en monografieën’ blijkt dat de productie langzaam op gang kwam. Tijdens de in dit hoofdstuk behandelde periode werden er elf bronnenuitgaven en vier monografieën gerealiseerd. De eerste publicatie zag pas tien jaar na de bevrijding het licht. Dat geeft aan hoe lang de herstartfase na 1945 duurde en hoe moeizaam hij was. Bronnenpublicaties hebben natuurlijk een lange voorbereidingstijd, maar pas vanaf 1963 wist het Instituut elk jaar werken te publiceren. Er kwam enige verbetering door de bijdrage van ZWO voor de bronnenpublicaties, in het bijzonder de publicatie van Bakunin. De verbeterde financiële positie maakte de evenwichtsoefening tussen eigen onderzoek en internationale samenwerking makkelijker. Het werd een aantal keren met letterlijk dezelfde zin herhaald: ‘het Instituut [werd] op deze wijze in staat gesteld om, enerzijds, in internationaal verband haar eigen, moeizaam verworven aandeel in het wetenschappelijk onderzoek te behouden en anderzijds, haar bereidheid tot internationale samenwerking op dit terrein te blijven tonen’.²⁸⁸

De belangrijke bronnen die het IISG bezat, leidden ook tot verhoogde druk tot openstelling, vaak als eerste stap naar publicatie. Een voorbeeld daarvan was het archief van Henk Sneevliet.²⁸⁹ Er was belangstelling van Amerikaanse zijde om Sneevliets documenten met betrekking tot China te publiceren. Het archief lag in het IISG, maar was nog niet beschikbaar omdat er nog geen officiële overdracht was geschied. Mien Sneevliet had de beschikkingsbevoegdheid gedelegeerd aan Sal Santen.²⁹⁰ De eerste hobbels om de zaak te regelen was het feit dat ‘de heer S.Santen, ... , nog in hechtenis

²⁸⁶ Ibid., 1956 9.

²⁸⁷ Ibid., 1958 5-7.

²⁸⁸ Ibid., 1963 4-5 en Ibid., 1964 6.

²⁸⁹ Archiefbeschrijving van zijn archief in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00984> (19 oktober 2017).

²⁹⁰ Mien Sneevliets meisjesnaam was Wilhelmina Hendrika Draaijer. Zij had een dochter, Bep Blauw, uit een eerder huwelijk. Sal Santen was met deze dochter gehuwd.

is'.²⁹¹ Na zijn vrijlating werd hij door Rüter ontvangen. Het gesprek ging over een publicatie van Robert C. North waarover Rüter meedeelde dat het IISG er geen bezwaar tegen had omdat het de middelen miste om het zelf te doen.²⁹² De tweede hobbel was het feit dat North in een publicatie Sneevliet had omschreven als 'agent van de Communistische Internationale'. Santen zou de weduwe Sneevliet positief adviseren als North bereid was deze omschrijving te veranderen in 'afgevaardigde van de Communistische Internationale'.²⁹³ North was daartoe niet bereid en daarmee was de publicatie van de baan.

In de periode 1954 tot 1960 speelde de verhouding met Nikolaevskij steeds een rol. De problemen die er tussen het IISG en Nikolaevskij bestonden, dateerden al van 1940 toen hij zich eerst zonder middelen in Parijs bevond en later berooid in de VS aankwam. Na de oorlog wist hij een groot deel van zijn collectie terug te vinden en verscheepte hij die naar de VS. Hierin bevond zich ook materiaal dat hij in opdracht van het IISG verzameld had. Het ging om materiaal dat bij het vooroorlogse project betreffende de bronnen van de Eerste Internationale hoorde. Vos sprak hem hierover al in 1954 in de VS.²⁹⁴ Voor Nikolaevskij was zijn hele collectie een middel om zich in de VS een positie te verwerven. Zo verkocht hij zijn bibliotheek aan Indiana University.²⁹⁵ De publicaties waar Nikolaevskij bij betrokken was, waren ook onderwerp van gesprek met de Ford Foundation en Columbia University. Rüter stelde dat hij tijdens zijn bezoek aan New York de indruk had gekregen dat Columbia wel in de papieren, maar niet in de uitgave was geïnteresseerd.²⁹⁶ Toen het er in 1959 op leek dat het IISG en Nikolaevskij tot overeenstemming konden komen over twee delen met bronnen betreffende de Russische sociaaldemocratie, gooide een ander probleem roet in het eten. Nikolaevskij had verzuimd mee te delen dat Anna Bourguina mede-eigenaar van de archieven was. De sfeer tussen Rüter en Nikolaevskij was behoorlijk bedorven. Het eindigde ermee dat Rüter Nikolaevskij op gezag van het bestuur een ultimatum stelde, met als inhoud dat Nikolaevskij zijn werk moest afmaken en, zo niet, het archiefmateriaal moest retourneren.²⁹⁷ Het leidde

291 IISG Archief IISG Notulen Algemeen Bestuur Stichting IISG 9 mei 1961. Sal Santen, prominent in de Vierde Internationale, was in 1960 gearresteerd op verdenking van medewerking aan een illegale wapenfabriek in Marokko en het vervalsen van persoonsbewijzen voor de Algerijnse bevrijdingsbeweging FLN. Hij werd samen met Michel Raptis tot vijftien maanden cel veroordeeld.

292 Sal Santen, *De nalatenschap van Henk Sneevliet* (Amsterdam 1995) 31.

293 Ibid., 31-33.

294 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 23 april 1954.

295 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 26 april 1955.

296 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 9 april 1959.

297 IISG Archief IISG 331 Notulen Algemeen Bestuur 18 mei 1960.

tot een definitieve breuk met Nikolaevskij, die zijn collecties onderbracht in de Hoover Institution van Stanford en daar zijn werk voortzette.²⁹⁸

Mouvements sociaux

Rüter en andere IISG medewerkers bezochten diverse keren congressen van het CISH.²⁹⁹ Deze wereldwijde organisatie van historici kende een aantal gespecialiseerde afdelingen. Een daarvan was de Commission Internationale de l'Histoire des Mouvements Sociaux (verder CIHMS). We zagen deze in 1930 op aandrang van de Sovjets opgerichte commissie al eerder in hoofdstuk 3. Met name in deze omgeving was Rüter actief. Het was na de Tweede Wereldoorlog een van de weinige instituties waar de disciplines geschiedenis en sociale geschiedenis op internationaal vlak vorm kregen.

De CISH kampte na de Tweede Wereldoorlog met twee grote problemen. Het eerste probleem was het verwerken van de gevolgen van de oorlog. Het bestond uit twee onderdelen: de collaboratie van de Franse secretaris-generaal Michel Lhéritier met de Duitse bezetter en de vraag of historici uit de voormalige As-landen weer mee mochten doen.³⁰⁰ De eerste twee jaren na de oorlog bestond er grote weerstand tegen de band met de voormalige agressors, maar tijdens de conferentie van Royaumont in 1947 was de sfeer anders en werd de vooroorlogse ledenlijst gehanteerd.³⁰¹ Erdmann schrijft dit toe aan de beginnende Koude Oorlog en de eerste tekenen van integratie van West-Duitsland in het Westerse blok. Het tweede grote probleem was de vraag hoe een internationale van historici kon functioneren tijdens deze periode van scherpe partijvorming. De Sovjet-Unie verkoos niet te reageren op berichten van de CISH zodat de betrekkingen met de Oost-Europese landen werden onderbroken. Op het eerste naoorlogse congres in Parijs in 1950 waren de Sovjet-Unie, Hongarije en Tsjecho-Slowakije niet vertegenwoordigd. De Polen hadden twee papers ingestuurd, maar de

298 Maria Hunink noemt 1959 als het jaar waarin gebroken werd. Er werd echter nog een jaar lang door onderhandeld. Zie Hunink, *De papieren*, 166. Hoover verwierf de collectie officieel in 1963. Een extreem belangrijke verzameling, ongeveer 100 meter groot, ging aan het IISG voorbij. Voor de collectie in Hoover zie: Bourguina en Jakobson, *Guide to the Boris I. Nikolaevsky collection*. Raadpleging van zowel de uitgebreide correspondentie met Nikolaevskij in Hoover als in het IISG zou de behandeling van dit conflict nog meer details en diepgang hebben kunnen geven. Op grond van de notulen van het IISG Stichtingsbestuur is de relatie IISG – Nikolaevskij zelfs niet vanuit IISG-perspectief volledig in beeld te krijgen.

299 Voor een geschiedenis van de CISH zie: Erdmann e.a., *Toward a global community*.

300 Lhéritier kreeg na de oorlog een onderwijsverbod. Dit werd opgeheven in 1949. Zie: Stuart Macintyre, *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800-1945* (Oxford 2011) 143.

301 Erdmann, e.a., *Toward a global community*, 191.

auteurs konden niet persoonlijk aanwezig zijn.³⁰² De commissies van de CISH kwamen ook stapsgewijs weer tot leven. Dat gold ook voor de CIHMS. Georges Bourgin pleitte in Parijs voor het hervatten van het werk van deze commissie.

Rüter presenteerde in Parijs het rapport 'Sociale geschiedenis in de Nieuwste tijd'.³⁰³ Met de voor die tijd belangrijkste sociaal-historici mengde hij zich in de discussies over de grondslagen van het vak sociale geschiedenis. In het rapport gaf hij een korte beschouwing over de discipline die nog maar recent zijn zelfstandigheid had verworven en betoogde hij dat het vak nog aan opvallende, nationaal bepaalde, verschillen in definities en objecten van studie leed. Ideologisch was de associatie van sociale geschiedenis met 'sociaal' in de zin van 'vooruitstrevend' veel voorkomend en begrijpelijk. Zo ging de aandacht vooral naar 'onderliggende klassen'. Dat is 'weliswaar verklaarbaar ... uit de ontwikkeling der sociale geschiedenis als zelfstandige tak van wetenschap, maar [vormt] daartegenover een ernstige belemmering ... voor haar verdere ontwikkeling'.³⁰⁴ Rüter achtte het historisch materialisme voor het vak zowel een stimulans als een belemmering. Zijns inziens waren de mens en zijn gemeenschap belangrijker dan de pure economie. Hij meende dat de sociale psychologie van groot belang was en dat die werd bepaald door vier complexen: de sociale toestanden en instellingen, de psychologische gesteldheid van maatschappelijke groepen, sociale ideeën en theorieën en tenslotte zaken die te maken hadden met sociale bewegingen.

In de discussie over zijn rapport werd van een aantal kanten gesteld dat hij de economie als bepalende factor onderschatte. Hobsbawm steunde Rüter, maar had kritiek op de zijns inziens te sterke West-Europese invalshoek: 'If social history has any future, it is not merely a European one'.³⁰⁵ Rüter hield een slotpleidooi voor het methodisch integreren van economische- en sociale geschiedenis om te komen tot een synthese.

De CIHMS kwam voor het eerst weer bijeen in het gebouw van de UNESCO in Parijs op 27 en 28 november 1953. Onder de aanwezigen waren Rüter en B. van Tijn.³⁰⁶ Op het tiende congres van de CISH in 1955 in Rome presenteerde Rüter, dit keer samen met I.J. Brugmans ('de Regeringsgedelegeerde'), een rapport. De internationale verhoudingen waren in 1955 merkbaar veranderd.

302 Ibid., 380.

303 IISG Archief A.J.C. Rüter 62. [1950] Hierin ook een Franse versie.

304 IISG Archief A.J.C. Rüter 62 [1950] 7.

305 A.J.C. Rüter, 'Temps Modernes. Rapport de M.A.J.C. Rüter', *IX Congrès International des Sciences Historiques I Rapports II Actes* (1950) 296-304, 142-144, aldaar 143.

306 IISG Jaarverslag 1953 27.

De Sovjet-Unie, Polen, Tsjecho-Slowakije, Roemenië en Hongarije waren tot de CISH toegetreden. Rüter wilde de sfeerverbetering versterken door als praktische samenwerking voor te stellen 'dat de sociaal-historische instituten in de verschillende landen gezamenlijk het materiaal bijeen zouden brengen voor bibliografische repertoria' ... 'welk voorstel werd aanvaard'.³⁰⁷ I.J. Brugmans, op dat moment directeur van het NEHA, werd in Rome tot assessor-lid van het bureau van de CISH gekozen.³⁰⁸ Hij was bijna de hele twintigste eeuw de enige Nederlander die in de bestuurlijke lijsten van de CISH vermeld wordt.

Voor het werk aan de repertoria binnen de CIHMS werd een commissie in het leven geroepen waarin het presidium van de Commissie (Georges Bourgin en Denise Fauvel-Rouif) en Giuseppe Del Bo van de Fondazione Giangiacomo Feltrinelli zitting namen, alsmede Jean Maitron, de Franse pionier op het gebied van de geschiedenis van de arbeidersbeweging en Rüter.³⁰⁹ De commissie maakte een begin met een driedeling werk over de Eerste Internationale. Tussen 1958 en 1963 verschenen er drie delen: 1 *Périodiques, 1864-1877*, 2 *Imprimés, 1864-1876 : actes officiels du Conseil général et des congrès et conférences de l'Association internationale des Travailleurs* en 3 *Imprimés, 1864-1876 : actes officiels des Fédérations et sections nationales de l'Association internationale des travailleurs*.³¹⁰

Het congres in Rome in 1955 was ook van belang voor de sociale geschiedenis doordat in dat jaar op aangeven van Ernest Labrousse de woorden 'et des Structures Sociales' aan de naam 'Commission Internationale de l'Histoire des Mouvements Sociaux' werden toegevoegd. Voor het gemak van de lezer houd ik de afkorting zoals hij hierboven al was: CIHMS. Labrousse bracht het belang van 'structuur' diverse keren ter sprake tijdens de bijeenkomsten in Rome. Anderen, met name A. Jobert en M. Mirkovic, bepleitten aandacht voor het rurale. De opvattingen over de methoden van de sociale geschiedenis waren opvallend breed. De sociale wetenschappen werden als vanzelfsprekend omarmd. P. Sardella stelde dat voor de sociale geschiedenis alle sociale wetenschappen nodig zijn en 'Il faut des laboratoires de synthèse'.³¹¹ Veel aandacht draaide al snel om de bronnen. En ook over bronnen dacht men ruim. Uiteraard waren overheidspapieren relevant, maar privéverzamelingen

307 IISG Archief A.J.C. Rüter 63.

308 Erdmann e.a., *Toward a global community*, 364.

309 D. Fauvel-Rouif, 'Autour d'un colloque: méthodes et projets de la Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux', *International Review of Social History* 1, nr. 2 (1956) 296-300, aldaar 297.

310 Giuseppe Del Bo, *Le Première Internationale* 3 Vols. (Parijs 1958).

311 Fauvel-Rouif, 'Autour d'un colloque', 299.

waren net zo goed van belang. Graag zag men tevens de creatie van orale bronnen om het huidige sociale leven te documenteren.

De aanwezigen in Rome hoorden bij de kleine groep sociaal-historici die elkaar in jaren vijftig en zestig ontmoetten en waar mogelijk met elkaar samenwerkten. Voor Duitsland was Werner Conze in dit verband belangrijk. De in Rome geformuleerde doelstellingen werden onderschreven door de meerderheid van de aanwezige instituties. Fauvel-Rouif noemt er drie: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, het Institut Français d'Histoire Sociale en het IISG.³¹²

Voor het IML uit Moskou was adjunct-directeur E. Stepanova in Rome aanwezig, maar deze instelling werd niet genoemd. Op de congressen van de CISH kon soms met hooggeplaatste Sovjethistorici gesproken worden. De samenwerking die later leidde tot de publicatie van de MEGA, is op deze congressen begonnen.

Binnen de CIHMS trad het IISG ook in contact met historici die geïnteresseerd waren in bronnen en bronnenuitgaven. Zo publiceerde Werner Conze in 1961 deel vier van de IISG-reeks *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung*.³¹³ Rüter ontmoette er ook Ugo Fedeli, op dat moment bibliothecaris van Olivetti. Het archief van deze belangrijke Italiaanse anarchist werd in 1964 door het IISG verworven.³¹⁴ De ontmoetingen binnen de CIHMS werden kennelijk ook gebruikt voor de collectievorming.

In 1958 organiseerde de CIHMS buiten de frequentie van de wereldcongressen van de CISH om een colloquium in Straatsburg. Het kreeg de wat lange titel mee *Le Mouvement Ouvrier de 1929 à 1939, de la Grande Dépression à la Deuxième Guerre Mondiale (la crise économique et les autres facteurs d'évolution du mouvement ouvrier, les modes d'action, les buts visés dans les divers pays, les liens entre la vie syndicale et la conjoncture économique)*.³¹⁵ Er waren nu meer deelnemers, te weten 45 tegenover 33 in Rome 1955. Verder telde Fauvel-Rouif maar liefst vijf aanwezige internationale organisaties en vijftien instituten. Het colloquium was expliciet opgezet om ook interessant te kunnen zijn voor sociologen en

³¹² Ibid., 299.

³¹³ Werner Conze en Dieter Hertz-Eichenrode eds., [Karl Marx], *Manuskripte über die polnische Frage (1863-1864)* ('s-Gravenhage 1961).

³¹⁴ Zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00392> (19 Juni 2015) en Langkau, 'Das "Ford-Projekt"', 202.

³¹⁵ Denise Fauvel-Rouif, 'Un colloque International a l'Université de Strasbourg organisé par la Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales', *International Review of Social History* 4 (1959) 470-479.

economen. Er waren zestien rapporten over de verschillende nationale situaties ingediend. Voor Nederland én België tekende Frits de Jong Edz., 'Chef du cabinet hollandais de l'IIHS d'Amsterdam'.³¹⁶ Drie jaar hiervoor was er geen Belgische delegatie in Rome present geweest. Dat was nu met o.a. Jan Dhondt wel het geval. Hij nam na dit begin vanzelfsprekend de Belgische geschiedenis onder zijn hoede.

Gediscussieerd werd er in Straatsburg vooral over de verschillen tussen de in de verschillende landen gebruikte terminologie. In het verlengde hiervan kwam men uitgebreid te spreken over begrippen als 'reformisme', 'trade-unionisme' en 'klassenstrijd'. Georges Duveau refereerde tot slot aan de statistische, kwantitatieve bijdrage van Jean Lhomme getiteld 'l'évaluation du revenu global de la classe ouvrière en France de 1929 à 1939'. Duveau stelde dat, hoe belangrijk deze economische realiteiten ook zijn, het de taak van de sociaal-historicus is om te bedenken dat het gaat om, '...les structures et les rêves...'³¹⁷ De Jong Edz.'s rapport werd tijdens de discussie niet meer aangehaald. Het Straatsburgse colloquium kende een sterke Franse delegatie. Het Verenigd Koninkrijk daarentegen was slechts vertegenwoordigd door de socioloog W. Campbell Balfour.

Tijdens het CISH congres in Stockholm in 1960 kwam de CIHMS voor de zevende keer bijeen en werd het zelfde thema behandeld als in Straatsburg. De bijdragen werden in 1966 als derde deel uitgegeven in de IISG-reeks *Publications on Social History*.³¹⁸ Het aan de een jaar eerder overleden Rüter opgedragen boek kende een vergelijkende inleiding van de hand van Demarco, Dhondt en Fauvel-Rouif en 21 rapporten over verschillende landen. Het telde buiten-Europese bijdragen over de Sovjet-Unie, Japan en India. Het voorwoord maakte melding van een grote opbloei van publicaties over het behandelde onderwerp naar aanleiding van het Stockholmse colloquium.³¹⁹ Een veertigtal publicaties had de diverse nationale en internationale tijdschriften bereikt. Samen met déze bundel waren dat bewijzen van de belangstelling voor interdisciplinariteit, synthese en sociologische theorie. Het rapport benadrukte dat al deze publicaties ook konden worden gebruikt

³¹⁶ Fauvel-Rouif, 'Un colloque', 472.

³¹⁷ Ibid., 479.

³¹⁸ Denise Fauvel-Rouif e.a., *Mouvements ouvriers et dépression économique de 1929 à 1939; étude et rapports préparés pour le VIIe Colloque international de la Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales du Comité international des sciences historiques, tenu à Stockholm à l'occasion du XIe Congrès international des sciences historiques* (Assen 1966).

³¹⁹ Ibid., V.

in de praktische wereld van de politiek, de vakbeweging, de werkgevers en de arbeiders.³²⁰

Conclusie

Op elk denkbaar terrein kwam het IISG geschonden uit de oorlog. De belangrijkste vooroorlogse sponsor, De Centrale, moest zijn bijdrage drastisch terugschroeven. Het was essentieel voor de continuering en wederopbouw van het Instituut dat de overheid de lasten mede ging dragen. De financiële bijdragen bleven echter beperkt. Hierdoor konden er belangrijke activiteiten niet uitgevoerd worden. Er was geen filiaal meer in Parijs en het IISG publiceerde tot 1955 geen wetenschappelijke werken meer. Daardoor dreigde het Instituut zijn vooraanstaande positie te verliezen. De internationale contacten namen af en er verschenen concurrerende instellingen in het buitenland. Dit hoofdstuk geeft voor het eerst een coherent overzicht van de wijze waarop het IISG zich weer wist te herstellen en daarbij opmerkelijke koerswijzigingen aanbracht.³²¹ Het herstel was ook moeizaam omdat Posthumus niet meer dezelfde effectiviteit had als voor de oorlog. Hij had veel taken naast het IISG, maar zijn positie in het bestuur van de Stichting IISG was verzwakt zoals bijvoorbeeld blijkt uit de zaken rond de Iongh en de afwijzing van een bestuursplaats voor de door hem voorgedragen Scheltema.

De belangrijkste elementen uit de maatschappelijke hoek van de driehoek die de context van de beïnvloeding van de ontwikkeling van het IISG in deze periode vormde, waren schaarste en groei, een nieuwe positie van de sociaaldemocratie in de ontluikende verzorgingsstaat en de Koude Oorlog. Het was voor de Amerikanen van belang dat collecties van de intellectuele vaders van het communisme toegankelijk waren voor de wetenschap op de voorwaarden die gebruikelijk waren in het Westen. Deze opvatting werd gedeeld door de dominante sociaaldemocratische netwerken in en rond het IISG. De opkomst van 'area studies' die ook weer het gevolg was van de Amerikaanse honger naar kennis die nodig was in de strijd tegen de Sovjet-Unie, werd door Rüter ingezet om de positie van het IISG, met name de Russische afdeling, te versterken. Daarnaast waren ideeën afkomstig uit

³²⁰ Ibid., VI.

³²¹ De restitutiekwestie is wel een onderdeel dat goed is onderzocht, zie Hunink, De papieren, Patricia Kennedy Grimsted, Eric Ketelaar en F.J. Hoogewoud eds., *Returned from Russia: Nazi archival plunder* (Builth Wells 2007) en de website Displaced Cultural Treasures: <https://socialhistory.org/nl/russia-archives-and-restitution/bibliography> (1 september 2018).

het socialistische gedachtengoed na 1945 mainstream geworden. Het IISG kreeg zo een rol in de erfgoedsector van de verzorgingsstaat. Verder werden er nieuwe gebieden aan het profiel toegevoegd. Serieuze pogingen werden ondernomen om collecties te verwerven uit wat later de Derde Wereld ging heten. Hierbij werd gebruik gemaakt van het netwerk van de Socialistische Internationale, alhoewel de collecties niet per se uit de 'arbeidersbeweging' hoefden te komen. De constanten in het verzamelprofiel bleven echter de sociaaldemocratische, anarchistische en trotskistische bewegingen, veelal met nadruk op de internationale component. De voor de oorlog gelegde relaties bleven actief en brachten nog steeds collecties in huis die hoorden bij het vooroorlogse profiel.

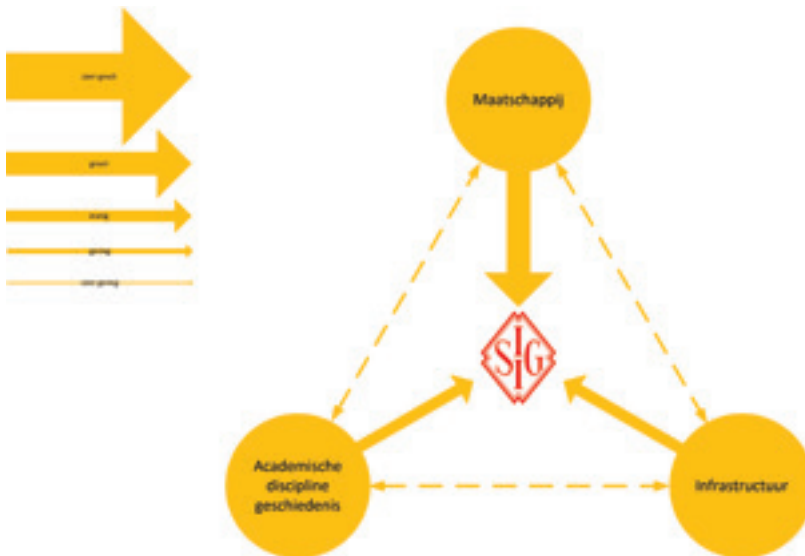
In de academische 'hoek' profileerde de sociale geschiedenis zich langzamerhand als aparte stroming in de geschiedenis. Rüter speelde een rol in het internationale debat over de definitie van het vak. Wetenschappelijk gezien was het Instituut een van de weinige instellingen in de wereld die een positie kon innemen in de zich vestigende subdiscipline. Terwijl Posthumus de eerste hoogleraar was geweest in de economische geschiedenis, verruilde Rüter in Leiden zijn hoogleraarschap Nederlandse geschiedenis voor een leerstoel in de sociale geschiedenis, de eerste in Nederland. Rüters prestige werd bevestigd door zijn benoeming tot lid van de Akademie in 1965. Voor het IISG was een betere inbedding in de Nederlandse wetenschappelijke wereld van groot belang. Door zijn gespecialiseerde praktijk had het Instituut zelf een perifere positie in de academische wereld. Om het contact met de universiteiten te versterken, werd er in 1950 een Raad van Advies opgericht met daarin hoogleraren uit de historische en sociaalwetenschappelijke disciplines.

Vanuit de hoek van infrastructurele ondersteuning speelde vooral de verbetering van de financiële positie van het IISG. Het was Rüters eerste prioriteit bij zijn aantreden als directeur in 1953. Sinds 1947 was de Stichting IISG een formeel zelfstandige organisatie die naar eigen inzichten kon handelen, gefinancierd vanuit drie verschillende bronnen: De Centrale, het Rijk en de Gemeente Amsterdam. Volgens de nieuwe statuten hadden zij zitting in het bestuur in de verhouding 2 : 2 : 1. De overige zetels, elk één, waren voor het NEHA, de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de GU en de KNAW. Het lukte Rüter vanaf 1951 om de vaste subsidiegevers hun bijdrage structureel te laten verhogen. Daarnaast wist hij een aantal externe fondsen te interesseren. De belangrijkste hulp van buiten was de subsidie van de Ford Foundation. Deze subsidie paste in de grotere politieke constellatie van de Koude Oorlog.

De financiering echter was een kwetsbare constructie die Rüter vanaf de tweede helft van de jaren vijftig wilde vervangen door van het IISG een Interuniversitair Instituut te laten maken. Vooruitlopend hierop werd het IISG vanaf 1963 administratief ondergebracht bij de GU, waarbij de financiering in belangrijke mate van het Rijk kwam. De instelling zette hiermee de eerste stappen richting integratie in een grote wetenschappelijk bedrijf. Het IISG bewoog zich nu duidelijk van de particuliere sector naar de overheidssector. In deze context waren ook de contacten van het bestuur met de grote archief- en bibliotheekinstellingen zoals het Algemeen Rijksarchief en de Koninklijke Bibliotheek essentieel.

Van de krachten in de driehoek was die van de maatschappij groot, maar niet meer zo groot als voor 1945. De naoorlogse periode bracht, ondanks vele conflicten, een zekere stabilisatie. De invloed van de infrastructuur en de academische discipline op de instelling waren allebei matig invloedrijk. In schema:

Figuur 5 De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1945-1965. Invloed maatschappij op IISG: groot, Academische discipline geschiedenis op IISG: matig, Infrastructuur op IISG: matig.

Wat in Vos' opsomming van Rüters prestaties ontbreekt, is dat zijn werk gedekt en ondersteund werd door een bestuur waar bewust het 'zuilenbegin-sel' was toegepast.³²² Zoals de zaak rond *Rijden en Staken* bewijst, schrok Rüter er niet voor terug de politiek voor zijn karretje te spannen. Zijn rol in de vernieuwing van de collectievorming was tot nu toe ook onderbelicht. In dit hoofdstuk hebben we gezien dat hij actief zocht naar nieuwe richtingen en bijvoorbeeld de waarde van 'area studies' inzag wat leidde tot de verwerving van de collectie van de ACCR. Naast zowel professionele als geëngageerde historici van verschillende achtergrond, zoals Cole en Romein, bleef Vos, de opvolger van De Lieme, als Stichtingsvoorzitter de belangrijkste schakel tussen IISG, De Centrale en sociaaldemocratische kringen. Hij had een kort lijntje naar bewindspersonen in de Rooms-Rode coalities. Braunthals achtergrond als secretaris van de Socialistische Internationale betekende een versterking van bestaande netwerken, maar de opname van katholieke en protestantse prominenten was een nieuw element.

De wederopbouw tot het midden van de jaren zestig verliep moeizaam. Het lukte Scheltema echter om de juiste mensen in te schakelen om het grootste deel van de collecties weer naar Amsterdam terug te brengen en deze daar weer ter beschikking te stellen. De expansie die het Ford Project meebracht was een beslissende stap in de professionalisering van de verzamelingen.

Rüter liet Posthumus' plannen voor een meer actuele en praktisch maatschappelijke rol van het IISG direct schieten. Hij zette in op de verdere ontwikkeling van een professionele wetenschappelijke instelling. De Nederlandse historische wereld was nog weinig internationaal georiënteerd. De historici van het IISG vormden hierop een uitzondering, met name dankzij de heroprichting van de *Review*. Het aantal wetenschappelijke publicaties was beperkt doordat het werk zich concentreerde op bronnenuitgaven. In deze tijd verscheen een bescheiden, maar groeiende hoeveelheid bronnenpublicaties. Gezien het krappe budget kon het IISG geen grote eigen projecten uitvoeren.

Omstreeks 1956 kende de kleine wetenschappelijke staf van vier mensen twee medewerkers die dicht bij 'de beweging' stonden dan bij 'de wetenschap': Van Tijn en Blumenberg. Naast de directeur waren twee medewerkers gepromoveerd: Meijer en De Jong Edz., waarbij ook de laatste dicht bij de sociaaldemocratische beweging stond.

De wetenschappelijke reputatie werd vooral hoog gehouden door Posthumus (directeur tot 1952) en daarna door Rüter. Verder werkten er

322 Vos, 'Professor Rüter, the Director'.

vaak buitenlandse geleerden op het Instituut. Binnen het netwerk van een kleine maar toegewijde groep Nederlandse en buitenlandse onderzoekers rond het IISG, zowel professionals als amateurs, opereerde ook Bahne, die belangrijk werd in de vorming van de sociale geschiedenis in Duitsland. De Sociaal-Historische Studiekring (sinds 1953) was de *epistemological community* van de geschiedenis van de arbeidersbeweging, maar hield zich tevens met de bredere sociale geschiedenis bezig.

In 1958 werd als eerste en lang enige vrouw in een wetenschappelijke positie J. Dommisse benoemd, als opvolgster van De Jong Edz. De positie van bibliothecaris daarentegen bleek steeds voorbehouden aan vrouwen, in volgorde: Scheltema, Haisma-Rahder, Rosier en Hunink. In de ontsluiting en het beheer van de grote en gecompliceerde collectie hebben zij alle vier zeer bijgedragen aan de professionele ontwikkeling van de instelling, in het algemene zin. De 'bibliothecalesse' van het IISG was een belangrijke managementfunctie. Voor het overige hadden vrouwen doorgaans vooral een ondersteunende positie, bijvoorbeeld als catalografe.

Hoofdstuk 6 Groei, ingroei en fragmentatie 1965-1979

In de jaren zestig en zeventig arriveerde de Nederlandse maatschappij in de nieuwe wereld van de welvaart. De geleide loonpolitiek werd losgelaten en de lonen stegen. De overheidsuitgaven groeiden en het onderwijs was een van de sectoren die daarvan profiteerden. De politieke verhoudingen veranderden ingrijpend. Na de Rooms-Rode coalities ontstond er polarisatie tussen de progressieve partijen aan de ene kant en de confessionele en liberale partijen aan de andere kant. Tijdens de sixties eiste een nieuwe generatie meer vrijheid. De verhoudingen tussen ouders en kinderen veranderden, net als die tussen man en vrouw, tussen professor en student, en tussen werkgever en werknemer.

De internationale politieke verhoudingen werden nog steeds gedomineerd door de tegenstelling tussen de VS en de Sovjet-Unie, maar de kritiek op de VS nam in Nederland toe. De oorlog in Vietnam was daarvan de belangrijkste aanjager. Nederlandse communisten kwamen enigszins uit hun isolement. Nederland maakte razendsnel de omslag van een tamelijk conservatief naar een progressief land.¹ Velen waren van mening dat Nederland zelfs een gidsrol in de progressieve ontwikkeling van de hele wereld kon vervullen.

De genoemde veranderingen kregen al vroeg gestalte aan de universiteiten. De groeiende studentenpopulatie eiste meer inspraak. In het najaar van 1968 maakte Nederland zijn eerste universitaire bezetting mee toen studenten de aula van de Katholieke Universiteit Nijmegen bezetten. Snel daarna volgden de bezettingen van de Katholieke Hogeschool Tilburg en het Maagdenhuis aan het Amsterdamse Spui, het bestuursgebouw van de GU.² De universitaire bestuursverhoudingen werden door de Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB) van 1970 aan de tijdgeest aangepast met een vergaande radenstructuur. De geschiedenisstudie werd in deze periode

1 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

2 Over Nijmegen: Ken Lambeets en Daniëlle van Dijk, 'De eerste studentenbezetting van Nederland was in Nijmegen', *Vox. Onafhankelijk magazine van de Radboud Universiteit* 7 mei 2018, zie: <https://www.voxweb.nl/nieuws/de-eerste-studentenbezetting-van-nederland-was-in-nijmegen> (20 juli 2018). Over de gebeurtenissen in Tilburg bevinden zich o.a. deze twee archieven in het IISG: Archief Jan Lendfers: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03269> en Archief Wim Boerboom: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02060>. Over de bezetting van het Maagdenhuis is er o.a. deze collectie te raadplegen: Collectie Maagdenhuis (Amsterdam): <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00843> (deze urls 9 december 2017).

bijzonder populair. In 1980/81 behaalden 251 studenten hun doctoraal geschiedenis.³ Het vak sociale geschiedenis groeide sterk. In de jaren zeventig raakte het tamelijk gepolariseerd door het optreden van groepen radicale historici en studenten afkomstig van diverse ideologische vleugels van de linkse familie.

Hoe werkten deze ontwikkelingen door op het Instituut? In 1965 had dat nog steeds geen vaste plaats in academisch Nederland. Het IISG zette de zoektocht met de UvA voort, maar de uitkomst werd met het jaar ongewisser.⁴ Ook was een generatiewisseling onder medewerkers gaande. Niet ver van de voordeur van het Instituut deelde Koosje Koster krenten uit en werd prompt gearresteerd. Het kon niet uitblijven dat de veranderingen die in de lucht hingen, grote effecten zouden krijgen op een Instituut dat zich al decennia lang met wereldverbeteraars van allerlei slag bezighield.

De literatuur over het IISG heeft vooral betrekking op de beleidswijzigingen van de jaren tachtig. De staf zou te snel en onbeheersbaar in omvang zijn toegenomen. Eric Fischer, in 1984 aangesteld als bewindvoerder van het IISG om deze problemen het hoofd te bieden, schreef er zelf over in de *Review*.⁵ De spectaculaire groei van het aantal IISG-medewerkers vond plaats binnen het vooroorlogse stramien van kabinetten. Dit compliceerde de aansturing; het aantal kabinetten groeide van acht naar dertien.⁶ Daarnaast beperkt de bestaande literatuur zich vooral tot biografische artikelen, zoals over de twee directeuren in deze periode, De Jong Edz. en Van der Leeuw. De Jong komt hierin vooral naar voren in zijn hoedanigheid van historicus van de arbeidersbeweging en is de aandacht vooral gericht op zijn positie in de strijd om de democratisering van de universiteit, terwijl er weinig aandacht is voor zijn bijdrage aan de ontwikkeling van het IISG. Er wordt enkel gesteld dat in het management zijn kracht niet lag, dat hij weigerde in te zien dat de combinatie van hoogleraarschap/directeur DNG en directeur van het IISG een te zware belasting was en dat hij onder druk van het IISG-personeel ontslag nam. Over Van der Leeuw is er slechts een

3 Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs*, 8, 95.

4 Met de aanname van de Hoger Onderwijswet in 1961 kwam de financiering van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam vrijwel volledig bij de Rijksoverheid te liggen. Vanaf dan is het gebruikelijk om te spreken van de Universiteit van Amsterdam.

5 Eric J. Fischer, 'The International Institute of Social History: reorganization after fifty years', *International Review of Social History* 33, nr. 2 (1988): 246-255.

6 Zie met name Eric Fischer, Jaap Kloosterman en Henk Wals eds., *Vele gezichten: achter de schermen van het IISG: bundel aangeboden aan Prof Dr P. de Wolff en Prof Dr W. J. Wieringa ter gelegenheid van hun afscheid van het IISG* (Amsterdam 1991); Sanders, 'Finding an Anchorage', 43.

summiere biografie beschikbaar.⁷ Dit hoofdstuk plaatst deze ontwikkelingen en hun rol daarin in een breder kader.

De uitbreiding van de staf betekende niet automatisch een verdere professionalisering van de instelling als geheel. Een aspect blijft in de bestaande literatuur onaangeroerd: de effecten op het IISG van de democratisering in het kielzog van de WUB. We zullen zien dat de radenstructuur die ook op het Instituut werd ingevoerd, elke professionele aansturing bemoeilijkte.

Organisatie: op zoek naar vastigheid

Het plotselinge en vroegtijdige overlijden van Rüter op 11 augustus 1965 vond plaats op een cruciaal moment in de geschiedenis van het Instituut. Hij was de initiator geweest van de strategie van inbedding van het Instituut in de gevestigde Nederlandse academische wereld, geflankeerd door internationale projectsubsidies. Hij was daarin succesvol geweest. Dat was zeker het geval voor wat betreft de internationale projectsubsidies. De inbedding in de Nederlandse academische wereld in de vorm van de transformatie naar een IUI stond voor de deur. Stapsgewijs leken daarvoor alle wettelijke en andere regelingen in orde te komen. Rüter werd als wetenschapper en als directeur bijzonder gewaardeerd. Voorzitter van het bestuur Vos die zeer nauw met Rüter samen had gewerkt, herdacht in een artikel in de *Review* vooral zijn organisatorische resultaten.⁸ Voor een goed begrip van de transformatie waarin het IISG zich in 1965 bevond, is het van belang in herinnering te roepen dat sinds 1963 de UvA het financiële doorgeefluik van de rijkssubsidie was geworden. Van de drie vaste directe subsidiepartners, Rijk, Gemeente en De Centrale, hadden de laatste twee zich in 1963 teruggetrokken, alhoewel De Centrale voor specifieke verzoeken open bleef staan. Vos, in 1965 nog steeds directeur van De Centrale en voorzitter van de Stichting IISG, vergat niet in zijn herdenkingsartikel op deze nieuwe situatie te wijzen, net zo min als op het feit dat De Centrale nog wel een aanzienlijke subsidie gaf – voor 1966 fl 60.000.⁹

Het bestuur had na 11 augustus 1965 dus een belangrijke vacature in te vullen. De overgangspositie waarin het IISG zich bevond wordt mooi geïllustreerd door de hierbij gevolgde procedure. Hoewel de UvA nu de

7 Ger Harmsen en Bob Reinalda, 'Frits de Jong Edz.: een markante figuur in het grensgebied van socialistische politiek en geschiedschrijving (1919-1989)', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 20 (1989) 19; Huub Sanders, 'Rein van der Leeuw 1920-2012' (Amsterdam 2012), zie: <http://socialhistory.org/nl/nieuws/rein-van-der-leeuw-1920-2012> (28 december 2017).

8 Vos, 'Professor Rüter, the Director', 355-359.

9 Ibid., 357.

financiële autoriteit was, hield het bestuur de hele procedure in eigen hand. Op de vergadering van 16 september besprak het bestuur een aantal namen van mensen die voor de functie in aanmerking zouden kunnen komen.¹⁰ Er werden in eerste instantie acht mensen besproken: B.W. Schaper, F. de Jong Edz., Lou de Jong, Jan M. Meijer, Arthur Lehning, W.J. Wieringa, J.W. Schulte Nordholt en I.J. Brugmans. In de discussie beperkte Vos het speelveld tot drie namen, in eerste instantie de eerste drie, maar men veronderstelde op voorhand dat Lou de Jong te druk zou zijn met zijn 'Geschiedwerk' en verving zijn naam door die van Wieringa.

Inhoudelijke argumenten voor deze selectie zijn in de notulen niet te vinden. Over Schaper en De Jong Edz. werd gesteld dat ze wetenschappelijk van goeden huize waren. Maar van Schaper, zoon van een belangrijk SDAP-er, vroeg men zich af of hij de onderhandelingen met het ministerie en de gemeente Amsterdam wel aankon. Dat hij PvdA-lid was maar in de partij geen prominente rol had gespeeld, werd als een voordeel gezien. Van Frits de Jong Edz. vroeg men zich af of hij wel de teamgeest zou weten te bevorderen. De notulen stellen over hem: 'Ten aanzien van F. de Jong beaamt men de bezwaren van de vz. Hij is bepaald geen diplomaat en heeft geen gevoel voor humor, wat de heer Rüter wel had. Welke invloed zal dit hebben t.a.v. het personeelsbeleid?'.¹¹ Op de vergadering van het bestuur van 2 december 1965 werd verslag gedaan van de stappen die inmiddels gezet waren. Er was gesproken met Schaper, die van de eer afzag. Lou de Jong, waar dus toch mee gesproken was, had het inderdaad te druk.¹² Na lange discussie werd Frits de Jong Edz. gekozen, een beslissing die nog geheel intern kon worden genomen en waar procedures noch benoemingsbeleid enige expliciete rol van betekenis speelden.¹³

De Jong Edz. was een geboren en getogen sociaaldemocraat. Opgegroeid in de Van der Pekstraat in Amsterdam-Noord en later in Zuid, leefde hij als scholier in de beschermende wereld van de rode zuil.¹⁴ In zijn jeugdherinneringen beschreef hij hoe het anti-oorlogssentiment de belangrijkste kern van het socialisme was. Rond de leeftijd van achttien jaar werd hij gegrepen door de denkbelden van De Man.¹⁵ Vlak na de oorlog was hij een van de

10 IISG Archief IISG 332 Notulen Algemeen Bestuur 16 september 1965.

11 IISG Archief IISG 332 Notulen Algemeen Bestuur 16 september 1965.

12 L. de Jong, *Herinneringen II* ('s-Gravenhage 1996) 195. De Jong meldt hier dat Rüter zelfmoord zou hebben gepleegd. Volgens Rüters zoon C.F. Rüter is daar geen sprake van. A.J.C. Rüter overleed in Leiden aan hartfalen. Gesprek C.F. Rüter met HSA, 27 maart 2018.

13 IISG Archief IISG 332 Notulen Algemeen Bestuur 2 december 1965.

14 Frits de Jong Edz., *Herinneringen van een rode jongen* (Amsterdam 1989).

15 Ibid., 77.

oprichters van Politeia, de democratisch-socialistische studentenvereniging. Na zijn geschiedenisstudie was hij van 1947 tot 1958 hoofd van het Nederlands-Engels-Amerikaans Kabinet van het IISG. In 1953 promoveerde hij op een studie over J. Saks: *J. Saks, literator en marxist: een bijdrage tot de geschiedenis van het Marxisme in Nederland* (Amsterdam 1954). In 1959 werd hij benoemd tot hoogleraar geschiedenis aan de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen van de GU. De rede waarmee hij het ambt aanvaardde, was een poging het vak sociale geschiedenis een plaats te geven tussen de literaire traditie en de opkomende menswetenschappen. Zijn conclusie was dat de 'politiek-sociale geschiedenis' leidde tot 'het onderkennen van keuze momenten in het heden'.¹⁶ Binnen zijn werk is de vakbewegingsgeschiedenis belangrijk.¹⁷ In 1961 trachtte hij de breuk tussen de PvdA en Politeia te voorkomen.¹⁸ Hij hield zich intensief bezig met de interne politiek van de UvA vanaf het roerige jaar 1969, over welk onderwerp hij in 1981 een studie schreef.¹⁹ Kenmerkend voor zijn engagement was de wijze waarop hij vele jaren later terugkeek naar het IISG: 'Op een afstand van de actuele politiek zou ik op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis de 'beweging' – in de ruimste zin opgevat – blijven dienen. Dat kon toch niet anders?'²⁰

Met een nieuwe directeur aan het roer moest het proces van de vorming van een IUI worden voortgezet. De Universiteit van Amsterdam wilde tot oprichting overgaan, en dat samen doen met de Vrije Universiteit en de Rijksuniversiteit Leiden. Maar nog niet alle zaken waren geregeld, ondanks de publicatie van het Koninklijk Besluit van 25 augustus 1965 'Regeling Interuniversitaire Instituten'.²¹ In 1965 werden de eerst contacten gelegd tussen het Dagelijks Bestuur van het IISG en de curatoren van de UvA en de RU Leiden.²² In 1966 toonde een vierde universiteit belangstelling om bij het IUI IISG betrokken te worden: de Technische Hogeschool Eindhoven, waar sociale geschiedenis in het curriculum was opgenomen.²³ Er heerste

16 De Jong Edz., *Het heden – onhistorisch?*, 21.

17 Bob Reinalda, 'In memoriam Frits de Jong Edz. (1919-1989)', *Nieuwsbrief Vakbondshistorische Vereniging* jrg. 2 nr. 3 (1989) 1.

18 Wim Duyff, *Politeia en de Partij van de Arbeid 1958-1968: rebelse studenten en immobiele heren* (Amsterdam 1988) 64.

19 Frits de Jong Edz., *Macht en inspraak: de strijd om de democratisering van de Universiteit van Amsterdam* (Baarn 1981).

20 De Jong Edz., *Herinneringen*, 82-83.

21 KB 25 augustus 1965 ter uitvoering van artikel 36 van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs.

22 *IISG Jaarverslag* 1965 6.

23 IISG Archief IISG 332 Notulen Algemeen Bestuur 26 mei 1966.

nog veel onbekendheid met de regeling én met het IISG. De universitaire bestuurders waren bevreesd voor de hoge kosten die het IISG mee zou gaan brengen. Bovendien was er nog onduidelijkheid over de scheiding van verantwoordelijkheden tussen de Stichting IISG en het nieuwe Instituut.²⁴ Al gauw bleek dit bij twee beoogde universitaire partners, de VU en de RU Leiden, tot onoverkomelijke bezwaren te leiden; zij wensten zich nog niet te committeren.

Al snel stak nog een ander bezwaar de kop op: de 'Regeling Interuniversitaire Instituten' was nog geschreven in de periode van vóór de democratiseringsbeweging. De regeling 'ademt in menig opzicht nog de geest van de voorbije jaren. Zij spreekt nog van curatoren der deelnemende instellingen waar men thans termen als besturen en zeker ook universiteits- of hogeschoolraden zou verwachten'.²⁵ Juist in Amsterdam zou de democratiseringskoorts bij de vorming van een IUI een spaak in het wiel steken.

Zo lang de vorming van het IUI niet rond was, werd de positie van de UvA ten opzichte van het IISG automatisch belangrijker. Vanaf 1 januari 1968 kwam het IISG-personeel in dienst van de UvA. Dat betekende een aanzienlijke verbetering voor de pensioenpositie van de medewerkers. Maar de universiteit was nu ook formeel de hoogste autoriteit in personeelskwesties. Dat werd directeur De Jong Edz. snel duidelijk. Hij mocht dan benoemd zijn door het bestuur van de Stichting IISG, de UvA beschouwde hem 'gewoon' als een UvA medewerker, in een dubbelfunctie bovendien, gezien zijn hoogleraarschap aan de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen. De UvA wenste duidelijkheid over de werktijd die hij aan beide functies besteedde. Die duidelijkheid kwam neer op een verlaging van het salaris en de verkorting van de werktijd van de directeur van het IISG.²⁶

De positie van de directeur veranderde toch al in de beoogde nieuwe structuur. Het directoraat zou gesplitst gaan worden in een wetenschappelijk en een organisatorisch deel. Dit zou voor De Jong Edz. een behoorlijke achteruitgang betekenen. Daarom werd in de bestuursvergadering van het IISG van 21 mei 1968 een overgangsregeling bepleit.²⁷ Men werkte ook aan de regeling voor het bezit van De Centrale. De waardevolle kern van de IISG-archieven en IISG-bibliotheken was bij overeenkomst van 20 mei 1947

24 IISG Archief IISG 332 Notulen Algemeen Bestuur 24 november 1966.

25 C.C.A. Voskuil, T. M. C. Asser *Instituut: 1965-1975: aangeboden ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het T.M.C. Asser Instituut aan het bestuur, de wetenschappelijke raad en de deelnemende instellingen*.. ('s-Gravenhage 1975) XIII.

26 IISG Archief IISG 332 Toelichting op agenda vergadering Algemeen Bestuur 21 mei 1968.

27 IISG Archief IISG 332 Notulen vergadering Algemeen Bestuur 21 mei 1968.

door De Centrale aan het IISG in bruikleen gegeven.²⁸ De ondertekenaars van deze overeenkomst noemden het IISG simpelweg 'IISG', daarmee doelend op de enige rechtspersoon met die naam die toen bestond, de 'Stichting IISG'. De Stichting IISG was een van de beoogde deelnemers aan de nieuw te vormen rechtspersoon IUI IISG. Wilden de Stichting IISG en De Centrale een vergelijkbare bewegingsvrijheid houden als ze de afgelopen decennia hadden gehad, dan leek het verstandig dat een nieuwe rechtspersoon de bruikleen bij het nieuwe Instituut zou inbrengen. Deze Stichting zou ook kunnen proberen meer financiële armslag te realiseren. Met dit doel werd op 21 juni 1969 de 'Stichting tot het beheer van materialen op het gebied van de sociale geschiedenis' opgericht.²⁹ Artikel 6 van de stichtingsakte beperkte de kring van het bestuur tot De Centrale en de Stichting IISG.

Voor de Nederlandse academische wereld vond in 1969 nog een belangrijke gebeurtenis plaats. Van 16 tot en met 21 mei van dat jaar was het administratieve centrum van de UvA, het Maagdenhuis, door protesterende studenten bezet. In Amsterdam leidde de bezetting tot een scherpe polarisatie waarbij het hooglerarencorps uiteenviel in voor- en tegenstanders van verdergaande democratisering van het universitaire bestuur. Frits de Jong Edz., aanvankelijk een tegenstander van meer democratisering, verklaarde zich, met zes andere docenten, solidair met de studenten.³⁰ Dat had ook zijn effect op het IISG, al lijkt het enthousiasme bij het IISG-management begrensd als men leest dat 'De subjectieve roep om nieuwe verhoudingen onder het personeel, die in deze tijd in de universitaire wereld overal onweerstaanbaar klinkt, evenzeer tot een zekere herstructurering [zal] moeten leiden'.³¹

Vanaf deze tijd raakte De Jong Edz. intensief betrokken bij de vele conflicten die de UvA beheersten. Hij was in 1969 voorzitter van de subfaculteit Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen. In deze studie hoeven we niet diep inhoudelijk op de universitaire conflicten in te gaan. Wel is van belang om te weten dat De Jong Edz. rond zijn leerstoel een instituut had gevestigd waarmee het IISG op vele manieren te maken had. Dit instituut, met de naam Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis – DNG in de wandeling – was gevestigd op de bovenverdiepingen van Herengracht nr.

28 Bouwe Hijma, Eindrapportage van het onderzoek naar de status van archieven, bibliotheken en collecties van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam, aangekocht met behulp van c.q. door de N.V. De Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank te 's -Gravenhage in de periode 1934-1940 (IISG, 1997); IISG Archief IISG nr. 512.

29 Hunink, *De papieren*, 346-350.

30 De Jong Edz. *Macht*, 275. Hij verklaarde zich hiermee ook solidair met Eric Fischer die in 1969 tot de bezetters behoorde en in de jaren tachtig directeur van het IISG werd.

31 *IISG Jaarverslag* 1969 10-11.

262, sinds 1969 het nieuwe adres van het IISG.³² Het DNG werd overwegend bevolkt door linkse medewerkers en studenten van wie een aanzienlijk deel ook behoorde tot de natuurlijke Umwelt van het IISG. Voor de subdiscipline geschiedenis van de arbeidersbeweging is van belang dat Ger Harmsen in 1965 een baan bij het DNG vond. Harmsen verruilde in 1971 Amsterdam voor Groningen en werd in het DNG opgevolgd door Jacques Giele.³³

De jaren van strijd om een ander, meer democratisch bestuur van de universiteiten, werden goed beschouwd pijlsnel beëindigd met een overwinning van de activisten. In 1970 al werd de Wet Universitaire Bestuurs Hervorming (hierna WUB), naar de naam van de indiener ook bekend als de Wet Veringa, aangenomen. In deze wet werd de macht gelegd bij raden waarin de drie universitaire geledingen van studenten, wetenschappelijke staf en technisch en administratief personeel elk een betrekkelijk gelijk aandeel in de macht toebedeeld kregen. Deze driehoeksverhouding wordt wel gezien als de medeaanstichter van de scherpe conflicten op de universiteiten in de jaren zeventig. Niet alleen Amsterdam had hiermee te kampen. De Technische Hogeschool Delft, bijvoorbeeld, kende een uitzonderlijk lange periode van conflicten.³⁴ In Utrecht leidden de problemen zelfs tot de val van het College van Bestuur in 1981/82.³⁵ In Amsterdam ontstond een scherp conflict binnen de subfaculteit politicologie dat bekend is geworden onder de naam 'de zaak Daudt'. Diverse mensen die daarbij betrokken waren, hadden met het IISG te maken, onder wie Frits de Jong Edz. Rond hem hadden zich radicale studenten gegroepeerd die nieuwe onderwijsprogramma's wilden afdwingen.³⁶ Datzelfde was gebeurd bij de studierichting politicologie waar radicale studenten zich tegen de hoogleraar Hans Daudt hadden verenigd, samen met docenten als Marten Brouwer, Lucas van der Land en Constance van der Maesen.³⁷

De strijd ging om de invulling van het studieprogramma richting 'confrontatiestudie' en projectonderwijs, waarbij veel meer aandacht aan

32 Ilka Andringa, *DNG gedocumenteerd: kroniek van het Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 1993* (z.pl. 1993) 33.

33 Ibid., 7.

34 Zie bv: Henk Makkink, 'De WUB en de worsteling van Delft', *Delft Integraal* (2005) 29-31.

35 L.J. Dorsman, 'Professionalisering als probleem. De val van een College van Bestuur', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans eds., *Het universitaire bedrijf: over professionalisering van onderzoek, bestuur en beheer* (Hilversum 2010) 53-72.

36 H. Daalder, 'Over vasthoudendheid en lafhartigheid in de Akademie: een geschiedenis van de "zaak-Daudt"', in: H. Daudt, *Over echte politicologie: opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1995) 40-86, aldaar 7, zie: http://www.onvoltooidverleden.nl/fileadmin/redactie/de_affaire_daudt.pdf (29 mei 2015).

37 De archieven van Marten Brouwer en Lucas van der Land zijn aanwezig in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02499> en <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03173> (23 september 2015).

marxistische theorievorming diende te worden gegeven. Maar het conflict draaide ook om de vraag wie er bevoegd was studenten te examineren in het vak politicologie. In 1970 al waren de problemen zo hoog opgelopen dat Frits de Jong Edz. zijn voorzitterschap van de subfaculteit neerlegde. Naar aanleiding van het standpunt dat De Jong Edz., Daudt en Misset in 1970 innamen in het conflict om het onderwijsplan, bezetten voorstanders van radicalere plannen het Instituut voor de Wetenschap der Politiek.³⁸ Inmiddels was de studentenvereniging Machiavelli een gedisciplineerde en sterke actiegroep geworden. Alex Geelhoed, voorzitter van Machiavelli tot 1972 en vanaf 1976 bibliothecaris van het DNG, had een prominente rol, net zoals Siep Stuurman, Walter ETTY, vanaf 1972 voorzitter van Machiavelli, en Anet Bleich.³⁹ Het conflict kreeg de wonderlijke figuur van een staking van Daudt en een dienstbevel van het CvB om weer aan het werk te gaan, dat door de revolutionaire studenten werd toegejuicht en door Daudt werd aangevochten in een door hem gewonnen geding voor de ambtenarenrechter. De Jong Edz. condenseert het conflict in zijn studie over de democratisering van de UvA tot een conflict tussen de visie van Daudt op de vorming van een 'echte' discipline 'politieke wetenschap' en de oorspronkelijk binnen de zevende levende brede multidisciplinaire opvatting dat het vak zou moeten gaan om 'wetenschappen die met politiek te maken hebben'.⁴⁰ Gehoord door de ambtenarenrechter in 1973 koos De Jong Edz. voor 'de brede politicologische visie' en dus tegen Daudt.⁴¹

Het conflict bereikte ook de landelijke politiek. In februari 1974 hoorde de vaste commissie voor Onderwijs en Wetenschappen van de Tweede Kamer een aantal betrokkenen. Er werden stukken overlegd, ook door Daudt, die de onhoudbare situatie in Amsterdam moesten duidelijk maken. Daarin kwam ook Frits de Jong Edz. aan het woord. Zoals geciteerd door Daalder: 'Frits de Jong had in een debat met I. Schöffer uitgeroepen dat "de huidige belangstelling onder de studenten voor de sociale geschiedenis, voor het Marxisme enzovoort ... veel meer in mijn straatje [ligt], dat ik mij nu veel vrijer beweeg dan vroeger het geval was", en later "Je moet ze leren genuanceerder en meer echt Marxistisch te denken dan ze meestal doen"'.⁴²

38 De Jong Edz., *Macht*, 348.

39 *Discorsi* 1972, 2 16 oktober. Alex Geelhoed werkte van 1997 tot 2010 op het IISG als wetenschappelijk medewerker collectievorming.

40 De Jong Edz. *Macht*, 377.

41 *Ibid.*, 379.

42 Daalder, 'Over vasthoudendheid', zie: http://www.onvoltooidverleden.nl/fileadmin/redactie/de_affaire_daudt.pdf (29 mei 2015) citaat in deze pdf op 22. Citaat uit 'Notitie bestemd voor de vaste commissie voor Onderwijs en Wetenschappen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal,

Het is begrijpelijk dat bij al dit vuurwerk het detail 'IUI' rond de invoering van de WUB nauwelijks aandacht kreeg, alleen al vanwege de grootte van de universiteiten en hun belang voor de landelijke politiek.⁴³ Maar voor de instituten in kwestie was dit detail van wezenlijk belang. De vraag was hoe een Interuniversitair Instituut moest worden ingepast in het stramien dat de nieuwe wet voorschreef. In alle geledingen van het IISG werd hierover intensief gepraat. Op het IISG ontbrak de geleding der studenten, maar de twee resterende geledingen, wetenschappelijke staf en technisch en administratief personeel, praatten in ad hoc commissies over alle aspecten van de organisatie, want dit benadrukte 'the underlying principle of mutual consultation in all matters of organisation and management'.⁴⁴

Moest er intern dus veel worden gedaan om het Instituut klaar te maken voor de overgang naar een IUI, extern hadden bestuur en directie nu te maken met de autoriteiten van de UvA. Die maakten al snel duidelijk dat zij de baas wensten te zijn. De Universiteit reageerde gepikeerd op het feit dat het bestuur rechtstreeks met ambtenaren van het departement had gesproken. Ronduit scherp was de reactie op het feit dat subsidie die het IISG ontvangen had van de Atran Foundation naar de rekening van de nieuwe Stichting tot het beheer van materialen op het gebied van de sociale geschiedenis was gesluisd. De Universiteit stelde: 'Aangezien het hier gelden betreft, welke toebehoren aan het I.I.S.G. een universitair instituut in oprichting dat wordt gesubsidieerd door de Universiteit van Amsterdam, derhalve met overheidsgelden, kunnen wij onze goedkeuring niet hechten aan overdracht van deze gelden aan een partikuliere Stichting'.⁴⁵ In dezelfde brief werd het salaris van de directeur gesteld op fl 20.000, direct gevolgd door de waarschuwing dat als de Stichting meer zou betalen, dat bedrag door de Universiteit zou worden ingehouden.⁴⁶

In 1971 bereikte de geest van bestuurlijke hervorming het IISG in de vorm van een ontwerpreglement voor de interne organisatie van het Instituut. Dit was een vereiste in het reglement voor een IUI dat juristen van de UvA

betreffende ideologie in de FSW-A; Idem betreffende niveauverlagende verschijnselen in de FSW-A-studie sinds 1971, overgelegd door de groep Daudt d.d. 27 februari 1974.

43 In de ontwerpbegroting 1968 voor de Universiteiten maakten alle Interuniversitaire Instituten samen nog geen 1,5% van de begroting uit, zie: http://resource.sgd.kb.nl/SGD/19671968/PDF/SGD_19671968_0001955.pdf (23 september 2015).

44 *IISH Annual Report* 1970 9.

45 IISG Archief IISG 333 Bij notulen Algemeen Bestuur 18 mei 1971: Brief UvA aan IISG Bestuur 30 november 1970.

46 Het modale jaarinkomen in 1970 in Nederland bedroeg fl 12.250, zie: <http://www.gemiddeld-inkomen.nl/inkomens-vanaf-1970/> (23 september 2015).

hadden opgesteld. Dat het bij een ontwerp bleef, maakte voor de praktijk niet uit. Het Instituut had voor het eerst in haar geschiedenis een reglement voor de personeelsvertegenwoordiging.⁴⁷ Het IUI in oprichting bracht ook een stap naar sterkere wetenschappelijke inkadering tweeweg. In het ontwerp reglement werd een 'advisory scientific committee' voorgesteld met academici van andere universiteiten dan die het IUI IISG zouden constitueren. Ook buitenlandse academici dienden hierin plaats te nemen.⁴⁸ Een signaal van internationale institutionalisering was al in 1970 gegeven toen het jaarverslag voor het eerst in het Engels werd gepubliceerd.

In 1971 trad Hein Vos af als voorzitter van de Stichting IISG. Hij was dat geweest vanaf 1947. Van 1948 tot 1968 was hij directeur van De Centrale geweest. Vos behoorde tot de inner circle van de SDAP en later de PvdA.⁴⁹ Hij werd als voorzitter opgevolgd door P. de Wolff, directielid van De Centrale en van 1957 tot 1966 directeur van het CPB. Een andere bestuurswijziging was het vertrek van P.A.J.M. Steenkamp in 1972. Hij was van 1957 tot 1972 de connectie geweest met de katholieke zuil. Zijn bijnaam 'Rode Piet' dankte hij aan zijn voorkeur voor samenwerking met de PvdA.⁵⁰ Een groot verlies, met name voor de internationale positie van het IISG, was het overlijden van Julius Braunthal op 28 april 1972. Hij was vanaf 1952 lid van het bestuur geweest en was een direct contact met de Socialistische Internationale. Zijn bijdrage aan de collectievorming is in het vorige hoofdstuk al aangestipt.

Het Instituut moest leren werken met het ontwerp van het interne reglement en dat werd zeer serieus genomen. Dit reglement werd op een algemene vergadering van het voltallige personeel voor één jaar goedgekeurd, waarna ook het bestuur hiermee instemde.⁵¹ Er was nu sprake van 'shared management', in concreto was er nu een algemene vergadering, een Instituutsraad (IR) en een uitvoerend comité. In de Instituutsraad hadden q.q. zitting de directeur, de adjunct directeur, de bibliothecaresse en de administrateur alsmede zes door de algemene vergadering gekozen personeelsleden, verdeeld over de twee geledingen. In het uitvoerend comité hadden de eerstgenoemde vier en twee van de zes gekozen leden zitting. Daarnaast werden er nog diverse gespecialiseerde commissies in het leven geroepen, zoals die voor de bibliotheek, de verkoop van dubbelen, de pensioenen en de 'wat te doen aan bezuinigingen'. De directeur klaagde wel

47 *IISH Annual Report* 1971 11.

48 *Ibid.*, 10-11.

49 Biografie van Hein Vos: Nekkers, 'Vos, Hendrik', zie: <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/vos-h> (26 april 2015). Zie ook de korte bio in bijlage 1 van dit boek.

50 http://www.parlement.com/id/vgogllgar8zy/p_a_j_m_piet_steenkamp (25 september 2015).

51 *IISH Annual Report* 1972 13.

over het feit dat het management extra belast werd door de verplichting al deze vergaderingen bij te wonen, maar vond wel dat 'A marked increase in sense of responsibility of the staff for the overall running of the Institute's affairs is one of the positive results of this development'.⁵²

Maar niet alles was naar wens. De directeur had andere hoogleraren in de sociale geschiedenis uitgenodigd om mee te denken over aanpassingen van het ontwerpreglement. Het concept dat daaruit voortvloeide werd geacht de diverse raden van de universiteit ongehinderd te passeren. De opmerkingen over de invoering van een IUI werden nu minder stellig. In 1973 heette het dat 'Consultations with the University of Amsterdam have not yet led to a final draft of the 'general rules' on the basis of which other universities are to decide, if they want to take part in an inter-university institute covering the IISG. This is partly due to the special views on internal democracy, which the University wants to incorporate in these rules'.⁵³ Na nog twee jaren zonder vooruitgang in dit dossier, gaven ambtenaren van het ministerie van O & W (Onderwijs en Wetenschappen) aan dat het wel erg lang ging duren met een IUI IISG en dat er misschien gekeken moest worden naar een andere oplossing voor het IISG.⁵⁴ Niet dat er in de twee verstreken jaren niet verder gepraat was. Zo waren de universiteiten van Utrecht en Rotterdam in het spel betrokken. Los daarvan was per 1 juli 1974 J.R. van der Leeuw benoemd tot tweede man in de directie met als taken financiën en organisatie.⁵⁵ Hij volgde Charles B. Timmer op die vanaf 1965 adjunct-directeur geweest was naast zijn taken rond publicaties.

In 1977 kwam het lang gekoesterde plan voor het IUI nog verder op losse schroeven te staan. Een delegatie van bestuur en personeel sprak met het ministerie en kwam met een enquêteformulier terug waarmee het IISG zich moest beschrijven. De ver doorgevoerde democratisering bracht personeelsvertegenwoordiger Visser, assistente bij de afdeling Nederland, tot de uitspraak dat zij niet gebonden was aan een opdracht van het bestuur als de belangenbehartiging van het personeel in het geding was.⁵⁶ Er bleek meer aan de hand. Bij de notulen van het algemeen bestuur bevindt zich ook een brief van De Wolff aan de directie met een verslag van een gesprek tussen twee leden van het bestuur, De Wolff en Van Stuijvenberg,

52 Ibid., 14.

53 *IISH Annual Report* 1973 12.

54 Ibid., 1976 10. Het uit beeld raken van het IUI is met de bronnen aanwezig op het IISG niet volledig te reconstrueren. Daarvoor zou onderzoek in de archieven van de UvA en het ministerie van O & W moeten worden gedaan.

55 Ibid., 1974 11.

56 IISG Archief IISG 334 Bij notulen Algemeen Bestuur 19 april 1977.

twee vertegenwoordigers van het personeel, Visser en Besseling (bedoeld is 'Besselsen'), fotograaf, en De Jong Edz. Het verslag is een lange klacht over het functioneren van de directie. Kort en goed was de uitkomst van een proces van slepende onderhandelingen en ver doorgevoerde democratisering, dat het personeel zijn vertrouwen in directeur De Jong Edz. opzegde en een vijftien jaar nagestreefd organisatorische inbedding zeer onzeker was geworden.

De ontwikkelingen volgden elkaar nu snel op. In mei 1977 lagen er twee varianten voor de organisatie bij het bestuur ter tafel: de oude vertrouwde, sleetse variant van een IUI en aansluiting bij de KNAW. De KNAW werd in het spel gebracht door voorzitter Piet de Wolff.⁵⁷ De Wolff was sinds 1970 lid van de KNAW en ook uit andere functies vertrouwd met deze wetenschappelijke instelling.⁵⁸ In de vergadering van 16 augustus 1977 besloot het bestuur verder te praten over een variant als Instituut van de KNAW. Het bestuurslid Theo van Tijn pleitte tegen, met dit argument: 'het I.U.I is een zelfstandig rechtspersoon, het KNAW-instituut is dat niet'.⁵⁹ Hij won het pleit echter niet en het bestuur besloot verder te praten met de KNAW. Dat gebeurde in het kader van de commissie Ligtfoot, waarin ambtenaren van het ministerie en vertegenwoordigers van het IISG, te weten Frits de Jong Edz., Rein van der Leeuw, J.H. van Stuijvenberg, Fritjof Tichelman en de al genoemde strijdbare Mieke A. Visser. Het ministerie begon de gesprekken zonder voorkeur voor een bepaalde uitkomst, maar in een nota van 21 juli 1977 stelden de ambtenaren dat zij de voorkeur gaven aan de variant 'KNAW'.⁶⁰ Het argument dat hierbij de doorslag had gegeven was dat het wetenschappelijk onderzoek van het IISG voornamelijk uit bronnenpublicaties bestond. Dit was zeer specialistisch werk dat kon worden omschreven als 'onderzoek voorafgaande aan en [leidend] tot verder onderzoek (elders)'. Daarom was er geen sterke verbinding met de universiteit nodig. 'Het toegankelijk maken van collecties [is] ... een nogal op zichzelf staande specialistisch-wetenschappelijke activiteit ten dienste van de wetenschapsbeoefening in algemene zin'.⁶¹ Het eindrapport van de

57 Piet de Wolff, 'Piet de Wolff: "Het toeval heeft in mijn leven een grote rol gespeeld"', in: Eric Fischer, Jaap Kloosterman en Henk Wals eds., *Vele gezichten: achter de schermen van het IISG: bundel aangeboden aan ProfDr P. de Wolff en ProfDr W.J. Wieringa ter gelegenheid van hun afscheid van het IISG* (Amsterdam 1991) 21-47, aldaar 44.

58 A. Heertje, 'Levensbericht P. de Wolff', *Levensberichten en herdenkingen*, 2001 86, zie: <http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00003965.pdf> (14 februari 2014).

59 IISG Archief IISG 334 Notulen Algemeen Bestuur 16 augustus 1977.

60 IISG Archief IISG 519 Stukken betreffende de rechtspositie etc.

61 Ibid.

commissie Ligtvoet van 13 oktober 1977 sprak in overeenstemming hiermee een voorkeur uit voor aansluiting bij de KNAW.⁶²

Terwijl in de loop van 1977 de bakens gestaag verzet werden richting KNAW, liep de interne spanning aan de Herengracht op. De bibliotheekcommissie, met daarin de in 1976 aangetreden bibliothecaris Gerhard Riesthuis, Jaap Kloosterman, Rudolf de Jong en Jürgen Rojahn, produceerde een rapport waaruit de sfeer sprak die intussen in het Instituut heerste. In punt 1.5 op pagina 2 heette het dat 'De directie nauwelijks een coördinerende, vaak een chaotiserende functie [vervult]'.⁶³ En de bestuurlijke interne wirwar werd goed geschetst door de regeling die op pagina 17 in punt 8 werd weergegeven: de bibliothecaris was verantwoording schuldig aan directie én IR. De IR behandelde algemene bibliotheekzaken. De directie mocht geen besluiten nemen zonder de IR te raadplegen. De IR was beroepsorgaan bij geschillen tussen de bibliothecaris en het bibliotheekpersoneel en bij geschillen tussen de bibliothecaris en de wetenschappelijke staf.⁶⁴

Voor De Jong Edz. was de maat vol. Met een brief aan het bestuur van 18 oktober 1977 diende hij zijn ontslag in.⁶⁵ In die brief presenteerde hij zich expliciet als wetenschappelijk directeur. Sinds 1974 was Rein van der Leeuw naast hem als directeur voor financiën en organisatie aangesteld.⁶⁶ Een wetenschappelijk beleid was nodig, stelde De Jong Edz. en daarbij was intensieve samenwerking met de wetenschappelijke staf een vereiste. De vraag was of die samenwerking er wel was. Er waren kabinetten bevolkt door bekwame wetenschappelijke en organisatorisch verantwoordelijke personen. Maar 'een afdeling "onderzoek" bestaat niet'.⁶⁷ Beleid, beheer en wetenschapsbeoefening bevond zich telkens bij één wetenschappelijk ambtenaar. Wetenschap werd beoefend in de onzichtbare vorm van alerhande dienstverlening. Een onderzoeksbeleid opbouwen was vanuit de parttimefunctie van directeur onmogelijk. De beperkte armslag van de directeur betekende dat wetenschappelijk medewerkers taken deden die niet bij hen hoorden. Daarnaast speelde de problematiek van de democratisering, waardoor ook in de bibliotheek daartoe niet aangesteld personeel verantwoordelijkheden op zich had genomen om de zaak draaiend te houden.

62 Ibid.

63 Ibid.

64 Ibid.

65 IISG Archief IISG 334 Bij notulen Algemeen Bestuur

66 De jaarverslagen van 1974 tot en met 1977 overigens voeren Van der Leeuw en De Jong Edz. zonder nadere aanduiding beiden op als 'director'.

67 IISG Archief IISG 334 Bij notulen Algemeen Bestuur

Tenslotte stelde De Jong Edz. dat zijn ingrijpen 'chaotiserend' werd genoemd en dat zag hij als een motie van wantrouwen.

Het jaarverslag voor 1977 vatte de ontwikkelingen samen: De Jong Edz. nam afscheid, het bestuur verzocht het ministerie om fondsen om dit keer een fulltime nieuwe directeur aan te kunnen stellen, het IISG opteerde voor aansluiting bij de KNAW.⁶⁸ Na het vertrek van De Jong vroeg het bestuur Van der Leeuw de vacature tijdelijk te vervullen.⁶⁹ Per 1 juni 1979 werd Van der Leeuw officieel benoemd tot algemeen directeur van het Instituut.

De praktische aansluiting werd opmerkelijk snel gerealiseerd. Per 1 januari 1979 was het IISG een instituut van de KNAW. Het voltallige personeel werd op 31 december 1978 ontslagen als medewerker van de UvA en op 1 januari 1979 opnieuw benoemd als medewerker van de KNAW. Het Instituut viel dus ook niet meer onder de geïmproviseerde regelingen vanwege de WUB. Die regelingen bleven wel gelden, maar hadden een andere wettelijke status.⁷⁰ Het probleem van de arbeidsrechtelijke positie en beloning van het personeel was hiermee na vier decennia aanmodderen ook achter de rug: het vaste personeel werd rijksambtenaar, ingedeeld volgens overheidsschalen en deelnemer in het ABP.⁷¹

In een redevoering van 21 mei 1979 gaf De Wolff een overzicht van de gebeurtenissen die naar die overgang hadden geleid.⁷² Hij schetste hoe de organisatie van een particulier gefinancierde instelling via de UvA bij de KNAW was gekomen. Hij somde een groot aantal betrokkenen op waarbij hij speciaal het advies van Prof.dr.ir. B. Okkerse, hoofddirecteur onderzoekbeleid van het Ministerie van O & W noemde, dat de minister had doen besluiten voor de KNAW te kiezen.

Het nieuwe bestuur van het IISG bestond uit vijf leden benoemd door de KNAW, één lid benoemd door De Centrale en één lid benoemd door de Stichting IISG. De overgang betekende ook dat de Stichting IISG de meeste van haar bevoegdheden aan het nieuwe bestuur van het KNAW Instituut IISG overdroeg. De Stichting IISG bleef echter de eigenaar en de beheerder van de collecties.⁷³

68 *IISH Annual Report* 1977 11 en 13.

69 *Ibid.*, 1977 11.

70 In 1984 kreeg het Instituut een Dienstencommissie nieuwe stijl. Dit was in het Instituut de eerste personeelsvertegenwoordiging die geregeld (gesanctioneerd) was door de wet.

71 Voor oud personeel waren met deze overgang nog niet alle pensioenproblemen direct in orde.

72 IISG Archief IISG 335 Bij notulen Algemeen Bestuur.

73 *IISH Annual Report* 1979 10.

Collecties: 'The times they are a changin'

Wat de collecties betreft stonden deze jaren in het teken van de catalogisering. Dankzij het Ford-project waren rond 1965 de ergste achterstanden ingelopen. Dat bood de mogelijkheid om de catalogus aan een wijder publiek aan te bieden. In 1966 lag er een aanbod van de uitgeverij G.K. Hall & Co uit Boston om de catalogus in boekvorm uit te geven. Daartoe dienden er wel de nodige correctiewerkzaamheden in de titelbeschrijvingen te worden aangebracht. De twee daarvoor benodigde extra krachten konden worden aangesteld met financiële steun van De Centrale.⁷⁴ In 1970 verscheen het eerste deel van de Hall zoals deze catalogus in boekvorm in de wandeling genoemd werd.⁷⁵ Maar de menskracht bleef beperkt. Door de groei van de collectie waren er ondanks de grote inhaalslag door het Ford-project, toch weer achterstanden ontstaan. Onder de catalografen bleef er voortdurend een groot verloop terwijl de arbeidsmarkt krap was. Zelfs nog in 1974 klaagde men over een groot gebrek aan medewerkers op de catalogusafdeling.⁷⁶

De grote en voortdurend groeiende collecties vroegen om professioneel beheer. Een ogenschijnlijk kleine maar belangrijke stap was in 1971 de aanstelling van Wim van der Linden voor de iconografie. Hierdoor kon er meer aandacht gegeven worden aan de immens gegroeide collectie van vooral foto's en affiches. Het Instituut kon vanaf 1976 in de ontsluiting van affiches een grote vooruitgang boeken toen er van het ministerie een extra subsidie van fl 28.000 werd toegekend voor het fotograferen van de affiches ten behoeve van een kaartcatalogus.⁷⁷ In 1977 waren er op deze manier 12.000 affiches gecatalogiseerd.⁷⁸

Ook binnen de bibliotheek zijn er in deze periode elementen van verzelfstandiging, differentiatie en professionalisering te zien. Een kleine verbetering van de ontsluiting was in 1963 de uitgave van de systematische indeling van de Nederlandse brochures. Hiermee had de gebruiker een handzaam overzicht van de Nederlandse sociale geschiedenis in handen.⁷⁹ In 1967 werd een bibliotheekcommissie ingesteld om de gehele systematische catalogus uit te breiden en te herzien. Hiermee werd geanticipeerd op de komende verhuizing naar de Herengracht en het loslaten van het principe van

74 IISG *Jaarverslag* 1966 12.

75 Marinus, 'The key', 215.

76 IISH *Annual Report* 1974 18.

77 Ibid., 1976 19.

78 Sanders, 'Groeï, beheersing en exploitatie', 47.

79 W.J. Karssem en A.P.N. Nauta, *Systematische indeling der Nederlandse brochures* (Amsterdam 1963).

systematische (inhoudelijke) plaatsing. Daartoe was om praktische redenen besloten maar er bestonden ook inhoudelijke bezwaren tegen de gegroeide systematiek, want ‘... deze draagt sterk de subjectiverende trekken van wie haar destijds hebben opgebouwd ...’.⁸⁰ Het werk werd gecoördineerd door E.Th. Waaldijk.⁸¹ Waaldijk maakte deel uit van de vroege beweging voor Surinaamse onafhankelijkheid.⁸² Hij heeft maar kort gewerkt bij het IISG, van 1968 tot 1971. Onder de opvolger van Waaldijk, Anne Wiarda, vormde zich een afdeling systematiek, verantwoordelijk voor de onderwerpsontsluiting.

In 1971 nam A. Diaz-van der Goot afscheid. Zij was de zuster van de tweede vrouw van Posthumus en was al in 1937 in het Parijse filiaal voor het IISG actief geweest. Riesthuis schat dat het IISG eind jaren 1970 50.000 titels aan periodieken bezat.⁸³ Daarvan had Diaz-van der Goot er bij haar afscheid 30.000 gecatalogiseerd. In 1974 werd er een aparte periodiekenafdeling onder leiding van Cees Berg gevormd.

Het stopzetten van de systematische plaatsing betekende voor de medewerkers een ingrijpende wijziging in de manier van denken. Moest men vroeger langs de kasten lopen die in of bij een kabinet waren opgesteld om te zoeken naar boeken over het gezochte onderwerp, na 1969 kon dat bij nieuw opgenomen boeken niet meer aangezien deze min of meer op volgorde van binnenkomst werden gecatalogiseerd en met een opeenvolgend plaatsnummer in de magazijnen werden gezet. Hierdoor werd de systematische catalogus een belangrijker instrument. Alleen via deze catalogus waren publicaties op onderwerp terug te vinden.⁸⁴ De systematische catalogus was in de loop der jaren een groot en gecompliceerd apparaat geworden. ‘Iedere wetenschappelijke afdeling heeft zijn eigen systematiek, vaak nog gesplitst per land en naar boeken en brochures’.⁸⁵

80 IISG Archief IISG 332 Notulen Algemeen Bestuur Toelichting op de agenda van 7 november 1967.

81 Marinus, Geschiedenis, [4].

82 Hij was in 1959 in Münster gepromoveerd: Eugenius Theodorus Waaldijk, *Die Rolle der niederländischen Publizistik bei der Meinungsbildung hinsichtlich der Aufhebung der Sklaverei in den westindischen Kolonien* (Münster 1959); over Waaldijk: Ludwig van Mulier, ‘In Memoriam Dr. E.Th. Waaldijk’, zie: <http://www.surinamstars.com/Column%20Ludwich%206-1.html> (2 oktober 2015).

83 Gerhard J. Riesthuis, ‘Bibliotheekbeschrijving: de bibliotheek van het IISG’, *Open 10* (1978) 314-318, aldaar 316.

84 Voor de Internet-generatie: we hebben het hier over *kaartcatalogi*, een fiche met een titel bevond zich in principe slechts op drie plaatsen (afgezien van één- à tweemaal duplicering voor specifieke doelen), nl. in de alfabetische, de systematische en de standcatalogus. De laatste gaf het bezit weer in de volgorde van de plaats van de beschreven publicatie in het magazijn.

85 Riesthuis, ‘Bibliotheekbeschrijving’, 317.

Er werden alternatieven bekeken, zoals de UDC. Al in 1967 kwam de UDC ter sprake in het bestuur.⁸⁶ Daar werd vermeld dat bibliotheek-technische specialisten bedenkingen bij de UDC hadden gezien de onmogelijkheid deze bij automatisering te kunnen hanteren.⁸⁷ Dit was de eerste vermelding van automatisering in verband met de bibliotheek van het IISG. In 1974 werd er geëxperimenteerd met het indelen van de Latijns-Amerikaanse collectie met behulp van de UDC.⁸⁸ Ver is men daarmee niet gevorderd. Deze collectie werd op land ingedeeld en aan de gewenste diepere ontsluiting op 'echte' onderwerpen kwam men niet toe. Concreet voor de Latijns-Amerikaanse collectie betekende dit dat een belangrijke en omvangrijke bibliotheek in het pre-automatiseringstijdperk inhoudelijk alleen op het niveau van de naam van het land ontsloten was. Titels over 'Chili' bijvoorbeeld kon men slechts vinden door te zoeken in de rubriek 'LUCL'.⁸⁹ Van invoer van de UDC werd uiteindelijk afgezien. Ook het later onderzochte systeem PRECIS is nooit toegepast.⁹⁰ Tenslotte is gekozen voor aanpassing van de bestaande systematiek.⁹¹

In de paragraaf over de organisatie hebben we al gezien dat de bibliothecaris altijd tot het management van het IISG werd gerekend. De bibliotheek was een 'algemene' afdeling en maakte geen onderdeel uit van de kabinetsstructuur. Maar de wetenschappelijke staf in de kabinetten bleef verantwoordelijk voor de aanschaf van boeken en tijdschriften en de verwerving van hele bibliotheken. Dit leverde de nodige frictie op. Hunink raakte er zo door gefrustreerd dat zij in 1974 aftrad als bibliothecaris. In een brief aan bestuur en directie wees zij op de tegenwerking van de wetenschappelijke staf en het ontbreken van een goede afbakening van de verschillende competenties. Zij kon als leidinggevende op die manier onmogelijk verantwoordelijkheid dragen.⁹²

86 UDC staat voor Universele Decimale Classificatie. Het is een wereldwijd classificatiesysteem gebruikt in bibliotheken en bibliografieën om informatie inhoudelijk in te delen en terug te vinden. Het werd ontwikkeld aan het eind van de negentiende eeuw door de Belgen Paul Otlet en Henri La Fontaine.

87 IISG Archief IISG 332 Notulen 7 november 1967.

88 Marinus, *Geschiedenis*, [5].

89 In die rubriek treft men nu (21 oktober 2017) 2141 titels aan.

90 *IISH Annual Report* 1977 19.

91 Deze is gestaakt in 1996. De toen ver voortgeschreden automatisering maakte ontsluiting op elk woord uit de titel mogelijk. Dit werd geacht het verlies van de systematiek afdoende te compenseren.

92 IISG Archief IISG 455 Brief Maria Hunink aan bestuur en directie 19 juni 1973. Per 1 januari 1974 was zij werkzaam voor de Archives Bakounine.

Van 1974 tot 1975 was A.F. Spoor (1941) bibliothecaris. Hij was een in Leiden afgestudeerd neerlandicus. Hij vertrok al na één jaar naar het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en werd daar beleidsmedewerker bij het Directoraat Generaal voor Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek. Ook hij was in conflict gekomen met de wetenschappelijke staf.⁹³ Later publiceerde hij bronnenuitgaven over de Nederlandse anarchist Alexander Cohen, van wie het archief in het IISG bewaard wordt.⁹⁴ Hij werd in 1976 opgevolgd door de socioloog Gerhard Riesthuis. Riesthuis heeft zich veel beziggehouden met de bibliografie van de Nederlandse sociologie en technieken van onderwerpsontsluiting.⁹⁵

Pogingen om het probleem van de ontsluitingsachterstand op te lossen, zowel organisatorisch als technisch, mislukten. In 1977 werd er geschat dat er maar liefst 100.000 boektitels op catalogisering wachtten.⁹⁶ In 1977 schreef Riesthuis een reorganisatieplan voor de bibliotheek. Dit leidde tot de vereenvoudiging van de interne procedures bij de acquisitie, maar de belangrijkste vernieuwing was dat het Instituut vanaf 1978 de officiële beschrijvingsregels, de ISBD-standaard, ging hanteren.⁹⁷ Voor de bibliotheek had dat twee belangrijke consequenties. Het effect van de vereenvoudiging was dat er een aparte catalogus ontstond, de zogenaamde werkcatalogus, die bedoeld was om controle te krijgen op de binnenkomende stroom publicaties. Toen de achterstanden door diverse oorzaken niet terugliepen, was het effect van deze maatregel dat er een nieuwe catalogus ontstond die niet toegankelijk was voor het publiek. Invoering van de ISBD-regels (en dus een andere hoofdwoordkeuze) maakte een nieuwe alfabetische catalogus noodzakelijk, zodat de studiezaal verrijkt werd met een klein broertje van de grote alfabetische catalogus.⁹⁸ Invoering van de ISBD was nodig als voorbereiding op de aansluiting bij PICA waar in 1978 het

93 Mondelinge mededeling Jaap Kloosterman 12 januari 2016. De zaak met Spoor heeft de notulen van het bestuur niet gehaald.

94 Ronald Spoor, *Uiterst links: journalistiek werk 1887-1896* (Amsterdam 1980) en Idem (ed.), *Brieven 1888-1961* (Amsterdam 1997). Archief Cohen: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00300> (21 oktober 2015).

95 Spoor en Riesthuis leverden elk een bijdrage aan het leerboek voor een generatie bibliotheekmedewerkers. Zie: Gerhard J. Riesthuis, 'Classificaties en systematische catalogi', in: P. Schneiders e.a. eds., *Bibliotheek en documentatie: handboek ten dienste van de opleidingen* (Deventer 1984) 297-325 en Ronald Spoor, 'Documenten', in: Ibid. 55-68.

96 *IISH Annual Report* 1977 17.

97 Ibid., 17-18.

98 Marinus, 'The Key', 217.

lidmaatschap van werd aangevraagd.⁹⁹ PICA was een samenwerking op het gebied van bibliotheekautomatisering tussen de KB en de Nederlandse universiteitsbibliotheken met als achterliggende gedachte dat leden elkaars titelbeschrijvingen zouden gebruiken zodat die slechts één keer gemaakt hoefden te worden. De aansluiting bij PICA werd gezien als dé oplossing voor zowel het kwantitatieve als kwalitatieve probleem van de toegang tot de collectie.

Een andere stap in de professionalisering van het collectiemanagement was de oprichting van een separate archiefafdeling. Dit vond officieel plaats in 1973 met de aanstelling van Elly Koen als 'archivist of the Institute' per 1 februari 1974.¹⁰⁰ Net als de bibliotheek was dit een algemene afdeling, die niet per kabinet ingedeeld was. Aangezien de kabinetten inhoudelijk verantwoordelijk bleven voor de archieven lag organisatorische tweespalt ook hier op de loer.

Al deze activiteiten waren gericht op de dienstverlening. Natuurlijk waren de eigen medewerkers en de bij de bronnenuitgaven ingeschakelde niet-IISG-ers belangrijke klanten. Zij hadden veel voorrechten die 'buitenstaanders' niet hadden, zoals toegang tot de magazijnen of de collecties op de werkkamers. Bezoekers van buiten hadden slechts toegang tot de collectie via de catalogus in de studiezaal. Hun aantal liep na de naoorlogse heropening langzaam op en groeide versneld in de jaren 1970. De desbetreffende ontwikkeling is weergegeven in tabel 2 en grafiek 2.

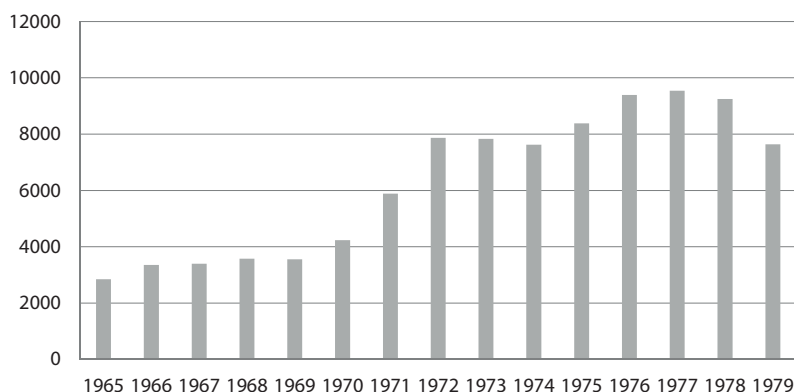
Tabel en grafiek 2 Aantal bezoekers IISG 1965-1979. Bron: *IISG Jaarverslagen/IISH Annual Reports 1965-1979*

1965	2.844	1970	4.233	1975	8.385
1966	3.356	1971	5.889	1976	9.388
1967	3.395	1972	7.864	1977	9.541
1968	3.579	1973	7.832	1978	9.245
1969	3.553	1974	7.626	1979	7.642

Deze cijfers laten goed zien dat de populariteit van de sociale geschiedenis in de jaren zeventig snel toenam.

99 *IISH Annual Report* 1978 18. De afkorting PICA staat voor: Project voor geïntegreerde Catalogus Automatisering. Het samenwerkingsverband werd in 1969 opgericht.

100 *Ibid.*, 1973 15. Bijlage 4 geeft een schematisch overzicht van het verloop van het ontstaan van de diverse afdelingen.

Fysieke omgeving

Keizersgracht 264 werd met vele lapmiddelen op orde gebracht en gehouden. Het was een verre van professioneel ingerichte archief- en onderzoeksinstelling. Er was een kleine studiezaal. Medewerkers werkten in de ruimtes waar ook de collecties waren opgeslagen. Het gebouw was niet geklimatiseerd. Door de groei van de collecties was er een voortdurend ruimtegebrek. We hebben al gezien dat het personeel door de subsidie van de Ford Foundation zo sterk groeide dat de nieuwe medewerkers in een apart gebouw moesten worden ondergebracht. Het gebouw Keizersgracht 264 werd bruikbaar gehouden dankzij de steun van de gemeente Amsterdam. De gemeente was ook behulpzaam bij de permanente zoektocht naar filialen waar collecties konden worden ondergebracht. In 1967 leek er een goede oplossing voor de ruimteproblemen gevonden te worden. Er kwam een groot gebouw aan de Herengracht beschikbaar, de nrs. 258-266, het voormalige kantoor van de Nederlandsche Lloyd. De verwerving van dit gebouw werd mogelijk gemaakt door een financiële constructie waarvan De Centrale de spil was. De Centrale schoot het aankoopbedrag aan de UvA voor.¹⁰¹

De verbouwing van dit pand en de verhuizing vonden plaats onder de hoede van de dienst Bouw en Huisvesting van de UvA, waar het IISG inmiddels was ondergebracht. Het pand werd gedeeld met het DNG en het Instituut voor Moderne Aziatische Geschiedenis, het instituut van J.M. Pluvier, een leerling van W.F. Wertheim. Dit had zowel voor- als nadelen. De voordelen van de aanwezigheid van DNG waren duidelijk in de tijd dat deze instelling groeide en DNG en IISG over en weer van collecties en mensen konden profiteren. De Jong Edz. was hiervan, als directeur van beide instellingen en hoogleraar

¹⁰¹ IISG Jaarverslag 1967-9.

Illustratie 21 Affiche voor de Domela Nieuwenhuis tentoonstelling in het nieuw aan de Herengracht 262 geopende Domela Nieuwenhuis Museum, 1969. Affiche Dick Elfers. IISG BG E3/154.

geschiedenis aan de zevende faculteit, een duidelijk voorbeeld. Het nadeel was dat aan het IISG toegezegd vloeroppervlak niet beschikbaar kwam op de momenten dat het immer groeien van de IISG-collecties dat nodig maakte. Dit was een van de elementen van de in de jaren zeventig toenemende spanning tussen het IISG en de UvA. Er bleef, ondanks het nieuwe onderkomen, in ieder geval één filiaal in gebruik: het gebouw Ceres. De zeer omvangrijke winkelvoorraad gedrukten van de Sozialistische Arbeiter-Internationale lag daar uit de weg te zijn.¹⁰²

Het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum dat sinds 1957 bij het IISG inwoonde, kreeg aan de Herengracht de beschikking over een betere ruimte dan daarvoor het geval was.¹⁰³ De ruimte was ten eerste veel groter en ten tweede professioneel ingericht. Hiervoor was de architect Dick Elffers verantwoordelijk.¹⁰⁴ Op 21 november 1969 werd het museum heropend met de tentoonstelling 'Domela Nieuwenhuis – zijn actualiteit na vijftig jaar'.¹⁰⁵ Het IAV vond ook weer een plaats bij het IISG en keerde op uitnodiging van De Jong Edz., na de periode van 'forced exile', in 1969 terug in het nieuwe gebouw aan de Herengracht.¹⁰⁶

Ondanks de verhuizing in 1969 ontwikkelde in de daaropvolgende jaarverslagen de berichtgeving over de huisvesting zich van klacht tot jammerkreet. De UvA droeg slechts mondjesmaat nieuwe ruimte over. In 1976 verwachtte men ruimte te krijgen als de sectie Duits van de UvA het pand zou verlaten. Maar de algemene indruk was dat het pand te klein, te inefficiënt en te slecht onderhouden was om er in de toekomst mee vooruit te kunnen. Dit was het moment dat de eerste serieuze plannen voor een nieuwe accommodatie werden overwogen.¹⁰⁷ Al het passen en meten werd in 1977 ernstig verstoord door een plotselinge noodsituatie. Het gebouw verzakte en draagbalken vertoonden scheuren.¹⁰⁸

De situatie was tamelijk ernstig. 'The Bureau for Construction and Accommodation of the University of Amsterdam found that the building was overloaded by more than 400 metric tons of printed material'.¹⁰⁹ Bestuur en staf voorzagen zelfs sluiting van het Instituut als er niet snel zou

102 Eigen waarneming HSA.

103 Altena, 'A Broken mirror', 167.

104 Over Elffers: <https://rkd.nl/nl/explore/artists/25941> (7 oktober 2015).

105 Albert de Jong ed., *Beknopte geschiedenis van het F. Domela Nieuwenhuisfonds: 1914-1966* (z.pl. z.d.) 42.

106 De Haan en Mevis, 'The importance', 153.

107 *IISH Annual Report* 1976 14.

108 *Ibid.*, 1977 14.

109 *Ibid.*

Illustratie 22 Herengracht 262 ca. 1970.

worden ingegrepen. De spanning rond de huisvestingsproblematiek had ook consequenties voor inwonende instellingen. Vanwege het instortingsgevaar pleitte het IISG-personeel in een petitie voor de sluiting van het gebouw. Deze petitie was aangenomen op een ALV en ondertekend door 52 van de 56 aanwezigen. Tijdens deze vergadering was het gebouw gesloten. Dit hinderde de medewerkers en de bezoekers van het DNG sterk en studenten en medewerkers van het DNG protesteerden ernstig. Directeur DNG De Jong Edz., nu bevrijd van zijn last als directeur IISG, stuurde een boze brief waarin hij de maatregel aan de kaak stelde.¹¹⁰

¹¹⁰ IISG Archief IISG 335 Bij notulen Algemeen Bestuur 21 mei 1979: Petitie personeel 15 december 1978; brief Frits de Jong 21 december 1978.

Illustratie 23 Kabelweg 51 in 1982. Het IISG onderkomen van 1981 tot 1989. IISG BG A 28/383.

In 1978 werd een expliciet als tijdelijke bestempelde noodoplossing gevonden door een deel van de collectie naar Kabelweg 49-51 te verhuizen.¹¹¹ Hier konden drie verdiepingen van elk 2000 m² worden gehuurd, net genoeg voor de komende twee jaar.¹¹² Direct werd gesteld dat dit adres vanwege de geïsoleerde ligging en beperkte ruimte niet geschikt zou zijn voor een permanente oplossing. In 1979 werd een kwart van de bibliotheekcollectie op de Kabelweg ondergebracht, wat grote praktische problemen voor de dienstverlening meebracht. Berekend werd dat na aanpassingen het pand aan de Kabelweg tot 1988 mee zou kunnen.¹¹³ Men begon te beseffen dat de Kabelweg een wat langere ‘tijdelijke’ oplossing zou worden.

Verbreiding

De heropleving van de linkse beweging in de tweede helft van de jaren zestig werd als bijna vanzelfsprekend in het collectieprofiel opgenomen. Men was zich er in dit geval wel van bewust dat het onmogelijk was dit

¹¹¹ *IISH Annual Report* 1978 15.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ *Ibid.*, 1979 13.

terrein volledig bij te houden. De turbulente wereld van wat later de sixties is gaan heten deed de bestuurders soms de wenkbrauwen optrekken. In de vergadering van 7 november 1967 vroeg een bestuurder wat de 'situationisten' in hemelsnaam voor groep waren. De directeur moest het antwoord schuldig blijven, maar beloofde er de volgende vergadering op terug te komen. Als hij al een antwoord gegeven heeft, heeft dat de latere notulen nooit bereikt.¹¹⁴

De groei van de bibliotheek was door de verbreding van het begrip 'sociale geschiedenis' een sluipend proces. In oktober 1967 presenteerde De Jong Edz. een nota aan het bestuur waarin hij zijn zorgen uitte over de uitdijende acquisitie en de hoge kosten daarvan door de stijging van de prijzen.¹¹⁵ Hij stelde dat het IISG er goed aan zou doen 'alle krachten ... aan te wenden op het terrein, waarop zijn kracht ligt en waaraan het zijn faam te danken heeft: dat der arbeidersbeweging'.¹¹⁶ Bovendien meende hij, lag de kracht van het IISG in de archiefcollecties. Hoe hij die kracht wilde uitbuiten werd in deze nota niet duidelijk. De Jong Edz. had oog voor het feit dat het IISG niet meer de monopoliepositie had die het eerder innam. Hij zag Oost-Europese instellingen het IISG binnen één generatie inhalen. Het IISG diende zijn unieke bronnen ruimhartig ter beschikking te stellen en de kern van de collectie diende versterkt te worden door herdrukken aan te schaffen. Waarschijnlijk doelde hij op fotografische herdrukken van negentiende-eeuwse bronnen die toen begonnen te verschijnen. Eigenlijk stond er wat dit betreft weinig nieuws in de nota en leek hij vooral ingegeven door de wens de acquisitie van nieuwe boeken te beperken. De Jong Edz. stelde dat 'Een verantwoorde aanschaffing van de moderne zeer uitgebreide sociologische, economische en politicologische literatuur, die zeer wel te denken is als "verlengde" van de in het I.I.S.G. aanwezige collecties, grote problemen [zal] scheppen'.¹¹⁷ Hij gaf ook nog en détail aan wat er met bepaalde acquisitie moest worden gedaan: algemene en filosofische werken, zo ook volkskundige en regionale studies: niet meer aanschaffen; werken over de adel, de boeren en de burgerij: niet volledig aanschaffen.

In de praktijk groeide ook onder De Jong Edz. de collectie van zowel archieven als gedrukten gestaag. In 1966 werd de bibliotheek van de

114 IISG Archief IISG 332 Notulen Algemeen Bestuur 7 november 1967. Archief op het IISG aanwezig over de 'Internationale Situationniste': <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00668> (9 december 2015). Uit de daar gegeven archiefbeschrijving: 'Formed in 1957 by a few European artistic avant-garde groups; developed a radical critique of modern society; its theories and new methods of agitation were influential in the May 1968 revolt in France'.

115 IISG Archief IISG 332 Bij notulen Algemeen Bestuur; nota 20 oktober 1967.

116 Ibid.

117 Ibid.

communist Daan Goulooze verworven: 1600 titels.¹¹⁸ In 1969 schonk de OB Amsterdam 30 meter ILO-publicaties waarmee de collectie ILO in het IISG 'vrijwel compleet' was.¹¹⁹ De uitleenbibliotheek van de Nederlandse Vegetariërsbond, ruim 750 titels, arriveerde in 1973.¹²⁰ In 1975 werd de bibliotheek van M. Segall Rosenmann, 9000 titels, afkomstig uit en betreffende Latijns Amerika ontvangen.¹²¹ Segall had gedurende vele jaren materiaal verzameld over de linkse bewegingen in Latijns Amerika, in het bijzonder Chili. Veel vergelijkbaar materiaal is in Chili na de staatsgreep van Pinochet in 1973 verloren geraakt. Daardoor werd deze collectie een unieke bron voor de geschiedenis van links in het Chili van vóór september 1973. Segall had als trotskist direct toegang gehad tot mensen van de MIR, de Movimiento de Izquierda Revolucionaria, een belangrijke speler in de politiek onder Allende. Dit materiaal maakte ook onderdeel uit van de collectie.¹²²

In 1976 arriveerde de collectie Schärf (5500 boeken). Jacques Schärf was secretaris geweest van de Roemeense Socialistische partij en was in 1948 uitgeweken naar Parijs.¹²³ In 1977 volgde de Co-op collectie: een bibliotheek die 220 meter op de plank mat. Deze acquisitie was mogelijk dankzij een speciale subsidie van het Ministerie van O & W, wat bewees dat men in Den Haag toentertijd, ondanks het geklaag van het IISG over ruimtegebrek, een welwillend oor had voor collectievorming.¹²⁴

Het grote belang van de acquisitie van archieven van mensen en organisaties uit de 'oude' beweging werd zonder kanttekeningen ingezien. Vele jaren onderhielden mensen als Hunink, Tichelman, Rüter en De Jong Edz. contact met Sal Santen als vertegenwoordiger van de weduwe Sneevliet. Ondanks een hoog bod van Harvard wenste Mien Sneevliet dat het archief van Henk Sneevliet in het IISG bleef.¹²⁵ In 1965 werd dit archief met financiële ondersteuning van De Centrale aangekocht.¹²⁶ Het was van bijzonder groot belang voor de geschiedschrijving over de linkse beweging in Nederland, de arbeidersbeweging in Nederlands-Indië, de Comintern en het communisme in China.

118 *IISG Jaarverslag* 1966 17.

119 *Ibid.*, 1969 19.

120 Zie: <http://www.iisg.nl/collections/vegetariersbond/index-nl.php/> (7 oktober 2015).

121 *IISH Annual Report* 1975 17. Over de collectie Segall Rosenmann zie: Luis Thielemann, 'El Fondo Marcelo Segall Rosenmann', *European Review of Latin American and Caribbean Studies* 99 (October 2015) 127-132.

122 Thielemann, 'El Fondo Marcelo Segall Rosenmann', 131.

123 *IISH Annual Report* 1976 15.

124 *IISH Annual Report* 1977 15.

125 Santen, *De nalatenschap*, 39.

126 *IISG Jaarverslag* 1965 6.

Na het overlijden van Werner Blumenberg in 1965 en het vertrek van Siegfried Bahne in hetzelfde jaar verschenen er nieuwe gezichten in het Duitse kabinet. In 1966 volgde Hans-Peter Harstick Blumenberg op en Götz Langkau stapte van het Ford-Project over naar de vaste staf. Harstick verdiepte zich in Marx en Engels, werkte vooral aan diverse bronnenuitgaven en had later een belangrijke rol in de MEGA. Götz Langkau combineerde zijn kennis van de archieven van Marx en Engels met politieke kennis vanwege zijn betrokkenheid bij de SDS. Contacten met de linkervleugel van de Duitse beweging liepen via hem. Hij was de vakreferent voor belangrijke Duitse collecties als die van Wolfgang Abendroth, Karl Korsch en Paul Mattick, bekende namen voor de gemiddelde 'Achtundsechziger'.¹²⁷ De studentenbeweging zelf vond een plaats in Amsterdam in het archief van de Neue Linke.¹²⁸ Collega Tichelman was zeer onder de indruk van het Duitse kabinet: '... er leek een enorme kosmos te bestaan van relaties, netwerken, formele en informele contacten, tot in de uithoeken van de wereld ...'.¹²⁹

Op een aantal gebieden werd door IISG-medewerkers actief in de actualiteit verzameld. Rudolf de Jong was bij toeval in Parijs tijdens mei en juni van 1968. Hij kon daar een omvangrijke verzameling aanleggen. Het ging om een collectie die in 1968 al 3000 items groot was.¹³⁰ Hij had zich aangesloten bij de ploeg die de bezette universiteitsgebouwen en fabrieken schoonhield, zodat hij overal terecht kon. Dat leverde veel materiaal op.¹³¹ Slechts eenmaal ving hij bot en dat was bij 'een of andere vakbewegingsfunktionaris'.¹³² Willem Frijhoff, die in deze tijd in Parijs studeerde, bracht ook veel materiaal aan.¹³³ Het toeval wilde dat de vaste IISG-correspondent in Parijs daar tijdens de revolutie niet aanwezig was, maar zich in Duitsland bevond. Vandaar zond hij een belangrijke collectie die betrekking had op de Duitse studentenbeweging naar Amsterdam.

Rudolf de Jong nam in 1965 het Kabinet Anarchisme; Spanje; Portugal; Latijns-Amerika over en Rüter zei hem toen: 'Als je dit aanneemt, dan wil

127 Archief Abendroth zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00003>, archief Korsch zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00750>; archief Mattick zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00863> (alle drie de urls 22 oktober 2017); over Mattick: Huub Sanders, 'Paul Mattick', *On the Waterfront* (2015) 29 4-5.

128 Archief Neue Linke zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02181> (22 oktober 2017).

129 Fritjof Tichelman, 'Ontmoetingen met Götz', in: Ursula Balzer, Heiner M. Becker en Jaap Kloosterman eds., *Kein Nachruf! Beiträge über und für Götz Langkau* (Amsterdam 2003) 23-28, aldaar 24.

130 *IISG Jaarverslag* 1968 14.

131 <https://socialhistory.org/nl/collecties/parijs-mei-68> (22 oktober 2017).

132 Tristan Haan, *Parijs mei-juni '68: museum Fodor, 7.2.69 tot 7.3.69* (Amsterdam 1969) [1].

133 Notitie Jan Lucassen 8 januari 2018. In bezit HSA.

ik ook dat je blijft, je kan hier – je krijgt een verwaarloosd kabinet – iets opbouwen op jouw gebied en je kan het echt groot maken'.¹³⁴ De Jong heeft hier gedurende zijn in totaal 33-jarige dienstverband zeker iets opgebouwd. Vooral de Latijns-Amerikaanse, Spaanse en Portugese collecties werden door hem versterkt en uitgebreid. Over dat werk stelde hij: 'Ik had ook een volledige vrijheid om al die taken naar eigen inzicht in te vullen'.¹³⁵ De basis van de Latijns-Amerikaanse collectie waren de periodieken van de in diverse Latijns-Amerikaanse landen tamelijk belangrijke anarchistische beweging die Nettlau verzameld had. De Jong voegde daar enkele belangrijke collecties aan toe. Rudolf de Jong was als anarchist en zoals eerder gezegd de zoon van de belangrijke Nederlandse anarchist Albert de Jong de natuurlijke verzamelaar van archieven en andere documenten uit de libertaire wereld. Dat hij kon zeggen als jongetje bij Emma Goldman op schoot gezeten te hebben, kon in bepaalde kringen het ijs makkelijk breken.¹³⁶

Het kabinet van Rudolf de Jong was een afsplitsing van het nog grotere Latijns Kabinet dat onder leiding had gestaan van B. van Tijn. Van Tijn leidde het restant, het Frans-Italiaans kabinet nog een jaar. Tristan Haan volgde hem in 1966 op als het hoofd van dit kabinet. Via hem is het archief van Georg Scheuer, een belangrijke en grote aanvulling op de trotskistische verzamelingen van het IISG, in huis gekomen.¹³⁷ Haan heeft zich intensief beziggehouden met het redigeren van een speciale uitgave van de *Review* rond de Commune van Parijs.¹³⁸

Thea Duijker was met Rudolf de Jong actief in het Portugal van de Anjer-revolutie. Duijker bezocht het land in 1974 en De Jong in 1976. Datzelfde deed in 1975 de conceptuele kunstenaar en verzamelaar Seth Siegelaub.¹³⁹ De collectie die Siegelaub onder de naam IMMRC aanlegde, kwam in 1989 naar het IISG. Hierbij was Götz Langkau de intermediair.¹⁴⁰ Zij werden in eerste

¹³⁴ M.E. van Bellen en P.H.H. Vries, 'Interview met Rudolf de Jong', *Leidschrift* 3 (November 1986) 61-84, aldaar 83-84.

¹³⁵ Weia Reinboud en Rymke Wiersma, 'Rudolf de Jong: "Ik ben een possibilistisch anarchist"', *De As* 180 (2012) 2-11, aldaar 7.

¹³⁶ Mondelinge mededeling Rudolf de Jong.

¹³⁷ Zie <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01249> (17 december 2015).

¹³⁸ Tristan Haan, Georges Haupt, Miklós Molnár en Jacques Rougerie eds., '1871: Jalons pour une histoire de la Commune de Paris', *International Review of Social History* 17 (1972) I-X, 1-621. Later hield Haan zich bezig met Multatuli en D'Ablaing van Giessenburg.

¹³⁹ Sara Martinetti, 'La révolution "de première main": le voyage de Seth Siegelaub au Portugal en mai 1975 = A Revolution "First-Hand": Seth Siegelaub's Journey to Portugal in May 1975', *May* 11 (2013) 110-145.

¹⁴⁰ Over deze collectie zie de bijdrage van Götz Langkau aan de catalogus van een tentoonstelling over het werk van Siegelaub in het Stedelijk Museum, Amsterdam in 2015: Götz Langkau,

Illustratie 24 De 'mei 1968' tentoonstelling in Fodor 1969. Foto Pieter Boersma.

instantie bij de Portugese acquisitie geholpen door Carlos da Fonseca.¹⁴¹ Da Fonseca was een historicus van het Portugees anarchisme en introduceerde het IISG in actuele libertaire kringen. Maar ook gevluchte Portugezen die in West-Europa woonden, brachten hun connecties in. Tijdens de twee reizen werd een onmisbaar netwerk opgebouwd van 'collectionneurs bénévoles'.¹⁴² Het waren journalisten, militanten, studenten en anderen die het efemere materiaal van deze revolutie voor het IISG verzamelden. Zeker 1100 boeken en brochures over de Portugese moderne sociale geschiedenis werden aan de collectie toegevoegd. Het totaal aantal tijdschrifttitels was in 1979 nog onbekend, maar aan (vooral gratis) abonnementen hadden deze reizen 51 titels opgeleverd.¹⁴³

'Unpacking Siegelaub's library: the collection of the IMMRC at the International Institute of Social History', in: Leontine Coelewij en Sara Martinetti eds., *Seth Siegelaub: beyond conceptual art* (Keulen 2015) 478-486. IMMRC staat voor International Mass Media Research Center. Het was een documentatiecentrum in Parijs dat zich richtte op het marxisme en de massamedia. De collectie kwam in zijn geheel, als een nog kortgeleden functionerende instelling, in huis.

141 Thea Duijker, *A propos d[e] l'Institut International d'Histoire Sociale [I.I.S.G.] et de ses collections portugaise[s] et brésilienne[s]* (Parijs 1982) 587.

142 Ibid., 588. Hier vermeldt Duijker tevens dat de 'Hall' voor zover haar bekend niet beschikbaar was in Portugal, maar wel in de bibliotheek van het Maison des Sciences de l'Homme in Parijs en in de BDIC te Nanterre, blijkbaar de voor Portugezen dichtstbijzijnde vindplaatsen. Dit geeft de problemen rond kennis en collecties in het pre-Internet tijdperk goed weer.

143 Ibid., 589, 616.

Het profiel van de verzameling werd als vanzelf breder. Diffuse begrippen als 'oppositieel', 'subversief' of 'emancipatie' werden verzamelcriteria die leidden tot een uitwaaiing en versplintering van het veld. 'Nu allerlei revolutionaire "kontesterende", stakende en "alternatieve" groepen in de gehele wereld optreden, komt er een stroom van gestencild en klein gedrukt materiaal los. Het moet als een onmogelijkheid aangemerkt worden, zelfs maar bij te houden wat in Amsterdam op deze manier aan het licht komt', werd in 1969 opgemerkt.¹⁴⁴ Maar men vond het zeker belangrijk, ondanks het bewustzijn dat dit veld verre van volledig verzameld kon worden. Het materiaal dat in 1968 in Parijs verzameld was, werd al in februari 1969 in Fodor tentoongesteld.¹⁴⁵ Hiermee vroeg het IISG de aandacht als centrum voor 'kontemporaine dokumentatie'.¹⁴⁶

Dat werd in het jaar van de Maagdenhuisbezetting daadwerkelijk gepraktiseerd door de verwerving van een collectie van H. Metz, bestaande uit materiaal over de jaren 1960, provo, Vietnam en het 'nagenoeg [complete] drukwerk Maagdenhuis'.¹⁴⁷ De Jong Edz. toonde zich ook actief en verenigde mooi traditie en actualiteit. Hij droeg strooibiljetten en verslagen van manifestaties uit de jaren 1960 binnen en ook een collectie pamfletten betreffende de bezetting van het Maagdenhuis, maar in hetzelfde jaar verwierf hij ook een spandoek van een groep uit Ferweradeel dat meegedragen was in een werklozendemonstratie in 1940 in Den Haag.¹⁴⁸

In 1964 volgde Anneke Welcker Hanneke Dommissse als hoofd van de afdeling Nederland op. Anneke Welcker was een slaviste die bij Rüter in Leiden had gestudeerd.¹⁴⁹ Harmsen, die rond dezelfde tijd van Rüter te horen kreeg dat hij om politieke redenen niet op het IISG kon komen werken, meldt dat Lehning nog tegen haar benoeming in het geweer was gekomen omdat

¹⁴⁴ *IISG Jaarverslag* 1969 17.

¹⁴⁵ Haan, *Parijs mei-juni '68*. Deze catalogus werd scherp aangevallen door Guy Debord in correspondentie met Maria Hunink. Debord meende dat Rudolf de Jong de schrijver was. Tjebbe van Tijen plaatst de kritiek in een web van intriges rond personen als Arthur Lehning, Maria Hunink, Els van Daele, Tony Verlaan en Jaap Kloosterman. Van Tijen meent dat dit mede de reden is geweest dat het archief van Debord niet naar het IISG is gegaan. Tjebbe van Tijen, Guy Debord en de Huninkiaanse twisten, (Manuscript, juni 2017), kopie in bezit HSA.

¹⁴⁶ *IISG Jaarverslag* 1969 25.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 37.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 36.

¹⁴⁹ Over Anneke Welcker: Margreet Schrevel, 'Biografische schets van Anneke Welcker', in: Mies Campfens e.a. eds., *Op een beteren weg: schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging aangeboden aan mevrouw dr. J.M. Welcker* (Amsterdam 1985) 8-13. J. Dommissse kreeg in 1964 een betrekking aan het Instituut voor Neerlandistiek (tot 1983) van de UvA. Zie: Hanneke Dommissse, Camiel Hamans en Wouter Voskuilen, *Adieu adieu sweet bahnhof* (Amsterdam 1984).

hij meende dat ze een BVD agent was geweest.¹⁵⁰ Het is waarschijnlijker dat hij haar onbekendheid met de arbeidersbeweging verweet en haar afkomst uit een doopsgezinde koopmansfamilie wantrouwde. Welcker zou gedurende de twintig jaar dat zij vervolgens op het IISG werkte, een ongeëvenaarde kennis van de Nederlandse arbeidersbeweging opbouwen. Haar bijdrage aan de collectievorming lag vooral in het bijeenbrengen van archieven uit de klassieke linkse familie. Haar interesse gold vooral de periode van de vroege Nederlandse arbeidersbeweging en had een sterke biografische invalshoek. In 1978 promoveerde zij op dit onderwerp aan de Rijksuniversiteit Leiden bij Ivo Schöffer.¹⁵¹ In 1968 kwam Mies Campfens bij het kabinet Nederland te werken. Vele jaren lang waren Welcker en Campfens de gezichten van het IISG tot in de verste uithoeken van de Nederlandse 'rode familie'.¹⁵² Vanaf 1973 gaven zij samen leiding aan dit kabinet. Zij deelden aan de Herengracht een grote kamer. Een plaaggeest als Anne Wiarda had er aardigheid in deze kamer binnen te stappen en te vragen naar 'het hoofd van het Kabinet Nederland', met voorspelbare verwarring tot gevolg.¹⁵³

Twee maanden na het aantreden van Anneke Welcker werd het Angelsaksisch Afro-Aziatisch deel van haar kabinet afgesplitst en onder de hoede gebracht van Fritjof Tichelman.¹⁵⁴ De in 1929 te Madioen als zoon van een assistent-resident ter wereld gekomen Fritjof, studeerde in Leiden geschiedenis, was daar lid van het corps, was met Anneke Welcker lid van het dispuut Fruin en werd in 1955 assistent van Rüter.¹⁵⁵ Vanaf 1961 werkte hij als wetenschappelijk ambtenaar op de Leidse Universiteitsbibliotheek. Het was geen verrassing geweest als deze gedegen achtergrond Tichelman een conservatief wereldbeeld zou hebben gegeven. Maar van een rechts wereldbeeld was bij hem geen sprake, verre van dat. Tichelman was eind jaren vijftig actief in de in marxistisch vaarwater gekomen sociaaldemocratische studentenvereniging Politeia. Hij bracht het daar tot scholingssecretaris.¹⁵⁶

150 Ger Harmsen, *Herfsttijloos (Colchicum autumnale): een levensverhaal* (Nijmegen 1993) 426.

151 J.M. Welcker, *Heren en arbeiders: in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978).

152 Over Mies Campfens: Margreet Schrevel, 'Mies Campfens 1940-2010', zie: <http://socialhistory.org/en/news/mies-campfens-1940-2010> (27 juni 2012).

153 Eigen aantekeningen HSA.

154 *IISG Jaarverslag 1964* 10.

155 Nico Markus en Emile Schwidder, 'Een inspirerend marsmannetje. Gewroet in het leven van Fritjof Tichelman', in: Idem en Idem eds., *Dertig jaar tussen stofmappen en kaartenbakken: herinneringen aan dr. Fritjof Tichelman, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn afscheid van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam 1994) 9-18.

156 Igor Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk: onstuimige herinneringen* (Amsterdam 1983) 213.

Net als een onbekend aantal anderen in Politeia was hij geheim lid van de Vierde Internationale. De trotskisten van de Vierde streefden naar posities binnen de PvdA om daar in contact te kunnen treden met de arbeidersmassa – de zogenaamde intredepolitiek. Tichelman stond toen al bekend om zijn grenzeloze kennis. ‘Héél Azië was eigenlijk zijn fort’.¹⁵⁷ Hij was een harde, maar misschien minder efficiënte werker. Cornelissen schetst het beeld van een noest schrijvende Fritjof: in een sneeuwstorm op een bankje voor Amsterdam CS, de vellen papier om hem heen gewaaid.¹⁵⁸ Nadat de PvdA in 1961 de banden met Politeia had doorgesneden, schreef Tichelman voor *De Internationale*, het blad van de Hollandse sectie van de Vierde Internationale dat onder redactie stond van Sal Santen.¹⁵⁹ Fritjof was zeer actief in solidariteitsbewegingen voor landen en bewegingen in de Derde Wereld. Hij hield zich bezig met Indonesië, Latijns-Amerika en Algerije. Tichelman assisteerde Maria Snethlage bij haar werk voor het Cuba Comité.¹⁶⁰ In deze omgeving trof hij ook Jan Romein, bestuurslid van de Stichting IISG.¹⁶¹ Daar was tevens Theo van Tijn actief, op dat moment nog leraar aan de HBS aan de Polderweg in Amsterdam, maar al jaren zeer actief als historicus en activist in de Vierde. De Cubaanse revolutie speelde een belangrijke rol in het afscheid van dat latere bestuurslid van de Stichting IISG van de trotskistische Internationale.¹⁶² Tichelman bleef tot de opheffing in 1972 actief in de Werkgroep Informatie Cuba.¹⁶³ Rüter haalde hem in 1964 naar het IISG. Het archief van Henk Sneevliet, dat een jaar later binnenkwam, werd zijn levensvervulling, zij het met een paar grote omwegen: zijn promotie in 1975 bij W.F. Wertheim en, in de jaren 1978-1979, in de kritische periode van de overgang naar de KNAW, zijn optreden als adjunct-directeur.

In 1964 volgde Leo van Rossum Jan M. Meijer op als hoofd van het Oost-Europees kabinet. Hij had een geheel andere achtergrond dan Götz Langkau, Rudolf de Jong of Fritjof Tichelman. Hij was afkomstig uit een rooms-katholiek Utrechts milieu, was zoon van een boekhandelaar en

¹⁵⁷ Ibid., 214.

¹⁵⁸ Ibid., 215.

¹⁵⁹ Markus en Schwidder, ‘Een inspirerend marsmannetje’, 13.

¹⁶⁰ Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*, 300.

¹⁶¹ Rimko van der Maar en Joppe Schaaper, ‘Socialisme onder de zon. Nederlandse Cubasymptisanten in de jaren zestig’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130, nr. 2 (2017) 197-223, aldaar 204.

¹⁶² ‘Theo van Tijn en de Vierde Internationale’, zie: <https://socialhistory.org/nl/collecties/theo-van-tijn-en-de-vierde-internationale> (4 juli 2017).

¹⁶³ Van der Maar en Schaaper, ‘Socialisme’, 220.

had geen persoonlijke betrokkenheid bij de linkse beweging.¹⁶⁴ Van Rossum ontwikkelde zich snel tot een groot specialist op het gebied van de geschiedenis van de Oost-Europese socialistische beweging. Hij was een talenwonder (hij beheerste naast het Nederlands het Frans, Duits, Engels, Spaans, Russisch, Pools, Servo-Kroatisch, Tsjechisch, Roemeens en Bulgaars) en een tekstcriticus pur sang.¹⁶⁵ In de hier behandelde periode was er vanwege het IJzeren Gordijn van direct en actief verzamelen van archieven in Oost-Europa nauwelijks sprake. Er was een voortdurende inspanning nodig om de officiële publicaties van de daar gevestigde Academies van Wetenschappen naar Amsterdam te krijgen. Verder ging veel tijd zitten in bronnenpublicaties, samenwerking met Sovjet-instituten en dienstverlening op dit moeilijke terrein. Tichelman beschrijft hoe hij, Langkau en Van Rossum in de tweede helft van de jaren zestig als jonge honden te hoop liepen 'tegen de traditionele cultuur van de bibliotheek en daaropvolgend de hele organisatorische structuur van het Instituut, die beide van verbazingwekkend gecompliceerde en antieke eigenaardigheden aan elkaar hingen; beide behoed door een machtige hogepriesteres [Maria Hunink HSA], met directorale zegen'.¹⁶⁶ De jonge, aanstormende Van Rossum kreeg in 1967 versterking in de persoon van de oude geleerde Boris Sapir, die van 1936 tot 1939 hoofd was geweest van het kabinet Oost-Europa. Met hem kwam een schat aan kennis en contacten rond de Russische Mensjewieken weer terug in huis.¹⁶⁷

De inhoudelijke koers van het verzamelen werd in deze periode niet bewust veranderd.¹⁶⁸ De golf van jaren-zestigactivisme werd als vanzelf omarmd, maar dat ging niet ten koste van de oude prioriteiten. De contacten met de sociaaldemocratie bleven sterk. Hetzelfde kan gezegd worden over de contacten met de wereld van het anarchisme en het trotskisme. Het tijdens de jaren 1950 ingezette beleid om archieven van grote organisaties te verzamelen werd voortgezet. Omdat het socialisme, in welke gedaante dan ook, een visie op de maatschappij als geheel had, van natuurbewoud

164 Götz Langkau, 'Leo van Rossum (1938-1999)', *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv/International Labour Movement. Yearbook* 28 (2001) 322-329. Duitstalig manuscript van dit artikel in bezit van HSA.

165 Marcel van der Linden, 'Leo van Rossum (1938-1999)', *International Review of Social History* 44, nr. 3 (1999) 365-366, aldaar 365.

166 Tichelman, 'Ontmoetingen', 26.

167 Zijn bibliotheek werd door zijn zoon en dochter aan het IISG geschonken in 2001, zie: <https://socialhistory.org/en/collections/libraries-boris-sapir-and-david-batser> (12 oktober 2015).

168 Wel vond er nog een geografische uitbreiding plaats. Engeland en Noord-Amerika werden in 1968 van Tichelmans imperium afgesplitst en in een zelfstandig kabinet onder leiding van M. Schreuder ondergebracht. Zij was daarvoor, vanaf 1965, in dienst als directiesecretaresse.

tot het woningvraagstuk, om slechts twee belangrijke kwesties te noemen, werden vergelijkbare punten aangekaart door 'single-issue' bewegingen als vanzelfsprekend opgenomen in de overwegingen van de IISG-curatoren. Het maakte het collectieprofiel weer breder, met consequenties op vele terreinen.

Midden jaren 1960 was er een groep nieuwe, jonge personeelsleden aangetreden. De oude garde was vertrokken en had zijn invloed verloren. De revolutie van de jaren zestig veranderde de wereld waarin verzameld werd en veranderde tevens hetgeen er in die wereld verzameld moest en kon worden. Het engagement van een aanzienlijk deel van de betrokken medewerkers bleef, net als bij de oude garde vroeger, een belangrijke factor.

Internationale aspecten

Uit het voorafgaande mag duidelijk zijn dat de internationale oriëntatie steeds centraal stond in het beleid van het IISG. In deze paragraaf belicht ik internationale aspecten van en rond de verzamelingen. Vanwege het grote belang ervan zal de relatie met het IML Moskou in een aparte paragraaf worden behandeld. Ook aan de verhouding met de FES zal, vanwege het verband met de oude collecties van de SPD, in dit hoofdstuk enige aandacht worden besteed.

Een van de belangrijkste veranderingen in deze periode is het gegeven dat de belangstelling voor de sociale geschiedenis en daarbinnen in het bijzonder de geschiedenis van de arbeidersbeweging in diverse landen aanmerkelijk toenam. Deze toenemende belangstelling leidde tot institutionalisering binnen de discipline. Daarmee veranderde de plaats van het IISG in het internationale veld van het verzamelen van collecties op dit terrein. De groep verzamelende instellingen buiten Nederland was niet groot, maar groeide. In het vorige hoofdstuk zijn de Scandinaviërs al genoemd die mee zouden werken aan het Internationaal Archief voor de Arbeidersbeweging. Het ging om het Arbetrarrørelsen Arkiv, (Stockholm), het Arbetar Arkiv, Helsingfors, het Arbejderbevaegelsens Bibliotek og Arkiv, (Kopenhagen) en de Deichmanske Bibliotek, Oslo. In 1951 werd in Milaan de Fondazione Giangiacomo Feltrinelli opgericht.¹⁶⁹ In Parijs vinden we het concurrerende Institut Français d'Histoire Social, opgericht in 1948 door Georges Bourgin en

¹⁶⁹ Kloosterman, 'La sottile arte' over de verhouding IISG en Feltrinelli.

Édouard Dolléans.¹⁷⁰ Boris Souvarine richtte het Institut d'Histoire sociale op.¹⁷¹ In Duitsland was in 1957 de Arbeitskreis Sozialgeschichte ontstaan.

Het IISG kreeg veel te maken met het *Archiv der Sozialen Demokratie* van de Friedrich Ebert Stiftung (FES) in Bonn (1967). Deze instelling werd met behulp van geld van de *Volkswagenstiftung* opgericht. De Jong Edz. en Harstick woonden de openingsplechtigheid in 1969 bij.¹⁷² De eerste jaren voerde het *Archiv* een tamelijk agressieve acquisitietoekers waarbij in hoge mate het voorbeeld van het IISG gevolgd werd.¹⁷³ Vanaf 1977 werden er gesprekken gevoerd over het op microfilm zetten van de historische SPD-archieven in Amsterdam. Het kwam tot een overeenkomst tussen de FES en het IISG en in 1979 betaalde de FES fl 115.268 voor de verfilming van de archieven die in 1938 door De Centrale ten behoeve van het IISG van de SPD waren gekocht.¹⁷⁴

Oostenrijk kende vanaf 1959 de Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung (VGA). De Linzer professor Karl Stadler richtte in 1961 het Ludwig Boltzmann Institut op. Zwitserland kende diverse relevante instellingen waarvan het Schweizerische Sozialarchiv in Zürich al sinds 1906 bestond en het Centre International de Recherches sur l'Anarchisme (CIRA) te Genève sinds 1957. België sloot in 1980 aan met de oprichting van het AMSAB in Gent. In Engeland bestond sinds 1960 de Society for the Study of Labour History. Aan de University of Warwick te Coventry ontstond in 1973 het Modern Records Centre.

Het initiatief voor internationale samenwerking kwam uit Engeland toen in 1970 de bibliothecaresse van het Trades Union Congress (TUC), Irene Wagner, een aantal collega's uit diverse landen in Europa bij elkaar haalde.¹⁷⁵ In haar 'draft for discussion' betreffen de belangrijkste punten de vraag wie er van een beoogde vereniging lid zouden moeten worden ('Librarians in the field of Social History e.g. librarians of trade unions and co-operative organizations, specialized academic libraries and other organizations concerned with social questions') en de vraag wat het doel zou moeten zijn ('To foster closer co-operation between these librarie[s.] To

170 <http://sourcesprotectionsociale.audiens.org/document/institut-francais-d-histoire-sociale-54> (22 oktober 2017).

171 <http://www.est-et-ouest.fr/> (22 oktober 2017).

172 *IISG Jaarverslag* 1969 32.

173 Zimmermann, 'From ice age', 225.

174 *IISH Annual Report* 1977 20, 1979 12. Voor het inhoudelijke deel van dit werk werd dr. R. Binner aangesteld.

175 Dieter Schuster en Rüdiger Zimmermann, *Chronik und Dokumente zur frühen Geschichte der International Association of Labour History Institutions (IALHI)* 3.

exchange ideas and material, To interlend. To issue bibliographies, union lists etc.’).¹⁷⁶

Op 7 en 8 december 1970 kwamen er in het Transport House aan Smith Square in Londen twaalf mensen bijeen. Daar werd de basis gelegd voor de organisatie die International Association of Labour History Institutions (IALHI) zou gaan heten. Een kort overzicht van de aanwezigen geeft het toekomstige karakter van die organisatie goed weer. Er waren vertegenwoordigers van de Labour Party, van het TUC natuurlijk, en van de London School of Economics, er waren bibliothecarissen van de coöperatieve beweging uit Engeland en Nederland, de bibliothecaris van de Deutsche Gewerkschaftsbund, vertegenwoordigers van het Schweizerische Sozialarchiv, de Friedrich Ebert Stiftung, het Arbetarrörelsens Arkiv uit Stockholm en Hunink voor het IISG. Het was, kortom, een combinatie van instellingen *van* de beweging (op dat moment vooral nog sociaaldemocratisch) en van gespecialiseerde instellingen die verzamelden en onderzoek verrichtten *over* de beweging. De groei van de associatie zou de kenmerken van de aanvankelijke samenstelling versterken. De grootte van de instellingen kon nogal verschillen, evenals de daarmee soms samenhangende professionaliteit.

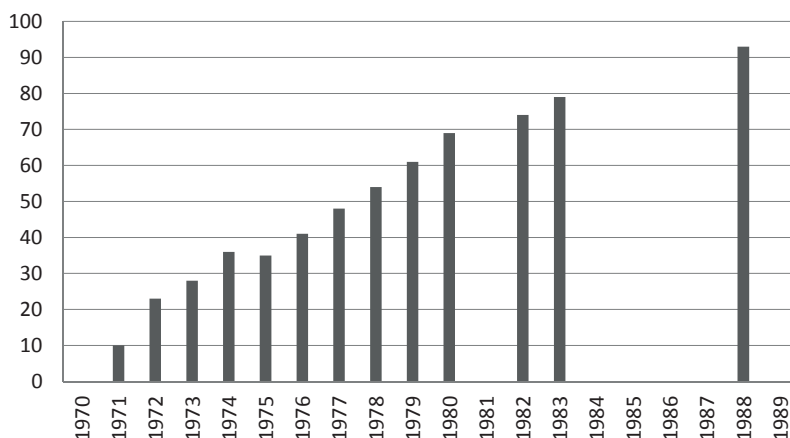
Voor het IISG was de IALHI al snel een onmisbaar platform van internationale samenwerking. De IALHI wilde zowel Westerse leden als leden uit het Oostblok accepteren, maar ‘die Versuche, auch Archive und Bibliotheken aus den sozialistischen Ländern zu gewinnen, scheiterten an den politischen Verhältnissen’.¹⁷⁷ Dat is niet zo verbazingwekkend als men beseft dat de kern van de IALHI-leden zich in het anticomunistische kamp bevond. De Linzer Conferentie werd uitgenodigd lid te worden en accepteerde. De volgende tabel laat de groei van de IALHI zien:

Tabel en grafiek 3 Aantal leden van IALHI 1970-1989. Bron: Schuster en Zimmermann, *Chronik*, behalve voor 1977 (in cursief), afkomstig uit: IISG Archief IALHI nr. 6 ‘Zur Geschichte der IALHI’ 28.

1970		1975	35	1980	69	1985	
1971	10	1976	41	1981		1986	
1972	23	1977	48	1982	74	1987	
1973	28	1978	54	1983	79	1988	93
1974	36	1979	61	1984		1989	

¹⁷⁶ Ibid., 4.

¹⁷⁷ IISG Archief IALHI nr. 6 ‘Zur Geschichte der IALHI’ 9.

Het grote belang van de IALHI was dat hierin zowel bijna alle collega's als bijna alle concurrenten bijeen kwamen. Het verzamelgebied en de specifieke geschiedenissen van veel belangrijke verzamelingen hadden ertoe geleid dat sommige belangrijke archieven over twee of meer instellingen verspreid waren geraakt.¹⁷⁸ Dat leidde veelvuldig tot gespannen verhoudingen. De IALHI was een instrument om door middel van samenwerking deze spanningen te verminderen en uiteindelijk de beschikbaarheid van bronnen te verbeteren.

Instellingen uit de communistische landen waren geen lid; zij konden niet autonoom opereren en mochten zich alleen aansluiten bij internationale organisaties waar zij, aangestuurd vanuit Moskou, de dienst zouden kunnen uitmaken. In de loop van de jaren zeventig, toen bleek dat Irene Wagners initiatief succesvol zou worden, doken er plannen op voor een andere internationale organisatie op dit gebied. In 1975 werd er in Mexico-City een Internationale Conferentie van Centra voor de Geschiedenis van de Arbeidersbeweging gehouden waar Wagner voor de IALHI aanwezig was.¹⁷⁹

In een brief van 9 maart 1977 stelde Del Bo, sinds 1956 hoofd van Feltrinelli, het IISG op de hoogte van de oprichting van het 'Regional European Bureau coordinating all Institutions and Centres dealing with the history of the labour movement and international socialism'. De organisatie werkte in het 'framework van de World Association of Research Centres and Institutes

¹⁷⁸ Zie bijvoorbeeld over het verdeelde Fritz Adler archief: Manfred Marschalek, 'Die papiergewordene Ambivalenz: Fritz Adler und die Teilung der Archive', *Archiv. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung* (1994) 104-139.

¹⁷⁹ IISG Archief IALHI 6 'Zur Geschichte der IALHI' 17.

Illustratie 25 IALHI conferentie 1975 in Amsterdam, van links naar rechts Irene Wagner, Piet de Wolff, Frits de Jong Edz. en Rein van der Leeuw IISG BG A33/641.

for Labour Movement and Social Problems'.¹⁸⁰ In 1976 was er tijdens de IALHI-conferentie in Milaan al een vooraankondiging hiervan geweest toen Timoféev van het Institut zur Erforschung der Internationalen Arbeiterbewegung in Moskou, als gast aanwezig, over de conferentie in Mexico sprak.¹⁸¹ De naam Del Bo wees in een bepaalde richting en de naam van de nieuwe organisatie rook naar een frontorganisatie. Het was geen geheim dat Feltrinelli nauw gelieerd was aan de PCI.¹⁸² Onder de deelnemers van de nieuwe organisatie somde Del Bo in zijn brief nogal wat Oost-Europese instellingen op, maar ook Feltrinelli en ... IALHI. Wagner reageerde op 25 maart 1977: zij wist niet dat 'haar' IALHI hierbij betrokken was. De clubs die het Regional European Bureau wensten op te richten kwamen in juni 1977 in Milaan bijeen. Wagner, daar aanwezig, wist de schade te beperken en zich met medestanders in de organisatie te nestelen.¹⁸³ Op de IALHI-conferentie van september 1977 in Wenen werd er heftig over de World

180 IISG Archief IISG 334 1977 Brief van Del Bo 9 maart 1977.

181 Schuster en Zimmermann, *Chronik*, 15.

182 Over de relatie IISG – Feltrinelli zie: Kloosterman, Subtle relations. Gepubliceerd in het Italiaans: Kloosterman, 'La sottile arte'.

183 Schuster en Zimmermann, *Chronik*, 16 e.v..

Association gediscussieerd. Men wilde de zaken niet erger maken dan ze waren en keurde een door Rein van der Leeuw en Giuseppe Del Bo opgestelde compromisresolutie goed. De belangrijkste stellingen daarin waren dat: 'in fact this World Association does not seem to exist as the Charter is not yet finalized and as it is not known who are the members. ... gives the advice to the members of IALHI not to take part in possible activities of this world association, until the initial secretariat set up at the meeting in Milano consisting of Mrs. Wagner, Mr. del Bo, Mr. Frits de Jong, Mr. Suarez Gaona, Mr. Timofeev and Mr. Neck, has had its meeting and has decided about the program and the theme of the proposed World Forum of Labour Historians and scholars of Labour and Labour Movements'.¹⁸⁴

Maar het was hiermee niet klaar. De organisatoren van het World Forum waren blijmoedig doorgestaan zoals bleek op de IALHI-conferentie in Parijs in 1978. Nu werd een krachtiger resolutie aangenomen: 'That IALHI as an organization is not prepared to discuss belonging to another international organization with essentially the same purpose as itself'.¹⁸⁵ Het World Forum vond wel plaats, en wel in Parijs onder auspiciën van de UNESCO. Ook een tweede Forum vond plaats. En een derde werd aangekondigd voor Moskou 1990 – het laatste jaar van de Sovjet-Unie.¹⁸⁶

Al met al doorstond de IALHI de aanval en viel zij niet ten prooi aan de tegenstellingen van de Koude Oorlog. Wel wist Van der Leeuw plaats te nemen in het secretariaat van het Forum. Het was van belang op de hoogte te zijn van hetgeen deze sector op het interessegebied van het IISG uitvoerde. In 1979 vergaderde dat secretariaat tweemaal, de tweede keer in het IISG met daarbij aanwezig leden uit Frankrijk, Italië, Polen, de Sovjet-Unie, Finland en de Bondsrepubliek Duitsland.¹⁸⁷

Bij de tiende verjaardag van de IALHI in 1980 werden er 69 leden uit 20 landen geteld. De Belgische zusterinstelling van het IISG, AMSAB, werd in dat jaar lid. Op het in 1980 in Stockholm gehouden elfde congres werd Karl Lang van het Schweizerisches Sozialarchiv als opvolger van Irene Wagner tot secretaris gekozen. Op dit congres deed Del Bo van Feltrinelli verslag van het eerste Wereldforum over de Arbeidersbeweging en Arbeidersklasse dat

¹⁸⁴ Ibid., 17-18.

¹⁸⁵ Ibid., 19.

¹⁸⁶ Mondelinge mededeling (7 december 2015) van de daar toen aanwezige Jaap Kloosterman. Vanwege de complete onzekerheid waarin de Sovjet-geleerden op dat moment verkeerden, ervoer hij dit congres als compleet absurd.

¹⁸⁷ *IISH Annual Report* 1978 30, 1979 25.

eerder dat jaar in Parijs gehouden was.¹⁸⁸ Karl Lang bleef secretaris tot 1987, toen Jaap Kloosterman tijdens de achttiende conferentie, in Bonn, zijn plaats overnam. Kloosterman ontving in 1989 de twintigste IALHI-conferentie in het nieuwe IISG-gebouw aan de Cruquiusweg.¹⁸⁹

Gezien de geschiedenis van de opbouw van de collecties van het IISG was het logisch dat er met veel mensen en instellingen in Duitsland contact was. In dit verband waren met name van belang de Ruhr Universität Bochum, het Archiv der Sozialen Demokratie van de Friedrich Ebert Stiftung, het Karl-Marx-Haus in Trier en de Bibliothek van de Deutsche Gewerkschaftsbund. De Ruhr Universität is een speciaal geval. Aan deze in 1962 opgerichte universiteit werd in 1971 de Bibliothek und Forschungsstelle 'Materialien zur Geschichte der Arbeiterbewegung' opgericht, die hoorde bij een aan deze Universiteit te ontwikkelen Historisch Instituut.¹⁹⁰ Centraal in de daar te bedrijven historische wetenschappen zou sociale geschiedenis komen te staan, meer in het bijzonder de 'Geschichte der industriellen Arbeitswelt, dabei auch der Geschichte der Arbeiterbewegung und des Sozialismus'.¹⁹¹ Mede-initiatiefnemer Hans Mommsen was aan het eind van de jaren zestig al in contact met De Jong Edz. en Charles Timmer om te kijken of er IISG-dubbelen naar Bochum konden komen.

Deze ideeën circuleerden in een groep mensen die allemaal op een of ander manier bij het IISG en de Duitse arbeidersbeweging betrokken waren. Rudolf Quast hoorde daar natuurlijk bij. Na de oorlog en terugkeer uit Sovjet-gevangenschap had hij carrière gemaakt bij de IG Bergbau und Energie. Hij was de oprichter van de Hans-Böckler-Stiftung, de stichting van de DGB die zich bezig hield met medezeggenschap en aanverwante zaken. In 1969 woonde Quast een lezing bij naar aanleiding van het tachtigjarig bestaan van het Verband der Berg und Hüttenarbeiter, een voorloper van de IG Bergbau und Energie. Hij bekeek daar een tentoonstelling van documenten en sommige daarvan voerden hem met een schok terug naar

188 Jaap Kloosterman, 'In Bebel's voetspoor: Wouter Steenhout en de IALHI', *Brood & Rozen Special* (2009) 27-35, aldaar 34.

189 Kloosterman keek in 1996 terug op de ontwikkelingen van de Associatie. IALHI kreeg na 1989 te maken met de ingrijpende veranderingen door de val van het communisme in Centraal- en Oost-Europa. Veel instellingen uit die landen konden toen voor het eerst lid worden. Sommige instellingen in het Westen staakten in deze periode juist hun activiteiten. De TUC bijvoorbeeld deed zijn collecties over aan het Warwick Modern Records Center. Zie: Jaap Kloosterman, *Labour History Collections: an Interim Note. Speech given at the XXVII Annual Conference of the International Association of Labour History Institutions, Athens, 27 September 1996* (1996).

190 Peter Friedemann, *Von einer "Büchersammlung" zum Zentralinstitut der Ruhr-Universität und zur Stiftung "Bibliothek des Ruhrgebiets"* (Bochum 1998) 5 e.v.

191 Ibid.

de wereld van zijn Amsterdamse ballingschap. Een van die documenten was het doodvonnis van de communistische mijnwerker Wilhem Knöchel die hij in Amsterdam had gekend. Knöchel had in Amsterdam onder het pseudoniem Alfred Schröder geleefd en was onder die naam samen met de sociaaldemocraat Franz Vogt secretaris geweest van de in Amsterdam gevestigde Arbeitsauschuß freigewerkschaftlicher Bergarbeiter Deutschlands.¹⁹² Rudolf Quast was rond 1970 bezig met de opbouw van het archief Bergarbeitergewerkschaft in Bochum. In 1971 bezochten Quast, Martin Martiny (SPD), Ulrich Borsdorf, later een autoriteit in de erfgoedsector van het Ruhrgebied, en Hans Otto Hemmer, van 1981 tot 2004 hoofdredacteur van de *Gewerkschaftliche Monatshefte*, het IISG waar ze onder de indruk raakten van ontdekkingen in het archief van Neu Beginnen over het communistische optreden in de jaren 1930.¹⁹³

Deze activiteiten leidden tot de oprichting van de Bochumer Forschungsstelle die officieel in 1973 geopend werd. Quast liet in zijn openingsrede op 26 oktober de nauwe relatie tussen politiek en de historische wetenschap duidelijk uitkomen. Hij en zijn collega's hadden nagedacht over hoe 'der Wiederaufbau eines demokratischen Deutschlands, ein Neubeginn der deutschen Arbeiterbewegung und damit die Wiederaufnahme sozialhistorischer Forschungen in unserer Heimat möglich sein würde'.¹⁹⁴ Zij hadden gedacht aan een filiaal van het IISG in Duitsland, zelfs aan meerdere filialen over de hele wereld! Maar de Bochumer Forschungsstelle was een mooi begin. Dankzij subsidie van het Stifterverband für die deutsche Wissenschaft, de Deutsche Forschungsgemeinschaft en de Stiftung Mitbestimmung kon Bochum 40.000 titels van het IISG overnemen, waarmee een sterke basis werd gelegd voor een serieuze instelling.¹⁹⁵

Een laatste hier relevante Amsterdamse connectie is Siegfried Bahne. Bahne volgde Lademacher in 1962 op als kabinetsmedewerker Midden-Europa nadat Rüter Conze over de ontstane vacature had gepolst. Hij was ook werkzaam voor het Ford project.¹⁹⁶ In 1965 vertrok hij naar de nieuwe Ruhr Universität in Bochum waar hij in 1973 hoogleraar werd. Hij richtte in 1979 het Institut zur Geschichte der Arbeiterbewegung op, nu Institut für

192 Het archief van Franz Vogt is in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01573> (22 oktober 2017).

193 Het archief van Neu Beginnen is in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01004> (22 oktober 2017).

194 Quast, *Zwischen Amsterdam und Bochum*, 33.

195 Friedemann, *Von einer "Büchersammlung"*, 5.

196 Peter Friedemann, 'Zur Erinnerung an Siegfried Bahne', *Moving the Social. Journal of Social History and the History of Social Movements* 34 (2005) 257-259.

soziale Bewegungen geheten.¹⁹⁷ Becker noemt Bahne als de persoon die van het conglomeraat geschiedenis van het socialisme en communisme en de geschiedenis van de arbeidersbeweging een erkende subdiscipline maakte.

IML – MEGA

Het belangrijkste onderdeel van de internationale samenwerking in deze periode was de bronnenuitgave van de teksten van Marx en Engels. We hebben al gezien dat de desbetreffende Amsterdamse collectie zo compleet geworden was als menselijkerwijs mogelijk toen in 1964 in Moskou 7800 microfilmopnamen van Marx' en Engels' correspondentie waren verworven. Men schatte dat twee derde van de totale Marx en Engels *Nachlaß* in Amsterdam werd bewaard en een derde in Moskou. Er waren nog steeds delen van het Marx-Engels archief in de Russische hoofdstad waarvan er geen kopieën in het Westen voorhanden waren.¹⁹⁸ Het IISG had vanuit wetenschappelijk oogpunt groot belang bij de uitgave, maar kon gezien de politieke situatie geen partner zijn in het project. Anderzijds was het niet te verwachten dat de Oost-Duitse en Sovjet-Russische IML's hun archieven voor een Westerse uitgave ter beschikking zouden stellen. Dus besloot het IISG wel haar documenten ter beschikking te stellen, maar geen deelnemer te zijn aan de op stapel staande Marx-Engels-Gesamtausgabe, MEGA. Het was van de kant van de Oost-Duitse en Sovjet instellingen een lang gekoesterde wens om tot deze publicatie te komen. De Instituten voor Marxisme-Leninisme in Berlijn en Moskou waren geen gewone academische instellingen. Het waren de ideologische denktanks van de regerende communistische partijen en vielen rechtstreeks onder het gezag van de centrale comité's van deze partijen ('beim ZK der SED'). De klank van de term 'centraal comité van de CPSU' c.q. 'centraal comité van de SED' wekte veel meer dan wij ons nu kunnen voorstellen bij de een ontzag en bij de ander afschuw.

Pogingen om het totale werk van Marx en Engels uit te geven dateerden al van vóór 1914, maar kregen pas in de jaren twintig concreet gestalte.¹⁹⁹ De drijvende kracht hierachter was de directeur van het in Moskou gevestigde Marx-Engels Instituut, David Rjazanov, die we al eerder zijn tegengekomen. Door Hitlers machtsverovering, Stalins politiek, de omzwervingen van het Marx-Engels archief na 1933 en de Tweede Wereldoorlog, was dit project

¹⁹⁷ Becker, 'Der Historiker Siegfried Bahne', 1-10.

¹⁹⁸ Jürgen Rojahn, 'Und sie bewegt sich doch!: die Fortsetzung der Arbeit an der MEGA unter dem Schirm der IMES', *Mega Studien* 1, nr. 1 (1994) 5-31, aldaar 7.

¹⁹⁹ Ibid., 5-6.

blijven steken op acht banden die tussen 1929 en 1932 waren verschenen in Berlijn en vier banden die tussen 1933 en 1935 waren uitgegeven in Moskou en Leningrad.²⁰⁰ Na de Tweede Wereldoorlog was de behoefte aan een volledige Marx-Engels uitgave zo mogelijk nog groter, zowel in het Westen als in het Oosten, maar de opgelopen spanningen vanwege de Koude Oorlog maakten concrete stappen lang uitgesloten.

In het midden van de jaren zestig waren de plannen in Oost-Berlijn en Moskou zo ver dat er concreet over indeling en editie-richtlijnen werd nagedacht. De technische en uitgave-technische richtlijnen werden in Oost-Berlijn opgesteld. Vanaf 1967 tot 1972 werden deze gedetailleerde richtlijnen met hulp van honderden specialisten uitgewerkt. Hieraan voorafgaand was er tussen Oost-Berlijn en Moskou heel wat gepasseerd. De nieuwe generatie DDR-historici, vast in hun historisch-materialistische geloof maar overtuigd van de noodzaak van een wetenschappelijke benadering, wilden liefst een historisch-kritische uitgave. Maar zo mocht het van de collega's in Moskou niet heten.²⁰¹ In Oost-Berlijn, waar weinig documenten van Marx en Engels bewaard werden, had men de hulp nodig van Moskou. Die hulp werd op het hoogste niveau, tussen Ulbricht en Chroesjtsjov, geregeld. Hoe politiek gevoelig een en ander lag, bleek wel uit het feit dat de omvang van het uitdijende project een limiet kende: de Oost-Duitsers kregen van Moskouse collega's te horen dat de MEGA natuurlijk niet tweemaal groter mocht worden dan de uitgave van de volledige werken van Lenin die in Moskou werd gewrocht.²⁰²

Tegelijkertijd nam het diplomatieke verkeer tussen het IISG en de IML's toe. In 1968 vonden de eerste besprekingen plaats en in 1969 werden die voortgezet. Dlubek en Malysh onderhandelden in november van dat jaar in Amsterdam met De Jong Edz. en Harstick. Wat wenste het IISG terug voor openstelling van haar Marx-Engels archief? De belangrijkste eis was dat de uitgave aan Westerse standaarden van historisch-kritische bronnenuitgaven moest voldoen. Die IISG-eis kwam voort uit de quasi zekerheid dat er in het

200 Plus nog een deel verschenen in twee banden buiten de reeks, uitgegeven in Moskou in 1939/41.

201 Rolf Dlubek, 'Die Entstehung der zweiten Marx-Engels-Gesamtausgabe im Spannungsfeld von legitimatorischem Auftrag und editorischer Sorgfalt', *Mega Studien* 1 (1994) 60-106, aldaar 67 e.v.

202 Ibid., 70 en Ibid., 85: Binnen de DDR was ook niet alles koek en ei. Het gaat hier te ver om de richtingenstrijd uit te spitten tussen de afdeling Deutsche Sprache und Litteratur van de Akademie der Wissenschaften in Berlijn en de Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen Literatur bzw. dem Goethe-Schiller-Archiv in Weimar, waarbij de laatste de eerste beschuldigde van burgerlijk historisme en positivisme.

Westen geen historisch-kritische bronnenuitgave te verwachten was. Maar daar bleef het niet bij. Tevens eiste De Jong Edz. openstelling van alle Marx- en Engels documenten in Oost-Berlijn en Moskou, openstelling van alle fondsen die te maken hadden met de geschiedenis van de arbeidersbeweging in de negentiende eeuw en de welwillende beoordeling van alle wensen met betrekking tot materiaal uit de periode 1900-1917.²⁰³

Op 20 november 1969 mondden de onderhandelingen uit in de ondertekening van een protocol waarvan Dlubek schrijft dat zonder deze overeenkomst het onwaarschijnlijk was dat de MEGA² als historisch-kritische uitgave zou zijn verschenen.²⁰⁴ Bij de overeenkomst werd uitgegaan van een samenwerking voor een MEGA die zou bestaan uit 100 delen en die in de loop van dertig jaar zou verschijnen.²⁰⁵ In 1971 brachten directeur De Jong Edz. en adjunct-directeur Timmer, vergezeld van hun eega's een officieel bezoek aan het IML Berlijn.²⁰⁶ Dat was een jaar voordat er in Berlijn een uitgebreide eerste proefband verscheen, bedoeld om commentaar en kritiek uit te lokken die de hele uitgave tot voordeel diende te strekken.²⁰⁷

De reële omvang van het project zoals dat begin jaren 1970 gepland werd, was niet misselijk. De werken zouden in vier afdelingen worden uitgegeven. De Eerste Afdeling bestond uit de filosofische, economische, historische en politieke werken, uitgezonderd 'Het Kapitaal' en de direct daarbij behorende werken, zou 33 banden tellen.²⁰⁸ De Tweede Afdeling zou gaan bestaan uit alle geautoriseerde uitgaven, inclusief vertalingen van 'Het Kapitaal' en de daarbij behorende economische manuscripten uit 1857/58, en zou 24 banden tellen. De Derde Afdeling zou bestaan uit de brieven, briefkaarten en telegrammen van Marx en Engels en zou 45 banden tellen. De Vierde Afdeling betrof de schriften met uittreksels, tabellen, bibliografische aantekeningen etc., samen 40 banden. Als we bedenken dat elke band uit twee delen bestond, een tekstdeel en een apparaatdeel, komen we op een kloeke rij van 142 boeken die in 2020 in de boekenkast moesten staan.²⁰⁹ Op de genoemde proefband leverden vele historici commentaar, ook De Jong Edz. en Harstick.

203 Ibid., 74.

204 Ibid.

205 *IISG Jaarverslag* 1969 31-32.

206 Ibid., 1971 24.

207 *Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe: Probeband* (Berlijn 1972).

208 Ik ga hier voorbij aan een verfijndere opsomming te vinden bij Rojahn, 'Und sie bewegt sich doch! die Fortsetzung', 9-10.

209 Dlubek, 'Die Entstehung', 94.

De MEGA, die na 1972 met regelmaat met een deel groeide, was een interessante, hybride uitgave. Enerzijds waren de politieke uitgangspunten van de belangrijkste dragers onmiskenbaar. Zij stelden '... daß die komplizierten Fragen des sozialistischen und kommunistischen Aufbaus und die neuen Aufgaben im Klassenkampf gegen den Imperialismus nur durch die schöpferische Anwendung des Marxismus-Leninismus und eine immer tiefere und umfassendere Aneignung des theoretischen Erbes seiner Klassiker bewältigt werden können'.²¹⁰ Anderzijds was het een overtuigende historisch-kritische bronnenuitgave. Vanaf 1974 kwamen medewerkers uit Moskou en Berlijn regelmatig naar het IISG om originele Marx-Engels documenten te raadplegen. Dat was niet zomaar iets. Een archiefmedewerkster, Paulien Huizenga, en later de speciaal hiervoor aangestelde medewerkster, Ursula Balzer, overhandigden de gevraagde documenten pas na telling en telden de stukken bij teruggave ter controle opnieuw. Er werd slechts een klein aantal documenten per keer uit de kluis gehaald en ter inzage gegeven. Het was een ernstig ritueel dat de betrokkenen in quasi-religieuze sfeer uitvoerden.

Onderzoek: Gebaande paden

Het zwaartepunt van het onderzoek in deze periode lag nog steeds bij bronnenpublicaties. Men bleef daarbij dichtbij de aanwezige collecties. Rüter had graag gezien dat Tichelman promoveerde op een bronnenpublicatie van het archief van Henk Sneevliet. Het lag voor de hand dat dat zou gebeuren in de Faculteit der Politieke en Sociale Wetenschappen van de UvA met De Jong Edz. als promotor. De verhouding met de laatste was niet optimaal. Tichelman wilde af van 'het eeuwige getouwtrek met De Jong over de beperktheid dan wel de uitgebreidheid van de noten'.²¹¹ Het was niet onlogisch dat hij bij de Indonesiëspecialist Wertheim terecht kon. Wertheim beschreef hoe hij hem na lezing van een concept suggereerde dieper in

210 *Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe: Probeband* (Berlijn 1972) 7*.

211 Markus en Schwidder, 'Een inspirerend marsmannetje', 15. De opdracht voor de bronnenpublicatie Sneevliet-China ging hierna naar de vriendin van De Jong Edz., Ank Muntjewerf. Mede vanwege deze publicatie werd het Sneevliet archief tot veler verdriet voor lange tijd gesloten. Zie over deze zaak Hans Schoots, 'De sleutel van het archief. Biografen zijn ook geen lieverdjes', *Biografie Bulletin* 8 (1998) 129-133, aldaar 131-132, zie: https://dbnl.org/tekst/_bio001199801_01/_bio001199801_01_0020.php (5 augustus 2018). Tony Saich publiceerde uiteindelijk de bronnen: Tony Saich, *The origins of the first United Front in China: the role of Sneevliet (alias Maring)* (Leiden 1991).

te gaan op de achtergronden van de arbeidersbeweging in Nederlands-Indië.²¹² Na anderhalf jaar kwam Tichelman met een geheel nieuwe opzet bij Wertheim terug. Het proefschrift werd nu een theoretische studie met een grote tijdspanne over de continuïteit in de Indonesische samenlevingen voor en na de aanraking met het Westen. De bronnenpublicatie was er geen onderdeel meer van; daaraan werd als separate publicatie doorgewerkt.²¹³ In 1975 promoveerde Tichelman op de studie *Stagnatie en beweging: sociaal-historische beschouwingen over Java en Indonesië in Aziatisch verband*.²¹⁴ Het is een ironische speling van het lot dat de enige zelfstandige monografie van een IISG-medewerker uit deze periode die poogde sociaalwetenschappelijke en marxistische theorievorming toe te passen, ontstaan is als een uit de hand gelopen inleiding bij een bronnenpublicatie.

In de in dit hoofdstuk behandelde vijftien jaar verschenen er in totaal 44 door het Instituut geëntameerde boeken – zelfstandig of in reeksen.²¹⁵ Van deze 44 titels waren er 29 bronnenuitgaven en vijftien monografische studies. Als we ex-medewerkers en bestuursleden meetellen als ‘medewerker,’ werd deze productie gerealiseerd door 21 medewerkers en 30 niet-medewerkers, in totaal 42 individuen. Sommige namen komen meer dan één keer voor: Lehning zesmaal, Harstick driemaal, Sapir tweemaal en Borrie tweemaal. Een en ander betreft de werkelijk verschenen publicaties. In de jaarverslagen werd vaak een opgave gedaan van werken die ‘ter perse’ lagen. Maar in het volgend jaar moest dan soms gemeld worden dat een boek nog niet verschenen was. In 1968 wijdde het jaarverslag daar zelfs een hele alinea aan. Er werd gemeld dat ‘Bij een vergelijking van de overzichten der Instituutspublikaties over de laatste jaren [het opvalt] dat er van een bepaalde „planning” weinig te bespeuren is’. En: ‘Er doen zich evenwel telkens weer factoren voor die het uitgeven volgens een bepaald systeem verstoren, factoren van negatieve aard als teleurstellingen bij de ontvangst van manuscripten, redactionele moeilijkheden, vertragingen bij de drukker...’²¹⁶ Ondanks pogingen hierin verandering te brengen, veranderde er niet veel. In 1977 heette het dat

212 W.F. Wertheim, ‘Een visionair geleerde’, in: Nico Markus en Emile Schwider eds., *Dertig jaar tussen stofmappen en kaartenbakken: herinneringen aan dr. Fritjof Tichelman, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn afscheid van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam 1994) 73-77, aldaar 73-74.

213 De eerste Sneevliet bronnenuitgave verscheen pas in 1985. Zie Bijlage 5 Wetenschappelijke output IISG in de vorm van bronnenpublicaties en monografieën.

214 In 1980 vertaald uitgebracht: Fritjof Tichelman, *The social evolution of Indonesia: the Asiatic mode of production and its legacy* (Den Haag 1980).

215 Bekeken zijn alleen die titels die in de jaarverslagen vermeld werden. Zie Bijlage 5.

216 *IISG Jaarverslag* 1968 18.

'The Institute's publication activities were purposely directed towards incorporating new books into a number of on-going series set up by the Institute, the intention being to steer such activities into fixed channels and to give them a certain systematical character.'²¹⁷ Het overzicht in bijlage 5 'wetenschappelijke output' laat zien dat daarvan maar beperkt sprake was.

Vanaf 1976 werden er in de behandelde periode drie monografieën uitgegeven in een nieuwe reeks *Studies in Social History*. Er bestond al een Engelstalige reeks, *Publications on Social History* die in 1955 was gestart met een werk van Meijer.²¹⁸ Het jaarverslag 1976 noemde de komst van de nieuwe reeks voor dat jaar voor wat betreft publicaties 'the most important occurrence', maar legde niet uit waarom.²¹⁹ De nieuwe reeks werd niet aan Van Gorcum maar aan een andere uitgever, Martinus Nijhoff, gegund. In deze reeks werden Engelstalige monografieën uitgegeven waardoor het IISG een breder wetenschappelijk bereik kon krijgen.

In de ontvangst van deze drie monografieën was er niet veel aandacht voor de institutie IISG. Geen van de auteurs werkte bij het IISG. Het eerste werk was een studie over de mensjewiek Tsereteli van Roobol.²²⁰ In drie besprekingen van dit boek werd het feit verwelkomd dat van deze relatief onbekende deelnemer aan de Russische revolutie nu voor het eerst een politieke biografie was verschenen. Vermeld werd dat Roobol onderzoek deed in archieven in Nederland en de USA.²²¹ Sablinsky was iets specifiek door te zeggen dat er archiefmateriaal gebruikt was 'in Amsterdam and the Hoover Institution in Stanford'.²²² Marc Raeff noemde het IISG in zijn recensie wel.²²³ Geen van de drie recensies vermeldde dat het werk was verschenen in een nieuwe reeks van het IISG. Dat was net zo min het geval in de besprekingen van de twee volgende boeken in de reeks, Zvi Rosens studie over Marx en Bauer en Marian Sawers studie naar het marxisme

²¹⁷ *IISH Annual Report 1977* 26.

²¹⁸ Jan Marinus Meijer, *Knowledge and revolution: the Russian colony in Zuerich (1870-1873); a contribution to the study of Russian populism*. *Publications on Social History* 1 (Assen: Van Gorcum 1955).

²¹⁹ *IISG Annual Report 1976* 24.

²²⁰ W.H. Roobol, *Tsereteli, a democrat in the Russian revolution: a political biography*. *Studies in social history* 1 (Den Haag: Nijhoff 1976).

²²¹ Ronald Grigor Suny, '[Review of] W. H. Roobol, Tsereteli – A Democrat in the Russian Revolution: a Political Biography', *The American Historical Review* 82, nr. 5 (1977) 1295-1296, aldaar 1295.

²²² Walter Sablinsky, '[Review of] W. H. Roobol, Tsereteli – A Democrat in the Russian Revolution: A Political Biography', *The Russian Review* 39, nr. 2 (1980) 250-252, aldaar 251.

²²³ Marc Raeff, '[Review of] W. H. Roobol, Tsereteli – A Democrat in the Russian Revolution: A Political Biography', *Slavic Review*, 36, nr. 4 (1977) 681-682, aldaar 682.

en de 'Asiatic mode of productuion'.²²⁴ Een recensie van het eerste werk analyseerde het als een diepe studie naar de ideeën van de jonge Marx. Het was een sterk tekstkritische studie en de recensent wees erop dat de auteur zelfs 'die Abhängigkeit des jungen Marx von Bauer bis in die Redewendungen' kon bewijzen.²²⁵ Recensies van Sawers werk gingen alleen in op haar ideeën over de historiografie van de 'Asiatic mode of production' en de politieke en filosofische consequenties voor het actuele debat binnen het marxisme over dit onderwerp.²²⁶ De drie studies zijn te karakteriseren als zeer gespecialiseerde historische werken met een focus op biografische, politieke en filosofische aspecten. Al met al moeten we de bijdrage van het Instituut in deze periode aan de groei van de kennis op het gebied van de sociale geschiedenis elders zoeken: nog steeds bij de bronnenpublicaties.

De *Review* was het medium dat wetenschapsbeoefening met meer afstand tot de bronnenuitgaven kon tonen. Ook minder recente perioden konden soms een plek in het tijdschrift vinden. In hoofdstuk 7 wordt bij de paragraaf over Onderzoek meer aandacht besteed aan de inhoud van de *Review* over de hele periode van 1956 tot 1989.

In 1972 publiceerde de *Review* een special naar aanleiding van de honderdste verjaardag van de Commune van Parijs.²²⁷ De special was met 624 pagina's behoorlijk uit de kluiten gewassen en zag daardoor pas een jaar na het jubileum het licht. Ondanks de omvang moest redacteur Jacques Rougerie in zijn *Avant-Propos* toch diverse lacunes aanwijzen. De opvallendste was het ontbreken van een specifieke bijdrage over Marx.²²⁸ IISG-medewerkers die bijdragen leverden, waren Langkau, Lehning en Sapir. Twee toekomstige medewerkers publiceerden ook in deze special: Daisy Devreese, toen nog werkzaam in Gent, en Marcelo Segall, toen nog werkzaam in Santiago de Chile. Bij het redigeren was dankbaar gebruik gemaakt van de collectie Descaves op het Instituut.²²⁹ Tristan Haan was aan de Amsterdamse kant de stimulator, geholpen door het transscriptie-werk van de secretaresse van

224 Zvi Rosen, *Bruno Bauer and Karl Marx: the influence of Bruno Bauer on Marx's thought*. (Den Haag 1977) en Marian Sawyer, *Marxism and the question of the Asiatic mode of production* (Den Haag 1977).

225 Karl-Georg Faber, '[Review of] Bruno Bauer and Karl Marx. The Influence of Bruno Bauer on Marx's Thought', *Historische Zeitschrift*, 227, nr. 2 (1978) 382-384, aldaar 383.

226 David McLellan, '[Review of] Marian Sawyer, Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production', *The Slavonic and East European Review*, 58, nr. 2 (1980) 303-304 en Henry F. Mins, '[Review of] Marian Sawyer, Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production', *Science & Society*, 43, nr. 4 (1979) 493-495.

227 Haan, Haupt, Molnár en Rougerie eds., '1871: Jalons', I-X, 1-621.

228 Ibid., VIII: Rougerie stelde dat Marx meer dan 'quelque pages' verdiende.

229 Zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00459> (13 november 2015).

de *Review* E. Mulder-Nova.²³⁰ Zo lag deze wetenschappelijke productie toch weer dichtbij aanwezige bronnen.

Bronnenuitgaven

Een van de belangrijkste bronnenuitgaven die het IISG op zich had genomen, was de uitgave van de volledige werken van Bakunin. Net als de MEGA kende de Bakuninuitgave een lange voorgeschiedenis. Max Nettlau en James Guillaume gaven tussen 1895 en 1913 al zes delen *Oeuvres* uit, dus lang voordat het IISH in 1958 tot de uitgave van de *Archives Bakounine* besloot.²³¹ Het was een van de laatste directe erfenissen van Posthumus die als directeur van Brill in dat jaar Lehning vroeg dit werk op zich te nemen.²³² Rond de mensen die stapsgewijs werden aangesteld als Lehnings assistenten, ontstond een organisatorische eenheid die in de wandeling de Bakunin-Afdeling ging heten. Lehning werkte hoofdzakelijk aan dit project vanuit zijn woning aan de Amstel, zodat er een druk pendelverkeer tussen Herengracht, later Kabelweg, en de Amstel ontstond. ZWO trad op als de financier van het project.

De vorming van de afdeling was in de jaarverslagen te volgen. Tot en met 1971 was er sprake van 'Edition of the *Archives Bakounine*' waarbij alleen de naam van Arthur Lehning werd vermeld. De namen van de assistenten stonden in de algemene lijst 'scientific assistants'.²³³ In 1972 was er sprake van het 'Department *Archives Bakounine*', nu opgesomd als een van de kabinetten, waaruit bleek dat de al ingewikkelde IISG-organisatie wederom complexer was geworden.²³⁴ Bij de vermelding van het *Department* stonden de medewerkers opgesomd: E. de Graaf en J. Kloosterman als assistenten en E. van Daele als secretaresse. In 1974 verruilde Maria Hunink haar functie van bibliothecaris voor die van onderzoeksassistent in de Bakunin-Afdeling.

Het Bakunin-gebeuren was een tamelijk op zichzelf staand geheel binnen het Instituut. Dat werd ongetwijfeld bepaald door de verhevenheid

230 Haan, Haupt, Molnár en Rougerie eds., '1871: Jalons', XVII, V, VI. Van de behandelde onderwerpen in de special waren de twee bijdragen van resp. Eugene Schulkind en Anna Roche over de Commune en de literaire verbeelding historiografisch nieuw.

231 Lex Heerma van Voss, 'Bakunin and bacon cake: e-editing in social history', in: *A usable collection* 318-329, aldaar 321.

232 Jan Lucassen, 'How to qualify for the directorate of the IISH?', in: *A usable collection* 33. Els van Daele, 'Chronologische schets 1899-1979', 476 geeft '1957' voor dit begin.

233 *IISH Annual Report* 1971 8-9.

234 *Ibid.*, 1972 10.

van de persoon Lehning.²³⁵ Tichelman beschreef het, in parafrase, als een ongestructureerd universum rond een grote afwezige, dat voor eenvoudige zielen dermate ongrijpbaar was dat je je daar maar niet in moest proberen te verdiepen.²³⁶ Roland Spoor die Maria Hunink per 1 januari 1974 opvolgde, schreef 36 jaar later nog dat 'de beroemde Arthur Lehning' hem nooit een woord waardig had gekeurd.²³⁷ Het belang voor het IISG als geheel van deze afdeling, die enkel verantwoordelijk was voor een bronnenuitgave, lag op een aantal terreinen. Ten eerste straalde het prestige van Lehning af op het Instituut.²³⁸ Dat was zeker ook van belang voor de relatie met de uitgebreide anarchistische en libertaire internationale kringen waarmee het IISG in verbinding stond.

Ten tweede was de afdeling ook de leerschool van Jaap Kloosterman; hij zou in vele ontwikkelingen vanaf de jaren 1980 een doorslaggevende rol spelen. Jaap Kloosterman had als student in Utrecht van 1966 tot 1969 een eigen politieke en intellectuele omgeving opgebouwd. Hij was redacteur van het blad *Poly-rood* van de, in dit boek al eerder genoemde, linkse studentenvereniging Politeia.²³⁹ Vanaf 1967 was hij eindredacteur van het Utrechts studentenweekblad *Trophonios*. Zijn interesse in Franse radicale bewegingen sloot goed aan bij contacten die Lehning in Frankrijk had. De *Archives Bakounine* werden met toestemming van Brill goedkoop heruitgegeven door Champ Libre van Gérard Lebovici, die bevriend was met Guy Debord. Jaap Kloosterman correspondeerde met Debord en vertaalde (met René van de Kraats) zijn *La société du spectacle* in het Nederlands.²⁴⁰

De Bakuninuitgave was een van de verscheidene bronnenuitgaven van het IISG. In 1965 verscheen er, behalve deel II van de *Archives Bakounine*, één bronnenuitgave, lagen er twee bij de drukker en werd er maar liefst aan zestien publicaties gewerkt.²⁴¹ Van de hierbij betrokken achttien bewerkers waren er zeven medewerker of bestuurslid van het IISG.²⁴² In de in dit

235 Zo laat Hunink hem in 1952 'demonstreren' als hoofd van het Kabinet Frankrijk en Anarchisme. Hunink, *De papieren*, 163.

236 Tichelman, 'Ontmoetingen met Götz', 24.

237 Ronald Spoor, 'Rudolf de Jong, tedere anarchist', *De As* 180 (2012) 16, aldaar 16.

238 Lehning's prestige werd bevestigd door de UvA die hem op 8 januari 1976 een eredoctoraat toekende. Zie: Arthur Lehning, *Arthur Lehning, Amsterdam, 8 januari 1976* (Amsterdam 1976).

239 Lucassen, 'How to Qualify for the Directorate', 27.

240 Guy Debord, *De spektakelmaatschappij* (Baarn 1976).

241 IISG Jaarverslag 9. Verschenen was Werner Blumenberg ed., *August Bebel's Briefwechsel mit Friedrich Engels* (Den Haag 1965).

242 Het gaat om het bestuurslid Georg Eckert. Het deel waar in 1965 sprake van was, verscheen pas in 1973. Eerder was van hem verschenen: Georg Eckert ed., *Wilhelm Liebknecht: Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels* (Den Haag 1963).

hoofdstuk behandelde periode verschenen er concreet delen uit de *Russian Serie on Social History* en de *Archives de Jules Humbert-Droz*.²⁴³

Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (ITH)

In 1964 werd in Wenen een conferentie gehouden ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de oprichting van de Eerste Internationale met als thema 'Oostenrijk-Hongarije en de Eerste Internationale'. Van daarbij aanwezige niet-Oostenrijkers kwam de suggestie vaker bij elkaar te komen rond onderwerpen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Dit plan kon in 1965 in de schaduw van het CISH congres dat dat jaar in Wenen gehouden werd, gerealiseerd worden.²⁴⁴ Dit viel bij belangrijke spelers in Oostenrijk in goede aarde. Wilhelm Rausch, directeur van het stadsarchief van Linz, wist de gemeente Linz te interesseren. De Österreichische Gewerkschaftsbund werd erbij betrokken, evenals de Arbeitskammer van de stad Wenen en het ministerie van Wetenschap en Onderzoek.²⁴⁵

Het IISG was er vanaf het allereerste begin van de conferenties van de ITH in Linz bij. Was de CIHMS maar een klein onderdeel van een groot mondiaal gebeuren dat toch vooral de algemene en politieke geschiedenis diende, de conferenties in Linz bestreken het hart van de sociale geschiedenis zoals toen opgevat door het IISG: de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Daarbij kwam dat de CIHMS juist in deze periode een andere richting koos en aandacht kreeg voor andere groepen. Zo stonden in 1970 de boeren op het programma.²⁴⁶ Lange tijd was Linz een van de schaarse plekken waar een internationaal gezelschap van specialisten op het gebied van de geschiedenis van de arbeidersbeweging elkaar konden ontmoeten. In de dagen van de Koude Oorlog was het ook de plek waar historici afkomstig uit Oost en West elkaar konden spreken én bevechten. Het IISG maakte van 'Linz' gebruik om zijn netwerk te onderhouden en uit te breiden.

Dat 'Linz' nog lang een functie had in de Koude Oorlog wordt wel bewezen door het feit dat de IPSO-geschiedenisgroep vóór vertrek naar Oostenrijk

²⁴³ Een overzicht van alle publicaties van het IISG tot aan 1989 is te vinden in de "Bijlage 5, Wetenschappelijke output".

²⁴⁴ Winfried R Garscha, *Die ITH und ihre "Linzer Konferenzen" = the ITH and its "Linz Conferences"* (Wenen 1994).

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Commission Internationale de l'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales, *Enquête sur les mouvements paysans dans le monde contemporain: (de la fin du XVIIIe siècle à nos jours); rapport general* (Parijs 1970).

Illustratie 26 Linz 1977. Zittend van links naar rechts C.C. Berg, J.R. van der Leeuw en F. Tichelman, IISG BG A33/168.

het gezamenlijk standpunt zorgvuldig voorbereidde.²⁴⁷ IPSO stond voor Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek en was een organisatie van de CPN. In het IPSO-archief treffen we evaluaties van de Linzer conferenties uit de jaren tachtig aan. Over de conferentie van 1984 rapporteerde Joop Morriën maar liefst drie pagina's lang.²⁴⁸

Het Oostenrijkse initiatief voldeed aan een kennelijke behoefte. Voor het IISG was het niet alleen de ontmoetingsplaats met Oost-Europese collega's, maar ook was het een platform om voorzichtig nieuw onderzoek te presenteren. In 1968 werd in Linz besloten dat het IISG in 1969 een methodologisch rapport zou presenteren over de betekenis van 'mémoire' als bron voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging.²⁴⁹ Daaraan werd in het collegejaar 1968/69 in Amsterdam hard gewerkt. Werkgroepen doctoraal studenten politieke en sociale wetenschappen met als bijvak nieuwste geschiedenis discussieerden onder leiding van Götz Langkau en Leo van Rossum over dit onderwerp. Frits de Jong Edz. presenteerde in 1969 de resultaten. Het moest

²⁴⁷ Mondelinge mededeling Wim Pelt.

²⁴⁸ IISG Archief IPSO 158-163.

²⁴⁹ *IISG Jaarverslag* 1968 19.

mede als bewijs dienen dat het IISG niet alleen een instelling van bewaren was, maar tevens van wetenschappelijk onderzoek.²⁵⁰

Conclusie

De sixties hadden grote invloed op het Instituut. Het Instituut profiteerde van de algemene groei in Nederland en vooral van de groei van het overheidsbudget. Het personeelsbestand nam in omvang toe en de bestaande organisatie werd complexer. Een nieuwe generatie medewerkers diende zich aan. Maar de democratisering die het gevolg was van de studentenbeweging legde de organisatie een radenstructuur op die het bijna onbestuurbaar maakte. Het engagement van de sixties strekte zich moeiteloos uit naar het IISG. Dit hoofdstuk plaatst de bestaande analyses over het IISG in een veel breder kader en laat onder meer zien hoe sterk te interactie was tussen het IISG en ontwikkelingen op maatschappelijk niveau, de sociale geschiedenis, en internationale instituties.

De ontwikkelingen op maatschappelijk terrein brachten niet alleen de radenstructuur het IISG binnen, maar hadden ook een direct effect op het verzamelgebied. De arbeidersbeweging, in het bijzonder de sociaaldemocratische poot daarvan, was in deze periode bij de gevestigde orde gaan horen, was 'systeemdragend' geworden. De arbeidersbeweging bleef de zware kern van het collectieprofiel, maar hieromheen werden oppositionele bewegingen van velerlei aard ook als interessant en als waard om te verzamelen beoordeeld. Het collectieprofiel verbreedde zich als vanzelf; de collecties groeiden sterk. Dit bracht een enorme belasting voor de organisatie mee. De participatie in de International Association of Labour History Institutions en Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung leverde nieuwe netwerken, die nieuwe collecties aan het licht brachten, ook al was het IISG niet meer (bijna) uniek als verzamelende instelling. Gaandeweg waren in diverse landen instituten ontstaan die ook archieven van de, vaak nationale, arbeidersbeweging verzamelden. De jarenlange samenwerking met Sovjet- en DDR-historici, vooral mogelijk gemaakt door participatie in de verschillende internationale netwerken, leidden uiteindelijk tot de toonaangevende *Marx-Engels Gesamtausgabe*.

Vanaf begin jaren zeventig kende de sociale geschiedenis wereldwijd een aanzienlijke groei. Het Instituut profiteerde van de heropleving van de belangstelling voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging en de

²⁵⁰ Ibid., 1969 26.

geëngageerde geschiedschrijving in het algemeen die door de studentenbeweging was veroorzaakt. Deze groei leed niet onder de tegenstellingen tussen beoefenaars die het vak sterk vanuit dit politiek engagement bedreven en zij die meer geïnspireerd werden door Franse voorbeelden uit de *Annales*-school. Beide stromingen zagen het vak, ieder vanuit een ander perspectief, als 'anti-establishment' en daarmee paste het wonderwel in de tijdgeest.

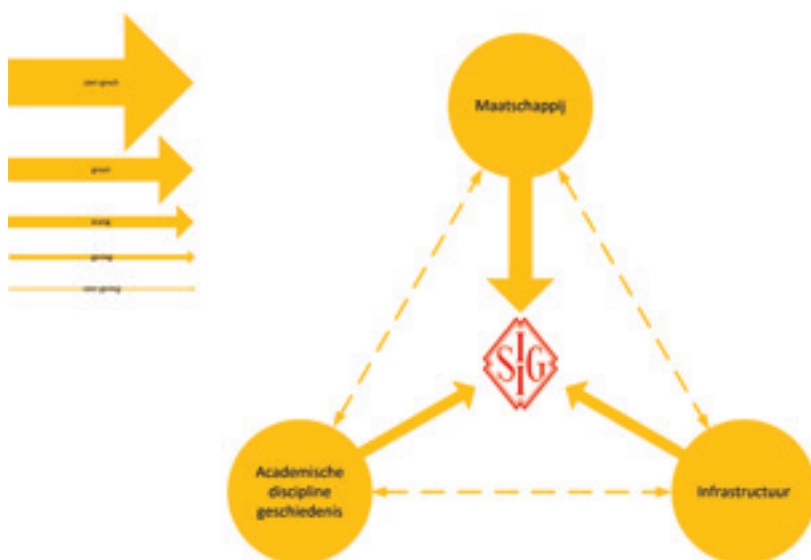
In het IISG kon Frits de Jong Edz. worden gezien als historicus van de arbeidersbeweging. Zijn benadering van sociale geschiedenis heeft hij zelf gekenschetst als 'politieke sociale geschiedenis'.²⁵¹ Hij combineerde zijn functie als hoogleraar aan de UvA met het directeurschap van het IISG. Toch was zijn aanpak niet beeldbepalend. Hij kreeg vooral bekendheid in het debat over de democratisering van de universiteiten. De wetenschapsbeoefening van het IISG veranderde niet wezenlijk. Theo van Tijn (UU) trachtte via het bestuur de moderne, structurele sociale geschiedenis op de agenda van het IISG te krijgen, maar dat lukte in deze periode maar zeer ten dele. Arthur Lehning werd herontdekt door de studentenbeweging en kreeg in 1976 op hoge leeftijd zelfs nog een eredoctoraat. Maar het kon niet verhinderen dat het Instituut zich in een relatief isolement bevond binnen de Nederlandse academische wereld. Na het vertrek van Frits de Jong Edz. in 1977 was de personele band met de UvA bovendien verbroken.

Op het infrastructurele vlak vergrootte de UvA zijn greep op het Instituut. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting in het opstellen van meerjarenbegrotingen en in het administratief volledig onderbrengen van het IISG-personeel bij de universiteit. Door een combinatie van factoren die zowel binnen de universiteiten als binnen het ministerie van O & W speelden, raakte het plan voor een interuniversitair Instituut meer en meer uit beeld. Bestuursvoorzitter Piet de Wolff leidde het IISG in de richting van de KNAW. Hier vond het Instituut aansluiting bij de gevestigde academische wereld, maar het moest daarvoor een zeker verlies van onafhankelijkheid accepteren. Het eigendom van de collecties bleef in handen van de Stichting IISG.

De hoek 'Maatschappij' was de bepalende kracht in deze periode; de invloed was groot zowel nationaal als internationaal. De instelling kraakte en piepte onder de veranderingen en ingrepen. De wetenschap die op het Instituut bedreven werd, veranderde nauwelijks. Maar de langlopende bronnenuitgaven, de uitgaven van teksten van socialistische en anarchistische denkers, werden vanwege de veranderde tijdgeest wel gewilder. Samengevat bleef de invloed van de discipline op de instelling matig. Op

251 'Politische Sozialgeschichte' is ook de term die Lademacher hanteert voor de karakterisering van het onderzoek op het IISG: Lademacher, Dietz en Gabel, *Grenzüberschreitungen*, 212.

Figuur 6 De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1965-1979. Invloed maatschappij op IISG: groot, Academische discipline geschiedenis op IISG: matig, Infrastructuur op IISG: matig.

het gebied van de collectievorming reageerde het IISG adequaat. Maar dat was vooral een belofte voor de toekomst. Ondertussen stagneerde de bestuurlijk-infrastructurele kant. De beoogde integratie in het Nederlands universitair bestel kwam niet van de grond. Wel kreeg men te maken met een grote academische bureaucratie, namelijk die van de UvA. Over het algemeen was de invloed op de instelling vanuit deze hoek matig. In schema:

De onverwacht en vroegtijdig overleden Rüter werd als directeur opgevolgd door De Jong Edz. Zijn benoeming was nog een volledig onderonsje van de heren in het bestuur. De voor de instelling belangrijkste benoeming ging volledig langs ouderwets amateuristische weg. Na 1970 vergde de invoering van een radenstructuur vanwege de WUB veel tijd en energie. Er ontstond een vertrouwensbreuk tussen personeel en directie en de verhoudingen verslechterden zodanig dat De Jong Edz. zich gedwongen voelde op te stappen. De nieuwe directeur, Van der Leeuw, kon geen verbetering in de interne situatie bewerkstelligen. Hoewel zijn benoeming leidde tot een eerste fulltime aanstelling van een directeur van het IISG, zag het bestuur ook hier weer af van een professionele benoemingsprocedure. Tegelijkertijd werden de netwerken binnen de wetenschapsbureaucratie, zowel die in Den Haag als die aan het Spui, belangrijker. Vos legde de voorzittershamer

van het Stichtingsbestuur in 1971 neer. Hij werd opgevolgd door De Wolff. Al bleef De Centrale de voorzitter leveren, het profiel verschoof hiermee duidelijk van een politiek naar een meer wetenschappelijk.

Ondertussen leek de organisatie steeds meer een archipel van zelfsturende eenheden die elk ad hoc reageerden op de eisen die de tijd stelde. Desalniettemin werd er wel doorgewerkt. De groeiende gebruikersgroep in de studiezaal werd bediend en de groeiende collecties werden beheerd, zij het niet altijd op de manier die gewenst was. Binnen de sector wetenschap was er aandacht voor ontwikkeling. Tichelman promoveerde in 1975 en Welcker in 1978, maar deze individuele prestaties leidden door de organisatorische versnippering niet tot een algemene verhoging van het professionele niveau. Nieuwe medewerkers waren op deelgebieden zeker professionals, maar de afzonderlijke kabinetten verhinderden een instituutsbreed profijt hiervan. Voorts konden catalogisering en conservering de groei niet bijhouden, ondanks dat er diverse stappen richting een professionelere praktijk rond verzamelingen werden gezet. Ter voorbereiding op automatisering werd er overgegaan op internationaal gestandaardiseerde catalogusregels. Er kwamen gespecialiseerde onderafdelingen als de archiefafdeling, periodiekenafdeling en de afdeling systematische catalogus. De nieuwe medewerkers voor de groeiende afdelingen werden geworven met de toenmalige professionele opleidingseisen voor archief- en bibliotheekpersoneel. De huisvesting bleef echter een centraal probleem voor de instelling.

Hoofdstuk 7 Verzakelijking en verwetenschappelijking 1979-1989

De in dit hoofdstuk behandelde tien jaar brachten Nederland nieuwe problemen. De achteruitgang van de economie die midden jaren zeventig was begonnen, zette zich voort. De effecten hiervan werden goed zichtbaar vanaf 1978, toen het eerste kabinet Van Agt met het plan 'Bestek '81' bezuinigingen op de agenda zette. Met de 'no-nonsense' kabinetten-Lubbers werd deze trend vanaf 1982 sterker. Onderwijsminister Deetman zette het mes in de uitgaven voor het onderwijs, inclusief het hoger onderwijs. Onder het motto 'taakverdeling en concentratie' wilde hij het hoger onderwijs zowel korten als efficiënter maken.

Internationaal zagen deze jaren een opleving van de Koude Oorlog. De Sovjetinval in Afghanistan in 1979 zorgde voor verscherpte polarisatie, evenals de plaatsing van raketten voor de middellange afstand aan beide zijden van het IJzeren Gordijn. De voorgenomen beslissing tot plaatsing van deze wapens in Nederland leidde tot hevige en massale protesten van de vredesbeweging. Ook de kraakbeweging bracht in Nederland veel mensen op de been. Met name bij de inhuldiging van Koningin Beatrix, in 1980, ontwikkelde zich wat Hofland de 'stadsoorlog' heeft genoemd.¹ De organisatie van het IISG, met al zijn in de loop van de tijd gegroeide eigenaardigheden, botste met de eisen die de moderne wetenschapsbeoefening stelde.

De aansluiting van het IISG bij de KNAW was een ingrijpend proces. De organisatie kreeg te maken met een externe autoriteit met een andere bestuurstraditie. Voor de grote lijnen had het IISG te maken met het KNAW-bestuur, maar de dagelijkse zaken lagen op het bureau van de KNAW-directie. Daar was het IISG slechts één van de veertien Instituten die de KNAW-bureaucratie vanaf de Kloveniersburgwal aan moest sturen. De Algemene Rekenkamer, die de hele KNAW onderzocht, vergrootte de druk van buiten. Het onderzoek van de Rekenkamer bracht de grote problemen aan het licht op het onderling samenhangende gebied van de huisvesting en de enorme groei van de collecties. De groei van de collecties had ook weer enorme achterstanden in de ontsluiting teweeggebracht. Vanaf 1983 werd het Instituut gereorganiseerd. Dat betekende een cruciale stap in de professionalisering van alle onderdelen van het bedrijf.

1 H.J.A. Hofland, Ronald Hoebe en Steye Raviez, *De stadsoorlog: Amsterdam '80* (Alphen aan den Rijn 1981).

Voor deze periode bestaat meer literatuur dan voor de periodes die in de voorgaande hoofdstukken behandeld zijn. Met betrekking tot de professionalisering van de bibliotheek schreef Coen Marinus hoe deze stapsgewijs de internationale standaardregels voor catalogisering invoerde en de catalogus automatiseerde.² Henk Wals laat zien hoe het IISG in de jaren tachtig een eigen route koos in de automatisering van de ontsluiting van de collecties, die was ingegeven door de vragen die onderzoekers aan de collecties stelden.³ Automatisering werd ook omarmd bij het verzamelen van data zoals op grote schaal werd gedaan door de Historische Steekproef Nederland die onderdak vond in het IISG. Ook de wetenschapspraktijk veranderde, zoals te zien is in een serie interviews met IISG-onderzoekers. Zij onderstrepen de enorme vooruitgang die er sinds het eind van de jaren tachtig werd geboekt, wijzend op de omvang van de onderzoeksafdeling in 2006. Eric Fischer benadrukt de erfgoedaspecten en infrastructurele aspecten van het IISG, en stelt dat de wetenschap in verhouding daarmee bescheiden zou moeten blijven.⁴ In een ander artikel legt Fischer uit hoe het Instituut groeide, de organisatiestructuur achterbleef en het noodzakelijk werd te reorganiseren. Het beleidsmatige idee achter de reorganisatie was het verhogen van de efficiëntie van de medewerkers door de taken rond wetenschap en collecties te ontvlechten.⁵ Opvallend blijft de geringe aandacht in de literatuur voor de vertrouwensbreuk met De Jong Edz. en voor de radendemocratie. Aan dit laatste onderwerp wordt precies één zin gewijd in een artikel over de bestuurder Wim Polak.⁶ Ook hebben onderzoekers geen aandacht gehad voor belangrijke conflicten, die hier wel uitgebreid aan bod zullen komen, namelijk over de 'Spaanse kisten' (over het eigendom van de archieven van de Spaanse anarcho-syndicalistische beweging)⁷ en over de voortzetting

2 Marinus, 'The Key', 208-220.

3 Henk Wals, 'The IISH as a trailblazer in technology in the 1990s: Jaap Kloosterman's transformative breakthroughs', in: *A usable collection*, 302-308.

4 Leo Noordegraaf, 'In gesprek met Eric Fischer', in: *Waarover spraken zij?: economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006) 78-89, aldaar 82. Idem, 'In gesprek met Lex Heerma van Voss', in: *Ibid.*, 127-135; Idem 'In gesprek met Marcel van der Linden', in: *Ibid.*, 193-203; Idem, 'In gesprek met Jan Lucassen', in: *Ibid.*, 213-221, aldaar 220: '...een onderzoeksafdeling van veertig-vijftig mensen!'.
5 Fischer, 'The International Institute of Social History: reorganization', 246-255. Zie ook: Lucassen, *Tracing the past* 19.

6 Eric Fischer, 'Wim Polak als bestuurder. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis', in: Menno Polak en Gerrit van Herwijnen eds., *Wim Polak: Amsterdammer en sociaal-democraat* (Amsterdam 2003) 285-295, aldaar 288.

7 Over het conflict rond de Spaanse kisten bestaat een reeks polemische artikelen uit de Spaanse anarcho-syndicalistische pers.

van het grote wetenschappelijke project *Archives Bakounine* onder leiding van Arthur Lehning. De vraag hierbij was of dit de verantwoordelijkheid van één persoon kon blijven of onder de professionele hoede van het Instituut moest worden gebracht.

Organisatie: Stagnatie en doorbraak

Zoals beschreven in hoofdstuk 6 werd de mogelijkheid een instituut van de KNAW te worden snel aangegrepen. Vanaf 1980 vergaderde er een gecombineerd bestuur van het KNAW-Instituut IISG en de Stichting IISG. De basis voor de nieuwe wereld werd gevormd door de overeenkomst tussen KNAW en Stichting IISG van 21 mei 1979, die werd aangegaan voor een periode van tien jaar. Beide partijen konden, met één jaar opzegtermijn de overeenkomst ontbinden. Deed men dat niet, dan werd de overeenkomst stilzwijgend verlengd voor wederom tien jaar. Bij de bruikleenovereenkomst was tevens een reglement voor het Akademie Instituut IISG vastgelegd.

Beide documenten regelden de verhoudingen tussen de partijen.⁸ Het reglement stelde dat de KNAW een Instituut genaamd IISG had opgericht. Dat Instituut had als doel het bevorderen van de kennis en de wetenschappelijke studie van de sociale geschiedenis. Dat ging het Instituut doen door het aanleggen van verzamelingen, het doen van onderzoek, het geven van onderwijs en het geven van adviezen en informatie. De verzamelingen in kwestie ontving het Akademie Instituut in bruikleen van de Stichting IISG. De leiding van het Instituut berustte bij het bestuur van minimaal zeven en maximaal negen leden. Hiervan benoemden de Stichting IISG en De Centrale elk een lid. De overige leden werden benoemd door het bestuur van de Afdeling Letterkunde van de Akademie. Er werd beslist bij meerderheid van stemmen; bij staken van de stemmen besliste de voorzitter. De bruikleenovereenkomst omschreef de verzameling, die bestond uit drie delen: ten eerste de verzamelingen die de Stichting in eigendom had, ten tweede de eigendommen van De Centrale die de Stichting in bruikleen had en ten derde de verzamelingen die de Stichting in bruikleen had van anderen dan De Centrale. De overeenkomst stelde in artikel twee dat de Stichting belast bleef met het beheer en de aanvulling van de collecties. Ook de toegankelijkheid ervan bleef een zaak van de Stichting. Naar later bleek, konden de twee documenten verschillend geïnterpreteerd worden.

8 IISG Archief IISG 519.

Het nieuwe bestuur werd direct geconfronteerd met het probleem van de directie. Na het opstappen van De Jong Edz. per 1 januari 1978 was Van der Leeuw directeur geworden, geassisteerd door Timmer en Tichelman als *deputy directors*. Het reglement van de KNAW ging uit van één algemeen directeur. Het bestuur ging op 21 mei 1979 akkoord met De Wolffs voorstel Van der Leeuw in deze functie te benoemen.⁹ Het IISG kreeg met Van der Leeuw voor het eerst in zijn geschiedenis een fulltime directeur. De Jong Edz. had zichzelf gepositioneerd als wetenschappelijk directeur en Van der Leeuw als de economisch directeur. Dit onderscheid was binnen het Instituut niet vergeten. Naar aanleiding van het aanstaande vertrek van de administrateur, W. Veen, bemoeide de Instituutsraad (IR) zich uitdrukkelijk met diens opvolging. Van plannen om deze functie te splitsen in die van beheerder en die van administrateur kon geen sprake zijn, want: 'Het lijkt ons zeer tegenstrijdig om degene die uitdrukkelijk is aangesteld als economisch directeur overwegend te belasten met de wetenschappelijke portefeuille'.¹⁰ Deze kwestie bleef het Instituut bezighouden. In november stelde de Algemene Vergadering (ALV) zich achter de positie van de IR.¹¹ Dit gebeurde ondanks de opmerking van Tichelman dat de IR-leden blijkbaar niet zagen dat er meer aan de hand was dan alleen deze zaak. Hij waarschuwde 'het prestige [van het IISG] brokkelt af, als we zo doorgaan worden we onder curatele gesteld'.¹² Tichelman vatte de problemen voor het bestuur samen: het IISG leed aan een zwakke organisatorische structuur, gekoppeld aan een zwakke hiërarchische structuur. Er was onvoldoende afbakening van competenties tussen de afdelingen. Het bestuur deelde in grote lijnen deze analyse, evenals het Ministerie van O & W.¹³ Vandaar dat men de directie wilde versterken door de aanstelling van een beheerder. Naar aanleiding van de oppositie van de IR hiertegen werd op de bestuursvergadering van 29 november 1979 uitgebreid gediscussieerd over de positie van dit orgaan. De eis van de IR dat benoemingen binnen het management afhankelijk waren van hun toestemming deed voorzitter Hesseling uitroepen 'dit is zelfbestuur!'. Het bestuur constateerde dat de IR op de plaats van de directie was gaan zitten. Zoals Hans Blom stelde: 'De Instituutsraad heeft een vacuüm gevuld en koppelt dat aan democratisering'.¹⁴

9 IISG Archief IISG 335 Notulen Bestuur 21 mei 1979.

10 IISG Archief IISG 335 Brief IR aan Bestuur 29 augustus 1979.

11 IISG Archief IISG 335 Notulen ALV 13 nov 1979.

12 Ibid.

13 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 29 november 1979.

14 Ibid.

Deze discussie raakte de positie van Van der Leeuw fundamenteel maar deze nam hoewel aanwezig, er niet aan deel. In 1980 werd de roep vanuit het bestuur voor veranderingen sterker. Van Tijn bepleitte de opstelling van een beleidsplan waarin duidelijk werd aangegeven welke prioriteiten er in de toekomst gesteld moesten worden.¹⁵ Hij zou een schetsmatig plan willen, rekening houdend met de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in moderne zin. Er zou één beleidsfilosofie aan ten grondslag moeten liggen. Natuurlijk moest het plan rekening houden met de mogelijkheden van de huidige staf, maar het diende principieel toekomstgericht te zijn. Aangestoken door dit enthousiasme besloot het bestuur dat dit plan in de vergadering van november besproken moest worden. Het bestuur zadelde Van der Leeuw en Tichelman op met een 'mission impossible'. Het was in de gegeven omstandigheden evident dat de directeur niet zelfstandig kon handelen, zelfs als hij een persoonlijke beleidsvisie zou hebben. De verhoudingen op het Instituut zouden elk plan van de directie doen mislukken. Het moest van de wetenschappelijk staf (WS) zelf komen.¹⁶

De WS hield zich daar de rest van 1980 mee bezig, maar kwam er niet uit. Er waren wel teksten geproduceerd, onder andere door Leo van Rossum en Jürgen Rojahn, maar het bestuur vond dat die niet voldeden. In december 1980 nam het bestuur een positie in die in feite een ultimatum inhield: er diende een nieuwe versie te komen van het stuk van Leo van Rossum en Jürgen Rojahn, en wel vóór 15 januari 1981.¹⁷ Dit ultimatum werd kracht bijgezet door KNAW-directeur J.Th.A. Klarenbeek die stelde dat als er vanuit het IISG geen beleid van de grond zou komen, de KNAW dat zou opleggen. Het Dagelijks Bestuur van het IISG werd alvast gemachtigd op grond van de op dat moment aanwezige teksten zelf een nota te schrijven. Daartoe werd inderdaad op de volgende bestuursvergadering besloten. Wieringa, die op deze vergadering de functie van voorzitter op zich nam, stelde dat het al beschikbare materiaal gedeeltelijk bruikbaar was en dat het Dagelijks Bestuur over kon gaan tot het opstellen van een beleidsnota.¹⁸

Uit aantekeningen van Van Rossum op de vergaderstukken blijkt dat er al gedetailleerd over een nieuwe organisatie moet zijn gesproken. Bij het punt 'wetenschapsbeleid' schreef hij: 'Indien dit betekent naar de berekening van Blom, dat er van de 25 medewerkers tien vrijgesteld worden voor onderzoek

15 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 14 mei 1980.

16 De WS als raad werd 'WAS' genoemd, 'Wetenschappelijk Administratieve Staf'. Daarnaast stond de 'TAS', de 'Technisch Administratieve Staf'.

17 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 18 december 1980.

18 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 11 februari 1981.

en de rest serviceverlening en documentaire taken krijgt toegewezen is medewerking zoals Wieringa die vraagt ondenkbaar'.¹⁹ De volgende stap in het proces was de publicatie van de nota 'Balans en perspectief', die voor het Dagelijks Bestuur geschreven was door Blom.²⁰ Alle aspecten van het werk van het IISG kwamen hierin aan de orde. De nota beschreef de ontwikkeling van de discipline sociale geschiedenis, van kennis gerelateerd aan de 'sociale quaestie' naar een breder concept. Blom schreef zelfs 'sociale geschiedenis is een oeverloos gebied geworden'.²¹ De collecties waren enorm gegroeid, terwijl de ontsluiting was achtergebleven. Bij het catalogiseren was er een achterstand, ontstaan in de periode 1964-1978, van 100.000 titels. De conservering van de collectie baarde grote zorgen. Het werk in de kabinetten bestond voor twee derde uit dienstverlening in relatie tot de collecties en voor de rest uit wetenschappelijk werk. Het publicatieprogramma bestond nog steeds vooral uit bronnenuitgaven, maar die werden niet meer als de 'dernier cri' gezien.²² Het eeuwige probleem van de huisvesting was onopgelost en er waren nieuwe onweerswolken aan de horizon door aangekondigde ingrijpende bezuinigingen, opgelegd door de Rijksoverheid.²³ Blom pleitte er in de nota voor dat de belangrijkste issues in korte deelnota's zouden worden aangepakt.

In de loop van 1981 maakte het bestuur duidelijk dat het initiatief voor en de inhoud van nieuw te ontwikkelen beleid bij haar lag. Directeur Van der Leeuw ondersteunde deze stellingname volledig.²⁴ De werkelijkheid op het Instituut was in hetzelfde jaar nog eens gecompliceerder geworden doordat de gekozen leden van de IR eind maart waren afgetreden naar aanleiding van problemen rond de invoering van PICA.²⁵ Bovendien wenste het personeel niet mee te gaan in de nieuwe regeling rond de medezeggenschap in de vorm van een Dienstcommissie. De ABVA-bedrijfsledengroep op het IISG uitte zijn verontwaardiging over het feit dat de eigen vakbond, tegen hun wil, op het Ministerie over de nieuwe regeling in gesprek was gegaan.²⁶ Men wilde zich nu laten vertegenwoordigen door commissies van de Wetenschappelijke

19 IISG Archief IISG 335 Stukken bij notulen gecombineerde besturen 11 februari 1981.

20 Ibid., Nota Balans en Perspectief IISG 1 juni 1981. De niet-definitieve nota vanuit het Instituut heette Balans en Perspectieven, aanwezig in IISG Archief IISG 519 [2 februari 1981].

21 IISG Archief IISG 335 Nota Balans en perspectief bij de notulen gecombineerde besturen 11 feb 1981, 11.

22 Ibid., 14.

23 Het kabinet van Agt probeerde de uitgaven te beperken op basis van de nota 'Bestek '81'.

24 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 2 juni 1981.

25 IISG Archief IISG 346 Notulen IR 1981-1982.

26 IISG Archief IISG 335 Bij notulen gecombineerde besturen 18 december 1980.

en Administratieve Staf (WAS) en de Technische en Administratieve Staf (TAS), met als hoogste orgaan de Algemene Vergadering.

De nota-Blom was in november 1981 besproken met de kabinetshoofden, de archivaris en de bibliothecaris en leek daar een gunstig onthaal te vinden. Maar bij andere geledingen hield de onrust aan. Arend van Woerden, bij de bestuursvergadering aanwezig als personeelsvertegenwoordiger, verklaarde dat het personeel de nota ervoer als een *fait accompli* en dat dit demoraliserend werkte.²⁷ Inhoudelijke kritiek die Van der Leeuw tijdens deze vergadering vanuit het Instituut rapporteerde, behelsde een te grote nadruk op Europa en de arbeidersbeweging. Ook vreesde men dat het opbouwen van gespecialiseerde verzamelingen te weinig aandacht had gekregen. Van Tijn benadrukte nogmaals dat zijns inziens het bestuur dieper diende te discussiëren over wat sociale geschiedenis was. Maar daar voelde Wieringa op dit moment niet voor: dat moest maar uitgevochten worden per kabinet. Voor hem was het van belang dat de nota richtlijnen gaf, 'om te voorkomen, dat het Instituut tot een verzameling museumstukken degenereert'.²⁸

Het bestuur slaagde er ook in 1982 niet in de zaken op het rechte spoor te krijgen. Sommige zaken ontwikkelden zich van kwaad tot erger. Rudolf de Jong richtte zich in een brief rechtstreeks tot het bestuur over de inadequate leiding van directeur Van der Leeuw.²⁹ Blijkbaar was het standpunt van het bestuur dat personeel zich via de directie tot haar moest richten, nog niet aan hem duidelijk gemaakt.³⁰ Dat de brief een lange klacht is over de directie, zal niet meer verbazen.³¹ Maar tekenend voor de verhoudingen is het feit dat De Jong wel degelijk met voorzitter Wieringa in gesprek was geweest en dat deze hem verzekerd had dat ook hij van het directieprobleem doordrongen was. Vandaar dat De Jong, op zijn aanraden, af had gezien van

27 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 11 november 1981.

28 Ibid.

29 IISG Archief IISG 335 Brief van Rudolf de Jong van 9 juli 1982 aan de twee besturen.

30 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 17 februari 1982. Een brief aan het bestuur gedateerd 1 februari 1982 en ondertekend door elf afdelingshoofden die hun verontrusting uitspraken over de 'overrompeling' van het bestuur, werd niet ontvankelijk verklaard: personeel diende zich te richten tot de directie. Brief in IISG Archief IISG 519.

31 Een ander interessant aspect aan de brief is dat Rudolf de Jong het bestuur verweet het IISG te zien als een 'wetenschappelijk genootschap', terwijl het een 'werkgemeenschap' was waar 75 mensen hun bestaan vonden. Het is een mooi voorbeeld van gespiegelde beeldvorming. Het bestuur voelde zich zwaar verantwoordelijk voor het voortbestaan van de 'werkgemeenschap' maar moest het doen met een door hen zelf aangestelde inadequate directie en onwillig personeel. De Jongs oplossing van het managementprobleem lag in de delegatie van directietaken naar het personeel, wat meer in het verlengde lag van zijn politieke opvattingen. Zie: IISG Archief IISG 335 VI Brief van Rudolf de Jong van 9 juli 1982 aan de twee besturen.

het tegelijkertijd versturen van de brief aan het bestuur van de Akademie en de minister.

Het jaar bracht nog meer slecht nieuws. Het ministerie wenste de oormerking per 1 januari 1983 te beëindigen.³² Dat zou betekenen dat tien procent van de begroting apart gezet moest worden voor KNAW-beleid. Met de UvA waren er problemen over de afrekening over de periode 1973-1978 waarmee een bedrag van fl 4,5 miljoen was gemoeid. De huur van de Herengracht en van het depot Ceres was eenzijdig verhoogd. Het ministerie gaf aan de personeelsbegroting met fl 107.000 te willen korten, er was een tekort op de Cobidoc-begroting en een aangezegd ontslag kon wegens zwangerschap niet worden uitgevoerd – wat fl 50.000 kostte.³³ De Akademie voerde de druk gestaag op. Men wilde komen tot onderling vergelijkbare 'progress reports' en het personeel diende regelmatig beoordeeld te worden.³⁴ Maar ook de Akademie had de meeste aandacht voor de interne moeilijkheden. Wieringa deelde het bestuur geschrokken mee dat de president van de KNAW al eerder had willen overgaan tot de benoeming van een 'regulateur'.³⁵

Het bestuur moest erkennen dat het niet ging lukken de veranderingen in 1982 te entameren. De verhoudingen met het personeel werden er niet beter op. Uit de opmerkingen in de bestuursvergaderingen klonk soms verontwaardiging, soms wanhoop door. Op de vergoelijkende opmerking van de aanwezige personeelsvertegenwoordiger dat de leden van de wetenschappelijke staf individualisten waren, riep Schöffner uit: 'Individualisten? Halve garen zijn het'. En Wieringa verzuchtte dat de directeur inderdaad niet functioneerde, maar men zou bijvoorbeeld ook eens naar de catalogusafdeling kunnen kijken: die medewerkers accepteerden niet eens een coördinator, laat staan een leidinggevende.³⁶

Ook het KNAW-bestuur voelde druk van buiten. In de tweede helft van 1983 was de KNAW doorgelicht door de Algemene Rekenkamer. Hoofdstuk 7 van het conceptrapport handelde over het IISG. De Algemene Rekenkamer stelde dat de KNAW zelf tot een versterking van de bestuursbemoeyenis met het IISG wilde komen om de wetenschappelijke resultaten te vergroten en te verbeteren. De gewenste beleidsnota's met de noodzakelijke prioriteringen,

32 Bij de overgang naar de KNAW was door het ministerie een begroting voor het IISG vastgesteld waar de KNAW geen zeggenschap over had: een geoormerkte begroting.

33 Cobidoc: COMmissie voor Bibliografie en DOCumentatie. Deze commissie verdeelde voor het Ministerie van O & W het geld voor de wetenschappelijke literatuurvoorziening in Nederland.

34 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 17 februari 1982.

35 Ibid.

36 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 2 september 1982. Deze notulen zijn van de hand van de nieuwe IISG-secretaris Henk Wals.

echter, waren nog niet in definitieve vorm beschikbaar. Fijntjes merkten de rekenmeesters op: 'Onderlinge tegenstellingen binnen het personeel van het IISG en veel tijdrovende inspraakprocedures door ingewikkelde overlegstructuren zouden hier debet aan zijn. Dit duidt naar het ons voorkomt op een tot nu toe te zwak bestuursbeleid'.³⁷

Het op 15 juni 1983 genomen besluit om tot reorganisatie over te gaan, had kortom niet veel langer op zich mogen laten wachten.³⁸ Kort samengevat zou de reorganisatie gaan inhouden dat er vier afdelingen kwamen, te weten een algemene dienst, een archiefafdeling, een bibliotheek en een wetenschappelijke afdeling. De kabinetten werden opgeheven. Bibliotheek- en archiefwerk dat tot nu in de kabinetten gedaan was, moest gedaan worden door de desbetreffende afdelingen. Inlichtingen dienden gegeven te worden door de medewerkers studiezaal. Bij de verwerving moest aanwijsbaar verband met de arbeidersbeweging het uitgangspunt zijn. Maar er bleven nuances mogelijk. De reddingsfunctie werd niet afgewezen en bij het opvullen van lacunes moest de mate van volledigheid doorslaggevend zijn. Externe deskundigen zouden de uitwerking op zich nemen. Op 4 augustus 1983 presenteerden Blom, Wieringa en Van Tijn de nota aan het personeel. Blom beschreef daarbij de aanloop naar dit moment en Van Tijn benadrukte 'dit [is] een reddingsactie in extremis'.³⁹

Snel daarna werden de mensen bekend die het bestuur bij de reorganisatie wilde inschakelen: E.J. Fischer werd per 1 januari 1984 aangesteld als bewindvoerder. Fischer, op dat moment wetenschappelijk medewerker aan de RU Utrecht, was hiervoor gepolst door zijn baas Van Tijn.⁴⁰ Voor archiefzaken werden F.C.J. Ketelaar en J.N.T. van Albada bereid gevonden en de bibliotheek werd doorgelicht door E. Braches en J. van Heijst.⁴¹ Op dat moment waren de functies van deze vier heren respectievelijk Rijksarchivaris van de Provincie Groningen, Gemeentearchivaris van Den Bosch, bibliothecaris van de UB Amsterdam en bibliothecaris van de UB Utrecht.

37 IISG Archief IISG 520 Algemene Rekenkamer Nota betreffende de controle bij de Koninklijke Nederlandse Academie [sic] van Wetenschappen te Amsterdam (KNAW). De conceptnota is van 15 augustus 1983. Hij werd intern pas aan de afdelingshoofden op het IISG verspreid op 2 april 1984.

38 IISG Archief IISG 520 Beleidsnota KNAW-Instituut IISG.

39 IISG Archief IISG 335 Bij notulen gecombineerde besturen 16 maart 1983, Verslag van de aanbieding van de beleidsnota aan het personeel van het IISG door het Dagelijks Bestuur 4 augustus 1983.

40 Noordegraaf, 'In gesprek met Eric Fischer', 80.

41 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 31 august 1983.

Met grote voortvarendheid werd nu doorgewerkt. Nog in 1983 werd een Commissie Uitvoering Beleidsnota (CUB) samengesteld. De commissie werd op 22 december 1983 geïnstalleerd. Als voorzitter hiervan trad W. Thomassen op. De twee andere leden waren B.J.G. Kapteyn namens het bestuur van de KNAW en W.R. Hugenholtz namens de directie van de KNAW. Fischer werd, dus nog voor zijn officiële start als bewindvoerder, als adviseur aangesteld en het IISG personeel kreeg een waarnemer in de persoon van Jan Gielkens.⁴²

De sfeer in het management eind 1983 moet tamelijk naar geweest zijn. De positie van directeur Van der Leeuw was hopeloos. Door arbeidsrechtelijke fouten bij het ontslag van Lehning dreigde het IISG tonnen schade op te lopen. De Wolff was hierover zo woedend dat hij per direct als voorzitter van de Stichting wilde opstappen. De KNAW weigerde de rechtsgeldigheid van een recent met Timmer afgesloten contract te erkennen en verzocht Van der Leeuw dat snel aan Timmer mee te delen. Op Van der Leeuws mededeling dat er gesprekken waren geweest met het ARA over afbakening van het verzamelgebied, meldde Blom dat afspraken die hieruit zouden voortvloeien, niet geldig waren zolang de reorganisatie liep.

Blom luchtte op deze voor hem laatste bestuursvergadering zijn hart. Hij bekeek zijn bestuursperiode met gemengde gevoelens. Het bestuur was gedwongen in te grijpen en dat proces had hem weinig vreugde geschonken. Maar het was voor hem overeind gebleven dat 'het IISG qua materiaal een fantastisch Instituut is'.⁴³

De reorganisatie

De reorganisatie van het IISG nam drie jaar in beslag. Van 1984 tot 1987 waren de CUB en Eric Fischer intensief met het proces bezig. Het gedetailleerde handwerk van de concrete plaatsing van medewerkers in nieuwe functies werd gedaan door het personeelsplaatsingsteam (PPT). De gewenste uitkomst hield een aanzienlijke breuk met het verleden in. Bijna 50 jaar had het Instituut bestaan uit tamelijk zelfstandig opererende kabinetten, met daarnaast de bibliotheek. In de loop der jaren waren daar aparte eenheden aan toegevoegd, maar het grondplan bleef min of meer hetzelfde. Deze groei van de organisatie 'in de breedte' was een van de achtergronden van de geconstateerde inefficiëntie die tot de reorganisatie leidde. Maar het gemengd zijn van de taken van de medewerkers in de kabinetten was, zoals we gezien hebben, de belangrijkste organisatorische reden van de

42 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 20 december 1983.

43 Ibid.

reorganisatie. Medewerkers waren verantwoordelijk voor zowel de collecties, als de wetenschap. Daardoor werden beide taken niet optimaal uitgevoerd. De nieuwe organisatie voor het IISG trok deze twee taken dan ook uit elkaar. Er kwam een afdeling collecties en een afdeling wetenschappelijk onderzoek.

De zittende medewerkers werden zoveel als mogelijk in de nieuwe functies geplaatst. Voor veel functies was dat geen fundamenteel probleem: de functie catalograaf bleef in de nieuwe organisatie gewoon bestaan, al veranderden er wel details aan de functiebeschrijving. De inhoudelijke functies leverden meer problemen op. Medewerkers die in de kabinetten een dubbele taak hadden, werden in de nieuwe organisatie geplaatst in een wetenschappelijke of in een collectiegerelateerde functie. De inhoudelijk kant van de collectiezaken, toegespitst op de collectievorming, zou worden verzorgd in de voor het IISG geheel nieuwe functie van vakreferent, ook wel wetenschappelijk medewerker collectievorming genoemd. En zoals Van Rossum al had geconstateerd voordat er ook maar sprake was van concrete plaatsingen en verschuivingen, daar zat de pijn.

In het organisatieschema dat hoorde bij het 'Beleidsplan voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis', werd uitgegaan van 13,5 formatieplaatsen voor de wetenschap en 6,5 voor de vakreferenten.⁴⁴ Het door Van Rossum voorspelde gebrek aan medewerking bleek in de praktijk mee te vallen. Eén medewerker verzette zich vanaf het begin consequent tegen de reorganisatie. De redenering van Wim van der Linden, hoofd iconografische afdeling, was als volgt. Het bestuur had gefaald in zijn elementaire taak te zorgen voor een functionerende directie. Daarom voelde men zich nu gedwongen te reorganiseren, waarbij een goed functionerende afdeling, te weten de iconografische afdeling, overgeheveld werd van 'wetenschap' naar 'archief'. Zo lang er niet zonder voorwaarden vooraf met inhoudelijke argumenten kon worden gediscussieerd, werkte hij niet mee. Na een persoonlijk gesprek met Wieringa bleef hij bij zijn standpunt, aldus geformuleerd: 'De ingeslagen weg is onbehoorlijk, grenzend aan het immorele, en tevens uiterst gevaarlijk, omdat juist de goede en originele dingen van het Instituut dreigen te worden aangetast'.⁴⁵

Het bestuur week niet af van zijn beleid en die boodschap bleek bij de meerderheid van het personeel in de herfst van 1983 wel aangekomen.

44 Beleidsplan voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Advies van de Commissie Uitvoering Beleidsnota IISG aan het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, vastgesteld op 7 januari 1985 4. Kopie HSa.

45 IISG Archief IISG 520 brieven van W. van der Linden aan Bestuur Stichting IISG 1 september 1983 en 3 november 1983. Citaat uit laatste brief.

Vanaf het moment dat het ministerie toestemming had gegeven tot de reorganisatie, waren van de ene op de andere dag de gezagsverhoudingen helder. Intern werd de bewindvoerder de baas. De CUB en de bewindvoerder hadden een instrumentarium in handen waarmee zij beslissingen konden doorvoeren variërend van plaatsing in andere functies tot ontslag. Hoezeer iedereen ook in de beste Hollandse traditie polderde of in de beste IISG-traditie opponeerde, er konden beslissingen worden genomen. En Fischer was een manager die in het geheel niet terugschrok voor beslissingen.

De situatie die het personeel in de organisatie innam, veranderde. Vanaf 12 juni 1984 opereerde er een Dienstencommissie op het IISG. De Dienstencommissie (DC) kon en mocht op wettelijke basis de personeelsbelangen verdedigen.⁴⁶ Ook de interne oppositie tegen de invoering van de DC was niet succesvol geweest. De IR functioneerde al een tijd niet meer. Vergaderingen van WAS en TAS, met als hoogste gezag de Algemene Vergadering, waar in het klein een vorm van grote politiek werd nagespeeld, behoorden tot het verleden.

Tijdens de reorganisatie werden in vacatures tijdelijke medewerkers benoemd. In 1985 werd de stand van zaken opgemaakt en bleken naar het inzicht van bewindvoerder en CUB zeven vaste personeelsleden niet plaatsbaar in de nieuwe organisatie. Dat kwam overeen met twaalf procent van het vaste personeel – een substantiële hoeveelheid. Het aantal door tijdelijke medewerkers vervulde vacatures was opgelopen tot 26,6 fte.⁴⁷ Bij een totaal aantal van 66,8 formatieplaatsen was het evident dat de organisatie onder spanning stond. In het begin van 1985 uitte deze spanning zich in het terugtreden van Gielkens als waarnemer namens het personeel in de CUB. Dat hij door Fischer, ondanks zijn stellige ontkenning, van 'instituuetsvijandig' gedrag werd beschuldigd, tekende de gepolariseerde verhoudingen.⁴⁸

Eind 1985 gaf de DC een reactie op de stand van zaken bij de reorganisatie. Wieringa uitte zijn blijdschap over de zakelijke toon van de in deze reactie verwoorde kritiek. Een en ander klonk volkomen anders dan hij tot voor kort vanuit het personeel gewend was geweest. De voornaamste kritiek van de DC behelsde de vrees dat de informatieverstrekking aan gebruikers zou verslechteren nu voor deze taak een gespecialiseerde medewerker werd

46 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 3 september 1984.

47 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 10 oktober 1985.

48 IISG Archief IISG 520 Brief Jan Gielkens aan Bestuur KNAW 15 januari 1985. DC-lid Els Wagenaar nam het voor hem op en beschuldigde de CUB van een hetze tegen Gielkens. Zie IISG Archief IISG 539 Notulen WS 24 januari 1985.

aangesteld, in een lagere schaal dan de schaal van een vakreferent. Het was voor Fischer geen aanleiding om het plan te wijzigen.⁴⁹

In 1986 werd de reorganisatie door de Bijzondere Commissie goedgekeurd, waarna de minister het groene licht gaf.⁵⁰ Vanaf nu functioneerde de CUB ook als personeelsplaatsingsteam.⁵¹ Het ministerie van O & W stelde de formatie vast op 65,7 fte. Van groot belang was dat daarin zowel een fulltime directeur als een fulltime adjunct-directeur waren opgenomen. De verdeling tussen wetenschap en collecties was als volgt uitgevallen. Er kwamen 5,5 vakreferenten, 3 senior wetenschappelijk medewerkers, 6 wetenschappelijk medewerkers en 4,2 onderzoeksassistenten.⁵² Kwantitatief was de versterking van de wetenschappelijke poot gerealiseerd. In een eigen evaluatie noemde Fischer dit het eerste belangrijke doel van de reorganisatie. Het tweede doel was het bijeenbrengen van alle activiteiten aangaande de collecties in één afdeling.⁵³ Het hier geciteerde artikel laat een glimp van Fischers managementfilosofie zien. Het in de kern uiterst simpele idee was dat de activiteiten van de organisaties in overeenstemming gebracht moesten worden met de doelen van de organisatie. In de praktijk was dat, zoals hier naar voren is gekomen, een uiterst gecompliceerd proces.

De verhoudingen binnen het IISG werden er in de eerste helft van de jaren tachtig niet beter op. Er waren meer contractanten (tijdelijke medewerkers) en er was meer administratieve rompslomp rond hun aanstellingen. De onderlinge verhoudingen en de organisatorische complexiteit konden medewerkers soms vermalen. Een lelijk voorbeeld daarvan was hoe het Jacques Giele verging. Henk Wals beschreef vele jaren later hoe zijn tijdelijke aanstelling keer op keer zowel verkeerd werd beëindigd, als verkeerd werd verlengd. Giele ging zelfs over tot een staking en op het moment dat hij er achter kwam dat het IISG op dezelfde dag een ontslagverzoek en een verzoek tot verlenging naar de Akademie had gestuurd, besloot hij op te stappen.⁵⁴ De vele contractanten dienden te wachten tot het vaste personeel na een belangstellingsinventarisatie in het nieuwe schema geplaatst was. Daarna

49 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 13 november 1985.

50 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 3 maart 1986. De Bijzondere Commissie is het hoogste niveau van overleg tussen de minister en de vakbonden.

51 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 3 maart 1986. In personeelsplaatsingsteam: W. Thomassen, Th. van Tijn, W. Duk, P. de Wolff, F.E.G. van Haersma Buma, E.J. Fischer en T.J. van der Kroon. De DC mocht 2 leden benoemen, Ditty Mulder en Hans Staphorst.

52 IISG Archief IISG 336 Bij notulen gecombineerde besturen 30 juni 1986. Brief Ministerie van O & W van 23 mei 1986.

53 Fischer, 'The International Institute of Social History – Reorganization', 252-253.

54 Henk Wals, 'Van Harte welkom ...', *Onvoltooid Verleden Nieuwsbrief* 32 (2015), zie: <http://www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=452> (9 maart 2016).

konden de tijdelijke medewerkers, van wie er heel wat al jaren op het IISG aan het werk waren, solliciteren op de nog niet ingevulde plaatsen.

Van het vaste personeel dat niet in het nieuwe schema geplaatst werd, kregen vier mensen binnen de KNAW een andere baan. Van der Linden nam vrijwillig ontslag. Twee medewerkers werden boventallig als staf-functionaris aangehouden.⁵⁵ Rudolf de Jong vocht tevergeefs zijn plaatsing als vakreferent aan. Hij bleef tot 1993 bij het IISG werkzaam en in zijn brede scala van activiteiten kwam geen noemenswaardige verandering. Van der Leeuw was per 1 januari 1986 met pensioen gegaan. Hij werd op 1 juli 1987 opgevolgd door Fischer. Jaap Kloosterman was per 1 januari 1987 benoemd tot adjunct-directeur en in die functie verantwoordelijk voor de collecties. Sommigen konden zich niet neerleggen bij de gedaanteverwisseling van het aloude IISG. Els van Daele, werkzaam op de Bakunin-afdeling haalde zich een berisping wegens het verspreiden van beledigende teksten op de hals. Hierdoor getergd deed zij met medestanders van buiten, 'waarschijnlijk krakers' noteerden de bestuursnotulen, een inval, sloot de portier op in zijn loge, gooide zand in de prikklok en stal de prikklokkaarten (toch al een doorn in het oog der activisten). Hiervan werd aangifte bij de politie gedaan en ontslag volgde.⁵⁶ Het inrichten van de nieuwe organisatie werd in 1987 vrijwel volledig afgerond.

Uit het voorafgaande mag duidelijk zijn dat de KNAW stapsgewijs meer te vertellen kreeg in het Instituut. De KNAW wenste bijvoorbeeld een 'systematische evaluatie van het Instituut als wetenschapsbedrijf'.⁵⁷ KNAW-directeur Van der Mei sprak van de wenselijkheid van vergelijkbaarheid en uniforme verslaglegging van wetenschapsprogramma's en begrotingen.⁵⁸ De reorganisatie van het IISG bracht ook op bestuurlijk niveau veranderingen. Het bestuur had het proces in werking gezet en een stap terug gedaan. De CUB was naar voren getreden. Zoals Wieringa in 1983 aan het personeel meedeelde: 'De commissie zal haar voorstellen inzake de uitvoering van de Beleidsnota rechtstreeks indienen bij het bestuur der KNAW, waaraan ook de besluitvorming competeert'.⁵⁹

55 *IISH Annual Report* 1987 9.

56 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 29 februari 1988. Mondelinge mededeling Eric Fischer 6 februari 2018.

57 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 17 februari 1982.

58 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 9 juni 1982. IISG-secretaris Hofmann vergezelde zijn verslag met een eigen inzicht: dit wenst de KNAW 'om de bureaucraten cijfers in handen te geven op grond waarvan ze kunnen bezuinigen'.

59 IISG Archief IISG 520 Mededeling aan alle medewerkers van het IISG 30 december 1983.

De KNAW verkeerde zelf in een reorganisatieproces en wilde de relatie met het IISG in overeenstemming brengen met de eigen ideeën over wetenschapsorganisaties. Rond deze tijd leefde de gedachte dat de KNAW twee clusterbesturen zou gaan krijgen, een alfa/gamma- en een bèta-clusterbestuur. De besturen van de afzonderlijke instellingen zouden opgeheven moeten worden en het wetenschapsbeleid per instituut zou in handen dienen te komen van een wetenschapscommissie. Voor het IISG kwam er een voorlopige wetenschapscommissie in 1985 met daarin de hoogleraren Van Arkel, Hesseling, Manning en Van Tijn.⁶⁰ De gesprekken over de toekomstige bestuursverhoudingen werden gevoerd binnen de CUB, die daarmee een nieuwe en extra taak had gekregen. De KNAW hield dat jaar vast aan haar plannen: het bestuur van het KNAW-Instituut IISG diende te worden opgeheven en vervangen door een wetenschapscommissie. Het bestuur van de Stichting IISG kon blijven.⁶¹ Uiteraard kwam ook de bruikleenovereenkomst tussen de Stichting IISG en de KNAW ter sprake. Maar, stelde de KNAW, in deze overeenkomst waren geen bepalingen opgenomen over de bestuursstructuur of de positie en de bevoegdheden van het Stichtingsbestuur.⁶² Dat er iets gedaan moest worden aan de besturen leek betrokkenen duidelijk. Na 1979 waren sommige zaken wat versloft. Zo had de Stichting IISG al een tijd niet voldaan aan de verplichting een jaarverslag en een jaarrekening op te maken en van de buitenlandse bestuursleden was al lang niets meer vernomen. Voor de Stichting Beheer IISG gold dat er na het aftreden van het bestuur in 1972 (!) nooit meer een nieuw bestuur was benoemd.⁶³

De kern van de problematiek tussen IISG en KNAW school in de vraag of de eigenaar van de collecties iets te zeggen had over het inhoudelijk beleid van het IISG. De eigenaar vond uiteraard van wel. In de tweede helft van de jaren tachtig leek een werkbare oplossing bereikt te worden in de vorm van een liëring van het Instituut aan de KNAW. In die opzet zou de Stichting IISG blijven bestaan en er een apart bestuur onder de KNAW komen. Op de valreep werd deze oplossing door de in 1990 nieuw aangetreden directie van de KNAW afgeblazen.⁶⁴ Maar het radicale standpunt van de KNAW-directie dat, gezien de reorganisatie van de KNAW het contract uit 1979 automatisch

60 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 27 maart 1985. Van Tijn merkte hierbij op dat zijns inziens deze commissie het bestuur niet mag vervangen.

61 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 10 oktober 1985.

62 IISG Archief IISG 336 Bij notulen gecombineerde besturen 10 oktober 1985, brief Van der Mei namen bestuur KNAW 22 oktober 1985.

63 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 3 maart 1986.

64 De Wolff, 'Piet de Wolff: "Het toeval"', 46.

zou zijn vervallen, ging niet op, omdat dat contract in 1989 automatisch met tien jaar was verlengd.⁶⁵ Er was dus tijd om de zaken af te ronden.

Al het voorafgaande zou de indruk kunnen wekken dat Fischer geheel in beslag genomen was door wetenschaps-bureaucratische perikelen binnen Ministerie van Onderwijs, KNAW en IISG. Dat was echter niet het geval. Zijn activiteiten bij het IISG waren elders snel opgevallen. In 1988 werd hij interim-directeur bij het Nederlands Openluchtmuseum.⁶⁶ Een jaar later kreeg hij dezelfde rol voor het Amsterdams Historisch Museum. In de jaren 1987-1989 wist hij fl 2 miljoen te vinden voor het Nationaal Vakbondsmuseum. Hierbij was de voorzitter van de Industriebond FNV, Dick Visser, nauw betrokken. Het aanhalen van de banden met de vakbeweging en de PvdA was een bewuste strategie om de maatschappelijke positie van het IISG te bestendigen. Fischer voorzag ook de vakbeweging van organisatorische adviezen.⁶⁷

Fysieke omgeving

Het IISG verruilde het onveilig geworden gebouw aan de Herengracht in 1981 voor een industrieflat aan de Kabelweg in Amsterdam Sloterdijk. De locatie was niet ideaal en het pand werd voor veel geld gehuurd. Bovendien was het vanaf het begin te klein en moest het filiaal Ceres worden aangehouden. Het pand had geen geschikte vergaderruimten, laat staan congresfaciliteiten. In de zoektocht naar een geschikte nieuwe locatie was gedurende een aantal jaren het IWO-gebouw (Instituten voor Wetenschap en Onderzoek) in beeld. Dit was een verzamelgebouw pal ten zuiden van het AMC in Amsterdam Zuidoost, zo mogelijk nog verder van de binnenstad dan de Kabelweg. De UB Amsterdam gebruikte hier vloeroppervlak voor niet vaak geraadpleegde collecties. Op de begane grond bevonden zich stallen met proefdieren. Een gedeelte van dit pand zou voor het IISG verbouwd moeten worden en dit was geen goedkope zaak. Vanuit het IISG was een plan van eisen opgesteld dat uitging van fl 10,8 miljoen. Het ministerie stelde fl 6,5 miljoen beschikbaar.⁶⁸

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Vanaf 1985 was Eric Fischer lid van de Ministeriële Commissie van Bijstand van het Nederlands Openluchtmuseum. In die rol loopt hij onder de naam 'Erik Visser' in de roman *Het Bureau* van J.J. Voskuil de Nederlandse literatuur binnen. Zie: Ger Bijster e.a. ed., *Fischeriana: publicatie aangeboden aan Eric Fischer na zijn afscheid als bestuursvoorzitter van GO-Opleidingen* (Vlaardingen 2010) 8.

⁶⁷ Jan Bom en Peter Noordermeer, 'Dr. Eric Fischer: "Een bestuurder verdedigt zijn eigen stoel"', *FNV Magazine*, nr. 19 10 maart (1990) 6-8.

⁶⁸ IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 1 november 1984.

Illustratie 27 Het IISG aan de Cruquiusweg 31 gezien vanaf de kadekant. Foto Henk Wals ca. 2016.

Over dit gat werd op 12 november 1984 een gesprek met alle betrokkenen gearrangeerd. Het was het eerste gesprek dat er uiteindelijk toe leidde dat het beschikbaar gestelde bedrag in 1985 werd verhoogd tot het gewenste niveau.⁶⁹ Het argument dat het ministerie over de streep trok, was dat het de doelstellingen van het IISG in het hele proces van de reorganisatie had onderschreven en dat zonder een adequaat gebouw daarvan niet veel zou overblijven.

⁶⁹ IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 10 oktober 1985.

Op dat moment bemoeide zich een andere belanghebbende met de situatie: de Gemeente Amsterdam. Eric Fischer zocht samen met wethouder Michael van der Vlis naar mogelijkheden.⁷⁰ De gemeente zag het IISG liever dichterbij de binnenstad en was bezig met de herontwikkeling van het oostelijk havengebied. Zij verklaarde het IWO-gebouw tot een gebouw met een medische bestemming en opperde de mogelijkheid dat het IISG in het Koning Willem I gebouw, een pakhuis van het voormalig Gemeentelijk Handelsentrepot aan de Cruquiusweg, zou inhuizen.⁷¹ In de jaren 1985-1987 werd er een ingewikkeld spel gespeeld tussen vier partners: het Ministerie van O & W, de KNAW, de Gemeente Amsterdam en het IISG. Na doorberekeningen door verschillende ingenieursbureaus kwam het bureau Berenschot Osborne met een overtuigende berekening die aantoonde dat de verbouwing van het IWO-gebouw en de verbouwing van Koning Willem I vrijwel evenveel zouden kosten, namelijk fl 17 miljoen, maar dat exploitatie van Koning Willem I goedkoper was.⁷² In 1986 kreeg de KNAW het groene licht om het gebouw van de gemeente Amsterdam te kopen. Deze doorbraak was mogelijk na een interventie van Eric Fischer en David de Wied, president van de KNAW, bij minister Deetman.⁷³

In 1988 moest het filiaal Ceres vrij plotseling worden ontruimd vanwege plannen van de gemeente Amsterdam met de omgeving van de Weesperstraat. Het gemeentearchief Amsterdam sprong in en stelde tijdelijk ruimte ter beschikking.⁷⁴ Met deze laatste noodverhuizing in de hier behandelde periode, nam het IISG afscheid van een lange geschiedenis van filialen.

Het pakhuis Koning Willem I was in 1961 gebouwd en ontworpen door Cornelis Wegener Sleeswijk (1909-1991).⁷⁵ Tussen 1988 en 1989 werd het verbouwd naar een ontwerp van Hans van Beek en Henk van der Leeden van Atelier Pro, het architectenbureau dat zijn sporen had verdiend met

70 Gesprek HSA met Eric Fischer 6 februari 2018.

71 Hans van Beek en Jaap Kloosterman, *Moving Marx: the International Institute of Social History at 31 Cruquiusweg* Amsterdam (Amsterdam 1989) 16.

72 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 30 juni 1986.

73 Gesprek HSA met Eric Fischer 6 februari 2018.

74 *IISH Annual Report* 1988 47 en IISG Archief IISG 336 IV Notulen gecombineerde besturen 27 september 1988.

75 Bij de bouw begin jaren zestig werd er een atoomschuilkelder gerealiseerd. Deze was geschikt voor 250 personen, zie: <http://www.stelling-amsterdam.nl/bunkers/schuilplaatsen/oost/index.php>. Over de Amsterdamse atoomschuilkelders Harrison van der Vliet en Sterre van der Hee, 'Stalen deuren naar het verleden', zie: <https://www.napnieuws.nl/2014/02/18/stalen-deuren-naar-het-verleden/> (beide urls 25 oktober 2017).

de nieuwbouw van het ARA in Den Haag.⁷⁶ Het vernieuwde gebouw kreeg in 1989 de Betonprijs.⁷⁷

Op 1 mei 1989 kon het IISG de eerste bezoekers in het nieuwe pand ontvangen. Voor het eerst in zijn geschiedenis kreeg het nu een onderkomen waar de collecties volgens professionele eisen van bibliotheek- en archiefbeheer konden worden bewaard, met geklimatiseerde magazijnen als belangrijkste onderdeel. In het gebouw konden meer instellingen en collecties worden samengebracht. Er waren vergader- en congresfaciliteiten. Het ideaal van Fischer om van het IISG een werkelijk centrum van sociale en economische geschiedbeoefening te maken, werd dicht benaderd.

Collecties: Meer verbreding

Zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien, vergde de organisatie van het Instituut in deze periode veel tijd. De interne problemen en de zoektocht naar stabiele inbedding brachten wel mee dat er voortdurend gereflecteerd werd op de bestaansgronden van het IISG. Daarbij waren overwegingen die te maken hadden met de collectie dominant. De Wolff stelde onomwonden de reddingsfunctie centraal tijdens een rede gehouden bij de gezamenlijke vergadering van het oude en nieuwe bestuur op 21 mei 1979, dus kort nadat het Instituut bij de KNAW was aangesloten. 'Hoofddoel was het bijeenbrengen van historisch belangrijke documenten betreffende de arbeidersbeweging, socialistica e.d.', die verloren dreigden te gaan.⁷⁸ De wetenschappelijke staf hechtte in het begin van de jaren tachtig veel waarde aan de continuïteit. Een steeds herhaald thema daarbij was de wenselijkheid van de nauwe samenhang tussen de collecties, de collectievorming, het wetenschappelijk onderzoek en de begeleiding van het onderzoek van derden.⁷⁹

Op dit laatste werd uitgebreid ingegaan in de 'Nota Wetenschapsbeleid Balans en Perspectieven', van de hand van Van Rossum en Rojahn, de interne voorloper van Bloms nota 'Balans en perspectief'.⁸⁰ Deze tekst wees op de enorme groei in de periode 1963-1979. Alles groeide: het onderwerp 'sociale geschiedenis', het personeel, de collecties. De omvang van de collectie werd

76 Van Beek en Kloosterman, *Moving Marx*, 18-19.

77 <https://www.atelierpro.nl/nl/projects/88/internationaal-instituut-voor-sociale-geschiedenis-iisg#.WfCqFohpGUk> (25 oktober 2017).

78 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 21 mei 1979.

79 IISG Archief IISG 335 Bij notulen gecombineerde besturen 18 december 1980. Wetenschapsbeleid. concept nota voor de bestuursvergadering 21 november 1980.

80 IISG Archief IISG 519.

geschat op 3500 meter archief en 550.000 boeken en brochures. De collectie periodieken telde 60.000 titels. Er was 120 meter documentatie aanwezig en er waren 85.000 eenheden binnen de iconografische collectie. Binnen de collectie was een top vier van geografische gebieden aan te wijzen. De sterkste gebieden waren Nederland en Duitsland. Op nummer twee stonden Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Spanje. De derde plaats werd bezet door Italië, Portugal, België, Zwitserland, Polen, de Verenigde Staten, Indonesië en Latijns-Amerika. Op de vierde en laatste plaats kwamen de overige Europese landen.⁸¹

De nota begreep de noodzaak van beperkingen, maar pleitte tegen het uitsluiten van de moderne sociale geschiedenis.⁸² Het IISG moest zich concentreren op sociale toestanden, bewegingen en ideeën. Het accent moest liggen op de onderste lagen van de maatschappij. Het probleem voor het IISG was dat de arbeidersbeweging na 1945 in veel landen 'systeemdragend' was geworden. Dus wat moest daarvan worden verzameld? Een verschuiving naar de nieuwe maatschappelijke emancipatie – en protestbewegingen – was zinvol. Het IISG kon volgens de opstellers wervend opereren onder de vlaggen 'internationaal' en 'onafhankelijk', vooral in landen waar geen vergelijkbare archiefinstelling bestond. Het verzamelen van Internationale Organisaties werd hier als een kans genoemd. De nota week geregeld af van de grote lijn en waaierde uit naar details die ongetwijfeld te maken hadden met voorkeuren en specialismen van medewerkers. Zo diende er bijvoorbeeld op het gebied van de radicale bewegingen in de *Vormärz*-periode compleet aangeschaft te worden. De titel van de nota was 'Nota Wetenschapsbeleid Balans en Perspectieven'. Het grootste deel ervan ging over collecties en collectievorming. In de toenmalige belevingswereld van de wetenschappelijke staf op het IISG was het evident dat zaken aangaande de collecties dominant waren.

Was er een grote tegenstelling met de nota die Blom op 1 maart 1981 uitbracht en die de hoofdlijn van het beleid in de jaren tachtig ging bepalen? Met betrekking tot de acquisitie hield de nota zich vooral bezig met de bibliotheek. Dat was ingegeven door het grote probleem van de achterstand van 100.000 te catalogiseren titels. Een volledige acquisitie was niet meer

81 Het ook toen al belangrijke 'gebied' van de Internationale Organisaties werd niet genoemd. Een belangrijke collectie die India bij de landen op de vierde plaats had kunnen brengen, haalde de nota ook niet. Zie: Huub Sanders, 'The Sarvodaya Movement: texts on microfiche', *IIAS Newsletter* 12 (1997) 16.

82 Zonder dat het expliciet gezegd werd handelt dit punt over moderne boekacquisitie.

mogelijk gezien 'het oeverloze gebied' van de sociale geschiedenis.⁸³ Wat moest er dan wel in huis komen? Volledigheid zou het doel moeten zijn op die gebieden waar het IISG bijzonder sterk was:

- a radicale bewegingen en arbeidersbewegingen in de belangrijkste landen van Europa tot 1945;
- b. de socialistische en communistische Internationales, de internationale vakbeweging;
- c. de socialistische theorie;
- d. sociale toestanden, structuren, processen en conflicten in de belangrijkste landen van Europa sinds de Verlichting, met nadruk op de onderste lagen van de bevolking;
- e. hetgeen bij de bestudering van de op het IISG aanwezige archieven noodzakelijk geraadpleegd moest kunnen worden.

De beperking was te vinden bij punt a, waar sprake was van 'tot 1945', en de overduidelijke concentratie op Europa. Dit waren dan ook punten van kritiek die de staf na februari 1981 uitte. Niettemin was het omschreven gebied nog behoorlijk groot.

Het al eerder aangehaalde rapport van de Algemene Rekenkamer luidde de noodklok over de acquisitie. Er werd gesteld dat de coördinatie tussen de kabinetten en de beheers- en ontsluitingsafdelingen ontbrak. Dat had geleid tot een 'ongebreidelde acquisitie'.⁸⁴ Bovendien werden er complete collecties geaccepteerd, waarmee er documenten in huis waren gehaald die, volgens de rekenmeesters, maar zijdelings op de sociale geschiedenis betrekking hadden. De Rekenkamer bepleitte een drastische koerswijziging. De organisatorische misstanden die tot 1982 hadden geheerst, werden aangewezen als medeschuldig aan de problemen. Tot dat jaar konden de kabinetten ongelimiteerd putten uit een instellingsbreed acquisitiebudget. Doordat elk kabinet een zo groot mogelijk aandeel in het budget nastreefde, leidde dit ertoe dat het jaarbudget van het IISG, in een race naar de bodem, al ver voor 31 december was opgesoupeerd.⁸⁵ Tot slot schatten de cijferaars de te catalogiseren achterstand aanmerkelijk groter. Zij hielden het op een aantal van tussen de 130.000 en 200.000 titels.

83 IISG Archief IISG 335 Nota 'Balans en perspectief' bij de notulen gecombineerde besturen 11 feb 1981, 11 en verder.

84 IISG Archief IISG 520 Algemene Rekenkamer Nota betreffende de controle bij de Koninklijke Nederlandse Academie [sic] van Wetenschappen te Amsterdam (KNAW) 7, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam, 15 aug 1983, Voor intern beraad. 20.

85 Ibid. 21.

De komst van Eric Fischer en Jaap Kloosterman op verantwoordelijke posities tijdens en na de reorganisatie, bleek geen beperkende invloed te hebben op de acquisitie.⁸⁶ De verzamelingen profiteerden zeer van de verbeterde organisatie en verzakelijke benadering. Anders dan door sommigen gevreesd, maakte de nieuwe organisatie een aanzienlijke expansie mogelijk.⁸⁷ Nu het verzamelen veel minder verkokerd plaatsvond, konden initiatieven gestalte krijgen die verder reikten dan het in huis halen van 'gewoon' iemands bibliotheek of archief. Fischers achterliggende doel hierbij was de versterking van de infrastructurele functie van het IISG binnen de discipline sociale geschiedenis – en dat zeer ruim opgevat.

Fischers eigen achtergrond als economisch historicus zal zeker bijgedragen hebben tot het streven de EHB in het nieuwe gebouw onder te brengen.⁸⁸ Hij was in 1985 ook directeur NEHA geworden.⁸⁹ Voor het NEHA lag het voordeel van samenwerking in het bestrijden van de financiële nood. De teruggang van het ledental van de Vereniging het NEHA kon als een teken van achteruitgang gezien worden. De te innige omhelzing van de UvA was voor het NEHA-bestuur een bijkomend argument.⁹⁰ De gesprekken met de KNAW leidden ertoe dat het NEHA als geliëerd instituut bij de KNAW kon aanschuiven. Voor het IISG betekende het dat een sterk verwante discipline een van zijn belangrijkste collecties beschikbaar stelde in de IISG-infrastructuur. In 1989 werd de grootte van de NEHA-collectie geschat op 75.000 monografieën en 2500 zeldzame zeventiende-eeuwse prijscouranten.⁹¹

Een instelling waarmee een vergelijkbare samenwerking kon worden aangegaan was het Nederlands Persmuseum. De collectie van dit Museum was toentertijd rond de 17.000 titels ('dossiers') groot en bestond voornamelijk

86 Voor bibliotheekzaken liet Fischer zich in eerste instantie adviseren door Fritjof Tichelman. Hij was van midden 1984 tot de herfst van 1985 bibliothecaris ad interim. In november 1985 raakte hij ernstig gewond toen hij, zich te voet naar station Sloterdijk spoedend, werd aangereken door een auto. Jaap Kloosterman volgde hem op.

87 Fischer was ruimdenkend in beleidszaken. Een van zijn uitgangspunten was 'Je moet nooit de gevangene worden van je eigen regels'. Mondelinge mededeling oud-medewerker Marijke Evers 11 Oktober 2016.

88 Vanuit het perspectief van het NEHA is het samengaan beschreven in: Van Gerwen en Seegers, 'To promote and facilitate: the NEHA' 34-44.

89 Fischer, Van Gerwen en Seegers, *De Vereeniging*, 206 en H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Het groene front', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*. 51 (1988) 1-34, aldaar 17. In 1985 volgde de benoeming als directeur ad interim en in 1987 de definitieve benoeming.

90 Jacques van Gerwen, Het NEHA: een economisch-historische schatkamer in Amsterdam (2013) 5, zie: <http://www.neha.nl/docs-pdfs/schatkamer.pdf> (26 juni 2014).

91 Van Beek en Kloosterman, *Moving Marx*, 8.

uit eerste, laatste en speciale nummers van Nederlandse tijdschriften.⁹² Het was voor het IISG interessant deze collectie in huis te hebben omdat het tijdschrift bij uitstek het medium was waarmee politieke bewegingen, in bijzonder de arbeidersbeweging, zich in de negentiende en twintigste eeuw manifesteerden.

Het Persmuseum had een zwervend bestaan achter de rug, maar was geen onbekende. K. Baschwitz, bestuurslid en directeur van het Instituut voor Perswetenschap, een onderdeel van de zevende, had het museum vanaf 1950 onderdak verleend.⁹³ Baschwitz was, zoals eerder beschreven, voor de oorlog medewerker van het IISG geweest en na de oorlog lid van de Raad van Advies. Na vele fysieke en organisatorische veranderingen binnen de UvA, dreigde het Nederlands Persmuseum in 1986 in problemen te komen door de fusie van het Instituut voor Perswetenschap en de Nederlandse Persbibliotheek tot de Stichting het Persinstituut. Na een succesvolle lobby van het bestuur van het Nederlands Persmuseum kon het museum met steun van de Tweede Kamer en het Ministerie van WVC gered worden. In 1988 werd er contact gelegd met het IISG. Per 1 januari 1989 was er een officieel samenwerkingsverband en de collecties verhuisden in de loop van het jaar naar de Cruquiusweg. Het was een grote verbetering voor de kwetsbare collecties. Slechts de expositiemogelijkheden, die in de praktijk tegenvielen, waren niet optimaal voor deze instelling.⁹⁴

Een belangrijke Duitse aanwinst was de overname van de collectie van de ID, voluit de 'Informationsdienst zur Verbreitung unterbliebener Nachrichten'. Het was een in 1973 opgerichte nieuwsdienst 'von unten'.⁹⁵ Als alternatieve persdienst kon de ID zich niet handhaven en in 1981 werd de omslag gemaakt van persdienst naar levend archief. Aan de basis lag de collectie van Duitse alternatieve kranten die de ID had opgebouwd en die in deze tijd al de grootste van Duitsland was. De geschatte omvang lag op 3000 titels lopende tijdschriften. De in Frankfurt am Main gevestigde instelling

92 Mariëtte Wolf, *Liefdewerk oud papier* (Amsterdam 1992) 73.

93 Ibid., 24. Baschwitz keerde na de oorlog niet terug op het IISG. Hij werd in 1947 buitengewoon hoogleraar aan de UvA met als leeropdracht de leer van pers, openbare mening en propaganda, zie: <http://www.albumacademicum.uva.nl/cgi/b/bib/bib-idx?type=simple;lang=nl;c=ap;rgn1=entirerecord;q1=baschwitz;x=6;y=8;cc=ap;view=reslist;sort=achternaam;fmt=long;page=reslist;start=1;size=1> (24 augustus 2018).

94 Dat verbeterde toen het Nederlands Persmuseum in 2001 de vrijgekomen ruimten van de Stichting Film en Wetenschap in het gebouw aan de Cruquiusweg kon inrichten als professionele expositieruimte.

95 'Frankfurt-Amsterdam: über einem Umzug besonderer Art', *Contraste. Zeitung für Selbstverwaltung* nr. 43 1988.

kwam er snel achter dat het beheer van een grote verzameling een dure aangelegenheid is. Maar alle omstandigheden leken gunstig om in Duitsland geld te vinden voor dit project. In Hessen regeerde een rood-groene coalitie waarvan men sympathie had kunnen verwachten. Ook stelde men hoop op het door de groenen gedomineerde gemeentebestuur van Frankfurt am Main. Maar verzoeken in die richting waren tevergeefs. Wetenschappelijke fondsen kwamen net zomin over de brug. Er werden pogingen ondernomen de collectie onder te brengen bij andere archieven of bibliotheken, zoals bij de Friedrich Ebert Stiftung, het Hamburgse Institut für Sozialforschung en de Deutsche Bibliothek. Maar het mocht niet baten.

De betrokkenen beschreven hoe ze in januari 1988 in een café de deprimierende stand van zaken opmaakten. Iemand offerde nog één poging te doen en 'Amsterdam' te bellen. Dat werd de volgende dag zonder veel hoop gedaan. Maar tegen de verwachting in was de reactie positief, werden ze al snel hartelijk ontvangen en was de deal binnen de kortste keren in kannen en kruiken. De belangrijkste bepalingen waren dat de collectie aan de Stichting IISG werd geschonken en de ID verder kon werken vanuit Amsterdam. Twee ID medewerkers werden daartoe bij het IISG aangesteld.⁹⁶ Het IISG kreeg hiermee een collectie in huis die haar direct een sterke positie gaf op het gebied van de moderne linkse beweging in de Bondsrepubliek. De omvang van de collectie werd geschat op 600 meter plankruimte.⁹⁷ In het ID-Archiv bevonden zich tevens archieven en documentatiecollecties met betrekking tot zaken rond de Rote Armee Fraktion. Veel betrokkenen vonden de Duitse politieke verhoudingen in dit verband een stuk minder veilig dan de Nederlandse, wat een transfer vergemakkelijkte.

We hebben gezien dat de wetenschappelijke staf in de discussies over het verzamelprofiel naar aanleiding van de beleidsnota had gesteld dat de niet-Europese wereld onderbelicht dreigde te raken. Het is onwaarschijnlijk dat men Turkije of China in gedachten had. Latijns-Amerika, waarmee over een lange periode al intensieve contacten bestonden, lag meer voor de hand. Toch was het opbouwen van een collectie Chinees en Turks materiaal een van Fischers grotere bijdragen aan de IISG-collectievorming.⁹⁸ De Chinese

⁹⁶ Ibid. De medewerkers die naar Amsterdam kwamen waren Axel Diederich en Waldemar Schindowski.

⁹⁷ Van Beek en Kloosterman, *Moving Marx* 8.

⁹⁸ Een andere bijdrage door hemzelf als belangrijk gekenschetst was de collectie uit Tsjechoslowakije, de Karel Škrábek Papers, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01310>. Met betrekking tot China gaat het om de Chinese People's Movement collectie, handelend over de protesten in 1989 op het Tian'anmen Plein, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00369>. Een introductie

collectie was weer een mooi voorbeeld van ‘verzamelen in de actualiteit’ door activisten en wetenschappers gezamenlijk in Beijing in mei en juni van 1989.

Het begin van het ‘Department of Turkey’ lag in een ontmoeting van Fischer met de Turkse banneling Orhan Silier tijdens de Linzer conferentie van september 1985.⁹⁹ Silier (1946) was na de militaire coup in Turkije in 1980 ontslagen als universitair medewerker, was gevlucht en leefde in 1985 in Marburg. Hij beheerde een grote privéverzameling Turks materiaal op het gebied van linkse politiek en arbeidersbeweging die op het moment van het eerste contact geschat werd op 1100 boeken en brochures en 125 tijdschrifttitels. Tussen de eerste ontmoeting in 1985 en de tweede in 1986, ook in Linz, ontstond er een intensieve correspondentie met Silier over de invulling van de samenwerking. De plannen liet Fischer beoordelen door Jan Lucassen en Rinus Penninx, die zich beide intensief met de wereld van de gastarbeid bezighielden. Zij adviseerden het bestuur positief.¹⁰⁰

Op 4 juni 1987 werd het contract tussen het IISG en Silier getekend. Daarin was sprake van de oprichting van het ‘Department of Turkey’, een gecombineerde onderzoeks- en documentatie-operatie.¹⁰¹ Bij de overeenkomst was afgesproken dat Silier de ‘afdeling’ voor tweeënhalfjaar zou leiden, waarna evaluatie voor verlenging zou volgen. De collectie werd voor fl 57.500 gekocht. Omdat Silier als politiek vluchteling niet terug kon naar Turkije, organiseerde Eric Fischer persoonlijk het transport vanuit diverse bergplaatsen in Istanbul. Orhan Silier startte zijn project met vliegende vaart. Snel werden er bijvoorbeeld 147 films en geluidsbanden verworven die gemaakt waren door het filmbureau van de Turkse Arbeiders Partij (TİP).

De nieuwe IISG-activiteit werd met een bescheiden presentatie gelanceerd. In december 1987 werd er in de Populier in Amsterdam een tentoonstelling gehouden onder de titel ‘Workers in Turkey: their life and struggle’,

tot deze collectie, zie: <https://socialhistory.org/en/collections/tiananmen-square-1989> (urls in deze noot 22 augustus 2018). Gesprek HsA met Eric Fischer 6 februari 2018.

99 Het volgende is in grote lijnen gebaseerd op: Erik-Jan Zürcher, A Miracle in Amsterdam? the Turkish collection of the International Institute of Social History (Manuscript [2012]), zie: http://www.academia.edu/5726039/A_MIRACLE_IN_AMSTERDAM_THE_TURKISH_COLLECTION_OF_THE_INTERNATIONAL_INSTITUTE_OF_SOCIAL_HISTORY (7 januari 2018).

100 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 4 december 1986. Bijlage V is een brief van Silier met een lijst van titels van zijn collectie.

101 Deze terminologie leidde tot veel onrust op het net gereorganiseerde IISG: waren de *departments* niet zeer recent juist afgeschaft? Wat kon de reden zijn dat een buitenstaander als Silier wel de vermeende privileges kreeg die anderen met een lange staat van dienst waren afgepakt?

samengesteld door Orhan Silier, Mehmet Bilgen, Marien van der Heijden en Huub Sanders.¹⁰² Ook werd er een aantal films vertoond.

Maar al gauw traden er tussen Silier en het IISG fricties op. Hij nam zijn functie als hoofd van de afdeling zeer letterlijk en wenste zich nauwelijks te conformeren aan de simpele regels van een middelgrote organisatie. Belangrijker was dat Silier het netwerk dat in Turkije in opbouw was, geheel naar eigen inzicht wenste in te richten. Inmiddels had Fischer daar beter zicht op gekregen. Dat kwam niet alleen doordat hij tussen 1985 en 1987 vijfmaal naar Turkije reisde, maar ook doordat hij via Rinus Penninx contact had gelegd met Herman van Renselaar, sociaal attaché op de Nederlandse ambassade in Ankara.¹⁰³ Van Renselaar werd een belangrijke bron van informatie voor het IISG omtrent Turkse verhoudingen. Ook was hij een veilige intermediair voor de verzending van geld van Nederland naar Turkije en van documentair materiaal van Turkije naar Nederland. Dat er veel geld met de opbouw gemoeid was, is duidelijk. In 1988 was er al fl 250.000 in de Turkse affaire geïnvesteerd. Maar de collectie was er naar: toen al in totaal 4600 boeken en brochures en 250 tijdschrifttitels.

De verhouding met Silier verslechterde snel. In 1988 nam hij ontslag, maar later trok hij dat weer in. Het IISG gaf aan zijn aanstelling niet te zullen verlengen, waarop een rechtszaak volgde. In december 1989 kwamen de partijen buiten de rechtszaal tot een overeenstemming die leidde tot het betalen van de laatste termijn voor Siliers collectie en zijn definitieve ontslag.

Door snel te handelen kon Fischer, met hulp van Van Renselaar, het netwerk in Turkije voor het IISG behouden. Silier had zich bij de desbetreffende mensen ook niet populair gemaakt. Sadun Aren, Alpaslan Işıklı, Yıldırım Koç en Fahri Aral stemden ermee in voor het IISG door te werken. Alleen Ülkü Özen zag ervan af. Voor de Nederlandse kant van de operatie contracteerde Fischer de Nijmeegse wetenschappelijk medewerker Erik-Jan Zürcher die daarvoor als een van de weinige specialisten op het gebied van de moderne Turkse geschiedenis in Nederland in aanmerking kwam.¹⁰⁴

102 *IISH Annual Report* 1987 20. Bij de voorbereiding van deze tentoonstelling waren de spanningen die al eerder aan het licht waren gekomen, zo hoog opgelopen dat Silier voor adviezen niet meer geraadpleegd kon worden. Tichelman met zijn fabelachtige kennis viel in en praatte de overige organisatoren bij in een geïmproviseerd college over de geschiedenis van de Turkse arbeidersbeweging van toch al gauw een uur.

103 Betrokkenheid van Nederlandse ambassades in het algemeen bij operaties van het IISG komt geregeld voor. Van beide kanten wordt er discreet mee omgegaan. Het is daarmee een onderwerp dat als vanzelf in het domein van de 'tacit knowledge' terecht komt.

104 Zijn activiteiten, die begonnen midden 1990, liggen buiten de bestudeerde periode.

Een andere grote verzameling die werd verworven, was de bibliotheek van de Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn (NRMW). De NRMW was een adviesinstelling van het Ministerie van WVC die door dit ministerie per 1 januari 1989 gedisccontinueerd werd.¹⁰⁵ De instelling had, begonnen in 1908 als de Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid, een lange voorgeschiedenis. De collectie was 1660 titels groot.¹⁰⁶

De Universiteitsbibliotheek van de UvA had vanaf het eind van de jaren 1960 een belangrijke collectie alternatief materiaal opgebouwd. Uiteindelijk vond die binnen de UB een institutionele vorm onder de naam 'Documentatie Sociale Bewegingen'. Het centrum is bekender geworden onder de afkorting 'CSD' voor 'Collectie Sociale Documentatie'. Die afkorting zal ik verder blijven gebruiken.¹⁰⁷ Een spraakmakende verzameling binnen dit complex was het archief van Provo. Dit archief werd in 1969 door de toenmalige bibliothecaris Sape van der Woude (1911-2001) voor fl 13.000 van de 'Provo-Liquidatiecommissie' overgenomen. De Boerenpartij stelde kamervragen over de aankoop. Roel van Duijn was het niet eens met de verkoop: een 'misselijk makende middenstandsmethode' was zijn oordeel.¹⁰⁸ Het archief had geschonken moeten worden. Die mening werd gedeeld door het IISG; het diende een zaak van eer te zijn je collectie aan het IISG te schenken. De periodiekencollectie werd, zoals al aangegeven, doorgaans uitgebreid met gratis abonnementen. Daartoe werden bewegingen aangeschreven met 'bedelbrieven'. Deze brieven konden bij sommige activistische kringen niet langer op begrip rekenen. Het IISG, als gevestigde instelling met medewerkers met ambtenarensalarissen, moest die paar gulden die de armlastige actievoerders voor hun krantjes in rekening brachten, maar betalen.

Opmerkelijk genoeg kon Roel van Duijn zijn eigen standpunt niet handhaven en verkocht hij zijn deel van het provo-archief in 1977, plus materiaal over de Kabouterbeweging en zijn wethouderschap van Amsterdam, aan de UB Amsterdam. Samen met nog enkele andere verzamelingen was hiermee

105 Zie: <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eadid/2.19.099/anchor/descgrp-context-bioghst> (1 juni 2016). Het archief wordt bewaard in het Nationaal Archief.

106 Zie: <https://search.socialhistory.org/Search/Results?lookfor=Nationale+Raad+voor+Maatschappelijk+Welzijn%2C&type=Collector> (1 juni 2016).

107 Deze passage is grotendeels gebaseerd op: Tjebbe van Tijen, *Altaar of mestvaalt van de geschiedenis. Ervaringen met selectie, deselectie en ontsluiting*. Amsterdam (Manuscript, 2013), kopie H5a.

108 Zie ook nawoord van Tjebbe van Tijen bij: Roel van Duijn, *Provo: de geschiedenis van de provotarische beweging, 1965-1967* (Amsterdam 1985), zie: http://www.dbnl.org/tekst/duyn-002provo1_01/duyn002provo1_01.pdf (3 juni 2016) citaten op pg.247 van deze online versie.

een 'vrij compleet beeld van de periode 1960-'70 van alles wat zich toen onder de naam 'provo' presenteerde' in de afdeling CSD aanwezig.¹⁰⁹

Deze afdeling werd nog welwillend gezien door Ernst Braches, al genoemd als adviseur bij de reorganisatie van het IISG en opvolger als bibliothecaris van de UB van de UvA van Van der Woude. Maar Braches moest in 1987 als bibliothecaris het veld ruimen.¹¹⁰ Voor de UB Amsterdam begon nu een fase van rationalisering onder leiding van Norbert van den Berg. Van den Berg kwam van uitgeverij Elsevier. Hij snoeide in het collectieprofiel en zo kwam de CSD bij hem in beeld. Tjebbe van Tijen, conservator van de CSD-collectie, beschreef hoe op een avond, de UB was tot middernacht geopend, een duo bestaande uit Norbert van den Berg en Eric Fischer zijn zaal op de UB binnenliep. Al snel lag de vraag op tafel 'wat dacht je ervan als ...', de CSD over zou gaan naar het IISG? Zo geschiedde in 1990. De collectie werd aan het IISG in bruikleen gegeven en Van Tijen werd door de UB gedetacheerd op het IISG. Het IISG werd hiermee een grote, diepe en unieke collectie op het gebied van de moderne sociale bewegingen rijker.

Naast het Persmuseum kwam er in 1989 nog een huurder in het nieuwe pand. Dat was het Audio-Visueel Archief, AVA, een onderdeel van de Stichting Film en Wetenschap. Op 3 november werd deze locatie officieel geopend.¹¹¹ De collecties, die in Utrecht niet optimaal beheerd werden, kregen hier een betere behuizing. Deze instelling bleef apart en zelfstandig, maar wel beheerde het de collectie IISG-films op een professionelere manier dan het IISG toentertijd kon. In 1997 ging de Stichting Film en Wetenschap op in het Nationaal Audiovisueel Archiefcentrum, later Instituut voor Beeld en Geluid in Hilversum.¹¹² Hierdoor kwam er aan de Cruquiusweg ruimte vrij voor een tentoonstellingsruimte voor het Nederlands Persmuseum.

Dit alles vond plaats naast de 'normale' aangroei van de collecties. Tijdens Fischers directoraat verwierf het IISG bijvoorbeeld het archief van Joop den Uyl, na Willem Drees Nederlands belangrijkste naoorlogse sociaaldemocratische politicus. Bij deze verwerving speelde ideologie de doorslaggevende rol. Joop en Liesbeth den Uyl lieten zich overtuigen

109 Ibid.

110 Interessant is dat Braches de door de UB zelf opgezette automatisering wilde voortzetten, tegen de wens van ministerie en PICA in. Zijn opvatting was dat een instelling als de UB met zijn gespecialiseerde bijzondere collecties een eigen systeem nodig had. Zoals we zullen zien werd dit de keuze voor de IISG automatisering.

111 *Inventaris van de archieven van de Stichting Film en Wetenschap, (1938) 1955-1989* (Amsterdam 1993) xv.

112 'Jaarverslag Stichting Film en Wetenschap 1996', *Jaarboek Stichting Film en Wetenschap* (1996) 111-137, aldaar 111.

dat de nalatenschap van de socialist Den Uyl het beste in het IISG op zijn plaats was. Het was Theo van Tijn, die toevallig bij het gesprek tussen Eric Fischer en de Den Uyls aanwezig was, die Den Uyl over de streep trok met de opmerking 'als je jezelf meer ziet als staatsman, dan moet je archief bij het ARA zijn, zie je jezelf als socialist, bij het IISG'.¹¹³ Na Den Uyls overlijden in 1987 kreeg dochter Saskia Noorman-Den Uyl de taak de toegang tot het archief te beheren volgens de met het IISG gemaakte afspraken. Zij gaf aan dat de familie de mogelijkheden van beheer en toegang die het IISG bood, prefereerde boven die van een rijksarchief 'waar eigenlijk niemand er meer over ging'.¹¹⁴ Praktische argumenten, kortom, speelden geregeld ook een rol.

In hetzelfde jaar, 1988, verwierf het IISG het archief van Wolfgang Abendroth, een centrale figuur op de linkerflank van de naoorlogse Duitse socialistische beweging.¹¹⁵ Een belangrijke aanvulling op de Spaanse collecties was de verwerving van de collectie van Ruedo Ibérico in 1986. Deze oorspronkelijk in Parijs gevestigde Spaanse exiluitgeverij van de in dat jaar overleden activist J. Martínez was decennia lang het intellectuele centrum geweest van de oppositie tegen Franco in het naoorlogse Europa.¹¹⁶ Het anarchisme werd niet vergeten: Na de dood van Augustin Souchy (1892-1984) verwierf het IISG zijn archief. Later bereikte het archief van Vernon Richards (1915-2001) Amsterdam.¹¹⁷

Van belang voor de gebruikers van de collecties van het IISG was de wijziging van de opvattingen over de toegankelijkheid van de archieven. Het

113 Gesprek Eric Fischer met HSA 6 februari 2018. Zie ook: J.A.M.Y. Bos-Rops en P.W.J. den Otter, 'Beheren van cultureel erfgoed: Een gesprek met E.J. Fischer', *Nederlands Archievenblad*, 93 4 (1989) 293-301, aldaar 297.

114 Nico Haasbroek, "We waren een klevrige familie" nr. 20, *Argus* 1 (2017) 11 en 20, aldaar 11.

115 Zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00003> (1 juni 2016). De acquisitie van dit archief was het begin van de verwerving over vele decennia van een reeks archieven van leerlingen van Abendroth als Eberhard Dähne, Kurt Steinhaus en Frank Deppe (resp. <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03195>, <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03025> en <http://hdl.handle.net/10622/ARCH04308> (deze drie urls: 28 februari 2018).

116 Het ging hier zowel om de bibliotheek als het archief van Martínez. Zie archief José Martínez Guerricabeitia: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00859>. Over deze collectie: Aránzazu Sarria Buil, *Archivo de José Martínez y Fondos Ruedo Ibérico* (IISG 2002), zie: <https://socialhistory.org/nl/collections/archivo-de-jose-martinez-y-fondos-ruedo-iberico> en Huub Sanders, 'Una formidable arma de contrainformación ...': publisher Ruedo Ibérico's role in the struggle against Franco's censorship (IISG, 2012), zie: <https://socialhistory.org/en/collections/ruedo-iberico> (alle urls in deze noot 27 oktober 2017) en *IISH Annual Report* 1986 38 over de bemoeienis van de Nederlandse ambassade in Madrid met de vrijgave van de collectie.

117 Archief Augustin Souchy: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01364> (27 oktober 2017); Over Vernon Richards: *IISH Annual Report* 1988 14. Zijn archief: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01182> (1 juni 2016).

IISG had als beheerder van particuliere archieven een lange traditie van het afschermen van documenten. Hierbij speelden overwegingen van privacy en politiek een rol. Een andere overweging was dat het Instituut niet het risico wilde lopen dat door het geven van toegang tot belangrijke archieven die het Instituut zelf of in samenwerking met anderen wilde publiceren, de belangrijkste documenten, de 'krenten uit de pap', zonder toestemming gepubliceerd zouden kunnen worden door buitenstaanders. Hierdoor zou eigen tijdrovend bronnenonderzoek minder waard kunnen worden én de onderhandelingspositie van het IISG met samenwerkingspartners kunnen worden ondergraven. Vandaar dat de regelgeving in de studiezaal moeilijk te hanteren paragrafen kende als een limiet aan de lengte van een aaneengesloten citaat uit een geraadpleegde bron (zes regels!). Het fotokopiëren van documenten uit archieven was simpelweg verboden.

In 1982 was er een naar conflict ontstaan met twee Duitse onderzoekers die in strijd met de regels manuscripten van Marx hadden gepubliceerd. Het conflict was zo hoog opgelopen dat aan de twee een 'Hausverbot' was opgelegd. De twee, Hans-Peter Müller en Rainer Winkelmann, lieten het er niet bij zitten en voerden in de Duitse pers actief campagne tegen het IISG. Müller en Winkelmann verweten het IISG na 44 jaar beheer zelf slechts twee bronnenpublicaties uit het Marx-Engels-archief te hebben gerealiseerd – een zeer gevoelig punt voor het IISG. Nu, in 1982, zou op grond van een geheime overeenkomst uit 1969 met twee communistische instellingen, westerse onderzoekers toestemming tot publicatie worden onthouden.¹¹⁸ Het IISG zou hiermee verworden zijn tot een 'Eastern dependency' en bekeerd zijn tot een 'Soviet-Marxist' oriëntatie.

Het IISG reageerde officieel in de *Review* en ontkende uiteraard de aantijgingen. De nadruk van de verdediging lag op het gegeven dat toegang nooit geweigerd was. De stringente publicatieregels werden als 'by no means unusual' gekarakteriseerd.¹¹⁹ Het verwijt van 'Soviet-Marxist orientation' was volkomen ongegrond; dat was iedereen duidelijk die de moeite had genomen de wetenschappelijk output nader te bekijken. De twee onderzoekers hadden vijf jaar lang assistentie en toegang gehad en pas nadat ze zelf de regels hadden overtreden, trokken ze de zaak in politiek vaarwater.

¹¹⁸ Manfred Wilke, 'Hausverbot für freie Forschung', *Die Welt* nr. 75 30 maart 1982. De twee bedoelde publicaties zijn: Lawrence Krader ed., *The ethnological notebooks of Karl Marx: (studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock)* (Assen 1972) en Hans-Peter Harstick ed., *Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion: vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879-80* (Frankfurt am Main 1977).

¹¹⁹ J.R. van der Leeuw, 'False Alarm', *International Review of Social History* 27, nr. 1 (1982) 1-3, aldaar 2.

De fine fleur van de Duitse historische wetenschappelijke wereld nam het voor het IISG op in een verklaring die werd gepubliceerd in de *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (IWK). De Duitse wetenschappers volgden min of meer dezelfde redentie. Zij voegden echter één belangrijk element toe: 'Daß das IISG ausgerechnet von deutscher Seite derart diffamiert wird, bedauern wir um so mehr, als es sich gerade um die Rettung und Erschließung deutschen Archivguts besonders verdient gemacht hat'.¹²⁰ Van de 54 ondertekenaars kenden sommigen het IISG van binnenuit, zoals Bahne, Harstick en Lademacher. Maar niet alleen incrowd had ondertekend. Ook Conze, Gollwitzer, Kocka, Ritter, Schieder en Wehler hadden hun naam onder de verklaring gezet.

Het onderwerp was, na een nieuw verzoek tot publicatie in 1985, een aantal malen een agendapunt voor het bestuur. De reputatie in Duitsland was altijd een gevoelige zaak. Vandaar dat de discussies al snel niet meer gingen om de overtreding zelf, maar meer over 'de lastercampagne' die de twee in de Duitse pers zouden hebben ontketend.¹²¹

Fischer meende zelfs dat de IISG-acquisitie in Duitsland eronder geleden had.¹²² Vrij toevallig kwam de geslotenheid van het IISG in 1985 nogmaals, nu in Nederland, in de publiciteit. In een ingezonden brief in *Vrij Nederland* naar aanleiding van de *VN-Bijlage* over het 50-jarig jubileum van het IISG, waarin IISG-medewerkers hun spijt over het niet verwerven van het Provo-archief uitten, merkte Rob Stolk op dat hij ooit met twee Italiaanse anarchisten die stukken van Bakunin wilden publiceren, de deur was gewezen, 'omdat Arthur Lehning daar al een studie over maakte'.¹²³ Het belangrijke archief van Sneevliet was, zoals beschreven, voor een belangrijk deel niet toegankelijk vanwege drie op stapel staande publicaties die alle drie al ver over de deadline waren.¹²⁴

Er was kortom aanleiding genoeg om de regels te herzien. Wieringa en Cramer, gesteund door Fischer, bepleitten dat in de bestuursvergadering van 10 oktober 1985. En aan het einde van de jaren tachtig kon Fischer melden

120 'Erklärung', *IWK Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 2 (1982) 283.

121 IISG Archief IISG Notulen gecombineerde besturen 27 maart 1985 en 10 oktober 1985.

122 IISG Archief IISG Bij notulen gecombineerd besturen 10 oktober 1985 'De kwestie Müller/Winkelmann'.

123 *Vrij Nederland* nr. 43, 26 oktober 1985.

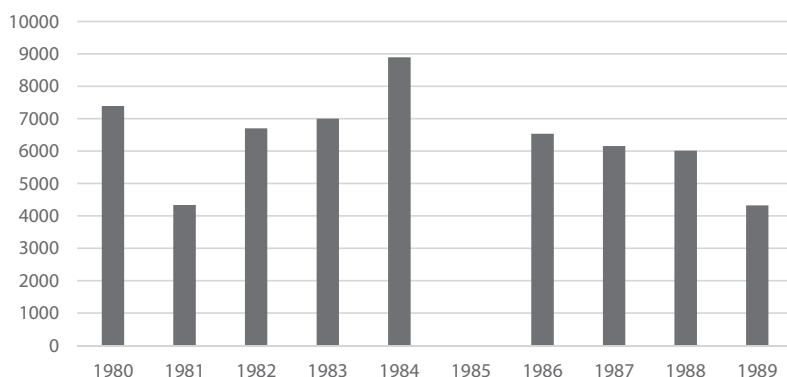
124 E-mail Emile Schwidder aan HSa 20 februari 2018. Eén van deze publicaties werd al genoemd in noot 211 van hoofdstuk 6.

dat 'het laatste kwaad', van het sluiten van archieven als iemand bezig was met een bronnenuitgave, 'nu [was] uitgeroeid'.¹²⁵

Het gebruik van de collectie in de jaren 1980 ontwikkelde zich, gemeten in bezoekersaantallen per jaar, zoals aangegeven in tabel en grafiek 4.

Tabel en grafiek 4 Aantal bezoekers IISG 1980-1989. Bron: *IISH Annual Report 1980-1989*.

1980	7.387	1985	
1981	4.335	1986	6.533
1982	6.702	1987	6.155
1983	7.000	1988	6.015
1984	8.892	1989	4.326

In 1981 en 1989 waren er minder bezoekers dan gebruikelijk. Dat kwam door de verhuizingen naar respectievelijk de Kabelweg en de Cruquiusweg. Rond beide verhuizingen was de studiezaal een tijd lang buiten gebruik. In de jaren tachtig kwamen er minders bezoekers naar het IISG dan in de jaren zeventig. Het record van 1977 (9541 bezoekers) werd niet meer overtroffen.

De conservering van de collectie is nog nauwelijks belicht. Naast de oplopende achterstand in de catalogisering is dit het tweede belangrijke hoofdpijndossier. Het bestuur realiseerde zich dat voortdurend, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de gesprekken over de nota 'Balans en perspectief'.¹²⁶

¹²⁵ Bos-Rops en Den Otter, 'Beheren van cultureel erfgoed', 297.

¹²⁶ IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 11 februari 1981.

Belangrijke delen van de collecties hadden al voordat ze bij het IISG werden ondergebracht, een fysiek zware geschiedenis van verhuizingen en verscheppingen achter de rug. Het IISG had tot de verhuizing naar de Cruquiusweg drie adressen gehad en had de gehele collectie dus twee maal verhuisd. De filialen in Amsterdam, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, blonken niet uit in adequate collectiebescherming. De collectie bestond voor het grootste deel uit slecht negentiende- en twintigste-eeuws papier en werd relatief intensief gebruikt. De omvang van de problematiek vroeg om algemene preventieve maatregelen, met name microverfilming en klimatisering. Alle onderkomens tot 1989 hadden geen geklimatiseerde magazijnen gekend. Op de Kabelweg werden als noodmaatregel luchtbevochtigers in de magazijnen geplaatst.¹²⁷ De derde verhuizing van de collectie, naar de Cruquiusweg, waar de magazijnen professioneel en geklimatiseerd waren ingericht, was de belangrijkste stap die in dit dossier gezet werd.

Automatisering

De ontsluiting van de collectie was een blijvend zorgkind. Bestuur en management van het Instituut waren aan het eind van de jaren zeventig tot de overtuiging gekomen dat automatisering noodzakelijk was om de problemen het hoofd te bieden. Maar een meerderheid van het betrokken personeel zag dat rond 1980 niet zo. In dat jaar was er een handtekeningenactie tegen automatisering waaraan een groot gedeelte van het personeel deelnam.¹²⁸ De tegenstanders hanteerden een combinatie van sociale en politieke argumenten. Automatisering tastte de werkgelegenheid aan, speciaal in deze sector, waar veel vrouwen werkten. Het werken met beeldschermen zou onverantwoorde gezondheidsrisico's meebrengen.

Blom hoopte deze bezwaren in een gesprek met de bibliotheekmedewerkers weg te nemen, maar slaagde daar niet in.¹²⁹ Het personeel en de IR praatten over speciale brillen voor beeldschermen en de Rijksgeneeskundige Dienst werd ingeschakeld voor onderzoek. Noch in 1981, noch in 1982 werd er veel voortgang in de zaak gemaakt. In 1981 trad de IR, zoals we hebben gezien, naar aanleiding van de automatisering af. In 1982 verslechterde de situatie doordat de bibliothecaris, op dat moment W.A. Roose, en de

127 Peter Manasse en Huub Sanders, 'Conservering in het IISG: beleids- en organisatorische aspecten', *Open* 19, nr. 4 (1987) 206-212, aldaar 207.

128 IISG Archief IISG 335 Ondergetekenden, personeelsleden van het IISG etc. Ongedateerd.

129 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 18 december 1980.

bibliotheekcommissie het niet met elkaar eens konden worden.¹³⁰ Een van de controverses was het ontbreken van een hoofd van de catalogusafdeling. Deze vacature bleek lang niet te vervullen. Omdat het betrokken uitvoerend personeel zich met grote hardnekkigheid verzette, besloot het bestuur PICA uit te stellen, hoewel er een contract met PICA lag, zolang niet in deze vacature was voorzien.¹³¹ Dit dossier kon alleen worden vlot getrokken door alle verhoudingen volledig op de helling te zetten. En dat wat precies wat de reorganisatie deed. Gaf de beleidsnota alleen een globale richting aan ('... de organisatie van de ontsluiting, wat betreft de efficiency, kritisch doorgelicht en bijgesteld dient te worden ...'.¹³²), de bibliotheek- en archiefadviseurs werden concreter. Zij stelden dat, gezien de specifieke achtergrond en functie van de verzamelingen van het IISG, de inhoudelijke ontsluiting voorop moest staan en de formele ontsluiting een identificerende en geen bibliografische invalshoek moest hebben. De daarbij behorende automatisering zou specifiek moeten aansluiten bij de eisen van het Instituut, en een dergelijk systeem 'is niet op landelijk niveau beschikbaar'.¹³³

Tijdens het eerste jaar van Fischers bewindvoerschap werd PICA op een zijspoor gezet. Het door het ministerie van O & W hiervoor vrijgemaakte geld werd niet gebruikt.¹³⁴ Ook bibliothecaris Roose werd op een zijspoor gezet: per 1 augustus van dat jaar trad hij af en werd hij tot staffunctionaris benoemd, opgevolgd door Tichelman met Kloosterman, als 'adviser for the preparation of the catalogue automation'.¹³⁵ Van hun hand verscheen in januari 1985 een rapport waarin de plannen voor zelfstandige automatisering werden uiteengezet.¹³⁶ De twee belangrijkste uitgangspunten in dit stuk waren dat alle IISG-bezit in één ontsluitingssysteem diende te worden ontsloten en dat de onderwerpsgerichtheid primair moest zijn. De voor- en nadelen van PICA voor het IISG werden in het rapport kort aangegeven. De belangrijkste nadelen waren het relatief lage percentage van ontleening van titels uit PICA voor het IISG, geschat op 50 %, en het ontbreken van

130 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 9 juni 1982.

131 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 16 maart 1983.

132 Beleidsnota KNAW Instituut IISG, Aangenomen door het Bestuur van het KNAW-Instituut IISG 15 juni 1983 4.

133 Uitgangspunten voor het advies inzake archief, bibliotheek en overige documentaire collecties van het IISG 9 maart 1984 2-3.

134 *IISH Annual Report* 1984 17.

135 *Ibid.*, 20.

136 IISG, Sector Verzamelingen. Beleidsoverwegingen Automatisering (concept) 2 januari 1985. Kopie HSa.

faciliteiten voor archiefverwerking.¹³⁷ Vervolgens werden er vijf zelfstandige systemen geanalyseerd. Het rapport ging uit van volledige retro-invoer van de bestaande catalogi. Het ministerie van O & W ging in 1986 'om', na een positief advies van de Commissie Reken- en Informatieverwerkende Apparatuur Wetenschappelijk Onderwijs en Onderzoek (CRIVA) over de zelfstandige IISG automatisering.¹³⁸ Op 15 januari 1987 kon met Geac computers een contract voor de levering van een GEAC 8000 systeem worden getekend. Onderdeel van het contract was de retrospectieve invoer van alle kaartcatalogi door het bedrijf DMP.¹³⁹ Met het geheel was fl 2.500.000 gemoeid, waarvan fl 300.000 door IISG en KNAW werden opgebracht en de rest door het ministerie van O & W.¹⁴⁰

In de bestuursvergaderingen die volgden, werd stipt verslag gedaan van de voortgang – 24 september 1987: 110.000 titels ingevoerd, 29 februari 1988: 150.000, 26 mei 1988: 210.000, 27 september 1988: 300.000. In 1989 was de retro-invoer van bibliotheekmateriaal afgerond.¹⁴¹ In mei 1988 kon het publiek hiervan al de eerste vruchten plukken toen de Online Publieks Catalogus beschikbaar kwam. Met deze technische en organisatorische ingrepen waren hardnekkige problemen opgelost en was een stevige basis gelegd voor het latere werk aan de ontsluiting van de rest van de collectie.¹⁴²

De beleidsopvatting dat al het IISG-materiaal moest worden ontsloten in een geautomatiseerd systeem, werd in 1987 concreet gemaakt door te beginnen met de beeldcollectie, dankzij een subsidie van het ministerie van O & W van fl 100.000.¹⁴³ De automatisering van de ontsluiting van de beeld- en geluidcollectie werd een tijdlang een voorbeeld in de wereld van collectiebeheerders.¹⁴⁴

137 Uitgangspunten voor het advies inzake archief, bibliotheek en overige documentaire collecties van het IISG 9 maart 1984 4.

138 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 30 juni 1986..

139 *IISH Annual Report* 1987 34. De computers en bijbehorende apparatuur werden al op 18 december 1986 het gebouw aan de Kabelweg binnen gesleept door Jaap Kloosterman persoonlijk. Geassisteerd door in ieder geval Tine Sierink, Aafke Langedijk, Liane Kist, Karel van Schaik en Huub Sanders. Eigen aantekeningen HSA.

140 Wals, 'The IISH as a trailblazer', aldaar 303.

141 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 24 september 1987, 29 februari 1988, 26 mei 1988, 27 september 1988 en *IISH Annual Report* 1989 15.

142 Van de automatiseringsplannen werd de 'onderwerpsgerichtheid' niet nader ingevuld. Invoering van onderwerpsontsluitingssystemen bleek vanwege de aanwezigheid van grote geautomatiseerde catalogi minder urgent. Het IISG staakte zijn onderwerpsontsluiting in 1996.

143 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 24 september 1987.

144 Er is veel gepubliceerd over deze ontwikkeling. Ik noem hier slechts Jaap Kloosterman, 'Retrieving the Reds: the IISG visual information system', *International Forum on Information and Documentation* 16 (1991): 11-17.

Geautomatiseerde ontsluiting van de archieven vond in deze periode nog geen ingang. Wel was, zoals hierboven beschreven, archiefautomatisering steeds een punt van aandacht. Een zeer belangrijke stap naar verbetering van de ontsluiting van de archieven was in 1989 de publicatie van een 'guide' voor de internationale archieven en een geactualiseerde versie van de 'gids' voor de Nederlandse archieven.¹⁴⁵ Voor het eerst in de IISG-geschiedenis waren nu alle archieven op metaniveau beschreven. Het was een essentiële basis voor de latere automatisering van archieftoegangen.

Los van de automatisering van de collectieontsluiting kwamen in 1985 de eerste computers het Instituut binnen. Het secretariaat kreeg de beschikking over een Océ computersysteem.¹⁴⁶ De beeldschermen ervan waren op staand A4 formaat om de overgang van papier naar beeldscherm niet te hevig te doen zijn – een innovatie die verder niet meer is aangeslagen in de wereld der kantoorautomatisering.

De Spaanse kisten

In de periode die in dit laatste hoofdstuk wordt behandeld, was er op het gebied van collecties ook een spectaculaire escalatie van een conflict rondom de archieven van de CNT/FAI, in de wandeling 'de Spaanse kisten' genoemd. De voorgeschiedenis ervan begint al voor de Tweede Wereldoorlog. De archieven van de CNT/FAI waren lange tijd gesloten voor onderzoek vanwege de onduidelijkheid van de afspraken bij de overdracht. De belangstelling voor de collectie nam toe na de dood van Franco in 1975. Elkaar bestrijdende facties van de heropgerichte CNT/FAI hadden een onderling conflict over het eigendom van de archieven en probeerden het IISG hierbij partij te maken. Tweemaal, in 1979 en 1984, werd het Instituut bezet door Spaanse activisten. Pas veel later, in 1994 kon dit conflict geregeld worden.

De CNT (Confederación Nacional del Trabajo) was in het Spanje van vóór Franco geen kleine speler. Het was een anarcho-syndicalistisch vakverbond met rond één miljoen leden. Vooral in Andalusië en in Barcelona was deze stroming binnen de arbeidersbeweging dominant. Het was aan het gewapend verzet van de CNT te danken dat Barcelona aan het begin

¹⁴⁵ Atie van der Horst en Elly Koen, *Guide to the International Archives and Collections at the IISH, Amsterdam*. (Amsterdam 1989) en Mies Campfens, *De Nederlandse archieven*, 1989. De eerste druk was in 1984 verschenen als deel 15 in de reeks *De Nederlandse Arbeidersbeweging* van uitgeverij Van Gennep.

¹⁴⁶ Wals, 'The IISH as a trailblazer', 303.

Illustratie 28 De Spaanse kisten waarin het CNT/FAI archief van 1939 tot 1975 werd bewaard. IISG IISG BG X1/11.

van de Burgeroorlog niet in handen viel van de Franquistische troepen. De FAI (Federación Anarquista Ibérica) was een vóór 1936 geheime en illegale organisatie die binnen de CNT opereerde. De FAI was betrokken geweest bij pogingen tot opstand in 1931 en 1933. Hoewel specialisten het waarschijnlijk als grove versimpeling zullen beschouwen, behandel ik de CNT en de FAI hier verder (bijna steeds) als een eenheid. De Spaanse anarchisten zagen zich na Franco's opstand voor het dilemma geplaatst welk standpunt zij moesten innemen ten aanzien van de bedreigde Republiek. Er werd gekozen voor steun, zelfs regeringsdeelname, ter verdediging van deze burgerlijke constructie.¹⁴⁷ Dat de anarchisten tegelijkertijd hun sociale revolutie wilden doorvoeren én zich ook nog eens, op momenten zelfs gewapenderhand, de communisten van het lijf moesten houden, maakt dat deze periode al decennia lang ongekend interessant is voor historici van alle soorten en maten van geëngageerdheid.

Het IISG kon een factor worden in zaken rond archieven van Spaanse libertaire personen en organisaties door de positie van Lehning. Hij kende de Spaanse beweging goed door zijn persoonlijke contacten, bijvoorbeeld met

¹⁴⁷ Voor een analyse over regeringsdeelname vanuit anarchistisch perspectief zie: José Peirats, *Anarchists in the Spanish Revolution* (Londen 1990) 177-189.

Federica Montseny. Deze contacten waren onder meer tot stand gekomen tijdens zijn periode in het secretariaat van de AIT, de anarchistische Association Internationale des Travailleurs, gevestigd in Madrid. Hij verbleef daar van 1933 tot 1935.¹⁴⁸ Hij bracht Posthumus in contact met Diego Abad de Santillán, een belangrijke man in de FAI.¹⁴⁹ Tijdens de laatste maanden van de Spaanse Burgeroorlog, vlak na de dramatische gebeurtenissen op 27 maart 1939 toen Madrid in handen van Franco viel, had een aantal leden van de CNT/FAI de tegenwoordigheid van geest de archieven van de anarcho-syndicalisten de Spaans-Franse grens over te brengen. De archieven waren afkomstig uit het hoofdkwartier van de 'sección defensa' van de CNT (aan de Via Laietana in Barcelona. Hoe de archieven van de CNT/FAI precies over de grens kwamen is onbekend, maar in april 1939 werden ze in Parijs in ontvangst genomen door Nikolaevskij.

Nikolaevskij sloot twee contracten af. Het eerste was van 19 april 1939 en was ondertekend door Pedro Herrera, André Nicolas en Nikolaevskij. Het ging om 23 kisten met de archieven van het Comité Péninsulaire van de FAI. Er werd expliciet in gesteld dat de documenten eigendom bleven van de Spaanse ondertekenaars en dat zij de enigen waren die de archieven terug konden opvragen. Dat recht konden ze ook overdoen aan een gevolmachtigde. Het tweede contract was van 11 mei 1939. Hier ging het om 21 kisten met materiaal afkomstig van de CNT. Dit contract was van Spaanse zijde ondertekend door Mariano Rodríguez Vázquez, secretaris van de CNT in Catalonië. Het contract behelsde niet meer dan een bevestiging van de overdracht. Het archief diende naar het Verenigd Koninkrijk verscheept te worden en te worden overgedragen aan Vázquez, Avelino Gonzalez Entrialgo, of aan Martin Gudell of aan iemand die twee van deze drie (schriftelijk) zouden aanwijzen.¹⁵⁰ De 44 kisten zijn inderdaad naar Engeland verscheept waar ze onder de hoede van Lehning de oorlog hebben overleefd. Van Posthumus' vage plannen om in Oxford een Spaans Instituut op te richten kwam door de oorlog niets terecht. Overdracht aan de ondertekenaars van 1939 bleek ook niet mogelijk. Het resultaat was, volgens Hunink, dat Lehning in 1947 besloot deze archieven naar Amsterdam te verschepen.¹⁵¹

148 Arthur Lehning, *Spaans dagboek: 7 oktober-5 november 1936 gevolgd door Aantekeningen over de revolutie in Spanje, april 1937* (Oude Tonge 1996) 13. Montseny werd minister van volksgezondheid in de regering van Largo Caballero in 1936-1937.

149 Hunink, *De papieren*, 97. Hij werd minister van economische zaken in de Catalaanse regering. Zijn archief op het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00004> (17 februari 2016).

150 Originele contracten in IISG Archief IISG 682.

151 Hunink, *De papieren*, 100-101.

De politieke situatie bleek na de Tweede Wereldoorlog niet gunstig voor de tegenstanders van Franco. De dictator bleef in het zadel en hij werd zelfs een, ongemakkelijke, bondgenoot van de Westerse democratieën. CNT-ers die in Spanje waren achtergebleven trachtten nog jaren lang het verzet te organiseren. Ook gewapend liet de CNT del Interior nog van zich spreken. Maar het was onvermijdelijk dat deze groeperingen zwakker werden, gebukt als ze gingen onder de zware repressie en gewelddadige vergelding van Franco. Vooral in Frankrijk waren Spaanse ballingen actief. De belangrijkste groepering werd de CNT de España en el Exilio, gevestigd in Toulouse. Maar binnen de CNT in ballingschap was niet alles koek en ei. Al snel was er een sluimerende en soms oploeiende strijd tussen de anarcho-syndicalisten onderling.

Voor het IISG stond altijd voorop dat het de oorspronkelijke contracten rond de archieven wilde honoreren. Dat betekende dat het naar de letter van de contracten te maken had met drie individuen. Dat de archieven afkomstig waren van organisaties werd echter ook erkend. Vandaar dat het beleid erop gericht was met beide partijen (de personen én de organisaties) nieuwe contracten te sluiten, die de aanwezigheid van de archieven in Amsterdam zouden reguleren. Nog onder Rüter werd gepoogd de zaak te normaliseren. Wat zou je anders willen met een belangrijk, maar niet toegankelijk, archief in 44 gesloten houten kisten? Dat leek ook mogelijk en voorspoedig te verlopen toen de CNT de España en el Exilio in de personen van R. Santamaria en J. Borrás op 13 oktober 1962 een machtiging gaf aan Fernando Gómez Peláez om de zaak met het IISG te regelen.¹⁵² Om de zaak af te ronden schreven Pedro Herrera, André Nicolas en Avelino Gonzalez Entrialgo in een brief van december 1963 aan Rüter dat deze Fernando Gómez Peláez tevens voor hen mocht optreden.¹⁵³ De brief was vergezeld van een conceptcontract.¹⁵⁴ Peláez had zo dus de bevoegdheid om voor zowel de CNT als de FAI met het IISG een nieuwe regeling te treffen. Dat is echter niet direct gebeurd. De zaak kwam op de lange baan en raakte in toenemende mate verweven met interne politieke problemen van de CNT. Peláez had zich sterk verbonden met het wel en wee van de archieven. Toen het *Pleno Regional* van de CNT in 1962 opriep de archieven terug te geven was hij een fel tegenstander. Ondubbelzinnig meende hij dat bij teruggave

¹⁵² De archieven van Borrás en Gómez Peláez zijn aanwezig in het IISG, resp. <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02428> en <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02043>. (beide urls 22 augustus 2018).

¹⁵³ Over Fernando Gómez Peláez en zijn collectie ook: *IISH Annual Report* 1997 30.

¹⁵⁴ IISG archief IISG 682.

'wij binnen korte tijd, naar onze gewoonte, de helft van de papieren zouden hebben verloren'.¹⁵⁵

Vanaf het begin van de jaren zestig onderhield Peláez hartelijke betrekkingen met Rudolf de Jong. Deze stelde in een interne notitie aan Frits de Jong Edz. en Charles Timmer de directie van het IISG in 1971 op de hoogte van de problemen binnen de CNT in exilio in Toulouse. De informatie kwam van Peláez en ging over het royement van de afdelingen Parijs en Toulouse. Peláez' conclusie was dat hij nu buiten de organisatie om tot overeenstemming moest komen.¹⁵⁶ De moeilijkheden werden hierna alleen maar groter. De CNT in Toulouse besloot in 1972 het vertrouwen in Gómez Peláez op te zeggen.

Hoe nauw de banden tussen Peláez en het IISG, in ieder geval Rudolf de Jong, waren, blijkt wel uit het feit dat al deze informatie komt uit een conceptbrief van juli 1972 aan de CNT Toulouse die Gómez Peláez voor de directie van het IISG opstelde.¹⁵⁷ In maart 1973 deed Rudolf de Jong in Toulouse een vergeefse poging de zaak glad te strijken. Uit zijn verslag blijkt dat het niet bepaald een plezierige bijeenkomst moet zijn geweest. Hij was in ieder geval zwaar gefrustreerd over de houding van 'Toulouse'. Hij stelde dat men daar bang was voor smetten op hun anarchistische reputatie als de archieven open werden gesteld en hij verwierp 'de krampachtige houding van een organisatie die alleen nog zichzelf vertegenwoordigt, links en rechts geroyeerd heeft en krampachtig zijn eigen legitimiteit en representativiteit ophoudt'.¹⁵⁸ Rudolf de Jongs opmerking dat de hele zaak het beste door een congres in het (toekomstige) vrije Spanje geregeld kon worden viel slecht bij de veteranen in ballingschap. Federica Montseny liep tijdens de gesprekken ook even binnen en dreigde de collectie van haar ouders terug te trekken als de zaken niet naar de wens van 'Toulouse' werden geregeld.¹⁵⁹

De zaken kwamen meer en meer onder druk te staan vanwege het aanstaande bezoek van de CNT Toulouse aan Amsterdam om definitief een regeling te treffen. Nog vlak voor de besprekingen die voor 17 december 1973 gepland waren, probeerde Lehning de zaak naar zijn hand te zetten. Een memorandum aan Rudolf de Jong en de directie van 13 december

¹⁵⁵ IISG archief IISG 692.

¹⁵⁶ IISG archief IISG 681. Er is nog een complicatie waar ik niet verder op in wil gaan. Gómez Peláez wenste ook een volmacht van Gudell. Deze wilde die niet geven. Naar de letter van het contract was dat ook niet nodig, maar Peláez vond het ontbreken van deze toestemming bijna prohibitief.

¹⁵⁷ IISG Archief IISG 681.

¹⁵⁸ IISG Archief IISG 692.

¹⁵⁹ Haar ouders waren de anarchisten Juan Montseny Carret en Teresa Mañé Miravet.

1973 begon hij eenvoudig met te stellen dat hij Rudolf de Jong niet bij deze besprekingen wilde hebben.¹⁶⁰ Hij gaf vervolgens zijn interpretatie van de hele geschiedenis met de Spaanse kisten. Lehning meende dat alles gebaseerd was op een onjuiste interpretatie van de contracten van 1939. De ondertekenaars moesten niet gezien worden als privépersonen maar als vertegenwoordigers van de organisaties. Waarom dan de hardnekkigheid om met Peláez een overeenkomst te sluiten? Lehning negeerde de aanwezige bewijzen toen hij zich afvroeg waarop diens volmacht gebaseerd was. Hij kwam tot de stelling dat de CNT in de jaren 1950 een scheuring kende, maar dat de richtingen sinds 1960 weer waren verenigd. Tijdens de scheuring kon het IISG niet uitmaken 'wie de rechtmatige vertegenwoordiger van de oorspronkelijke organisatie zou zijn'.¹⁶¹ Lehning bekende zich vervolgens tot het standpunt van Toulouse dat inhield dat er geen contact meer mocht zijn met Gómez Peláez. Hij wilde wel toegeven dat deze belangrijke contacten met de libertaire beweging had, maar er waren ook andere, oudere contacten. Hij wees op het bruikleen van Montseny. Stelde het IISG dat zomaar in de waagschaal? Hij besloot met 'Er zijn ook nog andere voorstellen mogelijk, zoals ik deze bijvoorbeeld in 1939 met Posthumus heb besproken'. Hier zette hij het prestige van de oprichter in; maar hij noemde de voorstellen niet.

Rudolf de Jongs positie was dat 'wij moeten proberen er voor te zorgen dat ... niemand ons enig verwijt kan maken'.¹⁶² Het einddoel was de archieven te behouden, wat Lehning overigens ook vond, ze intact te laten en scherpe garanties tegen misbruik af te dwingen. Zijn oordeel over 'Toulouse' was tegengesteld aan dat van Lehning: 'Voor de morele positie en voor onze materiële belangen in Spanje en bij de emigratie is het beter door Toulouse aangevallen te worden dan door de tegenstanders van Toulouse'.

Op 17 december 1973 ontving het IISG een delegatie van de CNT in ballingschap. Van IISG-kant waren daarbij aanwezig directeur Frits de Jong Edz., adjunct-directeur Charles Timmer, Rudolf de Jong, Arthur Lehning en Thea Duijker. De Spanjaarden merkten op niet tekenbevoegd te zijn. Wat er besproken werd – waaronder zeker nieuwe conceptcontracten – was een zaak die met de verantwoordelijken in Toulouse verder moest worden uitgediept. Charles Timmer kwam er de volgende dag achter dat Rudolf de Jong de avond van de 17^e Peláez telefonisch op de hoogte had gesteld. De 18^e

160 IISG Archief IISG 692. Rudolf de Jong was op dit moment hoofd van het kabinet Anarchisme, Spanje, Portugal en Latijns Amerika, Arthur Lehning was verantwoordelijk voor de uitgave van de werken van Bakunin.

161 IISG Archief IISG 692.

162 IISG Archief IISG 692.

was er 's middag ook nog een gesprek tussen Rudolf de Jong en de directeur. Dit weten we uit een brief van de voorzitter van het IISG-bestuur Piet de Wolff aan Rudolf de Jong, gedateerd 21 december 1973.¹⁶³ In deze brief werd Rudolf de Jongs contact met Gómez Peláez aangehaald en daarover werd gesteld dat '... uit dit contact vloeit thans een vérgaande oppositie van Uw kant tegen het gevoerde en nog te voeren beleid ter zake voort'. Vervolgens werd Rudolf de Jong verweten met pers en advocaten te hebben gedreigd en al geheimen te hebben geschonden. Directie en bestuur hadden besloten De Jong van het dossier van de Spaanse kisten af te halen en de voorzitter dreigde het hoofd van het kabinet Anarchisme met ontslag als hij deze koers voort zou zetten. In een brief van 7 januari 1974 aan de directeur verdedigde Rudolf de Jong zich tegen de beschuldigingen. Voor wat betreft de schending van de geheimhouding wees hij op de publicatie van een artikel in *El Luchador* waar de hele zaak al uit de doeken was gedaan.¹⁶⁴ Hij maakte zich kwaad over de ondemocratische manier van handelen van directie en bestuur. Ze waren voorbijgegaan aan hoor en wederhoor en de Instituutsraad was ook niet geraadpleegd! Verbijsterd sloot hij de brief af met: 'op het IISG is alles mogelijk!'. Rudolf de Jong kreeg in ieder geval de kans op 8 januari 1974 zijn zaak bij voorzitter De Wolff te bepleiten. Het resultaat daarvan was dat de beide De Jongs vervolgens moeizaam tot een compromis kwamen, dat in een briefje gedateerd 18 januari 1974 aan het bestuur werd neergeschreven. Piet de Wolff accepteerde de uitleg in een briefje van 24 januari 1974. Arthur Lehning bleef bij zijn standpunt en herhaalde zijn analyse. Hij wenste de directie nogmaals te wijzen op het schenden van de geheimhouding door Rudolf de Jong. Want wie had dat artikel in *El Luchador* geschreven? Dat was Gómez Peláez! Waarna hij bitter opmerkte dat we hier blijkbaar met 'een geval van zwarte humor' te doen hadden.¹⁶⁵

De zaak was weer terug bij af, maar niet helemaal. De Spaanse delegatie op bezoek in Amsterdam had erop aangedrongen een jurist naar de contractuele situatie te laten kijken.¹⁶⁶ Daarin was de directie meegegaan en ze vond de Rotterdamse hoogleraar Nederlands en internationaal privaatrecht J.C. Schultsz (1927-1994) bereid de situatie te analyseren. Het advies dat hij

¹⁶³ IISG Archief IISG 679, uit dit dossier ook de volgende verwijzingen naar brieven.

¹⁶⁴ 'Los Depósitos de Amsterdam (secreto a voces)', *El Luchador. Boletín interno de la F.I. de G.G.AA de Toulouse* 63 (1973) 3-14.

¹⁶⁵ IISG Archief IISG 692 Memorandum aan de Directie, Arthur Lehning 22 januari 1974.

¹⁶⁶ Iets waar Rudolf de Jong ook wel eens om had gevraagd, maar waar Arthur Lehning een fel tegenstander van was!

op 20 maart 1975 uitbracht gaf een verrassende wending aan de zaak.¹⁶⁷ Niemand van de huidige gesprekspartners van het IISG, aldus Schultsz, kon juridisch aanspraak maken op het eigendom van de archieven. Het IISG had slechts een verplichting aan de oorspronkelijke ondertekenaars of hun nakomelingen. Waren die er niet, dan konden de archieven na 30 jaar beschouwd worden als een onbeheerde nalatenschap die aan de Nederlandse staat kon vervallen. Het IISG had de volledige vrijheid zelf te handelen ten aanzien van de archieven en Schultsz stelde zelfs dat het IISG de verplichting had de kisten uit te pakken en de inhoud zo goed mogelijk te verzorgen. Over het vervallen aan de Staat merkte Schultsz in een pre-advies nog op dat iemand de Staat dan wel op dat idee moest brengen en in zijn definitieve advies heette het dat het 'niet tot de I.I.S.G. usances behoort om van het Instituut uit de Staat in te schakelen in dit soort problemen'.¹⁶⁸

Het Instituut bleef bij zijn beleid met alle partijen tot een overeenstemming te willen komen, maar voelde zich daartoe nu nog slechts moreel verplicht en niet meer juridisch. De oproep de kisten te openen werd ter harte genomen: in 1975 werden de eerste exemplaren na 36 jaar geopend en geïnspecteerd. Het IISG gaf daarover een verklaring uit waarin gezegd werd dat het IISG de inhoud ging inventariseren, de archieven aan serieuze onderzoekers ter beschikking wilde stellen en de strijdende partijen opriep tot overeenstemming te komen.¹⁶⁹

Een andere gebeurtenis in 1975 die de zaken veranderde was de dood van Franco op 20 november. De CNT vestigde zich weer in Spanje en op 4 november 1976 meldde de Spaanse CNT zich met een briefje aan De Jong: 'Dear Fellow-Werker [sic] Rudolf, ... The third point of our letter: our National Committee has decided to claim the property of the CNT Archives'. Graag wilden ze een microfilm, want ze hebben begrepen dat de archieven '... are being open, without CNT permission'.¹⁷⁰ Het IISG had vanaf nu met drie partijen te maken. Het antwoord aan de CNT sprak van het communiqué van maart 1975, liet het punt van het eigendom onaangeroerd en het advies van Schultsz werd in een geautoriseerde vertaling in het Frans meegestuurd.¹⁷¹ Hier begon een conflict tussen het IISG en de 'nieuwe' CNT in Spanje waar vooral Rudolf de Jong het slachtoffer van werd. Het IISG werd aangevallen

167 IISG Archief IISG 682 Notariële akten en andere stukken betreffende contracten met de CNT/FAI. Advies etc.

168 Pre-advies in IISG Archief IISG 679, Advies in IISG Archief IISG 682, Advies pg.4.

169 IISG Archief IISG 682 Notariële akten en andere stukken betreffende contracten met de CNT/FAI. Verklaring etc.

170 IISG Archief IISG 679 Brief Elizalde aan Rudolf de Jong 4 november 1976.

171 IISG Archief IISG 679 Brief Rudolf de Jong aan Elizaldee 3 december 1976.

op zijn reputatie. De anarchistische Internationale AIT voelde zich verplicht 'a denunciar el hecho y prevenir a sus secciones, grupos militantes y simpatizantes de la conducta de dicho organismo [het IISG] y a desaconsejar a todos de confiar sus documentos al mismo, capaz de servirse como lo hace en el caso español de un hecho que mereció la reprobación de todos los hombres libres'.¹⁷²

De spanningen over de archieven liepen op en keer op keer werd van Spaanse zijde gesteld dat de archieven door de Nederlandse staat genaast waren. Rudolf de Jong zou dit ook gezegd hebben op het congres van de CNT in 1978.¹⁷³ Hij heeft dit steeds afgedaan als laster afkomstig van 'Toulouse'.¹⁷⁴ Het is net zo waarschijnlijk dat vluchtige lezing van het advies van Schultsz, anarchisten tot deze conclusie bracht.

'Direkte actie'

Het kon bijna niet uitblijven dat de opnieuw in Spanje gevestigde CNT met interne spanningen te maken kreeg. De wereld was sinds 1939 radicaal veranderd en de organisatie was een schim van haar naamgenoot tijdens de burgeroorlog. Op de achtergrond speelde steeds de richtingenstrijd of de CNT een praktische, meer vakbondsachtige organisatie diende te zijn of een meer radicale, zuivere anarchistische. Daarover werd op een aantal bijeenkomsten gebakkeleid. Op het eerste legale congres in Spanje na de burgeroorlog, het vijfde congres, zou de koers definitief afgesproken moeten worden.

Herengracht 262 werd op een verassende manier een zijtoneel van deze Spaanse twisten. Het congres in Spanje vond plaats van 8 tot en met 16 december 1979 en Arthur Lehning was daarbij aanwezig als spreker en levende legende. Op 14 december verlieten drie mannen het congres in stilte en stapten op een vliegtuig naar Amsterdam. Daar aangekomen meldden zij zich midden in de nacht bij Rudolf de Jong en eisten zij toegang tot het gebouw aan de Herengracht. Die kregen ze en ze posteerden zich vervolgens in de hal met de eis 'hun archieven' terug te krijgen. Ze verbleven daar tot de 23ste december; de actie verliep, op één opstootje na, vreedzaam.

¹⁷² *Espoir*, 30 oktober 1977.

¹⁷³ Zie bv 'Entrevista a Angel Espinosa' *CNT* Junio 1981 15.

¹⁷⁴ IISG Archief IISG 679 Notitie Rudolf de Jong voor Van der Leeuw 8 november 1978.

Het IISG had een wisselend team van medewerkers samengesteld die uit veiligheidsoverwegingen 's nachts in het gebouw verbleven.¹⁷⁵ De actie werd natuurlijk snel opgemerkt door Nederlandse anarchist en de redactie van *De Vrije Socialist* spoedde zich naar de Herengracht om zich op de hoogte te stellen.¹⁷⁶ Om 12.00 uur 's nachts meldden ze zich en na lang aandringen werden ze door IISG-personeel toegelaten. In de hal vol slaapzakken, lege flessen en volle asbakken spraken ze met de drie bezetters van wie Luis Andrés Edo de voorman was. Het hoefde aan de redacteurs uiteraard niet te worden uitgelegd, dat het hier ging om een 'direkte actie' – voor niet-ingewijden: een cruciaal leerstuk uit de anarchisante theorievorming. De argumentatie van de bezetters gaf een prachtig inzicht in de wijze waarop archieven tot symbolen kunnen worden. De bezetters verweten het IISG dat het de archieven pas wilde teruggeven als de CNT genormaliseerd en gestabiliseerd was. Dat ervoeren ze als zwaar beledigend: had de CNT niet bewezen 40 jaar strijd tegen het fascisme te hebben overleefd? Het IISG wenste dat er met de archieven historisch verantwoord, gesteund door wetenschappelijke argumenten, werd omgegaan. Nee, vonden de activisten: die archieven speelden een rol in de strijd van de CNT *nu*. Zij wilden er de jonge militanten in hun strijd mee sterken. Trots vertelden ze dat ze een telegram aan de secretaris-generaal van de CNT hadden gestuurd. Die had het telegram op het congres voorgelezen en hun actie werd met instemming begroet. De CNT zou een kameraad naar Amsterdam sturen om ze te ondersteunen. Het zat de bezetters dwars dat Rudolf de Jong met de politie had bedreigd en, erger, hij had ze voor bolsjewisten uitgemaakt. Dat terwijl ze alleen maar aandacht vroegen voor de onterechte rol van de eigendomsrechten. Als dat al niet meer kon onder anarchist ...

Geheel voorspelbaar leidde het vijfde congres tot een scheuring. De CNT viel uiteen in een Comité Nacional, met een secretaris-generaal die gekozen werd toen de meerderheid van de gedelegeerden het congres al verlaten had, en een Comité Confederal (of CNT Renovado), dat zich in Valencia in juli 1980 formeerde. De ruzie tussen deze clubs ging ver. Het Comité Nacional schrok niet terug van bezettingen en geweld. Het Comité Confederal bleef deze tegenstander ondanks dit alles beschouwen als een legitiem onderdeel van de CNT. Voor het IISG was de zaak daarmee nog gecompliceerder geworden.

175 Twee personeelsleden waren benoemd tot 'bemiddelaar', t.w. Kees Rodenburg en Fred Schrader. De avond- en weekendploeg bestond uit G. Kabalt, F. Secci en J.v.d. Brink. IISG Archief IISG 335 III Van der Leeuw en De Jong 'Aan alle personeelsleden van het I.I.S.G.' 4 januari 1980.

176 Deze hier volgende passage gebaseerd op verslag in *De Vrije Socialist* nr. 1 (1980).

De contacten werden voortgezet met het Comité Nacional, onder leiding van José Bondía. Als uitvloeisel van de bezetting werd er al in januari 1980 opnieuw in Amsterdam onderhandeld. Op 29 februari 1980 bereikte het splepende conflict over de Spaanse kisten ook de diplomatieke wereld. De Nederlandse ambassade in Madrid werd die dag symbolisch bezet. Na de middag verlieten de vier anarcho-syndicalisten vreedzaam Hare Majesteits vertegenwoordiging in de Spaanse hoofdstad.¹⁷⁷ Niet bekend is of dit actiemiddel geholpen heeft, maar uiteindelijk, op 18 januari 1982, kon een overeenkomst getekend worden door Rein van der Leeuw en José Bondía.¹⁷⁸ Een van de uitkomsten van de onderhandelingen was, dat het archief in Amsterdam op microfilm werd gezet. Het is goed denkbaar dat dit onderdeel van het hele complex van afspraken Van der Leeuw heeft doen besluiten met 'Nacional' in zee te gaan. Het IISG wilde de archieven intact laten, maar wilde daartoe wel een officiële toestemming van wat beschouwd kon worden als een rechthebbende. Dat was weer nodig om het ministerie te bewegen geld, veel geld, ter beschikking te stellen voor de microverfilming. Van der Leeuw schreef aan B.S. Han van het ministerie van O & W over de overeenkomst: 'Het Instituut heeft daarbij moeten berusten in het feit dat de legitimatie van de secretaris-generaal van de CNT gebrekkig is. ... , waarbij de contracterende secretaris-generaal José Bondía wellicht nog het meest de continuïteit van de organisatie vertegenwoordigt'.¹⁷⁹ Het kon natuurlijk niet uitblijven dat 'Confederal' hier niet van gediend was; deze reageerde op 28 januari 1982 met een zeer boze brief. In Van der Leeuw's antwoord aan 'Confederal' stelde hij dat een functionaris van Confederal '... était ... bien au courant du fait que les décisions du V-ième congrès (Madrid, 1979) ne furent jamais ratifiées par la majorité des syndicats présents au début de ce congrès, mais il savait également que c'était seulement une minorité des syndicats représentés au V-ième congrès qui assistait au congrès extraordinaire de Valencia (1980), où fut formé le Comité Confederal'. Het evidente gevaar van betrokkenheid bij een stellingname in een politieke twist lag er duimendik bovenop. Een tweede prijs die voor de overeenkomst betaald werd, was dat het CNT Comité Nacional bepaalde delen van het archief gesloten kon verklaren en verzegeld in een IISG kluis kon laten opslaan.¹⁸⁰

177 *Volkskrant* 1 maart 1980, *NRC* 1 maart 1980.

178 *CNT Organo de la Confederación Nacional del Trabajo* IV época Nr. 54 Madrid febrero 1982.

179 IISG Archief IISG 679 Brief Van der Leeuw aan Han 10 januari 1982. In dit dossier ook de volgende twee geciteerde brieven.

180 IISG Archief IISG 684 Bruikleenovereenkomst. Notariële akte 18 1 1982.

De microfilms zouden ter hand gesteld worden aan de CNT en voor wetenschappelijk gebruik naar Spanje gaan. Deze microverfilming was inderdaad een dure kwestie: het Ministerie van O & W was bereid over drie jaar een totaalbedrag van fl 325.849 ter beschikking te stellen.¹⁸¹ Eén van de mensen die bij dit werk op het IISG ingeschakeld werd, was Jacques Giele, die sinds 1978 aan de ‘Spaanse kisten’ werkte. Hij bezorgde alle betrokkenen een schok toen hij in 1979 constateerde dat de inhoud van vier kisten waterschade had opgelopen in het depot in het Verenigd Koninkrijk. De restauratie van deze documenten was geen gemakkelijke opgave.¹⁸² Jacques Giele maakte in 1980 een overzicht van de kisten en de globale inhoud als voorbereiding voor de besprekingen met de belanghebbenden en de microverfilming. In zijn ‘Memorandum’ was sprake van ‘in totaal 40 kisten’.¹⁸³ Hij constateerde dat materiaal van bepaalde kisten moest zijn overgepakt, want hij trof er verpakkingsmateriaal in aan bestaande uit Engelse kranten (*The Times*) uit september 1939. Het ontbreken van drie kisten heeft niet tot verdere complicaties geleid.¹⁸⁴

Ondanks alle geld en moeite bleken de zaken lastiger dan voorzien. In 1983 kwam het IISG erachter dat Bondía 40 al opgestuurde en in bruikleen gegeven microfilms wilde verkopen. Het was natuurlijk nooit de bedoeling geweest dat de door de Nederlandse overheid betaalde microfilms het commerciële circuit in zouden gaan.¹⁸⁵ Bondía had deze actie ondernomen zonder de rest van het Comité Nacional in te lichten en werd daarom zonder pardon uit dit comité gezet.¹⁸⁶ Het IISG reageerde op de moeilijkheden door nu te eisen dat er geen commercieel gebruik van de microfilms mocht worden gemaakt en dat er samen met het Comité Confederal een plek moest worden aangewezen waar de archieven – in eerste instantie de microfilms – bewaard

181 *IISG Jaarverslagen* 1980-82, 1983 en 1984.

182 IISG Archief IISG 692. Over de achtergrond van Jacques Gieles vertrek in 1982 werd al in de paragraaf ‘organisatie’ bericht.

183 IISG Archief IISG 688 Memorandum over de archieven van de CNT/FAI Jacques Giele 29 augustus 1980.

184 Francisco Olaya Morales deelde Kees Rodenburg in 2000 mee dat CNT ballingen in Londen in 1939 een aantal kisten geopend hadden en de inhoud jaren lang in Londen hadden bewaard. Zij droegen het rechtstreeks over aan de Fundación Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo in de jaren negentig. Zie ook Bouwe Hijma, ‘Joaquin Delso de Miguel, a Spanish militant who ended up in England’, *On the Waterfront* 34 (2017) 8-9, aldaar 9.

185 Deze passage gebaseerd op: Manja en Hanneke [Willemse], ‘40 Kisten De slepende zaak van de CNT Archieven’, *De Vrije* nr. 1 (1985) 20-21.

186 *La Vanguardia* 15 Oct. 1983: ‘...por la pérdida deliberada de documentos del archivo histórico de Amsterdam...’

konden gaan worden en die voor beide partijen toegankelijk was.¹⁸⁷ Deze wensen werden gecommuniceerd in brieven en tijdens een bijeenkomst op 22 februari 1984.

De wens van het IISG dat het Comité Confederal bij de zaken betrokken diende te worden, leidde tot het oplopen van de spanning. Deze wens was in overeenstemming met de nieuwe wind die Fischer als bewindvoerder vanaf 1 januari 1984 ook met betrekking tot deze zaak liet waaien. Toen CNT Comité Nacional, nu onder leiding van F. Montero, niet reageerde, besloot Fischer tot een eigen lijn. Er werden twee communiqués uitgegeven, gedateerd 18 april en 12 juni 1984.¹⁸⁸ In het communiqué van 18 april werd de hele zaak kort uit de doeken gedaan. De legitimiteit van de beide kempfanen werd gelijkgesteld, de moeilijkheden na het sluiten van het contract met het Comité Nacional werden opgesomd en een beleid van vier, niet verrassende, maar wel heldere punten werd opgesomd: 1) Het IISG was de hoeder ('caretaker') van het archief; 2) Het IISG zou er als een goed huisvader voor zorgen; 3) het IISG zou dat doen op een manier die in het Nederlandse archiefwezen gebruikelijk was; 4) over toegankelijkheid volgde spoedig een standpunt. Het belang van deze verklaring schuilde in het feit dat het IISG *zelf* dit standpunt innam en daarmee voorbijging aan het contract van 18 januari 1982. Het tweede belang lag daarin dat het IISG zich onttrok aan de politieke strijd tussen de twee partijen. De weeffout die in januari 1982 was ontstaan door toch eenzijdig partij te kiezen en een contract te sluiten met 'Nacional', was hersteld.

De aanhangers van deze factie lieten het hier niet bij zitten. Er werd een brievenactie in Spanje georganiseerd en het IISG werd overspoeld met voorgedrukte boze brieven waarin secties en afdelingen van de CNT Comité Nacional, hun archieven teruggeisten. De pers van deze stroming wond er ook geen doekjes om. In april 1984 luidde de kop van de Barcelonese *Solidaridad Obrera* '... Instituto Nacional de Historia Social (Amsterdam) ABUSO DE PODER'.¹⁸⁹ In het artikel werd het IISG ervan beschuldigd de archieven te willen behouden '... con interés mercantilista ...'. Ook vond er weer directe actie plaats. Op 23 maart 1984 werd het Nederlandse consulaat te Vigo voor één uur bezet. De bezetters lieten een verklaring achter die in vertaling door de ambassade in Madrid aan het IISG werd gestuurd. De emotionele retoriek blijkt goed uit deze passage: 'De listige houding – meer

187 Aan een andere IISG-grief, het niet teruggeven van 2300 geleende foto's, ga ik voorbij.

188 IISG Archief IISG 679 VI Brief 18 april Eric Fischer aan F. Montero met de twee bijlagen aangehecht, die van 12 juni later toegevoegd.

189 *Solidaridad Obrera Org de la C.N.T de Cataluña* [III época] nr. 145, (April 1984).

Illustratie 29 Eric Fischer en Rudolf de Jong voor het met leuzen ondergekalkte IISG aan de Kabelweg na de tweede bezetting door activisten van de CNT/FAI. Mei 1984. Foto Henk Wals. IISG BG A28/393.

passend bij speculanten en oplichters dan bij bestudeerders van de sociale werkelijkheid-, die de leden van het IISG aan de dag leggen, is niet alleen een schande voor Uw land, maar ook een grove belediging van de Spaanse arbeidersklasse en de CNT'.¹⁹⁰ En op 17 mei 1984 werd het IISG aan Kabelweg 51, Amsterdam, verrast door een inval van elf Spaanse activisten.¹⁹¹

De activisten op hun beurt waren dan weer verrast door het feit dat ze naar een vergaderzaal werden geleid en daar zelfs koffie kregen.¹⁹² Bewindvoerder Fischer droeg bij aan alle verrassingen door geen krimp te geven en te eisen dat men voor het eind van de middag het pand zou verlaten en dat anders de politie ingeschakeld zou worden. De bezetters vertrokken, in aanwezigheid van de politie, en het is zeker denkbaar dat de desolate industriële omgeving van de Kabelweg, gecombineerd met het waardeloze weer van die dag, de anarchistenvan naar gezelliger plekken deed verlangen.¹⁹³ Hiermee was de kous nog niet af. De volgende dag meldden de activisten zich opnieuw en

¹⁹⁰ IISG Archief IISG 679 23 maart 1984.

¹⁹¹ *Het Parool* 19 mei 1984.

¹⁹² *Cenit* 5 juni 1984: 'Agregaremos que pasada la sorpresa se nos obsequió varias veces con un café'.

¹⁹³ Het weer 17 mei 1984, 10°C en bewolkt, zie: <http://weerverleden.nl/19840517> (11 maart 2016).

bezetten de hele dag een vergaderzaal. Aan het eind van de dag verlieten ze het pand, maar kregen ze Fischer in het vizier, die met de auto op weg naar huis was. Hij voelde er niets voor dat zijn huisadres in Utrecht bij de achtervolgende anarchisten bekend werd en probeerde de Seats met Spaans kenteken van zich af te schudden. Dat lukt pas bij Eindhoven.¹⁹⁴

Zoals gezegd, verscheen op 12 juni 1984 het tweede communiqué. Daarin werd gesteld dat volgens planning de microverfilming van het archief op 1 juli 1985 afgerond zou zijn. Daarmee was voor het IISG de conservering van dit gehele archief veiliggesteld zodat het depot van dit archief vanaf die datum als geëindigd kon worden beschouwd. De overdracht van het archief zou kunnen plaatsvinden als de twee strijdende partijen gezamenlijk een plek voor bewaring hadden aangewezen. Het IISG riep de partijen op dat te doen. Het laatste punt was het belangrijkste: het IISG zou de archieven open stellen vanaf het moment dat de microverfilming was afgerond.¹⁹⁵

Fischer hield zich aan zijn woord en stuurde in december 1984 de 40 films die 'Nacional' al had ontvangen ook naar 'Confederal' – in bruikleen. Na de beëindiging van de microverfilming bleek dat de strijdende partijen uiteraard geen overeenkomst hadden kunnen sluiten over een plek waar het archief zou worden gedeponeerde. Daarom ging het IISG zelf op zoek naar een 'neutrale' plaats in Spanje. Met hulp van de KNAW werd de zusterinstelling Real Academia Espagnola benaderd, maar dat bleef zonder resultaat. De contacten met Archivos Estatales leverden wel een toezegging op, met het voorspelbare resultaat dat 'Nacional' nu de strijd met deze instelling aanbond.¹⁹⁶ Uiteindelijk werd er pas in 1994, na een definitieve gerechtelijke uitspraak in Spanje over wie de ware CNT was, een akkoord met het IISG gesloten, wat het stof rond de kisten deed neerdalen.

Eén detail uit deze hele geschiedenis heeft minder te maken met de relatie tussen het IISG en de Spaanse partijen maar meer met de verhoudingen binnen de Nederlandse wetenschapsbureaucratie. Hier zien we

194 Mondelinge mededeling Eric Fischer 6 februari 2018.

195 De Jong bleef de tachtiger jaren last houden van de polarisatie in de Spaanse anarcho-syndicalistische kringen. Tijdens een congres in september van 1984 in Venetië poogde een groep CNT-ers, bloedgroep Comité Nacional, inclusief wederom Edo, Rudolf de Jong het spreken te beletten. Volgens het verslag van Rudolf de Jong was de chaos er compleet. Veertig man nam tegelijkertijd het woord. Er werd voor de volgende dag een speciale bijeenkomst afgesproken. De mensen die De Jong hadden aangevallen verschenen hier niet. Zie: IISG Archief IISG 679, Rudolf de Jong aan *De Vrije* 11 december 1984. Hij heeft zich veel later met Edo verzoend. Zie: Reinboud en Wiersma, 'Rudolf de Jong', 8-9. Het archief van Edo kwam later door de bemiddeling van Kees Rodenburg naar het IISG. Archiefbeschrijving, zie: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03466> (11 februari 2018).

196 IISG Archief IISG 680 Brief van Fischer van 9 oktober 1987.

hoe deze verhoudingen de zaken extra moeilijk maakten. Het betreft een interventie van B. Okkerse directeur-genetaal van het ministerie van O & W. Okkerse schreef op 10 juli 1984 in een brief aan de Stichting IISG dat er geen voorwaarden aan de overdracht van de archieven mochten worden gesteld. Dit stelde hij vlak nadat de bewindvoerder een scherpe positie had ingenomen met communiqués I en II. Okkerse schreef ook: 'Afschrift van deze brief doe ik toekomen aan de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen ten behoeve van zijn Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis ...'.¹⁹⁷ In het handschrift van Fischer staat op deze brief: 'heeft het min. de Stichting wel iets te adviseren/voor te schrijven?'. In een niet verstuurd antwoord van 30 juli 1984 benadrukte Fischer het gegeven dat van CNT-zijde in Spanje steeds werd gewezen op het politieke karakter van de archiefkwestie en dat het dus juist van groot belang was dat het ministerie zich er niet mee bemoeide omdat dat in Spanje alleen maar 'zie je wel' zou opleveren. De uiteindelijk verstuurde brief was kort, legde de positie van het IISG uit en straalde de sfeer uit dat bemoeienis van het ministerie niet gewenst was. De beïnvloeding van 'maatschappij' en 'infrastructuur' waren in dit detail van de casus zeer zichtbaar en actief.

Onderzoek: Van een bronafhankelijke naar een vraaggestuurde praxis

Het IISG bleef zijn rol vervullen in de al eerder genoemde wetenschappelijke fora. 'Linz' bleef in dit decennium een belangrijke ontmoetingsplaats. Van der Leeuw was lid van de internationale Raad van de 'Tagung'. Hij nam nog een aantal jaren deel aan het secretariaat van het Forum on the History of the Labour Movement and the Working Class. Tevens was hij vice-president van de Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales. Het waren de gevestigde instituties van de discipline waar de directeur van het IISG een vooral wetenschaps-diplomatieke rol kon vervullen.

De voor de lange termijn aangegane verplichtingen op het gebied van de bronnenuitgaven werden in deze periode voortgezet. In 1982 verscheen in de reeks 'De Nederlandse Arbeidersbeweging' *Herinneringen* van Anton

¹⁹⁷ IISG Archief 679 Brief Okkerse aan Stichting IISG 10 juli 1984. In dit dossier ook de volgende twee genoemde documenten uit de laatste alinea.

Pannekoek met een uitgebreide biografische inleiding van Sijes.¹⁹⁸ In de reeks 'Quellen und Studien zur Sozialgeschichte' kwamen in deze periode acht delen uit, in de reeks 'Russian Series on Social History' twee, in de 'Archives de Jules-Humbert-Droz' twee delen en er verschenen twee delen in de 'Karl Korsch Gesamtausgabe'. Ook het eerste deel van Tichelmans bronnenuitgave over de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging zag het licht. Buiten de reeksen publiceerde Daisy Devreese een verzameling documenten rond de Belgische leden van de Eerste Internationale.

Archives Bakounine

Er verscheen na 1979 slechts één deel van de 'Archives Bakounine'. Dat had te maken met problemen die er rond deze in 1958 begonnen reeks waren ontstaan.¹⁹⁹ In 1981 debatteerde het bestuur over de voortzetting van de *Archives Bakounine* en de positie van Lehning. Het leek tijd de positie van de toen 82-jarige Lehning niet te verlengen. Een complicatie was direct dat ZWO, de financier van het project, in eerste instantie de geldkraan dreigde dicht te draaien bij Lehnings ontslag.²⁰⁰ Nog een complicatie was het conflict dat eind 1980 ontstaan was tussen Kloosterman en Lehning.²⁰¹ Kloosterman die in 1969 als assistent bij de *Archives Bakounine* begonnen was, had zich spoedig daarna tot 'chef de bureau' ontwikkeld, mede als gevolg van Lehnings frequente en langdurige uithuizigheid. Al in 1974 werd Kloosterman als zodanig door De Jong Edz. omschreven.²⁰² Het conflict had de kleine Bakuninafdeling gesplitst en had de partijen 'geografisch gescheiden'; de strijdende partijen waren in verschillende kamers neergestreken.²⁰³

De langdurige strijd begon nadat Van Daele en Kloosterman een brief aan Lehning hadden gestuurd, met cc aan de directie van het IISG, die getuigde van een reeks frustraties.²⁰⁴ De brief benadrukte de langjarige loyaliteit aan Lehning, maar de schrijvers stelden 'er genoeg van te hebben te moeten

198 Anton Pannekoek e.a., *Herinneringen: herinneringen uit de arbeidersbeweging: sterrenkundige herinneringen* (Amsterdam 1982). In de reeks verschenen in deze periode ook de memoires van Jacques Engels en Willem Hendrik Meijer, zie bijlage 5 'Wetenschappelijke output'.

199 Arthur Lehning ed., *M.A. Bakunin, L'empire knouto-germanique et la révolution sociale: 1870-71* (Leiden 1981).

200 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 2 juni 1981.

201 Het *IISH Annual Report* 1980-1982 9 voert Lehning en Kloosterman op als 'editor'.

202 Lucassen, 'How to Qualify for the Directorate', 34-35.

203 IISG Archief IISG 468 Memorandum E. van Daele en J. Kloosterman aan de directie 17 december 1980.

204 IISG Archief IISG 468 Brief E. van Daele en J. Kloosterman aan A. Lehning 18 november 1980.

werken in een sfeer waarin iedere, ook voorzichtig geformuleerde kritiek onzerzijds min of meer als een persoonlijke belediging wordt opgevat'. Lehning ging hier niet op in en wenste overleg met Van der Leeuw.²⁰⁵ De eerste poging van de directie het werk voort te laten zetten, had de vorm van een concept regeling waarbij de afdeling als eenheid bleef bestaan, maar de werkzaamheden werden gesplitst: Kloosterman en Van Daele kregen deel VIII, Lehning en Hunink dienden hen alle gewenste inlichtingen en documentatie te verschaffen.²⁰⁶

De zaak kwam natuurlijk ook in de vergadering van de Wetenschappelijke Staf aan de orde. Hier was inmiddels een nieuw element in het spel: de opvolging van Lehning. Er werd in de vergadering gevraagd of er een poging gaande was Jaap Kloosterman bij voorbaat van opvolging uit te sluiten. Daarop reageerde Lehning door te schrijven dat deze daarvoor 'niet meer in aanmerking komt, zoals hem door de directie is aangezegd'.²⁰⁷ De zaak bereikte een hoger niveau en werd op 14 mei 1981 besproken in het Dagelijks Bestuur van de KNAW met daarbij aanwezig Lehning, Van der Leeuw, Blom en Wieringa. Hier leek Lehning gelijk te krijgen doordat Van der Leeuw zijn mening deelde dat Kloosterman niet geschikt was als opvolger, maar de conclusie was dat, nu er eenmaal een regeling getroffen was binnen de afdeling, zijn wetenschappelijke capaciteiten niet in het geding waren, een buitenlandse opvolging lastig was en een open sollicitatie duur en tijdrovend, de benoeming van Kloosterman toch passend leek.²⁰⁸ Vanaf toen was er bij KNAW en IISG geen sprake meer van het ontslag van Jaap Kloosterman, maar wel van de beëindiging van het dienstverband van Arthur Lehning,

205 IISG Archief IISG 468 Memorandum van Arthur Lehning aan de Directie van het IISG 2 december 1980. In dit stuk komt een passage voor waarin Lehning erop wijst dat hij Kloosterman had voorgesteld dat deze een deel van de *Archives Bakounine* zou verzorgen en 'geheel voor zijn rekening [neemt]'. Een grief in deze sfeer kwam in de brief van Van Daele en Kloosterman niet voor, maar wel is het zo dat in geen enkel bij Brill gepubliceerd deel van de *Archives Bakounine*, een andere naam op de titelpagina voorkomt als redacteur dan die van Arthur Lehning.

206 IISG Archief IISG 468 Regeling etc. 15 december 1980. Christien Warmenhoven, slaviste en *research assistant* in de Bakunin afdeling, noemde zichzelf een 'partijloze' en bleef voor beide partijen hand- en spandiensten verrichten. Zie <http://www.kristienwarmenhoven.nl/dubbelspel-van-de-muzen/stokpaarden/> (17 juni 2016).

207 IISG Archief IISG 468 'Aan de leden etc...' van Arthur Lehning 4 maart 1981. Over of dit wel of niet 'aangezegd' is verschillen de meningen uiteraard ook weer. Zie: IISG Archief IISG 468 V Brief Kloosterman aan Van Rossum 5 maart 1981 en IISG Archief IISG 468 Brief Lehning aan Bestuur IISG 11 mei 1981.

208 IISG Archief IISG 468 Bij brief van Lehning aan directie IISG 27 januari 1982. Van der Leeuw wekte hier de schijn van instemming met beide partijen tegelijk. En in een brief van 5 november 1982 aan Lehning gaat Van der Leeuw zelfs zover 'het te betreuren ... dat er [voor Uw functie] slechts één kandidaat beschikbaar was'. IISG Archief IISG 468.

en wel per 31 december 1982, waartegen deze zich de jaren die volgden met hand en tand zou verzetten.

Lehning zette de redenen van zijn verzet uiteen in zijn reactie op de aangezegde beëindiging van zijn activiteiten voor de *Archives Bakounine* van 14 april 1982. Die redenen betroffen in de eerste plaats het gegeven dat de *Archives* 25 jaar lang door hem verzorgd waren en buiten Nederland een uitzonderlijk prestige hadden. Het was een uitgave, liet hij de directeur van Brill zeggen, die met de naam 'Lehning' was verbonden. Een andere reden was dat het een project van hem persoonlijk was, zodat hij zich moreel en feitelijk gerechtigd achtte mee te beslissen over de voortgang (en, bij implicatie: opvolging).²⁰⁹

Naar aanloop van subsidieverlenging door ZWO was aan Lehning gevraagd om de voortgang van de *Archives Bakounine* zoals hij die zag, te beschrijven. Dit leverde een 'exposé' op waarin Lehning met niet de minsten op de proppen kwam.²¹⁰ Lehning plaatste de voortgang in het kader van 'internationalisering' van de *Archives Bakounine*, een idee waar wel eens over gesproken was. Clemens Heller, directeur van het Maison des Sciences de l'Homme, wilde in samenwerking met het IISG aan de uitgave werken. Mederedacteur zou Jutta Scherrer worden, *Directeur d'Études à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales* te Parijs. Dietrich Geyer moest een Duits deel bewerken. Het IISG volgde deze suggesties niet.

In juni 1982 sprak het bestuur zijn vertrouwen uit in Kloosterman als toekomstig hoofd van de afdeling.²¹¹ Een positieve ontwikkeling was het advies van de Stichting Historisch Onderzoek aan ZWO om de subsidie voor vijf jaar voort te zetten.²¹² Bestuur en directie meenden nu de overeenkomst met Lehning te kunnen beëindigen. Zijn ontslag was eerst voorzien voor 1 januari 1983, maar dat werd niet gehaald vanwege een interpretatieverschil van het oorspronkelijke contract tussen Lehning en het IISG, dat ertoe leidde dat Lehning een advocaat inschakelde.²¹³ De verhoudingen bleven gespannen. Hunink, trouw aan de zijde van Lehning, beklagde zich in een brief bij de directie, met uiteraard een cc aan het bestuur, over wat zij een 'terroristische actie' noemde.²¹⁴ Op 4 oktober hadden bij haar afwezigheid vijf medewerkers haar werkkamer 'bezet' en documentatiemateriaal betreffende Bakunin vandaar verwijderd. Bij het aantreden van Eric Fischer op 1 januari

209 IISG Archief IISG 468 Lehning aan Bestuur 10 mei 1982.

210 IISG Archief IISG 468 Exposé betreffende de voortgang etc. 24 mei 1982.

211 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 9 juni 1982.

212 IISG Archief IISG 335 Notulen gecombineerde besturen 9 juni 1982.

213 IISG Archief IISG 468 Correspondentie 1982-1983 tussen de diverse partijen.

214 Brief Maria Hunink van 7 Oktober 1983 aan directie IISG. Kopie in bezit HSA.

1984 was Lehning nog gewoon in dienst en was de afdeling nog steeds gespleten, terwijl in 1981 voor het laatst een deel, deel VII, was verschenen. Het ontslag kon uiteindelijk slechts via de kantonrechter geregeld worden. Op verzoek van de Stichting IISG werd op 22 februari 1984 per ultimo mei 1984 de arbeidsovereenkomst met Lehning ontbonden.²¹⁵ Daarbij hoorde ook een 'overeenkomst tot het verrichten van enkele diensten' tussen Lehning en de Stichting IISG.²¹⁶ Belangrijke bepalingen waren dat hij tegen een financiële vergoeding het deel dat hij in bewerking had moest afmaken en op 1 januari 1986 moest inleveren. Maria Hunink mocht voor hem blijven werken. De documenten die hij in beheer had, dienden na afronding van het deel terug te keren naar het IISG. Het te publiceren deel zou eenzelfde verantwoordelijkheidsvermelding op de titelpagina krijgen als alle andere delen. En tot slot: Lehning zou afzien van alle verdere claims.

Het jaarverslag over 1985 vermeldde optimistisch 'Vol. IX: "Michel Bakounine et ses relations et activités en Suède (1863-1864) et en Italië (1864—1867), edited by Silvio Furlani and Arthur Lehning, will go to press by the end of 1986'.'²¹⁷ Maar het boek verscheen niet in druk omdat het IISG intussen andere plannen ontwikkeld had met de reeks. Bovendien vielen belangrijke hoofdrolspelers weg. Kloosterman werd per 1 januari 1987 adjunct-directeur. Hunink overleed in 1988. Els van Daele werd ontslagen. De hoofdverantwoordelijke vanaf 1988 was Jan Lucassen die in dat jaar op het IISG begonnen was als senior research fellow en een nieuwe opzet voor de publicatie ontwikkelde, waarbij wel buitenlandse medewerking werd gezocht, nu het project in IISG handen was gekomen. De serie diende in een beperkt aantal jaren afgerond te worden en door Jaap Kloosterman werden de eerste ideeën voor een digitale uitgave aangedragen.²¹⁸

Het hele conflict draaide om de zeggenschap over een belangrijk wetenschappelijk project met betrekking tot een toonaangevende figuur – Bakunin. Zijn nalatenschap was verspreid, meertalig en moeilijk te duiden.²¹⁹ Een verantwoorde uitgave was zowel voor onderzoekers als activisten een belangrijke bron. Een man met het prestige van Lehning was nodig om het gecompliceerde project te kunnen starten en ondernemen. Omgekeerd straalde het prestige van het project ook op de redacteur af. De eis om op de titelpagina te staan ging verder dan kinderachtige erkenning:

²¹⁵ IISG Archief IISG 468 Kantongerecht te Amsterdam ... 22 februari 1984.

²¹⁶ IISG lopend archief, afdeling contracten.

²¹⁷ *IISH Annual Report* 1985 48.

²¹⁸ Heerma van Voss, 'Bakunin and Bacon Cake', 322.

²¹⁹ Kloosterman, *Les papiers de Michel Bakounine*.

dit betrof de valuta in de economie van het culturele kapitaal. Dat gold natuurlijk net zo goed voor het IISG als wetenschappelijke instelling. Het prestige van de publicatie straalde af op het Instituut. Vandaar dat het Instituut er mensen en middelen voor had ingezet: zo was er een Bakunin-afdeling ontstaan. Tijdens het conflict trachtten directie en bestuur van het IISG deze afdeling en haar medewerkers als een 'gewone' afdeling te behandelen. Lehning zag het als zijn project, liet zijn moreel recht gelden en kwam daarmee ver.

Waarom het IISG het conflict niet snel kon afhandelen, had behalve met het taaie verzet van Lehning en bureaucratische fouten, te maken met de eigen reputatie. Kon het zich een openlijke breuk veroorloven met Lehning, die aan de wieg had gestaan van het Instituut en die zeer gewaardeerd werd in vele binnen- en buitenlandse kringen waarmee het IISG banden had en wilde houden? Lehning was eind jaren 1960 door de revolterende studenten (her)ontdekt: het bleek dat hij 'op een zolderetage aan de Amstel onvermoeibaar zat te werken aan zijn magnum opus, de 'Archives Bakounine'".²²⁰

Het persoonlijk element, dat tussen Lehning en Kloosterman, is lastiger te analyseren. Lehning was het in deze periode gewend gelauwerd te worden. We hebben al gezien dat hij gewone stervelingen niet zag staan. Jaap Kloosterman ondervond van zijn leermeester en vriend minder en minder waardering voor zijn essentiële bijdrage aan het project. In november 1980 werd hem dat te gortig, wat hem er toe bracht in december 1980 de brief te schrijven waarmee het conflict escaleerde.

Het lange conflict heeft bijgedragen aan een verandering in de opvattingen bij directie en onderzoekers over bronnenuitgaven. Het over meerdere decennia uitgeven en annoteren van een bron, hoorde vanaf de tweede helft van de jaren 1980 niet meer bij de centrale taak van de wetenschappelijke sector van het IISG.

Research section

De nieuw gevormde researchafdeling, in het jaarverslag 1987 nog 'research section' geheten, was relatief zwak. Van de dertien medewerkers waren er twee gepromoveerd (Fritjof Tichelman en Ursula Langkau-Alex), hadden er zes een doctoraal diploma en waren er vijf niet afgestudeerd. Eind 1988 evalueerde het bestuur de reorganisatie. In de onderzoeksafdeling waren

²²⁰ Toke van Helmond en Rob Bindels, *Bin ich kein Schriftsteller? Walter Benjamin en Ernst Bloch en hun medewerking aan io* (Rimburg 2016) 101. 'Zolderetage' is een romantische verschrijving voor 'ruime eerste verdieping'.

op dat moment nog 4 plaatsen (3,5 fte) niet bezet. Er werden knelpunten in de organisatie en overbelasting, vooral bij de directie, geconstateerd.²²¹ Versterking voor de wetenschappelijke kant van het werk was reeds gezocht door het aantrekken van Jan Lucassen. Hij was als collega van Fischer in Utrecht geen onbekende van de directie. In 1986 was hij voor het IISG al met Fischer in Linz bij de Tagung aanwezig geweest.²²² Per 1 september 1988 werd hij officieel benoemd als senior research fellow.²²³ Wij zagen reeds dat hij het dossier van de *Archives Bakounine* te behandelen kreeg. In 1987 werden de eerste stappen gezet naar een nieuwe vorm van de organisatie van het onderzoek. Er werd een redactie voor de publicatieafdeling gevormd met daarin vanuit het Instituut Jaap Kloosterman, Jürgen Rojahn en Fritjof Tichelman. Van buiten het Instituut namen daarin plaats Dik van Arkel, Paul Klep, alhoewel deze twee leden dichtbij het IISG stonden gezien hun functie in het IISG-bestuur, Catharina Lis en Jan Lucassen. Een International Advisory Board achtte men ook gewenst.²²⁴

Een eerste groot project in de nieuwe opzet van de wetenschappelijke afdeling, was het zogenaamde 'determinantenproject', voluit 'Determinants of the influence of the organised labour movement before 1914 – a comparative analysis'. Het project behandelde 'the foremost field of interest of our institute, i.e. labour history'.²²⁵ Het programma beschreef de vooruitgang van 'labour history' in de voorgaande decennia, maar stelde dat de aandacht steeds teveel nationaal gericht was geweest. Dit project wilde de ontwikkeling in een groot aantal landen vergelijken. Daartoe werden specialisten uit vele landen benaderd die dienden te rapporteren in reactie op vooraf gestelde vragen. Onder hen waren Richard J. Walker, Klaus Tenfelde, Richard Price en David Kirby. De vragen lagen in de volgende sfeer. Wanneer ontstond er een georganiseerde arbeidersbeweging? Welke doelstellingen streefde deze beweging na? Wat waren de resultaten? Wat was haar vermogen tot rekrutering? Deze vraagstelling was nog tamelijk concreet en traditioneel. Het vernieuwende school in de projectmatige aanpak en de comparatieve methode. In de inleiding van de publicatie die naar aanleiding van dit project

221 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 15 december 1988.

222 *IISH Annual Report* 1986 40.

223 *Ibid.*, 1988 9.

224 IISG Archief IISG 336 Bijlage bij notulen gecombineerde besturen 4 december 1987.

225 IISG Archief IISG 336 Notulen gecombineerde besturen 24 september 1987. Hieruit ook de vervolgoepmerkingen over dit project.

verscheen, werd in de eerste zin direct verwezen naar de reorganisatie van het Instituut.²²⁶

In korte tijd waren de resultaten van de nieuwe researchafdeling zodanig dat de buitenlandse historici Fischer vroegen of het IISG bereid was om als internationale koepel voor een PhD-programma op te treden.²²⁷ Dit vermeldde Fischer in een brief aan bestuurslid Klep waarin hij een kort overzicht gaf van zijn streven met de wetenschappelijk afdeling van het IISG. De vier grote wetenschappelijke institutionele constructies waar het IISG vorm aan moest geven, waren het opzetten van een AIO-netwerk over de geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, de oprichting van een Nederlandse (en Vlaamse) postdoctorale sociale-geschiedenisopleiding, een zelfde opleiding voor *labour history* in internationale zin en tenslotte participatie van het IISG in het reguliere Nederlandse academische onderwijs. Het verstevigen van het contact met de Nederlandse universiteiten was 'hoogst noodzakelijk als je weet hoezeer het IISG geïsoleerd is geweest'.²²⁸ Concreet realiseerde het IISG een bijzondere leerstoel 'geschiedenis van de arbeid' aan de VU. De VU was in de prijzen gevallen door de intensieve contacten tussen het IISG en de vakgroep economische geschiedenis aan deze universiteit.²²⁹ Jan Luiten van Zanden was daar op dat moment hoogleraar. Lucassen werd als eerste benoemd op deze post.²³⁰ Fischer werd in hetzelfde jaar bijzonder hoogleraar aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Op 24 november van dat jaar hield hij er zijn oratie.²³¹ Tevens wilde Fischer de grote eruditie die bij de oudere IISG-medewerkers aanwezig was, voor meer mensen beschikbaar maken. Die eruditie werd ook door de buitenwereld erkend: Sapir en Timmer ontvingen in respectievelijk 1985 en 1988 een eredoctoraat aan de UvA.

Natuurlijk waren de door Fischer ontwikkelde programma's mede bedoeld om het IISG op te stuwten in de vaart der volkeren. Van buitenlandse zijde was positief gereageerd op de recente ontwikkelingen: het IISG kon de kern

226 Marcel van der Linden en Jürgen Rojahn, *The Formation of labour movements, 1870-1914: an international perspective I,II* (Leiden 1990).

227 IISG Archief IISG 336 Bij notulen gecombineerde besturen 22 juni 1989, brief van Eric Fischer aan Paul Klep 1 juni 1989.

228 Ibid.

229 *Ad Valvas* 20 oktober 1989.

230 Hij aanvaarde dit hoogleraarschap met de rede *Jan, Jan, Jan Salie en diens kinderen: vergelijkend onderzoek naar continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling van arbeidsverhoudingen: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Internationale en Comparatieve Sociale Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 14 februari 1991* (Amsterdam 1991).

231 E.J. Fischer, *Onderneming, techniek en industrialisatie* (Utrecht 1989).

van een internationale infrastructuur voor de sociale geschiedenis worden. Het met steun van het IISG op 1 januari 1988 opgerichte Posthumus Instituut waarvan Theo van Tijn de inspirator was, was een concrete invulling van sommige van de ideeën. Het was een stap in de voortgaande verwetenschappelijking en professionalisering van het vak sociale geschiedenis in Nederland en Vlaanderen.

Conferenties

Behalve vernieuwende onderzoeksprojecten en daaruit voortvloeiende wetenschappelijke publicaties, begon het IISG ook aan meer wetenschappelijke conferenties mee te werken. Zo werkte het Instituut mee aan de Anglo-Dutch Conference on Labour History. Deze reeks conferenties waren een in 1977 ondernomen initiatief van de NVSG en de Society for the Study of Labour History.²³² Zij resulteerde een aantal keren in een publicatie via het IISG in de reeks *Studies + Essays*.²³³ De conferenties waren een bruikbaar platform voor het uitwisselen van ideeën op het gebied van *labour history*. Dat dit in het Verenigd Koninkrijk een sterker ontwikkelde discipline was als in Nederland, werkte stimulerend op de Nederlandse deelnemers. Er kwamen ook andere onderwerpen dan strikt politieke of organisatorische kwesties aan de orde, zoals bijvoorbeeld arbeidscultuur.²³⁴

Het IISG trad in de jaren na de reorganisatie actief op in de Nederlandse academische historische wereld; iets wat lang niet was gebeurd. In 1988 gaf het een brochure uit ter gelegenheid van het congres 'Eenheid in Nederlands Verleden' dat onder auspiciën van het IISG, het NEHA en het NHG was georganiseerd.²³⁵ De drie auteurs schudden de Nederlandse historici wakker met een oproep voor meer coördinatie.²³⁶ De focus diende te liggen op de

²³² IISG Archief NVSG 49.

²³³ Lex Heerma van Voss en Herman Diederiks eds., *Industrial conflict: papers presented to the fourth British-Dutch Conference on Labour History* (Amsterdam 1988).

²³⁴ Lex Heerma van Voss en F.L. van Holthoon eds., *Working class and popular culture: papers delivered to the fifth British-Dutch Conference on Labour History, Leiden, 1986* (Amsterdam 1988). De derde titel in onze periode met bijdragen van een British-Dutch Conference was: Aad Blok e.a. eds., *Generations in labour history: papers presented to the Sixth British-Dutch Conference on Labour History, Oxford, 1988* (Amsterdam 1989).

²³⁵ Het congres vond plaats in de Oudemanhuispoort op 25 mei 1988. Eric Fischer was dagvoorzitter.

²³⁶ Karel Davids, Jan Lucassen en Jan Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon: een aanzet tot een programma van samenwerking* (Amsterdam 1988) 6 e.v. Hieruit volgde in 1995 de publicatie Karel Davids en Jan Lucassen eds., *A miracle mirrored: the Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995).

Nederlandse geschiedenis, die op belangrijke punten afweek van die van andere Europese landen. Juist deze 'afwijking van het algemeen menselijke patroon', een aan Romein ontleend concept, zou comparatief onderzoek mogelijk maken en een theoretische verrijking van de historische wetenschap teweeg kunnen brengen. Het voorstel van het drietal was bedoeld om de 'luiken open te gooien', maatschappijwetenschappen erbij te betrekken en de versnippering in specialismen te overwinnen. De auteurs schetsten vervolgens een periodisering met daaraan te koppelen onderwerpen en historische problemen. Uit het congres en de brochure kwam een nieuwe benadering van de historische discipline naar voren kwam: interdisciplinair, projectgericht, programmatisch, comparatief. Het waren de basiselementen van de opbouw van een nieuwe wetenschapspraktijk op het IISG.

In het laatste jaar van dit onderzoek zette het IISG nog een stap in een wereld die zowel onder onderzoek als verzamelen kan worden gerekend. Er werd een overeenkomst gesloten met de Historische Steekproef Nederland (HSN).²³⁷ Deze Stichting, die onderdak vond in het IISG, werkte aan de opbouw van een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking in de negentiende en twintigste eeuw. Doel was om met deze gegevens 'life histories' te kunnen reconstrueren. Het was een initiatief van met name Kees Mandemakers dat gesteund werd door onderzoekers uit de sociale en historische wetenschappen.²³⁸

De polarisatie binnen de discipline die de vorige periode had gekend, nam in dit decennium af. Het *Jaarboek voor de Geschiedenis van Socialisme en Arbeidersbeweging in Nederland* stopte na het vijfde nummer, dat uitkwam in 1980. Het werd in 1983 opgevolgd door het aanmerkelijk eenvoudiger uitgegeven *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*. Bij het vijftienvijftigjarige bestaan van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* in 1999 werd een register op de gepubliceerde nummers uitgegeven met daarbij een korte inleiding van Schuurman. Daarin gaf hij aan dat het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* al die jaren was verschenen onder auspiciën van het IISG. Het register komt tot een totale hoeveelheid van 417 artikelen. Meer dan de helft, 249 om precies te zijn, handelde over een onderwerp dat betrekking had op Nederland.²³⁹ De hele periode overziend stelt Schuurman dat in de eerste

237 *IISH Annual Report* 1989 48 en <https://socialhistory.org/en/hsn/hsn-history> (13 december 2017).

238 Een goed beeld van wat met deze gegevens gedaan kan worden in: Ineke Maas, Marco H.D. van Leeuwen en Kees Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen: de Historische Steekproef Nederlandse bevolking* (Amsterdam 2008).

239 Anton Schuurman, 'Inleiding', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, Register over de jaargangen 1 (1975) – 25 (1999)* (1999) 1-2, aldaar 2.

periode 'we de overgang [zien] van een geschiedenis van sociale bewegingen naar structurele sociale geschiedenis'.²⁴⁰ En vanaf 1985 constateert hij een opkomst van sociaal-politieke en sociaal-culturele geschiedenis. Een blik op de thematische index geeft een aardig inzicht in wat interessant gevonden werd, maar ook welke onderwerpen nog niet in beeld waren. Veel aandacht is er voor 'arbeidsmarkt', 'sociale beweging' (waar de arbeidersbeweging is ondergebracht), 'collectieve actie', 'sociale stratificatie', 'groepsculturen', 'medische geschiedenis', 'sociale politiek' en 'staatsvorming'. Maar termen die we in de index niet tegenkomen zijn 'global', 'instituties' of 'kapitalisme'. Ook 'gender' ontbreekt als term, maar 'vrouwengeschiedenis' haalde met 22 artikelen een redelijke score.²⁴¹ Harmsen heeft niet gepubliceerd in het *TvSG*, maar zijn naaste geestverwant Bob Reinalda publiceerde er nog in 1992 een artikel over de geschiedenis van de arbeidersbeweging.²⁴² Ook *Jaarboek*-redacteuren als Jacques Giele, Jos Perry en Johan Frieswijk publiceerden aanvankelijk in het *TvSG*.²⁴³ *Bulletin* en *TvSG* ontwikkelden elk hun eigen gebied, waarbij het duidelijk was dat het *TvSG* geleidelijk een centrale plaats innam in de praktijk van de wetenschappelijke beroepsbeoefenaars. Persoonlijke banden bleven nauw. Mies Campfens nam in 1983 plaats in de redactie van het *Bulletin* en zat kortstondig in de redactie van het *TvSG*. Fritjof Tichelman zat in dezelfde tijd in de redactie van het *TvSG*.

IRSH

Ook de *International Review of Social History* bleef zijn belangrijke taak vervullen. Wel kwam dit tijdschrift in het al genoemde rapport van de Rekenkamer onder vuur te liggen. De Rekenkamer vond de productiekosten van het tijdschrift erg hoog. 'Naar het voorkomt is hier sprake van een

²⁴⁰ Ibid.

²⁴¹ *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, Register over de jaargangen 1 (1975) – 25 (1999)* (1999), aldaar 87-90.

²⁴² Bob Reinalda, 'The weak implantation of the early catholic and socialist workers' movement in Nijmegen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18, nr. 2/3 (1992) 404-424. Nummer 18, nr. 2/3 (1992) van het *TvSG* presenteerde de papers van de zevende British-Dutch Conference on Labour History, gehouden in Groningen 1990.

²⁴³ Het ontbreken van bijdragen van Harmsen kan ook gelegen hebben aan het feit dat hij zijn artikelen niet tot de opgegeven hoeveelheid woorden kon beperken en inhoudelijk commentaar van redacteuren nauwelijks accepteerde. Dit zijn typisch de dingen die bij een professioneler geworden wetenschapspraktijk een rol gingen spelen. Zie hierover in verband met Harmsen: Jos Perry, 'Gerrit Jan Harmsen Amsterdam 15 mei 1922 – De Knipe 3 april 2005', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, (2016) 96-107, aldaar 102. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa004201601_01/_jaa004201601_01_0011.php (11 februari 2018).

kostbare, met overheidsmiddelen in stand gehouden uitgave'.²⁴⁴ In 1987 werden er een aantal ingrijpende wijzigingen in de *Review* doorgevoerd. In nr. 1 van dat jaar wordt aangekondigd dat het Editorial Committee vanaf dat moment voor de helft zou gaan bestaan uit IISG-medewerkers en voor de andere helft uit wetenschappers werkzaam aan Nederlandse universiteiten. Tegelijkertijd was de *executive editor* Marcel van der Linden bezig met de opzet van een internationale Advisory Board.²⁴⁵ Inhoudelijk werd de koers verlegd door nu ook expliciet aandacht te vragen voor 'pre-industrial relations and non European countries'.²⁴⁶ Thematisch wenste het Editorial Committee de focus van de traditionele *labour history* te verbreden door aandacht te schenken aan de arbeid van groepen als slaven, vrouwen, ambachtsslui en boeren. Van belang waren persoonlijke, institutionele en culturele aspecten van machtsrelaties. Relevante bewegingen, zowel emancipatorische als repressieve hoorden tot het veld, met de daarbij behorende ideeën. Tot slot dienden theoretische en methodologische vragen behandeld te gaan worden.²⁴⁷ Het tijdschrift ging vanaf 1988 recensies van recente wetenschappelijke literatuur publiceren.

Bijlage 7 bevat een overzicht van de inhoud van het tijdschrift over de hele naoorlogse periode. Op grond daarvan is een aantal opmerkingen op zijn plaats. Ten eerste neemt 'politieke geschiedenis' met 45,9% bijna de helft van de onderwerpen in beslag. Zeer opvallend is het vrijwel ontbreken van onderwerpen uit de economische geschiedenis. Sociale geschiedenis zoals gedefinieerd in deze indeling levert 27,6% van de artikelen op, cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis 9,8% en theorie 14,5% waarbij moet worden gezegd dat meer dan de helft daarvan biografische artikelen zijn. 'Interdisciplinariteit' ontbreekt volledig. Ten tweede is voor wat betreft de periode de negentiende eeuw dominant met 44% van de artikelen, gevolgd door de twintigste eeuw met 34,6 en nog 12,4% voor artikelen die beide eeuwen beslaan. Ten derde is bij de geografische spreiding Europa volkomen dominant met 86,1% van de artikelen. Daarbinnen hebben Groot-Brittannië en Ierland het belangrijkste aandeel met 38,5% van de totale hoeveelheid

244 IISG Archief 520 Nota betreffende de controle bij de Koninklijke Nederlandse Academie [sic] van Wetenschappen te Amsterdam, Hoofdstuk 7 24 (17 4 1984).

245 Marcel van der Linden, 'To our readers', *International Review of Social History* 32, nr. 1 (1987) 1. Dit was een nieuw gecreëerde functie die met name verschilde met die van redactiesecretaris, omdat de *executive editor* geen lid was van de redactie.

246 The Editorial Committee, 'Editorial', *International Review of Social History* 32, nr. 2 (1987) 107-108.

247 Ibid. 108.

bijdragen. Dat is opvallend voor het tijdschrift van een instelling waar de Duitse collecties enorm veel belangrijker zijn dan de Britse. Duitsland is met 20% aanzienlijk, maar toch slechts ruim de helft van Groot-Brittannië. Vrijwel alle artikelen hanteren kwalitatieve en geen kwantitatieve methoden. De taal waarin de artikelen geschreven zijn, is overwegend Engels met 77% van het totaal (360 artikelen Engelstalig, 85 oftewel 18% Duitstalig, 22 oftewel 4,7% Franstalig en 1 artikel in het Russisch). Tot slot publiceerde het tijdschrift in 52 artikelen bronnen, dat is in 11% van het totaal. Het tijdschrift neemt dus een belangrijke plaats in, in de 'politieke sociale geschiedenis' van vooral de Britse wereld.

Op een conferentie in Ginkelduin in 1987 werd het wetenschapsbeleid van het IISG van de voorgaande 25 jaar geëvalueerd. In groter verband werd in 1989 opnieuw in Ginkelduin geconferend en werd het initiatief genomen voor een volgend internationaal comparatief onderzoeksproject na het succesvolle determinantenproject. In vrijwel alle in deze jaren ondernomen nieuwe projecten stond het begrip 'labour' centraal, maar werden nieuwe invalshoeken gekozen. De biografische en evenementiele benadering van 'labour history' maakte plaats voor een methodologisch bij de sociale wetenschappen aansluitende praktijk. Voor 1987 was doorgaans de praktijk geweest: bron, bron annoteren, bron uitgeven. Nu werden er vragen ontwikkeld over arbeid en over de organisatie en de organisaties van arbeid en daarbij de benodigde bronnen binnen en buiten het IISG gezocht.

Conclusie

Voor het IISG was met de overgang naar de KNAW de zoektocht naar een institutionele verankering achter de rug. Ook een normalisatie van de bestuursverhoudingen lag, na de zwerftocht met de universiteiten, in het bijzonder de Universiteit van Amsterdam, juist in de periode van de universitaire democratisering, in het verschiet. De resterende problemen die op het IISG afkwamen, waren echter groot. Het bestuur, vanaf 1979 het gecombineerde Stichtings- en Akademie-Instituutsbestuur, zag de ontwikkelingen in en rond het IISG met toenemende zorg aan. Dit hoofdstuk levert, vergeleken met de bestaande literatuur, een vergaande diepgang in details en connecties betreffende het professionaliseringsproces. Het onontgonnen terrein van de conflicten over de 'Spaanse kisten' en de afsluiting van het project *Archives Bakounine* is hier voor het eerst verkend.

Deze periode kende niet meer zulke grote maatschappelijke inbreuken als voordien, behalve dan dat de overheid steeds meer ging bezuinigen en

de verhoudingen in het algemeen zakelijker werden. Natuurlijk waren er buiten de muren van het Instituut ingrijpende maatschappelijke conflicten. De voor Nederland belangrijkste daarvan waren de heropleving van de Koude Oorlog, de groei van de vredesbeweging en de krakersrellen. Maar die hadden intern niet meer zo'n fundamentele invloed als de democratiseringsgolf eerder. Een lang gekoesterde wens om serieus buiten-Europees materiaal te verzamelen ging in vervulling met de verwerving vanaf 1985 van een grote Turkse collectie, en in 1989 van een Chinese. Bij beide vormden maatschappelijke overwegingen de drijfveer, naast het 'verzamelen in de actualiteit'. Beide vormden ook de eerste concrete aanzetten tot een heroriëntatie van het (geografische) collectieprofiel die zich na 1989 grondiger zou doorzetten.

Het probleem van de expansie van de collectie werd onder controle gebracht door nieuwe huisvesting en automatisering. Inhoudelijk bleef er discussie vanwege de veranderde positie van de arbeidersbeweging, die 'systeemdragend' was geworden. Dit leidde ertoe dat men ook aandacht aan andere onderdrukte groepen wenste te gaan geven: studenten, jongeren, krakers, marginalen, zwervers, etnische minderheden, gastarbeiders, homoseksuelen, psychiatrische patiënten, om de belangrijkste te noemen. De omschrijving 'geschiedenis van de arbeidersbeweging' voldeed aan het begin van de jaren tachtig niet meer helemaal als verzamelcriterium. De verzamelpraktijk van het in zijn geheel in huis halen van functionerende instellingen bracht nieuwe netwerken in huis van mensen die op de grens van activisme en informatievoorziening werkten.

De invloed van 'de maatschappij' werd wel heel direct gevoeld doordat Spaanse activisten tot tweemaal toe het IISG-gebouw bezetten. Het conflict over de 'Spaanse kisten' escaleerde, waarbij het IISG werd aangevallen op zijn reputatie van neutrale betrouwbare archiefbewaarplaats voor oppositionele bewegingen. De Spanjaarden lukte het in eerste instantie om meningsverschillen binnen het IISG uit te buiten. Was de inzet van de Spanjaarden het principe van het eigendom van 'hun cultureel erfgoed' te politiseren, het belang van het IISG was om het beheer te professionaliseren en dit erfgoed zodoende als historische bron te kunnen laten functioneren. Deze beleidslijn kreeg vanaf 1984 gaandeweg een scherper gestalte.

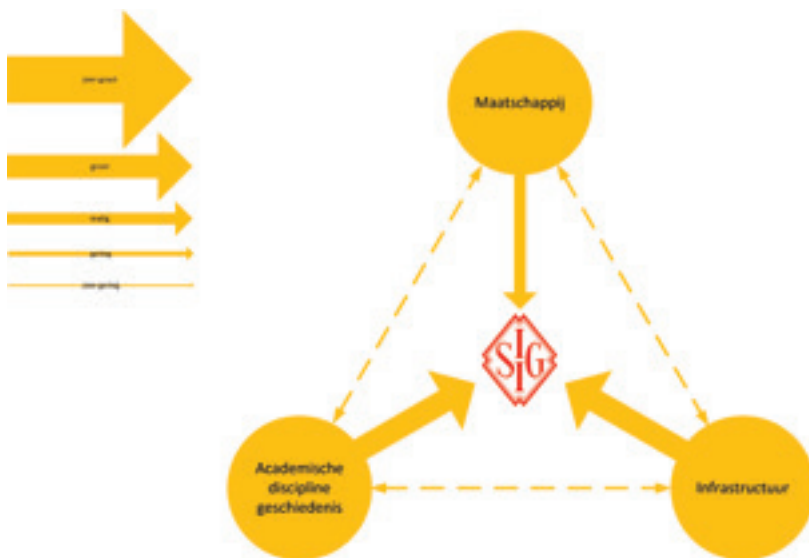
Ondertussen bewoog de academisch beoefende sociale geschiedenis zich van een bronafhankelijke naar een vraaggestuurde praxis. Dit had ook zijn weerslag op het IISG: bronnenuitgaven geproduceerd over periodes van vele decennia waren in de voorgestane wetenschapspraktijk minder wenselijk. Een van de doelstellingen van Eric Fischer na zijn aantreden in 1984 was het IISG uit zijn isolement te halen en de personele banden van IISG-medewerkers met de universiteit te versterken, onder meer door

medewerkers bijzonder hoogleraar te laten worden. Door de sterke groei en de verbeteringen in de prestaties van de instelling als geheel nam het IISG vanaf het midden van de jaren tachtig een belangrijke plaats in binnen internationale netwerken op het gebied van de sociale geschiedenis, zowel op wetenschappelijk gebied als in de collectiesfeer.

De bestuurlijke netwerken vanuit wetenschappelijke en infrastructurele instituties oefenden in deze periode een dominante invloed uit. Vooral de KNAW stelde nieuwe eisen aan de organisatievorm. De reorganisatie van 1984-1987 bleek een remedie tegen de belangrijkste organisatorische problemen. Het toegenomen vertrouwen binnen de bestuurlijke netwerken nam toe, zodat veel geld kon worden vrijgemaakt voor nieuwe huisvesting aan de Cruquiusweg.

Terwijl de maatschappelijke impact in deze periode matig was, oefende de academische beoefening van de sociale geschiedenis een grote invloed uit op de richting van het wetenschappelijk bedrijf binnen het IISG. De bestuurlijke wens om orde op zaken te stellen was eveneens van groot belang. Een en ander wordt door figuur 7 geïllustreerd.

Figuur 7 De driehoek van krachten en het IISG in de periode 1979-1989. Invloed maatschappij op IISG: matig, Academische discipline geschiedenis op IISG: groot, Infrastructuur op IISG: groot.

Een verbetering die pas later zijn vruchten zou afwerpen, was het feit dat in 1979 het IISG voor het eerst een fulltime directeur kreeg. Het IISG kende in het begin van deze periode een ambtelijke hiërarchie maar werd intern vooral geleid door raden en commissies van het personeel waar de directie geen greep op kon of wilde krijgen. Het personeel had deze hybride bestuursvorm in de voorafgegane tien jaar geïnternaliseerd. De politieke achtergrond van relatief veel personeelsleden heeft hier zeker aan bijgedragen. Intern was de IISG-organisatie te verdeeld om zelf orde op zaken te stellen. Begin jaren tachtig greep het bestuur onder druk van de KNAW in en kreeg het Instituut een nieuwe organisatiestructuur en een nieuwe leiding. Uitgangspunt van het nieuwe beleid was de constatering dat de combinatie van taken van wetenschap en verzamelen binnen de kabinetten maakte dat beide activiteiten suboptimaal werden uitgevoerd. Daarom werd besloten wetenschap en verzamelen uit elkaar te trekken.

De wetenschappelijke poot kreeg een vernieuwde structuur. Alle elementen van de nu overal gangbare wetenschappelijke praktijk, zoals publicaties in *peer reviewed* stertijdschriften, externe evaluaties, en projectmatige internationale samenwerking werden tussen 1984 en 1989 aangekondigd of geïntroduceerd. Het was een ingrijpend proces dat langzaam op gang kwam. Dat had te maken met het feit dat de nieuwe afdeling onderzoek bemenst werd met wetenschappelijk medewerkers die in de oude praktijk hun carrière waren begonnen en aan wie in het verleden andere eisen waren gesteld. Zo was het aantal gepromoveerden in de nieuwe afdeling erg laag. Het gangbare onderzoek was evenementieel, (meer)talig, biografisch, literair, feitelijk. Het was daarmee in de oude context niet per se ouderwets. De grote populariteit van het vak sociale geschiedenis in de jaren zeventig was te danken aan juist deze aspecten van 'emancipatorische' kennis. Het ging om het onthullen van de vergeten geschiedenis van de arbeider en de arbeidersbeweging. Maar in de zich schuchter ontwikkelende professionele academische wereld leek dit minder te tellen. Bovendien meende het bestuur dat de wetenschapspraktijk van het IISG zich in een relatief isolement bevond ten opzichte van de ontwikkelingen op universiteiten. De *Review* breidde de redactie uit met externen en kreeg een internationale Advisory Board.

Langdurig lopende projecten met bronnenuitgaven werden op de achtergrond geplaatst. Door een combinatie van factoren met een organisatorische en persoonlijke achtergrond kon de afronding van de uitgave *Archives Bakounine* niet worden bewerkstelligd. Dit leidde tot een intern conflict dat zich voor het IISG ontwikkelde tot een kostbare en riskante affaire omdat de reputatie van het Instituut zowel in de libertaire beweging als in de academische wereld op het spel kwam te staan vanwege de cruciale rol

van Arthur Lehning. In de kern draaide het conflict om de zeggenschap over een wetenschappelijk project. Lag deze bij de geleerde die het decennialang gedragen had of bij het professionele management van het IISG? Na jaren strijd was de uitkomst dat het IISG-management de zeggenschap kreeg. Maar dat was een zwaarbevochten overwinning.

De KNAW liet het Instituut voor het eerst kennismaken met toen nog prille ideeën over externe beoordeling en stroomlijning van procedures. De reorganisatie onder leiding van Eric Fischer loste drie hoofdproblemen op: de versplintering in de organisatie, de huisvesting en de aanpak van de achterstanden. De collecties groeiden nog steeds snel, maar de efficiëntiewinst vanwege de reorganisatie zorgde dat problemen sneller onder controle werden gebracht. Automatisering droeg hieraan bij, net zoals de nieuwe professioneel ingerichte ruimten aan de Cruquiusweg.

Eindconclusie

Dik van Arkel, specialist in de studie naar de geschiedenis van het antisemitisme, was van 1971 tot 1991 bestuurslid van de Stichting IISG. Als kind van een Leidse hoogleraar die in het universitair verzet actief was, was hij door dit onderwerp gegrepen.¹ Zijn voormalige student Leo Lucassen schrijft: 'Tijdens mijn studie kwamen wij geregeld bijeen met het Werkgezelschap Historische Racismestudies, rond de hoogleraar Sociale Geschiedenis Dik Van Arkel'.² Van Arkel wees Lucassen op collecties in het IISG die te maken hadden met het antisemitisme van sommige Franse utopisch-socialisten. In het IISG op de Kabelweg kon Lucassen zich onderdompelen in de negentiende-eeuwse wereld van Blanqui en Saint-Simon, waar hij op afstudeerde. Later in 1990 promoveerde hij bij dezelfde Van Arkel op de positie van een andere minderheid, de Roma.³ Het materiaal dat hij voor dat onderzoek verzameld had doneerde hij in 1990 aan het IISG.⁴ Weer later maakte hij gebruik van data voor zijn migratieonderzoek die de Historische Steekproef Nederland verzameld had en was hij betrokken bij het opzetten van de website vijf eeuwen migratie.⁵ In 2014 werd hij directeur onderzoek van het IISG.

We zien hier een aantal elementen die gedurende de hele geschiedenis van het IISG een rol spelen. Iemand heeft een zeker engagement met een maatschappelijk probleem, hij of zij is erdoor geraakt en wil er alles van weten, vooral ook van de geschiedenis daarvan. Er blijkt een kennisgebied over dit probleem te bestaan en het daarbinnen bedreven onderzoek kan ingepast worden in het systeem van de academische wereld. Bij dat onderzoek stuit de onderzoeker op particuliere collecties.⁶ Deze collecties acht de onderzoeker zo belangrijk dat ze voor de toekomst voor anderen bewaard moeten blijven. De collectie komt terecht in het IISG.

1 Netty Bremer en Chris Quispel, 'Dik van Arkel: proeve van een portret', in: Herman Diederiks en Chris Quispel eds., *Onderscheid en minderheid: sociaal-historische opstellen over discriminatie en vooroordeel aangeboden aan professor Dik van Arkel bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden* (Hilversum 1987) 9-24, aldaar 10.

2 <https://vijfeeuwenmigratie.nl/cgm/profdr-lacj-leo-lucassen> (10 mei 2016).

3 Leo Lucassen, *En men noemde hen zigeuners: de geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland, 1750-1944* (Amsterdam 1990).

4 Leo Lucassen, 'From Leiden to Amsterdam: impressions of a special relationship', *On the Waterfront. Newsletter of the Friends of the IISH* 31 (2016) 14-16.

5 <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/> (12 december 2017).

6 Voor alle duidelijkheid hier herhaald: bedoeld zijn collecties in handen van privépersonen en organisaties die geen overheidsinstanties zijn.

Dit patroon bleef kenmerkend voor de hele hier bestudeerde periode. Wel vonden zulke processen plaats in een zich steeds verder professionaliserend Instituut. Het verloop van het professionaliseringsproces van het IISG, de centrale vraag van dit onderzoek, werd bepaald door de werking van de drie krachten tijdens de verschillende periodes.

De vooroorlogse periode stond vrijwel geheel in het teken van de redding van de papieren van de tegenstanders van het nazisme. De internationale netwerken die hierbij betrokken waren bleven nog decennia lang voor het IISG relevant. Bij het professionaliseringsproces gaf de *maatschappij* steeds de richting aan wat verzameld en bestudeerd moest worden, uiteraard gezien door het 'filter' van het IISG-bestuur. In de praktijk werd dat vervolgens vormgegeven door IISG-medewerkers die, vooral in de beginperiode maar ook nog later, vaak nauwe banden hadden met de beweging zelf, en die eveneens, vooral in de beginperiode, vaker amateurs waren dan professionals. Na de oorlog werd de maatschappelijke invloed gevoeld van de Koude Oorlog en de opkomst van de verzorgingsstaat. Amerikaanse fondsen steunden het IISG waardoor een belangrijke stap in de professionalisering kon worden gezet. De andere positie van de socialistische beweging na de oorlog entameerde wijzigingen in het collectiebeleid. De sixties bepaalden in de jaren zeventig de manier waarop het Instituut bestuurd werd, namelijk via een radenstructuur die geënt was op de universitaire bestuurshervorming. We zien een gemengd beeld van de professionalisering. Enerzijds groeide een gekwalificeerd personeelsbestand, anderzijds bleef de organisatiestructuur achter bij de groei en was het management zwak: de directeur had tot 1979 zelfs geen fulltime positie. Het beheer van de collecties dreigde ondertussen herhaaldelijk af te brokkelen door oplopende achterstanden en de de facto grenzeloosheid aan mogelijke interessante studieobjecten.

De bestudering van deze collecties verliep daarnaast in interactie met de zich ontwikkelende *academische discipline geschiedenis*, en in het bijzonder met de geschiedenis van de arbeid(ersbeweging). De in 1956 heropgerichte *Review* had hierin een relatief zelfstandige rol. Invloed van de Franse *Annales* werd merkbaar in de jaren zeventig en in navolging van de 'emancipatorische geschiedenis' wilde men vooral empirisch laten zien hoe de geschiedenis van de arbeidersbeweging verlopen was. Voor de wetenschappelijke staf bleven bronnenpublicaties daarbij tot in de jaren tachtig de norm en het einddoel. Naarmate de sociale geschiedenis aan de universiteiten evolueerde in de richting van meer vraaggestuurd onderzoek leverde dat steeds meer problemen op. Pas de grote reorganisatie in de tweede helft van de jaren tachtig vond daarop een antwoord. In het verlengde daarvan kwamen de traditionele bronnenpublicaties meer en meer op de achtergrond.

Ondertussen bleef het Instituut over de hele periode 1935-1989 evengoed een belangrijk centrum voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging, zowel voor amateur- als professionele historici.

Vanuit de bestaande *infrastructuur van onderzoek en verzamelingen* speelde het feit dat het IISG particuliere archieven beheerde over de hele periode 1935-1989 een rol. Dit had vergaande gevolgen voor de financiering. De overheid voelde zich in eerste instantie niet geroepen deze taak op zich te nemen. De middelen kwamen aanvankelijk grotendeels uit de beweging zelf. Het herstel na de oorlog was niet alleen moeizaam vanwege de verloren gegane collecties, ook de fragiliteit van de financiering hielp niet mee. Contacten in de PvdA, bij het Rijk en bij de gemeente Amsterdam hielpen bij de overleving in de karige jaren van de wederopbouw. Aanvankelijk leek een oplossing binnen het universitaire systeem ideaal, met het IISG als Interuniversitair Instituut, maar pas toen de constructie via de KNAW in zicht kwam bleek een stabiele toekomst mogelijk. De professionalisering kon pas echt goed op gang komen nadat aan een aantal basisvoorwaarden was voldaan, zoals adequate huisvesting en een meer efficiënte aanpak van wetenschappelijk onderzoek en collectiebeheer. De prijs voor deze vooruitgang was een zeker verlies van zelfstandigheid. Aan het eind van de reorganisatie van de jaren tachtig kreeg het IISG in grote trekken de vorm die het nu nog heeft.

Deze drie hoeken die de ontwikkeling van het IISG in grote mate bepaalden, wisselden over de bestudeerde periode in zwaarte en richting van beïnvloeding. Ook de timing was verschillend: effecten werkten soms pas later merkbaar door. De maatschappelijke omstandigheden, de academische ontwikkeling van de geschiedenis en de infrastructuur tijdens het begin van de jaren dertig stimuleerden vanaf het vroege begin IISG-‘tradities’ en IISG-‘praktijken’ die zeer lang zouden doorwerken en waarvan het moeilijk was om af te wijken.

Voor de oprichters van het IISG was het primaire kennisgebied de wereld van de arbeid. De doorbraak van het industrieel kapitalisme leverde een nieuwe maatschappelijke constellatie op, met nieuw sociale groeperingen en klassen. De ‘arbeider’ was daarvan de duidelijkste vertegenwoordiger. In de woorden van de historisch socioloog Charles Tilly: ‘proletarianization is the single most far reaching social change that has occurred in the Western world over the past few hundred years’.⁷ De proletariër, in de visie van Tilly iedere loonafhankelijke vanaf de late middeleeuwen en niet uitsluitend de fabrieksarbeider sinds de Industriële Revolutie, was de mens die niets anders

7 Charles Tilly, *As sociology meets history* (New York 1981) 1.

had dan zijn arbeidskracht. Dat maakte hem kwetsbaar, maar vanwege de algemeenheid van het kapitalistische proces werd hij ook talrijk. Het ontstaan van deze massa van loonarbeiders leidde tot nieuwe politieke stromingen als het socialisme. Tegelijkertijd ontstonden nieuwe inzichten en wetenschappelijke disciplines, zoals de sociale wetenschappen en de sociale en economische geschiedenis.

De oprichters van het IISG, maar vooral Nico Posthumus, stonden rond 1930 op een punt in de tijd dat drie verschijnselen een zekere, zij het voorlopige, stabiliteit hadden gekregen. Het eerste was de arbeidersbeweging, met daarbinnen in Nederland als grootste tak de sociaaldemocratie, die in deze tijd, zeker nog in naam, in de marxistische traditie stond. Posthumus stond zelf midden in deze ontwikkeling. Als marxistisch student beleefde hij het socialisme als dynamische, wervende en revolutionaire kracht. De kern van het netwerk waarin hij zijn hele leven zou opereren werd in zijn studietijd en in deze sfeer gevormd. Een andere instelling die in deze wereld tot stand kwam was De Centrale. Als verzekeringsmaatschappij voor de sociaaldemocratische arbeidersbeweging werd het een belangrijke sponsor van culturele activiteiten binnen de rode zuil.

De economische geschiedenis had zich in deze tijd ook gevestigd als academische discipline, met in Nederland het historisch materialisme en de Duitse Historische School als intellectuele wortels. In beide tradities was het vak sterk empirisch: een steevast onderdeel was het verzamelen van concrete data over verschijnselen in de maatschappij. Posthumus was een leidend figuur in deze ontwikkelingen en bezette de eerste leerstoel in het vak in Rotterdam. Ook was hij een pionier bij de vestiging van het vak economie in Amsterdam door zijn betrokkenheid bij de oprichting van de zesde faculteit, die der Handelswetenschappen, in 1922.

In de economische geschiedenis bestond destijds als vanzelfsprekend aandacht voor sociale verschijnselen. Veel historici geïnspireerd door de Duitse Historische School zagen elementen van hun wetenschapspraktijk als een direct toepasbare bijdrage aan de verbetering van de maatschappij. Ook Posthumus wilde in deze richting werken. De infrastructuur voor het vak geschiedenis was rond 1930 bescheiden, maar relatief goed ontwikkeld. Zij bestond uit bibliotheken, archieven, tijdschriften, historische verenigingen en congressen. Voor de economische geschiedenis was Posthumus de initiator van belangrijke instellingen als het Nederlands Economisch-Historisch Archief en de Economisch-Historische Bibliotheek en de daar uitgegeven periodieken en bronnenpublicaties.

Maar op sociaal gebied kwam veel kennis ook nog van de arbeidersbeweging zelf. Daar verzamelde men kennis om beter beslagen ten ijs te komen

tegenover politieke tegenstanders en bestond de wens de eigen geschiedenis goed te kennen. Dat laatste was een sterke drijfveer. De achtergrond daarvan was zowel existentieel (als je een geschiedenis hebt, besta je), als praktisch (als je je geschiedenis kent, kun je fouten vermijden). Dit leidde tot de opname van geschiedenis in scholingscursussen van partij en vakbond.

In deze context ontstond het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: een stabiele Nederlandse arbeidersbeweging, een gevestigde wetenschappelijke discipline met interesse in het sociale en een wetenschappelijke infrastructuur die uitgangspunten en netwerken bood. Dat hierbinnen mensen optraden met talent en ondernemingszin is zowel de oorzaak als het gevolg van het hierboven beschrevene.

Voor het IISG zelf betekenden de ontstane tradities en praktijken dat de professionalisering vooral voortschreed door 'learning by doing'. Keuzes die in de jaren dertig werden gemaakt, zoals de instelling van 'kabinetten' naar het voorbeeld van het Instituut voor Marxisme-Leninisme in Moskou, bepaalden de kaders waarbinnen het IISG zich professioneel kon ontwikkelen. Die ontwikkeling vond plaats in een context van grote moeilijkheden. Het Instituut moest met beperkte menskracht en middelen de gevolgen van de oorlog te boven komen. Het kreeg vervolgens te maken met de overgang in de directie van Posthumus naar Rüter. Rüter slaagde er na enige tijd in groei te bewerkstelligen door geld te verwerven van de Ford Foundation. Vanaf eind jaren zestig profiteerde het IISG van de stijging van het reguliere budget. Maar organisatorisch leidde dat tot problemen, die de instelling in de jaren zeventig langzamerhand boven het hoofd groeiden. De belangrijkste waren organisatorische fragmentatie, zichtbaar in bijlage 4 in de toename van onderafdelingen vanaf 1960, en zwak bestuur. Deze twee problemen hadden grote nadelige gevolgen voor de praktijk van onderzoek en verzamelen.

Een vernieuwende doorbraak in dat opzicht kwam pas in de jaren tachtig, toen van buitenaf een reorganisatie werd opgelegd. De remedie bestond uit het uit elkaar trekken van onderzoek en verzamelingen. Deze reorganisatie gaf de organisatie een professionele structuur en had het vrijwel onmiddellijke effect van een grote verbetering in de infrastructuurle positie. Nieuwe collecties, een nieuw gebouw, automatisering, en dat vrijwel allemaal tegelijk, veranderden het IISG radicaal. De aandacht voor collecties verlegde zich naar buiten-Europese interessegebieden en naar andere en oudere vormen van arbeid dan de negentiende en twintigste-eeuwse industriearbeid in Europa en Noord-Amerika. Ook collecties afkomstig van 'nieuwe sociale bewegingen' kwamen in beeld. De reorganisatie vond plaats onder leiding van Eric Fischer, die na Posthumus als de tweede grote wetenschappelijk ondernemer kan worden gezien.

Anders dan sommige IISG-medewerkers die het tegendeel vreesden bleek de reorganisatie het Instituut sterk te professionaliseren en daardoor een aanzienlijke extra groei van de collecties mogelijk te maken. De KNAW leidde het Instituut de wereld van de moderne professionele wetenschapsbureaucratie binnen. Het verwerven van academisch kapitaal werd vanaf dat moment een normaal en gewenst onderdeel van de activiteiten van de medewerkers van het IISG. Kortom, er werd een begin gemaakt met een moderne wetenschapspraktijk.

Dat betekende niet dat ingesloten praktijken meteen helemaal waren verdwenen. Dat was onder meer te zien in de man-vrouw verhoudingen. Voor wat betreft de belangrijke functies tezamen (wetenschappelijke posities, management van bibliotheek en archief en directie) bleven vrouwen ook aan het eind van de bestudeerde periode getalsmatig achter, ook al was er over de jaren heen een langzame toename te zien (zie bijlage 8). Indien we de lagere posities meenemen is de verhouding uiteraard gelijk. Vrouwen waren vooral te vinden in de studiezaal, catalogusafdeling en secretariaat, sectoren waar vrouwen traditioneel al emplooi vonden. Over de periode 1935 tot 1989 hebben slechts twee vrouwen het bestuur bereikt, De Iongh en Pieterse.⁸ Daartegenover staan de namen van maar liefst 68 mannen (zie bijlage 2). De rekruteringsgebieden van nieuwe bestuursleden in de wetenschap, de politiek en bij De Centrale, gecombineerd met de al dan niet expliciete selectiemechanismen veroorzaakten deze eenzijdige uitkomst. Het optreden van Scheltema en in iets mindere mate Hunink, beiden bibliothecaresse, en van Welcker en Campfens, beiden kabinetshoofd, betreft in dit licht uitzonderlijke prestaties. Vooral de positie van bibliothecaresse binnen het IISG had altijd veel aanzien en invloed, vergeleken met vergelijkbare functies in andere wetenschappelijke instellingen.

Het typische, traditionele 'learning by doing' was ook te zien in kwesties die het rentmeesterschap betrof over zoveel verschillende bronnen afkomstig uit zoveel verschillende landen, culturen en gemeenschappen. 'Cultureel erfgoed' is geen neutraal begrip. Het is het geheel van culturele objecten die vorige generaties aan ons hebben nagelaten.⁹ Over de vraag, die ook al in de inleiding werd gesteld: 'who should control stewardship and the benefits of cultural heritage?' werd zelden binnen het IISG principieel gedebatteerd.¹⁰

8 Over het aftreden van De Iongh, zie hoofdstuk 5.

9 Hier beperkt tot het materiële erfgoed.

10 Silverman en Fairchild Ruggles, 'Introduction', 3. Dezelfde vraag ten aanzien van museaal erfgoed in Susan Legêne, *Nu of nooit: over de actualiteit van museale collecties* (Amsterdam 2005) 25.

Voor bestuur, directie en medewerkers, die zich in de bestudeerde periode zozeer identificeerden met de internationale arbeidersbeweging, was dit geen vraag. Debatten over die controle ontvouwdens zich dus alleen ad-hoc naar aanleiding van specifieke kwesties. Het IISG opereerde in de wereld van privécollecties en ontving die op basis van wederzijdse overeenstemming met de specifieke 'rechthebbenden' binnen de sociale bewegingen, of het nu om koop, schenking of bruikleen ging.¹¹ Naast de sterke ideologische identificatie met dit erfgoed, was de wederzijdse overeenstemming voor het IISG de belangrijkste grond voor het in bezit mogen hebben van de bronnen, wat aansloot bij het begrip van privé-eigendom in de Nederlandse rechtsorde.

In de behandelde periode was het IISG soms in conflicten verwickeld die dit soort debatten raken. In de jaren zestig meenden sommigen in de Sozialdemokratische Partei Deutschlands dat De Centrale in 1938 de politieke situatie had uitgebuit bij de aankoop van het Marx-Engels archief. Afgezien van de vraag wie er gelijk had in 1938 of in 1962, gaat het om de redenering rond het bezit. In 1938 werd door de Sopade, de SPD in exil, tot verkoop besloten nadat de transactie met het Instituut voor Marxisme-Leninisme in Moskou was afgeketst. Dit voorkwam de voor de socialisten gênante situatie dat ze de papieren van hun geestelijk voorvaders aan hun politieke ervijanden zouden hebben verkocht. In de debatten voorafgaand aan de verkoop betrof de Sopade de Socialistische Internationale erbij om de eigen rol te verdoezelen. Maar de kern van het argument was heel herkenbaar: voor de wereldwijde socialistische beweging was dit het erfgoed van het internationale socialisme. Paul Mayer concludeerde in zijn studie over de geschiedenis van dit archief: 'Verloren ging sie allerdings der deutschen Sozialdemokratie, die sie in erster Linie angeht, und damit dem deutschen Kulturbesitz, was letztlich auch dem unermeßlichen Schuldkonto Hitlers zugeschrieben werden muß'.¹² Uiteraard zijn hier kanttekeningen bij te plaatsen. Moet men dit erfgoed, geproduceerd door mensen die uit hun vaderland verjaagd waren en die zich hartstochtelijk internationalist voelden in hun Brusselse, Parijse of Londense ballingschap, tot een nationaal cultureel erfgoed rekenen? De geschiedenis van dit archief laat misschien wel juist zien dat politieke of nationale controle over deze bron onwenselijk is. En

11 Debatten ontstonden ook vaak doordat sommige 'rechthebbenden' die een rol hadden gespeeld bij de wederzijdse overeenstemming door anderen niet als 'rechthebbend' werden gezien.

12 Mayer, 'Die Geschichte' 154.

in 2013 kwamen dan ook twee documenten uit dit archief op de Memory of the World lijst van de UNESCO.¹³

De zaak rond de archieven van de Confederación Nacional del Trabajo / Federación Anarquista Ibérica draaide om de vraag wie de rechtmatige rechtsopvolger van deze organisaties was. Deze strijd binnen de post-Franco anarcho-syndicalistische beweging was bovenal een politieke. De archieven waren met onduidelijke en inadequate bepalingen aan de zorg van het IISG toevertrouwd. Aan die zorg kon het Instituut zich niet onttrekken. Het IISG stelde zich op het standpunt dat indien de rechtmatige eigenaar was vastgesteld, de archieven desgewenst zouden terugkeren.¹⁴ Deze zakelijke benadering bracht in ieder geval helderheid in het conflict over de Spaanse Kisten. Niet dat de kwestie geheel werd opgelost, maar vanaf 1984 nam het IISG deze positie in: wat ook de geschiedenis en politieke overwegingen van wie dan ook mochten zijn geweest, vanaf dat jaar beschouwde het IISG de archieven als erfgoed waarvoor het de actieve verantwoordelijkheid droeg. Het Instituut streefde er naar correct, volgens de gangbare professionele opvattingen van die tijd, met de erfenis die zij in de aanloop tot de Tweede Wereldoorlog had veiliggesteld, om te gaan.

De collecties bleven ook na de overgang naar de KNAW de facto eigendom van een particuliere stichting. De collectie van het IISG was het resultaat van de inhoudelijke interesse van onderzoekers, curatoren en activisten die zelf vonden dat materiaal waarop geen wettelijke verplichting tot bewaring rust, het waard was om bewaard te worden. De collectie 'exists by virtue of the "deliberate choice"' van deze mensen.¹⁵

Bij deze kwesties, en ook bij sommige andere passages in dit proefschrift, kan informatie uit andere archieven uiteraard nog verrijking geven. Indien vervolgonderzoek mogelijk was, is dat ook vaak aangegeven in de voetnoten.¹⁶ Dit proefschrift heeft zich in eerste instantie voornamelijk beperkt

13 Zie: 'Marx' Communistisch Manifest en Das Kapital', <https://www.unesco.nl/marx-communistisch-manifest-en-das-kapital> (1 augustus 2018). Deze stukken werden genomineerd door het IISG en de Duitse UNESCO commissie samen.

14 In de praktijk zijn diverse archieven teruggegeven of op een meer geschikt geachte plek ondergebracht. Zo werd nog in 2018 het archief van de Garden Streams in Hong Kong naar die stad terug verhuisd. Dit archief over leven en strijd van Vietnamese vluchtelingen in Hong Kong vond in eerste instantie geen onderdak in die stad. Het IISG was bereid het op te nemen. Het archief bleek vervolgens vooral geïnteresseerde onderzoekers uit Hong Kong te trekken. Zij vonden uiteindelijk de Hong Kong Chinese University bereid het op te nemen. Mededelingen in emails van Eef Vermeij aan HSA 1 en 2 augustus 2018.

15 Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders, 'Social history sources, knowledge and research: introduction to A Usable Collection', in: *A usable collection* 12-22, aldaar 15.

16 Hier speelt natuurlijk ook de beperking in onderzoekstijd voor de onderzoeker een rol.

tot de informatie die binnen het IISG zelf bestond. Daar zijn uiteraard altijd kanttekeningen bij te maken. De enorme rijkheid van de gebruikte bronnen leverde echter al zoveel materiaal dat de kennis over de grotere en kleine processen die het professionaliseringsproces in het IISG hebben gedreven nu enorm is toegenomen. Michel Foucault, Bruno Latour en Pierre Bourdieu en andere sociale wetenschappers hebben in algemene zin het politieke en institutionele karakter van wetenschappelijke kennis aangekaart. Instituties als laboratoria kregen daarbij vooral aandacht. In deze eerste halve eeuw van het IISG is het Instituut als een geesteswetenschappelijke instelling vanuit die invalshoek bestudeerd. Ook daar wegen onderzoekers zwaar bij de productie van de inhoud van wetenschappelijk kennis, maar dit proefschrift heeft juist ook allerlei microprocessen blootgelegd die van belang zijn voor de ontwikkeling als producent van wetenschappelijke kennis. In het algemeen blijken hier mechanismen van belang die ook voor andere wetenschappelijke instellingen gelden:

- 1) De ervaring van problemen door een of meer maatschappelijke groepen leidt tot kennis daarover.
- 2) Afhankelijk van de positie en sterkte van die maatschappelijke groepen zal die kennis als wetenschappelijke kennis geproduceerd worden in zwakke of sterke instituties.
- 3) Die instituties staan onder invloed van krachten, in deze studie gevisualiseerd in een driehoek: de maatschappij, de academische discipline, de wetenschappelijke infrastructuur.
- 4) In die instituties speelt zich een proces van professionalisering af dat een zekere mate van abstractie noodzakelijk maakt en daardoor een afstand schept ten opzichte van de maatschappelijke groepen in het oorspronkelijke kennisgebied.

Tijdens de hier behandelde periode hebben IISG-medewerkers keuzes moeten maken. Het resultaat van die keuzes is de ontzagwekkende collectie van het IISG met zijn diepte, breedte, vreemde kronkelwegen en onverkende continenten van kennis. Het is als een levend 'Gesamtkunstwerk'. In de eerder aangehaalde tekst van Marcel van der Linden en Lex Heerma van Voss over *labour history* wordt het zo gezegd: 'In short there is no question of successive interpretations that have been disconnected from each other and are equally valid scientifically. There has been *progress*'.¹⁷ Naar mijn mening geldt dat voor dit proefschrift, maar ook voor het hele vak sociale

17 Van der Linden en Heerma van Voss, 'Introduction', 22. Cursief van de auteurs.

geschiedenis. Het IISG heeft daarbij een stimulerende en op onderdelen bepalende rol gespeeld.

Van 1935 tot 1989 bewoog het IISG zich van een instelling die in zijn eerste tien jaar van bestaan vrijwel volledig werd beheerst door maatschappelijke krachten naar een gevestigde professionele onderzoeks- en erfgoedinstelling, waar nationale en, in mindere mate, internationale instituties van onderzoek en verzamelen de sterkste kracht waren. Maar gedurende de hele periode bleef de centrale krachtbron van het Instituut de uit betrokkenheid ontstane wens om 'de sociale kwestie' historisch te onderzoeken en te documenteren. Zolang dit engagement de professionals motiveert zullen onderzoek en verzamelen in het IISG hun maatschappelijke relevantie behouden.

Bijlage 1 Biografieën van belangrijke personen voor het IISG als organisatie

Annie Adama van Scheltema-Kleefstra 25 februari 1884–22 maart 1977

Annie Scheltema werd op 25 februari 1884 in Lemmer geboren als Anna Catharina Kleefstra. Haar vader Jentje Johan Kleefstra was pedagoog en onderwijsvernieuwer. Haar moeder was Elizabeth Klein.

Scheltema volgde de Brinio school in Hilversum en leek voorbestemd om in haar vaders onderwijsvoetsporen te treden. Door haar zwakke gezondheid kon zij deze plannen echter maar kort ten uitvoer brengen. In 1907 werd zij de secretaresse van de dichter Carel Steven Adama van Scheltema. Zij assisteerde hem bij het drukklaar maken van zijn manuscript *De grondslagen eener nieuwe poëzie*, een reactie op het sterke individualisme dat hoogtij vierde in de Nederlandse literatuur sinds 1880. In hetzelfde jaar trad zij met hem in het huwelijk. Al eerder was zij sociaaldemocraat en lid van de SDAP,

Illustratie 30 Annie Adama van Scheltema-Kleefstra ca 1935. Foto Ruth Höhndorf IISG BG A61/43.

maar door haar huwelijk werd deze overtuiging versterkt: zij kwam in contact met de vrienden van haar echtgenoot, jonge socialistische intellectuelen, onder wie Nicolaas Wilhelmus Posthumus, die al snel prominente posities in de wetenschap en de kunsten zouden gaan bekleden. Het huwelijk met Adama van Scheltema bleef kinderloos en in 1924 overleed haar man. Zij werkte daarna enkele jaren als vrijwilligster bij de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam om thuis te raken in het bibliotheekvak en kreeg daarin onderricht van J.S. Theissen.

Door financiële problemen, veroorzaakt door de economische crisis, was Scheltema gedwongen betaald werk te zoeken. In 1932 werd zij door Posthumus aangesteld in de door hem in datzelfde jaar opgerichte Economisch-Historische Bibliotheek en hij bemiddelde bij haar benoeming tot archivaris van het partijarchief van de SDAP. Zij kreeg in 1934 de verantwoordelijkheid voor het Domela Nieuwenhuis archief dat toen in bruikleen werd gegeven aan de EHB. In 1935 werd zij benoemd tot bibliothecaris van het door Posthumus toen opgerichte Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Tijdens haar vele acquisitiereizen in binnen- en buitenland wist zij personen en bewegingen ervan te overtuigen hun archieven aan het IISG over te dragen, waaronder die van Nettlau, Landauer en Friedrich Adler.

In 1940 werd het Instituut door de Duitse *Sicherheitspolizei* gesloten. In de oorlogperiode was Scheltema werkzaam bij een door Posthumus opgezet werkproject van de gemeente Amsterdam. Vanaf 1943 transporteerde de Duitse bezetter de bibliotheek van het Instituut geleidelijk naar Duitsland, de meest kostbare collecties waren toen echter al ondergebracht in een filiaal in Engeland. Na de oorlog wijdde Scheltema zich bezield aan de opsporing van de archieven en de wederopbouw van het IISG. Tot aan haar pensionering in 1953 bleef zij een belangrijke rol spelen in de organisatie, waarbij zij zich meer toelagde op de ontsluiting dan de verwerving van collecties.

Op hoge leeftijd, in 1977, kort voor haar zelfverkozen dood, publiceerde ze haar memoires *Herinneringen van de bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis*. Scheltema stierf op 22 maart 1977 in Amsterdam, zij werd in Bergen begraven.

Bronnen:

Annie Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen van de bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4, nr. 11 (1978) 141-176; Maria Hunink, 'Kleefstra, Anna Catharina', <http://hdl.handle.net/10622/0AF18EF9-303D-41D7-B739-BBFA8ED0275D> (2 februari 2018); A.J.C. Rüter, 'Mrs. A.C. Adama van Scheltema-Kleefstra', *Bulletin of the International Institute of Social*

History, 9, nr. 1 (1954) 1-3; Bas Roodnat, 'Annie Kleefstra en de dode vrienden', in: *Annie Kleefstra en de dode vrienden* ([z.pl.] 1995) 5-21.

Eric Jacob Fischer 15 januari 1946 –

Eric Jacob Fischer, geboren in Naarden, ging na de middelbare school (HBS b) naar de Hogere Zeevaartschool in Amsterdam en vond van 1965 tot 1969 werk als officier bij de Stoomvaart Maatschappij Nederland en bereikte er de rang van derde stuurman. Hierna studeerde hij economie aan de UvA van begin 1969 tot 1974. Als eerstejaars was hij actief bij de bezetting van het Maagdenhuis in mei 1969. Hij promoveerde in 1983 aan dezelfde

Illustratie 31 Eric Fischer ca. 1989.

universiteit bij Van Stuijvenberg, tevens directeur van het NEHA, op een bedrijfshistorisch onderzoek, getiteld *Fabriqueurs en fabrikanten: de Twentse katoennijverheid en de onderneming S.J. Spanjaard te Borne tussen circa 1800 en 1930*. Eric Fischer is getrouwd met Agnes Breekveldt met wie hij twee dochters kreeg.

Van 1974 tot 1984 was hij wetenschappelijk medewerker bij Theo van Tijn aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Het was Van Tijn die Eric Fischer polste voor het bewindvoerderschap van het IISG (1984-1987) en daarmee werd hij de uitvoerder van de door het bestuur van de Stichting IISG en

de KNAW gewenste reorganisatie. Van 1987 tot 1993 was hij directeur van het IISG. Van 1989 tot 1992 was hij bijzonder hoogleraar Geschiedenis van Bedrijf en Techniek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en van 1994 tot 2011 bijzonder hoogleraar Bedrijfs geschiedenis aan de UvA. Tijdens zijn jaren aan het IISG was hij tevens interim manager van het Amsterdams Historisch Museum (1989-1990) en het Openluchtmuseum, Arnhem (1986). Al deze functies combineerde hij met de post van directeur van het NEHA van 1985 tot 1993. Fischer heeft in deze jaren een belangrijke rol gespeeld in de organisatie van de disciplines sociale en economische geschiedenis, met de nadruk op de ontwikkeling van de infrastructuur van deze vakgebieden. In zijn visie was het van belang juist de sterke punten van deze, en andere, instellingen te vergroten. Voor wat betreft het vak geschiedenis lag Fischers hart bij de economische geschiedenis, meer in het bijzonder de bedrijfs geschiedenis. Sociale geschiedenis was niet zijn favoriet, maar het hele gebeuren rond het IISG heeft hij als 'ontzettend leuk' ervaren.¹ Met een volgeladen Mercedes-station deed hij actief aan acquisitie door heel Europa. Zijn bijdrage aan de ontwikkeling van de collectievorming op het terrein van Turkse collecties betekende een doorbraak voor het IISG.

Na zijn periode bij het IISG was hij van 1993 tot 2006 directeur van het Verbond van Verzekeraars. Eric Fischer heeft, tot en met vandaag de dag, een indrukwekkende rij interim functies vervuld waaronder die van decaan Faculteit *Economics and Business*, UvA (2010/11), Decaan Faculteit Economie en Management, Hogeschool Utrecht (2012) en Decaan van de Faculteit Maatschappij- en Gedragswetenschappen, UvA (2015/16). De laatste instelling meegeteld heeft hij drie maal de leiding gegeven aan een creatie van Posthumus.

Bronnen:

J.A.M.Y. Bos-Rops en P.W.J. den Otter, Beheren van cultureel erfgoed: een gesprek met E.J. Fischer, *Nederlands Archievenblad*, december 93, nr. 4 (1989) 293-301; Gesprek Eric Fischer met HSa 6 februari 2018, Bussum; R.D. Gunther en J.J.M. Schipper, 'Interview Prof. Dr. E.J. Fischer Algemeen Directeur Verbond van Verzekeraars', *Bank- en Effectenbedrijf* december 2000 4-9, zie: <http://www.nibedia.com/wp-content/uploads/Fischer-geheel.pdf> (2 augustus 2018); Leo Noordegraaf, 'E.J. Fischer', in: *Waarover spraken zij?: economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006) 306-307; Idem, 'In gesprek met Eric Fischer', in: *Ibid.* 78-89; Prof.dr. E.J. Fischer, 1946 – , <http://albumacademicum.uva.nl/cgi/b/>

1 Noordegraaf, 'In gesprek met Eric Fischer', 85.

bib/bib-idx?c=ap;cc=ap;lang=en;q1=cotton%20industry;rgn1=educationdiscipline;type=boolean;view=reslist;sort=achternaam;fmt=long;page=reslist;start=1;size=1 (2 augustus 2018); Dirk Wolthekker, 'Voormalig interim-decaan FEB nu interim-decaan FMG' *Folia* actueel 11 december 2014, <https://www.folia.nl/actueel/82028/voormalig-interim-decaan-feb-nu-interim-decaan-fmg> (2 augustus 2018).

Frits de Jong Edz. 25 februari 1919 – 15 augustus 1989

De prille jeugd van Frits de Jong speelde zich af in Meppel waar zijn vader een boekhandel dreef. In 1921 keerde het gezin naar Amsterdam terug en werd vader Eduard de Jong hoofd van de Openbare Bibliotheek in Amsterdam Noord. Zijn moeder was Nel Zernike, zuster van de natuurkundige en Nobelprijswinnaar Frits, van Annie, de eerst vrouwelijke predikant en van Elisabeth, schrijfster. Zijn lagere-schooljeugd bracht hij door in een SDAP-milieu in Amsterdam Noord. Aan het eind van deze periode verhuisde het gezin naar Amsterdam Zuid. Frits doorliep het gymnasium aan het Amsterdams Lyceum. In deze jaren was hij actief in de AJC en activiteiten van die organisatie maakten een diepe indruk op hem. Hij werd

Illustratie 32 Frits de Jong Edz.
Ca 1950.

als achttienjarige lid van de SDAP. In 1938 startte hij met de studie geschiedenis en Nederlands aan de GU. Hij werd lid van de Sociaal-Democratische Studenten Club, een organisatie die zich na de meidagen van 1940 ophief en uit welke kring al vroeg het illegale blad *Uit de woestijn* ontstond.² Frits weigerde de loyaliteitsverklaring te tekenen en in 1943 dook hij onder in Friesland. Hier ontmoette hij Atske Slager met wie hij trouwde en na de oorlog drie kinderen kreeg. Na de bevrijding werd hij heroprichter van Politeia en zette hij zich sterk af tegen het communisme en de Sovjet-Unie. Hij was enthousiast over de PvdA en volgde de lijn van Vorrink en Banning. Dat betekende niet dat Politeia een partij-organisatie was; het was meer een studieclub van geëngageerde studenten. In 1947 studeerde Frits de Jong Edz. af bij Romein, Posthumus en Donkersloot in de nieuwste en economische geschiedenis en in de Nederlandse taal en letterkunde. In hetzelfde jaar werd hij benoemd tot hoofd van het Nederlands-Engels kabinet van het IISG. Voor zijn publicaties koos hij in deze periode meestal de socialistische bladen. Hij werd lid van de in 1953 opgerichte Sociaal Historische Studiekring. In dat jaar promoveerde hij bij Romein op een studie over J. Saks (pseudoniem van Piet Wiedijk). In de jaren vijftig was hij actief als historicus van de vakbeweging. In 1956 verscheen ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het NVV *Om de plaats van de arbeid*. In dit werk staat De Jongs idee van 'ingroei' van de vakbeweging in het maatschappelijk bestel centraal. Per 1 januari 1958 verruilde hij het IISG voor de GU om daar wetenschappelijk medewerker te worden bij Romein. In 1959 volgde hij Presser op als hoogleraar in de zevende. Hij richtte begin jaren zestig het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis (DNG) op.

Per 1 januari 1966 werd De Jong benoemd tot directeur van het IISG, naast zijn positie als hoogleraar. In de strijd om een democratische universiteit koos hij na aanvankelijke aarzeling de kant van de studenten, maar altijd met een zekere ambivalentie. Hij was voorzitter van de subfaculteit FSW-A (Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen) tot mei 1971 en speelde een belangrijke rol in wat de affaire Daudt is gaan heten. De Jong was actief als redacteur in de onafhankelijke bladen *De Nieuwe Stem* en daarna *Interlinks*. De Jongs wetenschappelijke productie heeft naar eigen zeggen sterk geleden onder de combinatie hoogleraarschap, directoraat IISG en de democratisering. Hij stapte in 1978 op als directeur IISG vanwege een vertrouwensbreuk met het IISG-personeel. Hij aanvaardde de opdracht van de UvA om de democratiseringsgeschiedenis te schrijven: in 1981 verscheen

2 De voorzitter, Greetje van Gelderen, de dochter van Jacob van Gelderen, commissaris van De Centrale, benam zich, zoals vermeld, op 14 mei 1940 het leven.

Macht en inspraak. In 1984 nam hij afscheid van de Universiteit. Hij was in deze jaren actief in NIVON en de Vakbondshistorische Vereniging. Frits de Jong overleed op 15 augustus 1989 in het Drentse Ruinen.

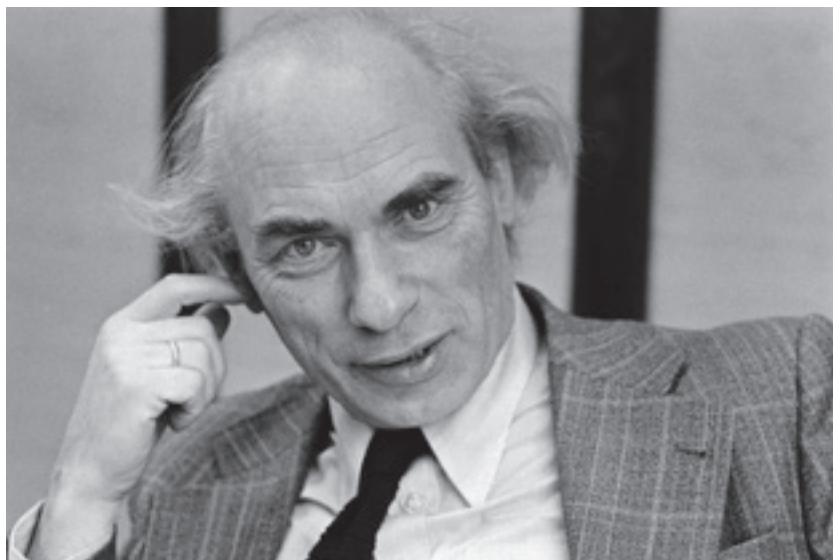
Bronnen:

Selma Leydesdorff, 'Ter nagedachtenis aan Frits de Jong Edz.: een historicus op de bres voor "de schoonheid van Mei"', *De Groene Amsterdammer* 13 september 1989 18-19; Ank Muntjewerf, 'Frits de Jong Edz. (1919-1989)', *Folia Civitatis* 25 augustus 1989 4; Bob Reinalda, 'In memoriam Frits de Jong Edz. (1919-1989)', *Nieuwsbrief Vakbondshistorische Vereniging* jrg.2 nr. 3 (1989) 1; Ger Harmsen en Bob Reinalda, 'Frits de Jong Edz., een markante figuur in het grensgebied van socialistische politiek en geschiedschrijving (1919-1989)', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 20 (1989) 3-58.

Johan Reinhardt van der Leeuw 10 december 1920 – 6 september 2012

Johan Reinhardt van der Leeuw, 'Rein' in de wandeling, werd op 10 december 1920 in Groningen geboren. Zijn vader Gerardus van der Leeuw was theoloog, predikant en vlak na de Tweede Wereldoorlog kortstondig minister van Onderwijs. In 1946 trad Van der Leeuw toe tot de PvdA. Zijn moeder

Illustratie 33 Johan Reinhardt van der Leeuw in 1977. Foto Hans van den Bogaard. IISG.

was Anna Catharina Snoeck Henkemans. Rein was de middelste van drie zonen. Rein van der Leeuw studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en haalde in 1946 zijn kandidaats met als bijvakken Nederlands en dogmageschiedenis. In 1948 trouwde hij met Agatha Adriana Janna Sauer, met wie hij vier kinderen kreeg. Hij behaalde zijn doctoraal in 1949 met als hoofdvak Nieuwe Geschiedenis en als bijvakken sociologie en Middeleeuwse Geschiedenis. Rein van der Leeuw behaalde ook het archiefdiploma Ie klas. Van 1949 tot 1957 was hij wetenschappelijk ambtenaar op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) waar ook zijn broer, A.J. van der Leeuw (1919-2003) werkzaam was. Hier werkte hij onder A.E. Cohen op de afdeling bronnenpublicaties. Van 1957 tot 1959 was hij leraar geschiedenis te Amsterdam en aan het Karel van Manderlyceum in Haarlem. Op 1 juli 1959 kwam hij bij het IISG in tijdelijke dienst voor het ordenen van archieven in het kader van het zogenoemde Ford-project. Het IISG ontving in die tijd aanzienlijke fondsen van de Ford Foundation voor het wegwerken van achterstanden bij het toegankelijk maken van collecties. Dit project liep in 1965 af. De toenmalige IISG-directeur A.J.C. Rüter kenschetste hem als een 'goed historicus met een brede sociale belangstelling'. Begin 1964 werd van der Leeuw aangesteld als 'wetenschappelijk medewerker Ie klas in vaste dienst belast met het ordenen van archieven'. Bij de aanstelling in 1964 hoorde ook dat Van der Leeuw zich ging bezighouden met het beheer van de archieven van internationale organisaties op het IISG. Vanaf 1965 waren die internationale archieven ondergebracht in een 'kabinet' met Rein van der Leeuw als hoofd. Van der Leeuw bezocht in dat jaar de eerste Internationale Tagung der HistorikerInnen der Arbeiter- und anderer sozialer Bewegungen, afgekort ITH, in Linz. Later nam hij in het bestuur van deze conferentie zitting. In deze tijd was hij ook korte lid van de Amsterdamse Gemeenteraad voor de PvdA. Hij werd op 28 april 1965 tussentijds geïnstalleerd, maar keerde na de verkiezingen van 24 augustus 1966 niet meer terug. In dit jaar had hij zitting in de commissie 'sport en recreatie'.

Per 1 juli 1974 werd hij benoemd tot directeur van het IISG met de verantwoordelijkheid voor financiën en organisatie naast Frits de Jong Edz. Van der Leeuw heeft zich vanaf dat moment steeds ingezet voor de verbetering van de pensioenen van de oud-medewerkers. De Jong Edz. bleef algemeen directeur maar werd vooral in beslag genomen door wetenschappelijke projecten en publicatieprojecten. De Jong trad af als directeur op 1 januari 1978. Het bestuur vroeg Van der Leeuw het directoraat op zich te nemen met op tijdelijke basis assistentie van Charles B. Timmer als adjunct. Timmer was al jaren hoofd van de publicatie-afdeling van het Instituut en had ook onder Frits de Jong Edz. deze rol gehad. In 1978 werd de directie versterkt

met Fritjof Tichelman, hoofd van de Azië afdeling van het IISG, als tweede adjunct. Per 1 juni 1979 werd Van der Leeuw officieel benoemd tot algemeen directeur van het Instituut.

Als algemeen directeur kreeg Van der Leeuw te maken met sterk veranderde bestuurlijke omstandigheden. Het IISG was in 1979 onder de paraplu van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen terecht gekomen. De organisatiestructuur in ‘kabinetten’ was bij zijn aantreden niet fundamenteel anders dan die in 1935, terwijl er wel een enorme groei in personeel en collecties had plaatsgevonden. De collecties, bijvoorbeeld, waren tussen 1938 en 1978 met bijna een factor 7 gegroeid van 2500 meter op de plank naar 17.000 meter. In deze periode groeiden de organisatorische problemen de directie boven het hoofd.

Per 1 januari 1984 benoemde het bestuur een bewindvoerder naast de directeur. Tot zijn pensioen in 1986 heeft Van der Leeuw deze bewindvoerder, Eric Fischer, terzijde gestaan. Als directeur opereerde hij liefst direct op de werkvloer, waar hij met de hem kenmerkende charme en humor een graag geziene gast was. Hij overleed op 6 september 2012 in Amsterdam.

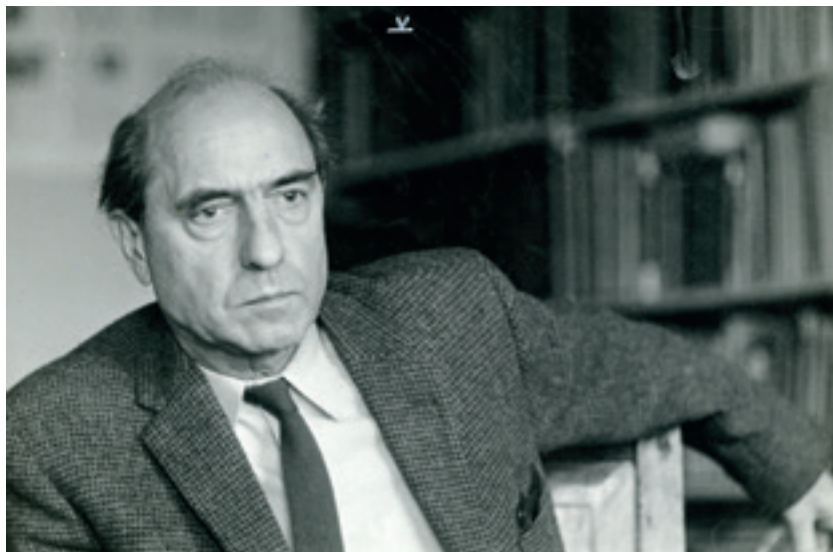
Bronnen:

Huub Sanders, ‘Rein van der Leeuw 1920-2012’, zie: <https://socialhistory.org/nl/nieuws/rein-van-der-leeuw-1920-2012> (28 december 2017).

Paul Arthur Müller Lehning 23 oktober 1899 – 1 januari 2000

Arthur Lehning werd geboren in Utrecht en groeide op in Zeist in een Hernhuttersmilieu. Zijn stiefvader Paul Müller had een textielhandel. Arthur Lehning ging in Zeist naar de lagere school van de piëtistisch georiënteerde geloofsgemeenschap. Marsman ging in deze jaren naar dezelfde school. Lehning volgde de HBS in Utrecht en van 1919 tot 1921 studeerde hij aan de net opgerichte Nederlandsche Handels-Hoogeschool in Rotterdam. In deze tijd voltrok zich zijn politieke bekering richting het anarchisme. Hij raakte betrokken bij de Bond van Revolutionair Socialistische Intellectuelen die in 1919 was opgericht door Clara Wichmann en Bart de Ligt. Hij volgde colleges van Posthumus. Lehning maakte zijn studie in Rotterdam niet af, maar vervolgde zijn studie in Berlijn aan de *Friedrich Wilhelm Universität*. Deze overgang vond plaats in 1921, het jaar dat hij zich sterk liet leiden door antimilitaristische opvattingen. Hij werd lid van de IAMV en raakte bevriend met Albert de Jong. In 1927 nam hij deel aan het congres van de ‘Liga tegen het Imperialisme en voor Nationale Onafhankelijkheid’ in Brussel en ontmoette

Illustratie 34 Paul Arthur Müller Lehning ca. 1965. Foto Egbert Munks IISG BG B24/720.

daar Mohammed Hatta. In Berlijn raakte hij geboeid door het werk van Bakunin en ontmoette er Russische anarchisten als Alexander Schapiro. Zijn opvattingen evolueerden vanaf toen naar het anarcho-syndicalisme.

In deze jaren in Berlijn begon Lehning boeken te verzamelen, waarvoor hij een goed oog bleek te hebben. In 1924 zocht Lehning Max Nettelau in Wenen op. Nettelau werd zijn belangrijkste adviseur op het gebied van de geschiedenis van het anarchisme en de relevante boektitels. In 1925 vertrok Arthur Lehning met zijn vriendin Annie Grimmer naar Parijs, waar hij optrok met Russische ballingen, kunstenaars en intellectuelen. In 1927 startte hij *io*, het tijdschrift waar een interessante groep mensen bijeenkwam, van Ernst Bloch tot Piet Mondriaan. In 1929 werd Lehning lid van het Nederlandsch Syndicalistisch Verbond en voor deze organisatie gaf hij het blad *Grondslagen* uit. In 1932 werd Lehning in Berlijn secretaris van de Internationale Arbeiders Associatie (IAA), de anarchistische internationale. In 1933 verruilde hij Berlijn voor Madrid waar hij tot 1935 verbleef.

Teruggekeerd in Amsterdam kreeg hij een baan bij het net opgerichte IISG; hij werd hoofd van het Franse Kabinet (incl. Italië, Spanje en anarchisme). Maar het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog maakte dat hij het in Amsterdam niet meer uithield. In oktober 1936 vertrok hij naar Spanje. Hij verbleef er een maand en ontmoette er onder anderen Emma Goldman. Lehning was het niet eens met de deelname van de anarchisten

in de Republikeinse regering. Bij terugkomst wijdde hij zich geheel aan de wetenschap. Vanwege het groeiende politieke gevaar na 'München' besloot het IISG de kostbaarste collecties in Engeland onder te brengen. Lehning werd op 1 april 1939 naar Groot-Brittannië gestuurd en werd directeur van het filiaal in Oxford. In mei 1940 werd Lehning geïnterneerd op het eiland Man, waar hij zeven maanden verbleef. De Centrale had geen middelen in Engeland gedeponneerd, hetgeen de situatie van Lehning en het filiaal zwaar en onzeker maakte. Hij heeft ervoor gezorgd dat de kisten met de kostbare archieven niet in handen kwamen van andere geïnteresseerde partijen in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Lehning werkte eind 1941 bij de BBC. In 1943 werd Percy, de zoon van Arthur Lehning en zijn vrouw Madeleine Kuipers geboren. Na diverse banen bij Britse en Amerikaanse diensten kreeg hij een baan bij het Nederlandse Departement Handel en Nijverheid als hoofd van de afdeling documentatie.

Lehning keerde in 1946 terug naar Nederland. Hij nam zijn taak in het IISG weer op, maar was ook sterk betrokken bij het opzetten van een bibliotheek in Indonesië. Hij verbleef daar van 1952 tot 1957. In 1954 en 1955 was hij gasthoogleraar aan de Universiteit van Djakarta. Posthumus, op dat moment directeur van Brill, vroeg Lehning in 1957 de volledige werken van Bakunin uit te geven. Voor zijn werk ontving hij in 1976 een eredoctoraat van de UvA. Begin jaren tachtig kwamen Lehning en het IISG in conflict. De banden werden verbroken en de uitgave van de gedrukte banden van de *Archives Bakounine* werd gestaakt. In 1999 kreeg de hoogbejaarde Lehning de P.C. Hooftprijs. Zes maanden later, op nieuwjaarsdag 2000 overleed hij in het Franse Lys-St.-George.

Bronnen:

Bert Altena, 'Arthur Lehning. Utrecht 23 oktober 1899 – Lys St.Georges 1 januari 2000', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (2002) 137-160, https://www.dbnl.org/tekst/_jaa004200201_01/_jaa004200201_01_0010.php (6 februari 2018); Els van Daele, 'Chronologische schets 1899-1979', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., in: *Over Buonarotti, internationale avantgardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning* (Baarn 1979) 419-501; Toke van Helmond, 'From one brigand to another. Gerald Brenan en Arthur Lehning, een vriendschap', in: Toke van Helmond en J.J. Oversteegen eds., *Voor Arthur Lehning: over anarchisme, anarcho-syndicalisme en architectuur [...]* (Maastricht 1989) 175-188; Toke van Helmond-Lehning en Else de Graaf, *Zelfportret van een liefde: Charley Toorop en Arthur Lehning* (Amsterdam 2008); Frits de Jong Edz.,

'Rede van de erepromotor', in: *Arthur Lehning, Amsterdam, 8 januari 1976* (Amsterdam 1976); Arthur Lehning, *Spaans dagboek: 7 oktober-5 november 1936 gevolgd door Aantekeningen over de revolutie in Spanje, april 1937* (Oude Tonge 1996); Jan Rogier, 'Arthur Lehning', *De Gids* 138, nr. 10 1975, 655-667; Kees van Wijk, 'Arthur Lehning en iio', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., *Over Buonarotti, internationale avantgardes, Max Nettelau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning* (Baarn 1979) 169-178.

Boris Ivanovič Nikolaevskij 21 februari 1887 – 21 februari 1966

Boris Ivanovič Nikolaevskij werd op 21 februari 1887 in Belebei in de Oeral geboren. Zijn vader was een priester in de Russisch orthodoxe kerk. Hij volgde een opleiding aan het gymnasium in Samara. Hier kreeg hij vrij toevallig een opruiend anti-kerkelijk pamflet in handen, een eerste kennismaking met de oppositie. In de jaren 1901 en 1902 groeide de onrust in Rusland, ook in Samara. Hij ontmoette er de oude revolutionair Vasilii P. Artsybushev die hem kennis liet maken met het marxisme. Nikolaevskij kreeg via hem werk van Plechanov te lezen. De onrust op het gymnasium nam zo toe dat Nikolaevskij in 1903 van school gestuurd werd en vertrok naar Ufa, waar op dat moment zijn familie verbleef. Zijn belangstelling voor geschiedenis

Illustratie 35 Boris Ivanovič Nikolaevskij Berlijn 1932. IISG BG A10/365.

werd in deze tijd gewekt. In Ufa kreeg hij toegang tot de privébibliotheek van de Sociaalrevolutionair Nadezhda Kozlov. In 1904 werd Nikolaevskij lid van de RSDRP en in hetzelfde jaar werd hij voor het eerst gearresteerd. In totaal gebeurde dat acht keer en zat hij 31 maanden gevangen en werd hij vier keer verbannen.

Vanaf 1904 was hij beroepsrevolutionair. Hij leefde van het werk als journalist en in redacties van illegale krantjes. Tijdens de opstand van 1905 was hij actief, waarop in 1906 een arrestatie volgde. In 1907 bevond Nikolaevskij zich in St. Petersburg. Hier merkte hij de diepe kloof op tussen de bolsjewieken en de mensjewieken. Hij ontmoette er Lenin. De andere prominente bolsjewiek, Stalin, ontmoette Nikolaevskij in Baku in de jaren 1910 en 1911. Politiek gezien helde hij over naar het activisme en organisatietalent van de bolsjewieken, maar inhoudelijk spraken de mensjewieken hem meer aan. In 1917 woonde hij in Petrograd in één huis met de belangrijke mensjewieken I. Martov en F. Dan. Nikolaevskij raakte gedesillusioneerd door het optreden van de mensjewieken en keerde zich nog voor de Oktoberrevolutie af van de actieve politiek. Hij werd actief in een commissie die de archieven van de Tsaristische geheime dienst, de Ochrana, moest onderzoeken en hij werd tussen 1917 en 1919 ingeschakeld door David Rjazanov om archieven uit heel Rusland voor de Socialistische Academie te verzamelen.

In 1921 werd hij gearresteerd door het nieuwe regime en in 1922 verbannen. Hij vestigde zich in Berlijn en voerde er in het Historisch Archief van de SPD het beheer over uit Rusland weggevoerde mensjewistische collecties. Ondanks de politieke tegenstellingen ging hij in op het aanbod van Rjazanov in 1924 om voor het MEI te verzamelen. Tot 1931 verzamelde hij een schat aan materiaal over de geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging voor het Moskouse instituut. Nikolaevskij was van groot belang bij de evacuatie van de bestanden van het Historisch Archief van de SPD van Berlijn naar Parijs in 1933. Hij was vanaf het allereerste begin bij het werk van het IISG betrokken. In 1936 werd hij directeur van het Parijse filiaal van het IISG. Vlak voor de Franse nederlaag in 1940 wist hij nog archiefmateriaal veilig te stellen in Amboise. Hij kon later dat jaar uitwijken naar de VS. Daar richtte hij in New York het *American Labor Research Institute* op. Nikolaevskij bleef intensief contacten houden met uitgeweken Russische ballingen. Hij schreef veel voor de *Socialističeskij vestnik*, het belangrijkste medium voor de mensjewistische beweging. Nikolaevskij heeft zich over vele jaren intensief beziggehouden met een aantal grote publicatieprojecten waarbij het IISG ook betrokken was: over de Eerste Internationale, over de bronnen van het marxisme en over de wortels van het Russisch communisme. Hij vestigde zich na de Tweede Wereldoorlog definitief in de VS en de samenwerking

met het IISG verliep nu stroef. Zijn collectie bracht hij onder in de *Hoover Institution* in Stanford. Nikolaevskij nam tijdens de Koude oorlog een sterk anti-communistische positie in. Hij overleed op 21 februari 1966 in Menlo Park, Californië.

Bronnen:

Anna Bourguina en Michael Jakobson, *Guide to the Boris I. Nicolaevsky collection in the Hoover Institution archives* ([Stanford] 1989); Patricia Kennedy Grimsted, Boris Nicolaevsky, the "Smolensk Archive," and American Library Restitution to the USSR from Offenbach (Manuscript, 2017); Ladis K.D. Kristof, 'B.I. Nicolaevsky: The formative years', in: Alexander Rabinowitch, Janet Rabinowitch en Ladis K.D. Kristof, eds., *Revolution and politics in Russia: essays in memory of B.I. Nicolaevsky* (Bloomington 1993) 3-32; Philip E. Mosely, 'Boris Nicolaevsky: The American years', in: Ibid. 33-38; Boris Sapir, 'Boris Ivanovič Nikolaevskij', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., *Over Buonarroti, internationale avantgardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning* (Baarn 1979) 367-375.

Adolf Johann Cord Rüter 14 maart 1907- 11 augustus 1965

Dolf Rüter groeide op in een gezin van kleine middenstanders. Zijn ouders waren rond de tijd van zijn geboorte lid geworden van de Remonstrantse gemeente in Delft. Met financiële steun van de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude kon Rüter naar de HBS en later de universiteit. Hij begon zijn studie geschiedenis in Leiden in 1926. Na het behalen van zijn doctoraal werd hij in 1931 leraar aan het stedelijk gymnasium in Hilversum. Deze kennismaking met het leraarschap bleek geen succes. Rüter heeft slechts één jaar in Hilversum gewerkt. Wederom met steun van de Fundatie kon hij zich in Leiden verder in de wetenschap ontplooien door het schrijven van een dissertatie. In eerste instantie waren Huizinga als promotor en een onderwerp uit de middeleeuwse geschiedenis in beeld, maar de keus viel uiteindelijk op Colenbrander en een tamelijk recent onderwerp: de spoorwegstakingen van 1903. Hij promoveerde in 1935 cum laude op de studie *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*. Van 1935 tot 1941 was hij parttime leraar aan de Rijks HBS in Velsen en dit keer ging het docentschap hem beter af, mede door streng orde te houden. In 1935 kwam hij ook in dienst van het net opgerichte IISG als wetenschappelijk medewerker voor de afdeling Nederland-Engeland en

Illustratie 36 Adolf Johann Cord Rüter
ca. 1955 IISGH BG A12/149.

als secretaris van de directie. Na de sluiting van het IISG door de bezetter en het ontslag van het personeel per 1 januari 1941, ging Rüter aan het werk als conservator aan de UB van de Rijksuniversiteit Utrecht. In 1946 volgde hij Colenbrander op als hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis in Leiden. Hij bleef dat tot 1961 toen hij het hoogleraarschap in de sociale geschiedenis aan dezelfde universiteit aanvaardde.

In 1947 was Rüter bestuurslid van de Stichting IISG geworden; in 1950 werd hij er directeur naast Posthumus en vanaf 1 januari 1953 directeur. Hij was actief in het CISH waarvan hij voor de Nederlandse afdeling de secretaris was. Maar vooral door zijn werk voor het IISG kreeg hij te maken met de internationale wereld van de geschiedwetenschap. Hij wist het IISG de eerste naoorlogse successen te bezorgen, zoals de (her)oprichting van de *IRSH* in 1956. Ook was de ruime subsidie van de Ford Foundation aan zijn inspanningen te danken. Rüter heeft zich sterk gemaakt voor de inbedding van het IISG in de universitaire wereld door er een IUI van te willen maken. In het jaar van zijn overlijden was dat het belangrijkste bestuurlijke perspectief. Op wetenschappelijk gebied was in de jaren vijftig de publicatie van *Rijden en Staken* zijn belangrijkste wapenfeit. Gezien de oppositie van de NS was dit niet alleen een wetenschappelijke, maar ook een politieke prestatie. Vanwege zijn wetenschappelijke verdiensten gedurende zijn hele professionele leven werd hij vlak voor zijn overlijden benoemd tot

lid van de KNAW. Zijn archief bevindt zich in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01222> (20 oktober 2017).

Bronnen:

W. den Boer, 'Rüter, Adolf Johann Cord (1907-1965)', zie: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/rueter> (5 februari 2018); Th.J.G. Locher, 'Rüter, the historian', *International Review of Social History* 10, nr. 3 (1965) 360-364; Idem, 'Rüter en zijn werk' in: *Historische studies over mens en samenleving* (Assen 1967), IX-XXXIII; H. Vos, 'Professor Rüter, the director of the Institute', *International Review of Social History* 10, nr. 3 (1965) 356-359.

Hendrik Vos 5 juni 1903 – 23 april 1972

Hein Vos stamde uit een socialistisch Drents onderwijzersgezin. Hij doorliep de HBS in Heerenveen. Hij studeerde elektrotechniek in Delft en haalde in 1926 het ingenieursdiploma. Hij was de oprichter van de Delftse afdeling van de Sociaal Democratische Studentenclub. Hier leerde hij Jan Tinbergen kennen. Vos leefde sinds het eind van de jaren twintig samen met de literator

Illustratie 37 Hendrik Vos ca. 1955 IISG BG B4/416.

Pieter Gerhardus Jansen. Vos behoorde tot de kring van Tinbergen en Van Gelderen en was geïnspireerd door Keynes en De Man. In 1934 werd Vos directeur van het wetenschappelijk bureau van de SDAP. Hier werd in 1935 het Plan van de Arbeid geboren. Vos werd in 1936 voor de SDAP in de Gemeenteraad van Amsterdam en in 1937 voor deze partij in de Tweede Kamer gekozen. In dat laatste jaar werd hij ook commissaris bij De Centrale. Na de Duitse overval was hij een fel tegenstander van het voortzetten van de organisaties van de rode zuil onder nationaalsocialistisch toezicht. Hij schreef in ondergrondse bladen als *Vrij Nederland* en *Het Parool*. In 1945 werd hij minister van Handel en Nijverheid in het kabinet-Schermerhorn/Drees (28 mei 1945 – 3 juli 1946). Als minister richtte hij het Centraal Planbureau op en benoemde Tinbergen als directeur. In het kabinet Beel (3 juli 1946 – 7 augustus 1948) werd hij minister van Verkeer. Vos was een tegenstander van de gewapende interventie in Nederlands-Indië. Van 1949 tot 1968 was hij directeur van De Centrale. Hij was voorzitter van de Stichting IISG van 1947 tot 1971. Andere activiteiten na zijn ministerschap waren het lidmaatschap van het bestuur van de PvdA, van de Eerste Kamer en van de Raad van State en het kroonlidmaatschap van de SER. Ook op het internationale vlak was hij actief. Hij was lid van de Raad van Europa en afgevaardigde in de Socialistische Internationale. Vos behoorde tot de belangrijkste vormgevers van de naoorlogse verzorgingsstaat. Zijn archief bevindt zich in het IISG: <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01584> (20 oktober 2017).

Bronnen:

Jan Nekkers, 'Vos, Hendrik', zie: <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/vos-h> (26 april 2015); 'Ir. H. (Hein) Vos', zie: https://www.parlement.com/id/vg09llc8idtv/h_hein_vos (2 augustus 2018).

Pieter de Wolff 25 mei 1911 – 18 januari 2000

Piet de Wolff werd op 25 mei 1911 in de Amsterdamse Jordaan geboren. Zijn vader was metaalarbeider bij de Amsterdamsche Droogdok Maatschappij, zijn moeder huisvrouw. Door de stimulerende rol van zijn moeder volgde hij het lager onderwijs dat speciaal opleidde voor de middelbare school. Op zijn zestiende slaagde hij voor de HBS b. De Wolff ging wis- en natuurkunde studeren in Amsterdam. Om zijn beroepskansen te verbeteren haalde hij een onderwijsbevoegdheid in de wiskunde, natuurkunde en sterrenkunde, maar ook in de scheikunde. In 1929 promoveerde hij bij Ehrenfest op minimumproblemen in de economie en de natuurkunde. Begin jaren dertig

Illustratie 38 Pieter de Wolff ca. 1985 IISG BG B26/811.

had De Wolff ook colleges gevolgd bij Jan Tinbergen. Vanaf 1933 werkte hij bij het CBS. In 1937 trouwde hij met Hilly Lok. In 1938/39 werkte hij aan het Zweedse Konjunktur Instituut. In de Tweede Wereldoorlog werkte hij vanaf 1941 op de afdeling marktanalyse van Philips. Na de bevrijding werd hij directeur van het Gemeentelijk Bureau voor Statistiek in Amsterdam. In 1953 werd hij aan de UvA buitengewoon hoogleraar in de statistiek, de wiskundige economie en de econometrie. In 1957 volgde hij Tinbergen op als directeur van het Centraal Planbureau. In hetzelfde jaar werd hij kroonlid van de SER. In 1966 werd hij aan de UvA gewoon hoogleraar tot hij in 1976 met emeritaat ging. De Wolff bekleedde gasthoogleraarschappen in Harvard en Berkeley. In 1970 werd hij lid van de KNAW. In 1971 werd hij commissaris bij De Centrale en zodoende voorzitter van de Stichting IISG. Hij bleef dat tot 1991. Van De Wolff was het idee afkomstig om met de KNAW te gaan praten over inbedding van het IISG in de KNAW toen de plannen om tot een IUI te komen spaak liepen.

Bronnen:

Martin Fase, 'Piet de Wolff (1911-2000): wiskundig econoom en gezaghebbend beleidsadviseur', *TPE digitaal* 2015 9, nr. 3 108-120, zie: https://www.tpedigitaal.nl/sites/default/files/bestand/piet_de_wolff_1911-2000_wiskundig_econoom_en_gezaghebbend_beleidsadviseur.pdf (2 augustus 2018); A. Heertje, 'Levensbericht P. de Wolff', *Levensberichten en herdenkingen*, 2001,

<http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00003965.pdf> (14 februari 2014); Piet de Wolff, 'Piet de Wolff: "Het toeval heeft in mijn leven een grote rol gespeeld"', in: Eric Fischer, Jaap Kloosterman en Henk Wals eds., *Vele gezichten: achter de schermen van het IISG: bundel aangeboden aan Prof Dr P. de Wolffen Prof Dr W.J. Wieringa ter gelegenheid van hun afscheid van het IISG* (Amsterdam 1991) 21-47.

Bijlage 2 Bestuursleden

Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en KNAW Instituut Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1936 – 1989

In **vet** de positie van de persoon als lid van het bestuur van het KNAW Instituut Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (KNAW I).

- › Dr. Friedrich Adler, *9 juli 1879 – 2 januari 1960*. Lid Stichting IISG 1947-1960
- › Prof.dr. D. van Arkel, *17 mei 1924 – 30 juni 2010*. Lid Stichting IISG 1971-1991. **KNAW I 1984-1989**
- › Prof.dr. Isaiah Berlin, *6 juni 1909 – 5 november 1997*. Lid Stichting IISG 1960-1977
- › Dr. J.C.H. Blom, *4 januari 1943 – .* Lid Stichting IISG, vice voorzitter vanwege de faculteit der Letteren van de UvA 1977-1983. **KNAW I 1979-1983**
- › Prof.dr. H. Bolkestein, *18 december 1877 – 24 juli 1942*. Lid Stichting IISG vanwege de KNAW 1935-1940
- › Dr. G.W.B. Borrie, *26 september 1925 – 28 december 2016* . Lid Stichting IISG vanwege de KNAW 1983. **KNAW I 1983**
- › Julius Braunthal, *5 mei 1891 – 28 april 1972*. Lid Stichting IISG 1952-1972
- › Prof.dr. H. Brugmans, *5 maart 1868 – 6 december 1939*. Lid Stichting IISG 1936-1939
- › Prof.dr. I.J. Brugmans, *6 november 1896 – 19 december 1992*. Lid Stichting IISG vanwege het NEHA 1948-1970
- › Dr. L. Brummel, *10 augustus 1897 – 1 februari 1976*. Lid Stichting IISG vanwege het ministerie van OK & W 1947-1965
- › Prof.dr.mr. I.B. Cohen, *9 augustus 1867 – 21 mei 1954*. Lid Stichting IISG vanwege De Centrale 1935-1946
- › Prof.dr. G.D.H. Cole, *25 september 1889 – 14 januari 1959*. Lid Stichting IISG 1939-1959
- › Prof.dr. J.S. Cramer, *26 april 1928 – 15 maart 2014*. Lid Stichting IISG 1983-1989. **KNAW I 1983-1989**
- › Prof.dr. G. Eckert, *14 augustus 1912 – 7 januari 1974*. Lid Stichting IISG 1967-1974
- › Dr. Herman Arend Enno van Gelder, *7 oktober 1885 – 11 mei 1973*. Lid Stichting IISG vanwege de KNAW 1952-1968

- › Prof.dr. E.J. Fischer, 15 januari 1946 – . Lid Stichting IISG 1984-1989. KNAW I 1984-1989
- › Prof.mr. W.F. de Gaay Fortman, 8 mei 1911 – 19 maart 1997. Lid Stichting IISG 1955-1973
- › Prof.dr. P.C.A. Geyl, 15 december 1887 – 31 december 1966. Lid Stichting IISG vanwege de KNAW 1947-1952
- › Dr. J.L. van der Gouw, 24 december 1914 – 12 september 1992. Lid Stichting IISG vanwege het ministerie van O & W 1968-1969
- › Jhr.dr. D.P.M. Graswinckel, 30 oktober 1888 – 9 september 1960. Lid Stichting IISG vanwege het ministerie van OK & W 1947-1953.
- › Mr.H. Hardenberg, 11 juli 1901 – 18 april 1976. Lid Stichting IISG vanwege het ministerie van OK & W 1953-1968
- › Prof.dr. Fr. van Heek, 19 december 1907 – 2 januari 1987. Lid Stichting IISG vanwege de KNAW 1968-1977
- › Drs. J. van Heijst, 1936. Lid Stichting IISG 1987-1989. KNAW I 1987-1989
- › Dr. P.G.M. Hesseling, 1931 – 2015. Voorzitter 1979-1981. Lid vanwege De Centrale KNAW I 1979-1981
- › R.A. Heyting. Lid Stichting vanwege De Centrale 1974-1975
- › A. Hordijk. Lid Stichting IISG 1987-1989. KNAW I 1987-1989
- › J.C.P. van der Hulst. Lid Stichting IISG vanwege De Centrale 1977-1989. Stichting. KNAW I 1979-1989
- › Dr. Jane de Jongh, 8 maart 1901 – 3 maart 1982. Lid Stichting IISG 1936-1947.
- › Hans Janitschek, 6 november 1934 – 21 februari 2008. Lid Stichting IISG 1974-1979. Stichting. KNAW I 1979
- › Prof.dr. Frits de Jong Edz., 25 februari 1919 – 15 augustus 1989. Dagelijks Bestuur. Secretaris Stichting IISG 1965-1978
- › Prof.dr. C.van de Kieft, 4 november 1918 – 29 april 2008. Lid Stichting IISG vanwege de KNAW 1979-1982. KNAW I 1979-1982
- › Prof.dr. P.M.M. Klep, 1948 – . Lid Stichting IISG 1987-1989. KNAW I 1987-1989
- › Waldemar von Knoeringen, 6 oktober 1906 – 2 juli 1971. Lid Stichting IISG 1961-1967
- › Dr. P.J. Koets, 3 november 1901 – 12 mei 1995. Lid Stichting IISG, lid Dagelijks Bestuur, vanwege de Gemeente Amsterdam 1962-1970
- › Drs. Max Kohnstamm, 22 mei 1914 – 20 oktober 2010. Lid Stichting IISG 1947-1955
- › Prof.dr. Pieter Kuin, 7 april 1908 – 14 augustus 2002. Lid Stichting IISG vanwege De Centrale 1958-1963
- › J.R. van der Leeuw, 10 december 1920 – 6 september 2012. Secretaris Stichting IISG 1978-1985. KNAW I 1979-1985

- › Nehemia de Lieme, *26 maart 1882 – 24 juni 1940*. Lid Stichting IISG vanwege De Centrale, voorzitter Dagelijks Bestuur 1935-1940.
- › Prof.dr. A.F. Manning, *10 juli 1929 – 6 november 1991*. Lid Stichting IISG 1973-1989. **KNAW I** 1979-1989
- › Prof.dr. Peter von Oertzen, *2 september 1924 – 16 maart 2008*. Lid Stichting IISG 1974-1989. **KNAW I** 1979-1989
- › J. Oudegeest, *5 augustus 1870 – 10 oktober 1950*. Lid Stichting IISG 1935-1949
- › Dr. W.Chr. Pieterse, *1933 – .* Lid Stichting IISG 1987-1989. **KNAW I** 1987-1989
- › Wim Polak, *14 september 1924 – 1 oktober 1999*. Lid Stichting IISG vanwege de KNAW 1984-1989. **KNAW I** 1984-1989
- › Prof.dr.mr. N.W.Posthumus, *26 februari 1880 – 18 april 1960*. Secretarissenpenningmeester 1935 – 1952, lid Dagelijks Bestuur, lid Stichting IISG 1953-1955
- › Prof.dr. J.M. Romein, *30 oktober 1893 – 16 juli 1962*. Lid Stichting IISG vanwege de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam 1947-1962
- › Dr. W.H. Roobol, *26 september 1935 – .* Lid Stichting IISG 1983-1989. **KNAW I** 1983-1989
- › Mr. Albert de Roos, *12 januari 1900 – 22 januari 1978*. Lid Stichting IISG vanwege de Gemeente Amsterdam 1947 – 1962, Lid Dagelijks Bestuur vanaf 1954
- › Prof.dr. A.J.C. Rüter, *14 maart 1907 – 11 augustus 1965*. Lid Stichting IISG 1947-1952, Secretaris 1953 – 1965
- › Dr. M.C. Ruppert, *1 september 1911 – 27 februari 1992*. Lid Stichting IISG 1971-1973
- › Prof.dr. Ivo Schöffner, *20 mei 1922 – 13 januari 2012*. Lid Stichting IISG vanwege de KNAW 1979-1982. **KNAW I** 1979-1982
- › Prof.dr. E. Scholliers, *1922 – .* Lid Stichting IISG 1977-1989. **KNAW I** 1979-1989
- › C.M. Simonsz, – *1958*. Lid Stichting IISG vanwege De Centrale 1935-1958
- › Drs. H. Sleurink. Lid Stichting IISG 1983-1984. **KNAW I** 1983-1984
- › Prof.dr. B.H. Slicher van Bath, *12 februari 1910 – 27 september 2004*. Lid Stichting IISG vanwege de KNAW 1977-1983. **KNAW I** 1979-1983
- › Dr. P.A.J.M. Steenkamp, *8 maart 1925 – 8 januari 2016*. Lid Stichting IISG 1957-1972
- › Prof.dr. J.H. van Stuijvenberg, *11 januari 1915 – 5 januari 1996*. Lid Stichting IISG vanwege het NEHA 1971-1989. **KNAW I** 1979-1989
- › Prof.dr. N.B. Tenhaeff, *21 september 1885 – 2 januari 1943*. Lid Stichting IISG vanwege de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de UvA 1939-1943

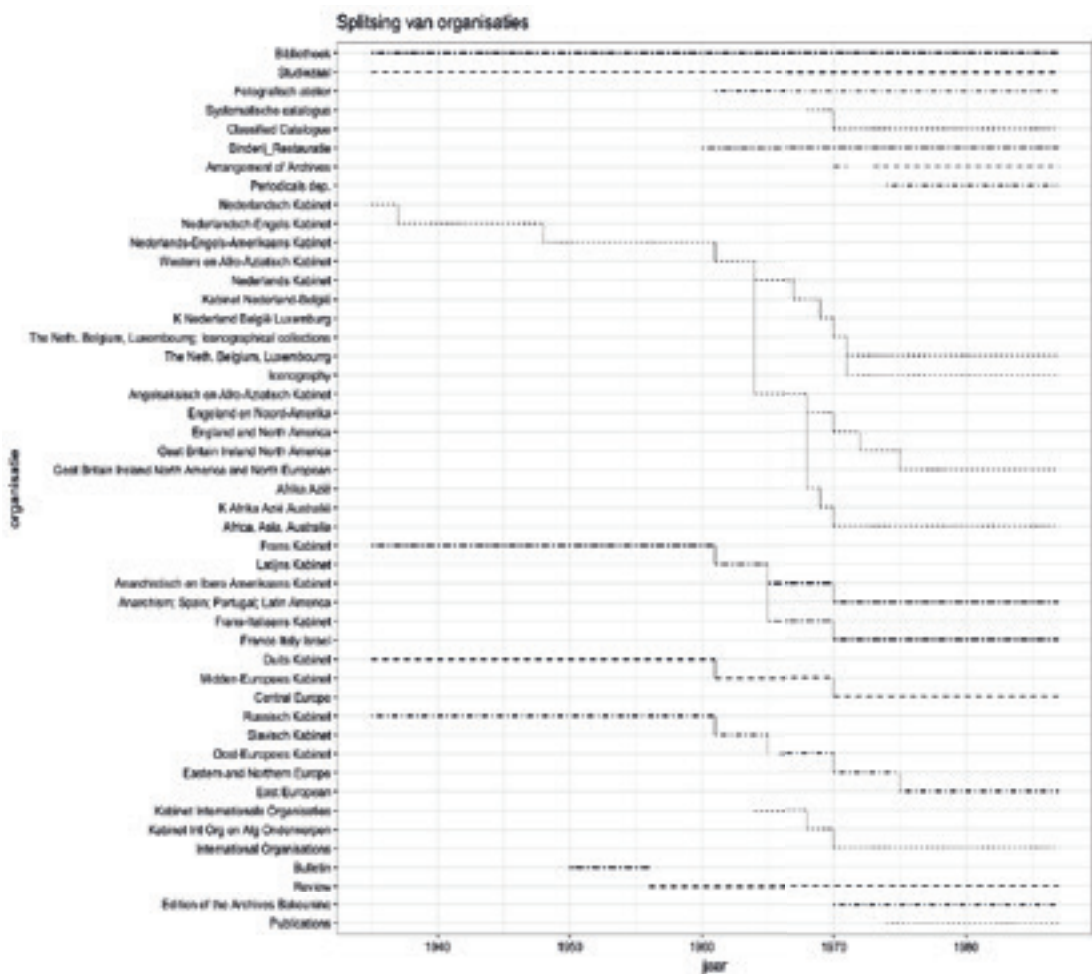
- › Prof. J.S. Theissen, *2 november 1874 – 19 november 1936*. Lid Stichting IISG vanwege de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam 1935-1936
- › Prof.dr. Th.van Tijn, *28 juni 1927 – 21 augustus 1992*. Lid Stichting IISG 1973-1989. **KNAW I** 1979-1989 vanwege de Stichting IISG
- › Dr. Charles B. Timmer, *17 februari 1907 – 1 januari 1991*. Secretaris Stichting IISG 1965
- › Drs. R. van der Velde, *25 oktober 1937 – 14 maart 2014*. Lid Stichting IISG vanwege de Gemeente Amsterdam 1970-1979
- › Prof.dr. L.J.G. Verberne, *29 september 1885 – 5 november 1956*. Lid Stichting IISG 1955-1956
- › Dick Visser. Lid Stichting IISG 1987-1989. **KNAW I** 1987-1989
- › Ir. Hein Vos, *5 juni 1903 – 23 april 1972*. Lid Stichting IISG vanwege De Centrale, voorzitter Dagelijks Bestuur 1947-1971
- › C. van der Waerden, *29 december 1904 – 24 december 1982*. Lid Stichting IISG vanwege De Centrale 1963-1974
- › Dr. H.B. Wiardi Beckman, *4 februari 1904 – 15 maart 1945*. Lid Stichting IISG 1936-1945
- › Prof.dr. W.J. Wieringa, *1912-1993*. Lid Stichting IISG, 1973 – 1989, Voorzitter 1981-1989. **KNAW I** 1979-1989 vanwege KNAW
- › Jhr.dr. P.J. van Winter, *2 augustus 1895 – 6 maart 1990*. Lid Stichting IISG, lid Dagelijks Bestuur 1936-1948
- › Prof.dr. Piet de Wolff, *25 mei 1911 – 18 januari 2000*. Lid Stichting IISG vanwege De Centrale, Voorzitter 1971-1989. **KNAW I** 1979-1989
- › Prof.dr. Sape van der Woude, *13 augustus 1911 – 3 juni 2001*. Lid Stichting IISG vanwege het ministerie van O & W 1971-1977

Bijlage 3 Directies IISG 1935-1989

- › Prof.dr. mr.N.W. Posthumus, 1935-1940, 1945-1952 (Directeur)
- › Prof.dr. A.J.C. Rüter, 1950-1952 (Mede-directeur met N.W.Posthumus).
1953-1965 (Directeur)
- › Prof.dr. F. de Jong Edz., 1966-1977 (Directeur), J.R. van der Leeuw
(Directeur Financiën en Organisatie) 1974-1979
- › Drs.J.R. van der Leeuw, 1979-1986 (Directeur)
- › Prof.dr. E.J.F. Fischer, 1984-1987 (Bewindvoerder), 1987-1993 (Directeur)

Bijlage 4 Professionalisering en diversificatie: tijdsbalk en diagram van de ontwikkeling van de onderdelen van de IISG-organisatie

Horizontaal de afdelingen met hun namen. De verticale lijnen geven een splitsing of naamwijziging aan.

Bijlage 5 Wetenschappelijke output IISG in de vorm van bronnenpublicaties en monografieën¹

1955

Engels, Friedrich, en Karl Kautsky, *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky*. Benedikt Kautsky ed. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung 1 (Wenen: Danubia-Verl. 1955).

Meijer, Jan Marinus, *Knowledge and revolution: the Russian colony in Zürich (1870-1873): a contribution to the study of Russian populism*. Publications on Social History 1 (Assen: Van Gorcum 1955).

1959

Hess, Moses, *Briefwechsel*. Edmund Silberner and Werner Blumenberg eds. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung 2 (Den Haag: Mouton 1959).

Schaper, Bertus Willem, *Albert Thomas: trente ans de réformisme social*. Publications on Social History 2 (Assen: Van Gorcum 1959).

Barents, Jan, *H.P.G. Quack, zijn leven en werk*. Sociaal-historische studiën 1 (Assen: Van Gorcum 1959).

1960

Kautsky, Karl, *Erinnerungen und Erörterungen*. Benedikt Kautsky ed. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung 3 (Den Haag: Mouton 1960).

Blumenberg, Werner, *Karl Kautskys literarisches Werk eine bibliographische Übersicht* ('s-Gravenhage: Mouton 1960).

¹ De vorm van de titelbeschrijvingen in dit overzicht wijkt af van die in de voetnoten en literatuurlijst. Het leek hier van belang ook uitgevers en reeksnamen te geven.

1961

Marx, Karl, *Manuskripte über die polnische Frage (1863-1864)*. Werner Conze and Dieter Hertz-Eichenrode eds. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung 4 (Den Haag: Mouton 1961).

Bakunin, Michail Aleksandrovič, *Michel Bakounine et l'Italie. 1871-1872 1re partie: La polémique avec Mazzini*. Arthur Lehning ed. Archives Bakounine 1.1 (Leiden: Brill 1961).

1963

Lieb knecht, Wilhelm, Karl Marx en Friedrich Engels, *Wilhelm Liebknecht: Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels*. Georg Eckert ed. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung 5 (Den Haag: Mouton 1963).

Bakunin, Michail Aleksandrovič, *Michel Bakounine et l'Italie. 1871-1872. 2me partie: La première Internationale en Italie et le conflit avec Marx*. Arthur Lehning ed. Archives Bakounine 1.2 (Leiden: Brill 1963).

1964

Trotsky, Leon en Vladimir Il'ic Lenin, *The Trotsky papers: 1917-1919*. Jan M. Meijer ed. Russian series on social history 1 (Den Haag: Mouton 1964).

Vleggeert, J.C., *Kinderarbeid in Nederland, 1500-1874: van berusting tot beperking*. Sociaal-historische studiën 2 (Assen: Van Gorcum 1964).

1965

Engels, Friedrich en August Bebel, *August Bebel's Briefwechsel mit Friedrich Engels*. Werner Blumenberg ed. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung 6 (Den Haag: Mouton 1965).

Bakunin, Michail Aleksandrovič, *Michel Bakounine et les conflits dans l'Internationale, 1872*. Arthur Lehning ed. Archives Bakounine 2 (Leiden: Brill 1965).

1966

- Fauvel-Rouif, Denise, e.a., *Mouvements ouvriers et dépression économique de 1929 à 1939: étude et rapports préparés pour le VIIe Colloque international de la Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales du Comité international des sciences historiques, tenu à Stockholm à l'occasion du XIe Congrès international des sciences historiques*. Publications on Social History 3 (Assen: Van Gorcum 1966).
- Harris, David Anthony, *Socialist origins in the United States: American forerunners of Marx, 1817-1832*. Publications on Social History 4 (Assen: Van Gorcum 1966).
- Silberner, Edmund, *Moses Hess: Geschichte seines Lebens* (Leiden: Brill 1966).

1967

- Korsch, Karl, *Karl Marx*. Götz Langkau ed. Politische Texte (Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt 1967).
- Bakunin, Michail Aleksandrovič, *Etatisme et anarchie 1873*. Arthur Lehning ed. Archives Bakounine 3 (Leiden, Brill 1967).
- Rüter, A.J.C., *Historische studies over mens en samenleving*. Th.J.G. Locher ed. Sociaal-Historische Studiën 3 (Assen: Van Gorcum 1967).

1968

- Lademacher, Horst ed., *Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz*. (Den Haag: Mouton 1967).
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie: antidemocratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Sociaal-Historische Studiën 4 (Assen: Van Gorcum 1968).
- Borrie, G.W.B., *F.M. Wibaut, mens en magistraat: ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek*. Sociaal-Historische Studiën 5 (Assen: Van Gorcum 1968).
- Kolb, Eberhard, en Reinhard Rürup eds., *Der Zentralrat der Deutschen Sozialistischen Republik 19.12.1918-8.4.1919, vom ersten zum zweiten Rätekongress*. Quellen zur Geschichte der Rätebewegung in Deutschland 1918/19 (Leiden: Brill 1968).

1969

- Harney, G. Julian, *The Harney papers*. Frank Gees Black and Renee Métivier Black eds. Publications on Social History 5 (Assen: Van Gorcum 1969).
- Nettlau, Max, *La Première Internationale en Espagne: '(1868-1888)'*. Révision des textes, traductions, introduction, notes, appendices, tableaux et cartes aux soins de Renée Lamberet. (Dordrecht: D. Reidel 1969).
- Lane, David, *The roots of Russian communism: a social and historical study of Russian social-democracy 1898-1907*. Publications on Social History 6 (Assen: Van Gorcum 1969).

1970

- Bahne, Siegfried, en Jules Humbert-Droz, *Origines et débuts des partis communistes des pays latins (1919-1923)*. Archives de Jules Humbert-Droz 1 (Dordrecht: D. Reidel 1970).
- Bernstein, Eduard, en Friedrich Engels, *Eduard Bernsteins Briefwechsel mit Friedrich Engels*. Helmut Hirsch ed. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung. Neue Folge 1 (Assen: Van Gorcum 1970).
- "Vpered!": 1873-1877; *materialy iz archiva Valeriana Nikolaeviča Smirnova: otobrał, snabdil primečanjami i očerkom istorii "Vpered"*. Boris Sapir ed. (Dordrecht: D. Reidel) 1970.
- "Vpered" 1873-1877; *materialy iz archiva Valeriana Nikolaeviča Smirnova. 2, Dokumenty*. Sapir Boris ed. (Dordrecht: D. Reidel 1970).
- Alphabetical Catalog of the Books and Pamphlets of the International Institute of Social History, Amsterdam*. 12 vols. (Boston, Mass.: G.K. Hall and Co. 1970).

1971

- Bebel, August en Karl Kautsky, *August Bebels Briefwechsel mit Karl Kautsky*. Karl Kautsky jr. ed. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung: neue Folge 2 (Assen: Van Gorcum 1971).
- Bakunin, Michail Aleksandrovič, *Michel Bakounine et ses relations avec Sergej Nečaeŭ, 1870-1872*. Arthur Lehning ed. Archives Bakounine 4 (Leiden: Brill 1971).
- Trotsky, Leon en Vladimir Il'ic Lenin, *The Trotsky papers: 1920-1922*. Jan M. Meijer ed. Russian series on social history 2 (Den Haag: Mouton 1971).

1972

- Barnikol, Ernst, *Bruno Bauer. Studien und Materialien*. Peter Reimer and Hans-Martin Sass eds. (Assen: Van Gorcum 1972).
- Marx, Karl, *The ethnological notebooks of Karl Marx*. (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock). Lawrence Krader ed. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung. Neue Folge 3 (Assen: Van Gorcum 1972).

1973

- Rougerie, Jacques ed., *1871: jalons pour une histoire de la Commune de Paris; livraison speciale préparée sous la direction de Jacques Rougerie avec la collaboration de Tristan Haan, Georges Haupt et Miklós Molnár*. International Review of Social History – Publications on social history 7 (Assen: Van Gorcum 1972).
- Borrie, G.W.B., *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907): journalist en politicus* (Assen: Van Gorcum 1973).
- Georg Eckert ed., *Wilhelm Liebknecht, Briefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten*. 1862 – 1878. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung. Neue Folge 4 (Assen: Van Gorcum 1973).

1974

- Elwood, Ralph Carter, *Russian social democracy in the Underground: a study of the RSDRP in the Ukraine, 1907-1914*. Publications on social history 8 (Assen: Van Gorcum 1974).
- Na'aman, Shlomo, and Hans-Peter Harstick eds., *Die Konstituierung der deutschen Arbeiterbewegung 1862/63: Darstellung und Dokumentation*. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung. Neue Folge 5 (Assen: Van Gorcum 1975).
- Bakunin, Michail Aleksandrovič, *Michel Bakounine et ses relations slaves, 1870-1875*. Arthur Lehning ed. Archives Bakounine 5 (Leiden: Brill 1974).
- Lavrov, Petr Lavrovič, *Lavrov: Gody emigracii: Archivnye materialy*. Boris Sapir ed., Russian series on social history 2 (Dordrecht, Boston: D. Reidel 1974). Two Volumes.
- Marx, Karl, *The ethnological notebooks of Karl Marx*. (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock). Lawrence Krader ed. Quellen und Untersuchungen

zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung. Neue Folge 3 (second ed.; Assen: Van Gorcum 1974).

1975

Zeitgenossen von Marx und Engels: ausgewählte Briefe aus den Jahren 1844 bis 1852. Kurt Koszyk en Karl Obermann eds. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung. Neue Folge 6 (Assen: Van Gorcum 1975).

First Supplement to the Alphabetical Catalog of the Books and Pamphlets of the International Institute of Social History, Amsterdam. 2 vols. (Boston, Mass.: G.K. Hall and Co. 1975)

1976

Roobol, W.H, *Tsereteli, a democrat in the Russian revolution: a political biography.* Studies in social history 1 (The Hague: Nijhoff 1976).

Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland: met een nieuw register en een biografische schets.* Nederlandse arbeidersbeweging 1 (Amsterdam: Van Gennep 1976).

1977

Rosen, Zvi, *Bruno Bauer and Karl Marx: the influence of Bruno Bauer on Marx's thought.* Studies in social history 2 (The Hague: Nijhoff 1977).

Sawer, Marian, *Marxism and the question of the Asiatic mode of production.* Studies in social history 3 (The Hague: Nijhoff 1977).

Harstick, Hans-Peter ed., *Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion: vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879-80.* Quellen und Studien zur Sozialgeschichte 1 (Frankfurt am Main; New York: Campus-Verlag 1977).

Kovalevskij, Maksim Maksimovič, *Obščinnoe zemlevladienie, pričiny, chod i posledstvija ego razloženiya.* Hans-Peter Harstick ed. (Frankfurt am Main [u.a.]: Campus Verlag 1977).

Frieswijk, Johan, *Socialisme in Friesland, 1880-1900.* Nederlandse arbeidersbeweging 2 (Amsterdam: Van Gennep 1977).

Bakounine, Michail Aleksandrovič, *Michel Bakounine sur la guerre franco-allemande et la révolution sociale en France, 1870-1871: écrits et matériaux.* Lehning, Arthur ed., Archives Bakounine 6 (Leiden: Brill 1977).

Adama van Scheltema-Kleefstra, Annie, *Herinneringen van de bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam: De Uitkijk 1977).

1978

Welcker, J. M., *Heren en arbeiders: in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*. Nederlandse arbeidersbeweging 3 (Amsterdam: Van Gennep 1978).

1979

Engels, Jacques, *Zestig jaar socialistische beweging*. Nederlandse arbeidersbeweging 4 (Amsterdam: Van Gennep 1979).

Rooy, Pieter de, *Werkloonzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940: landelijk en Amsterdams beleid*. Nederlandse arbeidersbeweging 5 (Amsterdam: Van Gennep 1979).

1980

Tichelman, Fritjof, *The social evolution of Indonesia: the Asiatic mode of production and its legacy*. Studies in social history 5 (The Hague; Boston: M. Nijhoff; Distributors for the U.S. and Canada 1980).

Hueting, Ernest, Fr. de Jong en Rob Neij, *Troelstra en het model van de nieuwe staat*. Sociaal-Historische Studiën 7 (Assen: Van Gorcum 1980).

1981

Geyer, Dietrich, *Kautskys russisches Dossier: deutsche Sozialdemokraten als Treuhänder des russischen Parteivermögens 1910-1915*. Quellen und Studien zur Sozialgeschichte 2 (Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag 1981).

Bakunin, Michail Aleksandrovič, *L'Empire knouto-germanique et la révolution sociale: 1870-1871*. Arthur Lehning ed. Archives Bakounine 7 (Leiden: Brill 1981).

Fröhlich, Klaus, *The emergence of Russian constitutionalism, 1900-1904: the relationship between social mobilization and political group formation in pre-revolutionary Russia*. Studies in social history 4 (The Hague; Boston: M. Nijhoff; Distributors for the U.S. and Canada, Kluwer Boston 1981).

Nettlau, Max, *Die erste Blütezeit der Anarchie, 1886-1894* (Vaduz: Topos 1981).

- Bruintjes, Geert, *Socialisme in Groningen, 1881-1894*. Nederlandse arbeidersbeweging 6 (Amsterdam: Van Gennep 1981).
- Meijer, W.H., *Terugblik : herinneringen van een sociaal-democraat*. Mies Campfens ed. Nederlandse arbeidersbeweging 7 (Amsterdam: Van Gennep 1981).
- Meer, Tom van der, Steven van Schuppen and Sjoerd Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd: de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913*. Nederlandse arbeidersbeweging 8 (Amsterdam: Van Gennep 1981).
- Dona, Hans, *Sport en socialisme: de geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond 1926-1941*. Nederlandse arbeidersbeweging 10 (Amsterdam: Van Gennep 1981).

1982

- Kössler, Reinhart, *Dritte Internationale und Bauernrevolution: die Herausbildung des sowjetischen Marxismus in der Debatte um die "asiatische" Produktionsweise*. Quellen und Studien zur Sozialgeschichte 3 (Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag 1982).
- Na'aman, Shlomo, *Emanzipation und Messianismus: Leben und Werk des Moses Hess*. Quellen und Studien zur Sozialgeschichte 3 (Frankfurt am Main; New York: Campus 1982).
- Nieuwenhuis, Tom, *Politics and society in early modern Iraq: Mamluk Pashas tribal Shayks and local rule between 1802 and 1831*. Studies in social history 6 (The Hague; Boston: M. Nijhoff Publishers ; Distributors for the U.S. and Canada, Kluwer Boston 1982).
- Jansen, Marc, *A show trial under Lenin: the trial of the Socialist Revolutionaries, Moscow, 1922*. Studies in social history 7 (The Hague; Boston: M. Nijhoff; Distributors for the U.S. and Canada, Kluwer Boston 1982).
- Pannekoek, Anton, e.a., *Herinneringen : herinneringen uit de arbeidersbeweging : sterrenkundige herinneringen*. Nederlandse arbeidersbeweging 9 (Amsterdam: Van Gennep 1982).
- Hartveld, Leo, e.a., *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC: 1918-1940, 1945-1959*. Nederlandse arbeidersbeweging 11 (Amsterdam: Van Gennep 1982).

1983

- Humbert-Droz, Jules, and Siegfried Bahne, *Les Partis communistes des pays latins et l'Internationale communiste dans les années 1923-1927*. Archives de

- Jules Humbert-Droz 2 (Dordrecht, Boston: D. Reidel; Sold and distributed in the U.S.A. and Canada by Kluwer Boston Inc. 1983).
- Burger, Jan Erik, *Linkse frontvorming: samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918*. Nederlandse arbeidersbeweging 12 (Amsterdam: Van Gennep 1983).
- Hueting, Ernest, Fr. de Jong en Rob Neij, *Naar groter eenheid: de geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981*. Nederlandse arbeidersbeweging 13 (Amsterdam: Van Gennep 1983).
- Perry, Jos, *Roomsche kintine tegen roode koorts: arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht, 1880-1920*. Nederlandse arbeidersbeweging 14 (Amsterdam: Van Gennep 1983).

1984

- Campfens, Mies, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam*. Nederlandse arbeidersbeweging 15 (Amsterdam: Van Gennep 1984).
- Nettlau, Max, *Geschichte der Anarchie* Teil V (Vaduz: Topos-Verlag 1984).
- Lehning, Arthur, en Maria Hunink, *Uit het archief van Arthur Lehning: documenten over de stichting van een bibliotheek voor politieke en sociale geschiedenis in Indonesië, 1949-1952* (Amsterdam: Van Gennep 1984).

1985

- Hondius, Henk, en Margreet Schrevel, *Inventaris van het archief van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) 1894-1946*. IISG-Werkuitgaven = IISG Working Papers 1 (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1985).
- Galesloot, Hansje, en Tom van der Meer, *De Nederlandse vakbondsperiodieken van het IISG: systematisch overzicht*. IISG-Werkuitgaven = IISG Working Papers 2 (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1985).
- Campfens, Mies, Margreet Schrevel en J.M. Welcker, *Op een beteren weg: schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging aangeboden aan mevrouw dr. J.M. Welcker*. Nederlandse arbeidersbeweging 16 (Amsterdam: Van Gennep 1985).
- Papayanis, Nicholas, *Alphonse Merrheim: the emergence of reformism in revolutionary syndicalism, 1871-1925*. Studies in social history 8 (Dordrecht; Boston: M. Nijhoff 1985).

Tichelman, F., *De Indische Sociaal-Democratische Vereeniging, 1897-1917: bronnenpublicatie Socialisme in Indonesië 1* (Dordrecht: Foris 1985).

1986

Buschak, Willy, *Das Londoner Büro: Europäische Linkssozialisten in der Zwischenkriegszeit. Sozialhistorische Quellen und Studien 1* (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1985).

Haag, Jaap, *Inventaris van de archieven van de Nederlandsche Federatieve Bond van Personeel in Openbaren Dienst (1893-) 1918-1940 van zijn voorlopers de Centrale Gemeente-Werkliedenbond 1893-1906, Nederlandsche Federatieve Bond van Gemeentewerklieden 1906-1918, Algemene Bond van Losse Rijkswerklieden 1916-1918 en van de Amsterdamsche Federatie van Gemeentewerklieden tot 1918, Amsterdamsche Federatie van Personeel in Openbare Dienst 1918-1940. IISG-Werkuitgaven = IISG Working Papers 3* (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1986).

Haupt, Georges, János Jemnitz en Leo van Rossum, *Karl Kautsky und die Sozialdemokratie Südosteuropas: Korrespondenz 1883-1938. Quellen und Studien zur Sozialgeschichte 5* (Frankfurt am Main; New York: Campus 1986).

Koch-Baumgarten, Sigrid, *Aufstand der Avantgarde: die Märzaktion der KPD, 1921. Quellen und Studien zur Sozialgeschichte 6* (Frankfurt am Main; New York: Campus 1986).

Sigel, Robert, *Die Geschichte der Zweiten Internationale, 1918-1923. Quellen und Studien zur Sozialgeschichte 7* (Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag 1986).

Hunink, Maria, *De papieren van de revolutie: het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1935-1947* (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1986).

Meertens, P. J. †, e.a., eds. *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland 1* (Amsterdam: Stichting tot beheer van materialen op het gebied van de sociale geschiedenis IISG 1986).

Moore, Bob, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands, 1933-1940. Studies in social history 9* (Dordrecht; Boston: M. Nijhoff 1986).

Dan, Fedor I, *Pis'ma: (1899-1946)*. Boris Sapir ed. Russian series on social history 3 (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1985).

- Visser, J.C., *Bedrijfsbezetting: het verleden van een nieuw actiemiddel: een historisch comparatief onderzoek naar de bedrijfsbezetting als industrieel actiemiddel 1873-1983, in het bijzonder in Italië, 1920, Frankrijk, 1936-37, en Nederland, 1965-83*. IISG Studies + Essays 1 (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1986).
- Valk, Loes van der, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid: een onderzoek naar de ontwikkeling van de armenzorg in Nederland tegen de achtergrond van de overgang naar de Algemene Bijstandswet, 1912-1965*. IISG Studies + Essays 2 (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1986).
- Schippers, Hans, *Zwart en Nationaal Front: latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)*. IISG Studies + Essays 3 (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1986).
- Wiedijk, C.H., *Koos Vorrink: gezindheid, veralgemening, integratie: een biografische studie (1891-1940)* (Groningen: Wolters-Noordhoff 1986).
- Boet, Cor, e.a., *Van bron tot boek: apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland* (Amsterdam: IPSO; Stichting beheer IISG 1986).

1987

- Meertens, P. J. †, e.a. eds., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland 2 (Amsterdam: Stichting tot beheer van materialen op het gebied van de sociale geschiedenis IISG 1987).
- Nijenhuis, Herman, *Werk in de schaduw: club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970*. IISG Studies + Essays 4 (Amsterdam; Utrecht: Stichting Beheer IISG; Stichting Histosearch 1987).
- Eekman, Menno, en Herman Pieterse, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen: twee studies*. IISG Studies + Essays 5 (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1987).
- Sevenhuijsen, Selma, *De orde van het vaderschap: politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en huwelijk in Nederland 1870-1900*. IISG Studies + Essays 6 (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1987).
- Hofman, Jack, and Henk Hondius, *Inventaris van het archief van de Federatie van Nederlandse Journalisten (FNJ), 1946-1967 en de archieven van de afdelingen van de Nederlandse Journalisten-Kring De Amsterdamse Pers, 1894-1970 en de Gronings-Drentse Journalisten Vereniging, 1917-1968*. IISG-Werkuitgaven = IISG Working Papers 4 (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1987).

Peukert, Detlev, e.a., *Spuren des Widerstands: die Bergarbeiterbewegung im Dritten Reich und im Exil: mit Dokumenten aus dem IISG Amsterdam* (München: Beck 1987).

Dan, Lidija O, en Boris M Sapir, *Iz archiva L.O. Dan. Russian series on social history* 4 (Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1987).

Diederich, Axel, en ID-Archiv (Amsterdam), 2. 11. 87 Berichte, Stellungnahmen, Diskussionen zu den Schüssen an der Startbahn West (Amsterdam: ID-Archiv im Internationalen Institut für Sozialgeschichte 1987).

1988

Bahne, Siegfried, Casto del Amo en Bernhard Bayerlein, *Les Partis communistes et l'Internationale communiste dans les années 1928-1932*. Archives de Jules Humbert-Droz 3 (Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers 1988).

Heerma van Voss, Lex, en Herman Diederiks eds., *Industrial conflict: papers presented to the fourth British-Dutch Conference on Labour History, Newcastle upon Tyne, 1984*. IISG Studies + Essays 7 (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1988).

Nijhof, E, "Gezien de dreigende onrust in de haven...": *de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in de Rotterdamse haven 1945-1965*. IISG Studies + Essays 10 (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1988).

Meertens, P. J. †, e.a. eds., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland 3 (Amsterdam: Stichting tot Beheer van Materialen op het Gebied van de Sociale Geschiedenis 1988).

Davids, Karel, Jan Lucassen en Jan Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon: een aanzet tot een programma van samenwerking* (Amsterdam: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1988).

Heijden, Marien van der, *Jan Rot: leven en werk van een sociaal-democratisch tekenaar (1892-1982)* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1988).

Holthoorn, Frits van, en Marcel van der Linden, *Internationalism in the labour movement, 1830-1940*. Contributions to the history of labour and society 1 (Leiden; New York: Brill 1988).

Hoffmann, Martin, en R. Martin, *Geld: Literaturliste zum Thema* (Amsterdam: ID-Archiv im Internationalen Institut für Sozialgeschichte 1988).

- Projekt Gedächtnis: *ID-Artikel zum Thema Gegenöffentlichkeit 1973-1981* (Siegen: Edition ID-Archiv im IISG/Amsterdam 1988).
- Götz Langkau, Ursula Balzer, Jan Gielkens, Georg Eckert eds., *Wilhelm Liebknecht, Briefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten 2 1878-1884. Quellen und Studien zur Sozialgeschichte 8* (Frankfurt am Main [u.a.]: Campus-Verlag 1988).
- Rossum, Leo van, Till Schelz en Jan Gielkens, *Marx' vergeten erfgenaam: Karl Kautsky, Praag 1854-Amsterdam 1938 = Marx' vergessener Meisterschüler: Karl Kautsky, Prag 1854-Amsterdam 1938* (Amsterdam: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1988).
- Sanders, Huub, *Books and pamphlets on British social and economic subjects (ca. 1650-1880) at the IISG Amsterdam*. IISG-Werkuitgaven = IISG Working Papers 5 (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1988).
- Wijfjes, Huub, *Radio onder restrictie: overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941*. IISG Studies + Essays 8 (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1988).

1989

- Buiting, Marinus H, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP: het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)*. IISG Studies + Essays 9 (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Arkel, D. van, en R.C. Kloosterman, *Racism and the labour market in a historical perspective* (Amsterdam: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1989).
- Beek, Hans van, en Jaap Kloosterman, *Moving Marx: the International Institute of Social History at 31 Cruquiusweg Amsterdam* (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Blok, Aad, e.a. eds., *Generations in labour history: papers presented to the Sixth British-Dutch Conference on Labour History, Oxford, 1988*. Studies + Essays 13 (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Campfens, Mies, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam* (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Gerber, John Paul, *Anton Pannekoek and the socialism of workers' self-emancipation, 1873-1960*. Studies in social history 10 (Dordrecht; Boston; Amsterdam: Kluwer Academic; International Institute of Social History 1989).
- Weerth, Georg, *Sämtliche Briefe*. Jürgen-Wolfgang Goette ed. (Frankfurt am Main: Campus 1989) 2 Vols.

- Haag, Jaap, *Inventaris van het archief van Jan Marius Romein (1893-1962) 1871-1965*. IISG-Werkuitgaven = IISG Working Papers 6 (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Vuurmans, Rik, *Plaatsingslijst van het archief van de Algemene Studenten Vereniging Amsterdam, 1945-1986*. IISG-Werkuitgaven = IISG Working Papers 7 (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Schreuder, M. Wilhelmina H., en Margreet Schrevel, *Inventory of the E. Sylvia Pankhurst papers, 1863-1960*. IISG-Werkuitgaven = IISG Working Papers 8 (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Heijden, Marien van der, en Bert Duijsings, *Medezeggenschap in beeld: de geschiedenis van de medezeggenschap,..., aan de hand van vierentwintig foto's, prenten en affiches* (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Hoekendijk, Liebje, en Jaap Kloosterman, *Documentatiecentrum Europees Vrijwilligerswerk betreffende de 19e en 20e eeuw = European Documentation Centre concerning volunteer work in the 19th and 20th centuries = Centre Européen de documentation du travail volontaire aux XIX et XXème siècles* (Amsterdam: European Documentation Centre concerning volunteer work in the 19th and 20th centuries 1989).
- Horst, Atie van der, en Elly Koen, *Guide to the international archives and collections at the IISH, Amsterdam* (Amsterdam: International Institute of Social History 1989).
- Jansen, Marc, *Partija Socialistov-Revoljucionerov posle oktjabr'skogo perevorota 1917 goda: dokumenty iz archiva P.S.-R. Russian series on social history 5* (Amsterdam: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1989).
- Jong Edz., Frits de, *Herinneringen van een rode jongen* (Amsterdam: IISG 1989).
- Linden, Marcel van der, *Het westers marxisme en de Sovjetunie: hoofdlijnen van structurele maatschappijkritiek (1917-1985)* (Stichting beheer IISG, Amsterdam 1989).
- Lucassen, Jan, *Tracing the past: collections and research in social and economic history: the International Institute Social History, the Netherlands Economic History Archive and related institutions* (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Naarden, Geertje Marianne, *Onze jeugd behoort de morgen...: de geschiedenis van de AJC in oorlogstijd* (Amsterdam: Stichting beheer IISG 1989).
- Saich, Tony, en Frank N. Pieke, *The Chinese people's movement, spring 1989: some initial impressions*. IISH-Research Paper 1 (Amsterdam: IISG 1989).
- Radikal 1984-1989: ein Interview*. (Berlijn: ID-Archiv im IISG 1989).
- Selier, Herman, *De twintigste eeuw door de ogen van August Sander: verschenen t.g.v. de tentoonstelling van het werk van August Sander in het IISG van 14 september tot 1 december 1989 = The twentieth century through the Eyes*

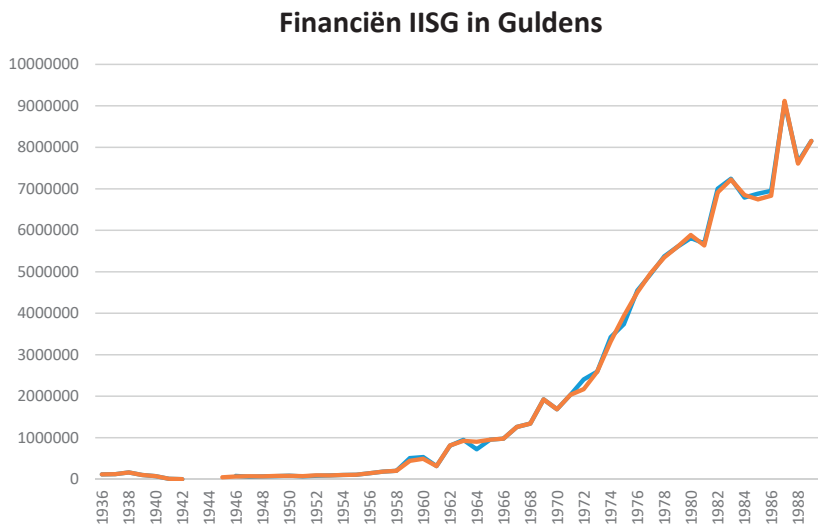
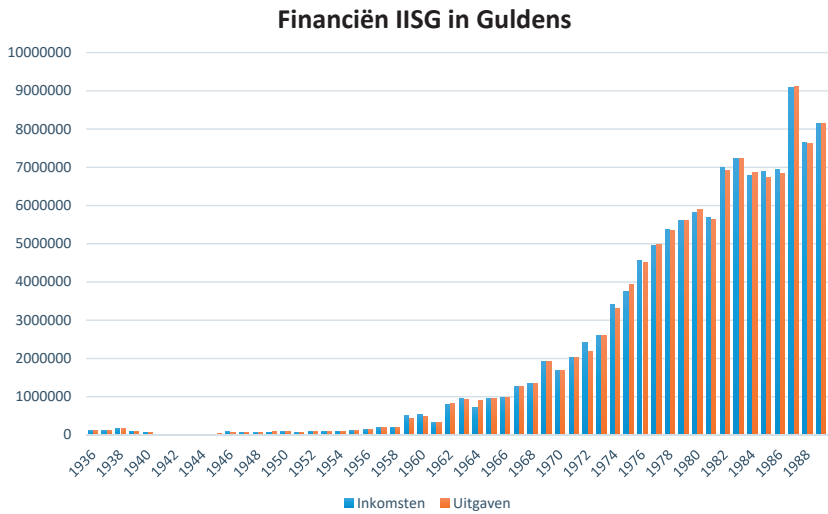
- of August Sander etc.* (Amsterdam: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1989).
- Schwarze Texte. Politische Zensur in der BRD 1968 bis heute gegen linke Buchläden, Verlage, Zeitschriften u. Druckereien. Dokumente der Gegenöffentlichkeit* (Amsterdam: ID-Archiv im Internationalen Institut für Sozialgeschichte 1989).
- Thorpe, Wayne, *The workers themselves: revolutionary syndicalism and international labour, 1913-1923*. Studies in social history 12 (Dordrecht; Boston: Kluwer Academic 1989).
- Diederich, Axel, and Waldemar Schindowski, *Verzeichnis der Alternativmedien: Zeitschriften/Zeitungen-Radioinitiativen-Videogruppen, mit einem redaktionellen Teil zum Thema Gegenöffentlichkeit* (Amsterdam: Edition ID-Archiv im IISG 1989).
- Wolf, Mariëtte, *Vrijheid onder druk: een beeld van de persvrijheid in Nederland* (Amsterdam: Stichting Het Nederlands Persmuseum; Stichting beheer IISG 1989).

Bijlage 6 Financieel overzicht IISG in tabel en grafieken

	In guldens nominaal	
	Inkomsten	Uitgaven
1936	114.954	114.954
1937	121.310	121.310
1938	162.113	162.113
1939	101.718	101.718
1940	75.026	75.026
1941	8530	8530
1942		
1943		
1944		
1945		46.984
1946	80.000	64.876
1947	60.000	70.791
1948	68.038	68.784
1949	75.099	80.352
1950	85.670	82.362
1951	68.851	74.045
1952	83.131	92.637
1953	91.638	91.638
1954	101.435	101.435
1955	108.191	108.205
1956	143.337	143.337
1957	181.972	181.972
1958	203.400	203.400
1959	510.060	440.987
1960	534.814	493.481
1961	316.673	316.673
1962	807.827	814.272
1963	947.493	925.301
1964	720.298	903.515
1965	951.402	951.402
1966	978.587	978.587
1967	1.259.784	1.259.784
1968	1.340.367	1.339.070
1969	1.923.345	1.923.335
1970	1.686.957	1.686.957
1971	2.034.781	2.034.781
1972	2.405.467	2.170.430

	In guldens nominaal	
	Inkomsten	Uitgaven
1973	2.591.045	2.592.588
1974	3.419.696	3.318.096
1975	3.738.313	3.940.343
1976	4.550.136	4.504.714
1977	4.945.051	4.971.176
1978	5.366.462	5.343.107
1979	5.605.000	5.605.000
1980	5.811.743	5.886.751
1981	5.684.238	5.634.138
1982	7.000.677	6.912.324
1983	7.242.253	7.222.167
1984	6.789.122	6.851.668
1985	6.882.553	6.744.542
1986	6.951.938	6.833.668
1987	9.075.081	9.117.383
1988	7.648.352	7.609.970
1989	8.153.843	8.154.487

Bron: 1936: IISG Archief IISG 217, 1937-1939: *IISG Jaarverslag*, 1940-1941: Archief IISG 221-222, 1945-1951: *IISG Jaarverslag*, 1952: IISG Archief IISG 608, 1953-1954: *IISG Jaarverslag*, 1955: IISG Archief IISG 608, 1956-1958: *IISG Jaarverslag*, 1959-1962: IISG Archief IISG 610, 1963-1966: IISG Archief IISG 611, 1967-1968: *IISG Jaarverslag*, 1969-1973: IISG Archief IISG 611, 1974-1977: IISG Archief IISG 612, 1978-1983: IISG Archief IISG 613, 1984-1989: IISG Archief IISG 614, 1984-1989: *IISG Annual Report*, paragraaf financiën. Ford Foundation: IISG Archief IISG 599

Bijlage 7 Schematisch overzicht van de inhoud van de *International Review of Social History* 1956-1989

Overzicht inhoud artikelen in de *International Review of Social History* 1956-1989 met weglating van de *special* over de Commune, 1972 Vol. XVII. Totalen en percentages over de hele periode. In totaal 468 artikelen.¹

Onderwerpen	absoluut	percentages
<i>Politieke geschiedenis</i>	215	45,9
Politiek algemeen	120	25,6
Internationale betrekkingen, koloniale geschiedenis	2	0,4
Institutionele geschiedenis	11	2,3
Politieke ideeën en ideologieën	82	17,5
<i>Economische geschiedenis</i>	10	2,1
Algemeen	4	0,8
Ideeën, economische theorieën	6	1,3
<i>Sociale geschiedenis</i>	129	27,6
Algemeen	29	6,2
Sociale veranderingen, modernisering	30	6,4
Sociale groepen, klassen	30	6,4
Historische demografie	1	0,2
'Urban history'	1	0,2
Regio's	1	0,2
Sociale conflicten	37	7,9
<i>Cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis</i>	46	9,8
Algemeen, diversen	5	1,1
'Psychohistory'	1	0,2
Seksualiteit	2	0,4
Attitudes, publieke opinie	3	0,6
Ideeëngeschiedenis	17	3,6
Wetenschapsgeschiedenis	3	0,6
Godsdienstgeschiedenis	1	0,2
Taal, literatuur	1	0,2
Massamedia (pers, radio, televisie)	8	1,7
Onderwijs, opvoeding	5	1,1

¹ De hier gehanteerde indeling is gebaseerd op Wesseling en Oosterhoff, 'De Annales', 565-568. Elk artikel heb ik slechts op één plek ingedeeld wat soms tot arbitraire keuzes leidde.

<i>Theorie</i>	68	14,5
Theorie, methodologie	5	1,1
Historiografie	26	5,5
Biografie	37	7,9
andere wetenschappen (interdisciplinariteit)	-	-
<i>Totaal</i>	<i>468</i>	<i>100,0</i>

Periode	absoluut	percentages
Oudheid	5	1,0
Middeleeuwen	-	-
Vroegmoderne Tijd	22	4,7
19 ^e eeuw	206	44,0
20 ^{ste} eeuw	162	34,6
19 ^e en 20 ^{ste} eeuw	58	12,4
Niet te classificeren	15	3,2
<i>Totaal</i>	<i>468</i>	<i>100,0</i>

Geografische spreading	absoluut	Percentages
Europa	403	86,1
Meerdere landen	8	1,7
Frankrijk	53	11,3
Spanje, Portugal	5	1,1
Italië	3	0,6
Benelux	11	2,3
Groot-Brittannië/Ierland	180	38,5
Scandinavische landen	6	1,3
Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland	94	20,0
Polen	3	0,6
Donau-, Balkanlanden	4	0,8
Rusland	34	7,2
Griekenland	2	0,4
Noord-Amerika	17	3,6
Latijns-Amerika	2	0,4
Afrika	3	0,6
Azië	11	2,3
Australië en Nieuw Zeeland	3	0,6
Niet te classificeren	29	6,2
<i>Totaal</i>	<i>468</i>	<i>100,0</i>

Kwantitatieve methode	absoluut	percentages
Geen	464	99,2
Wel	4	0,8
<i>Totaal</i>	<i>468</i>	<i>100,0</i>

Bijlage 8 Kwantitatieve verhouding tussen vrouwen en mannen binnen het IISG personeel

Directie, management van bibliotheek of archief en wetenschappelijke functies samen			
	Vrouw Absoluut	Man Absoluut	Vrouw Percentage
1948	1	5	16,6
1958	2	8	20,0
1968	5	13	27,7
1978	8	20	28,6
1988	9	14	39,1

Verhouding vrouw – man over het hele personeel in 1978 en 1988			
	Vrouw Absoluut	Man Absoluut	Vrouw Percentage
1978	38	44	46,3
1988	46	54	46,0

Bron: IISG jaarverslag 1948, 1958, 1968 en IISH Annual Report 1978 en 1988.

Samenvatting “Het virus der betrokkenheid”.

Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in het krachtenveld van sociale geschiedenis, sociale bewegingen en collecties, 1935-1989

De centrale vraag van dit proefschrift luidde: Hoe verliep in de periode 1935-1989 het professionaliseringsproces van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis? De inleiding legde uit dat dit werd beïnvloed door drie globale krachten: ‘de maatschappij’, ‘de economische en sociale geschiedenis’ en ‘de infrastructuur van onderzoek en verzamelen’. Tezamen vormden zij het analytisch kader voor dit boek.

Hoofdstuk 1 schetste de ontwikkeling van de discipline sociale geschiedenis in Nederland, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië. Het vak ontwikkelde zich in elk van deze landen verschillend. Maar er waren ook overeenkomsten. In het algemeen vonden er binnen het vakgebied drie samenhangende processen plaats: verwetenschappelijking, professionalisering en institutionalisering. De verwetenschappelijking gaf de geschiedenis, en in het kielzog daarvan de sociale geschiedenis, een zelfstandig onderzoeksveld. De kritisch-filologische methode was de kern van de wetenschappelijke benadering van de geschiedenis. De geschiedenis van de arbeidersbeweging droeg sterk bij aan de sociale geschiedenis. Hier waren vaak mensen actief die zelf een rol in de beweging speelden of gespeeld hadden. De discipline had tevens een rol in de ontwikkeling van de arbeidersbeweging zelf. Na de Tweede Wereldoorlog zouden methoden en technieken van de sociale wetenschappen de verwetenschappelijking van de sociale geschiedenis sterk gaan beïnvloeden.

Door de verwetenschappelijking ontstond er gaandeweg een scheiding tussen amateurs en professionals. De professionals werden in toenemende mate aan de universiteit aangestelde historici. Tot aan het begin van de jaren vijftig hebben we het daarbij vooral over hoogleraren. Het vak werd onderdeel van het academisch discours en de betrokkenen werkten in de

habitus van de academische wereld. Maar sociale geschiedenis bleef ook buiten de muren van de academie beoefend worden.

Hoofdstuk 2 behandelde de voorgeschiedenis van het IISG. Langzamerhand ontstond een divers landschap van instituties die de infrastructuur van de historische discipline gingen vormen. Naast de professoren stelden de universiteiten wetenschappelijk medewerkers en student-assistenten aan. Er kwamen steeds meer tijdschriften, congressen, nationale en internationale verenigingen, en professionele instellingen die bronnen publiceerden. Historici en sociaalhistorici konden gebruik maken van instellingen als archieven, bibliotheken en gespecialiseerde onderzoeksinstellingen. Het hoofdstuk schonk vervolgens aandacht aan N.W. Posthumus, de oprichter van het IISG en ook de eerste directeur. Hij hoorde bij de kleine groep historici in Nederland die het vak economische geschiedenis vestigde. Hij was in 1913 de eerste hoogleraar in deze discipline aan de net opgerichte Nederlandsche Handels-Hoogeschool in Rotterdam. In 1914 richtte hij het Nederlands Economisch-Historisch Archief (NEHA) op.

Hoofdstuk 3 beschreef de spectaculaire geschiedenis van 1935 tot 1940 van het IISG. Het NEHA hoorde bij de oprichters van het IISG. De vooroorlogse periode van het Instituut stond vrijwel geheel in het teken van de redding van de papieren van de tegenstanders van het nazisme. Scheltema als eerste bibliothecaresse was in dezen van groot belang. De internationale netwerken die hierbij betrokken waren bleven nog decennia lang voor het IISG relevant. De belangrijkste netwerken waren die van Nederlandse, Duitse en Russische sociaaldemocraten. De positie van de Russische mensjewiek Nikolaevskij was hierbij cruciaal, zo ook zijn rol bij de verwerving van het historische archief van de SPD met daarin de papieren van Marx en Engels. De verwerving van dit archief vestigde onmiddellijk de wereldwijde reputatie van het Instituut. Organisatorisch volgde het IISG het voorbeeld van het Marx-Engels Instituut in Moskou: het Instituut werd ingedeeld in vier geografische 'kabinetten' die verantwoordelijk waren voor zowel wetenschap als verzamelen. De financiering werd in de omgeving van de Nederlandse sociaaldemocratie gevonden: De Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank spendeerde in deze periode grote bedragen aan de ontwikkeling van het IISG, ruim fl 750.000. Het hoofdstuk beschreef voorts de oplopende spanningen tussen de hoofdrolspelers in deze periode: Posthumus en De Lieme, de directeur van De Centrale. De toenemende oorlogsdreiging deed het Instituut veiligheidsmaatregelen voor de collecties treffen zoals het inrichten van een filiaal in Oxford en schuilplaatsen in Frankrijk. In deze fase van de geschiedenis van het IISG waren de maatschappelijke krachten die op de instelling inwerkten zeer groot. Van het wetenschappelijke programma dat

in 1935 werd opgesteld kon slechts een gedeelte worden uitgevoerd. Vooral de oprichting van de *International Review for Social History* was van belang. Het Instituut kon daarbij tamelijk zelfstandig opereren: de invloed van een bevoogdende infrastructuur was nog gering.

De Tweede Wereldoorlog kwam in Hoofdstuk 4 aan de orde. De Duitse bezetter nam het Instituut over waarbij politiek-politionele en ideologische overwegingen een grote rol speelden. Voor het IISG betekende de Tweede Wereldoorlog een scherpe breuk. Het bleef slechts als idee bestaan bij een kleine groep achterblijvers in Nederland onder wie Scheltema, de bibliothe-caresse van het eerste uur. Lehning sleepte de geëvacueerde collecties in Oxford de oorlog door. De collecties die de Duitsers buit maakten in Parijs, Amboise en Amsterdam waren uiteindelijk bestemd voor een nazistische instelling voor hoger onderwijs. Dat de nationaalsocialisten inhoudelijk geïnteresseerd waren in de collecties verklaarde het feit dat uiteindelijk veel verzamelingen niet werden vernietigd, maar werden behouden.

De eerste twintig jaar na 1945 kwamen in hoofdstuk 5 aan bod. Het belangrijkste probleem was de zoektocht naar andere bronnen van financiering aangezien De Centrale zijn bijdrage wenste te reduceren. Uiteindelijk zouden ook de Gemeente Amsterdam en de Rijksoverheid het IISG financieel ondersteunen. Dit kon gerealiseerd worden op voorwaarde dat de collecties van De Centrale via het IISG in het publieke domein bleven. Daartoe werd in 1947 een nieuw bruikleencontract gesloten tussen de Stichting IISG en De Centrale. Met beperkte middelen werd het leeggeroofde Instituut weer opgebouwd. Van de weggevoerde collecties kon een zeer aanzienlijk deel worden teruggevonden en gerestitueerd. Tussen 1945 en 1953 vertrokken Posthumus, Scheltema en Lehning. De nieuwe directie, met vanaf 1953 Rüter aan het roer, richtte zich op het inbedden van het Instituut in de universitaire wereld door er een Inter Universitair Instituut (IUI) van te maken. Vooruitlopend op deze overgang werd het Instituut in 1963 ondergebracht bij de Universiteit van Amsterdam. Rüter was succesvol in het vinden van externe financiële bronnen. De Ford Foundation gaf in 1959 een grote subsidie die het Instituut eindelijk de gelegenheid bood de belangrijkste collecties adequaat te ontsluiten. Ook ZWO was een vaste financier voor wetenschappelijke publicaties.

In deze periode zocht het Instituut naar nieuwe mogelijkheden en moest het zich aanpassen aan gewijzigde maatschappelijk omstandigheden. De Koude Oorlog bepaalde het politieke klimaat sterk. De sociaaldemocratie in het Nederland van de wederopbouw werd een partner in de verzorgingsstaat. Dat veranderde de kijk op het verzamelterrein van het IISG. De dekolonisatie deed hetzelfde voor buiten-Europese onderwerpen.

De wetenschappelijke productie kwam langzaam op gang. Belangrijk was de heroprichting in 1956 van de *International Review of Social History*, een van de weinige wetenschappelijke tijdschriften op het gebied van de sociale geschiedenis in die tijd. De wetenschappelijke output was, zoals voor de oorlog, sterk gericht op het publiceren van bronnen.

Hoofdstuk 6 behandelde de periode 1965-1979. Toen Rüter plotseling stierf in 1965 bevond het Instituut zich nog midden in het tracé richting IUI. De nieuwe directeur, De Jong Edz., zette dit beleid voort. Het IISG kreeg te maken met een sterke groei. De belangstelling voor sociale geschiedenis en geschiedenis van de arbeidersbeweging nam enorm toe. De oorzaak hiervan was te vinden in de opkomst van de studentenbeweging en meer algemeen de beweging van de sixties. Op organisatorisch gebied leidde de groei tot een toename van het aantal kabinetten. Gecombineerd met andere differentiatieprocessen in de organisatie zoals het ontstaan van een aparte archiefafdeling naast de al langer bestaande bibliotheek, leidde dit tot een gefragmenteerde, moeilijk bestuurbare organisatie. Bovendien was de aandacht van de directeur vanaf het eind van de jaren zestig sterk gericht op de problematiek van de democratisering van de Universiteit van Amsterdam waar hij hoogleraar was. De interne democratisering die via de WUB het Instituut binnenkwam leidde tot grote moeilijkheden. De verhoudingen tussen diverse gremia van personeelsvertegenwoordigers en de directie verslechterden zodanig dat De Jong Edz. in 1977 opstapte. In dezelfde tijd verschoof de doelstelling van aansluiting bij de universiteit naar aansluiting bij de KNAW.

De wetenschappelijke productie nam toe, maar was nog steeds vooral gericht op het uitgeven van bronnen. De collectievorming omarmde de wereld van het zestiger jaren-activisme soepel. De collecties groeiden mede daardoor enorm en ontsluitingsachterstanden waren wederom aan de orde van de dag, net zoals huisvestingsproblemen. Een deel van het gebouw aan de Herengracht dreigde in te storten waardoor een noodverhuizing naar de Kabelweg noodzakelijk werd.

De laatste periode die dit proefschrift behandelde was 1979-1989 in hoofdstuk 7. Als eerste kwam de aansluiting bij de KNAW aan bod. De eerste jaren werd tevergeefs aandacht besteed aan het oplossen van de grote organisatorische problemen van het Instituut. In eerste instantie verlangde het Bestuur een oplossing vanuit het Instituut zelf. Maar de vandaaruit aangedragen beleidsvisies werden door Bestuur en KNAW onvoldoende gevonden. In 1983 besloten Bestuur en KNAW tot een reorganisatie, die vanaf 1984 plaats vond onder leiding van Fischer. De kabinetten werden opgeheven, terwijl het Instituut werd opgedeeld in een afdeling 'wetenschap'

en een afdeling 'verzamelingen'. Het resultaat was een sterk vereenvoudigde organisatie die op veel terreinen beter kon gaan presteren. Wat betreft collectievorming werden belangrijke stappen gezet naar buiten-Europese onderwerpen. Automatisering hielp de problemen van de ontsluiting van de collectie aanmerkelijk te verminderen. De verhuizing naar de Cruquiusweg gaf het Instituut eindelijk een adequaat onderkomen. Op het gebied van de wetenschap werden de eerste stappen gezet naar een moderne vraag-gestuurde praxis.

Dit hoofdstuk behandelde ook twee belangrijke casussen als illustratie voor de professionalisering van het Instituut. De eerste was de omgang met het archief van de CNT/FAI. Dit in 1939 geredde archief was met inadequate bepalingen onder de hoede van het IISG gekomen. Na de dood van Franco in 1975 werd de controle over dit erfgoed bestreden tussen verschillende facties van de in Spanje heropgerichte anarcho-syndicalistische beweging. Het Instituut werd tot tweemaal toe bezet door een groepering binnen deze beweging en leek te worden meegesleept in de factiestrijd. Vanaf 1984 stelde het IISG zich expliciet op de in Nederland algemeen aanvaarde normen voor archiefbeheer. Pas daarna kwam de oplossing voor dit conflict in zicht.

De tweede casus betrof het conflict tussen het IISG en Lehning over de uitgave van de *Archives Bakounine*. De productie van deze bronnenpublicatie bleef achter en bovendien was er in 1980 een intern conflict tussen enige personeelsleden en Lehning ontstaan. Het hele conflict draaide om de zeggenschap over een belangrijk wetenschappelijk project. Een man met het prestige van Lehning was nodig geweest om het gecompliceerde project te kunnen starten (in 1958!) en ondernemen. Omgekeerd straalde het prestige van het project ook op de redacteur af én op het Instituut. Tijdens het conflict trachtten directie en bestuur van het IISG deze afdeling en haar medewerkers als een 'gewone' afdeling te behandelen. Lehning zag het echter als zijn project. Deze problemen, naast andere ontwikkelingen in de discipline, leidden mede tot een heroriëntatie van de wenselijkheid van bronnenpublicaties. Ook hier doemde automatisering als een aantrekkelijk alternatief aan de horizon op.

De verhoudingen van het Instituut met de 'maatschappij', de 'sociale geschiedenis' en de 'infrastructuur' veranderden in de loop van de tijd. De invloed van de 'maatschappij' op het professionaliseringsproces nam langzaam af. Het Instituut kreeg vooral in de jaren zeventig en tachtig zeer intensief te maken met nieuwe opvattingen over de discipline sociale geschiedenis en wilde daar ook een rol in spelen. Wat betreft de 'infrastructuur' werd uiteindelijk met de KNAW een stevige inbedding gevonden.

De conclusie pakt de hoofdvraag naar het verloop van de professionalisering van het IISG weer op. Het IISG, dat in zijn eerste jaren bevolkt werd door een mix van geëngageerde wetenschappers en erudiete amateurs, werd vele jaren lang volledig beheerst door de praktische problemen die de redding van archieven en bibliotheken vanaf 1935 met zich mee brachten. Lang bleven bepaalde minder professionele karaktertrekken een rol spelen. Gedurende de gehele periode bleven de bestaande ongelijkheden tussen man en vrouw in professioneel opzicht bestaan. Vooral op bestuurlijk niveau bleef de mannelijke dominantie groot. Het IISG was tot in de jaren zestig een zelfstandige institutie waar eisen aan management en personeel in eigen hand gehouden konden worden. Stapsgewijs veranderde dat laatste, met als twee belangrijkste gebeurtenissen de aansluiting bij de UvA in 1963 en bij de KNAW in 1979. Met name die laatste overgang was beslissend voor een versnelde professionalisering binnen alle geledingen in de organisatie. Hier tegenover stond een zeker verlies van zelfstandigheid. Was het IISG aan het eind van de behandelde periode een gevestigde professionele instelling van verzamelen en onderzoek geworden, de identificatie met de brede idealen van de internationale arbeidersbeweging kenmerkte de centrale motivatie. Het 'virus der betrokkenheid' bleef over de hele periode zijn werkzaamheid behouden.

Summary of *The “virus of involvement”. The International Institute of Social History in the field of forces of social history, social movements, and collections, 1935-1989*

The central question in this thesis is how did the International Institute of Social History professionalize in the period 1935-1989? In the introduction I explain this that this process was influenced by three global forces: ‘society,’ ‘economic and social history,’ and ‘the infrastructure of research and collecting.’ Together they provide the analytical framework for this book.

Chapter 1 describes how social history emerged as a discipline in the Netherlands, Germany, France, and Great Britain. The field followed a different course of development in each of these countries, although there were overlaps in some cases. Generally, the three coherent processes in the discipline were as follows: becoming scholarly history, professionalizing, and institutionalizing. The transition to a scholarly discipline made history, as well as social history, an independent field of research. The critical-philological method was fundamental to the scholarly historical perspective. Labour history figured prominently within social history. Those active in social history often had a role, or had previously been involved in the movement. The discipline also played a role in the development of the labour movement. After the Second World War methods and techniques in social sciences strongly influenced the emergence of social history scholarship.

As history transitioned to a scholarly discipline, amateurs and professionals gradually drifted apart. Professionals were increasingly historians with university appointments. Until the early 1950s, they were mainly professors. The discipline became part of the academic discourse, and those concerned worked in academic circles. Still, social history also continued to be practiced outside academia.

Chapter 2 covers the history that preceded the IISH. Gradually, a varied landscape emerged of institutions that formed the infrastructure of the historical discipline. In addition to the professors, universities appointed academic staff and teaching assistants. More and more journals were published, national and international associations established, congresses organized and institutions publishing sources founded. Historians and

social historians could make use of facilities such as archives, libraries, and specialized research institutions. The chapter then covers the start of the academic and professional career of N.W. Posthumus, the founder of the IISH and also its first director. He was one of a small group of historians in the Netherlands that established economic history as a discipline. In 1913 he became first professor of economic history at the newly founded Nederlandsche Handels-Hoogeschool (now Erasmus University) in Rotterdam. In 1914 he founded the Nederlands Economisch-Historisch Archief (NEHA).

Chapter 3 describes the spectacular history of the IISH from 1935 to 1940. The NEHA was among the founders of the IISH. During the pre-war years, the Institute was dedicated almost entirely to rescuing the papers of opponents of Nazism. Founding librarian A. Scheltema was pivotal in this effort. The international networks involved remained relevant for the IISH for many decades after the war. The most important networks were those of Dutch, German, and Russian social democrats. The position of Russian Menshevik Nicolaevsky was crucial, as was his role in obtaining the historical archive of the SPD comprising the papers of Marx and Engels. Acquiring this archive immediately established the worldwide reputation of the Institute. Organizationally, the IISH followed the example of the Marx-Engels Institute in Moscow: the Institute was divided into four geographic 'cabinets,' i.e. sections responsible for scholarship and collecting alike. Financing came from Dutch social-democratic circles. In this period, the Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank spent large sums (over fl. 750,000) setting up the IISH. The chapter also relates the mounting tensions between the main operators in this period: Posthumus and De Lieme, the director of the Centrale. The ever-rising threat of war led the Institute to take measures to secure the collections, such as arranging a branch in Oxford and finding hiding places in France. In this stage of the history of the IISH, strong social forces pressuring the Institute were very powerful. Only part of the academic program drafted in 1935 could be implemented. Launching the *International Review for Social History* was especially important. The Institute could operate fairly independently, with minimal influence from a sponsoring infrastructure.

The Second World War is covered in Chapter 4. The German forces of occupation took control of the Institute, based largely on political, police-related repressive, and ideological considerations. For the IISH the Second World War was a major turning point. The underlying idea survived only among a small group of those remaining in the Netherlands, including Scheltema, the founding librarian of the Institute. In Oxford, Lehning managed to keep the evacuated collections intact throughout the war. The collections that

the Germans seized in Paris, Amboise, and Amsterdam were destined for a Nazi institution for higher education. Because the National Socialists were interested in the content of this material, many collections ultimately escaped destruction and were preserved.

The first twenty years after 1945 are covered in Chapter 5. The most significant problem was the quest for other sources of financing, since De Centrale wanted to cut back on its contribution. Ultimately, the City of Amsterdam and the Dutch government allocated funding to the IISH as well. The stipulation was that the collections of De Centrale needed to remain in the public domain via the IISH. To this end, the Stichting IISG and De Centrale reached a new standing loan agreement in 1947. The pillaged Institute was rebuilt on a tight budget. A substantial share of the collections looted was traced and returned. Between 1945 and 1953, Posthumus, Scheltema, and Lehning left the Institute. The new administration, headed by Rüter from 1953, worked hard to anchor the Institute in university circles by making it an Inter University Institute (IUI). Anticipating this transition, the Institute was made part of the Universiteit van Amsterdam (UvA) in 1963. Rüter managed to raise funding externally. In 1959, the Ford Foundation provided a large grant that finally enabled the Institute to catalogue the most important collections adequately. ZWO regularly financed scholarly publications as well.

In this period the Institute explored new opportunities and had to adapt to the new social constellation. The Cold War defined the political climate. Social democracy became a partner in the welfare state during the reconstruction in the Netherlands. This changed the perspective of the IISH on collecting. Decolonization had the same effect on non-European topics.

Output from scholarship had a slow start. Highlights included the relaunch in 1956 of the *International Review of Social History*, one of the few scholarly journals on social history at the time. Like before the war, scholarly output was strongly focused on publishing sources.

Chapter 6 covers the period 1965-1979. When Rüter died unexpectedly in 1965 the Institute was still in the midst of the IUI process. New director De Jong Edz. carried on this policy. The IISH experienced major growth. Social and labour history became significantly more important. This was attributable to the rise of the student movement and more generally the movement of the sixties. Organizationally, the growth caused the number of 'cabinets' to increase. Combined with other differentiation processes in the organization, such as setting up a separate archive department in addition to the existing library, this led to an unwieldy and fragmented organization. From the end of the 1960s, the director devoted a great deal of attention to

the problems with democratizing the University of Amsterdam, where he was a professor. The internal democratization that reached the Institute via the WUB caused major difficulties. Relations between various committees of staff representatives and the administration deteriorated so much that De Jong Edz. resigned in 1977. Around the same time the objective changed from joining the university to joining the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW).

Output from scholarship increased but continued to revolve around publishing sources. Collection development gently embraced the world of 1960s activism. This and other factors led to enormous collection growth, and cataloguing delays became commonplace, as did problems with the accommodations. Part of the Herengracht building was about to collapse, necessitating an emergency move to the Kabelweg.

The most recent period covered in this PhD thesis is 1979-1989 in Chapter 7. The first topic addressed is the accession to the KNAW. In the early years futile efforts were made to solve the major organizational problems of the Institute. At first, the Board expected the Institute to come up with a solution. But both the Board and the KNAW found the policy ideas suggested by the Institute to be unsatisfactory. In 1983 the Board and the KNAW decided that a reorganization was necessary and had this carried out under the aegis of Fischer from 1984. The 'cabinets' were discontinued, and the Institute was restructured to comprise a Research Department and a Collections Department. This resulted in a greatly simplified organization and improved performance in many respects. Collection development was extended to non-European topics. Automation considerably reduced the cataloguing problems. Moving to the Cruquiusweg premises finally provided the Institute with adequate accommodations. Research was transformed to accommodate a modern praxis driven by scholarly questions.

This chapter also addresses two important cases that illustrate how the Institute professionalized. The first concerned the approach to the archive of the CNT/FAI. Rescued in 1939, this archive ended up in the care of the IISH but with inadequate provisions. After the death of Franco in 1975 control of this heritage was disputed between different factions of the anarcho-syndicalist movement re-established in Spain. The Institute was occupied on two occasions by a group within this movement and seemed to be getting dragged into the struggle between the factions. From 1984 the IISH explicitly brought the management of this archive under the standards generally accepted in the Netherlands. Only afterwards did the solution to this conflict become available.

The second case was the conflict between the IISH and Lehning about publishing the *Archives Bakounine*. This source publication lagged behind schedule, and in 1980 some staff members became entangled in an internal conflict with Lehning. The entire conflict revolved around control of an important academic project. Launching and pursuing the complicated project (in 1958!) had required a man of Lehning's stature. Conversely, the prestige of the project also enhanced that of the editor and the Institute. During the conflict the administration and board of the IISH tried to deal with this department and its staff as with any 'ordinary' department. Lehning, however, regarded it as his project. These problems, in addition to other developments in the discipline, led the desirability of source publications to be reconsidered. Once again, automation surfaced as an attractive alternative.

Over time, the Institute revised its relationship with 'society,' 'social history,' and 'infrastructure.' The influence of 'society' on professionalization gradually diminished. Especially in the 1970s and 80s, the Institute was in the throes of new views on social history as a discipline and wanted to contribute to that debate as well. As for the 'infrastructure,' the KNAW finally proved a firm anchor.

The conclusion revisits the main question about the course of professionalizing the IISH. The IISH, staffed during its early years by a combination of engaged scholars and erudite amateurs, was for many years dominated entirely by practical problems arising from the rescue of archives and libraries that began in 1935. Less professional features long came into play. Throughout the period, inequalities between men and women at the workplace and in the profession persisted. At the upper echelons in management and on the board, male dominance prevailed. Into the 1960s, the IISH was an independent institution able to set its own standards for management and staff alike. This aspect changed gradually, the two most significant events being accession to the UvA in 1963 and to the KNAW in 1979. Transition to the KNAW was decisive for accelerating professionalization within all ranks in the organization. This was offset by some loss of independence. While by the end of the period covered, the IISH had been established as a professional institution for collection development and research, identification with the broad ideals of the international labour movement drove the central motivation. The 'virus of involvement' remained effective throughout the entire period.

Gebruikte Bronnen

A Archieven

IISG

Archief Centrale Arbeiders-Verzekerings- en Deposito-Bank ('s-Gravenhage)

Archief Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken. Organisaties.

nr. 40 Socialistisch Leesgezelschap

Archief Fernando Gómez Peláez Papers

Archief IALHI

Archief IISG

Archief Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek

Archief Ferdinand Domela Nieuwenhuis

Archief NEHA

Archief Max Nettelau

Archief NVSG

Archief A.J.C. Rüter

Archief Sociaal-Democratische Studieclub

Archief Boris Souvarine

Archief Studiecentrum voor Maatschappelijke vraagstukken

Archief Sam Waas

Archief Werkgroep Geschiedenis Nederlandse Arbeidersbeweging

Collectie N.W. Posthumus 1ste aanvulling

Stadsarchief Amsterdam

260: Archief Scholarchen en Curatoren en Rector van de Latijnse School,

Curatoren van de Openbare Gymnasia en van de Rector van het Stedelijk
of Barlaeusgymnasium

1215: Archief van het Amsterdams Studenten Corps

Atria

Archief Willemijn Hendrika Posthumus-van der Goot

Nationaal Archief¹

Archief 2.06.089 Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven nr. 106

Proces-verbaal van verhoor etc. 14 juni 1947.

1 Alex Geelhoed was zo vriendelijk mij deze door hem verzamelde bronnen ter hand te stellen.

Archief 2.06.089 Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven nr. 106
Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven 15 juni 1948.

Archief 2.04.127 CVD en BVD / open dossiers, inventarisnummer: 995.

B Ongepubliceerde teksten

Beek, Sophie C.E. van der, Bibliomemor II (Manuscript, 1977).

Beleidsplan voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Advies van de Commissie Uitvoering Beleidsnota IISG aan het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, vastgesteld op 7 januari 1985.

Graaf, Niels, In opdracht van de tijd. Een halve eeuw geschiedenisonderwijs aan de Universiteit van Amsterdam, 1900-1952 (Scriptie Universiteit van Amsterdam, 2015).

Grimsted, Patricia Kennedy, Boris Nicolaevsky, the "Smolensk Archive," and American Library Restitution to the USSR from Offenbach. (Manuscript, 2017).

Hartog, Thea den, "Waar mijn schrijftafel staat is mijn [mijn] vaderland". Leven en werk van de historica dr. Jane de Jongh (1901-1982) (Scriptie Erasmus Universiteit Rotterdam, 1991).

Hijma, Bouwe, Eindrapportage van het onderzoek naar de status van archieven, bibliotheken en collecties van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam, aangekocht met behulp van c.q. door de N.V. De Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank te 's -Gravenhage in de periode 1934-1940 (IISG, 1997).

IISG, Sector Verzamelingen. Beleidsoverwegingen Automatisering (concept) 2 januari 1985.

Kloosterman, Jaap, Subtle relations: the Biblioteca and the Institute in the 1950s (Manuscript, 2015)

Mans, Willard John, Ex libris P.A. Pijnappel (Scriptie Universiteit van Amsterdam, 1982).

Marinus, Coen, Geschiedenis van de ontsluiting; Vanaf 1935. De ontsluiting van de bibliotheek van het IISG (Manuscript, 2012).

Posthumus, Prof. N., Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 27 Augustus 1945 (1945).

Schrijver, Ida, IJzerman genealogie, (2010).

Tijen, Tjebbe van, Altaar of mestvaalt van de geschiedenis. Ervaringen met selectie, deselectie en ontsluiting. Amsterdam (Manuscript, 2013).

Idem, Guy Debord en de Huninkiaanse twisten, (Manuscript, juni 2017).

Uitgangspunten voor het advies inzake archief, bibliotheek en overige documentaire collecties van het IISG 9 maart 1984.

[Veen, Hermien van], Hoe het archief van de Association pour la Conservation des Valeurs Culturelles Russes terecht kwam op het IISG. (Manuscript, z.j.).

C Gesprekken

Eric Fischer met HSa 6 februari 2018, Bussum.

Jaap Kloosterman met HSa 5 augustus 2015, 7 december 2015, 12 januari 2016, Amsterdam.

Gijs en Nico Kruimel met Jan Lucassen en HSa op 18 januari 2017, Amsterdam.

Claire Posthumus met HSa 15 april 2013 en 29 november 2013, Amsterdam.

Rob Posthumus met Jan Lucassen en HSa, 7 december 2016, Avenhorn.

C.F. Rüter met HSa, 27 maart 2018.

Literatuur

- Abendroth, Wolfgang, *Die deutschen Gewerkschaften: Weg demokratischer Integration* (Heidelberg 1955).
- Idem, *Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung* (Frankfurt am Main 1965).
- Actieve Democratie* 6 juni 1946.
- Ad Valvas* 20 oktober 1989.
- Adama van Scheltema-Kleefstra, Annie, *Herinneringen van de bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam 1977).
- Idem, 'Herinneringen van de bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4, nr. 11 (1978) 141-176.
- Idem, *Erinnerungen der bibliothekarin des Internationalen Instituts für Sozialgeschichte* (Bochum 1979).
- Adama van Scheltema, C.S., *De grondslagen eener nieuwe poezie: proeve tot een maatschappelijke kunstleer tegenover het naturalisme en anarchisme, de Tachtigers en hun decadenten* (Rotterdam 1907).
- Adler, Friedrich, *Luise Kautsky zum Gedenken: Nachrufe von Friedrich Adler und Oda Lerda-Olberg. Berichte aus Amsterdam: Annie van Scheltema; aus Birkenau: Lucie Adelsberger; Briefe aus und ueber Buchenwald von Benedikt Kautsky* (New York 1945).
- Altena, Bert, 'A broken mirror: the library of Ferdinand Domela Nieuwenhuis', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 158-169.
- Idem, 'Arthur Lehning. Utrecht 23 oktober 1899 - Lys St. Georges 1 januari 2000', http://www.dbnl.org/tekst/_jaa004200201_01/_jaa004200201_01_0010.php (6 februari 2018).
- 'American-communities, The books, pamphlets and periodicals in the possession of the International Institute of Social History', *Bulletin of the International Institute of Social History* nr. 2 (1951) 91-122.
- Amerongen, Robert van, 'Karel van het Reve. 19 mei 1921 - 4 maart 1999', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1999) 122-138, http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003199901_01/_jaa003199901_01_0012.php (6 februari 2018).
- Andler, Charles, *Les origines du socialisme d'état en Allemagne* (Parijs 1897).
- Andringa, Ilka, *DNG gedocumenteerd: kroniek van het Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 1993* (z.pl. 1993).
- Ankersmit, F.R., *Narrative logic: a semantic analysis of the historian's language* (Groningen 1981).
- Idem, 'Tegen de verwetenschappelijking van de geschiedwetenschap', in: F. van Besouw e.a. eds., *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 55-72.
- Arkel, D. van, '[Recensie van] F.L. van Holthoon, Mensen in Europa. Ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa na 1750 (Alphen: Samson, 1977)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 5, nr. 13 (1979) 115-118.
- Arnoldussen, Paul, '"Niet zo raar als Henriette Boas". Eva Tas [...]', *Het Parool* 31 oktober 2011.
- Arts, Wil, 'De laatste der grondleggers. In memoriam Sjoerd Groenman (1913-2000)', *Mens & Maatschappij* 75, nr. 2 (2000) 89-91.
- Ashton, T.S., 'The standard of life of the workers in England: 1790-1830', *The Journal of Economic History* 9 (1949) 19-38.
- Assessment report International Institute of Social History-KNAW Humanities Cluster: peer review 2012- 2017* (Amsterdam 2018)

- Baar, Ton van den, 'Jan Marinus Meijer. 28 June 1923 - 22 April 1980', in: B.J. Amsenga e.a., *Miscellanea Slavica: to honour the memory of Jan M. Meijer* (Amsterdam 1983) 1-11.
- Bahne, Siegfried, *Der Trotzismus in Deutschland 1931-1933: ein Beitrag zur Geschichte der KPD und der Komintern* (z.pl. 1958).
- Idem, 'Die Anfänge von Götz Langkau im IISG', in: Ursula Balzer, Heiner M. Becker en Jaap Kloosterman eds., *Kein Nachruf! Beiträge über und für Götz Langkau* (Amsterdam 2003) 20-22.
- Idem, 'Werner Blumenberg - Nachruf und Bibliografie', *IWK. Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 1 (1965) 19-20.
- Bank, Jan, Maarten van Buuren en Marianne Braun, *1900: hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).
- Barber, John, *Soviet historians in crisis: 1928-1932* (Londen 1981).
- Barton, Alfred, *A world history for the workers: a story of man's doings from the dawn of time, from the standpoint of the disinherited* (Londen 1922).
- Bauer, Oswald Georg, *Die Geschichte der Bayreuther Festspiele. Volume I: 1850-1950 en Volume II: 1951-2000* (Berlijn 2016).
- Baur, Siegfried, *Versuch über die Historik des jungen Ranke* (Berlijn 1998).
- Becker, Bert, 'Der Historiker Siegfried Bahne - Leben und Werk', in: Bert Becker en Horst Lademacher eds., *Geist und Gestalt im historischen Wandel: Facetten deutscher und europäischer Geschichte 1789-1989: Festschrift für Siegfried Bahne* (Münster 2000) 1-10.
- Beek, Hans van, en Jaap Kloosterman, *Moving Marx: the International Institute of Social History at 31 Cruquiusweg Amsterdam* (Amsterdam 1989).
- Bein, Alexander, 'Nehemia de Lieme', *De Joodse Wachter. Veertiendaags orgaan van de Nederlandse Zionistenbond* 43, nr. 14 (1952) 21-25.
- Bellen, M.E. van, en P.H.H. Vries, 'Interview met Rudolf de Jong', *Leidschrift* 3 (November 1986) 61-84.
- Bendix, Reinhard, *Max Weber- das Werk: Darstellung, Analyse, Ergebnisse* (München 1964).
- Bennett, Tony, *The birth of the museum: history, theory, politics* (Londen 1995).
- Berg, Maxine, *A woman in history, Eileen Power, 1889-1940* (Cambridge 1996).
- Beveridge, Sir William, *Prices and wages in England from the twelfth to the nineteenth century* (Londen 1939).
- Idem, *Social insurance and allied services* (Londen 1942).
- Bierlaagh, Fok, *Het zevende begin van de zevende fakulteit*. Bewerkte tekst van een geschiedenis-skriptie [...]. (z.pl. 1973).
- Bijster, Ger, e.a. eds., *Fischeriana: publicatie aangeboden aan Eric Fischer na zijn afscheid als bestuursvoorzitter van GO-Opleidingen* (Vlaardingen 2010).
- Blaas, P.B.M., en J. Vogel, 'Onder A.M. Kollewijn en M.G. de Boer: het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1886 tot 1920 met een inhoudsanalyse over de periode 1886-1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 367-390.
- Blanqui, Adolphe Jérôme, *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848* (Parijs 1849).
- Bloch, Marc, en Lucien Febvre, 'A nos lecteurs', *Annales d'Histoire économique et sociale* 1 (1929) 1-2.
- Idem, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* (Parijs 1949).
- Idem, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (Oslo 1931).
- Idem, *Les rois thaumaturges: le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre* (Strasbourg 1924).
- Idem, *La société féodale: la formation des liens de dépendance* (Parijs 1939).
- Idem, *La société féodale: 2. Les classes et le gouvernement des hommes* (Parijs 1940).
- Blok, Aad, e.a., *Generations in labour history: papers presented to the sixth British-Dutch Conference on Labour History, Oxford, 1988* (Amsterdam 1989).

- Idem, Jan Lucassen en Huub Sanders, 'Social history sources, knowledge and research: introduction to a usable collection', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 12-22.
- Blok, P.J., *De geschiedenis als sociale wetenschap: rede, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de geschiedenis des vaderlands te Leiden gehouden den 6 October 1894* (Groningen 1894).
- Blouin, Francis X., en William G Rosenberg, *Processing the past: contesting authority in history and the archives* (New York 2011).
- Blumenberg, Werner, 'Hans Stein', *Bulletin of the International Institute of Social History* (1950) 21-24.
- Bo, Giuseppe del, *Le Première Internationale* (Parijs 1958).
- Bockxmeer, Annemieke van, 'Cohen, Lida Enny (1913-1964)', <http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Winkel> (15 maart 2017).
- Idem, *De oorlog verzameld: het ontstaan van de collectie van het NIOD* (Amsterdam 2014).
- Boer, M.G. de, *Geschiedenis der Amsterdamsche Stoomvaart* (Amsterdam 1921-1922).
- Idem, *De haven van Amsterdam en haar verbinding met de zee* (Amsterdam 1926).
- Boer, Pim den, 'Balans en perspectief: enkele inleidende opmerkingen', in: F. van Besouw e.a. eds., *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 15-30.
- Idem, *Geschiedenis als beroep: de professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)* (Nijmegen 1987).
- Boer, W. den, 'Rüter, Adolf Johann Cord (1907-1965)', <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/rueter> (5 februari 2018).
- Boissevain, Walrave, *Gedenkboek 50-jarig bestaan Openbare Handelsschool te Amsterdam: 1869-1919* (Amsterdam 1919).
- Bolkestein, H., 'Levensbericht van C.S. Adama van Scheltema', *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en Levensberichten harer afgestorven medeleden 1926-1927* (1927) 110-128, http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192701_01/_jaa003192701_01_0018.php (30 januari 2018).
- Idem, 'Uit mijn D.V.S.-herinneringen', in: *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der letterkundige gymnasiasten-vereniging Disciplina Vitae Scipio opgericht 17 september 1881 Amsterdam* (Amsterdam 1931) 38-41.
- Bom, Jan, en Peter Noordermeer, 'Dr. Eric Fischer: "Een bestuurder verdedigt zijn eigen stoel"', *FNVMagazine* nr. 19, 10 maart (1990) 6-8.
- Booth, Charles, *Life and labour of the people in London* 3d series, (Londen 1902).
- Bornewasser, Hans, *Katholieke Hogeschool Tilburg deel 1927-1954: economie, ethiek, maatschappij* (Baarn 1978).
- Bos, Sandra, *"Uyt liefde tot malcander": onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998).
- Bos, Th.S.H., 'Kind van vele ouders: ruim een eeuw Repertorium van (boeken en) tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland', in: K. Kooijmans, e.a., eds., *Bron en publikatie: voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage 1985) 167-202.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., M. Bruggeman en F.C.J. Ketelaar, *Archiefwijzer: handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland* (Bussum 2005).
- Idem en P.W.J. den Otter, 'Beheren van cultureel erfgoed: een gesprek met E.J. Fischer', *Nederlands Archiefblad* 93, nr. 4 (1989) 293-301.
- Bosch, Mineke, 'Goot, Willemien Hendrika van der (1897-1989)', <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/goot> (26 juli 2017).

- Idem, 'Scholarly personae and twentieth-century historians: explorations of a concept', *BMGN - Low Countries Historical Review* 131, nr. 4 (2016) 33-54.
- Bourd , Guy, en Hervé Martin, *Les  coles historiques* (Parijs 1983).
- Bourdieu, Pierre, *Distinction: a social critique of the judgement of taste* (Cambridge, Mass. 1984).
- Idem, *Homo academicus* (Parijs 1984).
- Idem en Loïc J.D. Wacquant, *An invitation to reflexive sociology* (Chicago 1992).
- Bourguina, Anna, en Michael Jakobson, *Guide to the Boris I. Nicolaevsky collection in the Hoover Institution archives* ([Stanford] 1989).
- Braudel, Fernand, *Civilisation matrielle et capitalisme. (XVe-XVIIIe s cle): Les structures du quotidien Tome 1* (Parijs 1967).
- Idem, *Civilisation matrielle et capitalisme. (XVe-XVIIIe s cle): Les jeux de l change Tome 2* (Parijs 1979).
- Idem, *Civilisation matrielle, économie et capitalisme. (XVe-XVIIIe s cle): Le temps du monde Tome 3* (Parijs 1979).
- Idem, *L'identité de la France* (Parijs 1986).
- Braunthal, Julius, *Geschichte der Internationale* (Hannover 1961).
- Bremer, Netty, en Chris Quispel, 'Dik van Arkel: proeve van een portret', in: Herman Diederiks en Chris Quispel eds., *Ondercheid en minderheid: sociaal-historische opstellen over discriminatie en vooroordeel aangeboden aan professor Dik van Arkel bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden* (Hilversum 1987).
- Brenan, Gerald, *Personal record, 1920-1972* (Londen 1974).
- Idem, *The Spanish labyrinth: an account of the social and political background of the civil war* (Cambridge 1974).
- Brentano, Lujo, *Zur Geschichte der englischen Gewerkvereine* (Leipzig 1871).
- Brugmans, H., 'De historische verzameling der Universiteit', in: Hajo Brugmans, J.H. Scholte en Philip Kleintjes, *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1932* (Amsterdam 1932) 481-482.
- Idem, 'Het belang der economische geschiedenis (Leiden, A.W. Sijthoff, 1904)', in: *Economisch-Historische herdrukken: zeventien studiën van Nederlanders verzameld door de vereniging het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan (1914-1964)* (Den Haag 1964) 10-35.
- Brugmans, I.J. 'Posthumus, Nicolaas Wilhelmus (1880-1960)', <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/posthumus> (23 juni 2017).
- Brunner, Otto, Werner Conze en Reinhart Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* 1-9 (Stuttgart 1972).
- 'Bruno Oscar (Bruno Borisovitsj) Becker (1885-1968)', *On the Waterfront. Newsletter of the Friends of the IISH* 6 (2003) 4-5.
- Buijnsters, P.J., *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* (Nijmegen 2007).
- Bungert, Mario, "Zu retten, was sonst unwiederbringlich verloren geht": die Archive der deutschen Sozialdemokratie und ihre Geschichte (Bonn 2002).
- Burgui re, André, *The Annales school: an intellectual history* (Ithaca 2009).
- Burke, Peter, *A social history of knowledge: from Gutenberg to Diderot, based on the first series of Vonhoff Lectures given at the University of Groningen (Netherlands)* (Cambridge 2000).
- Idem, en Eric J. Hobsbawm, 'Reflections on the historical revolution in France: the Annales School and British social history comments [with comments and discussion]', *Review (Fernand Braudel Center)* 1 (1978) 147-164.
- Burkhard, Bud, 'D. B. Rjazanov and the Marx-Engels Institute: notes toward further research', *Studies in Soviet Thought* 30, nr. 1 (1985) 39-54.

- Busino, Giovanni, 'Sciences sociales et histoire', *Revue européenne des sciences sociales* 41 (2003) 119-171.
- Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland: met een nieuw register en een biografische schets* (Amsterdam 1976).
- Campfens, Mies, 'De goede mens van Castricum', in: Thea Duijker ed., *Cher ami! = Dear friend! = Querido amigo!: voor Rudolf de Jong, anarchist in woord en daad* (Amsterdam 1997) 15-19.
- Idem, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam* (Amsterdam 1984).
- Idem, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam* (Amsterdam 1989).
- Cannadine, David, 'What is social history?', *History today* 35 (1985) 34-44.
- Carpenter, Luther, *G.D.H. Cole an intellectual biography* (Cambridge 1973).
- Catalogus der internationale economisch-historische tentoonstelling [in het] Stedelijk Museum te Amsterdam 4 Juli-15 September 1929 = Catalogue of the International etc.* (Amsterdam 1929).
- Cenit* 5 juni 1984.
- Clapham, John Harold, *An economic history of modern Britain. Vol.I: the early railway age, 1820-1850* (Cambridge 1926).
- Cohen, Jaap, *Het bewaren van de oorlog: de roerige beginperiode van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1945-1960* (Amsterdam 2007).
- Cole, Arthur H., en Ruth Crandall, 'The International Scientific Committee on Price History', *The Journal of Economic History* 24, nr. 3 (1964) 381-388.
- Cole, G.D.H., *A history of socialist thought* (Londen 1953).
- Idem, *A short history of the British working class movement, 1789-1925* (Londen 1925).
- Idem en Margaret Cole, *Toper's end* (Londen 1942).
- Cole, Margaret, *The life of G.D.H. Cole* (Londen 1971).
- Commission Internationale de l'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales, *Enquête sur les mouvements paysans dans le monde contemporain: (de la fin du XVIIIe siècle à nos jours); rapport general* (Parijs 1970).
- Conze, Werner, 'Die Gründung des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte', *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik* (1979) 23-32.
- Idem, 'Die Stellung der Sozialgeschichte in Forschung und Unterricht', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht: Zeitschrift des Verbandes der Geschichtslehrer Deutschlands* 3 (1952) 648-657.
- Idem en Jürgen Kocka, 'Einleitung', in: Werner Conze en Jürgen Kocka eds., *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert: Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen* (Stuttgart 1985) 9-26.
- Idem en Dieter Hertz-Eichenrode eds. [Karl Marx], *Manuskripte über die polnische Frage (1863-1864)* (Den Haag 1961).
- Cornelissen, Igor, *Alleen tegen de wereld: Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland* (Amsterdam 2003).
- Idem, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk: onstuimige herinneringen* (Amsterdam 1983).
- Idem, *Een boer achter een raam* (Amsterdam 2011).
- Corrsin, Stephen D., Marc Jansen en Ellen Scaruffi, *Boris Moiseevich Sapir, Menshevik and social historian: an introduction to his life, an inventory of his archives at the Bakhtmeteff Archive, Columbia University, New York, and a bibliography of his publications* (Amsterdam 1997).
- Cosquino de Bussy, A. le, 'J.C. Westermann', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam. Orgaan van het Genootschap Amstelodamum* 33 (1946) 1-3.

- Daalder, H., 'Over vasthoudendheid en lafhartigheid in de Akademie: een geschiedenis van de "zaak-Daudt"', in: H. Daudt, *Over echte politicologie: opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1995) 40-86, http://www.onvoltooidverleden.nl/fileadmin/redactie/de_affaire_daudt.pdf (29 mei 2015).
- Daele, Els van, 'Chronologische schets 1899-1979', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., *Over Buonarroti, internationale avantgardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning* (Baarn 1979) 419-501.
- Dahrendorf, Ralf, *LSE: a history of the London School of Economics and Political Science, 1895-1995* (Oxford 1995).
- Dallin, Alexander, 'Philip E. Mosely, 1905-1972', *Russian Review* 31, nr. 2 (1972) 209-211.
- Dan, Lydia, 'Boukharine, Dan et Staline', *Le Contrat Social* 8, nr. 4 (1964) 196-201.
- Darnton, Robert, 'Reading, writing, and publishing in eighteenth-century France: a case study in the sociology of literature', *Daedalus* 100 (1971) 214.
- Idem, *Revolution in print: the press in France, 1775-1800* (Berkeley 1989).
- Dauids, Karel, en Jan Lucassen eds., *A miracle mirrored: the Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995).
- Idem en Idem, 'Sociale geschiedenis: een momentopname', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10, nr. 36 (1984) 359-367.
- Idem, Idem en Jan Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon: een aanzet tot een programma van samenwerking* (Amsterdam 1988).
- Debord, Guy, *De spektakelmaatschappij* (Baarn 1976).
- Deborin, A., ed., *Na boevom postu: sbornik k šestidesja-tiletiju D.B. Rjazanova*. Pri učast. G. Bakalova, A. Bacha, G. Bammelja (Moskou 1930).
- 'Depósitos, los, de Amsterdam (secreto a voces)', *El Luchador. Boletín interno de la F.I. de GG.AA de Toulouse (Francia)* 63 (1973) 3-14.
- Derrida, Jacques, *Archive fever: a Freudian impression* (Chicago 1996).
- Deursen, A.Th. van, *Een hoeksteen in het verzuild bestel: de Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam 2005).
- Dillen, J.G. van, *Het economisch karakter der middeleeuwsche stad: 1. de theorie der gesloten stad-huishouding* (Amsterdam 1914).
- Idem, 'Van Ravesteyn: nestor der Nederlandse historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75 (1962) 68-69.
- Discorsi* 2 16 oktober 1972.
- DiVanna, Isabel, *Writing history in the Third Republic* (Newcastle upon Tyne 2010).
- Dlubek, Rolf, 'Die Entstehung der zweiten Marx-Engels-Gesamtausgabe im Spannungsfeld von legitimatorischem Auftrag und editorischer Sorgfalt', *Mega Studien* 1, nr. 1 (1994) 60-106.
- Dobb, Maurice, *Studies in the development of capitalism* (Londen 1945).
- Dolléans, Edouard, en Lucien Febvre, *Histoire du mouvement ouvrier. 1830 à nos jours* (Parijs 1936).
- Dona, Hans, *Sport en socialisme: de geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond 1926-1941* (Amsterdam 1981).
- Dorsman, Leen en Ed Jonker, *Anderhalve eeuw geschiedenis: (Nederlands) Historisch Genootschap 1845-1995* (Den Haag 1995).
- Idem, 'De nieuwe eruditie: het ontstaan van het historisch bedrijf', in: Jo Tollebeek en Tom Verschaffel eds. *De Palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 159-176.
- Idem, *G.W. Kernkamp, historicus en democraat, 1864-1943* (Groningen 1990).

- Idem, 'Professionalisering als probleem: de val van een College van Bestuur', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans eds., *Het universitaire bedrijf: over professionalisering van onderzoek, bestuur en beheer* (Hilversum 2010) 53-72.
- Dreyfus, Michel, 'In memoriam: Jean Maitron (1910-1987), un historien militant', *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 10, nr. 10 (1987) 42-43.
- Duignan, Peter, *The Hoover Institution on War, Revolution and Peace: seventy-five years of its history* (Stanford 1989).
- Duijker, Thea, *A propos d[e] l'Institut International d'Histoire Sociale [I.I.S.G.] et de ses collections portugaise[s] et brésilienne[s]* (Parijs 1982).
- Duijn, Roel van, *Provo: de geschiedenis van de provotarische beweging, 1965-1967* (Amsterdam 1985).
- Dumont, Sylvia, *In haar verleden ingewijd: de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen 1991).
- Duparc, F.J. en W.A. van Es, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* ('s-Gravenhage 1975).
- Duyff, Wim, *Politeia en de Partij van de Arbeid 1958-1968: rebelse studenten en immobiele heren* (Amsterdam 1988).
- Economisch-Historisch Jaarboek* deel I (1916), <http://disseminate.objectrepository.org/file/master/10622/01677845-1915-001> (16 Oktober 2016).
- Economisch-Historisch Jaarboek* deel V (1919), <http://disseminate.objectrepository.org/file/master/10622/01677845-1919-001> (23 oktober 2016).
- Eden, Frederick Morton, *The state of the poor: or, an history of the labouring classes in England, from the conquest to the present period* (Londen 1797).
- 'Editorial', *Social History* 1, nr. 1 (1976) 1-3.
- Editorial Committee, The, 'Editorial', *International Review of Social History* 32, nr. 2 (1987)
- 'Editorials. History Workshop Journal', *History Workshop Journal* 1 (1976) 1-3.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Driekwart eeuw publiceren 1914-1989: de conjunctuurencyclus binnen het NEHA', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 135-158.
- Idem, 'Het groene front in een gouden rand: 50 delen Jaarboek NEHA 1915-1987', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 50 (1987) 1-31.
- Efstathiou, Christos, *E.P. Thompson: a twentieth-century romantic* (Londen 2015).
- Eger, M., 'Die Bibliotheken des Richard-Wagner-Museums und der Richard-Wagner-Gedenkstätte', *Bibliotheksforum Bayern* 15 (1987) 227-240.
- Engels, Friedrich, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England nach eigener Anschauung und authentischen Quellen* (Leipzig 1845).
- 'Entrevista a Angel Espinosa' CNT Junio 1981.
- Erdmann, Karl Dietrich, e.a., *Toward a global community of historians: the International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences 1898-2000* (New York 2005).
- 'Erklärung', *IWK Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 2 (1982) 283.
- Espoir*, 30 oktober 1977.
- Esveld, Nicolaas, *Treub: over de drempel der nieuwe samenleving* (Assen 1958).
- Etty, Elsbeth, *Liefde is heel het leven niet: Henriette Roland Holst, 1869-1952* ([Amsterdam] 1996).
- Etzemüller, Thomas, *Sozialgeschichte als politische Geschichte: Werner Conze und die Neuorientierung der westdeutschen Geschichtswissenschaft nach 1945* (München 2001).
- Faber, Karl-Georg, '[Review of] Bruno Bauer and Karl Marx: the influence of Bruno Bauer on Marx's thought', *Historische Zeitschrift* 227, nr. 2 (1978) 382-384.

- Fase, Martin, 'Piet de Wolff (1911-2000): wiskundig econoom en gezaghebbend beleidsadviseur', *TPE digitaal* 2015 9, nr. 3 108-120, https://www.tpedigitaal.nl/sites/default/files/bestand/piet_de_wolff_1911-2000_wiskundig_econoom_en_gezaghebbend_beleidsadviseur.pdf (2 augustus 2018).
- Fasseur, Cees, *Juliana & Bernhard: het verhaal van een huwelijk: de jaren 1936-1956* ([Amsterdam] 2009).
- Fauvel-Rouif, D., 'Autour d'un colloque: méthodes et projets de la Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux', *International Review of Social History* 1, nr. 2 (1956) 296-300.
- Idem, 'L'Institut français d'histoire sociale: ses archives manuscrites et imprimées', *La Gazette des archives* 133 (1986) 161-165.
- Idem e.a., *Mouvements ouvriers et dépression économique de 1929 à 1939: étude et rapports préparés pour le VIIe Colloque international de la Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales du Comité international des sciences historiques, tenu à Stockholm à l'occasion du XIe Congrès international des sciences historiques* (Assen 1966).
- Idem, 'Un colloque International a l'Université de Strasbourg organisé par la Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales', *International Review of Social History* 4, nr. 3 (1959) 470-479.
- Febvre, Lucien, 'Avant-propos', in: Charles Morazé, *Trois essais sur histoire et culture* (Parijs 1948) V-VIII.
- Idem en Lionel Bataillon, *La terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire* (Parijs 1922).
- Idem, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: la religion de Rabelais* (Parijs 1942).
- Idem, *Philippe II et la Franche-Comté: étude d'histoire politique, religieuse et sociale* (Parijs 1912).
- Idem, *Un destin: Martin Luther* (Parijs 1928).
- Fischer, E.J. en J.L.J.M. van Gerwen, *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief, 1914-1989* (Amsterdam 1989).
- Idem, *Fabriqueurs en fabrikanen: de Twentse katoennijverheid en de onderneming S.J. Spanjaard te Borne tussen circa 1800 en 1930* (1983) (Utrecht 1983).
- Idem, 'Het Beleid', in: Eric Fischer, Jaap Kloosterman en Henk Wals eds., *Vele gezichten: achter de schermen van het IISG: bundel aangeboden aan Prof Dr P. de Wolff en Prof Dr W.J. Wieringa ter gelegenheid van hun afscheid van het IISG* (Amsterdam 1991) 49-56.
- Idem, 'Het beleid van het NEHA tussen 1914 en 1989', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 11-34.
- Idem, *Onderneming, techniek en industrialisatie* (Utrecht 1989).
- Idem, 'The International Institute of Social History: reorganization after fifty years', *International Review of Social History* 33, nr. 2 (1988) 246-255.
- Fox, Peter, *Cambridge University Library: the great collections* (Cambridge 1998).
- Franke, Herbert, 'München-Helfen, Otto' in: *Neue Deutsche Biographie* 15 (1987) 636, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz55542.html#ndbcontent> (17 mei 2017).
- 'Frankfurt-Amsterdam. Über einem Umzug besonderer Art', *Contraste. Zeitung für Selbstverwaltung* nr. 43 (1988).
- Friedemann, Peter, *Von einer „Büchersammlung“ zum Zentralinstitut der Ruhr-Universität und zur Stiftung „Bibliothek des Ruhrgebiets“* (Bochum 1998).
- Idem, 'Zur Erinnerung an Siegfried Bahne', *Moving the Social: Journal of Social History and the History of Social Movements* 34 (2005) 257-259.

- Friedrich, S., "Das Buch eines edlen Geistes ist der kostbarste Freund" - Richard Wagner und seine Bibliotheken', in: K. Döge, C. Jost en P. Jost eds., *"Schlagen Sie die Kraft der Reflexion nicht zu gering an" - Beiträge zu Richard Wagners Denken, Werk und Wirken*, (Mainz 2002) 11-20.
- Frijhoff, Willem, 'Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10, nr. 36 (1984) 406-437.
- Fustel de Coulanges, Numa-Denis, *La cité antique: étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome* (Parijs 1864).
- Gamboni, Dario, 'World Heritage: shield or target', *Conservation. The Getty Conservation Institute Newsletter* 16, nr. 2 2001 8.
- Garscha, Winfried R., *Die ITH und ihre "Linzer Konferenzen" = the ITH and its "Linz Conferences"* (Wenen 1994).
- Gasiorowska, Nathalie, 'Notes and memoranda: rapport sur l'activité de la Commission Internationale de l'Histoire des Mouvements Sociaux pendant la période depuis le Congrès de Varsovie 1933 jusqu'au Congrès de Zurich 1938', *International Review for Social History* 4 (1938) 488-493.
- Geelhoed, Alex, 'Working for the Institute: Kees de Dood, N.W. Posthumus and the International Institute of Social History, 1940-1950', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 84-99.
- Gelder, H.A. Enno van, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, Burgemeester van Amsterdam, 1547-1626* (Amsterdam [1918]).
- Genabeek, Joost van, *Met vereende kracht risico's verzacht: de plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid* (Amsterdam 1999).
- General, The, *Council of the First International, 1864-1872. Minutes*. 5 delen (Moskou 1963-1969).
- Gerwen, J.L.J.M. van, *De Centrale centraal: geschiedenis van de Centrale Arbeiders-Verzekerings- en Depositobank opgericht in 1904 tot aan de fusie in de Reaal Groep in 1990* (Amsterdam 1993).
- Idem, en J.M.W.G. Lucassen, 'De verbeelding van de economische geschiedenis.', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds. *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 117-132.
- Idem, 'Het NEHA: een economisch-historische schatkamer in Amsterdam' (2013), <http://www.neha.nl/docs-pdfs/schatkamer.pdf> (26 juni 2014).
- Idem, 'Het papieren geheugen van kapitaal en arbeid. De archieven van het NEHA', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief, 1914-1989* (Amsterdam 1989) 37-64.
- Idem en Co Seegers, 'To promote and facilitate: the NEHA 1914-2014', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11, nr. 2 (2014) 21-44.
- Idem, 'Voorgeschiedenis', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 1-8.
- Giebels, Ludy, *De zionistische beweging in Nederland 1899-1941* (Assen 1975).
- Ginkel, Rob van, *Het verloren paradijs: sociografie van stad en land* (Amsterdam 1998).
- Ginneken, Jaap van, *Kurt Baschwitz: peetvader van journalistiek en communicatie* (Diemen 2018).
- Goldstein, Doris S., 'The organizational development of the British historical profession, 1884-1921', *HISR Historical Research* 55, nr. 132 (1982) 180-193.
- Graaff, Bob de, en Cees Wiebes, *Villa Maarheeze: de geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland Maarheeze* (Den Haag 1998).
- Grandjonc, Jacques, *Une vie d'exilé: Bert Andréas 1914-1984: repères chronologiques et activité scientifique* (Trier 1987).
- Green, Alice Stopford, *The making of Ireland and its undoing, 1200-1600* (Londen 1908).
- Idem, *The old Irish world* (Dublin 1912).

- Idem, *Town life in the fifteenth century* (Londen 1894).
- Green, John Richard, *A short history of the English people* (Londen 1888).
- Greve, H. E., *Openbare leesmusea en volksbibliotheken* (Amsterdam 1906).
- Grever, Maria, 'Iongh, Adriana Willemina de (1901-1982)', <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Iongh> (31 juli 2018).
- Idem, *Strijd tegen de stilte: Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994).
- Grimmer-Solem, Erik, *The rise of historical economics and social reform in Germany, 1864-1894* (Oxford 2003).
- Grimsted, Patricia Kennedy, Eric Ketelaar en F.J. Hoogewoud eds., *Returned from Russia: Nazi archival plunder in Western Europe and recent restitution issues* (Builth Wells 2007).
- Groen, M., *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980: een onderwijskundig overzicht. Deel 1: de wetgeving 1* ([Eindhoven] 1987).
- Idem, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980: een onderwijskundig overzicht. Deel 8: Letteren* ([Eindhoven] 1986).
- Groenman, Sj., 'Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk bestaat tien jaren', *Mens & Maatschappij* 12 (1950) 345-350.
- Groot, J.R. de, 'Tietse Pieter Sevensma (Sneek, 22 juli 1879 - Hilversum, 30 juni 1966)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1970 195-202, http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003197001_01/_jaa003197001_01_0021.php (14 oktober 2016).
- Gunther, R.D. en J.J.M. Schipper, 'Interview Prof. Dr. E.J. Fischer Algemeen Directeur Verbond van Verzekeraars', *Bank- en Effectenbedrijf* december 2000 4-9, <http://www.nibedia.com/wp-content/uploads/Fischer-geheel.pdf> (2 augustus 2018).
- Haan, Francisca de, e.a. eds., *Het raadsel vrouwengeschiedenis* Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 10 (Nijmegen 1989).
- Idem, en Annette Mevis, 'The IAV/IIAV's archival policy and practice: seventy years of collecting, receiving, and refusing women's archives (1935-2005)', in: Saskia Wieringa ed., *Traveling heritages: new perspectives on collecting, preserving and sharing women's history* (Amsterdam 2008) 23-46.
- Idem, en Idem, 'The importance of friendship: the shared history of the IAV/IIAV and IISH', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 142-155.
- Haan, Tristan, *Parijs mei-juni '68: museum Fodor, 7.2.69 tot 7.3.69* (Amsterdam 1969).
- Haasbroek, Nico, "'We waren een kleverige familie'", 1, nr. 20, *Argus* (2017) 11, 20.
- Ham, Gijs van der, *200 jaar Rijksmuseum: geschiedenis van een nationaal symbool* (Zwolle 2000).
- Ham, Guus van der, *Hans Stein Papers 1911-1939* (Amsterdam 1977), <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01378> (4 februari 2018).
- Hammond, John L., 'The Industrial Revolution and discontent', *The Economic History Review* 2, nr. 2 (1930) 215-228.
- Idem, en Barbara Bradby Hammond, *The village labourer, 1760-1832* (Londen 1911).
- Idem, en Idem, *The town labourer, 1760-1832* (Londen 1917).
- Idem, en Idem, *The skilled labourer, 1760-1832* (Londen 1920).
- Hardenberg, H., 'In Memoriam Jhr. Dr. D.P.M. Graswinckel', *Nederlandsch Archiefblad* nr. 3 (1960) 97-101.
- Harmsen, Ger en Bob Reinalda, 'Frits de Jong Edz.: een markante figuur in het grensgebied van socialistische politiek en geschiedschrijving (1919-1989)', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 20 (1989) 3-58.
- Idem, *Herfsttijloos (Colchicum autumnale): een levensverhaal* (Nijmegen 1993).

- Harris, José, *William Beveridge: a biography* (Oxford 2003).
- Harris, Olivia, 'Braudel: historical time and the horror of discontinuity', *History Workshop Journal* 57 (2004) 161-174.
- Hans-Peter Harstick ed., *Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion: vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879-80* (Frankfurt am Main 1977).
- Idem, e.a., *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels: annotiertes Verzeichnis des ermittelten Bestandes* (Berlijn 1999).
- Idem, 'Zum Schicksal der Marxschen Privatbibliothek', *International Review of Social History* 18, nr. 2 (1973) 202-222.
- Hartmans, Rob, *Alleen in de wind: een leven in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2007).
- Idem, 'Een slordig leven misschien, maar wel verdomde interessant', *De Groene Amsterdammer* 12 augustus 2005, 18-24.
- Hartwell, R.M., 'The rising standard of living in England, 1800-1850', *The Economic History Review* 13, nr. 3 (1961) 397-416.
- Hauser, Henri, 'Les archives privées et l'histoire: les archives d'histoire économique de La Haye', *Annales d'histoire économique et sociale* 2 (1930) 558-561.
- Idem, *Ouvriers du temps passé: XVe-XVIIe siècles* (Parijs 1927).
- Hecker, Rolf, 'Die Verhandlungen über den Marx-Engels-Nachlaß 1935/36: bisher unbekannte Dokumente aus Moskauer Archiven', *MEGA-Studien* 2 (1995) 3-25.
- Idem, 'German A. Tichomirnov', in: Günther Benser en Michael Schneider eds., "*Bewahren - Verbreiten - Aufklären*": Archivare, Bibliothekare und Sammler der Quellen der deutschsprachigen Arbeiterbewegung (Bonn 2009) 335-338.
- Idem, Rolf, 'Hans Stein', in: Günther Benser e.a. eds., "*Bewahren - Verbreiten - Aufklären*": Archivare, Bibliothekare und Sammler der Quellen der deutschsprachigen Arbeiterbewegung: Supplement (Bonn 2017) 131-137.
- Heerikhuizen, Bas van, 'Sociologie als specialisme, sociologie als generalisme: over de eerste jaren van de Nederlandse Sociologische Vereeniging', in: F. Bovenkerk e.a. eds., *Toen en Thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 119-131.
- Heerma van Voss, Lex, 'Bakunin and bacon cake: e-editing in social history', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 318-329.
- Idem en Herman Diederiks eds., *Industrial conflict: papers presented to the fourth British-Dutch Conference on Labour History* (Amsterdam 1988).
- Idem en F. L. van Holthoon eds., *Working class and popular culture: papers delivered to the fifth British-Dutch Conference on Labour History, Leiden, 1986* (Amsterdam 1988).
- Heertje, A. 'Levensbericht P. de Wolff', *Levensberichten en herdenkingen* (2001), <http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00003965.pdf> (14 februari 2014).
- Heldt, B.H., *Algemeen Nederlandsch Werklieden-verbond, 1871-1896* (Leeuwarden 1896).
- Helmond, Toke van, en Rob Bindels, *Bin ich kein Schriftsteller?: Walter Benjamin en Ernst Bloch en hun medewerking aan iio* (Rimburg 2016).
- Idem, 'From one brigand to another: Gerald Brenan en Arthur Lehning, een vriendschap', in: Toke van Helmond en J.J. Oversteegen eds., *Voor Arthur Lehning: over anarchisme, anarcho-syndicalisme en architectuur [...]* (Maastricht 1989) 175-188.
- Helmond-Lehning, Toke van, en Else de Graaf, *Zelfportret van een liefde: Charley Toorop en Arthur Lehning* (Amsterdam 2008).
- Henkes, Barbara, *Uit liefde voor het volk* (Amsterdam 2005).
- 'Het "Tijdschrift voor sociale geschiedenis"', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1, nr. 1 (1975) 3-4.
- Heslinga, M.W., 'In memoriam dr. Gerben de Jong' (z.pl. 1968), http://www.geheugenvandevu.nl/application/files/9914/4111/9468/Jong_G_de_19-04-1968_J1968.pdf (24 augustus 2018).

- Hijma, Bouwe, 'Joaquin Delso de Miguel, a Spanish militant who ended up in England', *On the Waterfront. Newsletter of the Friends of the IISH* 34 (2017) 8-9.
- Idem, 'The Kautskys and the tragedy of the twentieth century', *On the Waterfront. Newsletter of the Friends of the IISH* 30 (2015) 5-6.
- Hill, Christopher, R.H. Hilton en E.J. Hobsbawm, 'Past and Present: origins and early years', *Past & Present* 100, nr. 1 (1983) 3-14.
- Hobsbawm, Eric John, *Age of extremes: the short twentieth century, 1914-1991* (Londen 1994).
- Idem, *Bandits* (Londen 1969).
- Idem, en George Rudé, *Captain Swing* (Londen 1969).
- Idem, 'From social history to the history of society', *Daedalus* 100, nr. 1 (1971) 20-45. Onder andere herdrukt in: M.W. Flinn en T.C. Smout eds., *Essays in social history* (Oxford 1974) 1-22.
- Idem, *Interesting times: a twentieth-century life* (Londen 2002).
- Idem, *Primitive rebels; studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries* (New York 1959).
- Idem, *The age of revolution, 1789-1848* (New York 1962).
- Idem, *The age of capital, 1848-1875* (Londen 1975).
- Idem, *The age of empire, 1875-1914* (Londen 1987).
- Idem, 'The British standard of living 1790-1850', *The Economic History Review* 10, nr. 1 (1957) 46-68.
- Idem, 'The Historians' Group of the Communist Party', in: Maurice Cornforth ed., *Rebels and their causes: essays in honour of A.L. Morton* (Londen 1978) 21-47.
- Idem, en T.O. Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge 1983).
- Idem, en R.M. Hartwell, 'The standard of living during the Industrial Revolution: a discussion', *The Economic History Review* 16, nr. 1 (1963) 119-146.
- Hoeven, H. van der, 'Brugmans, Hajo (1868-1939)', <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/brugmans> (4 november 2016)
- Hofdijk, W.J., *Ons Voorgeslacht, in zijn dagelyksch leven Geschilderd* (Haarlem 1859).
- Hofland, H.J.A., Ronald Hoebe en Steye Raviez, *De stadsoorlog: Amsterdam '80* (Alphen aan den Rijn 1981).
- Hogenkamp, Bert, "'Van groot belang voor de wetenschap van den mensch": het Algemeen Nederlandsch Archief voor Taal en andere Uitingsbewegingen, het Beeld- en Klankarchief en de Stichting Beeld- en Klankdocumentatie, 1938-1970', *Jaarboek Stichting Film en Wetenschap* (1994) 7-39.
- Horst, Atie van der, en Elly Koen, *Guide to the international archives and collections at the IISH, Amsterdam* (Amsterdam 1989).
- Hoskins, W.G., *The Midland peasant: the economic and social history of a Leicestershire village* (Londen 1957).
- Hughenoltz, F.W.N., 'Bij het afscheid van Dr. F. Ketner als docent aan de universiteit', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1971) 7-12.
- Hunink, Maria, 'Das Schicksal einer Bibliothek: Max Nettlau und Amsterdam', *International Review of Social History* 27, nr. 1 (1982) 4-42.
- Idem, 'De geschiedenis van een bibliotheek. Max Nettlau en Amsterdam', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., *Over Buonarroti, internationale avantgardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning* (Baarn 1979) 317-366.
- Idem, *De papieren van de revolutie: het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1935-1947* (Amsterdam 1986).
- Idem, *Le carte della rivoluzione: l'Istituto internazionale di storia sociale di Amsterdam: nascita e sviluppo dal 1935 al 1947* (Milaan 1998).

- Idem, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., *Over Buonarroti, internationale avantgardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning* (Baarn 1979).
- Idenburg, Ph.J., J. van Loon en J.B. Kors, *Het universiteitsvraagstuk: verslagboek van de conferentie te Woudschoten, 21, 22 en 23 Februari 1936* (Utrecht 1936).
- Iggers, Georg, *Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge* (Hanover NH. 1997).
- International Committee of the Fourth International, *Security and the fourth international: [an inquiry into the assassination of Leon Trotsky]* (New York 1975).
- 'Introduction', *Past & Present* 1, nr. 1 (1952) I-IV.
- Inventaris van de archieven van de Stichting Film en Wetenschap*, (1938) 1955-1989 (Amsterdam 1993).
- Inventaris van de archieven van de Stichting voor Culturele Samenwerking (STICUSA): Nederlands Instituut voor Internationale Culturele Betrekkingen (NIICB): STICUSA-vertegenwoordiger in Suriname: Adviesraad voor Culturele Samenwerking*, (1947) 1948-1989 (z.pl. 1990).
- Iongh, Jane de, *De vrouwen van morgen* (Amsterdam 1940).
- Idem, 'The International economic-history exhibition, Amsterdam, 1929', *The Economic History Review* 2, nr. 2 (1930) 314-319.
- Jaarverslag Nederlandsch Economisch-Historisch Archief* 2003, http://www.neha.nl/jaarverslagen/neha_jv2003.pdf (17 oktober 2016).
- 'Jaarverslag Stichting Film en Wetenschap 1996', *Jaarboek Stichting Film en Wetenschap* (1996) 111-137.
- Jacobs, Marc, 'Actornetwerk: geschiedenis, sociale wetenschappen: de nieuwe *Annales* en het werk van Boltanski en Thévenot: een (re)view-artikel', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22, nr. 3 (1996) 260-289.
- Jansen, P.C., en W.M. Zappey, *Bibliografie van de geschriften van Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960)* (Rotterdam 1981).
- Idem, 'De economische en sociale geschiedschrijving van de Nieuwe Tijd', in: *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 143-161.
- Jansma, T.S., 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus. (Amsterdam, 26 februari 1880 - Bussum, 18 april 1960)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1961 126-134, http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003196101_01/_jaa003196101_01_0018.php (29 januari 2018).
- Jaurès, Jean, *Histoire socialiste, 1789-1900* (Parijs 1901).
- Jong, Ad de, *De dirigenten van de herinnering: musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940*, (Nijmegen 2001).
- Jong, Albert de, ed., *Beknopte geschiedenis van het F. Domela Nieuwenhuisfonds: 1914-1966* (z.pl. z.d.).
- Jong Edz., Frits de, *Herinneringen van een rode jongen* (Amsterdam 1989).
- Idem, *Het heden - onhistorisch? Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de nieuwste geschiedenis met inbegrip van de economische en sociale geschiedenis sedert ongeveer 1870 op maandag 8 Februari 1960* (Amsterdam 1960).
- Idem, J. Saks, *literator en marxist: een bijdrage tot de geschiedenis van het Marxisme in Nederland* (Amsterdam 1954).
- Idem, *Macht en inspraak: de strijd om de democratisering van de Universiteit van Amsterdam* (Baarn 1981).
- Idem, 'Rede van de erepromotor', in: *Arthur Lehning, Amsterdam, 8 januari 1976* (Amsterdam 1976).
- Idem, "'Wat is sociale geschiedenis": Praeadvies van Prof.Dr. Fr. de Jong', *Mededelingenblad Sociaal Historische Studiekring* nr. 21 (1962) 1-3.
- Jong, Lou de, 'Heeft Felix Kersten het Nederlandse Volk gered?', in: A.H. Paape ed., *Studies over Nederland in oorlogstijd* Dl. 1 ('s-Gravenhage 1972) 301-369.

- Idem, *Herinneringen I, II* ('s-Gravenhage 1993, 1996).
- Jong, Olivier de, Agnes van der Voorden en Judith van Beukering, *80 jaar KUNijmegen - 80 objecten: tachtig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen in voorwerpen van wetenschap, geschiedenis en kunst* (Nijmegen 2003).
- Jong, Rudolf de, 'Biographische und bibliographische Daten von Max Nettlau, März 1940', *International Review of Social History* 14, nr. 3 (1969) 444-482.
- Jonker, Ed, *De sociologische verleiding: sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat* (Groningen 1988).
- Joyce, Patrick, 'The end of social history?', *Social History* 20, nr. 1 (1995) 73-91.
- Idem, *Visions of the people: industrial England and the question of class 1848-1914* (Cambridge 1990).
- Judt, Tony, 'A clown in regal purple: social history and the historians', *History Workshop Journal* 7 (1979) 66-94.
- Karssem, W.J., en A.P.N. Nauta, *Systematische indeling der Nederlandse brochures* (Amsterdam 1963).
- Kaufhold, Karl Heinrich, 'Gustav von Schmoller (1838-1917) als Historiker, Wirtschafts- und Sozialpolitiker und Nationalökonom', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 75 (1988) 217-252.
- Kautsky, Benedikt ed., *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky* (Wenen 1955).
- Idem, 'Die Haushaltstatistik der Wiener Arbeiterkammer, 1925-1934', *International Review for Social History* 2, nr. S1 (1937) 1-247.
- Kaye, Harvey, *The British Marxist historians: an introductory analysis* (New York 1984).
- Keizer, Madelon de, *Frans Goedhart: journalist en politicus (1904-1990): een biografie* (Amsterdam 2012).
- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Kenyon, John, *The history men: the historical profession in England since the Renaissance* (Londen 1993).
- Kernkamp, G., *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis* (Amsterdam 1901).
- Kershaw, Ian, *The Nazi dictatorship: problems and perspectives of interpretation* (Londen 1985).
- Kersten, Albert, *Een organisatie van en voor onderzoekers: de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.), 1947-1988* (Assen 1996).
- Ketelaar, Eric, 'Openbaar en bijzonder archiefwezen vroeger, nu en in de toekomst', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 24 (1994) 48-56.
- Ketner, Frans, *De oudste oorkonden van het klooster Betlehem bij Doetinchem* (Utrecht 1932).
- Kirk, Neville, 'In defence of class: a critique of recent revisionist writing upon the nineteenth-century English working-class', *International Review of Social History* 32, nr. 1 (1987) 2-47.
- Klein, P.W., en M.A.V. Klein-Meijer, *Een beeld van een academie: mensen en momenten uit de geschiedenis van het Koninklijk Instituut en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1808-1998* (Amsterdam 1998).
- Kloosterman, Jaap, 'In Bebel's voetspoor: Wouter Steenhout en de IALHI', *Brood & Rozen Special* (2009) 27-35.
- Idem, 'La sottile arte della relazioni: La Biblioteca e l'Istituto negli anni '50', *Annali. Fondazione Giangiacomo Feltrinelli* 52 (2014) 52-67.
- Idem, Labour history collections: an interim note: speech given at the XXVII Annual Conference of the International Association of Labour History Institutions, Athens, 27 September 1996 (1996).
- Idem 'Les papiers de Michel Bakounine à Amsterdam' (2004), <http://www.iisg.nl/archives/docs/bakarch.pdf> (2 juni 2017).
- Idem, en Jan Lucassen, *Rebels with a cause: five centuries of social history collected by the International Institute of Social History* (Amsterdam 2010).

- Idem, 'Retrieving the Reds: the IISG visual information system', *International Forum on Information and Documentation* 16 (1991) 11-17.
- Idem en Jan Lucassen, *Wereldverbeters: vijf eeuwen sociale geschiedenis verzameld door het IISG* (Amsterdam 2010).
- Idem, 'Unwritten autobiography: labor history libraries before world war I', in: Marcel van der Linden en Leo Lucassen eds., *Working on labor: essays in honour of Jan Lucassen* (Leiden 2012) 395-416.
- Klouten, Lothar, en Hubert-Vootz-Haus, *Hubert Vootz, ein Leben für die Freiheit: vom deutschen Kaiserreich bis zur Bundesrepublik Deutschland* (Viersen 2008).
- Knegtmans, Peter Jan, en H. Keman, 'De wording van de "zevende" en de politicologie in Nederland: een som van misverstanden', in: A. Gevers ed., *Uit de zevende: vijftig jaar politieke en culturele wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1998) 11-23.
- Idem, *Een kwetsbaar centrum van de geest: de Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998).
- Idem, 'Professor Ernst Laqueur en de grenzen aan het internationalisme in de wetenschap in het interbellum', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans eds., *Over de grens: internationale contacten aan Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2009) 89-100.
- Idem, 'Voor wetenschap en maatschappij: het zelfbeeld van studenten in de Sociaal-Democratische Studentencclubs', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans eds., *Keurige Wereldbestormers: over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008) 39-51.
- Kocka, Jürgen, *Geschichte der Arbeiter und der Arbeiterbewegung in Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts* (Bonn 1990).
- Idem, 'Eric J. Hobsbawm 1917-2012', *International Review of Social History* 58, nr. 1 (2013) 1-8.
- Idem, 'Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte: Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse', *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975) 9-42.
- Idem, *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1874-1914: zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung* (Stuttgart 1969).
- Kooijmans, K., e.a. eds. *Bron en publikatie: voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen* ('s-Gravenhage 1985).
- Kooy, G.A., 'Een kwart eeuw Wageningse sociologie', in: *Gemengde bedrijvigheid: een kwart eeuw Wageningse sociologie: 1946-1971* (Wageningen 1971) 7-40.
- Koselleck, Reinhart, 'Sozialgeschichte und Begriffsgeschichte', in: W. Schieder en V. Sellin, *Die Sozialgeschichte innerhalb der Geschichtswissenschaft* (Göttingen 1986) 89-109.
- Krader, Lawrence ed., *The ethnological notebooks of Karl Marx. (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock)* (Assen 1972).
- Kristof, Ladis K.D., 'B.I. Nicolaevsky: The formative years', in: Alexander Rabinowitch, Janet Rabinowitch en Ladis K.D. Kristof eds., *Revolution and politics in Russia: essays in memory of B.I. Nicolaevsky* (Bloomington 1993) 3-32.
- Kuhn, Thomas S., *The structure of scientific revolutions* (Chicago 1962).
- Lacina, Evelyn, 'Leichter, Otto' in: *Neue Deutsche Biographie* 14 (1985) 134-135, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd122231287.html#ndbcontent> (16 mei 2017).
- Lademacher, Horst, Burkhard Dietz en Helmut Gabel, *Grenzüberschreitungen: mein Weg zur Geschichtswissenschaft: Erinnerungen und Erfahrungen* (Münster 2012).
- Lambeets, Ken, en Daniëlle van Dijk, 'De eerste studentenbezetting van Nederland was in Nijmegen', *Vox. Onafhankelijk magazine van de Radboud Universiteit* 7 mei 2018, <https://www.voxweb.nl/nieuws/de-eerste-studentenbezetting-van-nederland-was-in-nijmegen> (20 juli 2018).
- Lamprecht, Karl, *Deutsche Geschichte* 1-8 (Freiburg i. Br. z.j.).

- Idem, *Was ist kulturgeschichte?: Beitrag zu einer empirischen historisk* ([Freiburg i.B.] 1896).
- Land, J.P.N., 'De oude en de nieuwe universiteit', *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Leiden* (1885/86) 4-37.
- Langkau, Götz, 'Das "Ford-Projekt" des IISG (1959-1965)', *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung Neue Folge* (2013) 188-209.
- Idem, 'Leo van Rossum (1938-1999)', *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv/International Labour Movement: Yearbook* 28 (2001) 322-329.
- Idem, 'Unpacking Siegel's library: the collection of the IMMRC at the International Institute of Social History', in: Leontine Coelewijn en Sara Martinetti eds., *Seth Siegel: beyond conceptual art* (Keulen 2015) 478-486.
- Langkau, Götz, e.a. eds., *Wilhelm Liebknecht, Briefwechsel mit Deutschen Sozialdemokraten* (Frankfurt am Main 1988).
- Langkau-Alex, Ursula, 'Freundschaft über Grenzen hinweg: Luise Kautsky und Henriëtte Roland Holst', in: Walter Mühlhausen, e.a. eds., *Grenzgänger: Persönlichkeiten des deutsch-niederländischen Verhältnisses: Horst Iademacher zum 65. Geburtstag* (New York 1995) 49-68.
- Idem, *Vorgeschichte und Gründung des Ausschusses zur Vorbereitung einer Deutschen Volksfront* (Berlijn 2004).
- Langlois, Charles, en Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, (Parijs 1898).
- Lasch, Doris, en Ursula Ponn, *If you don't create your own history, someone else will* [Frankfurter Kunstverein, 27. 3. - 31. 5. 2009] (Berlijn 2009).
- Laslett, Peter, *The world we have lost* (Londen 1965).
- Laspeyres, Étienne, *Geschichte der volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Litteratur zur Zeit der Republik* (Leipzig 1863).
- Lassalle, Ferdinand, *Nachgelassene Briefe und Schriften*. Gustav Mayer ed. (Stuttgart, 1921).
- Latour, Bruno en Steve Woolgar, *Laboratory life: the social construction of scientific facts* (Beverly Hills 1979).
- Idem, *Science in action: how to follow scientists and engineers through society* (Cambridge, Mass. 2015).
- Le Play, Frédéric, *Les ouvriers européens: études sur les travaux, la vie domestique, et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe: précédées d'un exposé de la méthode d'observation* (Parijs 1855).
- Leeuw, J. R. van der, 'False alarm', *International Review of Social History* 27, nr. 1 (1982) 1-3.
- Legêne, Susan, *Nu of nooit: over de actualiteit van museale collecties* (Amsterdam 2005).
- Lehning, Arthur, *Arthur Lehning, Amsterdam, 8 januari 1976* (Amsterdam 1976).
- Idem, 'Max Nettlau', *Bulletin of the International Institute of Social History* nr. 1 (1950) 25-29.
- Idem, *Spaans dagboek: 7 oktober-5 november 1936 gevolgd door Aantekeningen over de revolutie in Spanje, april 1937* (Oude Tonge 1996).
- Idem, 'The International association (1855-1859): a contribution to the preliminary history of the First international', *International Review for Social History* III (1938) 185-286.
- Idem, en Maria Hunink, *Uit het archief van Arthur Lehning: documenten over de stichting van een bibliotheek voor politieke en sociale geschiedenis in Indonesië, 1949-1952* (Amsterdam 1984).
- Levasseur, Emile, *Histoire des classes ouvrières en France depuis la conquête de Jules César jusqu'à la révolution ...* (Parijs 1859).
- Lewis, Brian, 'Social history: a new kind of history', in: Nance Partner en Sarah Foot eds., *The SAGE handbook of historical theory* (Londen 2013) 93-104.
- Leydesdorff, Selma 'Ter nagedachtenis aan Frits de Jong Edz.: een historicus op de bres voor "de schoonheid van Mei"', *De Groene Amsterdammer* 13 september 1989 18-19.
- Ligtenberg, Lucas, en Bob Polak, *Een geschiedenis van Propria Cures, 1890-1990* (Amsterdam 1990).
- Idem, *Mij krijgen ze niet levend: de zelfmoorden van mei 1940* (Amsterdam 2017).

- 'Lijst van Nederlandsche sociaalpolitieke bladen van 1795 tot 1 augustus 1914 in het bezit van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. A. Politieke, sociaalpolitieke en algemeene bladen', *Bulletin of the International Institute for Social History* nr. 3 (1939) 142-189.
- Lindenlaub, D., 'Richtungskämpfe im Verein für Sozialpolitik', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 52/53 (1967).
- Linden, Marcel van der, en Lex Heerma van Voss, 'Introduction', in: Idem en Idem eds., *Class and other identities: gender, religion and ethnicity in the writing of European labour history* (New York 2002) 1-39.
- Idem, 'Leo van Rossum (1938-1999)', *International Review of Social History* 44, nr. 3 (1999) 365-366.
- Idem en Jan Lucassen, 'Social history in the Netherlands', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23, nr. 2 (1997) 209-222.
- Idem en Jürgen Rojahn eds., *The formation of labour movements, 1870-1914: an international perspective I,II* (Leiden 1990).
- Idem, 'To our readers', *International Review of Social History* 32, nr. 1 (1987) 1.
- Lis, C., 'Kroniek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2, nr. 2 (1976) 212-213.
- List, Friedrich, *Das nationale System der politischen Oekonomie* (Stuttgart 1841).
- Locher, Th.J.G., 'Rüter, the historian', *International Review of Social History* 10, nr. 3 (1965) 360-364.
- Idem, 'Rüter en zijn werk' in: *Historische studies over mens en samenleving* (Assen 1967), IX-XXXIII.
- Loo, Vilan van de, en Ingrid Verver, *Moet terug. Privaat eigendom: de roof, het zoekraken en de uiteindelijke terugkeer van de IAV-archieven* (Amsterdam 2003).
- Lorenz, Chris, *De constructie van het verleden: een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Meppel 1987).
- Lowenthal, David, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1998).
- Idem, *Possessed by the past: the heritage crusade and the spoils of history* (New York 1996).
- Lucassen, J.M.W.G., en R.E.M.A. de Peuter, 'De Bijzondere Kollekties van het NEHA', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 95-115.
- Idem, 'De sociale ontwikkeling van Nederland gedurende de laatste twee eeuwen: het historisch onderzoek sinds circa 1970', in: F. van Besouw e.a. eds., *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 119-146.
- Idem, 'How to qualify for the directorate of the IISH?', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 24-38.
- Idem, *Jan, Jan Salie en diens kinderen: vergelijkend onderzoek naar continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling van arbeidsverhoudingen: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Internationale en Comparatieve Sociale Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 14 februari 1991* (Amsterdam 1991).
- Idem, *Tracing the past: collections and research in social and economic history: the International Institute of Social History, the Netherlands Economic History Archive and related institutions* (Amsterdam 1989).
- Idem, 'Writing global labour history c. 1800-1940: a historiography of concepts, periods, and geographical scope', in: Jan Lucassen ed., *Global labour history: a state of the art* (Bern 2006) 39-89.
- Lucassen, Leo, *En men noemde hen zigeuners: de geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland, 1750-1944* (Amsterdam 1990).
- Idem, 'From Leiden to Amsterdam: impressions of a special relationship', *On the Waterfront. Newsletter of the Friends of the IISH* 31 (2016) 14-16.
- Luger, Bernt, e.a. eds., *De beweging van 80* (Amsterdam 1982).

- Maar, Rimko van der, en Joppe Schaaper, 'Socialisme onder de zon: Nederlandse Cubasymptisanten in de jaren zestig', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130, nr. 2 (2017) 197-223.
- Maas, Ad, 'Tachtigers in de wetenschap: een nieuwe kijk op het ontstaan van de "tweede gouden eeuw" in de Nederlandse natuurwetenschap', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 114, nr. 3 (2001) 354-376.
- Maas, Ineke, Marco H.D. van Leeuwen en Kees Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen: de Historische Steekproef Nederlandse bevolking* (Amsterdam 2008).
- Macintyre, Stuart, *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800-1945* (Oxford 2011).
- München-Helfen, Otto, en Boris Nicolajewsky, *Karl und Jenny Marx ein Lebensweg* (Berlijn 1933).
- Magazijn- en Winkelbediende. De, Orgaan van den Alg. Magazijn- en Winkelbediendenbond in Nederland* mei 1903.
- Maitron, Jean, *Histoire du mouvement anarchiste en France (1880-1914)* (Parijs 1951).
- Makkink, Henk, 'De WUB en de worsteling van Delft', *Delft Integraal* 1 (2005) 29-31.
- Malyš, A.I., 'O poezdke v Amsterdamskij meždunarodnyj institut social'noj istorii [= Over een reis naar het Amsterdamse Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis]', *Voprosy Istorii KPSS* 8 (1964) 154-156.
- Manasse, Peter, en Huub Sanders, 'Conservering in het IISG: beleids- en organisatorische aspecten', *Open* 19, nr. 4 (1987) 206-212.
- Idem, *Gerettet?: Archive, Bibliotheken und andere Einrichtungen von Exulanten in den Niederlanden und der Einsatzstab Rosenberg im Zweiten Weltkrieg: Jahrestagung der Gesellschaft für Exilforschung 1998 Amsterdam, 13. 15. März 1998* (z.pl. 1998).
- Idem, *Verdwenen archieven en bibliotheken: de verrichtingen van de Einsatzstab Rosenberg gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).
- Idem, *Verschleppte Archive und Bibliotheken: die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges* (St. Ingbert 1997).
- Mann, Hans Dieter, *Lucien Febvre; la pensée vivante d'un historien* (Parijs 1971).
- Marin, Séverine-Antigone, en Georges-Henri Soutou, *Henri Hauser, 1866-1946 humaniste, historien, républicain* (Parijs 2006).
- Marinus, Coen, 'The key to the library's collection: rules and practices', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 208-220.
- Markus, Nico, en Emile Schwidder, 'Een inspirerend marsmannetje: gewroet in het leven van Frittof Tichelman', in: Idem en Idem eds., *Dertig jaar tussen stofmappen en kaartenbakken: herinneringen aan dr. Fritjof Tichelman, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn afscheid van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam 1994) 9-18.
- Marlo, Karl, *Untersuchungen über die Organisation der Arbeit oder System der Weltökonomie I-IV* (Tübingen 1884-1886).
- Marschalek, Manfred, 'Die papiergewordene Ambivalenz: Fritz Adler und die Teilung der Archive', *Archiv. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung* (1994) 104-139.
- Martinetti, Sara, 'La révolution "de première main": le voyage de Seth Siegelau au Portugal en mai 1975 = A revolution "first-hand": Seth Siegelau's journey to Portugal in may 1975', *May* 11 (2013) 110-145.
- Marx, Karl, *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (Berlijn 1859).
- Idem, en Friedrich Engels, *Gesamtausgabe, Probeband* (Berlijn 1972).
- Idem en Idem, *Capital* Vol.1. (Londen 1938).
- Mayer, Gustav, *Erinnerungen: vom Journalisten zum Historiker der deutschen Arbeiterbewegung* (Hildesheim 1993).
- Idem, *Friedrich Engels. Eine Biographie. 1. Friedrich Engels in seiner Frühzeit, 1820 bis 1851* (Berlijn 1920).

- Idem, *Friedrich Engels. Eine Biographie* (Den Haag 1934).
- Mayer, Paul, 'Die Geschichte des sozialdemokratischen Parteiarchivs und das Schicksal des Marx-Engels-Nachlasses', *Archiv für Sozialgeschichte* 6/7 (1966/67) 5-198.
- Mayhew, Henry, *London labour and the London poor: a cyclopaedia of the condition and earnings of those that will work, those that cannot work and those that will not work Vol. I and II* (Londen 1851).
- Idem, E. P. Thompson en Eileen Yeo, *The unknown Mayhew: selections from the Morning Chronicle, 1849-1850* (Londen 1971).
- McKitterick, David, *Cambridge University Library: a history: the eighteenth and nineteenth centuries* (Cambridge 2009).
- McLellan, David, '[Review of] Marian Sawer, Marxism and the question of the Asiatic mode of production', *The Slavonic and East European Review*, 58, nr. 2 (1980): 303-304.
- Mededelingenblad Sociaal Historische Studiekring* 1953:1; 1957:11.
- Mees, W.C., 'Vertrek prof. Posthumus', *De Volks-universiteit, maandblad der volksuniversiteit te Rotterdam* 1, nr. 5 (1921) 1.
- Mehring, Franz, *Karl Marx: Geschichte seines Lebens* (Leipzig 1918).
- Meijer, Jan Marinus, *Knowledge and revolution: the Russian colony in Zuerich (1870-1873): a contribution to the study of Russian populism* (Assen 1955).
- Idem, ed., *The Trotsky papers I: 1917-1919 II: 1920-1922*. (Den Haag 1964).
- Meijer, W. H., *Terugblik: herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981).
- Michelet, Jules, *Histoire de France* (Parijs 1833).
- Millar, Laura, 'The death of the fonds and the resurrection of provenance: archival context in space and time', *Archivaria* 53 (2002) 1-15.
- Mins, Henry F., [Review of] Marian Sawer, Marxism and the question of the Asiatic mode of production', *Science & Society*, 43, nr. 4 (1979): 493-495.
- Mitzman, Arthur, 'On the use and abuse of biography: Lenger's Sombart', *International Review of Social History* 40, nr. 1 (1995) 125-132.
- Mommsen, Wolfgang J., ed., *Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft* (Stuttgart 1988).
- Idem, *Max Weber. Gesellschaft, Politik und Geschichte* (Frankfurt am Main 1974).
- Mosely, Philip E., 'Boris Nicolaevsky: the American years', in: Alexander Rabinowitch, Janet Rabinowitch en Ladis K. D. Kristof eds., *Revolution and politics in Russia: essays in memory of B.I. Nicolaevsky* (Bloomington 1993) 33-38.
- Müller Fz., Sam, J.A. Feith en R. Fruin, *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven: ontworpen in opdracht van de Vereniging van Archivarissen in Nederland* (Groningen 1898).
- Mulier, Ludwich van, 'In Memoriam Dr. E.Th. Waaldijk', <http://www.surinamstars.com/Column%20Ludwich%206-1.html> (2 oktober 2015).
- Muller, P.L., Levensbericht van Robert Fruin. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1900 11-62, http://www.dbnl.org/tekst/_jaa002190001_01/_jaa002190001_01_0014.php (29 januari 2018).
- Muntjewerf, Ank, 'Frits de Jong Edz. (1919-1989)', *Folia Civitatis* 25 augustus 1989 4.
- Na boevom postu. Sbornik k šestidesja-tiletiju D.B. Rjzanova*. Pri učast. G. Bakalova, A. Bacha, G. Bammelja. Pod red. A. Deborina (Moskou 1930).
- Na tien jaar, 1894-1904: gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der sociaal-democratische arbeiderspartij* (Amsterdam 1904).
- Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 82.II.26, 25 juni 1938 <https://www.ntvg.nl/system/files/publications/1938132670006a.pdf> (9 september 2016).
- 'Nederlandsche Sociologische Vereniging: verslag van de oprichtingsvergadering van zaterdag 4 April 1936, gehouden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Keizersgracht

- 264 te Amsterdam, namiddags 3 uur', *Handelingen van de Nederlandsche Sociologische Vereeniging* nr. 1 (1936) 1-13.
- Nederveen Meerkerk, Elise van, 'Long live the library!: the book collections of the IISH in particular the KNAW Library', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 292-301.
- Nettlau, Max, *Beiträge zur cymrischen Grammatik* (Leipzig 1887).
- Niedhart, Gottfried ed., *Gustav Mayer: als deutsch-jüdischer Historiker in Krieg und Revolution 1914-1920: Tagebücher, Aufzeichnungen, Briefe* (München 2009).
- Noiriel, Gérard, 'Pour une approche subjectiviste du social', *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 44 (1989) 1435-1459.
- Noordegraaf, Leo, 'E.J. Fischer', in: *Waarover spraken zij?: economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006) 306-307.
- Idem, 'In de knop gebroken: historisch-materialisme in de Nederlandse geschiedschrijving omstreeks 1900', in: Boudien de Vries e.a. eds., *De kracht der zwakken: studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden: opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht*. (Amsterdam 1992) 168-192.
- Idem, *Waarover spraken zij?: economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006).
- Idem, 'In gesprek met Eric Fischer', in: *Waarover spraken zij?: economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006) 78-89.
- Idem, 'In gesprek met Jan Lucassen', in: *Waarover spraken zij?: economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006) 213-221.
- Idem, 'In gesprek met Lex Heerma van Voss', in: *Waarover spraken zij?: economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006) 127-135.
- Idem 'In gesprek met Marcel van der Linden', in: *Waarover spraken zij?: economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006) 193-203.
- Idem, 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960). Van gloeiend marxist tot entrepreneur', in: J.C.H. Blom e.a. eds., *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad: de universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Hilversum 1992) 287-312.
- Idem, *Overmoed uit onbehagen: positivisme en hermeneutiek in de economische en sociale geschiedenis* (Hilversum 1990).
- Novichenko, Irina, 'Harry Stevens, the British "correspondent" of David Rjazanov's Institute: on the history of collecting at the Marx-Engels Institute (1927-1931)', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 108-141.
- Oates, J.C.T., *Cambridge University Library: a history* (Cambridge 2009).
- Oestreich, Gerhard, 'Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland', *Historische Zeitschrift* 208 (1969) 320-363.
- Ômi, Yoshiaki, en Michel Biard, 'La Collection Michel Bernstein (Université Senshu, Tokyo)', *Annales historiques de la Révolution française* 364 (2011) 193-210.
- Onderwijs in het jaar ..., Het*, 1937.
- 'Op bezoek bij de tachtigjarige prof.mr.dr. N.W. Posthumus', *Algemeen Handelsblad* 26 februari 1960 13.
- Osterroth, Franz, *Chronik der Sozialistischen Bewegung Deutschlands eine Zusammenstellung* (Bonn 1956).

- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest: de Leidse universiteit in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1992).
- Oudegeest, Jan, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland* (Amsterdam 1926).
- Idem, *De vakbeweging: eenige beschouwingen over ontstaan, doel en middelen der vakorganisatie* (Rotterdam 1904).
- Palmer, Bryan D., *E.P. Thompson: objections and oppositions* (Londen 1994).
- Pannekoek, Anton, e.a., *Herinneringen: herinneringen uit de arbeidersbeweging: sterrenkundige herinneringen* (Amsterdam 1982).
- Parool, Het*, 3 juli 1945, 19 mei 1984, 31 oktober 2011.
- Paul, Herman en Henk te Velde, *Vaderlands verleden: Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010).
- Peirats, José, *Anarchists in the Spanish Revolution* (Londen 1990).
- Pekelharing, B.H., 'Een Pinkster-Congres', *Vragen des Tijds* 2 (1878) 323-363.
- Perkin, Harold James, 'Social history in Britain', *Journal of Social History* 10, nr. 2 (1976) 129-143.
- Perry, Jos, 'Gerrit Jan Harmsen Amsterdam 15 mei 1922 - De Knipe 3 april 2005', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (2016) 96-107 http://www.dbnl.org/tekst/_jaa004201601_01/_jaa004201601_01_001.php (11 februari 2018).
- Petitier, Paule, *Jules Michelet: l'homme histoire* (Parijs 2006).
- Peukert, Detlev J.K., 'Die Rezeption Max Webers in der Geschichtswissenschaft der Bundesrepublik Deutschlands', in: Jürgen Kocka ed., *Max Weber, der Historiker* (Göttingen 1986) 264-277.
- Pieterse, W., 'In memoriam Dr. W.J. van Hoboken', *Nederlandsch Archievenblad* nr. 1 (1993) 69-72.
- Plumpe, Werner, 'Wirtschaftsgeschichte zwischen Ökonomie und Geschichte - ein historischer Abriss', in: Werner Plumpe ed., *Wirtschaftsgeschichte* (Stuttgart 2008) 7-39.
- Polak, H., *De vakvereniging: een beknopte beschouwing van haar wezen en geschiedenis* (Amsterdam 1922).
- Polak, Bob, *Het gezicht van Propria Cures 1890-2015* ([Amsterdam] 2015).
- Polanyi, Michael, *Personal knowledge: towards a post-critical philosophy* (Chicago 1958).
- Idem, *The Tacit Dimension* (Chicago 2009).
- Posthumus, N.W., *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid, 1333-1775*. (Den Haag 1910-1922).
- Idem, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie deel I* ('s-Gravenhage 1908).
- Idem, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie deel II en III* ('s-Gravenhage 1939).
- Idem, 'De Handelswetenschappen', in: Hajo Brugmans, J.H. Scholte en Philip Kleintjes, *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1932* (Amsterdam 1932) 351-364.
- Idem, 'De Lieme en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis', *De Joodse Wachter. Veertiendaags orgaan van de Nederlandse Zionistenbond* 43, nr. 14 (1952) 36-37.
- Idem, *Een zestigtal rapporten over huisindustrie in Nederland: naar aanleiding van de Nederlandsche Tentoonstelling van Huisindustrie* (z.pl. 1909).
- Idem, 'Het internationale element in de handelspolitiek van Nederland', *De Socialistische Gids. Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* 7 (1922) 121-144.
- Idem, 'Hooger onderwijs: Prof. Kernkamp', 13 *Propria Cures* (1901).
- Idem, 'Introduction', *International Review for Social History* 1 (1936) IX-XI.
- Idem, en Frans Ketner, *Nederlandse prijsgeschiedenis Dl. I, II* (Leiden 1944, 1964).
- Idem, 'Notes and memoranda: the International Institute for Social History Amsterdam', *International Review for Social History* 1 (1936) 371-373.
- Power, Eileen, *Medieval people* (Londen 1924).
- Idem, en R.H. Tawney, *Tudor economic documents: being select documents illustrating the economic and social history of Tudor England. Vol. 1: Agriculture and industry* (Londen 1924).

- Idem, en Idem, *Tudor economic documents: being select documents illustrating the economic and social history of Tudor England. Vol. 2: Commerce, finance and the Poor Law* (Londen 1924).
- Idem, en Idem, *Tudor economic documents: being select documents illustrating the economic and social history of Tudor England. Vol.3. Pamphlets, memoranda, and literary extracts* (Londen 1924).
- Prak, Maarten, 'De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 20, nr. 2 (1994) 121-148.
- Presser, J., *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945 I, II* ('s-Gravenhage 1977).
- Pringsheim, Otto, *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert* (Leipzig 1890).
- Quack, H.P.G. *De socialisten: personen en stelsels* 1 - 6 (Amsterdam 1911/12). Deel 1 en 2 vierde druk, de overige delen derde druk.
- Quast, Rudolf, *Zwischen Amsterdam und Bochum* (Bochum 1974).
- Rademacher, Jac., 'De arbeidersbeweging in Nederland I en II', *De tolk der vooruitgang* (1878) 150-163, 290-311.
- Idem, 'De arbeidersbeweging in Nederland', in: F. Feringa, *De vrije gedachte* 5/6 (Sneek 1874) 445-467.
- Radkau, Joachim, *Max Weber: a biography* (Cambridge 2009).
- Radtke, Julia, 'Der Historikertag: ein akademisches Ritual', *Zeitgeschichte-online* (2010), <http://www.zeitgeschichte-online.de/site/40209023/default.aspx> (2 december 2011).
- Raeff, Marc, '[Review of] W. H. Roobol, Tsereteli - A Democrat in the Russian Revolution: A Political Biography', *Slavic Review* 36, nr. 4 (1977): 681-682.
- Rancière, Jacques, *La nuit des prolétaires* (Parijs 1981).
- Ravesteijn, Willem van, *Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw* (Amsterdam 1906).
- Idem, *Het socialisme aan de vooravond van de Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 1933, 1939, 1960) 3 delen.
- Recht voor Allen*, 12 augustus 1887; 7 april 1897.
- Reed, Dale, en Michael Jakobson, 'Trotsky Papers at the Hoover Institution: one chapter of an archival mystery story', *The American Historical Review* 92, nr. 2 (1987) 363-375.
- Reedijk, C., 'Brummel, Leendert (1897-1976)', <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/brummel> (6 februari 2018)
- Reinalda, Bob, 'In memoriam Frits de Jong Edz. (1919-1989)', *Nieuwsbrief Vakbondshistorische Vereniging* 2, nr. 3 (1989) 1.
- Reinalda, Bob, 'The weak implantation of the early catholic and socialist workers' movement in Nijmegen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18, nr. 2/3 (1992) 404-424.
- Reinboud, Weia, en Rymke Wiersma, 'Rudolf de Jong: "Ik ben een possibilistisch anarchist"', *De As* 180 (2012) 2-11.
- Rensman, Eva, 'Vrouwen in de jaren vijftig', *Historisch Nieuwsblad* 5 2003, <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/41257/vrouwen-in-de-jaren-Vijftig.html> (20 mei 2015).
- Reve, Karel van het, *Twee minuten stilte* (Amsterdam 1984).
- Riesthuis, Gerhard J., 'Bibliotheekbeschrijving: de bibliotheek van het IISG', *Open* 10, nr. 6 (1978) 314-318.
- Idem, 'Classificaties en systematische catalogi', in: P. Schneiders e.a. eds., *Bibliotheek en documentatie: handboek ten dienste van de opleidingen* (Deventer 1984) 297-325.

- Rioux, Rémy, en Alain Corbin, *Gabriel Monod: visions de l'histoire et pratiques du métier d'historien (1889-1912)* ([Parijs] 1990).
- Rjazanov, D. *Institut K. Marksa i F. Engel'sva pri cik SSSR* [Moskou 1924], (Londen 1978).
- Rocker, Rudolf, *Max Nettlau, el Herodoto de la anarquía* (Mexico 1950).
- Idem, *Max Nettlau: une mémoire anarchiste* (Parijs 2014).
- Idem, *Max Nettlau: Leben und Werk des Historikers vergessener sozialer Bewegungen* (Berlijn 1978).
- Idem, *Ett liv för friheten: Max Nettlau anarkismens historiker* (Stockholm 1956).
- Rodbertus, Karl, *Zur beleuchtung der sozialen frage* (Berlijn 1875).
- Roessingh, H.K., *Schets van het ontstaan van de Landbouwhogeschool te Wageningen: van gemeentelijke landbouwschool in 1873 tot Landbouwhogeschool in 1918* (Arnhem 1975).
- Rogier, Jan, 'Arthur Lehning', *De Gids* 138, nr. 10 (1975), 655-667.
- Idem, 'Het Comité tegen het Neo-fascisme', in: Jan Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen: opstellen over konfessionele politiek in Nederland van Colijn tot Cals* (Nijmegen 1980) 90-102.
- Rojahn, Jürgen, 'Die Fortführung der Marx-Engels-Gesamtausgabe als internationales Projekt', (1996), <https://socialhistory.org/sites/default/files/docs/projects/mega-97.pdf> (31 mei 2017).
- Idem, 'Und sie bewegt sich doch!: die Fortsetzung der Arbeit an der MEGA unter dem Schirm der IMES', *Mega Studien* 1, nr. 1 (1994) 5-31.
- Roland Holst-Van der Schalk, Henriette, *Kapitaal en arbeid in Nederland: bijdrage tot de economische geschiedenis der 19de eeuw* (Amsterdam 1902).
- Romein, Jan, *De eeuw van Azië; opkomst, ontwikkeling en overwinning van het modern-aziatisch nationalisme* (Leiden 1956).
- Idem, *Wegens uitnemende verdiensten: toespraken gehouden [door J.M. Romein en N.A. Donkersloot] bij de erepromoties aan de Universiteit van Amsterdam van H. Roland Holst, K. Huysmans, P.N. van Eyck en H. Teirlinck* (Amsterdam 1947).
- Romein-Verschoor, Annie, *Omzien in verwondering: herinneringen van Annie Romein-Verschoor deel I en II* (Amsterdam 1970).
- Roobol, W.H., *Tsereteli, a democrat in the Russian revolution: a political biography* (Den Haag 1976).
- Roodnat, Bas, 'Annie Kleefstra en de dode vrienden', in: *Annie Kleefstra en de dode vrienden* ([z. pl.] 1995) 5-21.
- Rosen, Zvi, *Bruno Bauer and Karl Marx: the influence of Bruno Bauer on Marx's thought* (Den Haag 1977).
- Rossum, Matthias van, *Kleurrijke tragiek: de geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015).
- Roth, Karl Heinz, *The International Institute of Social History as a pawn of Nazi social research: new documents on the IISH during German occupation rule from 1940 to 1944*. *International Review of Social History* 34 (1989) Supplement.
- Rougerie, Jacques, *1871: jalons pour une histoire de la Commune de Paris: livraison spéciale préparée sous la direction de Jacques Rougerie avec la collaboration de Tristan Haan, Georges Haupt et Miklós Molnár*. *International Review of Social History* 17 (1972).
- Rovers, Erik, 'Honderd jaar NISS (1916-2016)', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 35, nr. 2 (2016) 3-21.
- Rowntree, Benjamin Seebohm, *Poverty: a study of town life* (Londen 1900).
- Royaards, G., *Notice historique sur des tentatives faites en Hollande pour améliorer la condition des classes ouvrières* (Dean Haag 1877).
- Rüsen, J., 'Grundlagenreflexion und Paradigmawechsel in der westdeutschen Geschichtswissenschaft', in: F. van Besouw e.a. eds., *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 31-54.
- Rüter, A.J.C., 'Introduction', *International Review of Social History* 1, nr. 1 (1956) 1-7.
- Idem, *De spoorwegstakingen van 1903: een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (Leiden 1935).

- Idem, 'Mrs. A.C. Adama van Scheltema-Kleefstra', *Bulletin of the International Institute of Social History*, 9, nr. 1 (1954) 1-3.
- Idem, *Rijden en staken: de Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd* ('s-Gravenhage 1960).
- Idem, 'Temps modernes: rapport de M.A.J.C.Rüter', *IX Congrès International des Sciences Historiques I Rapports II Actes* (1950) 296-304.
- Sablinsky, Walter, '[Review of] W. H. Roobol, Tsereteli - a democrat in the Russian Revolution: a political biography', *The Russian Review* 39, No. 2 (Apr., 1980) 250-252.
- Saich, Tony, *The origins of the first United Front in China: the role of Sneevliet (alias Maring)* (Leiden 1991).
- Samuel, Raphael, 'The Bishopsgate Institute', *History Workshop Journal* 5 (1978) 163-172.
- Idem, 'Workshop of the world: steam power and hand technology in mid-Victorian Britain', *History Workshop Journal* 3 (1977) 6-72.
- Sanders, Huub, *A list of lists of serials: a catalogue of bibliographies and catalogues at the Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, listing serial publications* (Amsterdam 1994).
- Idem, 'Bibliography of the IISH in the twentieth and twenty first century', <https://socialhistory.org/en/about/iish-bibliography> (7 januari 2018).
- Idem, *Books and pamphlets on British social and economic subjects (ca. 1650-1880) at the IISG Amsterdam* (Amsterdam 1988).
- Idem, 'Finding an anchorage: change and continuity in an academic institution: the International Institute of Social History in the nineteen-seventies', *Review (Fernand Braudel Center)* 37, nr. 1 (2014) 39-59.
- Idem, 'Freie Presse: a weekly against Hitler' (IISG 2008), <http://www.iisg.nl/collections/freiepresse/history-freiepresse-nl.php> (26 april 2017).
- Idem, 'Groei, beheersing en exploitatie van de affiche-collectie in de verzameling van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG-Amsterdam)', in: Thierry Delplanq ed., *Le conservateur et l'affiche = De conservator en de affiche: Actes du colloque tenu à Bruxelles le 7 décembre 2001: Handelingen van het colloquium te Brussel gehouden op 7 december 2001*. Archives et Bibliothèques de Belgique Numéro spécial 69 (Brussel 2003) 41-52.
- Idem, 'Looking for traces of Huizinga: his relation with N.W. Posthumus, based on unpublished letters and a text', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., in: *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 66-82.
- Idem, 'Paul Mattick', *On the Waterfront. Newsletter of the friends of the IISH* 29 (2015) 4-5.
- Idem, 'Rein van der Leeuw 1920-2012', <https://socialhistory.org/nl/nieuws/rein-van-der-leeuw-1920-2012> (28 december 2017).
- Idem, "'Tegen Rampspoed en Risico'", *Nieuwsbrief Vakbondshistorische Vereniging* 13, nr. 3 (2000) 4-6.
- Idem, 'The founder of the IISH, as experienced by his daughter: interview with Claire Posthumus', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., in: *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 56-65.
- Idem, 'The Sarvodaya Movement: texts on microfiche', *IISAS Newsletter* 12 (1997) 16.
- Idem, 'Two tendencies and one Institution: structural - versus emancipatory social history and the International Institute of Social History (IISH) in the 1970s. (Conference paper, 'Unofficial Histories', Manchester, 15 June 2013)', <http://depot.knaw.nl/13927/> (21 Juni 2015).
- Idem, "Una formidable arma de contrainformación...." Publisher Ruedo Ibérico's role in the struggle against Franco's censorship', (IISG, 2012), <https://socialhistory.org/en/collections/ruedo-iberico> (27 oktober 2017).

- Idem, 'Utopia in het jaar 2000: het archief van Franc van der Goes (1859-1939)', in: *Dertig in een dozijn. Een selectie uit twaalfjaar Metamorfoze Nieuws 1997-2008* (Den Haag 2009) 28-31.
- Santen, Sal, *De nalatenschap van Henk Sneevliet* (Amsterdam 1995).
- Sapir, Boris, 'Boris Ivanovič Nikolaevskij', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., *Over Buonarroti, internationale avantgardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers* (Baarn 1979) 367-375.
- Sarria Buil, Aránzazu, 'Archivo de José Martínez y Fondos Ruedo Ibérico'. (IISG 2002), <https://socialhistory.org/nl/collections/archivo-de-jose-martinez-y-fondos-ruedo-iberico> (27 oktober 2017).
- Saville, John, 'E.P. Thompson (1924-1993)', *International Review of Social History* 38 nr. 3 (1993) I-VI.
- Sawer, Marian, *Marxism and the question of the Asiatic mode of production* (Den Haag 1977).
- Schmoller, Gustav Friedrich, *Arbeitseinstellungen und Gewerbevereine Referat auf der Eisenacher Vers. vom 6. und 7. Oct. 1872 über die sociale Frage* ([Jena] 1872).
- Idem, 'Straßburgs Blüte und die volkswirtschaftliche Revolution im XIII. Jahrhundert', *Quellen und Forschungen zur Sprach und Kulturgeschichte der germanischen Völker* 6 (1875).
- Idem, 'Straßburg zur Zeit der Zunftkämpfe und die Reform seiner Verfassung und Verwaltung im XV. Jahrhundert', *Quellen und Forschungen zur Sprach und Kulturgeschichte der germanischen Völker* 11 (1875) 1-22.
- Schneiders, P., *Lezen voor iedereen: geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland* (Den Haag 1990).
- Schöffers, Ivo, 'Onder H.A. van Gelder en J.G. van Dillen. Het Tijdschrift voor Geschiedenis van 1920 tot 1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 391-429.
- Scholte, J. H., 'De Seminaria', in: Hajo Brugmans, J.H. Scholte en Philip Kleintjes, *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1932* (Amsterdam 1932) 475-479.
- Schoots, Hans, 'De sleutel van het archief. Biografen zijn ook geen lieverdjes', *Biografie Bulletin* 8 (1998) 129-133, https://dbnl.org/tekst/_bio001199801_01/_bio001199801_01_0020.php (5 augustus 2018).
- Schrevel, Margreet, 'Biografische schetsen van Anneke Welcker', in: Mies Campfens e.a. eds., *Op een beteren weg: schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging aangeboden aan mevrouw dr. J.M. Welcker* (Amsterdam 1985) 8-13.
- Idem, 'Mies Campfens 1940-2010', <http://socialhistory.org/en/news/mies-campfens-1940-2010> (27 juni 2012).
- Schuster, Dieter, en Rüdiger Zimmermann, *Chronik und Dokumente zur frühen Geschichte der International Association of Labour History Institutions (IALHI)* (2008), <http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/05588.pdf> (24 maart 2014).
- Schuurman, Anton, 'Inleiding', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, Register over de jaargangen 1 (1975) - 25 (1999), (1999) 1-2.
- Schuursma, R.L., *Jaren van opgang: Nederland 1900-1930* ([Amsterdam] 2000).
- Scott, Joan Wallach, *The glassworkers of Carnaux: French craftsmen and political action in a nineteenth-century city* (Cambridge, Mass. 1974).
- Seegers, J.J., "De bibliotheek mag zich voortdurend meer in de belangstelling verheugen zoowel wat bezoek als wat de schenkingen betreft". 75 jaar Economisch-historische Bibliotheek', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers eds., *De Vereeniging het Nederlandsch Economisch Historisch Archief 1914-1989* (Amsterdam 1989) 67-93.
- Idem, 'Highlights from the NEHA collection', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11, nr. 2 (2014) 219-236.
- Seignobos, Charles, *La méthode historique appliquée aux sciences sociales* (Parijs 1901).

- Silverman, Helaine en D. Fairchild Ruggles, 'Introduction', in: Idem en Idem eds., *Cultural Heritage and Human Rights*, (New York 2007).
- Simiand, François, 'Méthode historique et science sociale', *Revue de synthèse historique* 6 (1903) 1-22, 129-157.
- Slicher van Bath, B.H., 'De archieven als bronnen voor de Agrarische Geschiedenis', *A.A.G. Bijdragen* 1 (1958) 36-47.
- Slijkerman, Diederick, *Enfant terrible: Wim Treub (1858-1931)* (Amsterdam 2016).
- Sluysen, M., *De Centrale: vijftig jaar arbeiders-levensverzekering* (Amsterdam 1954).
- Smit, Christianne, *De volksverheffers: sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015).
- Smits, Boudewijn J, *Loe de Jong 1914-2005: historicus met een missie* (Groningen 2014), https://www.rug.nl/research/portal/files/11316257/LDe_Jong_Proefschrift_1332BlzD140331.pdf (6 februari 2018).
- Sneller, Zeger Willem, *De economische geschiedenis in hare betrekking tot economie en geschiedenis* (Amsterdam 1939).
- Idem, *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw, 1795-1940* (Groningen 1943).
- Idem, *Walcheren in de vijftiende eeuw [...]* (Utrecht 1916).
- Solidaridad Obrera Org de la C.N.T de Cataluña* [III época] nr. 145, (April 1984).
- Sombart, Werner, *Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert* (Jena 1896).
- Somers, Margaret Ramsay, 'Workers of the World, Compare!', *Contemporary Sociology: An International Journal of Reviews* 18, nr. 3 (1989) 325-329.
- Spoor, Ronald ed., *Brieven 1888-1961 Alexander Cohen* (Amsterdam 1997).
- Idem, 'Documenten', in: P. Schneiders e.a. eds., *Bibliotheek en documentatie: handboek ten dienste van de opleidingen* (Deventer 1984) 55-68.
- Idem, 'Rudolf de Jong, tedere anarchist', *De As* 180 (2012) 16.
- Idem, *Uiterst links: journalistiek werk 1887-1896* (Amsterdam 1980).
- Staatscourant, De*, 7 september 1965
- Stadsarchief Rotterdam, *Archieven van clubhuizen voor vrouwelijke jeugd 'De Zeemeeuw' en rijpere jeugd 'De Arend', later clubhuizen 'De Arend' en de 'Zeemeeuw' te Rotterdam*, http://collecties.stadsarchief.rotterdam.nl/publiek/detail.aspx?xmldescid=180380625&tag=archieven;inventarissen;archief;inventaris;algemeen&view=lijst&volgnummer=1&positie=0&beschrijvingsoort=157879164%20162266950&doc_beschrijvingsoort=162266950&a_z=%5BARGS_PLACEHOLDER%5D (14 oktober 2016).
- Starkey, P., *I will not fight: conscientious objectors in the north west during the Second World War* (Liverpool 1992).
- Stedman Jones, Gareth, *Languages of class: studies in English working class history, 1832-1982* (Cambridge 1983).
- Stein, Hans, *Der Kölner Arbeiterverein (1848-1849); ein Beitrag zur Frühgeschichte des rheinischen Sozialismus [...]* (Keulen 1921).
- Stepien, Jozef, 'Losy akt Międzynarodowego Instytutu Historii Socialnej w Amsterdamie w świetle informacji komisji powołanej do zbadania "archiwum holenderskiego" z lutego 1955 r.', *Teki Archiwalne* 3 (1998) 317-324.
- Stone, Lawrence, *The crisis of the aristocracy, 1558-1641* (Oxford 1965).
- Idem, 'The revival of narrative: reflections on a new old history', *Past & Present* 85, nr. 1 (1979) 3-24.
- Stuyvenberg, J.H. van, en K.P. van der Mandele, *De Nederlandsche Economische Hoogeschool 1913-1963: van handels hogeschool naar hoogeschool voor maatschappij wetenschappen* (Rotterdam 1963).
- Sudoplatov, Pavel, *Special tasks: the memoirs of an unwanted witness, a Soviet spymaster* (Boston 1994).

- Suny, Ronald Grigor, '[Review of] W. H. Roobol, Tsereteli-A Democrat in the Russian Revolution: A Political Biography', *The American Historical Review* 82, nr. 5 (1977) 1295-1296.
- Suter, Mischa, 'A thorn in the side of social history: Jacques Rancière and Les Révoltes logiques', *International Review of Social History* 57, nr. 1 (2012) 61-85.
- Szanton, David L., 'Introduction: the origin, nature, and challenges of area studies in the United States', in: Idem ed., *The politics of knowledge: area studies and the disciplines* (Berkeley 2002), <https://escholarship.org/content/qt59n2d2n1/qt59n2d2n1.pdf> (8 december 2017).
- Tawney, R. H., *Religion and the rise of capitalism* (Londen 1926).
- Idem, *The acquisitive society* (Londen 1921).
- Idem, *The agrarian problem in the sixteenth century* (Londen 1912).
- Idem, *Tudor economic documents. Vol. 1: Agriculture and industry* (Londen 1924).
- Taylor, Arthur J., 'Editor's Introduction', in: Idem ed., *The standard of living in Britain in the Industrial Revolution* (Londen 1975) XI-LV.
- Taylor, Barbara, 'History Workshop Journal' (2009), <http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/HWJ.html> (7 januari 2013).
- Tenfelde, Klaus, *Bibliographie zur Geschichte der deutschen Arbeiterschaft und Arbeiterbewegung 1863 bis 1914: Berichtszeitraum 1945 bis 1975: mit einer Forschungsgeschichtlichen Einleitung* (Bonn 1981).
- Tentoonstelling Domela Nieuwenhuis. *Zijn leven. Zijn werk. 1846-1919*. Museum Fodor Amsterdam, 18 december 1959-24 januari 1960 (Z.pl. 1959).
- Ter herinnering aan de viering van het vijfen twintigste koperfeest der typographische vereeniging: "Boekdrukkunst, de grondzuil der verlichting", Arnhem op Maandag 12 Januari 1874 [...]. (Arnhem 1874).
- 'Theo van Tijn en de Vierde Internationale', <https://socialhistory.org/nl/collecties/theo-van-tijn-en-de-vierde-internationale> (4 juli 2017).
- Thielemann, Luis, 'El fondo Marcelo Segall Rosenmann', *European Review of Latin American and Caribbean Studies* 99, (October 2015) 127-132.
- Thomas, Keith, *Religion and the decline of magic: studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England* (Londen 1971).
- Thomassen, Theo, *Archiefwetenschap, erfgoed en politisering* (Amsterdam 2011).
- Thompson, Edward Palmer, *The making of the English working class* (Londen 1963).
- Idem, *The poverty of theory and other essays* (Londen 1978).
- Idem, *Whigs and hunters: the origin of the Black Act* (Londen 1975).
- Idem, *William Morris romantic to revolutionary* (Londen 1955).
- Thünen, Johann Heinrich von, *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und National-ökonomie* (Hamburg 1826).
- Tichelman, Fritjof, 'Ontmoetingen met Götz', in: Ursula Balzer, Heiner M. Becker en Jaap Kloosterman eds., *Kein Nachruf? Beiträge über und für Götz Langkau* (Amsterdam 2003) 23-28.
- Idem, *Stagnatie en beweging: sociaal-historische beschouwingen over Java en Indonesië in Aziatisch verband* (z.pl. 1975).
- Idem, *The social evolution of Indonesia: the Asiatic mode of production and its legacy* (Den Haag 1980).
- Tijd, De*, 1 december 1956.
- Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, Register over de jaargangen 1 (1975) - 25 (1999) (1999).
- Tijn, Bernard van, 'Werner Blumenberg', *International Review of Social History* 11, nr. 1 (1966) 1-7.
- Tijn, Th. van, 'Over de ontwikkeling der geschiedschrijving sinds circa 1950: een subjectieve poging tot het opmaken van een balans en het schetsen van een perspectief', in: F. van Besouw

- e.a. eds., *Balans en perspectief: visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 285-296.
- Tilly, Charles, *As sociology meets history* (New York 1981).
- Tocqueville, Alexis de, *L'ancien régime et la révolution* (Parijs 1856).
- Tollebeek, Jo, *De ijkmeesters: opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994).
- Idem, *De toga van Fruin: denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1996).
- Torr, Dona, en V.V. Adoratskii eds. *Karl Marx and Friedrich Engels: selected correspondence, 1846-1895* (Londen 1934).
- Idem, *Tom Mann and his times. Volume one* (Londen 1956).
- Treub, M.W.F., *Het wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx: eene critische studie* (Amsterdam 1902).
- Trevelyan, George, *English social history a survey of six centuries: Chaucer to Queen Victoria* (Londen 1942).
- Unger, W.S. 'Boekbespreking - Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid I-VI ('s Gravenhage 1910-1922), door Mr.Dr. N.W. Posthumus', *De Socialistische Gids. Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* 7 (1922) 1057-1059.
- Vanguardia, La*, 15 oktober 1983.
- Vass, Josef, Heinz Renner en Karl-Heinz Hasibar, *Sozialwissenschaftliche Studienbibliothek: 1922-1982: Festschrift* (Wenen 1982).
- Veen, Sijtze van der, *Brill. 325 Years of scholarly publishing* (Leiden 2008).
- Veldhuizen, Adriaan van, *De partij: over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015).
- 'Verslag 2005 economisch-historische activiteiten NEHA-IISG', <http://docplayer.nl/10523217-Verslag-2005-economisch-historische-activiteiten-neha-iisg.html> (14 oktober 2016).
- 'Verslag van het tweede congres van Nederlandsche historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 49 (1934) 241-302.
- 'Verslag van het derde congres van Nederlandsche historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 51 (1936), 337-400.
- 'Verslag van het vierde congres van Nederlandsche Historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 54 (1939) 113-180.
- Veyne, Paul, *Foucault: his thought, his character* (Cambridge 2010).
- Vinçard, Jules, *Histoire du travail et des travailleurs en France* (Parijs 1845).
- Vliegen, Willem, *De dageraad der volksbevrijding: schetsen en tafreelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Amsterdam 1905).
- Volk, Het*, 14 september 1914.
- Volksdagblad, Het, dagblad voor Nederland*, 8 juni 1937; 29 maart 1938.
- Volkskrant, De*, 7 juli 1945.
- Vos, H., 'Professor Rüter, the director of the Institute', *International Review of Social History* 10, nr. 3 (1965) 355-359.
- Voskuil, C.C.A., T.M.C. Asser Instituut: 1965-1975: aangeboden ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het T.M.C. Asser Instituut aan het bestuur, de wetenschappelijke raad en de deelnemende instellingen ... ('s-Gravenhage 1975).
- Vries, P.H.H., *Verhaal en betoog: geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse* (Leiden 1995).
- Vrij Nederland*, nr. 43 26 oktober 1985.
- Vrije, De*, 11 december 1984 en nr. 1 1985.
- Vrije, De, Socialist* nr. 1 1980.

Vrije Volk, Het, 17 november 1956.

Waalwijk, Eugenius Theodorus, *Die Rolle der niederländischen Publizistik bei der Meinungsbildung hinsichtlich der Aufhebung der Sklaverei in den westindischen Kolonien* (Münster 1959).

Waalkens, Marijke, *Tas, Eva (1915-2007)*; <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Tas> (18 oktober 2017).

Waarheid, De, 12 juli 1945.

'Waarin onderscheidt zich de geschiedenis van de arbeidersbeweging van de structureel bedreven sociale geschiedenis?', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1 (1976) 7-20.

Wals, Henk, 'The IISH as a trailblazer in technology in the 1990s: Jaap Kloosterman's transformative breakthroughs', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 302-308.

Idem, 'Van Harte welkom.....', *Onvoltooid Verleden Nieuwsbrief* 32 (2015), <http://www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=452> (9 maart 2016).

Webb, Sidney James, en Beatrice Potter Webb, *Geschiedenis van het Britsche vakverenigingswezen* (Amsterdam 1899).

Idem, Idem en Robert Alexander Peddie, *The history of trade unionism* (Londen 1894).

Weber, Max, *Die Lage der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland, 1892* (Tübingen 1984).

Wehler, Hans, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* I-V (München 1987).

Idem, *Historisches Denken am Ende des 20. Jahrhunderts: 1945-2000* (Göttingen 2001).

Weissman, S, 'Mark 'Etienne' Zborowski: portrait of deception-part 1', *Critique: Journal of Socialist Theory* 39, nr. 4 (2011) 583-609.

Welcker, J.M., *Heren en arbeiders: in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978).

Wesseling, H.L., en J.L. Oosterhoff, 'De Annales: geschiedenis en inhoudsanalyse', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99, nr. 3/4 (1986) 547-568.

Wertheim, W.F., 'Een visionair geleerde', in: Nico Markus en Emile Schwider eds., *Dertig jaar tussen stofmappen en kaartenbakken: herinneringen aan dr. Fritjof Tichelman, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn afscheid van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (Amsterdam 1994) 73-77.

Whimster, Sam, 'R.H. Tawney, Ernst Troeltsch and Max Weber on Puritanism and Capitalism', *Max Weber Studies* 5, nr. 2 (2005) 297-316.

Wieringa, W.J., 'Economische heroriëntering in Nederland in de 19e eeuw', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing eds., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie II* (Den Haag 1977) 195-225.

Wiessing, Henri, *Bewegend portret: levensherinneringen* (Amsterdam 1960).

Wijk, Kees van, 'Arthur Lehning en io', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier eds., *Over Buonarrotti, internationale avantgardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning* (Baarn 1979) 169-178.

Wilke, Manfred, 'Hausverbot für freie Forschung', *Die Welt* nr. 75 30 maart 1982.

Willems, Wim, *Overzicht historisch migratie-onderzoek: een handreiking* (Amsterdam 1997).

[Willemsse], Manja en Hanneke, '40 Kisten: de slepende zaak van de CNT Archieven', *De Vrije* nr. 1 (1985) 20-21.

Winkel, Lydia E, *De ondergrondse pers, 1940-1945* (Den Haag 1954).

Winkelman, P.H., 'De introductie van de economische en sociale geschiedenis in Nederland', in: H. Baudet en H. van der Meulen, *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen 1978) 339-348.

- Woerden, Arend van, 'Frederik Kool †', *International Review of Social History* 28, nr. 2 (1983) 175.
- Wolf, Mariëtte, *Liefdewerk oud papier* (Amsterdam 1992).
- Wolff, Piet de, 'Piet de Wolff: "Het toeval heeft in mijn leven een grote rol gespeeld"', in: Eric Fischer, Jaap Kloosterman en Henk Wals eds., *Vele gezichten: achter de schermen van het IISG: bundel aangeboden aan ProfDr P. de Wolff en ProfDr W.J. Wieringa ter gelegenheid van hun afscheid van het IISG* (Amsterdam 1991) 21-47.
- Wolthekker, Dirk, 'Voormalig interim-decaan FEB nu interim-decaan FMG', *Folia actueel* 11 december 2014, <https://www.folia.nl/actueel/82028/voormalig-interim-decaan-feb-nu-interim-decaan-fmg> (2 augustus 2018).
- Worswick, G.D.N., 'Cole and Oxford, 1938-1958', in: Asa Briggs en John Saville eds., *Essays in labour history. In memory of G.D.H. Cole 25 September 1889 - 14 January 1959* (Londen 1967) 25-40.
- Woude, A.M. van der, en Z.R. Dittrich, 'Geschiedenis op de tweesprong', *Mens & Maatschappij* (1959) 361-380.
- Zaalberg, C.J.Ph., N.W. Posthumus en H.A. van IJsselsteijn, *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie* 1-3 ('s-Gravenhage 1911).
- Zborowski, Mark, *Life is with people* (New York 1952).
- Zimmermann, Rüdiger, 'From ice age to global warming: the libraries of the Amsterdam IISH and the Friedrich-Ebert-Stiftung (FES)', in: Aad Blok, Jan Lucassen en Huub Sanders eds., *A usable collection: essays in honour of Jaap Kloosterman on collecting social history* (Amsterdam 2014) 222-232.
- Zürcher, Erik-Jan, 'A miracle in Amsterdam?: the Turkish collection of the International Institute of Social History' (2012), http://www.academia.edu/5726039/A_MIRACLE_IN_AMSTERDAM_THE_TURKISH_COLLECTION_OF_THE_INTERNATIONAL_INSTITUTE_OF_SOCIAL_HISTORY (7 januari 2018).
- Zurndorfer, Harriet T., 'The orientation of JESHO's Orient and the problem of "Orientalism": some reflections on the occasion of JESHO's fiftieth anniversary', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 51, nr. 1 (2008) 2-30.
- De volgende titels zijn allen afkomstig uit het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, zie: <https://socialhistory.org/bwsa> (12 februari 2018).
- Bloemgarten, Salvador, 'Soep, Abraham', <http://hdl.handle.net/10622/6BED6161-CCC5-4D80-839E-C51EBBB59732> (7 december 2016).
- Camp, Rico op den, 'Heldt, Bernardus Hermanus', <http://hdl.handle.net/10622/219512CA-7F96-41C4-AF88-Bo2C34CBDF6D> (29 januari 2018).
- Haan, Francisca de, en Annette Mevis, 'Goot, Willemien Hendrika van der', <http://hdl.handle.net/10622/1525A0F7-9130-4DF7-818D-2FC21232DF27> (27 november 2016).
- Harmsen, Ger, 'Oudegeest, Jan', <http://hdl.handle.net/10622/1AC0104B-691B-4F24-A734-6FC4FB49B8F6> (19 mei 2017).
- Idem, 'Quack, Hendrick Peter Godfried', <http://hdl.handle.net/10622/84A8F482-F3AF-465A-B147-305BC9D2658E> (28 januari 2018).
- Heerma van Voss, Lex, 'IJerman, Arie Willem', <http://hdl.handle.net/10622/2605181A-5D15-4744-B984-B33701B4B69D> (24 mei 2017).
- Hijma, Bouwe, 'Harms, Antonie', <http://hdl.handle.net/10622/5F1C86E2-9543-4BFC-8D61-Do286EBFABFA> (19 mei 2017).
- Hunink, Maria, 'Kleefstra, Anna Catharina', <http://hdl.handle.net/10622/0AF18EF9-303D-41D7-B739-BBFA8ED0275D> (2 februari 2018).

- Knegtmans, Peter Jan, 'Albarda, Johan Willem', <http://hdl.handle.net/10622/B360917D-35A0-4F2E-816A-5B3C4B5699A1> (5 februari 2018).
- Mellink, Albert F., 'Posthumus, Nicolaas Wilhelmus', <http://hdl.handle.net/10622/A11E1DCA-5741-462E-ACF9-B1B54D8D3BB7> (27 januari 2018).
- Nekkers, Jan, 'Vos, Hendrik', <http://hdl.handle.net/10622/0C88D49A-ABCD-47A8-BCC7-09F68BD2D63E> (19 mei 2017).
- Praag, Philip van, 'Polak Eliazar', <http://hdl.handle.net/10622/CE20FEFE-F18A-41E9-81E8-B714AF35133F> (22 mei 2017).
- Schreuders, Wicher, 'Gelderen, Jacob van', <http://hdl.handle.net/10622/03428C5D-66DD-4021-884D-266F8BB3ACE3> (12 juli 2017).
- Schrevel, Margreet, 'Lieme, Nehemia de', <http://hdl.handle.net/10622/D20FCB66-4A62-4C04-933A-B5F0688DD47A> (21 mei 2017).
- Welcker, Johanna M., 'Melchers, Gerrit Willem', <http://hdl.handle.net/10622/31B8B7EF-5D21-4C33-862B-F253332A44D9> (3 februari 2018).

Verwijzingen naar Internetbronnen

- Adam Schaff (1913-2006) http://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/Bierhoff_B_2008a.pdf (16 oktober 2017).
- Akademie bibliotheek Collectiegids <https://socialhistory.org/nl/collecties/akademie-bibliotheek-collectiegids> (25 november 2017).
- Akademie bibliotheek Geschiedenis <https://socialhistory.org/nl/collecties/gidsen/akademie-bibliotheek-geschiedenis> (25 november 2017).
- Algemeyner Yidisher Arbeyter Bund Collection <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00195> (15 september 2017).
- Archief Adolf Johann Cord Rüter <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01222> (20 oktober 2017).
- Archief AJC. Afdeling Amsterdam <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00141> (23 mei 2017).
- Archief Alexander Cohen <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00300> (21 oktober 2015).
- Archief Gerrit Willem Melchers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00873> (11 februari 2018).
- Archief Han Kuijsten <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00763> (12 februari 2018).
- Archief Hein Vos <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01584> (19 mei 2017).
- Archief Henk Sneevliet <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00984> (23 mei 2017).
- Archief IAMV <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00662> (12 februari 2018).
- Archief Jan Lendfers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03269> (12 februari 2018).
- Archief Jan Oudegeest <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02504> (19 mei 2017).
- Archief Jan Willem Bezemer <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02620> (18 oktober 2017).
- Archief Lucas van der Land <https://search.socialhistory.org/Record/ARCH03173> (23 september 2015).
- Archief Marten Brouwer <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02499> (12 februari 2018).
- Archief NAS <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00917> (12 februari 2018).
- Archief NIVON <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00926> (3 december 2017).
- Archief PAS. Amsterdam <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01057> (12 februari 2018).
- Archief Sam Waas <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01601> (23 mei 2017).
- Archief Stichting van de Arbeid <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01411> (17 Mei 2015).
- Archief Studiecentrum voor Maatschappelijke Vraagstukken <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01425> (6 december 2017).
- Archief Wim Boerboom <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02060> (12 februari 2018).

- Atelier Pro Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) <https://www.atelierpro.nl/nl/projects/88/internationaal-instituut-voor-sociale-geschiedenis-iisg#WfCqFohpGUK> (25 oktober 2017).
- Augustin Souchy Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01364> (12 februari 2018).
- Bijzonder Collecties UB Groningen CONAMUR <http://www.rug.nl/bibliotheek/services/ub/gebouw/derdeverdieping/zaalbijzonderecollecties/bijzonderecollecties/beschrijvingcollecties#conamureng> (3 augustus 2016).
- Boris Souvarine Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01365> (12 februari 2018).
- Centrum voor de Geschiedenis van Migranten - Leo Lucassen <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/cgm/profdr-lacj-leo-lucassen> (10 mei 2016).
- Charles Darwin Papers <https://janus.lib.cam.ac.uk/db/node.xsp?id=EAD%2FG-BR%2F0012%2FMS%20DAR> (24 maart 2017).
- Collectie Maagdenhuis (Amsterdam) <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00843> (9 december 2017).
- Collectie N.W. Posthumus (eerste aanvulling) <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03996> (29 september 2016).
- Christiaan Pieter van Eeghen (1880-1968) <http://www.heemkunderenkum.nl/mensen/christiaan-pieter-van-eeghen-1880-1968/> (14 oktober 2016).
- Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei in der Tschechoslowakischen Republik Collection <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00461> (12 februari 2018).
- Die Geschichte der Richard-Wagner-Stiftung mit Nationalarchiv <http://www.wagnermuseum.de/nationalarchiv/geschichte/> (11 februari 2018).
- Diego Abad de Santillán Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00004> (17 februari 2016).
- Directeur Wieder 40 jaar bij Brill <http://leiden.courant.nu/issue/LD/1971-04-01/edition/o/page/2> (30 september 2016).
- Displaced Cultural Treasures <https://socialhistory.org/nl/russia-archives-and-restitution/bibliography> (1 september 2018).
- Dr. P.A.J.M. (Piet) Steenkamp http://www.parlement.com/id/vgogllgar8zy/p_a_j_m_piet_steenkamp (25 september 2015).
- Eberhard Dähne Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03195> (5 maart 2018).
- Emma Goldman Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00520> (3 december 2017).
- Est-et-ouest <http://www.est-et-ouest.fr/> (22 oktober 2017).
- Etienne Cabet Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00251> (14 juni 2017).
- Fernando Gómez Peláez Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02043> (12 februari 2018).
- Frank Deppe Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH04308> (5 maart 2018).
- Franz Kurskij <https://socialhistory.org/fa/collections/yiddish-letters/franz-kurskij> (31 maart 2017).
- Friedrich Salomon https://www.fes.de/archiv/adsd_neu/inhalt/nachlass/nachlass_s/salomon-fr.htm (12 februari 2018).
- Fritz Salomon Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01232> (12 februari 2018).
- Georg Scheuer Collection <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01249> (17 december 2015).
- Geroofd boek terug naar IISG <https://socialhistory.org/nl/nieuws/geroofd-boek-terug-naar-iisg> (4 januari 2018).
- Geschichte des AdsD https://www.fes.de/archiv/adsd_neu/inhalt/geschichte/bluete.htm (12 februari 2018).
- Geschiedenis EUR <http://www.eur.nl/eur/historie/> (14 oktober 2016).
- Gustav Mayer Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00866> (12 februari 2018).
- HSN History <https://socialhistory.org/en/hsn/hsn-history> (13 december 2017).
- IISG leent boek aan Kautsky's <https://socialhistory.org/nl/vandaag/iisg-leent-boek-aan-kautskys> (12 februari 2018).

- In kunstlederen kaften. De uitleenbibliotheek van de Nederlandse Vegetariërsbond <http://www.iisg.nl/collections/vegetariersbond/index-nl.php/> (12 februari 2018).
- Inkomens vanaf 1970 <http://www.gemiddeld-inkomen.nl/inkomens-vanaf-1970/> (23 september 2015).
- Internationale Situationniste Archives <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00668> (9 december 2015).
- Ir. H. (Hein) Vos https://www.parlement.com/id/vg09llc8idtv/h_hein_vos (2 augustus 2018).
- John Burns Collection. University of London <http://www.senatehouselibrary.ac.uk/our-collections/special-collections/printed-special-collections/burns> (13 juni 2017).
- José Ester Borrás Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02428> (12 februari 2018).
- José Martínez Guerricabeitia Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00859> (12 februari 2018).
- Julius Motteler Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00904> (18 oktober 2017).
- Karl Kautsky Papers <https://search.socialhistory.org/Record/ARCH00712> (12 juli 2017).
- Karl Korsch Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00750> (8 december 2017).
- Kartoffelsortiermaschine <http://hdl.handle.net/10622/615FFDAD-5FAF-4380-A45A-A2FE7329E02B> (26 juni 2017).
- Kristien Warmenhoven, 'Stokpaarden' <http://www.kristienwarmenhoven.nl/dubbelspel-van-de-muzen/stokpaarden/> (17 juni 2016).
- Kurt Steinhaus Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03025> (5 maart 2018).
- Lucien Descaves Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00459> (13 november 2015).
- Luis Andrés Edo Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH03466> (11 februari 2018).
- Max Nettlau Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01001> (31 mei 2017).
- Nationaal Archief - Nationale Raad Maatschappelijk Welzijn <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eadid/2.19.099/anchor/descgrp-context-bioghst> (1 juni 2016).
- Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn <https://search.socialhistory.org/Search/Results?lookfor=Nationale+Raad+voor+Maatschappelijk+Welzijn%2C&type=Collector> (1 juni 2016).
- Neu Beginnen Archives <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01004> (12 februari 2018).
- Neue Linke, Studentenbewegung, Ausserparlamentarische Opposition in Deutschland Collection <http://hdl.handle.net/10622/ARCH02181> (22 oktober 2017).
- Parijs mei '68 <https://socialhistory.org/nl/collecties/parijs-mei-68> (22 oktober 2017).
- Paul Mattick Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00863> (22 oktober 2017).
- Pierre Vésinier Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01557> (14 juni 2017).
- Prof. dr. E.J. Fischer, 1946 - , <http://albumacademicum.uva.nl/cgi/b/bib/bib-idx?c=ap;c-c=ap;lang=en;q1=cotton%20industry;rgn1=educationdiscipline;type=boolean;view=reslist;sort=achternaam;fmt=long;page=reslist;start=1;size=1> (2 augustus 2018).
- Prof. dr. S.K. Baschwitz, 1886-1968 <http://www.albumacademicum.uva.nl/cgi/b/bib/bib-idx?type=simple;lang=nl;c=ap;rgn1=entirerecord;q1=baschwitz;x=6;y=8;cc=ap;view=reslist;sort=achternaam;fmt=long;page=reslist;start=1;size=1> (24 augustus 2018).
- Richard-Wagner-Familienarchiv (auch: Richard-Wagner-Archiv / Wahnfried-Archiv) <http://www.friedrich-bayreuth.info/uber-bayreuth/wagner-archive/> (24 maart 2017).
- Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie opgericht <https://www.niod.nl/nl/70jaar-w02/rijksbureau-voor-oorlogsdocumentatie-opgericht> (31 oktober 2017).
- RKD Dick Elffers <https://rkd.nl/nl/explore/artists/25941> (7 oktober 2015).
- Roel van Duyn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* http://www.dbnl.org/tekst/duyn002prov01_01/duyn002prov01_01.pdf (3 juni 2016).
- Roodharige Barbaren <http://www.iisg.nl/exhibitions/japaneseprints/nl/> (26 oktober 2016).
- 'Stalen deuren naar het verleden' <http://www.napnieuws.nl/2014/02/18/stalen-deuren-naar-het-verleden/> (25 oktober 2017).

- Stelling van Amsterdam <http://www.stelling-amsterdam.nl/bunkers/schuilplaatsen/oost/index.php> (12 februari 2018).
- Tentoonstelling De Vrouw 1813-1913 <https://www.atria.nl/nl/publicatie/tentoonstelling-de-vrouw-1813-1913> (20 november 2016).
- The Libraries of Boris Sapir and David Batser <https://socialhistory.org/en/collections/libraries-boris-sapir-and-david-batser> (12 oktober 2015).
- The Righteous Among The Nations. Posthumus FAMILY <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=6416488> (29 september 2016).
- The Third Polish Republic http://www.pogonowski.com/books/Atlas_en/page_0031.pdf (6 mei 2015).
- Trotsky, Leon, 1879-1940. Leon Trotsky exile papers: Guide. Harvard University Library <http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/~hou00301> (4 december 2017).
- Ugo Fedeli Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00392> (19 juni 2015).
- Uitgeverij Allert de Lange (Amsterdam) Archives <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01495> (21 december 2017).
- Verhaal van het vergaan van het jacht De Sperwer en van het wedervaren der schipbreukelingen op het eiland Quelpaert en het vasteland van Korea (1653-1666) met eene beschrijving van dat rijk(1920)-Hendrick Hamel http://www.dbnl.org/tekst/hame003verho1_01/colofon.php (30 september 2016).
- Vernon Richards Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH01182> (1 juni 2016).
- Vijf eeuwen migratie <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/> (12 december 2017).
- Vor 100 Jahren: Der 1. Allgemeine Wirtschaftsarchivtag 1913 http://www.wirtschaftsarchiv.de/veroeffentlichungen/zeitschrift/AuW3_13139146.pdf (16 oktober 2016).
- Wissenschaftler und Botschafter der Völkerverständigung. Georg Eckert zum 100. Geburtstag http://www.fes.de/aktuell/documents2012/121112_Eckert.pdf (19 oktober 2017).
- Wolfgang Abendroth Papers <http://hdl.handle.net/10622/ARCH00003> (22 oktober 2017).
- z.t. <http://www.noordhollandsarchief.nl/search/?mivast=236&mizig=210&miadt=236&miaet=1&micode=90&minr=973811&miview=inv2&milang=nl> (3 mei 2015).
- z.t. <http://koloniaal.library.leiden.edu/cgi-bin/ubl.exe?a=d&d=CGFGIG19360101-0001.2.3&cl=CL9.33.5&srpos=0&dliw=none&st=1&e=-0-----2n1---10--1-----IN-0> (17 mei 2015).
- z.t. http://ressourcesgd.kb.nl/SGD/19671968/PDF/SGD_19671968_0001955.pdf (23 september 2015).
- z.t. <http://sourcesprotectionsociale.audiens.org/document/institut-francais-d-histoire-sociale-54/> (22 oktober 2017).

Tijdschriften

Bulletin of the International Committee of Historical Sciences.

Economisch-historisch Jaarboek. <https://socialhistory.org/nl/publications/neha-journals/economisch-historisch-jaarboek> (30 november 2016).

IISG Jaarverslag.

IISH Annual Report.

Jaarboek KNAW.

Register van Persoonsnamen

A

Abad de Santillán, Diego 396
Abel, Wilhelm 57
Abendroth, Wolfgang 57, 328, 387
Adama van Scheltema, Brechta 152
Adama van Scheltema, Carel 92, 96-97, 111, 152, 437-438
Adama van Scheltema, familie 262
Adama van Scheltema-Kleefstra, Annie. Zie Scheltema, Annie
Adler, Friedrich 144, 170-171, 181, 210, 252, 261, 438, 457
Adoratskij, V.V. 161, 172
Agent C 5 247
Agt, A.A.M. van 359, 364
Albada, J.N.T. van 367
Albarda, J.W. 84, 168
Allebrandi, D. 273
Allende, Salvador 327
Allerdt, Herbert 245
Altena, Bert 16
Althusser, Louis 73
Andler, Charles 60
Andréas, Bert 275
Andrés Edo, Luis 403, 408
Ankersmit, J.F. 112, 125
Anstey, Vera 68
Aral, Fahri 384
Aren, Sadun 384
Arkel, D. van 373, 415, 427, 457
Arntz, Gerd 141
Arosev, Aleksander 169-172
Artsybushev, Vasilii P. 448
Ashton, T.S. 71
Aveling-Marx, Eleonore 163

B

Bahder, Xenia van 263
Bahne, Siegfried 279-282, 300, 328, 342-343, 389
Bakunin, Michail 163-164, 219, 389, 413, 446, 447
Balfour, W. Campbell 295
Balthazar, H. 47
Balzer, Ursula 346
Bank, Jan 83
Banning, Willem 442
Barton, Alfred 66
Baschwitz, S.K. 143, 189, 381
Bauer, Bruno 348-349
Bauer, Otto 150
Beales, H.L. 183
Bebel, August 166

Becker, Bert 343
Becker, Bruno 235, 268
Beek, Hans van 376
Beek, Sophie van der 202
Beer, Max 160
Berg, Cees 317, 353
Berg, Norbert van den 386
Berlin, Isaiah 246, 457
Bernard, Paul 149, 189, 209
Bernstein, Eduard 166
Bernstein, Léon 149, 160, 174
Berntsen, Øvind 273
Berr, Henri 61, 76
Besselsen, P. 313
Betas, Thanassis 16
Beveridge, William 69, 108, 119, 145, 182-183
Bezemer, J.W. 268
Bierut, Boleslaw 254
Bilgen, Mehmet 384
Binner, R. 336
Blackman, Janet 73-74
Blanqui, Adolphe 58, 427
Blauw, Bep 289
Bleich, Annet 309
Bloch, Ernst 446
Bloch, Marc 61-62, 181
Blok, Aad 17
Blok, D.P. 47
Blok, P.J. 41-42, 79, 105
Blom, Hans 362-364, 367-368, 377, 378, 391, 411, 457
Blouin, Francis X. 30
Blumenberg, Werner 219, 231, 252, 267, 273, 280, 299, 328
Blum, Léon 149, 168, 171, 181
Bockxmeer, Annemieke van 16, 215, 223, 234
Boer, M.G. de 42
Boersma, Pieter 330
Boer, W. den 139
Bogaard, Hans van den 443
Boissevain, Mia 99
Boissevain-van Lennep, Mies 221
Bokhove, Niels 16
Bolkestein, Gerrit 216-218, 224
Bolkestein, H. 92-96, 98, 136, 137, 138, 207, 216, 239, 457
Boltanski, Luc 64
Boncour, Joseph Paul 181
Bondía, José 404, 405
Bonger, W.A. 96, 98, 239
Booth, Charles 67
Borkenau, Franz 215

- Borrás, J. 397
 Borrie, Gilles W.B. 347, 457
 Borsdorf, Ulrich 342
 Bosch, Mineke 246-247
 Bosch, Reinoud 16
 Bos, Dennis 16
 Bouglé, Célestin 179, 181
 Bourdieu, Pierre 22, 25, 435
 Bourgin, Georges 179-181, 188-191, 238, 287, 292-293, 335
 Bourguina, Anna 210, 290
 Braak, Menno ter 148
 Braches, Ernst 367, 386
 Bracke, Alexandre 171, 180-181
 Bradby-Hammond, Barbara 67
 Brakel, S. van 104
 Brandeis, Louis D. 129, 184
 Brandenburg 205
 Braudel, Fernand 62-63, 276
 Braunthal, Julius 244, 256, 267-268, 299, 311, 457
 Breekveldt, Agnes 439
 Brenan, Gerald 215
 Brentano, Lujo 53, 143
 Briggs, Asa 246
 Brink, J. v.d.
 waarschijnlijk M. van den Brink 403
 Brizon, Pierre 61
 Broekmeyer, Marius 286
 Brouwer, Marten 308
 Brugmans, Hajo 104, 108-110, 114-117, 119, 136, 137-138, 154, 457
 Brugmans, I.J. 292-293, 304, 457
 Bruins, G.W.J. 101
 Brummel, L. 233, 271, 280, 457
 Bucharin, Nikolaj 172
 Bücher, Karl 44-45
 Buckle, Henry Thomas 65
 Burckhardt, Jacob 46
 Burgers, J.M. 236
 Burke, Peter 24
 Burns, John 175, 183
 Bussemaker, C.H.Th. 41
 Bymholt, Berend 43
- C
 Caballero, Largo 396
 Cabet, Étienne 180
 Cain, Julien 167, 181
 Callon, Michel 64
 Campfens, Mies 106, 332, 419, 432
 Cannadine, David 75
 Capellen, J. van de
 Pseudoniem van Arthur Lehning 218
 Cazou, Jean 179
 Černov, V.M. 181
 Ceton, J.C. 44
 Chroesjtsjov, Nikita 73, 254, 344
 Clapham, John 67
 Clark, G.N. 183
- Cohen, A.E. 444
 Cohen, Alexander 319
 Cohen, I.B. 105, 127-128, 133, 136-137, 207, 457
 Cohen, Lida. Zie Winkel, Lydia
 Cole, George D.H. 70, 175, 182-183, 189, 202, 216-218, 299, 457
 Colenbrander, H. 46, 87, 114, 139, 450-451
 Cole-Postgate, Margaret 70, 218
 Conze, Werner 55, 281, 294, 342, 389
 Coornaert, Emile 179, 181
 Coppens, Alexander 16
 Cornelissen, Igor 333
 Cramer, C.G. 84
 Cramer, J.S. 389, 457
 Craster, H.H.E. 183
 Crummenerl, Siegmund 171, 174
- D
 Daalder, H. 309
 D'Ablaing van Giessenburg, R.C. 329
 Daele, Els van 331, 350, 372, 410-411, 413
 Dähne, Eberhard 387
 Dahrendorf, Ralf 69
 Dam, Jan van 211
 Dan, F. 140, 171, 449
 Dan, Lydia 172
 d'Arms, E.F. 275
 Darwin, Charles 19
 Daudt, Hans 308-309
 Dave, Victor 163
 Davids, Karel 16
 Debord, Guy 331, 351
 de Coulange, Fustel 59
 Deetman, W.J. 359, 376
 Dekker, Ariëtte 16
 de la Blache, Vidal 61-62
 Del Bo, G. 277, 293, 338-340
 De Man, Hendrik 304, 453
 Demarco 295
 Deppe, Frank 387
 Descaves, Lucien 161, 180-181, 264
 Devreese, Daisy 349
 Dhondt, Jan 295
 Diaz, Liesbeth 221
 Diaz, Luigi G. 137, 151
 Diaz-van der Goot, An 151, 221, 249, 267, 317
 Dickinson, W.C. 183
 Diderot, Denis 160
 Diederich, Axel 382
 Dillen, Johannes Gerard van 45-46
 Disraeli, Benjamin 67
 Dittrich, Z.R. 48
 Dlubek, Rolf 344-345
 Dobb, Maurice 70, 160
 Does, J.A.H. van der 204
 Dolléans, Édouard 60, 180, 189, 238, 336
 Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 105, 106, 112, 264
 Dommisie, J. 265, 300, 331
 Donkersloot, Nico 442

- Dood, Kees de 214, 253
 Doolaard, A. den 218
 Dopsch, Alphonse 109
 Dorsman, L.J. 87
 Draaijer, Wilhelmina Hendrika. Zie Sneevliet, Mien
 Drees, Willem 97, 386
 Dreyfus, Michel 238
 Drieman, Hans 16
 Driessen, Felix 105
 Drommel, A. 214
 Drommel, J. 185
 Dudok van Heel, M. 185
 Duijker, Thea 329-330, 399
 Duijn, Roel van 385
 Duk, W. 371
 Duparc, F.J. 242-243
 Duparc, M.I. 86
 Durkheim, Émile 60, 62
 Duveau, Georges 295
- E
- Eckert, Georg 287, 351, 457
 Eden, Frederick Morton 67
 Edersheim, familie 129
 Eeden, Frederik van 92
 Eeghen, Chr.P. van 104, 109
 Eekman, Tom 236
 Eerenbeemt, H.F.J.M. van den 47
 Ehrenfest, P. 453
 Ehrmann, Heinrich Walter 149
 Elffers, Dick 323
 Elink Schuurman, H.G.A. 103-104
 Elizalde 401
 Elsas, Moritz 120
 Embden, D. van 97-98, 116
 Embree, John F. 274
 Engels, Friedrich 54, 67, 69-71, 144, 160, 166-167, 264, 328, 343-344
 Engels, Jacques 410
 Ensing, Marianne 267
 Erdmann, K.D. 291
 Estrin, Lidija 177-178, 181, 185, 210
 Etty, Walter 309
 Evers, Marijke 17, 380
 Ewijck, D.J. van 82
 Eyken-Kok, C.J.M. 280
- F
- Faber, Tineke 17
 Fairchild Ruggles, D. 29
 Fauvel-Rouif, Denise 293-295
 Febvre, Lucien 61-62, 74
 Fedeli, Ugo 294
 Feltrinelli, Giangiacomo 274-275
 Fimmen, Edo 141
 Findzinski, T. 256
 Fischer, Eric 16, 34, 302, 307, 360, 367-368, 370, 371-372, 374, 376-377, 380, 382-384, 386-387, 389, 392, 406-409, 412, 415-417, 422, 425, 431, 439-440, 445, 458, 461, 492
 Fisher, G. 187
 Fliegering, V. 215
 Folkers, Theunis 221-222, 248
 Fonseca, Carlos da 330
 Foore, Annie 91
 Foucault, Michel 64, 435
 Franco, F. 394, 396-397, 401, 493
 Frieswijk, Johan 419
 Frijhoff, Willem 328
 Frimodig, Bess 16
 Fruin, Robert 40-41, 79
 Fruin Th. Azn., Robert 117
 Furlani, Silvio 413
 Fynn-Paul, Jeff 16
- G
- Gaay Fortman, W.F. de 240, 270, 458
 Gans, Jacques 218
 Gasiorowska, Nathalie 190-191
 Gay, Edwin F. 119
 Geelhoed, Alex 17, 309
 Geertz, Clifford 75
 Gelderen, Heer en mevrouw van 128
 Gelderen, Jacob van 128, 204, 442, 453
 Gelderen, Johan van 204
 Gelderen, Margreet van 204, 442
 Gelder, H.A. Enno van 45-46, 457
 Gelder, H.E. van 92, 98, 104-105
 Genosse Hermans 169
 Gerhard, A.H. 112
 Gerwen, Jacques van 17, 34, 109, 238
 Geyer, Dietrich 412
 Geyl, Pieter 233, 458
 Giele, Jacques 50, 308, 371, 405, 419
 Gielkens, Jan 368, 370
 Ginneken, Jacques van 193
 Ginsburg, mw. 195
 Goedhart, Frans 263
 Goes, Frank van der 44, 92-93, 112, 256
 Goes van Naters, Marinus van der 263
 Goldendach, David Borisovič 159
 Goldman, Emma 158, 329, 446
 Gollwitzer, Heinz 389
 Gómez Peláez, Fernando 397-400
 Gomperts, H.A. 218
 Gomulka, W. 253
 Gonzalez Entrialgo, Avelino 396-397
 Goot, Willemien van der 102, 109, 116, 137, 151, 152, 195, 221, 236, 246-249
 Gorter, Herman 92-93
 Goulloze, Daan 327
 Gouw, J.L. van der 458
 Graaf, E. de 350
 Graaf, Niels 16, 119
 Graswinckel, D. 233, 252, 458
 Green, John Richard 66
 Greve, Hendrik 89, 95, 98, 202
 Grever, Maria 247

- Grimmer, Annie 446
 Grimm, Robert 161
 Grünberg, Carl 142, 159-161, 164, 287
 Gudell, Martin 396, 398
 Guérin, Daniel 147
 Guillain, Alix 160
 Guillaume, James 350
 Guizot, François 58-59
 Gulbrandsen, Tryve 91
 Gülich, Wilhelm 205-206, 211
- H
- Haagen, J.K. van der 224, 234, 249
 Haan, Francisca de 195
 Haan, Tristan 329, 349
 Haersma Buma, F.E.G. van 371
 Hagen, P. 195
 Haisma-Rahder, W.J. 266, 270, 300
 Halbwachs, Maurice 62
 Hammond, John Lawrence 67
 Han, B.S. 404
 Hardenberg, H. 458
 Harms, A. 128
 Harmsen, Ger 50-51, 308, 331, 419
 Harstick, Hans-Peter 328, 344-345, 347, 389
 Harting 207
 Harting, P.N.U. 176
 Hart, Marjolein 't 17
 Hartog, M. den 89
 Hartog, Thea den 246
 Hartwell, R.M. 71
 Hass 205
 Hasselt, J. van 104
 Hatta, Mohammed 273-274, 446
 Hauser, Henri 61-62, 109, 120, 179, 181
 Hayek, Friedrich 69
 Heek, Fr. van 458
 Heerma van Voss, Lex 16, 435
 Hee, Sterre van der 376
 Hegel, G.W.F. 160
 Heijden, Marien van der 16, 384
 Heijenbrock, Herman 86
 Heijst, J. van 367, 458
 Heine, F. 251
 Heine, Wolfgang 149, 166
 Held, Adolf 53
 Heldt, B.H. 94
 Hellenberg, Liesbeth van 281
 Heller, Clemens 276, 412
 Hemmer, Hans Otto 342
 Hendriks, Dr. 134
 Hermesdorf, B.H.D. 224
 Herrera, Pedro 396-397
 Herriot, Édouard 181
 Hertz, Paul 168, 170
 Hesselting, P.G.M. 373, 458
 Hess, Moses 166
 Heydrich, Reinhard 211-212
 Heyting, R.A. 458
 Hilferding, Rudolf 168, 171
- Himmler, Heinrich 248
 Hinrichsen, Jonny 167
 Hitler, Adolf 154, 182, 201, 211, 261, 343
 Hobbes, Thomas 160
 Hoboken, Wim van 147
 Hobsbawm, Eric J. 70-72, 77, 292
 Hoejenbos, Leendert 127-128, 207
 Hofdijk, W.J. 41
 Hofland, H.J.A. 359
 Hofstee, E.W. 239
 Hofstra, H.J. 256
 Höhndorf, Ruth 437
 Holbach, Baron P.T. d' 160
 Holyoake, G.J. 175
 Hooft, P.C. 45
 Hoornik, Ed 148
 Hoover, Herbert 184
 Höppener, R.G.A. 242
 Hoskins, William 74
 Houtte, J.A. van 47
 Howell, George 67
 Hudig, W.C. 102
 Huet 264
 Hugenholtz, W.R. 368
 Huizenga, P. 346
 Huizinga, Johan 46, 87, 105, 123, 139, 450
 Hulst, J.C.P. 458
 Hunink, Maria 34, 125, 158, 161-162, 164, 168, 203, 216, 266, 270, 274, 280, 291, 300, 318, 327, 331, 334, 337, 350, 351, 396, 411-413, 432
- I
- Ibn Khaldoun 71
 Idenburg, Ph.J. 236
 Idris Bell, H. 183
 IJzerman, Arie Willem 91, 98, 152
 IJzerman, Huibertje 90
 IJzerman, Jacobus 91, 97-98, 104
 IJzerman, Jan Willem 91, 114
 IJzerman, M.J. 98
 Iongh, Jane de 108-109, 136-138, 145, 207, 246, 247, 432, 458
 Işıklı, Alpaslan 384
- J
- Jacobs, Aletta 103, 246
 Jaffé, Hans 251
 Jakobson, Michael 179
 Janitschek, Hans 458
 Jansen, P.C. 47
 Jansen, Pieter Gerhardus 453
 Jaurès, Jean 60
 Jobert, A. 293
 Jolles, André 92
 Jong, Ad de 28
 Jong, Albert de 266, 329, 445
 Jong, Eduard de 441
 Jong Edz., Frits de 146, 220, 237, 265, 267, 285, 295, 299-300, 302, 304, 306-309, 313-315, 321, 323-324, 326-327, 331, 339, 340-341, 344-345,

- 346, 353, 355-356, 360, 362, 398-400, 410, 441,
442-444, 458, 461, 492
Jong, Gerben de 146-147, 214
Jong, Lou de 191, 193, 205, 218, 224, 234, 248,
265-266, 304
Jong, Rudolf de 265-266, 281, 314, 328-329, 331,
333, 365, 372, 398-403, 407-408
Jong, Wietskenel de 16
Jonker, E. 87
Jonkman, J.A. 256
Joyce, Patrick 75
Judt, Tony 74
Jung, Hermann 166
- K
Kabalt, G. 403
Kahn, Rebekka 129
Kaiser, L. 236
Kamenev, L.B. 173
Kapteyn, B.J.G. 368
Karemaker, D. 267
Kashnor, Leon 175
Kautsky, Benedikt 188, 264
Kautsky, familie 264
Kautsky, Karl 44, 93, 160-161, 181, 188, 208, 264
Kautsky, Luise 219, 227, 264
Kautter, Eberhard 211-214
Keppler, A. 84
Kernkamp, Gerhard Wilhelm 41, 43-45, 53, 95,
103-104
Kersten, Albert 283
Kersten, Felix 248
Ketelaar, F.C.J. 367
Ketner, Frans 139, 140, 146, 185, 221, 223
Keynes, J.M. 70, 453
Kieft, C. van der 458
Kirby, David 415
Kist, Liane 393
Klarenbeek, J.Th.A. 363
Kleefstra, C.E. 152
Kleefstra, Fokke 152
Kleefstra, Jentje Johan 437
Klein, Elizabeth 437
Klep, Paul 415, 416, 458
Klinge, Dr. 212, 213
Kloosterman, Jaap 15, 17, 34-35, 85, 314, 331, 340,
341, 350-351, 372, 380, 392-393, 410-415
Klootwijk, J.P. 286
Knapp, Georg Friedrich 53
Knegtmans, P.J. 193
Knöchel, Wilhelm 342
Knoeringen, W. von 245, 278, 458
Knowles, Lilian 68
Kocka, Jürgen 56, 389
Koç, Yıldırım 384
Koekebakker, Jaap 93
Koen, Elly 320
Koets, P.J. 458
Kohnstamm, Max 220, 241, 458
Kohnstamm, Ph. 236
- Koht, Halvdan 190
Kok, Jan 16
Koning Frederik Willem I 53
Koningin Beatrix 359
Koningin Wilhelmina 100
Koning Lodewijk Napoleon 88
Koning Willem I 81
Kool, Ed 17
Kool, F. 267, 286
Korsch, Karl 282, 328
Koselleck, Reinhart 56
Koster, Bep 221
Koster, Koojsje 302
Kovalevskij, P.W. 269
Kozlov, Nadezhda 449
Kraats, René van de 351
Kramer, Leon 174
Krause, Werner 280
Kromme, Piet de 145-147, 185
Kroon, T.J. van der 371
Kropotkin, P.A. 163
Kruimel, Cornelis Johannes 151
Kruimel, Gijs 17
Kruimel, Nico 16
Kruimel, Theodora W. Zie Posthumus,
Theodora W.
Kuijsten, Han 156
Kuin, Pieter 458
Kuipers, Madeleine 216, 218, 275, 447
Kurskij, Franz 125
Kuttner, Erich 145
Kuyper, A. 84
- L
Labriola, Antonio 160
Labrousse, Ernest 293
Lademacher, Horst 280-281, 286, 342, 355, 389
Lafargue, Paul 160
Lamprecht, Karl 54, 56
Landauer, Gustav 438
Land, J.P.N. 83
Land, Lucas van der 308
Langedijk, Aafke 393
Langeveld, Herman 17
Lang, Karl 340, 341
Langkau-Alex, Ursula 414
Langkau, Götz 245, 279-281, 328-329, 333-334,
349, 353
Langlois, Charles Victor 60
Laslett, Peter 74
Laspeyres, Étienne 41
Lassalle, Ferdinand 69, 144
Latour, Bruno 64, 435
Lebovici, Gérard 351
Leeden, Henk van der 376
Leeuw, Aart van der 92
Leeuw, A.J. van der 444
Leeuwen, Marco van 17
Leeuwen, Thijs van 17
Leeuw, Gerardus van der 249, 443

- Leeuw, J.R. van der 261, 280, 302, 312-315,
 339-340, 353, 356, 362-365, 368, 372, 402,
 403-404, 409, 411, 443-445, 458, 461
 Lefebvre, Henri 160
 Lehning, Arthur 47, 102, 107, 140, 147, 163-165,
 182-183, 185, 187, 197, 209, 215-218, 226, 231,
 253, 265-268, 273-275, 284-285, 287, 304, 331,
 347, 349, 350-351, 355, 361, 368, 389, 395-396,
 398-400, 402, 410-414, 425, 445-447, 491, 493
 Lehning, Percy 216, 447
 Leichter, Otto 150, 189
 Lenin, V.I. 344, 449
 Lennep, David Jacob van 88
 Le Play, Frédéric 59
 Lessner, Friedrich 163
 Leuring, W.J.H. 128, 133
 Levasseur, Pierre Émile 58
 Lévi-Strauss, Claude 63
 Ley, Robert 210-213
 Lhéritier, Michel 291
 Liebknecht, Theodor 188
 Liebknecht, Wilhelm 160-161, 282
 Lieme, Abraham de 129
 Lieme, Adèle de 129
 Lieme, Ezra de 129, 203
 Lieme, Nehemia de 123-139, 144-145, 148, 152,
 153-159, 169, 173-175, 183-184, 186, 188, 196,
 197, 201-204, 207, 226, 299, 459, 490
 Ligt, Bart de 445
 Limperg jr., Th. 115
 Lindbom, Tage 273
 Linden, Marcel van der 17, 420, 435
 Linden, Wim van der 316, 369, 372
 Lis, Catharina 51, 415
 List, Friedrich 52
 Lok, Hilly 454
 Longuet, Charles 172
 Longuet, Jean 171
 Loon, Dorothea Maria van 98-99
 Loon, H. van 98
 Loukine, Nikolas 190
 Lowenthal, David 29
 Lubbers, R.F.M. 359
 Lucassen, Jan 17, 34, 49, 85, 109, 383, 413, 415-416
 Lucassen, Leo 427
 Lüdtke, Alf 57
 Luhrs, Hans 17
 Lunačarskij, A.V. 159
 Luther, Maarten 62
 Luxemburg, Rosa 160

 M
 Maesen, C. van der 308
 Mailly, Alexis 176
 Maitron, Jean 64, 238, 293
 Malatesta, E. 163
 Malysh 344
 Manasse, Peter 256
 Männen-Helfen, Otto 150, 159, 208
 Mandemakers, Kees 17, 418
 Mañé Miravet, Teresa 398
 Manning, A.F. 270, 373, 459
 Mann, Tom 70
 Mansholt, S. 236
 Manus, Rosa 99, 195-196, 246
 Marinus, Coen 17, 272, 360
 Marlo, Karl 53
 Marsman-Barendregt, Rina L. 218
 Marsman, Hendrik 445
 Martignat, Etienne 179
 Martínez Guericabeitia, José 387
 Martiny, Martin 342
 Martov, I. 449
 Marx, Jenny 150
 Marx, Karl 19, 43, 54-56, 67, 70-71, 98, 150, 160,
 163, 166-167, 172, 328, 343-344, 348-349
 Maschke, Erich 56
 Mattick, Paul 328
 Mayer, Gustav 69, 140, 143-145, 164, 188-189,
 209, 216
 Mayer, Paul 433
 Mayhew, Henry 66
 Mazzini, Giuseppe 67
 Meertens, P.J. 194
 Mees, W.C. 100, 102
 Mehring, Franz 54
 Mei, D. van der 372
 Meijer, Jan M. 267-269, 276, 299, 304, 333, 348
 Meijer, W.H. 94, 410
 Melchers, G.W. 127-128
 Mellink, Albert F. 50, 98
 Metcalf, K. 232
 Methorst, H.W. 110
 Metz, H. 331
 Mevis, Annette 17, 195, 206
 Michelet, Jules 58-59
 Mill, John Stuart 67
 Mirkovic, M. 293
 Misset, H.A.J.F. 309
 Mitzman, Lee 17
 Modigliani, G.E. 171
 Molhuysen, P.C. 89, 110
 Mommsen, Hans 341
 Mondriaan, Piet 446
 Monod, Gabriel 59-60
 Montero, F. 406
 Montseny Carret, Juan 398
 Montseny, Federica 396, 398-399
 Monzie, Anatole de 167, 181
 Morra, H.L. 135, 233
 Morriën, Joop 353
 Morris, William 72
 Morton, Arthur Leslie 71
 Mosely, Philip 275-276, 279
 Mozer, Alfred 145
 Mulder, A.D. 286
 Mulder, Ditty 371
 Mulder-Nova, E. 350
 Muller Fzn., Samuel 104
 Müller, Hans-Peter 388

- Müller, Paul 445
 Multatuli 329
 Munks, Egbert 446
 Muntjewerf, Ank 346
- N
 Naber, Johanna 99, 195
 Nauta, A.P.N. 286
 Neck 340
 Nettlau, Max 102, 107, 140, 150, 161-165, 186-187, 208, 219, 227, 266, 329, 350, 438, 446
 Neurath, Otto 141
 Nicolas, André 396-397
 Nield, Keith 73-74
 Nijhoff, Piet 280-281
 Nijhoff, Wouter 105
 Nikolaevskij, Boris 125, 140-142, 147, 150-151, 159, 164, 167-173, 177, 179-181, 183-189, 196, 197, 199, 209-210, 231-232, 252, 256, 268, 275-276, 279, 282, 287, 290-291, 396, 448-450, 490
 Nin, Andreas 179
 Nolens, W.H. 105
 Noordegraaf, Leo 49
 Nooren, Michiel 17
 Noorman-Den Uyl, Saskia 387
 North, Robert C. 290
- O
 Oertzen, Peter von 459
 Okkerse, B. 315, 409
 Olaya Morales, Francisco 405
 Ollenhauer, Erich 245, 251
 Ongena, Ophelia 17
 Oppermann, Otto 139
 Oudegeest, Jan 94, 128, 132, 136-137, 144, 152, 154, 207, 233, 459
 Outshoorn, Joyce 50
 Owen, Robert 175
 Özen, Ülkü 384
- P
 Paine, Thomas 175
 Pal, Monique van der 17
 Pannekoek, Anton 410
 Pekelharing, B.H. 42, 84
 Pelt, Wim 353
 Penninx, Rinus 383-384
 Perry, Jos 419
 Piekaar, A.J. 243
 Pieterse, W.Chr. 432, 459
 Pijnappel, E.A. 85
 Pijnappel, P.A. 85
 Pinochet, Augusto 327
 Pirenne, Henri 62
 Plechanov, G.V. 160, 448
 Pluvier, J.M. 321
 Poelje, G.A. van 110, 208, 224, 232, 234
 Poelman, H.A. 105
 Polak, Eduard 135
 Polak, Henri 67-68, 94, 105, 112
 Polak, Wim 459
 Polanyi, Michael 15, 21
 Politzer, Georges 160
 Pollock, Friedrich 69, 164
 Pos, H.J. 236
 Posthumus, Claire 17, 90, 221
 Posthumus, J.A.H. 91, 249
 Posthumus, Jan 221-223, 250
 Posthumus, N.W. 20, 36, 37, 41, 44-45, 61, 79-80, 85, 87-88, 90-125, 127-128, 130-134, 136-148, 151-159, 161, 164-166, 168-177, 179, 181-194, 196-197, 201-203, 205-209, 211, 213-214, 216, 218-227, 231-240, 246-250, 253, 255-256, 261, 264-266, 271, 273-274, 276, 296-297, 299, 317, 350, 396, 399, 430-431, 438, 440, 442, 445, 447, 451, 459, 461, 490-491
 Posthumus, Rob 17, 223, 249
 Posthumus sr., N.W. 90
 Posthumus, Theodora W. 151, 185
 Power, Eileen 68-69, 183
 Presser, Jacques 234, 442
 Prevenier, W. 47
 Pribam, Alfred F. 120
 Price, Richard 415
 Pringsheim, Otto 41
 Prins Bernard 147
 Prinzing, A. 205, 208-209, 211
 Prudhommeaux, J. 180
 Puijtenbroek, H. van 193
- Q
 Quack, H.P.G. 43, 85
 Quast, Rudolf 114, 145, 185, 202, 215-216, 219, 341, 342
- R
 Raatikainen, Helvi 273
 Rademacher, Jac. 43
 Raeff, Marc 348
 Rancière, Jacques 64
 Ranke, Leopold von 40, 52
 Raptis, Michel 290
 Rausch, Wilhelm 352
 Ravesteijn, Willem van 44
 Reed, Dale 179
 Reinalda, Bob 50, 419
 Reinink, H.J. 207-208, 211, 236
 Reitsma, Auke 17
 Renard, Georges 60
 Renselaar, Herman van 384
 Reve, Karel van het 236, 286
 Ribbius Pelletier, Elisabeth 205
 Ricardo, David 52
 Richards, Vernon 387
 Riesthuis, Gerhard 314, 317, 319
 Ritter, Gerhard A. 389
 Rjazanov, David 159-161, 164, 276, 343, 449
 Robbins, Lionel 69
 Rodbertus, Johann Karl 52
 Rodenburg, Kees 17, 403, 405, 408

- Rodriguez Vázquez, Mariano 396
 Rogier, Jan 285
 Rojahn, Jürgen 314, 363, 377, 415
 Roland Holst, Henriëtte 44, 83, 92, 112, 176
 Rollin, Henri 130, 134, 169, 180
 Romein, Jan 47, 220, 230, 234-237, 274, 299, 333, 418, 442, 459
 Romein-Verschoor, Annie 146, 274
 Roobol, W.H. 348, 459
 Roode, Jan de 219
 Roorda, D.J. 47
 Roos, A. de 233, 238-241, 243-244, 260, 459
 Roose, W.A. 391-392
 Roscher, Wilhelm G.F. 53
 Rosdolsky, R. 160
 Rosenberg, A. 210-214
 Rosenberg, William G. 30
 Rosen, Zvi 348
 Rosier, A.L.G. 269-270, 300
 Rossum, Leo van 16, 333-334, 353, 363, 369, 377
 Roth, Karl Heinz 211, 213
 Rougerie, Jacques 349
 Rowntree, Benjamin Seebohm 67
 Royaards, G.J. 42
 Royer, J.A. 86
 Rubel, M. 279
 Rubio, Almudena 17
 Ruppert, M.C. 459
 Rüter, A.J.C. 37, 46, 48, 88, 139, 147, 185, 187, 189, 197, 203, 209, 226, 230, 238-245, 248, 255, 256, 265-266, 268-269, 275-279, 281-283, 287-288, 290-299, 303-304, 327-328, 331-333, 342, 346, 356, 397, 431, 444, 450-451, 459, 461, 491-492
 Rüter, C.F. 17, 266, 304
 Rutten, F. 233, 248
 Ruys, J.A. 100
- S
- Sablinsky, Walter 348
 Saich, Tony 346
 Saint-Simon, Claude Henri 427
 Saks, J.
 pseudoniem van Piet Wiedijk 305, 442
 Salomon, David 167
 Salomon, Friedrich 149, 150
 Samuel, Raphael 73
 Sanders, Huub 384, 393
 Sanders, Ingeborg 17
 Santamaria, R. 397
 Santen, Sal 289-290, 327, 333
 Sapir-Abulafia, Anna 17
 Sapir, Boris 140-141, 147, 185, 187, 189, 209, 214, 215, 231, 334, 347, 349, 416
 Sardella, P. 293
 Sauer, Agatha Adriana Janna 444
 Saville, John 73
 Sawyer, Marian 348-349
 Schaaper, Joppe 17
 Schaff, Adam 255
 Schaik, Karel van 393
 Schaper, B.W. 304
 Schapiro, Alexander 446
 Schärf, Jacques 327
 Scheltema, Annie 85, 111-112, 125, 130, 134, 145, 146-149, 152, 162, 164-165, 185, 196, 199, 205, 206-207, 209, 214, 219, 227, 231, 236, 240, 250, 251-253, 255, 257, 261-264, 270, 275, 282, 296, 299-300, 432, 437-438, 490-491
 Schermerhorn, Nico 236
 Scherrer, Jutta 412
 Scheu, Andreas 163
 Scheuer, Georg 329
 Schieder, Wolfgang 389
 Schiefer, Jack 114, 141
 Schindowski, Waldemar 382
 Schlüter, Hermann 166
 Schmidt, Børge 273
 Schmidt Degener, F. 86
 Schmidt-Stähler, Albert 211, 213
 Schmoller, Gustav von 44, 53, 68, 121, 143
 Schoettle, E. 251
 Schöffner, Ivo 220, 309, 332, 366, 459
 Schofield, Roger 74
 Scholliers, E. 459
 Scholte, Henrik 148, 262
 Scholte, J.H. 117
 Scholten, J.E. 105
 Schrader, Fred 403
 Schrevel, Margreet 17
 Schröder, Alfred
 pseudoniem van Wilhem Knöchel 342
 Schuitvlot, Nic. 96
 Schulte Nordholt, J.W. 304
 Schultsz, J.C. 400-402
 Schumacher, Ernst 141
 Schumacher, Kurt 251
 Schussnigg, Kurt von 150
 Schuster, Dieter 280-281
 Schuurman, Anton 418
 Schwidder, Emile 17, 389
 Secci, F. 403
 Sedova, Natalia 178
 Sedov, Lev 177-179
 Segall Rosenmann, M. 327, 349
 Seignobos, Charles 60
 Serebryansky, Yakov 178
 Sevensma, T. 100
 Seyss-Inquart, A. 210-211, 213, 219
 Shaw, George Bernard 68
 Siegelau, Seth 329
 Sierink, Tine 393
 Sijes, B.A. 265, 410
 Silier, Orhan 383-384
 Silverman, Helaine 29
 Simiand, François 60
 Simonsz, C.M. 127, 133, 232-233, 238, 459
 Slager, Atske 267, 442
 Sleurink, H. 459
 Slicher van Bath, Bernard 47, 459

- Slotemaker de Bruïne, G.H. 273
 Sluysen, M. 128
 Smirnov, Valerian 161, 187, 256
 Smit, Christianne 102
 Smit, Cor 17
 Smith, Adam 52
 Sneevliet, Henk 147, 148, 290, 327, 333, 346, 389
 Sneevliet, Mien 289-290, 327
 Sneller, Zeger Willem 45, 108-110, 118, 224
 Snethlage, Maria 333
 Snijder, H. 98
 Snijder, Jan 90, 98
 Snoeck Henkemans, Anna Catharina 444
 Soep, A.B. 97
 Sombart, Werner 44, 54, 121, 140
 Souchy, Augustin 387
 Souvarine, Boris 160, 167, 180-181, 186, 261, 264, 336
 Spanjer, Bep 147-149, 261, 263
 Spengler 205
 Spoor, A.F. 319, 351
 Stadhouder Willem V 88
 Stalin, Jozef 170-172, 179, 343, 449
 Staphorst, Hans 371
 Stedman Jones, Gareth 75
 Steenberg, G. 185
 Steenkamp, P.A.J.M. 311, 459
 Stein, Hans 125, 142-143, 145, 147, 159, 176, 185, 188-189, 193, 196-197, 208-209, 216, 231
 Steinhaus, Kurt 387
 Steinhoff, Hans 261
 Stepanova, E.A. 277, 294
 Sternheim, Andries 180
 Stevens, Harry 160
 Stolk, C.A.P. van 100
 Stolk, Rob 389
 Stone, Lawrence 74-75
 Stone, Shephard 275, 278-279
 Stoop, Th. 128
 Stopford Green, Alice 66
 Straalen, Wil van 223, 247, 249
 Stuurs, V. de 85, 86
 Stuijvenberg, J.H. van 312-313, 439, 459
 Sturler, J. de 218
 Stutje, Jan Willem 17
 Stuurman, Siep 309
 Suarez Gaona 340
 Sudoplatov, Pavel 178
- T
- Tak, Pieter Lodewijk 93
 Tas, Eva 193, 261
 Tas, L. 218
 Tawney, Richard 68-69, 108-109, 183
 Taylor, A.J.P. 246
 Tellegen, Marie Anne 246
 Tenfelde, Klaus 57, 415
 Tenhaeff, N.B. 190, 207, 214-215, 459
 Theissen, J.S. 117, 119, 136-137, 146, 438, 460
 Thévenot, Laurent 64
- Thijsen, Louis 262
 Thomas, Keith 74
 Thomassen, Jan 147
 Thomassen, Theo 29
 Thomassen, Wim 147, 368, 371
 Thompson, E.P. 71-73, 77
 Thompson, Paul 73
 Thompson-Towers, Dorothy 73
 Thorbecke, J.R. 89
 Thünen, Johann Heinrich von 52
 Tichelman, Fritjof 313, 327-328, 332-334, 346-347, 351, 353, 357, 362-363, 380, 384, 392, 410, 414-415, 419, 445
 Tichomirnov, G.A. 169-172
 Tijen, Tjebbe van 17, 331, 386
 Tijn, Bernard van 266, 292, 299, 329
 Tijn, Theo van 47, 51, 313, 333, 355, 363, 365, 367, 371, 373, 387, 417, 439, 460
 Tikhomirnov 172
 Timmer, Ch.B. 288, 312, 341, 345, 362, 368, 398-399, 416, 444, 460
 Timofëev 339-340
 Tinbergen, Jan 128, 236, 452-454
 Tocqueville, Alexis de 58
 Tollebeek, Jo 81
 Torr, Dona 70
 Toulon van der Koog, Madelon van 206
 Treub, M.W.F. 41, 43-45, 53, 84, 95, 97, 106, 121
 Trevelyan, George Macaulay 69
 Troelstra, Pieter Jelles 83, 93
 Trotsky, L. 162, 177-179
 Tsereteli, I.G. 348
 Tummers, Vimala 17
- U
- Ulbricht, Walter 344
 Unwin, George 68
 Uyl, Joop den 386-387
 Uyl, Liesbeth den 386-387
- V
- Van Goethem, Geert 17
 Veen, W. 362
 Velden, Sjaak van der 17
 Velde, R. van der 460
 Veldhuizen, Adriaan van 93
 Velle, de weduwe J.A.L. 113
 Veluwenkamp, Jan Willem 17
 Ven, E. van der 43
 Verberne, L.G.J. 240, 460
 Verbruggen, Christophe 17
 Verlaan, Tony 331
 Vésinier, Pierre 183
 Vinçard, Jules 59
 Visser, Dick 374, 460
 Visser, Erik. Zie Fischer, Eric
 Visser, Mieke A. 312-313
 Vliegen, Willem 43, 112
 Vliet, Harrison van der 376
 Vlis, Michael van der 376

Vogt, Franz 145, 342
 Vorrink, Irene 262-263
 Vorrink, Koos 262, 442
 Vos, Hein 128-129, 203, 230, 233, 236-237, 241, 242, 244-245, 255, 275, 277, 282, 290, 299, 303, 304, 311, 356, 452-453, 460
 Voskuil, J.J. 49, 374
 Vries, Alexandrina de 204
 Vries, R.W.P. de 107
 Vroom, N.R.A. 251-252

W

Waaldijk, E.Th. 317
 Waas, Sam 145-146
 Waerden, C. van der 460
 Waerden, Th. van der 84
 Wagenaar, Els 370
 Wagner, Irene 336, 338-340
 Wagner, Richard 19
 Walker, Richard J. 415
 Wals, Henk 17, 360, 366, 371, 375, 407
 Walt van Praag, Norman (?) van 263
 Warmenhoven, Christien 411
 Waszink, M.A.M. 109
 Webb-Potter, Beatrice 67-68
 Webb, Sydney 67-68, 108
 Weber, Max 45-46, 55-56, 68
 Wegener Sleswijk, Cornelis 376
 Wehler, Hans-Ulrich 56, 389
 Weil, Felix 163
 Weismann, S. 178
 Welcker, Anneke 331-332, 357, 432
 Wels, Otto 167-168, 170-171
 Wertheim, W.F. 321, 333, 346
 Westermann, J.C. 88, 119, 205, 220
 Wiarda, Anne 317, 332
 Wiardi Beckman, Herman 136-139, 460
 Wibaut, F. 97, 105, 112
 Wichmann, Clara 445
 Wied, David de 376
 Wieder, F.C. 114, 221
 Wieder jr., F.C. 114
 Wiedijk, Piet 146, 442

Wieringa, W.J. 304, 363-367, 369-370, 372, 389, 411, 460
 Wiessing, H.P.L. 95, 97-98, 218
 Wijnkoop, David 44, 95
 Wilbur, R.L. 184
 Wilkens, F. 206
 Willekes MacDonald, Berti 152, 214, 215
 Willekes MacDonald, Coenraad 152
 Willekes MacDonald, mr. Ina E. 215
 Winkelblech, Karl Georg 53
 Winkel, Lydia 222-223, 250
 Winkelman, Rainer 388
 Winstanley, G. 175
 Winter, jhr.P.J. van 136, 138, 153, 185, 203, 207, 246, 460
 Withuis, Jolande 206
 Woerden, Arend van 365
 Wolff, Henriette 144
 Wolff, P. de 311-313, 315, 339, 355, 357, 362, 368, 371, 377, 400, 453-454, 460
 Wolf, Mariëtte 17
 Woude, A.M. van der 47-48, 58
 Woude, Sape van der 385-386, 460
 Wrigley, Anthony 74

Y

Yeo, Eileen 66

Z

Zadoks, Z. 98
 Zanden, Jan Luiten van 416
 Zborowski, Mordka 177-179
 Zernike, Annie 441
 Zernike, Elisabeth 441
 Zernike, Frits 441
 Zernike, Nel 441
 Zijdemann, Richard 17
 Zinoviev, G. 173
 Zola, Emile 92
 Zürcher, Erik-Jan 17, 384
 Zwart, Joop 147, 253, 262-264
 Zwart, Koos 262